Jesuit-Krauss-McCormick Library
BR395 .B582 v.1
Cramer, Samuel, 1842-1913. PijperMAIN
Bibliotheca reformatoria neerlandica. Ge
3 9967 00090 9676

THEOLOGICAL
McCORMICK

SEMINARY OF
CHICAGO
Virginia Library

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

GESCHRIFTEN UIT DEN TIJD DER HERVORMING IN DE NEDERLANDEN

OPNIEUW UITGEGEVEN
EN VAN INLEIDINGEN EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. S. CRAMER en Dr. F. PIJPER

EERSTE DEEL

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1903

BIBLIOTHECA REFORMATORIA NEERLANDICA

GESCHRIFTEN UIT DEN TIJD
DER HERVORMING IN DE NEDERLANDEN

OPNIEUW UITGEGEVEN
EN VAN INLEIDINGEN EN AANTEEKENINGEN VOORZIEN

DOOR

Dr. S. CRAMER en Dr. F. PIJPER

EERSTE DEEL:

Polemische geschriften der Hervormingsgezinden

BEWERKT DOOR

Dr. F. PIJPER

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1903

McCORMICK THEOLOGICAL SEMINARY
THE VIRGINIA LIBRARY
2330 N. HALSTED STREET
CHICAGO 14, ILLINOIS

LEIDEN: BOEKDRUKKERIJ VAN L. VAN NIFTERIK HZ.

BR
395
B582
v.1

INHOUD.

	Bladz.
Een woord vooraf	VII
Inleiding	1—13
Refutacie vant Salue regina / met veel diuersche schoonder scriftueren daer teghen ghehouden / claerlijcken bewijsende dat desen lofsanck rechte afgoderie is	15—26
Inleiding	27—39
Vanden olden en nieuwen God gelooue ende leere	41—107
Inleiding	109—116
Articulen van Baltasar Friberger	117—125
Inleiding	127—129
Een schoon exposicie wten .LXVij. Psalm des Propheets Dauids, ghetrocken ter eeren Gods ende profijt der simpelder Cristenen menschen. Opt xxix. ende .xxx. veers	131—136
Inleiding	137—149
Een troost ende Spiegel der siecken ende der ghenen die in lijden zijn / wt die Heylige scrift by een geuoecht / ende neerstelick ghecorrigeert. M.D.XXXI	151—249
Inleiding	253—258
Vanden Propheet Baruch	259—272
Inleiding	275—285
Een spel van sinnen op tderde / tvierde ende tvijfde Capittel van Dwerck der Apostolen	287—366
Inleiding	369—371
Een tafelspel Van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt / waer doer die oerspronk der sonden compt welcke regnerende sijn in alle staten	373—387

112269

Bladz.

INLEIDING . . . . 391—397

Den val der Roomscher Kercken / met al hare afgoderie / waerby een yeghelijc mach kennen ende mercken het onderscheyt tusschen de yerste kercke (van welcke Kercke onse Ouerste Heere ende Coninc het ouerste hooft is) ende de vermaledide kercke verscheyden . . . . 399—420

INLEIDING . . . . 423—435

Een claer bewijs, van het recht gebruyck des **Nachtmaels Christi**, ende wat men **van de Misse** houden sal. Door Marten Mikroen . . . . 437—563

INLEIDING . . . . 567—576

Clariss. theologi D. Rvardi Tappart Enchusani, haereticae prauitatis primarii et generalis inquisitoris, Cancellarij celeberrimae Academiae Louaniensis **Apotheosis**: Gratiano Vero theologiae baccalaureo, autore. . . . . 577—636

Lijst der aangehaalde Bijbelplaatsen. . . . . 637—640

Alphabetisch Register . . . . 641—658

EEN WOORD VOORAF.

De uitgave der „Bibliotheca reformatoria neerlandica" door mijn ambtgenoot Cramer *en mij heeft een drieledig doel. Ten eerste willen wij een aantal zeldzame boeken en boekjes uit de zestiende eeuw, welke van groot belang zijn voor de geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden, behoeden voor den ondergang. Wereldlijke en kerkelijke overheden dier dagen hebben van de geschriften der Hervormingsgezinden zooveel vernietigd als zij maar konden. Van onderscheidene werken is slechts één exemplaar aan het vuur ontkomen; van andere is ieder spoor uitgewischt. Welk een licht zou er opgaan over den grooten strijd der vaderen, als de geheele letterkunde nog eens voor ons openlag, waarin zich hunne godsdienstige en kerkelijke wereld, inzonderheid hunne langdurige worsteling bij de losmaking van de Roomsche kerk en de omhelzing van het Protestantisme, heeft weerkaatst! Ook van hetgeen overbleef is in later eeuw nu het een dan het ander te loor gegaan. De tand des tijds liet niet na aan deze kostbare gedenkstukken te knagen; onachtzaamheid, gebrek aan kennis bij de eigenaars deden het overige. Om van hetgeen zulk eene gewichtige beteekenis bezit zooveel mogelijk te behouden voor de nakomelingschap, willen wij althans het zeldzaamste en het belangrijkste herdrukken.*

Tegelijkertijd is het de bedoeling hierdoor op ruime schaal bouwstoffen te verschaffen aan de beoefenaren der geschiedenis. Van vele dezer historische schatten was tot heden ternauwernood het bestaan bekend. Verspreid in openbare of bijzondere bibliotheken, soms achter slot en grendel bewaard, waren zij weinig toegankelijk. Slechts enkele bevoorrechten konden er kennis van nemen. Het is wenschelijk de grendels te ontsluiten en hetgeen in de vier windstreken verstrooid ligt bijeen te vergaderen. Allen, die er belang in stellen, moeten deze gedenkstukken op gemakkelijke wijze binnen hun bereik kunnen erlangen. Hoe meer onderzoekers ze bestudeeren, vergelijken, in verband brengen met het van

elders bekende, des te beter. — Bij de keuze der voor herdruk bestemde geschriften zal eenzijdigheid worden vermeden. Alle geestesstroomingen, welke zich in de veelbewogen Hervormingseeuw hebben voorgedaan, zullen vertegenwoordigd zijn: de Luthersche, de Erasmiaansche, de Sacramentarische, de Doopsgezinde, de Gereformeerde, de Bullingeriaansche, de Calvinistische. Ook van onderscheidene tusschenrichtingen, waaromtrent tot dusverre weinig zekers bekend was, zal door de nieuwe uitgave van schriftelijke getuigenissen het bestaan en de aard duidelijker dan vroeger aan het licht treden. Ons voornemen is ook voortbrengselen van Roomsche schrijvers op te nemen. Het mag van bijzonder belang geacht worden te weten, wat destijds omging in Roomsche harten, hoe zij, die getrouw bleven aan hetgeen hun in de jeugd was ingeprent, den afval van zoovelen beoordeelden en wat hunne geleerde woordvoerders tegen de Hervorming hadden in te brengen.

In de derde plaats verwachten wij, dat door onze herdrukken een dienst zal worden bewezen aan velen, die prijs stellen op godsdienstige lectuur, die stichting zoeken en verkwikking des geestes. Gewis hebben eenige dezer pennevruchten hare aantrekkelijkheid in dit opzicht niet verloren. Wat het voorgeslacht heeft geboeid, getroost, gesterkt, in staat gesteld tot de grootste offers: nog zullen velen het gaarne lezen. Zij zullen vinden, wat nu nog het gemoed verheft, wat verrassende inzichten in godsdienstige waarheden opent, wat aanvuurt tot gehoorzaamheid aan heilige roeping, vervult met dankbaarheid en vertrouwen op God en blijde erkenning wekt van hetgeen in Christus der menschheid geschonken werd.

Bladzijden, waarin het stichtelijke element gemist wordt, zullen niet ontbreken. Inzonderheid in het Eerste Deel zal dit het geval zijn. Uit den aard der herdrukte werken vloeit dit voort. Straks, als de Martelaren aan het woord komen en de aandoenlijke geschiedenissen van hun lijden worden verhaald, zal een andere toon heerschen dan in polemische geschriften verwacht kan worden.

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door den steun van geleerde genootschappen en particulieren, met name van Directeuren van Teyler's Stichting te Haarlem, het Haagsch Genootschap ter verdediging van den Christelijken godsdienst en het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Zij hebben aanspraak op onzen oprechten dank voor hunne milde bijdragen.

Persoonlijk wensch ik eene dankbetuiging te richten tot de beheerders van een aantal bibliotheken in het vaderland en over de grenzen, die mij verstrekt hebben, wat ik behoefde. In de Inleidingen op de verschillende herdrukken heb ik vermeld, wat mij door ieder hunner werd verschaft.

Het collationeeren der afschriften en het verbeteren der drukproeven

hebben veel zorg geëischt. Alles is naar de origineele drukken gecorrigeerd. Mijn streven was het oorspronkelijke zoo getrouw mogelijk weêr te geven, niet alleen in de spelling, maar ook in de plaatsing der leesteekens en accenten, de vereeniging of scheiding van woorden en lettergrepen, den vorm van titels, opschriften en aanteekeningen op den rand, het gebruik van gewone, kapitale of cursieve letter enz. Ik gedenk met erkentelijkheid de hulp, die mij hierbij geboden werd door de leden van het gezelschap van theologische studenten S. S. S., dat onder mijne leerlingen ontstond met de bedoeling tot deze uitgave mede te werken; verder door den heer J. D. VAN WIJK *en mijne drie oudste zoons:* C., J. D., *en* A. PIJPER. *Wegens de moeite, aan de correctie besteed, is het overbodig geworden eene lijst van verbeteringen achteraan te voegen. Als de lezer eene fout meent te ontmoeten, gelieve hij zich te herinneren, dat wij getracht hebben volstrekt letterlijk het origineel te volgen, zoodat hij in de eerste plaats moge denken aan eene misstelling in den oorspronkelijken druk. Slechts waar het origineel eene zinstorende drukfout vertoonde, is hierop de aandacht gevestigd. Het gebruik van het leelijke „sic", dat in uitgaven van dezen aard wel tusschen den tekst geplaatst wordt om aan te duiden, dat letterlijk wordt herhaald wat er staat, heb ik vermeden.*

De diensten, mij door een drietal leerlingen, leden van S. S. S., bewezen, begeer ik afzonderlijk te vermelden. De heer A. KLAVER, *theol. cand., verzamelde eenige bouwstoffen voor de Inleiding tot den „Troost ende spiegel der siecken". Iets dergelijks deed de heer* D. W. MULDER, *candidaat tot den H. Dienst, voor de Inleiding tot het „Spel van sinnen"; dezelfde vervaardigde het Alphabetisch Register. De heer* K. DEN HOLLANDER, *candidaat tot den H. Dienst, bezorgde de Lijst der aangehaalde Bijbelplaatsen.*

Voorzoover aanteekeningen op den rand voorkomen, behooren ze aan de oorspronkelijke werken; die onderaan den voet der bladzijden zijn in dit Eerste Deel alle van mijne hand.

Eindelijk zij opgemerkt, dat Prof. CRAMER *en ik ieder afzonderlijk de verantwoordelijkheid hebben te dragen voor den inhoud van de verschillende Deelen, die ons ter bewerking zijn toevertrouwd.*

LEIDEN, 9 NOV. 1903.

Refutacie vant Salue Regina.

INLEIDING.

De „Refutacie vant Salue regina” getuigt van het bestaan eener richting onder de oudste Hervormingsgezinden, waaromtrent tot dusverre weinig bekend was. Een gezaghebbend schrijver heeft het vermoeden uitgesproken, dat het eene vertaling zou wezen uit het Duitsch. De grond, waarop dit vermoeden rustte, bleek valsch. Naar alle waarschijnlijkheid hebben wij hier te doen met een oorspronkelijk Nederlandsch geschrift. Een krachtige aanval wordt gericht tegen leer en gebruiken der Roomsche kerk. Geen wonder, dat men zich beijverd heeft deze „Refutacie” te vernietigen [1]. Bijna is het gelukt ieder spoor van haar uit te wisschen. Doch zij bleef bewaard in een merkwaardig bundeltje van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden. Het is vermoedelijk een exemplaar van de eerste uitgave [2]. Daarnaar wordt zij hierachter herdrukt. De laatste bladzijde ontbreekt er aan. De bibliotheek der universiteit te Gent bezit echter een exemplaar eener volgende

1) Zij kwam voor op de lijst der verboden boeken van Karel V: *Die catalogen oft inuentarisen vanden quaden verboden boucken: ende van andere goede / diemen den ionyen scholieren leeren mach / na aduys der Vniuersiteyt van Loeuen.* Met een edict oft mandement der Keyserlijcker Maiesteyt. Te Loeuen, bij Seruaes van Sassen, M.CCCCC.L., 4°, Quat. C, bl. ij^{v}. Een exemplaar bevindt zich in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage. Vergel. Dr. Chr. Sepp, *Verboden lectuur. — Een drietal indices librorum prohibitorum*, Leiden 1889, blz. 91.

2) De titel vertoont eene houtsnede, voorstellende de aankondiging aan Maria. Het boekje is gedrukt in kl. 4° formaat, op 11 ongenummerde blaadjes van 27 regels. Signatuur: A ij—C iij. De letter is Gothiek. De hoogte: 13,7 cM.; breedte: 8,7 cM.

uitgave, waardoor die leemte kon worden aangevuld [1]). Deze latere uitgave stemt geheel met de eerste overeen, behoudens uiterst kleine verschillen in spelling. Geen van beide vermeldt den naam des drukkers, noch diens woonplaats, noch het jaartal.

In het j. 1523 heeft Luther het zingen van het „Salve regina" als afgoderij gebrandmerkt. Het geschiedde in een gedrukte preek over den Lofzang van Maria. Wil men Maria prijzen, dat men het „nicht mit viel Salve Regina oder dergleichen abgöttischen Gebetlein und Gesängen thu, sondern also sage: Sehet, wie ein nichtig, arm Mägdlein ist das gewesen, noch hat Gott angesehen ihre Niedrickeit" [2]).

Het „Salve regina" vormt sedert eeuwen in den Roomschen kerkdienst eene zoogenaamde „antiphona" [3]). Men houdt het er

---

1) *Refutacie vant Salue regina / met veel diuersche schoonder scriftueren daer teghen ghehouden / claerlijcken bewijsende dat desen lofsanck rechte afgoderie is.* Onder dezen titel een vignet, voorstellende de aankondiging aan Maria, met het onderschrift: A u e g r a t i a p l e n a. Het is anders dan het vignet der vorige uitgave. Het formaat is kl. 8⁰. Er zijn 12 ongenummerde blaadjes. Signatuur: A ij—B iij. Letter Gothiek. De initialen en de andere lettertypen worden ook aangetroffen in de uitgaven der weduwe van Christ. van Remunde te Antwerpen. De heer Dr. F. van der Haeghen spreekt in de *Bibliotheca belgica* de gissing uit, dat deze editie der *Refutacie* op de drukkerij der genoemde firma omstreeks het j. 1530 het licht zal hebben gezien.

2) *Ein Sermon D. M. Lutthers, Auff das Ewangelion Luce am j. cap. Maria stund auff, vnnd gieng ab eylend in das gebirg*, Wittemb. M. D. xxiij, herdrukt in *Dr. Martin Luther's Sämmtliche Werke*, Frankf. a. M., 1870, Bd. XV (*Kirchenpostille*, herausgeg. von E. L. Enders, Bd. VI), S. 451.

3) De bewoordingen luiden:

„Salve regina misericordiae.
Vita, dulcedo et spes nostra salve.
Ad te clamamus exules filii Evae.
Ad te suspiramus gementes et flentes
in hac lacrimarum valle.
Eya ergo advocata nostra;
Illos tuos misericordes oculos ad nos converte.
Et Ihesum benedictum fructum ventris tui
Nobis post hoc exilium ostende.
O clemens O pia
O dulcis Maria."

Om den eigenaardigen cadans hierin terug te vinden, moet men zich voorstellen,

voor, dat het ontstaan is in de XI^de eeuw [1]). In de Middeleeuwen werd het algemeen zoo schoon gevonden, dat de vrome ijver der geloovigen in tal van kerken stichtingen in het leven riep, waaruit de kosten van afzonderlijke belooningen voor het zingen van dit lied konden bestreden worden. Eene stichting van dezen aard was sedert het j. 1250 gevestigd in de kerk van het Benedictijner-klooster te Egmond. Elken dag moest het worden gezongen. Allen, die het met vrome aandacht medezongen of aanhoorden, ontvingen ter belooning 10 dagen aflaat [2]). Het testament van een kanunnik der Maria-kerk te Utrecht hield in, dat alle geestelijken, die in het koor met den zang hadden ingestemd, telkens een sommetje van vijf „solidi" te verdeelen zouden hebben [3]). Op hun sterfbed werden de vromen door de geestelijkheid, voor wie de geldelijke voordeelen waren, overgehaald om zulke stichtingen bij uiterste wilsbeschikking te vestigen [4]). In Luther's dagen ontbrak zulk eene stichting ternauwernood aan eenige kerk [5]).

Ioannes Henlin heeft aan de uitlegging van dit lied eene geleerde verhandeling gewijd [6]).

In getijde-boeken der XV^de eeuw vindt men het „Salve regina" onder de gebeden en liederen van het „completorium" of de laatste der zeven dagelijksche getijden [7]). Ook als motet komt het voor

---

dat het wordt voorgelezen door een Franschman, met den klemtoon op de laatste é's: Salvé, Evé, vallé enz.

1) *Wetzer u. Weltes Kirchenlexikon*, II^te Aufl., von Hergenröther u. Kaulen, Freib. i. B. 1897, Bd. X, S. 1580, Artikel: *Salve Regina.*

2) *Willelmi chronicon monachi et procuratoris egmundani*, bij A. Matthaeus, *Veteris aevi analecta*, ed. II^a, Hag.—Com. 1738, 4^0, Tom. II, p. 510. In het j. 1453 werd eene dergelijke stichting gevestigd te Emden. De desbetreffende oorkonde is afgedrukt door E. F. Harkenroth in de *Bibliotheca Historico-Philologico-Theologica*, Bremae 1723, 8^0, Class. VII, p. 1052—1054.

3) *Testamentum Arnoldi ter Niesen*, 1353, bij Matthaeus, *Analecta*, T. II, p. 754.

4) Het nader te bespreken werkje: *Das Salue regina / nach dem richtscheyt / das da hayst / Graphi theopneustos*, o. O. u. J., Q. A, Bl. iiij^r.

5) *Wetzer u. Welte's Kirchenlexikon*, Bd. X, a. a. O., S. 1580.

6) *Ioannis Henlin expositio antiphonae seu cantici, Salue Regina, auctoribus propheticis, Bibliae, sanctorum patrum, doctorumque dictis ac historiis decorata*, Basileae 1505, vermeld door Conradus Gesner, *Bibliotheca*, Tiguri M. D. LXXXIII, fol., p. 455 (abusief 545).

7) Getijde-boek in het Latijn, HS. uit de XV^de eeuw, n^0. 309 der bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde, fol. 66^v: *In festis IX lectio-*

in verschillende bewerkingen met vier- en vijfstemmige zetting [1]). Nog tegenwoordig heeft het zijne eeuwenoude plaats in de laatste der dagelijksche getijden van den Zondag na Pinksteren tot den Zaterdag voor den Advent [2]). Voor het kerkelijke zangkoor is het met de muziek in het liederenboek voor den Vesper afgedrukt. De keus wordt geboden tusschen drieërlei melodie [3]).

In de eerste jaren der Reformatie heeft men in de kerken van verschillende steden getracht het „Salve regina" te veranderen. De woorden, die aanstoot gaven, moesten plaats maken voor betere. Het loflied op Maria moest een loflied op Christus worden. Justus Jonas beproefde dit te Wittenberg [4]), Johannes Frosch deed het op zijne wijze te Augsburg in het j. 1524 [5]). Het meest bekend is de verandering, welke Seb. Heyden, schoolrector en als zoodanig onderwijzer en hoofd der koorzangers van eene der kerken te Neurenberg in het genoemde of daaraan voorafgaande jaar invoerde [6]).

De verdedigers der Roomsche kerk namen het oude lied in bescherming. Dit deden de Franciscaner monnik Augustinus Alveld te Weimar [7]) en zijn orde-broeder Kaspar Schatsgeyer te Neurenberg [8]).

---

num in secundo completorio .... fol. 67v: *In festis novem lectionum et ferialibus diebus antiphona*, Salue regina etc.

1) Men zie de prachtig uitgevoerde Motetboeken uit de Pieterskerk te Leiden in het Stedelijk Museum „De Lakenhal" aldaar, n⁰. 1005 fol. 125v—134r en n⁰. 1007, fol. 1—36r.

2) *Breviarium romanum ex decreto concilii tridentini restitutum, Pii V. jussu editum, Clementis VIII. et Urbani VIII. auctoritate recognitum*, Mechl. 1854, 8⁰, *Pars aestiva*, p. 171; *Pars autumnalis*, p. 171; *Horae diurnae breviarii romani*, Torn. 1877, 16⁰, p. 108. Vgl. verder: *Delectus precationum piarum pro devotione privata juventutis litterarum studiosae*, Francof. a. M. 1824, p. 38.

3) *Vesperale romanum iuxta ordinem breviarii romani cum cantu emendato editum sub auspiciis* Leonis PP. XIII, Ratisb. 1879, p. 58—61.

4) G. G. Zeltner, *Kurtze Erläuterung der Nürnbergischen Schul- und Reformationsgeschichte aus dem Leben und Schrifften* des Sebald Heyden, Nürnb. 1732, 4⁰, S. 48.

5) Zeltner, a. a. O., S. 13.

6) Zeltner, a. a. O., S. 11 f.

7) Aug. Alveldiani *Assertio in canticum: Salve Regina*, Lips. 1527, 8⁰, 2½ blad; vergel. de beschrijving hiervan gegeven in de *Unschuldige Nachrichten von Alten und Neuen Theologischen Sachen* (Auff das Jahr 1718), Leipzig, 8⁰, S. 930 f.

8) Dr. N. Paulus, *Kaspar Schatzgeyer, Ein Vorkämpfer der katholischen Kirche*

Andreas Bodenstein of Karlstadt heeft in het j. 1523 een vinnigen strijd over het „Salve regina" gevoerd met een geestelijke, Georg Kirchner. Het blijkt uit eene verhandeling, welke eerstgenoemde ten volgenden jare in het licht gaf over de vraag of iemand zalig kon worden zonder de voorbede van Maria [1]). Nog dient melding gemaakt te worden van een traktaat van Matthias Rodt, predikant te Lindau, tegen het „Salve regina" [2]).

Een voortbrengsel nu van deze zelfde periode, geboren in denzelfden strijd, is het Nederlandsche polemische geschrift, hetwelk uit eeuwenlange vergetelheid thans weder wordt te voorschijn gebracht en tot algemeen eigendom gemaakt: de „Refutacie vant Salue regina".

Dat dit geschrift eerst uit den tijd na het optreden van Luther dagteekent, mag als zeker worden beschouwd. Voor hem, die met de letterkunde van die dagen goed bekend is, laat reeds de aanhef dienaangaande geen twijfel over. „Aengesien," zoo luidt het, „dat nv dat alder claerste schijnende licht des Euangelijs doer Gods genaden ons wederomme in dese werelt gheopenbaert is, so moghen wy den oppersten Heere altijt wel louen ende dancken...., dat hy ons doer die cracht zijns leuendigen woorts tot oprechten verstande heeft laten comen, als dat wi nv sekerlijcken weten hoe ende in wat manieren wy God altijt sullen eeren ende loeuen ende onsen ghelooue.... met dancbaerheyt thoonen." Hierin klinkt dezelfde toon als in een aantal geschriften uit de dagen der Reformatie. Het licht des Evangelies schijnt weder allerhelderst. Dit slaat op het optreden van Luther. Het geloof is weder in het middelpunt geplaatst. Dit is door Gods genade Luther's werk.

Reeds zijn eenige jaren verloopen, sedert de wereld het eerst de stem des Reformators vernomen heeft. Waarschijnlijk dagteekent dit geschrift uit het j. 1524. Dit valt op te maken uit de wijze, waarop gesproken wordt over de veranderingen, welke de praktijk

---

gegen Luther, in de *Strassburger Theologische Studien*, herausgeg. v. Ehrhard und Müller, Freib. i. B. 1898, Bd. III, Heft 1, S. 129 f.

1) Zeltner, a. a. O., S. 48.

2) Matthias Rodt, *Das Salve Regina verteutscht und widerlegt. Mit Anzeygung wie die H. Iunckfrau Maria und die lieben Heyligen recht zu ehren seyn? Ioan. V, filioli fugite idololatriam. Getruckt zu Strassburg durch* Samuel Emmel. Vermeld bij Chr. Sepp, *Verboden lectuur. — Een drietal indices librorum prohibitorum toegelicht*, blz. 92.

van den aflaathandel heeft ondergaan. Pas is het volk een weinig verlost van de Babylonische gevangenschap. (Men denke bij deze uitdrukking aan Luther's „Van de Babylonische gevangenschap der kerk"). Thans wordt een nieuw lokaas bedacht om het volk te verleiden. Het bestaat in de voorspiegeling, dat de aflaat voortaan om niet gegeven zal moeten worden. „Want den aflaet daer si eenen goeden buyt penninck mede verloren hadden, nv weder met een ander lerue oft momaensicht voert ghecomen is als datmen gheen ghelt meer daer af gheuen en soude, maer tot wat eynde dit gheordineert is dat salmen ten lesten noch wel ghewaer worden" [1]).

In de vergadering der kardinalen, welke Adriaan VI tot paus verkoos (1522), hadden alle aanwezigen onder eede beloofd, dat hij, op wien de keuze viel, de aflaatverkondiging ten bate van de Pieterskerk zou doen staken [2]). Onder de maatregelen ter verbetering der heerschende toestanden, welke Adriaan door den generaal der Augustijner-orde werden voorgeslagen, behoorde intrekking van de groote biechtprivilegiën der aflaatbrieven, waartoe het aanstaande jubeljaar eene goede gelegenheid bood [3]). Inderdaad heeft de Paus, ofschoon zelf gewezen opper-aflaatcommissaris, veel spaarzamer dan zijne voorgangers aflaten toegestaan, daar zij door al te milde uitdeeling bij het volk in minachting waren geraakt en het verzet van Luther hierin zijn oorsprong had genomen [4]). In het j. 1524 echter, toen hij reeds van het wereldtooneel verdwenen was, werden aflaten op de gemakkelijkste voorwaarden, zoo goed als om niet, verkrijgbaar gesteld. Ieder mocht geven, wat hij wilde. Men behoefde slechts gedurende ééne week des Woensdags, des Vrijdags en des Zaterdags te vasten, ééns met de processie mede te gaan, en op den voorafgaanden en den volgenden Zondag de Mis bij te wonen [5]). De verbreiding van dezen

1) *Refutacie vant Salue regina*, Quat. A., bl. iij; hierachter, blz. 18.

2) C. von Höfler, *Papst Adrian VI. 1522—1523*, Wien 1880, 8⁰, S. 235.

3) Von Höfler, A. a. O., S. 212.

4) G. Moringus, *Vita Hadriani Sexti*, c. 23, bij C. Burmannus, *Hadrianus VI., sive Analecta historica de Hadriano Sexto*, Traj. ad Rh., 1727, 4⁰, p. 68; vergel. I. Ch. Eccardus, *De Pontificibus Romanis, qui Reformationem Ecclesiae frustra tentarunt*, mede bij Burmannus, p. 418.

5) Bericht in het Toevoegsel *Vanden alder victorieusten | ende onuerwinlijcsten Princhе Karolus | Keyser van Roomen*, achter eene bepaalde editie der Vlaamsche kroniek, nl. die van het j. 1531: *Dits die excellente cronike van vlaenderen*, Ghe-

aflaat in Woerden en omstreken is de aanleiding geweest tot het optreden van Johannes Pistorius [1]), hetwelk in het j. 1525 met den marteldood werd bekroond. Wegens de zinspeling op de verkondiging van dezen bepaalden aflaat moet de dagteekening der „Refutacie" op het j. 1524 gesteld worden.

De richting, waartoe de schrijver behoort, moet worden gekenschetst als eene der onderscheidene tusschenrichtingen, welke tusschen Luther, Zwingli en het Roomsch-Katholicisme hebben bestaan, met dien verstande, dat zij dicht naderde tot die der Reformatoren. De schrijver schaart zich beslist aan de zijde der Hervormingsgezinden; toch openbaart zich eenige onzekerheid bij hem, een zoeken en tasten naar den rechten weg. Hij wil hetzelfde als Luther en toch niet geheel hetzelfde. Zacht is zijn oordeel over „den zang en de getijden, welke men nu in alle kerken op alle plaatsen zingt." Hij erkent, dat zij oorspronkelijk door de voorvaderen zijn verordend „om het geloof, dat inwendig was, uitwendig daarmede te oefenen en te betoonen" [2]). Het gebruik van het „Ave Maria" wordt goedgekeurd. „Als uwe vrome aandacht en bewondering op het maagdeken valt, die door haar vast geloof voortgebracht heeft den Zoon Gods, ons aller Zaligmaker, zonder eenige vlek der natuur, alleen door toedoen des Heiligen Geestes, zoo moogt gij haar dan groeten met den groet, dien haar de engel Gabriël gaf" [3]). De schrijver beroept zich op Apokryphe Boeken, herhaaldelijk op het Boek der Wijsheid [4]), ééns op Baruch, op eene wijze, zooals Luther dit in het j. 1524 niet meer zou gedaan hebben. In de lofspraak

---

prent Tantwerpen / by my Willem Vorsterman [Aan het einde: Anno. M. ccccc. ende. xxxi.], fol. xvij[v]. Vergel. N. C. Kist, *Nalezing*, achter Mr. W. C. Ackersdijck, *Pauselijke aflaathandel in Nederland*, in het *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, verz. door Kist en Royaards, Leid. 1831, Dl. III, blz. 448 vlg.

1) *Iohannis Pistorii a Worden, ob evangelicae doctrinae assertionem, apud Hollandos primo omnium exusti, vita*: Per Gulielmum Gnapheum Hagiensem, in den herdruk bij Dr. Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis neerlandicae*, 's-Gravenh. 1900, Dl. IV, blz. 409. Vgl. D. Gerdes, *Origines ecclesiarum in Belgio reformatarum* sive *Historia ecclesiastica evangelii seculo decimo sexto in Belgio renovati*, Gron. 1749, 4[0], p. 49; Dr. J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531*, Amst. 1873, Dl. II, blz. 368.

2) *Refutacie*, Q. A, bl. ij[v]; hierachter, blz. 17.

3) *Refutacie*, Q. A, bl. iiij[v]; hierachter, blz. 19.

4) *Refutacie*, Q. B, bl. ij[r] en [v], bl. iij[v]; Q. C, bl. iij; hierachter, blz. 21, 22, 25 vlg.

van Maria komt ook voor, dat zij reine maagd gebleven is [1]). Ook dit mag eenigszins opmerkelijk genoemd worden. Luther heeft het niet geloochend, maar hechtte er toch veel minder waarde aan dan de Roomsche kerk [2]).

Overigens zijn des schrijvers gevoelens die der besliste Hervormingsgezinden. Het kenmerkende bestaat niet hierin, dat hij zich op de bitterste wijze uitlaat over liturgie en geestelijkheid. Met den tegenwoordigen kerkdienst heeft de Vorst der wereld, Lucifer, zelf zijn rijk gesterkt en bevestigd, in dier voege, dat er niet dan louter jaarmarkten der papisten mede gehouden zijn. Het oordeel over deze tegenstanders wordt in zijne algemeenheid zelfs onbillijk. Zij worden vergeleken bij huichelaars, bij farizeërs en schriftgeleerden, daar het hun gemeenlijk om niets anders te doen is dan om den voorraadmand te vullen en den buik te dienen [3]). Dit harde en ten deele onrechtvaardige oordeel wordt ook aangetroffen in kringen, die niet of slechts ternauwernood geneigd waren met de Reformatie mede te gaan.

Maar duidelijker wijst de schrijver zijn standpunt aan, waar hij verklaart: „niemand zult gij aanbidden dan God alleen in drie personen, des Vaders, des Zoons, en des Heiligen Geestes" [4]). Hij protesteert er tegen, dat men Gode Zijne eer benomen heeft en deze gegeven aan het schepsel; hetwelk strijdt met het eerste gebod [5]). Hij verwijt aan de Roomsche kerk afgoderij en beeldendienst [6]). De doorgaande toetssteen is de Schrift [7]). Wat Gods woord niet is, is tegen Hem [8]). Wie hun vertrouwen stellen niet op God, maar op Maria of eenig schepsel, houden zich aan men-

---

1) *Refutacie*, Q. A, bl. iiij^v; hierachter, blz. 19.

2) M. Luther, *Dass Jesus Christus ein geborner Jüde sei*, 1523, in *Dr. Martin Luther's Sämmtliche Werke*, Erlangen 1841, Bd. XXIX (*Polemische deutsche Schriften*, bearb. von Dr. J. K. Irmischer, Bd. III), S. 53; vergel. zijne *Auslegung uber etliche Capitel dis andern Buchs Mosi, gepredigет zu Wittemberg Anno 1524. 1525. 1526*, in dezelfde Erlanger uitg., Bd. XXXV (*Exegetische deutsche Schriften*, Bd. III), S. 88.

3) *Refutacie*, Q. A, bl. ij^v en iij^r; hierachter, blz. 17 vlg.

4) *Refutacie*, Q. A, bl. iiij^v; hierachter, blz. 19; vergel. Q. B, bl. i^v; bl. ij^r; bl. iij^v; C, bl. iij^r; hierachter, blz. 20, 21, 22, 25.

5) *Refutacie*, Q. A, bl. iij^v; hierachter, blz. 18 vlg.

6) *Refutacie*, Q. A, bl. iij^v; B. bl. i^v; C, bl. iij^v; hierachter, blz. 19, 20, 26.

7) *Refutacie*, Q. A, bl. iiij^v; C, bl. iij^v; hierachter, blz. 19, 26.

8) *Refutacie*, Q. A, bl. iiij^v; hierachter, blz. 19.

schen-verzinsels en menschen-wetten [1]). Tot den diepsten oorsprong der Reformatie dringen wij door, waar wij tegenover het Salve regina de woorden hooren stellen van Gal. I en 1 Tim. I: „God heeft zijnen Zoon gegeven voor onze zonden, opdat hij ons zoude verlossen van deze tegenwoordige bedriegelijke wereld" en: „Iezus Christus is in de wereld gekomen om de zondaren zalig te maken" [2]). Van God moeten wij gratie en genade begeeren; want Hij alleen is onze hoop, onze advocaat en onze zaligheid [3]). De verlossing geschiedt door Christus [4]); Christus is de Zaligmaker [5]), Christus het Hoofd [6]), Christus de Middelaar [7]), Christus de voorspraak [8]).

De vraag, wie de auteur was, moet vooreerst onbeantwoord blijven. Prof. de Hoop Scheffer heeft het vermoeden geuit, dat wij hier eene vertaling voor ons zouden hebben. „Te Neurenberg," zegt hij, „schijnt opgesteld 't boekje aan Seb. Heyden toegeschreven: ‚Das Salue regina / nach dem richtscheyt / das da hayst / Graphi theopneustos / ermessenn vnnd abgericht,' waarvan denkelijk de vertaling is de ‚Refutacie'" [9]). Uit de K. Hof- en Staatsbibliotheek te Munchen werd mij dit zeldzame geschriftje, op zes blaadjes papier gedrukt, ter leen verstrekt. Reeds bij de eerste inzage blijkt, dat het geheel iets anders is dan het Nederlandsche geschrift. De titel luidt, zooals werd aangegeven. Het jaartal 1524, door De Hoop Scheffer vermeld, komt er niet op voor. Ook de naam en de woonplaats van den drukker ontbreken. De indeeling vertoont eenige overeenkomst, in zooverre, dat na eene inleiding eenige strophen van het „Salve regina" achtereenvolgens worden vergeleken met uitspraken des Bijbels. Ook de strekking is verwant. De schrijver verklaart, dat hij aan de eer van Maria volstrekt niet wil te kort doen. Zelfs het zingen van het Salve regina

---

1) ***Refutacie***, Q. B, bl. iiij^{r}; hierachter, blz. 22.
2) ***Refutacie***, B, bl. ij^{v}; bl. iij^{r}; hierachter, blz. 21, 22.
3) ***Refutacie***, A, bl. iiij^{r}; hierachter, blz. 19.
4) ***Refutacie***, B, bl. i^{r}; bl. iij^{r}; hierachter, blz. 20, 21.
5) ***Refutacie***, B, bl. ij^{r}; hierachter, blz. 21.
6) ***Refutacie***, A, bl. iij^{v}; hierachter, blz. 18.
7) ***Refutacie***, B, bl. ij^{v}; bl. iiij^{v}; hierachter, blz. 21.
8) ***Refutacie***, B, bl. iiij^{v}; hierachter, blz. 23.
9) De Hoop Scheffer, *Kerkhervorming in Nederland tot 1531*, Dl. II, blz. 408.

zou hij onder zekere voorwaarden nog kunnen lijden [1]). Het gebruik van het Ave Maria wordt goedgekeurd [2]). Slechts wordt ernstig betreurd, dat het Salve regina zich in de plaats gedrongen heeft van het Ave Maria [3]). Overigens behoort de auteur tot de besliste Hervormingsgezinden. Het openbaart zich wederom niet hierin, dat hij hetzelfde harde oordeel velt over de geestelijken als de schrijver der „Refutacie" en hen beschuldigt slechts den buidel te dienen en brasserijen na te jagen [4]). Maar zijn wezenlijke standpunt wordt hieraan gekend, dat ook voor hem de Schrift en geen menschengebod éénig richtsnoer is [5]); dat volgens hem door het zingen van het Salve regina de eer van God geroofd en gegeven wordt aan het schepsel [6]); dat het rijk der barmhartigheid behoort aan God [7]) en aan Christus [8]), aan niemand anders [9]), niet aan Maria, die door dezelfde barmhartigheid moet bestaan. Zij hebben van het „Salve regina" een goed werk gemaakt; het geloof achten zij gering [10]). De schrijver beroept zich op Joh. III : 16: „Alzoo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijnen eenigen Zoon gaf, opdat allen, die in Hem gelooven, niet verloren gaan, maar het eeuwige leven hebben" [11]); en op Rom. III: „God heeft Christus voorgesteld tot een richtstoel van genade, door het geloof in zijn bloed" [12]). Niet Maria is ons leven, maar Christus [13]). Alleen op God en Christus moet men hopen [14]). Christus is de eenige Middelaar [15]) en voorspraak, niet Maria of de heiligen [16]). Slechts schijnt het mij toe, dat het geloof niet zoo nadrukkelijk tot het middelpunt der gansche Christelijke leer wordt gemaakt als in de „Refutacie" en in de werken van Luther.

Hoe belangrijk de aangewezen punten van overeenkomst ook mogen wezen, als de beide werkjes naast elkander worden gelegd,

---

1) *Das Salue regina | nach dem richtscheyt | das da hayst | Graphi theopneustos | ermessenn vnnd abgericht,* o. O. u. J., Q. A, Bl. iiij^r.

2) *Das Salue regina,* Q. A, Bl. iij^v.

3) *Das Salue regina,* Q. A, Bl. iiij^r.

4) *Das Salue regina,* Bl. iiij^r.

5) *Das Salue regina,* Bl. ij^r, iij^r.

6) *Das Salue regina,* Bl. iij^r.

7) *Das Salue regina,* Bl. iiij^r en ^{v}.

8) *Das Salue regina,* Bl. iiij^v.

9) *Das Salue regina,* Bl. v^r.

10) *Das Salue regina,* Bl. iij^r.

11) *Das Salue regina,* Bl. v^r.

12) *Das Salue regina,* Bl. v^r.

13) *Das Salue regina,* Bl. v^r.

14) *Das Salue regina,* Bl. v^v.

15) *Das Salue regina,* Bl. v^v.

16) *Das Salue regina,* Bl. v^v.

vertoonen ze te veel onderlinge afwijkingen om ook maar één oogenblik te kunnen worden vereenzelvigd. Geen enkele bladzijde, geen enkelen volzin hebben zij gemeen. Het voorwerk in beide is geheel verschillend. Een paar strophen van het gezang worden in het Duitsch overgeslagen, maar in het Nederlandsch wel behandeld. In beide worden tegenover de strophen van het „Salue regina" bijbelteksten gesteld, maar niet dezelfde. Het Nederlandsch is een afgewerkt letterkundig voortbrengsel; de vorm van het Duitsch is veel minder verzorgd, onevenredig in de verdeeling, met een hoofddeel veel te kort naar de lengte van de inleiding. Kortom, zelfs aan eene navolging uit de verte valt niet te denken.

Blijkt dus de onderstelling van De Hoop Scheffer ongegrond, het moet zelfs betwijfeld worden of Sebald Heyden wel de auteur van het Duitsche geschriftje is. Dat deze de bewoordingen van het „Salue Regina" gewijzigd en het in een loflied op Christus veranderd heeft, staat vast. Het blijkt uit een geschrift van zijne hand, uitgegeven in het jaar 1524 [1]), waarin hij zich verdedigt tegen lieden, die hem deswege van ketterij beschuldigd hebben en rekenschap geeft van de redenen, waarom de oude woorden verwerpelijk zijn. Op zijn katheders werden ezels geteekend. Hij vond er briefjes vol beleedigingen op liggen. Sommigen verkondigden luide, dat hij verdiende met roeden uit de stad gejaagd te worden [2]). Vandaar dit verweerschrift. Een jaar later verscheen er een tweede druk van, met geheel veranderden titel, misschien wel een nadruk [3]). Alleen in dezen tweeden druk is het bekend geweest aan zijn bio-

---

1) *Adversvs hypocritas calvmniatores, super falso sibi inustam haereseos notam, de inuersa cantilena, quae Salue regina incipit, Sebaldi Heiden defensio.* [Figuurtje : een klaverblad]. *Ad lectorem.* [Een tweeregelig vers :]

Diuinum uerbum, lector, non dogmata carnis
Iudicio poscas, hoc probat, illa uacent.

Op het laatste blad ziet men een vignet. Het vertoont in het midden een vlammend zwaard met de letters I. P., en heeft tot randschrift : SERMO. DEI. IGNITVS. ET. PENETRANTIOR. QVOVIS. GLADIO. ANCIPITI. Onder het vignet : NORENBERGAE APVD IO. PETREIVM. Anno M. D. XXIIII. Het formaat is in-8⁰ ; de letter cursief. Aantal bladzijden 48 van 26 regels (Quat. A, fol. 1r—Quat. C, fol. 8v ; twee bladzijden zijn wit gelaten). Een exemplaar werd mij ter leen verstrekt door de Hof- und Staatsbibliothek te Munchen.

2) Sebaldus Heiden, *Adversvs hypocritas calvmniatores*, Quat. C, fol. 1r.

3) *Vnvm Christvm, mediatorem esse et aduocatum nostrum apud patrem, non*

graaf Zeltner [1]) en aan Rotermund, die een artikel aan Seb. Heyden wijdde in Ersch u. Gruber's „Encyklopädie" [2]). De inhoud is van het begin tot het einde anders dan die van het Duitsche: „Das Salue regina, nach dem richtscheyt" u. s. w. Is nu Seb. Heyden de schrijver zoowel van het een als van het ander? Het komt mij voor, dat dit alleen beweerd wordt door auteurs van jongere dagteekening [3]). De titels van het Latijnsche en van het Duitsche werkje vertoonen hetzelfde klaverblad. Als dit iets bewijst, heeft het slechts betrekking op den drukker, niet op den schrijver. De geest van beide geschriften is dezelfde; maar de toon van het Latijnsche klinkt vaster, beslister Hervormingsgezind, daar van het Salve regina niets goeds wordt gezegd en het Ave Maria niet in bescherming wordt genomen. In beide wordt eene verandering in de woorden des lieds voorgesteld om er een loflied op Christus van te maken. Maar de uitgedachte nieuwe bewoordingen komen niet overeen [4]). De schrijver van het Duitsche werkje maakt

---

matrem eius, neque diuos: unde ipsi, non matri, quae in cantilena, cuius initium Salue regina continentur, occinenda, Apologia Sebaldi Heiden.

Ad lectorem.

Diuinum uerbum lector, non dogmata carnis,
Iudicio poscas, hoc iuuat illa nocent.

Naam en woonplaats des drukkers worden niet genoemd. Slechts staat onderaan op de laatste bladzijde: ANNO. M. D. XXV. Formaat in-8°; letter cursief. Aantal bladzijden 44 (Quat. A, fol. 1r—Q. C, fol. 6v), met 27 regels. — Een exemplaar werd mij geleend door de Hof- und Staatsbibliothek te Munchen; een ander ex. bevindt zich in de Kön. Universitäts-Bibliothek te Göttingen.

1) G. G. Zeltner, *Kurtze Erläuterung der Nürnbergischen Schul- und Reformationsgeschichte aus dem Leben und Schrifften des Sebald Heyden*, Nürnb. 1732, S. 45.

2) Ersch und Gruber, *Allgemeine Encyklopädie*, Leipz. 1830, Bd. VII, S. 364.

3) Dr. F. H. Reusch, *Der Index der verbotenen Bücher*, Bonn 1883, Bd. I, S. 123; Dr. Nikolaus Paulus, *Kaspar Schatzgeyer*, a. a. O., S. 129. Vergel. Rob. Eitner, *Sebald Heyden*, in de *Allgemeine deutsche Biographie*, Leipz. 1880, Bd. XII, S. 352 f.

4) In het Duitsche werkje: Salue Iesu Christe / misericordie rex / Vita / dulcedo et spes nostra Salue / Ad te clamamus exules filij Adae / Ad te suspiramus gementes et flentes in hac lachrimarum valle / Eia ergo aduocate noster / illos tuos misericordes oculos / ad nos conuerte / Et Deum benedictum / patrem tuum verum / nobis post hoc exilium ostende / O clemens / O pie / O dulcis Iesu Christe. In het Latijnsche van Seb. Heyden: Salue Iesu Christe rex misericordiae. Vita, dulcedo et spes nostra Salue. Ad te clamamus exules filij Heuae. Ad te suspiramus gementes et flentes ex hac miseriarum ualle. Eia ergo Mediator noster illos tuos misericordes oculos ad nos conuerte. O Iesu benedicte faciem patris tui nobis post hoc exilium ostende, O clemens, O pie, O dulcis Iesu Christe. Bovendien worden hier veranderingen voorgesteld in Versus en Collecta, die er onmiddellijk op volgen.

zich in eenige rijmen op de keerzijde van het titelblad bekend. Hij noemt zich: Carithonimus Eleutherobius te Iteon [1]). Hieruit valt bezwaarlijk „Sebaldus Heyden te Neurenberg" te lezen.

Hoe het overigens sta met het onderling verband van de voortbrengselen der eigenaardige letterkunde, die zich groepeert om het oude „Salve regina", de lezer zal overtuigd zijn, dat ons hier een merkwaardige blik geopend wordt in de geboortegeschiedenis der Hervorming. Wordt deze groote gebeurtenis door willekeur, door het toeval veroorzaakt? Maar dezelfde behoefte aan verandering openbaart zich aan alle kanten. Menschen, die door verschil van taal, door zeer groote afstanden van elkander gescheiden zijn, gevoelen gelijktijdig dezelfde gewaarwordingen, staan op om te strijden tegen dezelfde verkeerdheden en zoeken verbetering in ééne richting. De brand slaat op hetzelfde oogenblik uit aan alle zijden.

---

1) Das Buchlein zu dem Leser.

Ob jmant wolt wissen wer mich hett gemacht
Vnd an das liecht herfur hett gebracht.
Der wisse, das dis hat gethan Carithonimus
Mit seinen zunamen genant Eleutherobius.
In der Stat die da krichisch haist Iteon.
Die man nicht leicht errattet nach won.
U. s. w.

Bij Eleutherobius is men geneigd te denken aan: Freisleben. Ik zie echter geen kans een der bekende Freislebens hier te pas te brengen, ook niet Leonhard en Christoph Freisleben, door Dr. G. Bossert bedoeld in zijn artikel: *Zwei Linzer Reformationsschriftsteller*, in het *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich*, herausgeg. v. Dr. G. Loesche, Wien 1900, Jahrg. XXI, S. 131—137.

Refutacie vant

Salue regina / met veel di-
uersche schoonder scriftueren daer te-
ghen ghehouden / claerlijcken be-
wijsende dat desen lofsanck
rechte afgoderie is.

Den Christelijcken Leser ghenade [1]), ende vrede, ende A ij[r]
sterckicheyt des gheests van God den vader ende onsen Heere Jesu Christo.

Aengesien dat nv dat alder claerste schijnende licht des Euangelijs doer Gods genaden ons wederomme in dese werelt gheopenbaert is, so moghen wy der oppersten Heere altijt wel louen ende dancken ghemiende broeders ende susters in Christo, dat hy ons doer die cracht zijns leuendigen woorts tot oprechten verstande heeft laten comen, als dat wi nv sekerlijcken weten hoe ende in wat manieren wy God altijt sullen eeren ende loeuen ende onsen ghelooue twelcke nyet slapen en can, noch mach, met dancbaerheyt thoonen ende bewijsen sullen, nyet alleen inwendich ons herte tot God oprechtende, maer oock wtwendich (als die Propheet Dauid dede) met melodie ende lofsanck den Heere Jesum Christum louen ende prijsen sullen, als ons oock Paulus vermaent totten Romeynen .x. Metter herten gheloeft men // ende coemt tot rechtueer- A ij[v]
dicheyt, maer met den monde belijt men die salicheyt. Ende men mach oock lichtelijcken mercken, dat dien sanck ende ghetijden dwelck men nv in der kercken in allen plaetsen singt, tot deser meyningen eerstwerf van onsen vooruaders gheordineert is, om den ghelooue die inwendich was, wtwendich daer mede te oefenen ende te bewijsen in alder vriheyt, want wi gheen gebot nv inden nyeuwen testamente daer af en hebben. Ende alsoo soude men inder Christenheit noch psalmen ende ander Liedekens singen daer die naem gods doer gheert ende niet geblasphemeert en worde. Mer (och leyder) het is nv tot sulcken misbruyck ende abusie gecomen, dat niet Christus eere daer in bewesen en is, maer die Prince des weerelts Lucifer seluer zijn rijck daer mede ghesterckt ende beuesticht heeft, also datter niet dan clare iaermerckten der papisten mede ghehouden en zijn, ende daermen gods eere in meynde ghe-

---

1) Overal, waar in de oorspronkelijke uitgave een schuinsch streepje staat, zooals in den druk met Gothieke letters gebezigd werd, is hier een komma geplaatst. Overigens is de interpunctie niet veranderd.

leghen te sine, en heeftmen nyet dan comenschappen [1]), mangelinghen [2]), ende enckel wockerijen mede bedreuen, ghelijck die Prophete Esaias int .iij. cap. wel recht van haer gepropheteert
A iij^r heeft, segghende inden per-//soen van god almachtich. Ghy hebbet mijnen wijngaert af gheweyt, ende in dijnen huysen en is niet dan roof der armer luyden. &c.

Den welcken oock Christus haer gherecht gheeft Math. xxiij. met veruaerlijcker maledictie segghende, Wee v ghy scrijuen ende pharizeen yprocriten die daer eet die huysen der weduwen met dijnen langen gebeden te huylen, waer mede dat arme volck bedrogen ende verleyt wort met den schoonen schijne ende ypocrijtscap haer sweet ende bloet suypende Maer want si ghemeynliken niet anders en achten dan haren peender [3]) te vullen ende haren buyck te dienen, so en achten si niet op gods woort maer manghelen en sammelen [4]) onder malcanderen, ya vercopen oock Christum seluer, alsmen daghelicx inder missen mercken mach diet met openen ooghen wel aensiet, daermen nochtans groote aflaten toe gheeft, daer nyet dan Gods eere met veracht en wort. Mer wat wil ic hier veel af vermanen ick sie dat noch huydensdaechs dat een aes voor ende dat ander nae aenden hanghel ghesteken wort om dat volck meer te verleyden, welc nv vander Babiloenscher geuanckenissen een weynich verlost was. Want den aflaet daer si
A iij^v eenen goeden // buyt penninck mede verloren hadden, nv weder met een ander lerue oft momaensicht voert gheeomen is als datmen gheen ghelt meer daer af gheuen en soude, maer tot wat eynde dit gheordineert is dat salmen ten lesten noch wel ghewaer worden Ick rade allen Christelijcken broeders ende susters die een lyt Christi begheeren te sine dat si by haer hooft Christum Jesum blijuen ende wt sinen doot den rechten aflaet suyghen, Maer hier veel af te vermanen en dient ons hier nyet, Ende op dat ick niet te verre van mijnen propoosten loope, soo willen wy oock eenen yeghelijck ghewaerschout hebben dat si wel achte slaen op dit ghesanck datmen daghelijcx inder kercken sinckt, twelck door sduuels ingheuen alsoe vermenichuuldicht ende verargert is, dat men teghen dat eerste ghebot gods, God zijn eere benomen heeft,

---

1) Koopmanschappen.

2) Ruilhandel.

3) Panier, de broodkorf van een bedelmonnik.

4) In de *Oude rechten van 's-Gravenzande* (Codificatie van het j. 1448), uitgegeven door Mr. A. Telting, in de *Verslagen en Mededeelingen* der *Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*, Dl. IV, n⁰. IV, blz. 387, komt het woord sammelinge voor met den zin van heimelijken of onderhandschen koop.

ende is den creatueren ghegeuen ghelijckerwijs men princepalijck in dit lof Marie bewijsen ende vernemen mach, daermen die gebenedide moe der Christi grootelick mede meynt te eeren, die nochtans iammerlijcken daermede onteert ende bespot wort, want daer groote afgoderie inne gheleghen is, alsoo datmen // haer gheen [A iv^r] meerder spijt doen en mach dan alsulcken lofsanck te singhen daer haer lieue sone Jesus christus mede onteert wort, vanden welcken sy alle ghenade, gracie, duecht ende alle goetheyt ende heylicheyt ontfanghen heeft, ghelijck sy seluer belijt Luce int eerste capitt. Mijnen gheest heeft hem verblijt in God mijnen salichmaker, want hy heeft aenghesien die neerheyt zijn der dienstmaecht, waer om my prijsen sullen alle gheslachten. &c. In welcken woorden sy belijt dat God haer salichmaker is, die oock ons moet salich maken of wy blijuen eewelijck verloren, daer om moeten wy tot hem gaen, van hem gracie ende ghenade begheeren, want hi alleen onse hoepe, onse aduocaet ende onse salicheyt is. Daer om wilt ghy Marien recht eeren, soo sult ghy haer in Christo Jesu haren sone eeren, hem louende ende danckende dat hy in dat vercoren vat zijn wonderlijck werck heeft wil len volbrenghen, welck hy onsen voer vaders beloeft hadde. Ende als dan dijn contem placie ende verwonderinge op dat maechdeken valt, die daer doer haren vasten gheloue voert ghebracht heeft den sone gods onser alder salichmaker sonder eenighe vlecke // der natueren, alleen doer toedoen [A iiij^v] des heylighen gheests, moeder ende reyne maecht bliuende als ons die scriftuere claerliken openbaert. So moecht ghi dan haer groeten metter groeten die haer die enghel Gabriel gaf, maer nyemant en sult ghy aenbidden dan god alleen in drye persoenen, des Vaders, des Soens, ende des heylige Gheests. Doet ghy dit so sult ghy Marien die meeste eer doen die immermeer mach verdacht worden, ghelijck men na wtwijsen der scriftueren rechten ende judiceren mach. Ende op dat wy hier meer in versekert ende gefondeert moegen worden, soo willen wy desen lofsanck Salue regina wat teghen die scriftuere houden, ende besien hoet met malcanderen concordeert. Ende ist dat metter scriftueren niet wel en rijmpt, soo willet doch om gods wille achter laten, ende aen gods woort hangen, want daer doer sult ghi christus susters ende broeders zijn, soo hy seluer verclaert Luce int .viij. cap. Ende wat zijn woort niet en is, Dat is tegen hem, ende fenijn der sielen, daer wy ons wel scharpelijck afmoeghen wachten, opdat wy na dit leuen niet beroeft en worden van die eewige glorie, welc ons allen wil gunnen God almachtich inder eewicheyt. Amen.

B iʳ ¶ Refutacie vant Salue regina.

Ghebenedijt si God die va der ende onse heere Jesus Christus die doer sine gro te barmherticheyt ons we derom heeft gestelt in een leuende hoepe der salicheyt doer die verrisenisse Jesu christi vanden dooden in een leuendige ende onuer ganckelijcke erue. &c. Aldus scrijft Paulus in zijn eerste Epistel int eerste capittel dat wy god den vader altijt sullen loouen ende dancken ende ghebenedijen dat hy ons heeft verlost door Christum sinen eenighen sone vanden eewighen doot, Oock scrijft Paulus .1. Corinthe .vij. capit. Ghi zijt ghecocht met eenen dierbaren loon, dat is met den bloede Jhesu Christi, wordet toch nv niet we derom dienaers ende knechten der menschen. &c. Wat is nv dat anders dan eenen dienst des menschen aldus te loouen ende te dancken ende te sin ghen eenen creatuer ende houten oft steenen beelde dat alleen gode toebehoort, ende daer god ende zijn woort doer ghelastert, gheloechent, ende gheblasphemeert wort als hier nae bescreuen ende bewesen staet.

B iᵛ Ten eersten.

¶ Salue Regina misericordie.

Ghegroet bistu Coninginne der barmherticheyt. Hier wort int eerste gelochent, die sproecke tot den Romey. int .xiiij. ca. Ick leue spreeckt God die Heere, ende my sal gebuyget worden alle knye, ende alle tongen sullen my bekennen &c, Deutro. int .vi. ca. God dijn Heere sult ghi vreesen, ende hem alleen dienen. Esai. int .xlij capit. Ick wil mine eere niemant anders ge uen, oock niet mijnen lof, den beelden, &cet. Mercket nv wel scharpelijcken aen, hoe iuyst ende fijn haer dese sproecken op malcanderen concorderen ende ouer een coemen, met deser groeten Marie. Eya effen soe iuyst als den dach ende nacht ouer een coemen, als oock Esaias seyt int .lij. capit. Soo verre als den hemel vander aerden is, soo verre zijn oock mijne ghedachten van uwen gedachten, ende mijne weghen van uwen wegen, &cet. Hier wt merckt nv wat dat dese groete is.

Ten anderen.

¶ Vita dulcedo & spes nostra salue.

Weest ghegroet onse leuen, onse soeticheyt ende onse hopinghe. B ij[r]
&cet. Hier seyt Christus recht contrarie. Iohan. int .xiiij. Ick ben die wech, die waerheyt, ende dat leuen, &cet. Ende Esaias int .xlv. capit. Ick ben die Heere, ende daer en is gheen ander Heere, noch salichmaecker dan ick alleen. Ende Paulus .1. Corinth iij. Niemant can noch mach een ander fondament setten, dan dat gheset is, welck is Jesus Christus ghebenedijt. Dese troostelijcke woorden en geloouen wy noch en houden wy niet, wanneer ende te wijle wy noch een ander leuen ende eenighe ander salicheyt soecken, dan alleen Christum. Maer wy maecken hier mede God tot eenen loghenaer. Ende daer staet oock Sapientie int .xv. capit. aldus gescreuen. Du biste onse God soet ende waerachtich, duldich ende lanckmoedich, alle dinck doende ende disponerende in barmherticheyt, &cet. Ende Christus spreect seluer Johan. int .vi. capit. Alle die tot my comen, die en wil ick niet verworpen, &cet. Ende Dauid in den .c.ij. Psalm. Gelijc als hem een vader ontfermet ouer zijnre kinderen, alsoo ontfermt hem God seluer ouer den ghenen, die hem lief hebben ende vree-//sen. Siet lieue broeders, B ij[v]
in dien wi dese woorden ende sproecken geloouen, soe en behoeuen wy toch anders noch leuen, noch salicheyt, noch hopinge, dan alleen Christum die ons ghegeuen is van den vader tot eenen middelaer, als ghy hier na noch hooren sult, Mer eylacen, het is met ons so verre ghecomen, dat wy leuen bidden ende begeeren van den ghenen, die seluer niet en leuen als geschreuen is. Sapientie int .xiij. capittel.

Ten derden.

¶ Ad te clamamus exules filij Eue.

Tot die roepen wy ellendighe kinderen Eue. &c. Nv ist ghecomen als paulus seyt int eerste Capittel tot den Romeynen. Sy hebben verwandelt die waerheyt gods in loeghentale ende si hebben lieuer ghedient den creatueren, oft scepselen, dan den schep per. &c. Hier moegen wi wt mercken ende verstaen, hoe verre wy noch van Christo zijn, want Christus seyt Johannis int .vij. Capittel. Soe wije daer blijft in mijnen woorden die is mijn discipel. &c. Ende tot den Galateren int eerste capittel staet aldus ghescreuen. God heeft zijnen soen ghe-//gheuen voor onse sonden, op [B iij[r]]
dat hy ons soude verlossen van deser teghenwoordigher bedriechlijcker werelt, ende so wie by dat Euangelium niet en blijft, die

is verdoemet ende verbannet. &c. ende .i. Thimo . i. Hoort een troestelijck woort ende alder aengenaemlicheyt weerdich, want Jesus christus is in deser weerelt ghecomen dye sondaers salich te maecken. &c. Siet willen wy allendighe kinderen noch tot anders yemant roepen, dan tot desen Christum Jesum alleen, so ghebruycken wi onsen naem onrechtelijck dat wy christen menschen heeten, ende soe heeft oock god wel rechtelijck van ons gesproken. Hiere. int .ij. ca. Mi hebben si verlaeten, een fonteyne des leuendighen waters, ende si hebben hem seluen beecken ende vuyle sisternen gegrauen, welck gheen wa ter conden houden. Ende oock mede Esaias int .liij. capittel, seyt die propheet aldus Ghelijck als schapen dwalen wi altesamen, een yeghelijck in sinen wech.

Ten vierden.

¶ Ad te suspiramus gementes et flentes in hac lachrimarum valle.

[B iij v] Tot dy suchten wy karmende ende weenende in dit dal der tranen, O mensche tot wijen sucht ghy, oft weent ghy, oft roept ghy, dan alleen tot God, weet ghy niet dat God spreeckt Esaie int .li. capit. Ick wil dij seluer troosten spreeckt God die Heere, wie bent ghy dat ghy voor eenen sterffelijcken mensche, oft voor die kinderen der menschen vreest die vergaen sal als hoy, ende hebt also dijns Heeren dijns sceppers vergheten. Ende Sapientie xvi. Du bist dye God, die des leuens ende des doots macht hebt, ende dye daer leyt tot voor die poorten des doots, ende leyt daer na weder om tot der salicheyt, &cet. In desen suldy alleen hoepen ende hem sult ghy vreesen, tot hem sult ghy suchten ende weenen, want daer en is toch maer een die alder hoochste scepper alder dinghen dye alweldich, almachtich, ende seer te vreesen is als oock die wijse man seyt, Ecclesiastes int eerste capittel. Prijset ende louet desen Godt alleen, ende vreeset hem alleen, soo en wort ghy niet bedroghen. Maer betrout ghy in menschen oft in eenighen creatueren, soo wort ghy bedroghen, als dye Propheten segghen,
[B iiij r] Hieremias int .xvij. capit. ende inden hon-//dersten ende seuenden Psalm, daer aldus staet ghescreuen. Vermaledijt is die mensche, dye zijn hope oft betrouwen set op een mensche. Denckt toch hier op ende hout dit vastelijcken, dat dit niet anders dan menschen ghedichten, ende ghesetten [1]) en zijn, ende dye menschen hebben dit alleen bedacht, soo toch die Propheet Hieremias seyt int .x. capit. Die ghesetten der menschen zijn ydel, &cet. ende Christus

1) Statuta, Gesetze, wetten.

spreect seluer Matthei int .xv. capit. Te vergeefs ende om niet dienen sy my, met der leeren ende ghesetten der menschen. Hierom begheeft dy lieuer tot Gods leere, ende tot Gods ghesetten, dan tot der menschen woort want God spreeckt aldus door de Prophete inden neghenen veertichsten Psalm. Roept my aen in den daghe der tribulatien, ende ick sal dy verlossen, ende ghy sult my eeren. Ende Matthei int .xi. capittel Coemt tot my alle die daer arbeyden, ende beswaert zijn, ic wil dy verstroosten ende vermaecken. &c. Neempt toch dese troostelijcke woorden op ende laetse v ter herten gaen ende coemt tot desen salichmaecker, die aldus neerstelijcken staet ende roept, ende en laet v toch ymmer niet bedrieghen door die // wijsheyt ende cloeckheyt van deser [B iiij^v]
weerelt. Als ons oock Paulus waerschoudt ende leert in die eerste Epistel tot den Corinteren int tweede capittel segghende aldus, Siet wel toe dat dijn ghelooue niet en si in wijsheyt der werelt, mer in eenuoldicheyt.

Ten vijfsten.

Ꞇ Eya ergo aduocata nostra illos tuos misericordes oculos ad nos conuerte.

Eya hier om onse voerspraeckersse, keert dijn barmhertighe ooghen tot ons. &c. Jesus Christus is alleen onse middelaer ende voerspraecker, als Paulus schrijft .1. Thim . ij. segghende aldus, Daer en is niet meer dan een god, also en is oock niet meer dan een middelaer Jesus christus, tusschen God ende den menschen, dye hem seluen heeft ghegheuen voer onse verlossinghe. &c. Ende Johannes in zijn eerste Epistel int tweede capittel, Broeders, ist dat yemant sondighet, soo hebben wy eenen aduocaet ende voerspraecker voer den vader Jesum Christum den rechtueerdighen, ende hy is dye versoeninghe voer onse sonden, oock niet alleen voer onse sonden, mer voor alle // der weerelt sonden. &c. ende C i^r
Johan. int .xiiij. cap. Niemant comt tot den Vader dan doer my, &cet. Hier siet ghy openbaer dat Jesus Christus onse voorspraker alleen is ende datmen anders noch salicheyt, noch heyl verergen mach dan door hem, ende soo wie nv eenen anderen middelaer begeert oft soeckt den blootelick Jesum Christum alleen, dien salt gaen ghelijck alst Dathan ende Abijron ghegaen is met haren gheselschap, daer van gheschreuen staet Numeri int .xvi. capit. die oock een anderen middelaer wouden hebben dan Moysen, die haer van God toegeschickt ende geordineert was, daerom vertorende hem God so seer, dat hi liet vier van den hemel comen, ende dat aertrijck dede hem op, ende daer bleuen .xiiij. duysent menschen

dye versoncken altesamen inden afgront vander hellen. Siet nv wel
toe, ende neempt toch hier een exempel wt, ende verkieset ymmer
nemmermeer eenighen anderen Aduocaet dan Christum Jesum
alleen die de Vader seluer gheset heeft tot eenen middelaer, die
hem seluer ons toe gheseyt ende beloeft heeft. Johan . xvi . capit.
Alle dat ghy bidt den hemelschen Vader in mijnen naem dat sult
C iv ghy vercrighen, gheloof't ghy // desen woorden vastelick, so en
behoeuet ghi gheenen anderen middelaer, of meynet ghi dat hy
om dijnen wil oft om dijnen sonden lieghen sal, die seluer alleen
die waerheyt is, ende heeft alle der werelt sonden wech genomen
als Esaias van hem schrijft claerlijken int. liij. capittel.

Ten sesten.

Œ Et Jesum benedictum fructum ventris tui nobis
post hoc exilium ostende.

Ende toent ons Jesum dye ghebenedide vrucht des lichaems na
deser ellende &cet. Wilt ghy Jesum van haer ghewesen hebben,
soo moet ghy hem dy eerst laten wijsen in dit ellende, ende hooren
wat hy gheseyt heeft Luce int eerste capittel, God heeft zijnder
barmherticheyt ghedachtich gheweest ende hy heeft Israhel zijn
kint laten ontfanghen ghelijck hy dat belooft hadde Abrahan
ende zijnen gheslachte. etcete. Aldus spreect hier Maria dat Abra-
ham ende zijnen geslachte toegheseyt ende belooft was verlossinghe
door Christum Jesum, als dat oock claerlijken beschreuen staet in
Genesi daer God tot Abraham sprack int .xxij. capittel. In dijnen
C ijr gheslachte sullen gebenedijt // worden alle Heydenen, dit geloofde
Abraham ende daer door worde hy salich, &c. ende Genesis int
.xvi. cap. worde hy Isaack oock toegheseyt met den seluen woorden,
ende Isaack gheloofde dat ende daer door worde hy salich, Ende
Dauid worde dit oock belooft int tweede boeck der Coninghen int
.vij. capit. Wanneer ghy slaept met dijnen vaders, soo wil ick eenen
verwecken wt dijnen saet, die sal mijn soen zijn, ende ick wil zijn
vader zijn, ende zijn rijcke sal staen inder eewycheyt. &cet. Dit
gheloofde Dauid ende daer door worde hy oock salich, &ce. Siet
aldus heeft nv Israhel zijn kint ontfanghen spreeckt hier Maria,
alsoo Abraham ende zijnen gheslachte belooft ende toegheseyt was,
Wildy nv ooc salich worden, so moet ghy Jesum dy laten wijsen
als hem hier Maria bewijset int Magnificat [1]), als dat hy die ghebe-
nedidinghe is alder Heydenen, ende alsoo gheloouen ende betrouwen
alleen in Christum Jesum, ende door dit ghelooue sult ghy alleen

1) Maria's Lofzang.

salich worden, maer dit ghelooue sult ghy oock in hem alleen hebben in dit dal der tranen, ende niet hier naemaels sult ghy hem dy eenichsins laeten wysen na desen ellende als men singhet in desen loof-//sanck, Dus moeten wij hem ons laten wijsen in dit dal C ij^v ter tranen als hy den Patriarchen ende Propheten bewesen is, op dat wy hem in dit sterffelijck leuen nv moegen kennen, ende geloouen als sy ghedaen hebben, ende so sal hy hem na dit leuen ende dit allende wel openbaren, als hy oock seluer seyt Joan. in .xi. capit. Ic ben die verrisinge ende opstandighe ende dat leuen, soo wie in my gheloouet, al waer hy doot hy worde nochtans leuendich. Ende Joan . iij . cap. So wie in my gheloouet die en wort niet verordeelt. Aldus soo moet ghy Jesum Christum in dit allendighe leuen kennen als een die dijn sonden heeft wech ghenoemen ende daer voor met zijnen doot betaelt, merkent ghy hem hier niet soo en mach hy v hier namaels als ghi doot zijt, niet ghetoent oft bewesen worden, noch van Marien, noch oock van yemant anders als gheschreuen staet tot den Romeynen in .ii. cap. Wie sonder Wet sondighet, die sal sonder Wet vergaen, &c.

Ten seuensten.

¶ O clemens, o pia, o dulcis virgo Maria.

O goedertieren, o gherechtighe, o soete Maria, dese woorden plachmen luyde te // roepen, maer noch veel luyder riepen die C iij^r Propheten des afgods Baal daer af gescreuen staet int derde boeck der Coningen int xviij. ca. Ende si staken hem seluen noch daer en bouen met messen, mer die Propheet He lias haer bespottende, seyde, Roept met meer der ende luyder stemmen, want Baal dijn God slaept by auentueren, oft hy en is niet thuys, ende sy riepen noch dat haer die kele mocht scoren, maer wat sy verwerfden dat moechdy daer lesen, &c. Noch veel min suldy verweruen met dinen roepen ende crijten, want God hoort niet luyden roepen, mer liefde ende barmherticheyt. Ende nv legstu oock die soetheyt ende goedertierenheyt aen een creatuere die alleene God toebehoort, Daerom spreeckt die schrift vander soetheyt des Heeren aldus, Sapien. int .xij. ca. O Heer hoe soet ende goet is dijnen name. &c. Johelis int .ij. cap. Soet is die Heere ende barmher tich, &cet. ende Dauid inden .xxxiij. Psalm. Smaeckt ende siet wat die Heere is, salich is die man, die in hem hoept. Dus market nv wel aen, want ghy alleene soetheyt, barmherticheyt, goedertierenheyt ende alle duecht soeken ende vercrijghen moet aen hem, ende sonder hem en moechdy niet, als // C iij^v ghescreuen staet int eerste boec der Coninghen in .ij. cap. Daer en is niemant heylich dan die Heere alleen, &c. alsoo niemant en can

noch mach heylich worden noch tot den Vader comen, dan door den Soene Christum Jesum, als hy seluer seyt.

Dese vermaninghe neempt toch aen, ende ouerdenct dat God wijser is dan ghy, dus gheuet dy seluen tot gheuanghen met dijn wijsheyt, onder Gods woort, so sal dy salicheyt ende heyl ghe-schien. Maer het is nv God beter ghecomen, als Sapientie int xiiij. capit. gheschreuen staet. Datter veel menschen zijn afgetoghen van den gelooue door die ghelijckenisse der beelden, want die te voeren gheert waren als menschen, dat meynen si nv God te zijne. Hier af leest Deutero. int .vi. cap. ende Baruch int leste capit. ende Sapientie in .xiij . xiiij. cap. Soo sult ghy verstaen wat afgoderije daghelicx inder Christenheyt gheschiet voor die houten oft steenen blocken ende beelden. Ick hoope aen God den Heere dat metter tijt beteren sal door cracht des woorts Gods, ende al schinet [1]) den sommighen noch onmoghelijck te zijne, God is nochtans alle dinck machtich als hy seyt Esaie int veertichste // [Hetgeen nu volgt is ontleend aan eene latere uitgave, waarvan een exemplaar berust in de bibliotheek der universiteit te Gent:] capit. Is mijn handt vercort, ende nv soe cleyn geworden, dat ick niet meer helpen can, spreeckt god die heere.

¶ Dat rechte salue wel ghegrondeert inder scriftueren.

Ghegroet zijstu Iesu Christe Coninck der barmherticheit, onse leuen, onse soeticheyt ende onse hope weest ghegroet. Tot dy roepen wij ellendige kinderen Eue tot dy roepen wij ende such-ten kermende ende weenende in dit dal der tranen. Eya daer om onse voerspraecker ende aduocaet, keert dijn barmhertighe ooghen tot ons, ende wijset ons dat aensichte dijns gebenedide vaders, Als ghy ons beloeft hebt nae desen alende in die eewighe glorie. O goedertieren O soete Christe ende soene des maechs Marien.

---

1) Schijnt het.

Vanden olden en nieuwen God gelooue ende leere.

INLEIDING.

Tot dusver heeft een mysterie het boekje „Vanden olden ende nieuwen God" omringd. Dat het nog bestaat, is waarlijk niet te danken aan de wereldlijke en kerkelijke overheden der XVI^de^ eeuw. Stellig heeft men van de verschijning af het trachten te verdelgen, als vallende onder de Plakkaten van Karel V. Nog in het j. 1570, toen het bijna reeds eene halve eeuw oud was, heeft men het geplaatst op de lijst der verboden boeken [1]).

Niet alleen aan de zeldzaamheid der exemplaren heeft het gelegen, dat de oorsprong in vergetelheid is geraakt. Nooit heeft iemand ter wereld zich als den schrijver bekend gemaakt. Bovendien hebben degenen, die de herkomst wisten, spoedig reden gehad om er liever niet over te spreken.

Ik meen in staat te zijn het raadsel op te lossen. Dit merkwaardige geschrift is vervaardigd in den kring der aanhangers van Thomas Munzer, hoogst waarschijnlijk door hem zelven. Munzer is de voornaamste aanstoker geweest van den beruchten boerenkrijg en heeft in het j. 1525 op het schavot zijn leven geëindigd. Het boekje had het licht gezien, voordat hij vervallen was tot de buitensporigheden, die zijnen naam bezoedeld hebben. Ook nog na het j. 1525 heeft men het gedrukt en gelezen. Maar de vreeselijke herinneringen aan het gebeurde waren voldoende om de ingewijden te weerhouden van het aanwijzen des vervaardigers.

---

1) Dr. C. Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 257; Dr. F. H. Reusch, *Der Index der verbotenen Bücher*, Bonn 1883, Bd. I, S. 97.

Sedert de lente van het j. 1520 was Munzer predikant te Zwickau. Hij bleef er tot het einde van April 1521. In dien tijd heeft hij den hevigsten strijd gevoerd met zijnen ambtgenoot, Dr. Johann Widenauer (Sylvanus), gewoonlijk Egranus genoemd. Egranus, een Erasmiaansch-gezind man, was de gunsteling der aanzienlijken, Munzer die der burgerklassen, inzonderheid der talrijke lakenwevers. Het mag als zeker worden beschouwd, dat er belangrijk verschil was tusschen beider prediking en dat Munzer zich uitermate beijverde den geest van Luther te verbreiden [1]). Met de Wittenberger reformatoren, Luther, Melanchthon, Karlstad, Justus Jonas, Johannes Bugenhagen stond hij op tamelijk goeden voet [2]). Kort na zijn optreden brachten de Franciskaners te Zwickau hem wegens zijne heftige aanvallen op alle wereldlijke en ordes-geestelijken geducht in het nauw. Den 13[den] Juli 1520 schreef hij aan Luther een brief om raad en noemde hem daarin „het voorbeeld en de lamp der vrienden Gods" [3]). Het volk pleegde geweld jegens een priester van elders; men vervolgde hem met het werpen van steenen en vuil [4]). Sommigen gaven de schuld aan de hartstochtelijke taal van Munzer. Johannes Agricola vermaande hem tot kalmte. Er waren er die zeiden, dat Munzer het aanstuurde op doodslag en bloedvergieten [5]). Hij zelf beschouwde zich als lijdende partij, achtte zich door gevaren bedreigd en meende, dat men hem naar het leven stond [6]). In dit opzicht ondervond hij ook wel sympathie. Dezelfde Agricola schreef hem: „ik wensch u geluk, dat gij waardig gekeurd werdt om den naam van Christus kwaadheden te lijden" [7]). Gedurende zijne werkzaamheid te Zwickau heeft zich aldaar onder de lakenwevers een kring ontwikkeld, waarin zooge-

---

1) J. K. Seidemann, *Thomas Münzer*, Dresden 1842, 8°, Beilage 7 *a* en 7 *b*, S. 114—116; Beil. 8 *b*, S. 118.

2) Brief van Munzer aan Luther, bij Seidemann, a. a. O., Beil. 10, S. 120.

3) Brief van Munzer aan Luther, 13 Juli 1520, bij Seidemann, a. a. O., Beilage 6, S. 114.

4) Seidemann, a. a. O., S. 12 f.

5) Brief van Joh. Agricola aan Munzer, 1521, bij Seidemann, Beil. 8 *b*, S. 118. Vgl. de *Historien von Thomas Müntzer*, aldaar, Beil. 5, S. 108.

6) Seidemann, a. a. O., S. 13 f.; G. Th. Strobel, *Leben, Schriften und Lehren Thomä Müntzers*, Nürnb. 1795, 8°, S. 14.

7) Johannes Agricola aan Munzer, 2 Nov. 1520, bij Seidemann, Beil. 8 *a*, S. 117.

naamde profeten opstonden. Aanvoerders dezer beweging waren Nikolaas Storck (Ciconia), Marcus Stübner, Martinus Cellarius c. a. Hun optreden werd door Munzer op den kansel goedgekeurd; hunne leekenprediking geroemd boven die der geestelijken. Het werd hem zeer kwalijk genomen [1]). De strijd tusschen Munzer en Egranus had voor beiden onaangename gevolgen. Laatstgenoemde zag zich genoodzaakt het veld te ruimen en Zwickau te verlaten. Daarentegen verleende de stedelijke raad aan Munzer ongevraagd ontslag [2]). Nog voordat hij de stad verlaten had, ontstond een oproer onder de lakenwevers, al of niet door hem aangemoedigd [3]). Hij zelf verklaarde zich onschuldig en verzekerde zelfs aan Luther, dat hij de woede der oproerigen had ingetoomd [4]). Vijf-en-twintig mannen werden gevangen gezet; anderen verlieten de stad om den scherprechter te ontkomen [5]). Ook Munzer nam de wijk naar elders. Hij schijnt zich eerst naar het naburige Naumburg begeven te hebben [6]) maar reisde her- en derwaarts [7]) en bevond zich in Juli van het j. 1521 te Praag [8]). Daarheen werd hem uit Zwickau geschreven, dat sommigen hem wel terug hadden willen zien, met name Erasmus Stella of Stüler, Med. doctor en gewezen burgemeester der stad [9]), die echter intusschen overleden was. De vriend, die hem dit berichtte, beschouwde hem als door zware vervolging beproefd en behoefte hebbende aan troost [10]). Men kan er uit opmaken, dat een deel der inwoners van Zwickau, ook onder de aanzienlijken, toen nog op zijne hand was, zoodat de voorstelling, in alle desbetreffende beschrijvingen voorkomende, als zou Munzer zich aldaar toen reeds door zijn revolutionair optreden onmogelijk hebben ge-

1) *Historien von Thomas Müntzer*, bij Seidemann, Beil. 5, S. 110.

2) Seidemann, S. 12 f.

3) Seidemann, S. 13.

4) Munzer aan Luther, bij Seidemann, Beil. 10, S. 119.

5) Seidemann, S. 12; Strobel, a. a. O., S. 14.

6) Seidemann, S. 17.

7) Brief van Munzer aan Michael Ganss te Jena, 15 Juni 1521, bij Seidemann, Beil. 13, S. 122.

8) Brief van Hans Szummerschuch van 31 Juli 1521 aan Munzer, bij Seidemann, Beil. 16, S. 125.

9) Zie over dezen Dr. Ludwig Keller, *Ueber die Anfänge der Reformation in Zwickau*, in de door hem uitgegeven *Monatshefte der Comenius-Gesellschaft*, Berl. 1900, Bd. IX, S. 176 f.

10) Brief van Hans Szummerschuch, a. a. O., S. 125.

maakt, overdreven moet worden geacht. Ter juiste kenschetsing der verhoudingen, tevens tot recht verstand van het vervolg, diene nog dit. Toen de lakenwevers oproer maakten, heeft de kring, waarin de profetie bloeide, die van Storch, Stübner en Cellarius, zich buiten deze bloedige botsing gehouden. Deze kring volgde eigen ontwikkeling en kwam nog in het j. 1521 tot het uitspreken van een nieuw gevoelen over den doop, waaruit weldra de doop der bejaarden is voortgevloeid [1]). Munzer van zijn kant vereenzelvigde zich volstrekt niet met die richting. De verwijten, die Luther hem gedaan had ten opzichte van die mannen, wierp hij van zich, antwoordende: laten zij zelven toezien, wat zij doen [2]). Zijn gemoed was in deze dagen vervuld van doodsgedachten. Maar hij gevoelde zich geroepen om de wereld door te gaan en te prediken, allen alles te worden, totdat zij den Gekruisigde mochten kennen in de gelijkvormigheid zijner zelfverloochening. In den brief aan een vriend te Jena, waarin hij deze dingen schrijft, komt aan het slot voor: „Groet de heeren burgemeesters, opdat zij mij oprechtelijk genegen mogen zijn" [3]). Overigens is tennaastebij bekend, wat Munzer destijds nastreefde, door een stuk, dat hij in November van het j. 1521 liet aanplakken te Praag, waarvan de bewoordingen in het Latijn en in het Duitsch zijn overgeleverd [4]). Uit het een in verband met het ander kan men zich eene voorstelling scheppen, wie hij was: een hartstochtelijk voorstander van hervorming, bereid voor zijne overtuiging alles te lijden, maar de dweepzucht, welke in zijn boezem schuilt, komt nog niet tot uitbarsting. Zijne ernstige, vurige vroomheid sleept velen mede, die zich later van hem hebben afgewend.

Wenden wij ons thans weder tot het geschrift „Vanden olden ende nieuwen god" en gaan wij de redenen na, waarom het moet vervaardigd zijn in den kring der aanhangers van Thomas Munzer, hoogstwaarschijnlijk door hem zelven. De lezer, die dit opstel ten

---

1) Seidemann, S. 15.

2) Brief van Munzer aan Luther, bij Seidemann, Beil. 10, S. 120.

3) Brief van Munzer aan Michael Ganss, 15 Juni 1521, bij Seidemann, Beil. 13.

4) *Anabaptisticum et enthusiasticum pantheon*, o. O., 1702, fol., *Quäcker-Greuel, Anhang*, S. 346—351; herhaald bij Strobel, a. a. O., S. 19—39; korte Duitsche recensie bij Seidemann, a. a. O., Beil. 14, S. 122—124.

einde toe gelieft te volgen en de eene aanwijzing in verband met de andere wil overwegen, zal, naar ik verwacht, geneigd zijn mijn meening te deelen. Zonder bepaalde optelling of nummering zullen deze aanwijzingen worden opgesomd en de belangrijkste zal niet vooropgaan.

Aan het slot van artikel 18 in het tweede deel komt een volzin voor, die zonder nadere uitlegging volkomen onverstaanbaar klinkt: „onse sonden hebben alsulcke toorn Gods beweghet, dat wy veel wijflike hoofden, storken, oft Oyuaren, ghieren ende grijpen daghelics becomen" [1]). De sluier der beteekenis wordt echter voor een groot deel opgelicht, als men bij dat Stork of Storck denkt aan Nikolaas Storch, tegen wien hier partij wordt gekozen. Merkwaardiger wijze komt eene soortgelijke minachtende bespreking van de Storken of ooievaars voor in het stuk dat Munzer te Praag aanplakte. De Storken zijn de verkeerde leidslieden, die aan de hunnen slechts de doode letter der Schrift tot spijs verstrekken, gelijk de ooievaars aan hunne jongen in het veld rauwe kikvorschen toewerpen [2]).

De schrijver is geestelijke [3]). Voor vier jaren heeft hij in een klooster de aflaten hooren verkondigen [4]). Dit moet slaan op het j. 1517, toen Munzer hoogstwaarschijnlijk als proost verbonden was aan een nonnenklooster te Frohsa bij Aschersleben [5]).

Van alle monniken schijnen de Franciskaners de heiligsten; maar zij zijn het meest tegen het Evangelie [6]). Men herinnere zich, dat Munzer vooral van de Franciskaners te lijden heeft gehad. De schrijver koestert hevige grieven tegen de bisschoppen en hunne rechtspraak. Hunne vicarissen, officialen, notarissen en advokaten zijn tirannen; zij zoeken onderscheid der personen, nemen giften en

---

1) *Vanden olden God*, Q. G, bl. ij[r]; hierachter, blz. 101.

2) „Sinistri preterea homines Ziconie [ciconiae] sunt, ranas ex pratis palludibusque avide colligentes. Postea pullis suis in nidum crudas evomunt. Sic omnes impii ex libris divina verba venantes, mortua deglutiant illa." „Die ungerechten Leute aber sind Störche / so die Frösche von den Wiesen und aus den Pfützen begierig sammlen / und sie hernach ihren Jungen so rohe ins Nest wieder ausschütten." In het *Anabaptisticum pantheon*, p. 348; bij Strobel, S. 29.

3) *Vanden olden God*, Quat. D, bl. viij[v]; hierachter, blz. 77.

4) *Vanden olden God*, Q. F, bl. i[r]; hierachter, blz. 87.

5) Seidemann, a. a. O., S. 2 f.

6) *Vanden olden God*, Q. E, bl. vi[v]; hierachter, blz. 84.

gaven aan. Het verdrukte en onschuldige bloed schreit en roept wrake in den hemel over de bisschoppen [1]). Toen de Franciskaners hem hard aanvielen, heeft Munzer zich verantwoord voor de vertegenwoordigers van den bisschop van Naumburg, waaronder de vikaris Nikolaus Tileman [2]). Wegens ondersteld medeplichtigheid aan de beleediging van den priester uit Marienthal werd hij door den officiaal des bisschops naar Zeitz gedagvaard [3]). Opmerkelijk is het spreken over het onschuldig vergoten bloed. Ook elders gewaagt hij van het bloedig zwaard der abten [4]); van Rome, dat dronken is van het bloed der heiligen en martelaren van Jezus Christus [5]), van de vreeselijke bedreigingen geuit tegen de predikers der Hervorming, daar men terstond gereed is te roepen: „in het vuur met de boeven" [6]). Martelaren voor de Hervorming waren er in het j. 1521 nog niet geweest; maar de hartstochtelijke aard van Munzer en het gebeurde te Zwickau maken deze uitdrukkingen volkomen verklaarbaar.

De schrijver noemt de Roomsche en Boheemsche kerk in éénen adem en stelt beide op dezelfde lijn [7]). Zwickau lag dicht bij Bohemen en Munzer trok er heen.

In het algemeen schaart hij zich aan de zijde van Luther en noemt hem [8]). Maar hij heeft eigen opvattingen en vervalt in uitersten. Strikt genomen zijn geen kerken of openbare godshuizen noodig, al mogen ze ook worden in stand gehouden voor de ongeletterden en eenvoudigen [9]).

Ofschoon de schrijver eene buitengewone waarde hecht aan de H. Schrift en hierover niet genoeg kan uitweiden [10]), stelt hij toch de inwendige goddelijke verlichting of het getuigenis des H. Gees-

---

1) *Vanden olden God*, Q. E, bl. iij^v; hierachter, blz. 80.

2) Brief van Munzer aan Luther, 13 Juli 1520, bij Seidemann, S. 113 en de aanteekening aldaar.

3) Seidemann, a. a. O., S. 12 f.

4) *Vanden olden God*, Q. E, bl. viij^v; hierachter, blz. 86.

5) *Vanden olden God*, Q. G, bl. vi^r; hierachter, blz. 107.

6) *Vanden olden God*, Q. D, bl. vi^r en ^v; Q. E, bl. v^v; art. 18, Q. G, bl. i^v, ij^r; hierachter, blz. 74 vlg., 83, 100 vlg.

7) *Vanden olden God*, art. 12, Q. F, bl. vi^v; hierachter, blz. 95.

8) *Vanden olden God*, Q. F, bl. j^r; Q. E, bl. ij^r; hierachter, blz. 87, 79.

9) *Vanden olden God*, art. 6, Q. F, bl. v^r; hierachter, blz. 92.

10) *Vanden olden God*, art. 8—12, Q. F, bl. v^v—vj^v; hierachter, blz. 94 vlg.

tes in den geloovige er naast. Zonder dit kan men de Schrift niet begrijpen [1]). In zijn manifest te Praag neemt Munzer het op tegen lieden, die beweren, dat zulke ingevingen des H. Geestes niet geschieden [2]). Intusschen komt het mij voor, dat het boekje „Vanden olden ende nieuwen God" met meer geestdrift over de Schrift spreekt dan het bedoelde manifest. Verwijten tegen personen, die maar vele teksten aanhalen en zich houden aan de doode letter [3]), zooals daar worden aangetroffen, komen in denzelfden vorm althans hier niet voor. Zou het boekje dan toch niet van Munzer zelven zijn? De verklaring kan ook gezocht worden in eenig verschil in tijd en omstandigheden. Stellig is Munzer ras voortgeschreden op den eenzijdigen weg, dien hij had ingeslagen. Weldra had hij extasen of visioenen. Hij schreef echter aan Luther, dat hij hetgeen hem in extase openbaar werd alleen aannam, als het bevestigd werd door het getuigenis der Schrift [4]). Dat het boekje in zijn kring en hoogstwaarschijnlijk door hem zelven vervaardigd is, wordt weder aannemelijker, als men nagaat op welke wijze gesproken wordt over de uitlegging der H. Schrift en over de predikanten. De Schrift is duidelijk. Zij behoeft geen uitlegging van geleerde doctoren; om haar te verstaan is het niet noodig 12 jaren te Parijs ter hooge schole te gaan en een diepzinnig exegeet in de Sorbonne te hooren [5]). Het komt er dus niet op aan, wie de Schrift uitlegt, als hij slechts den bijstand heeft van Gods genade [6]). Op overeenkomstige wijze wordt in het Prager manifest gesproken over die doctoren en over den H. Geest bij de Schriftuitlegging [7]).

---

1) *Vanden olden God*, art. 18, Q. F, bl. vij^v; G, bl. i^r; hierachter, blz. 98 vlg.

2) *Intimatio Thomae Munzeri*, in het *Anabaptisticum pantheon*, p. 347; bij Strobel, a. a. O., S. 22.

3) *Intimatio Thomae Munzeri*, in het *Anabaptisticum pantheon*, p. 346, 348; bij Strobel, S. 20, 29.

4) Munzer aan Luther, bij Seidemann, Beil. 10, S. 120.

5) *Vanden olden God*, art. 10, Q. F, bl. vij^r; hierachter, blz. 96.

6) *Vanden olden God*, art. 18, Q. G, bl. i^r en ^v; hierachter, blz. 99 vlg.

7) *Intimatio Thomae Munzeri*, in het *Anabaptisticum pantheon*, p. 346 seq.; bij Strobel, S. 21, 23. Een zelfden geest ademt de *Protestation odder empietung Tome Müntzers von Stolberg am Hartzs seelwarters zu Alstedt seine lere betreffende | vnnd tzum anfang von dem rechten christen glawben | vnnd der tawffe.* 1524 Alstedt. M. D. XXIIII, in-4^0, *Czum Achten*, Quat. A, bl. iiij^v. Een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam.

In het voorafgaande werd reeds eene reeks van aanwijzingen ten beste gegeven, welke de in den aanvang geopperde onderstelling omtrent de herkomst van dit boekje mogen wettigen. Nog van twee belangrijke moet ik gewagen. De treffendste is m. i. deze, dat hier zoowel als ginds het lijden wordt verklaard voor de beste school om de Schrift te leeren verstaan. De mensch moet beginnen met ootmoedig te zijn, zich zelf te verzaken en alleen God aan te hangen. Het oogenblik, waarop de verlichting der goddelijke genade hem ten deel valt, is dat, waarop hij er toe komt uit te roepen: „Heere, ik ben een arm zondaar; ontferm u over mijne ellende en jammeren" [1]). In het manifest nu wordt gezegd, dat het Ware Woord door geen ander dan door het lijdend schepsel verstaan kan worden en dat de goddelooze weigert door het lijden Christus gelijkvormig te worden, waarom Hij den sleutel der kennis voor de zoekenden wegneemt [2]). Hetzelfde komt in gelijke bewoordingen voor in een van Munzer's brieven [3]).

De gevaarlijkste leer in het boekje „Vanden olden ende nieuwen God" is deze, dat de onderdanen zich gemeenschappelijk mogen verzetten tegen de overheid, als deze niet waakt voor de prediking van het Evangelie. Alle overheden, vooral de bisschoppen, zijn verplicht acht te geven, dat op de kansels niets anders dan het Evangelie en de H. Schrift verkondigd worden. Verzuimen zij dit, dan is de wereldlijke overheid gerechtigd en verplicht het Evangelie bijstand te verleenen en te zorgen, dat het gepredikt wordt, zonder zich te storen aan ban of interdikt, hetzij van paus of bisschop. Laat de wereldlijke overheid dit na, dan heeft het volk zelf krachtens de Schrift de macht aan het Evangelie hulp en eer te bewijzen, want men moet Gode meer gehoorzamen dan den menschen [4]). Volgens de „Bekentenis van Thomas Munzer" nu heeft hij het oproer, dat bekend is als de boerenkrijg, hierom verwekt: omdat de Christenen allen gelijk moesten worden en de vorsten

---

1) *Vanden olden God*, art. 18, Q. G, bl. i^v^; hierachter, blz. 101.

2) *Intimatio Thomae Munzeri*, in het *Anabaptisticum pantheon*, p. 348; bij Strobel, S. 26 f.

3) Munzer aan Luther, bij Seidemann, Beil. 10, S. 120. Ook in de *Protestation odder empietung Tome Müntzers, Czum dreytzehenden*, Q. B, bl. iij^r^.

4) *Vanden olden God*, art. 15, Q. F, bl. viij^r^; hierachter, blz. 98.

en heeren, welke het Evangelie niet wilden bijstaan, moesten worden verdreven en doodgeslagen [1]).

In het eerste deel der verhandeling „Vanden olden God" komt eene belangrijke historische uiteenzetting voor [2]). De schrijver gaat de geheele geschiedenis door van de voor-Christelijke periode af tot zijn eigen tijd.

Hij behandelt de vragen: hoe de bisschop van Rome het primaat over de kerk verkregen heeft [3]); hoe hij gekomen is aan wereldlijk gezag [4]); welke strijd er heeft geheerscht tusschen de pausen en de keizers; hoe de pausen zich het recht hebben aangematigd koningen en keizers aan te stellen [5]); welken eed de keizers aan de pausen hebben moeten zweren [6]). Een groot aantal onderwerpen uit de oudste en uit latere tijden komt ter sprake. Men kan er eenigermate aan zien, hoe ver de geschiedkennis onder de Hervormingsgezinden in het j. 1521 was gevorderd. Het schijnt te gaan boven de maat der ontwikkeling, welke men over het algemeen geneigd is aan Munzer toe te kennen. Dat Munzer zich echter met historische studiën bezig hield, mag als zeker worden beschouwd. In het j. 1520 kocht hij voor tamelijk veel geld van den boekverkooper Melchior Lotter te Leipzig: eene Kroniek van Eusebius, een Hegesippus (of wat men er toen voor hield), een boek over het Kanonieke recht, al de werken van Hieronymus in de uitgave van Erasmus (de beroemde folio-editie in 9 deelen, voor 9 florijnen), de brieven van Augustinus, de akten van het concilie te Konstanz en die van het concilie te Bazel [7]). Dat hij Hegesippus en Eusebius heeft gebruikt, blijkt uit het manifest van Praag [8]).

1) *Bekantnus Thomas Müntzers etwa Pfarrer zu Altstat | vnd yetzo jn dem Auffrurischen hauffen zu Franckenhausen befunden | geschehenn jn der güete Pfyntz tag nach Can tate. Anno 1525*, o. O. u. J., in-4⁰, bl. iij^v. Een exemplaar in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam.

2) *Vanden olden God*, Q. A, bl. iij^r—D, bl. vi^r; hierachter, blz. 44—75.

3) *Vanden olden God*, Q. B, bl. vij^v; hierachter, blz. 58.

4) *Vanden olden God*, B, bl. vi^r; C, bl. 1^v—iiij^v; hierachter, blz. 56, 60—64.

5) *Vanden olden God*, C, bl. v^v; hierachter, blz. 65.

6) *Vanden olden God*, D, bl. i^v; ij^v; hierachter, blz. 69 vlg.

7) Brief van Munzer, 3 Jan. 1520 en het antwoord, bij Seidemann, a. a. O., Beil. 3 *a* en 3 *b*, S. 106.

8) *Intimatio Thomae Munzeri*, in het *Anabaptisticum pantheon*, p. 350; bij Strobel, S. 35.

In het j. 1522 is van dit boekje eene Latijnsche vertaling verschenen van de hand van Hartmannus Dulichius of Hermann Tulichius (Tulken, Tuliken) [1]. Tulichius was afkomstig uit Steinheim in Westfalen. Volgens een dichterlijken lofredenaar had hij de school te Deventer en de universiteit te Leuven bezocht [2]. In het j. 1508 werd hij ingeschreven als student te Wittenberg [3]. Hij woonde geruimen tijd te Leipzig, verrichtte correctors-werkzaamheden voor de drukkerij van den reeds genoemden Melchior Lotter, den vader, en toog met den zoon, ook Melchior Lotter geheeten, naar Wittenberg, toen deze hier in het j. 1519 eene drukkerij vestigde. Aan hem heeft Luther in het j. 1520 zijn: „De captivitate Babylonica ecclesiae" opgedragen. Straks werd hij professor in het Latijn [4]. Eene korte poos stond hij met Johannes Agricola te zamen aan het hoofd der school te Eisleben. Hij keerde echter naar Wittenberg terug en was gedurende het wintersemester 1525/26 rector der universiteit [5]. In het j. 1532 werd hij de eerste Protestantsche rector der Johannes-school te Luneburg [6].

---

1) De titel luidt: *De veteri et novicio Deo, de veteri et nova fide doctrinaqve, sive, origo idololatriae. Lege, lector candide, multis nominibus hunc pulcherrimum librum, doctrina et eruditione insignem, ut cognoscas quo te uertere debeas, quid spectare, quid credere, in tanto totius Christianismi dissidio, in tantis rerum publicarum tumultibus. Vale in Christo domino nostro.* Aan het einde: Iudas Nazarei. VVittembergae. De voorrede van Dulichius is gedagteekend 24 Feb. 1522. Letter: Romeinsch. Formaat: kl. in-4°. Signatuur: Aij—Hiij. Met den titel 63 bedrukte bladzijden, ongenummerd. In de voorrede 34 regels per blz., in den tekst 36 (G fol. ij^r heeft er 37). De titel is gevat in eene zelfde renaissance-lijst als die der Hoogduitsche uitgave te Wittenberg, hierachter beschreven. Een exemplaar werd mij geleend door de K. bibliotheek te Kopenhagen. Eene beschrijving dezer uitgave met een herdruk der voorrede is gegeven door G. Veesenmeyer, *Sammlung von Aufsätzen zur Erläuterung der Kirchengeschichte*, Ulm 1827, 8°, S. 134—137.

2) *Heinrici Meibomii De vita et obitv Hermanni Tvlechii carmen*, in de *Opvscvla varia de Westphalia*, edita à I. Goes, Helmest. 1668, 4°, p. 75—86; inzonderheid p. 76 seq.

3) *Album academiae Vitebergensis*, ed. C. E. Foerstemann, Lips. 1841, 4°, p. 25.

4) Zie het artikel van F. Koldewey: *Hermann Tulichius* in de *Allgemeine deutsche Biographie*, Leipz. 1894, Bd. XXXVIII, S. 777—781.

5) *Academia Wittebergensis*, editore G. Suevo, Witteb. [1655], 4°, Quat. I, fol. 2^r; bij Foerstemann, l. l., p. 126; *H. Hamelmanni De vita Hermanni Brschii narratio*, bij Goes, *Opvscvla de Westphalia*, p. 53.

6) *Ioannis Caselii ad l. Reccivm epistola*, bij Goes, l. l., p. 172; *Reineri Reineccii de Steinhemo commentariolvm*, ibidem, p. 222.

Thomas Munzer en Hermann Tuliken kenden elkander persoonlijk. In een brief van 3 Feb. 1520, door Munzer aan den winkelchef van Melchior Lotter te Leipzig geschreven, verzoekt hij een groet over te brengen aan Tulichius [1]). Blijkens den titel zijner vertaling en ook blijkens de voorrede was de laatste in het j. 1522 met dit boekje ten hoogste ingenomen. Den schrijver heeft hij niet genoemd. Als het Munzer geweest is, begrijpt men, dat hij na het j. 1525 over dit punt gezwegen heeft als het graf.

Dit boekje heeft eene groote verspreiding gevonden. De oudste uitgave, welke men kent, dagteekent van het j. 1521 [2]). Zij schijnt vervat in een Duitsch, zooals het gesproken werd in zekere streken van Zwitserland of Ober-Schwaben. Onderaan den tekst staan de woorden „Judas Nazarei". Dezelfde woorden komen voor aan het einde van een ander geschrift „Das Wolffgesang", verschenen zonder aanwijzing van plaats of jaartal. Het is niet te verklaren, wat er mede wordt bedoeld [3]). Het titelblad vertoont eene houtsnede: ter rechter zijde de drieëenige God, daaronder de evangelisten; lager Paulus en Luther. Links bovenaan de naam Aristoteles bij eene figuur met de pauselijke kroon op het hoofd, een sleutel in de rechter-, een zwaard in de linkerhand. Duiveltjes zweven om de kroon. De troon des pausen wordt ondersteund door vier leden der Dominikaner-orde: St. Catharina, Fabri, Joh. Eck en Silvester Prierias; lager: aanbidders, terwijl het onderschrift luidt: NW GOTT (nieuwe God).

Eene Hoogduitsche uitgave is zonder jaartal verschenen te Wittenberg [4]).

---

1) Munzer aan Achatius Glov, bij Seidemann, a. a. O., Beil. 3 *a*, S. 106.

2) *Vom alten vnd nü en Gott / Glauben / vnd Ler* [Hieronder eene houtsnede. Aan het einde: Judas Nazarei. Getruckt im iar nach der geburt Christi M. D. XXI.]. Gothieke letter. Formaat in-4°. Signatuur: a ij—k iij. Met den titel 78 bedrukte, ongenummerde bladzijden. Aantal regels per bladzijde 33. — Een exemplaar werd mij ter leen verstrekt door de K. Hof- und Staats-Bibliotheek te Munchen.

3) Vgl. Veesenmeyer, a. a. O., S. 132 f.

4) *Vom alten vnd newen Got: Glauben: vnnd Ler.* Wittemberg. — Deze titel is gevat in eene renaissance-lijst van bloem- en dier-ornamenten. Onderaan in het midden de Koperen Slang. — Aan het einde weder de woorden: Judas Nazarei. — Letter gothiek. Signatuur: a ij—k ij. Formaat in-4°. 78 ongenummerde

Een viertal andere Duitsche uitgaven, verschenen tusschen de jaren 1521 en 1525, zijn bekend [1]). In het j. 1529 zag eene uitgave het licht bij Hinrich Ottinger (te Maagdenburg?) [2]). De tekst is nu overgebracht in het Nederduitsch of liever in de taal, die gesproken werd in de Oostelijkste streken van ons land en in het Munstersche.

Van de Hollandsche uitgave, welke hierachter wordt herdrukt, is mij slechts één exemplaar bekend: dat van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden. Het is gebonden in hetzelfde bandje, dat ook de „Refutacie vant Salue regina" bevat en een aantal van de grootste zeldzaamheden uit den vroegsten tijd der Reformatie. Elke aanwijzing van drukker, plaats of jaartal ontbreekt. Deze uitgave zal ongeveer in denzelfden tijd als de Duitsche verschenen zijn.

Vóór het j. 1530 bestond er eene vertaling in het Engelsch [3]). In het j. 1535 verscheen eene uitgave te Malmö in Zweden. Schrijvers van latere periode hebben Paulus Eliae, den bekenden Karmeliet, die eene korte poos der Hervorming scheen toegedaan, maar weldra haar vurigste bestrijder werd, als den vervaardiger aangewezen [4]). Raadpleegt men de bestaande levensbeschrijvingen van dezen man [5]), dan blijkt de aanwijzing volstrekt ongegrond.

---

bladzijden (van 33 regels). — De zetter heeft de vorige editie voor zich gehad. In weerwil van alle verschillen in spelling en verkortingen komen de 7 eerste bladzijden in lengte telkens precies overeen; zij beginnen en eindigen met dezelfde woorden. — Een exemplaar is mij ter leen verstrekt door de universiteits-bibliotheek te Göttingen.

1) Beschrijving bij Veesenmeyer, a. a. O., S. 133.

2) *Vam Olden vnde Nyen Gade | Vam Olden vnde Nyen louen vnde lere | Vnde wor hẽr allerleye affgȏderie eynen ortsprung hefft.* M. D. XXIX. — Deze titel is gevat in eene renaissance-lijst, een soort van triumfboog. Onderaan 3 kruisen: Christus tusschen de moordenaars. — Aan het einde: Gedrückt dorch Hinrich Ottinger. 1529. — Letter: Gothiek. Signatuur: A ij—F viij. Formaat: klein in-8°. Aantal bedrukte bladzijden 95, ongenummerd. Aantal regels per blz.: 33. — Een exemplaar van dit geschrift is mij ter leen verstrekt door de universiteits-bibliotheek te Göttingen. Het is gebonden in een bandje, dat ook bevat de Apologie van Seb. Heyden: *Vnvm Christvm mediatorem esse* [M. D. XXV.].

3) Dr. F. H. Reusch, *Der Index der verbotenen Bücher*, Bonn 1883, Bd. I, S. 97.

4) *V. Placcii Theatrum anonymorum et pseudonymorum*, Hamb. 1708, fol., p. 107, N°. 703.

5) Chr. Olivarius, *De vita et scriptis Pauli Eliae Carmelitae, vulgò Povel*

Van gelijke waarde acht ik eene andere achttiende-eeuwsche mededeeling in den Catalogus der professoren van de akademie te Bazel. Zij behelst, dat Oswald Berus, hoogleeraar in de Medicijnen aldaar, de schrijver zou wezen [1]). Aangezien de berichtgever niets naders van het boekje toont te weten en in de bijgevoegde levensbeschrijving geen aanknoopingspunt voor dit auteurschap gevonden wordt, mag deze mededeeling verwezen worden naar het gebied der gissingen. Zij is er één uit de vele, omtrent de herkomst van dit merkwaardige boekje ten beste gegeven [2]).

De Hollandsche tekst, welke hierachter volgt, kan niet gelden voor model van taal en stijl. Daar men nog in het j. 1570 dit geschrift verboden heeft, mag worden aangenomen, dat latere uitgaven hebben bestaan, waarin de kleine gebreken dezer editie verbeterd zullen zijn.

Om den lezer tot vollediger kennismaking in staat te stellen, wordt hem een deel van den tekst aangeboden in het oorspronkelijke. De twintig artikelen namelijk, waarin de hoofdinhoud wordt samengevat, worden onderaan de bladzijden herhaald naar de oudste Duitsche uitgave, welke bekend is. Aan dezelfde uitgave zijn de andere parallele plaatsen in de aanteekeningen ontleend.

Vendekaabe, Havniae 1743, 8⁰; L. Schmitt, S. J., *Der Karmeliter Paulus Heliä, Vorkämpfer der katholischen Kirche*, Freib. i. B., 1893, 8⁰. [60. *Ergänzungsheft zu den Stimmen aus Maria-Laach*, 1893], S. 13 f.

1) *Athenae rauricae, sive catalogus professorum Academiae basiliensis*, Basil. 1778, 8⁰, p. 178.

2) Opgesomd bij Dr. Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 257 vlg.

Vanden olden en
nieuwen God ge
looue ende
leere.

Vanden olden ende nieuwen God ghelooue ende leere.

A ijr

ᗡ Allen vroomen Christen genade ende stercheyt, ende den ghenen die bedrogen ende verdwaelt zijn, wederkeeringe. Den verblinden hertneckighen Pharizeen ende meesters waerschuwinghe des gruwelijcken oordeels, ende aenleydinghe des grooten goetheyts in Christo Jesu. Amen.

Nv in deser tijt dat het gesonden sweert (van welcke die Heere int Euangelie Matth . x. seyt) vernieuwet ende wt der sceyde getogen is, dat is dat die menschelicke wijsheyt insettingen, ceremonien, ende aenghenomen heylicheit openbaer geworden is. Welcken sweerde Christus heeft betrouwet ende beuolen sinen ridderen den heylighen Paulo ende den anderen Apostelen, dat si daer mede solden beuechten ende verwinnen alle de cracht ende heerscappie der duysternissen. Also als dat nv wtghetogen wort ende in sinen beginsel wil reynigen [1]) ende wasschen, so wederstaet hem alle die ghewalt ende macht der duysternissen, dat zijn die wijsen der werelt, die houerdigen, machtigen, ghierigen, oncuysschen, die hypocriten ende de duuel selue, Want hi is veruaert, ende begeert den olden vrede zijnder boosheyt ende rustighe besittinge zijns stoels, dien hy vercreghen heeft door zijn bootscap, aenhangen // vereenichde vrientschap ende bystant. So wert nv zijn heymelike scat openbaer, dat so menich hondert iaren Coninghen, Vorsten, Heeren, steden, rijcke burgheren, rijckelicken gauen tot Godsdienst, ende tot bouwinge der cloosteren, landen, sloten, dorpen, ende ten eynde die vryheyt mede, tot deser tijt toe gegeuen hebben, ende meynden dat si daer mede Gode groote eere bewesen. Met welcken goeden nv ter tijt die kinderen der Coningen ende Vorsten beleent ende begaeft worden, ende versloten metten scatte die mugghen van A ijv

---

1) In de oudste uitgave, die bekend is (zie hierboven blz. 37), luidt dit: Vnnd sy anfahen etwas pallieren vnd wüschen.

Egypten, ende meynen [1]) dat grouwelijcke sweert weder in zijn scheyde te dwinghen, ende also in onsen olden vrede weder te comen, Mer dat schijnsel des vuerigen sweerts heeft die ooghen veelre herten doordrongen, also datter een groote tweedracht op gestaen is, dat kint tegen sinen vader, de dochter teghen haer moeder, dat huysghesin onder malcanderen in tweedracht de cloosteren partijch, de hoochgeleerden verstommet, ende die slechte leeken spreken hooghe wonderlike dinghen, die een hier wt ende dander daer wt. Van welcke een ghemeyn bysprake opghestaen is. Ic blijue by mijnen olden God, by mijnen olden ghelooue, by die olde leer. Door welcken ick een oorsake hebbe, ende een cleyn bewijs hebbe voorghenomen te onderrichten oft te bewijsen [2]) wat die olde oft nieuwe God is, ende dat in door loopinge des heyligen
A iijr scrifts, ende door older hy//storien, datmen alsulcker vrage ende tweedrachticheyt den ghemeynen volcke berechten mach. So wert in dit boecxken eerst begonnen die oorsake onser ellendes, blintheyts ende boosheyts, hoe dat onghelooue van Adam in ons gheboren is. Wt welcke wortel alle afgoderye ghewassen is, ende door historien betuyget tbeginsel ende oorspronc vanden afgoden, als Lucifer, Belus, Pallas, Juno, Venus, Saturnus, Jupiter, &c. Ende na Christus geboorte die blintheyt der Joden. Daer na die Philosophen, ende die ketters door valsche wtlegginge der schriftueren. Ten laetsten een verheffinge der creatueren bouen God, doer bedrochs des duuels met berouinge des godliken machs [3]) (so wy nu den Paus noemen) Van welcken wt misbruyck zijnder officien die een dwalinge na den anderen op staet in de gantse werelt, dat Christus by na al gantzelick verdreuen ende onbekent is, ende die tempel te Romen altijt meer op ghedaen, soo met menigerley ceremonien, vremde godsdiensten, welcker gheen eynde en is, als wy nv ter tijt moghen sien alle dat ghene dat te Roomen gheschiet, alsoo dat het niet onbillick en is, datmen geloouet, datter gheen ander Antechrist comen en sal, dan de ghene die op desen dach te Romen regeert. Want Christus noch zijne Apostelen en hebben noyt alsulcken gheboden ghegheuen noch geleert, maer diewils
A iijv verboden ende vermaledyt.

---

1) In de oudste uitgave, die bekend is (zie hierboven, blz. 37) luidt dit: Die mucken vnd heuschrecken vsz Egypten besoldet mit denen schatzen würden, meynen u. s. w. De ontelbare lieden, die met kerkelijke beneficiën begiftigd zijn geworden, meenen enz.

2) Deszhalb ich geursacht, doch ein klein anzeigen, was u. s. w.

3) Mit zueigung gótlichs gewalts.

Dat eerste deel
des boecx.

☙ Int beginsel der werelt alsoo geringe [1]) als die vernuftige creatuer gescapen wert, doe wasser tweedracht, als die enghesce natuer inden hemel [2]). Somige hielden met God, die ander weken af ende maeccen hen seluen eenen nieuwen God Lucifer. Die mensche op aertrijc wanneer van Adam ende door Abel ende Caym een tweedrachtige wech gegaen is, welcken alle haer nacomelingen hebben gegaen ende gaen altijt [3]), Dat ons genoch vercondicht wert inden boeck Genesis ende door die gantse Bibel, Soo wy nv voor handen nemen die olste schriuers der historien, als Manethon by den Egyptien, Berosium by den Caldeen Mochus ende Estius in Syrien, Hesiodus, Josephus in Judeen, Titus Liuius by den Romeynen, So vinden wi warachtich dat die menschen in allen tijden sonderlinge ende versceydelicke vreemde godsdienst geholden hebben [4]), Een yegelic lant een nieuwen seltsamen God gemaect. Die oorsake van soo menichuuldige goden, oorspronckelic was van dat onghelooue ons eersten vader Adam Want als die eewige ende warachtige God hem selue hadde Adam te kennen gegeuen, ende Adam ongheloouich in dat woort Gods was, Doer // welck onge- A iiij[r]
looue hy geoorsaket wert tot eenen behouden val, ende quam in ongehoorsaemheyt, Die wijle dat hy God niet door dat ghelooue vreesde, socht Adam hem self, ende begeerde die const te weten van goet ende quaet, ende hoopte te werden als die goden, Voert wert hy van stonden aen verstooten van God als een ongeloouich ende ongehoorsaem sinen gebode. Dat ongelooue ende verwijt is in Adams lenden gebleuen, ende wt hem crighen wy dat, Die natuer des ongeloofs hebben wy al wt den borsten van Eua ghesogen, ende dat is soo sterc, dat alle menschen na gemeynen loop in ongelooue gheboren werden .Roma . vi. Daerom (mijns beduncken) is die erfsonde niet anders, dan ongelooue met wederspannicheyt, die met ons op deser aerden geboren wort, Want dat

---

1) Als bald.

2) Bald do endzweiet sy sich, des anzeygen nymm ich die Englisch natur im himel. Zoodra er redelijke wezens geschapen waren, ontstond er tweedracht. Als voorbeeld neem ik de natuur der engelen in den hemel.

3) Der mensch vff dem erdrich, wann von Adam, durch Abel vnd Chaym ein gezweiter weg vszgangen ist, den all ire nach kommen gangen, gan, ouch bysz yns end der welt.

4) Das sich die menschen in allen zyten, sonderlich zuuor in eererbietung gots vast seltzam vnterscheidlichen gehalten.

offer in die Wet oft geset der natueren, die besnidinghe inder tijt des Wets, dat heylighe doopsel in die tijt der genaden als teekenen des ghelooues ende betrouwens tot God geset zijn, doer welcke die menschen hem seluen troostelic in dat ghelooue ouer geuen, ende die binnenste mensche wert daer doer ghehoorsaem ende betrouwet den woorden ende dat toesegghen Gods. Wanneer dat teyken sonder gelooue is, soo en is dat niets wert. En soo wi ghedencken dat teyken des gelooues in die aenroepinghe des naems Gods, soo sullen wi altijt daer wt gehoorsaket werden dat hy ons zijn groote
A iij[v] ghenade wil verleenen, // ende sinen heylighen beloften hertelick met begeerten ghelooue geuen [1]) ende danckbaer wesen, want dat grootste offer is een recht Cristen gelooue. Als ghy Gode gelooft ende betrout, soo doet ghi dat beste ende nutste werc. Hadde Adam recht gelooft den woorden Gods, hy en waer nemmermeer gheuallen. De boose ende quade natuere des ongeloofs ende ongehoorsaemheyts hebben alle zijn kinderen van hem gheeruet (gemeenlick) dat wy ons seluen na der natueren soecken, verheffen, versotten [2]), wt ons seluen nieuwe Goden maken. Also voorsette hem seluen .Cayn sinen broeder Abel, ende bouwede die eerste stadt die hiete Enoch, ende maecte hem seluen een Coninck. Alsoo heeft begonnen te bouwen die houerdighe .Memroch dat houerdige Conincrijck van Babylonien. Also dede Sen die Coninck in Assyria een groote vader van Abraham, die bouwede den eersten tempel der afgoden, ende began die menschen voor God aen te bidden. Cortelick daer na als die Coninck Belus een soon Memrots lxxv. iaer te Babylonien ende Assyrien rustelick gheregeert hadde, doe began zijn soon Ninus, ende wolde hem seluen faem ende gunst onder dat volck maken, ende liet een beelt na zijns vaders ghelijckenisse maken seer costelijck, ende sette dat seer hooge int middel van die merct, ende gaf sulcke vryheyt daer toe, dat allen
[A v[r]] menschen vryheyt werdt ghegheuen, oock wat sy // ghedaen hadden, die tot desen beelde Belus vloghen. Doe werp hem die olde slanghe Lucifer daer in, ende gaf den luyden raet ende antwoorde, doe werdt dat beelde een God, ende werdt ghenoemt Beel, ende was een God der Assyriers ende Babyloniers. Als Ninus ghestoruen was, quam die nieuwe God Beel in ghebruyck ende ghewoontheyt, ende mettertijt werdt dat een olt God, want die God Beel by anderhalf duysent iaren in Babylonien een God is gheweest, alsoo langhe heeft oock dat Babylonische Conincrijcke ghestaen.

1) So sollen wir alweg geursacht darvsz werden, der grossen gnaden gots vnsz verlihen, seinem gnedigen zusagen hertzigklich in begirden glouben geben.
2) Fürsetzen.

¶ Na der tijt doen Paris een soon Priami van Troyen een ghesichte in sinen droom hadde van drye schoone vrouwen, Juno, Pallas, ende Venus, behaechden si hem alle drye wel, ende liet haer beelde inden tempel oprechten. Daer in werp hem die olde slanghe, ende gaf antwoorde wt den beelden, Waer wt dat het ghemeyn volck beweecht werdt ende maecten Goden daer wt.

¶ Also oock Saturnus was een constich man ende subtijl om dat aertrijck te bouwen, ende creech groot lof vanden volcke, ende na zijn doot maeckten sy zijn ghelijckenis, ende hielden hem voor haren God des aertrijcs.

¶ Jupiter in dat eylant Creta was anders geneget [1]), gierich, ende oncuysch, ende op dat hi gunste by den volcke solde crighen, so gaf hi den ghe//nen groote schencken siluer of gholt, die hem [A v^r] een schoone vrouwe die hem behaechde toe brochte, Ende als hy starf, wert hy oock een nieu God, ende metter tijt wert hy een olt God by den volcke.

¶ Also mocht ic alle goden doorloopen, want waer een vernaemt [2]) mensche was, als Belus een Coninck, ghierich als Saturnus, eerghierich als Jupiter, een tyran ende bloetsuyper als Mars, listich ende welsprekelic als Pallas, Mercurius, oncuysch in allen leden als Venus, Priapus, vol ende droncken als Bacchus, een waersegghar als Apollo, Dat wilt iaghen Diana, &c. In summa, wat sonderlinghe was ende vanden mensche gheuonden wert, daer mede ontfinct hi den naem, dat hy een God waer, ende soo geringe [3]) als die beelden der constenaers ofte Coninghen opgherecht worden, soo werp hem de duuel daer in, en began wat sonderlinge nieus somtijt spooch hi vuer, somtijt so droomde den luyden door des duuels ingegeuen [4]), wanneer sy haer crancken voor dat beelde brachten, ende een offer deden, worden sy ghesont. Alsoo zijn die afgoden die nieuwe Goden opgestaen, ende op ghecomen by den olden. Namaels worden die Goden onderscheydelick, na menigherley begheerten der menschen [5]), wanneer een Coninck ten strijde wolde reysen, nam hy een vanden Goden, als den God Mars (als die Romeynen claerlicken bewijsen, dat si dat Capitolium vol // Goden [A vi^r] hadden) den offerde hy ende vraechde raets Een ander hadde gheerne een schoon ionc wijf ghehadt, die nam die Goddine Venus

---

1) Geneigt.
2) Namenhafftiger.
3) So bald.
4) Ingeben.
5) Nachmals (als die gött vnderscheidlich waren nach manigerley begynden der menschen).

voor handen. Die ackerman die gheerne veel vruchten ende coorne op zijn acker wolde hebben, die aenriep den God Saturnum, Die vierde waer geerne gesont, die aenriep den God Apollo, Die vijfste soch [1]) wijsheyt ende cloecheyt, als die Griecken, die aenriep Dianam ende Palladem. Ende een yeghelijc God hadde zijn flamines, dat zijn de Priesters, die ghingen te rade met haren afgoden, Ende als dat ghemeyn volck quam, soe ghinghen si totten Priesteren, die conden haer onderrichten, hoe dat si hen hebben solden met offeren ende gauen te brengen. Also verhief hem deen lant ouer dander met godsdienst, met haren Goden, ende altoos wolde deen lant bouen dander zijn, deen stercker God hebben dan dander. Also schimpte ende spotte Helias die heilige Propheet metten God Baal en met zijn vierhondert Propheten. Also bedreuen houaerdie die van Ephesien met haren costeliken tempel Diane, Ende daer quam wt groot orlooch, dattet deen lant int ander tooch, ende braken dan die Goden te stucken, Want die Goden waren tweedrachtich, ende daerom vernielde die een God den anderen. Ende aldus heeft dit gestaen by twee duysent ende .iij. iaer voor de toe comst Jesu Christi ons Heeren.

[A vj v] ¶ Als nv die Heer ende Coninc der glorien die // sone Gods neder quam wt den schoot zijns eewighen Vaders, tot ons arme blinde sondighe menschen ende menscheyt aennam, doe worden dese nieuwe Goden (doch metter tijt in achtinghe der menschen, olden Goden) een toom in den mont gheleyt, dat si soo machtich niet en waren als te voren, na wtwijsinghe der heyliger scrijft Sapientie .xiiij. Ende Christus Jesus leerde den menschen den olden God bekennen ende aenbeden inden gheest ende waerheyt, door welcke die tempelen in veel plaetsen verghinghen, ende de Cristenheyt toe nam. Daer [2]) en mochte noch en conde die olde slanghe niet lijden, dat hy so gantselick veracht wert, ende riet sinen Flaminibus, dat is, sinen Papen, dat men die Christen veriaghen ende doot souden slaan, als si teghen den olden ghelooue der Goden predicten. Aldus werden die Coninghen ende Vorsten gheraden vanden Papen, dat si groote onmenschelijcke ouerdaet deden [3]) ende waer een recht Christen was die wert ghedoot, niet met een cleyne doot, maer met grooter marteren ende pijnen. Sy meynden dat sy den Goden daer mede groote eere deden, ende dat sy meer ghelucs souden hebben, dat sulcken ketters wtgheroedet ende ghedoot werden. Maer doen die gheweldighe ridderen Christi die vrome Chris-

1) Sucht.
2) Das.
3) Das sy grosz vnmenschlich tyrannisierten.

ten Christo betrouden, doen stont hy haer by, ende wrocht seer wonderlijcke crachten doer haer, alsoo datse die afgoden in // stuc- [A vij^r] ken braken, ende haer Papen ende Propheten worden te schande, ende die Coninghen worden gedwongen te gheloouen in Christum, also gedacht die oude slange (die eerste nieuwe god Lucifer) die beelden ende offer willen dy afgaen, dijnen naem wil bespot worden, alle godlike eere ende dat bernen des wieroocs wort dy onttogen, du moetste eenen anderen vont soecken, men is dy ghewaer geworden. Die wijle de Cristen niet vanden tempel ende wtwendich ghebruyck hielden, dan alle haer cracht stont inden scrift, doe ouerwonnen si alle menschen die hem toe quamen. Nochtans was haer leer seer selsem, hoe dat God een soon hadde, dat God mensche was geworden, dat hy gecruyst, ghestoruen, opgestaen was, ende hoe datmen den Euangelio geloouen sal, ende daer na leuen, in ancxst, in noot, verduldicht zijn, den vianden ghetrou zijn, ende hem goet doen, voor haer bidden, ende dier ghelijcke. Dat en hadden die Flamines oft Papen niet de Coninghen gheseyt, dan dat sy weder verghelden souden die haer misdeden. Ende die Christenen leefden alsoo stantachtich na dat Euangelie in eenen eersamen vriendelijcken leuen, dat een onder haer lieden die gheheeten was Augustinus sprack, Ick en gheloofde den Euangelio niet, als my dat goede leuen der Cristenen dat daer wt gewassen is, daer toe niet en dwonghe. Als oft hy segghen woude, alsoo als sul//cke, vrome, [A vij^v] vriendelike, redelike luyden wt den leere der Euangelien ontspringhen, soo moet dat van noode zijn, dat haer leer gherecht is, ende dat Euangelium warachtich.

Ende also ouerdachte die schalckachtighe duysent constenaer die eerste beginselen, dat fundament ende gront des Christeliken geloofs, ende hy maecte hem self alsulcken argument, Du biste die schoonste, gheleerste, edelste, vernuftichste gheschapen gheweest onder alle creatueren, ende du en hebste Gods woort, zijn ghebot niet gelooft, ende bist onghehoorsaem gheweest sinen woorden, daerom bistu van hem verworpen.

¶ Een ander argument. Die eerste mensche Adam ende Eua hebben dit gebot Gods niet ghelooft noch ghehoorsaem geweest, daerom zijn si verworpen, Des gelijcken Caim, des ghelijcken Saul, Soo mach ict wt versochtheyt [1]) weten, dat wie God niet en ghelooft dat hy gesproken ende verbonden heeft, die wert oock van hem verstooten ende verworpen. Hier wt so volghet die grondelicke hoecksteen, dat gheen grooter, gheen nutliker, gheen aenghenamer werck en is dan datmen God gantselijcken ghelooue, sinen

1) Vsz erfarenheit.

gheboden ende woorden betrouwe, sonder eenighe gronderinghe oft vereyschinghe der oorsaken, als Esaias seyt, int veertichste Capittel. Wie is zijn raetsman gheweest? Item voort so verneme ic nv van [A vij^r] desen twalef // Apostelen ofte boden, dat si haren Galileschen [1]) gantselick ghelooue geuen, want alle haer woorden zijn die schrift, si en doen daer niet toe noch daer van, si laten die blijuen alse God gesproken heeft, ende daer toe so staet hem haer Messias by, dat gheen ghewalt des Roomschen Keysers yet aen hem gheschaffen mach, hoe die Christen meer gebant, ghemartert, ghedoot worden, hoe dat si stercker ende vromelicker strijden, Du biste [2]) aldus doen, du weetste noch dat olde aes oft den olden slach, daer du selue, ende Adam, Eua, Cain Nemrot, Saul, Hieroboam &c ende wy alle mede gheuanghen zijn, du sulste dat olde aes aen den anghel steken, ende versoecken oft daer niemant aen en wil bijten, Aldus quam die olde schalck, ende stack alsulcken aes aen den anghel, verstaet by den anghel onghehoorsaemheyt, by dat aes onghelooue, want wie twijfelt die en ghelooft niet) ende tempteerde somighe Joden die teghen spraken den Apostelen in haer leeringhe, dat si bedriegers ende verleyders waren, want si lieden predicten teghen den ghesette oft Wet Moysi, ende seyden, men soldese niet gheloouen, noch oock na volghen, Want wie niet besneden en wordt, ende de Wet Moy si holt, die en mach niet salich worden. O wat een aes heeft die olde schalck ende slanghe weder om wt gheworpen. Die Joden mochten billick spreken, die Apos- [A vij^v] telen predickten een // nieuwen ghelooue, ketterie, ende si wolden byden ouden God van Israel blijuen, by den olden gheloouen, by den olden leere. Wat seyt dat heylige wtuercoren vat Paulus daer toe, hi en disputeert niet veel met Philosophien, maer hy spreect aldus, Ist sake dat ghy besneden wordt soo en is v Christus niet profitelijc oft nut, wie heeft v also bedroghen, dat ghy also geringe van hem gescheyden syt? [3]) O heylighe Paule, waert ghy nv hier met desen aes (dit is bedroech) soude die oude slanghe wten lande vlien, waert sake dat die Apostelen ende iongeren Cristi hier quamen ende predicten dat heylighe Euangelium, soo souden dan comen die ouerste Priesteren ende Pharizeen, ende houden hem voor dat ghesette Moysi, haren ouden God, haren ouden gelooue. Ende wanneer si met schriften verwonnen worden, so keerden sy hem tot smadelijcke ende schimpelijcke woorden, ende maecten eenen oploop ende tweedracht onder dat ghemeen volck, Welcken

1) Iren Galileer.
2) Du wilt.
3) Das ir so bald abwendig sindt worden.

die ridder Christi Paulus hertelick vertellet inden anderen Epistel tot die van Corinthen int .xi. cap. Aldus laten wy hem na volghen ende medelijden hebben sijnre swaren arbeyts, ende ouerdencken die groote ondancbaerheyt die wy hem bewijsen, Dat quaet aes des ongheloofs heeft die boose schalc twee ende veertich iaer wtghe-worpen, totter tijt dat die Joden van Tito ende Vespasiano gant-zelick veriaghet // worden, ende bedrieghet noch huden op desen B ir
dach daer mede den versteenden .Joden[1]) daer aen si eewelijck (leyder) aen worghen moeten.

¶ Als dat aes nv ghemeyn ende bekent was geworden, ende dattet volck hem daer voor wachte ende en achten dat niet meer, heeft hy eenen anderen aes aen den anghel gesteken, dit was ge-walt der Keyseren ende Coninghen in alle werelt (want een by-sprake[2]) is, Helpen die woorden niet, soo helpen die slaghen) maer hoe hy meer tyrannijen ende wreetschap in den vorsten verwecte, hoe dat het Christen ghelooue meer beuestighe werdt.

¶ Doe bedacht hem die schalck, ende dachte, het moeste al anders zijn, het is een hert stantaftich volck, du moetste een ander practijcke vinden. Du en bedrijfste niet met den Joden noch tyran-nen, du sulste die Philosophen voor hant nemen (want si veel vanden Priesteren der afgoden geleert hebben) ende riet den Grie-cken, als de Atheniensen in Boetia, Corintho, Achaia, die claechden ende riepen ouer den Christen als men hem predicte van der ver-risenisse Christi, soo bespotten ende belachten si den boden Christi, ende brachten haer argumenten wt den Philoso phen, wt Aristotele, Socrate, Pythagora, wt den seuen wijsen, &c. Ende bewesen met costelijcker bewijsinghen, dattet onmogelick waer, dat een doot mensche weder totten leuen soude mo//gen comen, Ende so voort B iv
van allen articulen des geloofs, Als die Christen hem dat gelooue vercondichden, so quamen die Philosophen daer teghen met haer Philosophie seer constelic ende vernuftelic, also dat die heylige Paulus beweget wert te spreken .i. Cor i. Wy vercondighen Chris-tum ghecruyst, den Joden te scande, ende den Heydenen tot dwaes-heyt, Want si hielden de lee ringe der Apostelen voor sotheyt. Doch wanneer die teekenen ende miraculen der Euangelischen leere nauolchden, soo geloofden si den Euangelio. Dese tweedracht tus-schen den Christen ende Philosophen duerde by drie hondert iaren na Christus gheboorte, dat die Christen (na der werelt te spreken) veracht, veruolcht ende versmaet worden, Want die stadighe vaste, ende duerachtighe liefte staet daer mede, datmen veriaget, veruol-

1) Tregt in auch noch vff disen tag den verstockten Juden vor.
2) Sprichwort.

get maetert ende doodet [1]). Ende die drie hondert iaer heeft die Christelike kercke alder hoochste ende edelste bliuen staen. Doe quam een Keyser die ghenaemt was Constantinus, alsmen schreeft na Christus gheboorte drie hondert ende .xi. iaer, dat was een eerbaer vroom man, die hadde die gheestelicheyt der Goden lief [2]), Als hy op een tijt eenen grooten strijt hadde teghen Maxentium, was hy in anxte hoe hy den tyran verwinnen mochte (want Maxentius die Christen seer veruolchde, ende was een swaert constenaer [3]),
B ij^r ende dede wat hem ghe//liefde.) Als Constantinus des nachts in slaep was hadde hy eenen droom of ghesichte dat hi teghen Maxentium vechtende was, ende sach een groot gulden cruys inden hemel int Oosten staen. Als hy vrachde wat dat voor een teeken was, hoorde hy een stemme sprekende, Constantine, in dat teeken sulstu verwinnen. Als hy ontwaecte, ende ghedachte des morghens dat ghesichte ende visioen, soo vertelde hy dat sinen heeren, ende die seyden hem, het waer der Christen teeken. Voort soo liet hy sommighe Christen voor hem comen, die vercondichden hem van den heylighen cruyce, ende oock seer veel vanden Christen ghelooue. Doe sprack die Keyser Constantinus, Ist sake dat ick victorie hebbe, ende verwinne Maxentium den Keyser, soo wil ick noch een Christen worden, Ende hy teekende hem ende al zijn volck met dat teeken des cruces ende verwan Maxentium met grooten trium phe. Doen wolden die Romeynen Constantino een groote triumphe oprechten, doen antwoorde hy, My niet mer Christo geeft de triumphe Ende liet voort een heerlijc cruys oprechten, ende werdt ghedoopt, ende werdt alsoo een Christen, na der Roomscher historien, distinc. xcvi. Constantinus, Ende solde voort opten vierden dach zijns doopens die gauen [4]) ouer ghegeuen hebben, Ende Hieronymus in Tripartita historia seyt, dat Constantinus int eynde
B ij^v zijns // leuens ghedoept werdt, niet te Roomen, als si segghen, maer in Nicomeda. Hier afseyt dat Roomsche recht van veel stumperie ende gauen die doen geschiet solden wesen, welck men niet can vernemen wt den Testament Constantini, Want Constantinus besadt Romen als Constantinus zijn vader, na Constantio Julianus, &c. maer hy gaf den Christen vryheyt kercken te tymmeren, openbaer dat Euangelium te prediken, ende heerlike gauen, mer niet die stadt Rome, noch lant, noch luyden.

¶ Die olde slanghe gebruycte zijn const neerstelick, ende rechte

---

1) Das man sy veriagt, verfolgt, marteret vnnd tődet.
2) Hat religiones der gőtter lieb.
3) Ein schwartz künster.
4) Die gabung, d. i. donatio (Constantini).

een costelick aes aen den angel. Hy dachte, dat en is noch niet geschiet dat die Roomsche Keyser oock van dinen Goden afgheweken is, aldus solde dat Christen volck by hoopen vermeerderen, dine beelden ende Goden in Captolio werden gans ghebroken, met voeten getreden, die tempelen worden toegesloten, du sulste also doen, Wilt den Philosophen te hulpe nemen ende een onrecht verstant der scriften onder hem oprichten, soo werden sy partijch. Als si dan tweedrachtich zijn, soo sal dat Christen gelooue beghinnen te verminderen, ende weynich gheacht worden, ende dijne Goden sullen dan weder tot eeren comen.

Ende dit aes metten verborgen anghel, opslicte een Priester onder den Christen ghenaemt Arrius, in Alexandria Egypti, een Griek, Als // hy dat Euangelio Ioannis las int xiiij. capittel daer B iij^r
also staet, Die Vader is grooter of meerder dan ick, Daer wt wert hy ghehoorsaket te leeren ende sprack, Alsulcken onderscheyt waer inder heyligher driuuldicheyt, dat die Vader die grootste ende machtichste waer, daer na die soon weynigher dan die Vader, ende na den soon die heylighe gheest die minste. Hoort lieue vro me Christen, wat wonderlicke list die olde slanghe vol is, op dat hy den hoecsteen ende dat fundament des Christelicken ghelooues mochte vernielen, ende van aenbeghin der werelt alle sine praktike ende listen daer toe ghedaen, datmen Gode niet ghelooue noch betrouwen soude.

¶ O Arri, hadstu niet oock daer tegen ghelesen, Joannis .x. daer Christus also spreect? Ick ende die Vader zijn een, Desgelijcken doen hi sprac Philippe, die my siet, die siet oock mijnen Vader. Wat bedrooch den Priester Arrium dan die philosophien? met welcke hy meynde die heylige schrift door Aristotelem wt te meten ende te verstaen alser veel noch huden op desen dach doen.

¶ Dese Arrius vercreech veel iongheren, ende die met hem hielden, die worpen hem voor eenen nieuwen God op, doer die valsche leere, want de Philosophe bewijset alle dinck met bewisinge ende exempelen. Doen verblijde hem die oude Leuiathan dat sinen raet verbreyde, ende dat die Cristen onder hem seluen tweedrachtich waren, Want die Keyser Constantinus hielt ooc met B iij^v
Arrio, ende ooc een vernaemt Bisscop Eusebius in Nicomedien in cleyn Asia gelegen, Want wt cleyn Asia, Morea, Achaia ende Macedonia zijn al meest die Philosophen gecomen, ende hebben daer voor menich iaren scholen gheholden, van der tijt Darius Coninck in Assyria ende Medea ende die en gheloofden niet meer dan die vernufticheyt begrijpen mocht.

¶ In dien tijden wert een vroom geleert Bis scop decoren in Alexandria, genaemt Athanasius, die wederstont den Keyser Con-

stantino, ende begeerde hem de waerheyt te onderrichten, Wat hadde die oude Leuiathan te doen, die riet somighe van sinen iongeren, die belogen den vromen gheleerden man Athanasium by den Keyser Constantinum, also dat hy hem in geen ghenade en wolde ontfangen, ende sette ghelt op zijn lijf, ende veruolchde hem langhen tijt. Doch int eynde vandt hy hem ontschuldich, ende Arrius starf eenen seer schandelijcken doot op den stoelganck, int [1]) Concilie Niceni, Daer werden seer Christelijcke artikelen gheopent ende geaccordeert, Als Athanasius namaels te Trier opentlijcken in den Psalm. Quicunque, wtgeleyt ende claerlijcken beschreuen heeft. Als de oude slanghe eenen visch aenden anghel gheuanghen hadde, soo behielt hy noch al dat aes (want hy sach wel datter
B iiij[r] veel Arrio aenhinghen) en//de nam somighe woorden wt der heyliger scrift ende salfde die metter Philosophie, ende stac se aen den angel, soo quamen dan die onnutte visschen (die niet in dat vat der salicheyt behoorden) als Macedonius, Nestorius, Eurites, Simones, Valitinianus, Donatus &cet. Na der tijt dat dese onnutte visschen by .xxviij. iaer (als Capiteynen) den aes metten angel opslichten, doe stont op also groote dwalinghe onder den Cristenvolc, dat die heylige vaders ende Bisscoppen vast arbeyden met disputeren ende scriuen, als Athanasius, Eusebius, Hilarius, Cirillus, Damascenus, Ambrosius, &c. Dese tweedracht der heyliger scriftueren heeft ooc ghestaen ende geduert by acht hondert iaren, wie dese nieuwe Goden den nieuwen gelooue begrijp, begeert te weten [2]), die soecket int Decretael .xxiiij. q. iij. Quidam. Aldus worden die goede vaders gheorsaket (wt wederstant doer die Philosophen) bescherminghe om te verweeren, te hant te nemen, so en zijn haer schriften altijt met der heyligher scrift niet vereeniget. Want als si bedroefs van herten haer meyninghe schreuen, dorsten sy wel den anderen sinen onwille segghen [3]), als dat genoech blijct in haer boecken, Waerom Augustinus niet onwijlic [4]) ghesproken heeft, Men sal niet die heylicheyt ofte const der menschen aensien, maer alleen een heylicheyt der heyligher scrift ende die vlitich waer nemen.
B iiij[v] ¶ Die schalcachtighe viant Lucifer, dien altijt na godlijcke eere

---

1) Hier begint de nieuwe volzin.

2) Wer die nüwen götter, den niiwen glouben anzeygt mitt namen begerdt. Wie de nieuwe goden bij name, het nieuwe geloof in bijzonderheden wenscht te kennen.

3) Warden die gůten våtter geursacht schirmung für hend zu nemen, So sich nitt am glichförmigsten der heyligen gschrifft vereinet. Doch wan sy růwig von hertzen ir meinung schriben, dorfften sy wol das widerspil sagen. Hunne argumenten kwamen niet altijd met de Schrift overeen, ja, druischten er soms tegen in.

4) Vnwiszlich.

dorst, gedacht herwert ende derwert, ende nam die Christen vast waer in allen haren standen ende leuen. Hy sach dat de Keysers veel oerloghen onder hen seluen, ende somtijt metten landen hadden, waer doer si weder yet vanden Christen ghelooue af vielen, ende door die oorloge ende crijch, hy sach dat die Bisschoppen anders niet en deden dan studeren inder heyliget scrift, ende predicten den volcke dat Euangelium, tot lieften, ende te lijden armoede [1]). Die Bisscop te Ro men en hadde gheen heerscappie ouer Romen als nv ter tijt, hy was een Pastoor ende kercheer ende niet meer, Dier ghelijcken, die ander Bisschoppen in allen steden en hadden niet meer machts dan nv een Prochiaen oft een Pastoor heeft in een stadt, sy namen waer dat hem beuolen was, ende leerden die lieden dat rijcke Gods, malcanderen lief te hebben, ende spijsden den armen. Wanneer hem dat volck gelt gaf, ende ander nootdruft, soo deylden si dat den armen, een yeghelicken nadat hy behoeuet, als voortijts die Apostelen deden, somtijts leden sy groote veruolghinge ende oneere om der waerheyt van grooten heeren, maer sy worpen dat lijden inden Heere, ende leden dat gaerne om Godswille. Item dat ghemeyn volck arbeyde trouwelic ende troosten malcanderen, hoe dat si alder best een Christen leuen solden leyden, doe vergaderden somighe // als in Egypten hadde die [Bv[r]] heylighe vader Antonius veel iongheren in Christo gheboren, ende die vermenichden tot menich duysent in die woestenie, ende leerden daer de hemelsche philosophie (ic meyne dat Euangelium) ende oeffende hem in steruinghe des vleeschs, als Hieronymus dat betuyghet.

Ɑ In dien tijden alsmen screeft na Cristus geboorte .cccc.lxxvi. iaer, ende daer na, als die Keysers onder hem selfs oorloch hadden (als dat Roomsche rijck vergaen soude) ende die gheslachten der Keyseren wtgedaen ende vergaen waren, doen was daer een Capiteyn te Romen ghenaemt Orestes, die gaf zijn soon die eere datmen Augustulus (niet Augustus als die rechte Keysers) solde noemen [2]), dat is, dat hy een cleyn vermeerder des rijcks solde ghenaemt worden, Wanneer die rechte Roomsche Keyser die dat Occident rijck regeerde (dat is Romen, Italien, Walschlant, Duytslant, &c.) was verdreuen, sandt de Keyser van Constantinopolen Orestem als een Patritium, ende een Capiteyn te Romen, dese Capiteyn maecte desen Augustulum [3]). Alsoo stont dese edele stat,

---

1) Er sach die bischoff .... dem volck das Euangelium predigen, litten armůt.
2) Das er Augustulus .... genent solt werden.
3) Wann der recht rŏmisch keyser so das Occidentisch rych regiert .... was vertriben, an des stat Isaurus keyser zů Constantinopel Orestem als eyn patritium ein anwalt gen Rom satzt, der anwalt macht disen Augustulum.

die voormaels een vrouwe alder werelt was, sonder eenich Roomsch Key ser, onder een Capiteyn. Doen verhief hem een Vorst, die woonde bouen Vngerlant, ic ghelooue inder Walachi, ende was [B v^v] ghenaemt Odoacer wt Ruslant, die vergadeerde een groot volc // ende tooch op te Romen, Doen tooch hem` teghen Orestes die Roomsche Capytien met zijn heer. Als hy den grooten Vorst Odoacen met zijn heer ouersach, soo vloet hy ende weeck in Papien Die groote Vorst Odoacer die tooch hem na, ende bestormde die stadt, Als hy die stadt ghewonnen hadde, doode hy den Roomschen Capiteyn Orestem, ende tooch also doer dat Walsche lant ghins ende weder, ende als hem niemant wederstant dede, tooch hy te Romen als een vyant, ende werdt Roomsche Co ninc metten swaerde, ende regeerde daer als hem selfs luste, Aldus nam dat rechte Roomsche rijck een eynde, na den iaren als Roomen ghebouwet wert .M.cc.xxix. ende na Christus gheboorte .cccc.lxxv. iaer. Als Odoacer Romen gheregeert hadde by veertien iaren, doen waren [1]) onder den anderen Prouincien (die onder tribuyt ende den Romeynen onderdanich waren Vranckrijck, ende na somighen iaren wort dat tribuyt van Vranckrijck geweygert te gheuen. Doen vergaderden die Fransoysen ende sloeghen eenen slach metten Romeynen ende verdreuense, ende maecten hem seluen in haer lant een Coninc genaemt Pharamundes. Nv voort, ghelyck Odoacer Romen ghewonnen hadde met ghewalt, also wert hem dat weder ghenomen, ende wert doorsteeken van een Coninck der Gotten, [B vi^r] genaemt Theodoricus, // Ende also wert die edele stadt Romen in een roof geset den vreemden tyrannen, ghelijck by onsen tijden Melanen. Als nv regeert daer een Vngher, als nv een Grieck, als nv een Fransoys, als nv een Armener, wie den anderen verwint metten swaerde die heuet. Ic en lese nerghens dat die Paus in dien tijden Romen ghehadt heeft oft aengheuochten, oft krijck gheholden maer hem seluen geworpen in armoede ende ootmoedicheyt. Also na Christus geboorte .D . xix iaer quam een vroom Keyser wt Gottia ghenaemt Justinus, ende die besadt Constantinopolen, die riep de Bisscoppen weder wt der elenden, ende deden goet, na Justinus regeerde Justinianus zijnder suster sone, die hadde de rechtuaerdicheyt also lief, dat hy alle de insettinghen der Roomscher Keyseren te samen las, ende sette dat in ordinantie (dit ist boeck dat wy nv dat Keyserlijck recht heeten) Ende hi ouer dachte die destructie ende verderuinghe des Roomschen rijcs, ende hy wan weder sommich lant, ende rechte dat rijck een weynich wederom op, ende stichte veel schoone Munsteren, byson-

1) Was.

der te Constantinopolen gaf hy hem veel rijcdoms ende iaerlike spijs, ende die Priesteren [1]) werden wat vrolijcker danse te voren geweest hadden. Tot dien tijt was een Bisscop te Romen, ende die hiete Agapitus, die werdt van Romen totten Keyser van Theodato ghesonden, om eendracht // tusschen hem beyden te maken, [B vi^v] Dese Bisschop was so heylich dat hy eenen blinden mensche siende maecte, als hy te Constantinopolen inder poorten quam, Dit geschiede, alsmen screef na Christus geboorte .D.xxx. iaer. Noch en mocht die nieuwe God Lucifer zijn tuck [2]) niet laten. Alsmen doen screef .D.lxxx. is Bisschop te Romen geworden die groote Gregorius die eerste van desen name, een wt Capadocia. Mauritius die eerste Keyser wt Griecken. Als die Roomsche Bisscop nv rijck gheworden was, doe werp die olde slanghe sinen anghel, ende maecte tweedracht tusschen den Keyser Mauritium ende Gregorium, also dat hi hem zijn viant wert, ende die Bisschoppen worden doen wat veruolcht. Als die Keyser in sinen haet verhardt was tegen den vromen Gregorium, doe strafte hem God, also dat hy van Foca geuangen wert, ende liet hem onthoofden, ende hi wert Keyser in zijn stede. Dese groote Gregorius is de laetste Bisscop te Romen geweest, die de voetstappen der heyligen Apostelen ende lieuen martelaren na geuolcht heeft. Nochtans van die tijt der Keysers Constantini begonnen die Bisscoppen te Romen van dage te dage rijcker te worden, ende si en leefden so ganselick niet na den Euangelie als voor Constantinus tijden, ende opsetten Ceremonien statuten die een na den anderen, Maer na Gregorius tijden, hebben die Biscoppen dat boeck der Euangelien gantselick toe gesloten, ende begonnen in//der Vorsten houen te conuerseren, als [B vii^r] hier nae volcht. Dese Focas voorghenoemt was een ionck crijchsman van slechten gheslachte, een dienaer eens Capiteyns te Romen, na der tijt dat hy inden velde een Keyser ghecoren was, wert hy een groot tyran Inden anderden iare zijns rijcks, sterf die heylighe Bisschop Gregorius.

¶ Doen en ruste noch dat olde serpent niet, ende bereyde een subtijl aes, ende dat wert aldus gemaect. Als nv die rechte Keyser te Constantinopolen zijn stoel hadde, ende hadde altijt eenen mede Keyser, die dat Occident of Westersche rijck (dat is Romen, Italien, Walschlant, Duytsch lant &c. besadt ende regeerde, als nv de Roomsche westersche Keysers geslagen worden, als bouen ge seyt is, ende Romen eenen yegelicken tot roof bereyt was, als wie dat

---

1) Gab inen vil richtung, iårlich spysz vnd narung, daz schmackt den bischoffen vnd priestern.

2) Dück, d. i. gril, streek (Tücke).

machtiger was die was Keyser. Doen was die Roomsche Bisscop wat rijck geworden, niet van luyden ende landen, mer hadde somighe houen ende ghelt.) Doen ter tijt wert de Euangelische leere seer vercoelt, want die Bisscop te Constantinopolen screef hem seluen die ouerste Bisscop, aenghesien dattet Keyserdom daer was. Doen stercte die olde slange den Roomschen Bisscop Bonifacium den derden, ende werp hem alsulcken aes inden mont, Waerom wilstu altijt in armoede ende versmadinge leuen, Romen is doch die ouerste stadt op aertrijck, het is dy schande datmen dy niet
[B vij^v] den ouersten Bisscop op aer//rijck noemet, het behoort dy meer toe dan den Patriarch te Constantinopolen. Dat aes des ho uaerdicheyts verslichte die Bisscop Bonifacius ende begeerde vanden Keyser Focas met grooter bede, dat hy den Bisscoppen te Romen een Keyser like vrijheyt wolde gheuen, ende dat voort aen een Bisscop te Romen een Bisscop bouen alle Bisschoppen (dat is Papa, pater patrum) ende dat Roomsche Bisdom een hooft bouen alle Bisdommen ghenaemt solde worden. Dat Priuilegium en wolde die Keyser eerst niet consenteren, doch wt langher ende grooter bede des Bisschop, soo consenteerde die Keyser Focas (hoewel si alsulcs swighen, ende segghen nv, die Paus is die ouerste, ende zijn Roomsche bisdom ouer alle bisdommen, ende dat sonder middel wt godlijcker ordinantien, als si seggen. Dist. cxi. Quamuis. ende Distinc. xxij. Omnes) Doch segghen si, dat die Keyser Constantinus dat Priuilegium ghegeuen heeft dat die Paus is, ende zijn bisdom dat ouerste, als in haer Decreet staet Dist. xcvi. Constatinus. Sy moghen wt haer Priuilegien segghen wat si willen, ende scrijuen in dat geestelic recht wat hem wel beualt, want niemant en derf daer teghen spreken, ende die daer teghen is, dat is een ketter als dat gheestelike recht seyt. Dist. x. xi. xix. sic omnes.

¶ Dit aes heeft opgeslicket die Paus Bonifatius (hoe dit metten
[B viii^r] Euangelio accordeert, // laet ick een ander iudiceren) Den anghel heeft alle na volgende Pausen getoghen, ende hebben daer een recht, ia een godlic recht af gemaect, ende op die pijne van eenre dootsonde, die des niet en hielt. Hier van comt den naem, die alderheylichste vader die Paus, ende hebben also de Priuilegien der Keyseren met der ontsuldigher schrift Tu es Petrus verlijct [1]) ende also een godlic recht hem seluen daer wt ghemaect. O een stercke afgod, een nieuwe God is hier opghestaen, want gheen Bisscop voormaels te Romen soo ghenaemt is gheweest. Als die Paus in alsulcker eere quam ende tot grooten rijckdom, soo is

---

1) Haben also die priuilegia der keyser mitt der vnschuldigen gschrifft, Tu es petrus, verglicht.

metter tijt alsulcke vrucht daer wt gheeomen, als wy nv moghen sien. Dese Bisscop screef hem van stonden aen Bonifacius die derde van dien naem, ende vergaderde zijn Bisscoppen ende Papen, ende hielt een Concilium te Romen, dat voort altijt een Paus die van die Priesterschap ende volck ghecoren wert, in alsulcken volcomenheyt ende macht solde zijn, gelijck oft hy van den Keyser geset waer. Dat decreet wert metter tijt meerder, als die kersten Keysers worden Keysers gemaect [1]). Als nv die Bisscop Bonifacius vercregen hadde die vrijheyt, ende Paus genaemt te zijn, gaf hy ouer ende bekende dat hy alle zijn vryheyt tot gebruyc zijnder heylicheyt vercreghen hadde, met grooten bede, door sinen heere den Keyser. Mer nv ter tijt heeft hy gebot ende // heerscappie ouer den Keyser, nochtans waren der somighe Pausen, die dit voorschreuen Decreet niet opelick en dorsten ghebruycken. Want die Keyser van Constantinopolen sette doen ter tijt een stadtholder Patritium ghenaemt te Romen, ende die conformeerde ende approbeerde den Paus. Doch vermaten hem die Pausen na dier tijt, dat sy bouen den Keyser waren, ende onderwesen den Bisschoppen dat si den Paus niet meer ghehoorsaem solden zijn dan den Keyser oft eenighe wereltlijcke Vorsten [2]). [B viij^v]

ℭ Na der tijt dat Focas voorscreuen geslagen was, ende Heraclius Keyser wert Int iaer .D . cxij. doe stont daer een nieuwe God op, Machumeth Ismaelita, die sette een nieuwe gelooue dien die Turcken holden. Doe de eerste nieuwe God Lucifer zijn sake aldus verbreyde, ende dat een mensche hem beroemde te wesen dat hooft bouen alle Christenen, ende liet hem noemen een ouerste Bisscop, een ouerheer bouen alle menschen, ghedacht hy, dat is recht, nv hebstu een gat doer den tuyn gemaect, het moest noch al wijder, Ende smeerde zijn olde aes, int iaer .D . clxxxvij. ende werp dat den Paus Constantino voor, die slictet ooc op, ende begeerde vanden Keyser Justiniano (niet dien die dat keyserlike recht gemaect heeft, mer de derde dies naems) meer Priuilegia ende die te beuestigen. Hier wt machmen ghedencken, hoe die heylicheyt der Pau//sen heeft toeghenomen. C i^r

ℭ Aldus studeerden die Pausen te Romen in die heylighe schrift, dat haer namen bouen al solden wesen, ende dat si in allen saken die eerste solden zijn. Ende doen maecten si geselschap metten Vorsten ende Keyseren, ende leerden die hoof sche terminen [3]) ende

---

1) Das decret ward wider das alt her kommen syd die keyser Christen waren worden, gemacht. Wann allein die keyser vsz irem gewalt die bischoff bestetigeten.

2) Vnterwysen die bischoff dem pabst gehörig zů syn für den keyser.

3) Lerneten die höff der keyser zů begrůssen.

becommerden haer ooc in weereltliken saken, ende si veremerderden seer in rijcdommen ende tijtlike goeden. Dese hofdienst duerde oock by hondert iaren.

¶ Dat olde serpent was nv vrolick ende blijde dat zijn const also meesterlick voort ghinck. Want alsmen screeft D. cc. xviij. iaren, doe was een Keyser geheeten Leo die derde dies naems ende was wt Syria gheboren, die versette eenen Patriarch van Constantinopolen genaemt Germanus, ende sette Athanasium in zijn stede. Doen screef die Paus Gregorius die derde, den Keyser, hy soude deen eersten weder insetten. Als die Keyser Leo dat niet en wolde doen, doe bruycte die olde slanghe zijn const door den Paus, dat heel Italia af viel vanden Keyser, dat nye Paus ghedaen hadde, ende dede den Keyser inden ban. Sijn meyninge was, dat hy metter tijt (als die Keyseren teghen malcanderen waren) self Keyser te zijn [1]), na dat hy eenen grooten name by den Vorsten vercreghen hadde [2]), Also in nauolgender tijt als Constantinus een soon
C iv Leonis des Keysers regeerde, die daer een Tyran was, doen // schicte Pipinus Francrijc totten Paus anno D. cc. lij ende die Paus werder tot hem ende accordeerden onderlinghe, dat die Paus also ge weldich wert met gunst der Vorsten, ende maecte Pipinum eenen Coninck in Francrijck [3]), ende sette den olden Coninck af. Dit is die eerste Coninck wt dat aenghenomen ghewelt des Paus ende gunst der Vorsten ghemaect, nae insettinghe zijns gheestelijcken rechts .xi. q. i. Te quidem. Inden anderen iare sterf die Paus ende doe wert Stephanus secundus Paus, dese Stephanus wolde zijn ghewelt ghebruycken teghen den Coninck Aistulphus int Walsche lant, als hem yet leyts geschiede, ende begeerde hulpe vanden Coninck Pipinus, ende liep hem sommighe mijlen teghen, ende begheerde hulpe der heyligher kercken [4]). Hy en wolde gheen martelaer zijn, maer lieuer confessoer blijuen.

¶ Doe hadde die olde schalck zijn sake ghewonnen, doen hy dat rechte herte der Cristelijcker heylicheyt vergiftet hadde, die voormaels stantachtighe mueren waren der Christenheyt in alder stantachticheyt ende martelie, dat si hem keerden van die heylighe

---

1) Was syn meinung, mit der zyt.... selbs keyser syn.

2) Hier heeft de Nederlandsche bewerker een stukje van den tekst weggelaten.

3) Do schickt Pipinus vsz Franckrich zům pabst anno .Dcc. Lij. vnd der pabst wider zů im, vnd soden den prey, das sich der pabst Zacharias gewalts an nam, mitt gunst der fürsten, vnd macht Pipinum künich in Franckrich. De paus matigde zich aan met toestemming der vorsten Pepijn koning te maken.

4) Als der künig Aistulphus in welleschem land im etwas leids thet, berůfft er den künig Pipinum, lieff im entgegen etlich myl wegs, vnd bat in vmb hilff der heiligen Rŏmischen kirchen.

schrift, ende becommerden haer niet [1]) weereltlicke saken, Coninghen ende keyseren te maken, heerschappije te begheeren, met grooten titelen ghegruet te worden, ende lieten hem die voeten cussen, // C ij^r
niet sonder haer mocht worden wt gherechtet Doen en hadde die schalck gheen sorge meer, hy en dorft [2]) niet meer om loopen als een briesschende leeu. Waer van Petrus seyt: want hy wist wel wat inden Euangelio staet. Niemant en mach twee heeren dienen. Ende ooc Paulus. Niemant die daer in goddelijcken dienst is, mach hem becommeren in weereltlijcken dinghen. Doen werp die olde Sathan zijn anghel weder wt ende werpet den ionghen God weder voor, ende verslictet. Ende dat bedroch was aldus ghemaeckt, alsoo nv in desen iaren vertelt is [3]). Int iaer .D . cc . li. als die Coninghen wt Vranckrijck alleen metten naemen regeerden, ende dat Parlament (als noch huyden op desen dach) iudiceerden ende oordeelden alle saken des rijcs. In dier tijt regeerde dat olde gheslacht Merouingi, ende was een van dien bloede genaemt Hildericus, die was Coninck, ende Pipinus was administrator (dat is mede hulper) des rijcs, dat was een groote vadere [4]) des grooten Keysers Carolus, Als doen Pipinus sterf, wert Carolus zijn soon administrator, niet mijnder was Hildericus Coninck in Franckrijck [5]) want hy vanden rechten ouden gheslachte der Coninghen ghecommen was. Ick en weet niet hoe trouwelijck Carolus administreerde, die Paus was Carolo gunstich. Doe sterf dese Carolus, ende liet ach//ter drie C ij^v
sonen, Carolomannum, Pipinum ende Griphonem, Carolomannus gaf te kennen sinen broeder Pipino, dat hy een Monick wolde werden, ende wert een Monick. Aldus nam Pipinus dat lant, ende wert administrator des Conincrijcs (noch leefde die olde Coninc Hildericus.) Pipinus die hadde dorst aen self Coninck te zijn, ende hadde vrientschap met den Paus ende die Paus hadde oock een bedroch in sinen sin daer teghen, een eygelijck om zijn profijts wille, Aldus seynde Pipinus te Roomen Burchardum den Bisschop van Wirtzburch, ende Folradum sinen Capellaen totten Paus Zacharias, raet vraghende in deser saken, ende die was dese, Wie billiker Coninck solde werden ghenaemt, die also alle arbeyt des rijcs droech oft die ghene die alleen metten namen was Coninck gheheeten, Doe gaf die Paus wtingeuen des slanghes alsulcken sententien.

¶ Die is waerdighe Coninck ghenaemt te zijn [6]) die alle arbeyt

---

1) Lees: met.
2) Dorfft, behoefde.
3) Als yetz zům nechsten ouch eyns teyls gemelt ist.
4) Groszvatter.
5) Nitt weniger was doch Hildericus .... künig in Franckrich.
6) Es wer besser den künig genant zu werden.

des rijcs handelt dan die ander. Dat heeft die Paus in zijn geestelic recht geuonden .xxij . q . v. Si quis conuictis. Doe die knecht Pipinus alsulcken gunst ende sententie hadde, dachte, hy wolde selue Coninck werden ende dat was teghen sinen natuerliken heere ende Coninc Hildericum een bedroch, Want die gewoonheyt der olden vromen Coningen van Moroueo, was int besidt ende gebruyck,
C iij^r alst nv we//der is [1]), Die Paus en hadde die macht van Cristo niet (die dat erue vanden tween broederen niet deylen en wolde, noch van niemant te wijsen een partyge sententie) den Coninck te ontnemen ende den knechte te gheuen. Maer die olde slanghe wolde daer wat mede wtrechten.

¶ Also bouen gheseyt is, Pipinus hinc aen den Paus Die Paus begeerde ooc wereltlicke macht ende heerscappie, Daerom accordeerden sy wel met malcanderen. Die Paus en hadde geen recht Coninghen te maken, ende ooc te voren gheen macht. Daerom gebruycte hy een ander bedroch ende maecte Pipino ende hem vrientschap, ende vereenichden by den Vorsten in Duytschen landen, met den volcke in Francrijcke.

¶ Aldus wert den brij gesoden, dat die Paus na den sweerde greep [2]), ende maecte Pipinum eenen Coninck na inholt des geesteliken rechten .Dist . lxx . viij. Episcopus.

¶ Lieuer Heer God, doe dat die rechte vro me olde Coninc Hildericus gewaer wert, wat soude hy doen, want alle doen ende laten in sinen rijcke, als een administrator oft voorweser was Pipinus machtich.

¶ Doe die goede Coninck zijn iurament ende huldinghe van Pipino, als van sinen knecht eyschte, quam onse heylighe vader die Paus Stephanus (die na Zacharias Paus wert) ende absolueerde
C iij^v den Pipinum van allen iura//menten ende gheloften, die hy den olden Coninck Hilderico beloeft ende ghesworen hadde. Niet alleene Pipinum, oock allen anderen Vorsten die daer in verwillighet waren, dat Pipinus Coninck solde wesen, ende maecten van den olden Coninck Hilderico een Moninck.

¶ Ende alsoo Christus dat rijcke der weerelt vloet, die Apostelen die eere der weerelt versmaden, die olde vrome Bisschoppen metter heyligher scrift haer becommerden, ende den doot om der waerheyt willichlijcken leden. Aldus in desen tijden begonnen die Pausen opentlick teghen Christum ende zijn leere te leuen, met

1) Wann die gewonheit der alten frommen künig von Meroueo her, was also in bruch, als ouch yetz wider ist.

2) Er macht Pipino vnd im früntschafft by den fürsten in tütschen landen, vnd mit dem volck zů Franckrich das sy verwilligten, also ward der prey gesotten, das der pabst nach dem schwert griff.

soeckinghe des weereltlijcken eeres, rijcdoms ende ghewalts. Noch daer en bouen, eenen goddelijcken ghewelt te ghebruycken teghen alle Keyserlick, natuerlick ende godde lick recht, te verwerpen eens rechten natuerlicken Conink [1]), ende den anderen te absolueren van zijn ghelofte, eede ende trouwe. Wat grooter vruecht is der older slangen gheworden, doe hy zijn sake alsoo veroeuert hadde? Doch heeft hy dat in zijn gheestelijck recht. Distin . xlvij. Omnes.

Ɑ Die eerste God Lucifer was wel gemoet als hy sinen tempel metten nieuwen God opgerecht hadde, want die tempel Diane en wolde hem niet meer tribuyt geuen, ende dat Roomsche rijck was nv te niet, die Paus behielt Ro//men voor eyghen, ende was heel C iiijr
vrolick in siden moet, dat hy alsulcken stadt der Keyseren gheweldich was [2]), die Coninck in Lombardien genaemt Aistulphus die hadde crijch ende oorloghe metten Paus, want hy die lantgoeden die ontrent Romen laghen, metter tijt tot hem creech, waer door den Coninck te cort wolde gheschieden. Doen badt die Paus Stephanus den Coninck Pipinum, dat hy hem doch hulpe wolde doen, ende zijn lant ende goeden beschermen voor den Coninck. Also quam Pipinus metten Paus die tot hem ghecomen was om hulpe, te Roomen, ende iaechden den Coninck Aistulphum wech van Romen, ende gaf den Paus Stephano Rauennan met sommige andere steden.

Ɑ In dien tijden als Pipinus wt ghewelt des Paus ende gunste des volcs Coninc in Francrijk was gheworden, doe regeerde noch die Roomsche Keyser Leo die vierde te Constantinopolen, ende so als Francrijc toe nam, alsoo veel ginc dat Keyserdom af, ende Pipinus gaf den Paus wat hy begeerde, steden, landen ende luden in Italien. Waerom dat ick dese historie bescreuen hebbe, suldy cortelinghe hooren, dattet van noode is te weeten, om den rechten oorspronck te weten wat die Paus is.

Ɑ Int iaer .D . cc . lxxxi sterf die Keyser Leo te Constantinopolen, ende zijn soon regeerde na // hem, ende doe sterf oock C iiijv
Pipinus die Coninc van Francrijck, ende liet achter twee sonen, Carolum ende Carolomannum. Carolus wert Coninck in Francrijck, ende quam te Romen, ende wert vriendelic vanden Paus Adriano ontfangen. Dese Ca rolus hadde een soon genaemt Pipinus, dien maecte de Paus Coninck van Italien (want die olde Coninck was van Pipino gheuangen, ende wech gheuoert) ende Lodowijck oock een soon Caroli Coninck in Aquitanien, ende worden beyde vanden

1) In betrug vnd verstossung des rechten natürlichen künigs (wiewoll sy im zů legen er sey vnnütz gewesen, wie seind sy ?) . . . .

2) Das er an stat eins so grossen keisers kommen was.

Paus ghesaluet, Oock werdt dat ghemeyn volck onderrecht te roepen. Carolus is een Patritius ende een voorstander des Roomschen rijcx. Desen Carolus ende Pipinus hadden den gantsen Rijnstroom tot Antwerpen, Sassen, Duringhen, Colen, Beyrlant, Normandien, Britanien, Oostenrijck, Vngeren, &cet. Int iaer D . cc . xcix. Als die Pausen goede ruste ende vrede hadden, datmense niet meer en plaechde noch pijnichde, so moesten si doch vreesen den Coninck van Francrijck, want si alle haer toevlucht tot hem hadden, si vercreghen met gunst ende gauen landen ende luden. Doe sterf Constantinus een soon Leonis des Keysers sonder erfghenaem, ende zijn moeder regeerde na hem vijf iaer. In dien tijden was een Paus te Romen genaemt Leo die derde, die na Adrianus was, den welcken die Romeynen also ghehoorsaem niet wolden zijn, dat [C v^r] enwolde hy ymmer niet lijden, // ende vloech tot Carolum, ende claechde die onwaerdicheyt die hem geschiet was, ende badt hem om hulpe. Also quam Carolus ende hielp den Paus wreken in sinen saken, ende wert voort van Paus Leo gemaect ende gecroont een Roomsche Coninc, ende dat volc riep, Carolus Augustus die groote Carolus Augustus, &ce. Ende also wert na Cristus geboorte .D . ccc . i. de eerste Roomsche Keyser wt Francrijc, ende van dier tijt voort zijn die Keysers van Constantinopolen, niet meer Roomsche Keysers ghenaemt, maer alleen Keysers van Constantinopolen, ende en hebben niet meer met Romen te doen ghehadt.

❡ Dit is die oorsake deser bescriuinghe, die ghy nv gehoort hebt, dat ghy sult weten, hoe die Roomsche Bisscop hem ghekeert heeft van der heyligher schrift, vanden Euangelio, van die voetstappen der heylighen, van armoede, van versmadenisse, van ootmoedicheyt, van verachtinghe, tot verkeertheyt. Want na dat sy vanden Roomsche Keyser sulcken vrijheyt vercreghen hadden, ende dat si die ouerste Bisschop, dat is Paus ghenaemt werden ende zijn Bisdom dat ouerste was, soo waren sy neerstich dat haer priuilegien vernieuwet ende gheconfirmeert worden vanden Keysere Justiniano, ende alsoo vercreghen si allenskens meer vrijheden, met pluymstrijcken ende schoone woorden. Een recht Christen, als [C v^v] die eerste // Roomsche Bisschoppen en behoefden der vryheden niet noch en stelden hem daer oock niet na daerom worden si ooc eewelic van God gecroont. Mer dese ander besochten die houen der Keyseren, ende quamen also in haren raet, als noch huden op desen dach die Bisscoppen doen, ende rieden altijt in haren saken, onder ghedaente des goets [1]), Daer nae begheerden si hulpe teghen

---

1) Ryeten ståts in iren sach, doch vnter gůter gstalt. Zij rieden aan, wat in hun belang was, onder schoonschijnenden vorm.

den genen die hem teghen waren, ende lieten ghescieden, dat si daerom steruen moesten, hoe wel dat si dat woort niet en wolden hebben, dat si schuldich aenden bloede waren. Daer na maecten si verdrach ende eendracht metten Vorsten, als met Pipino ghesciede, die daer verdreef door des Paus raet sinen rechten natuerlicken Coninck Hildericum. Daer dede si dat doecxken van den aengesicht, ende namen gewalt aen Coninghen te maken, metten wereltliken heeren accoort, ende eendracht [1]). Ten laetsten doen hem dat al wel verginc, beuestichden si hem met scoone steden ende luyden, ende behielden alsoo Romen voor hem seluen, onder alsulcken gedaente, dat si Romen tot een spieghel des christeliken gelooues mochten maken ende dat daer alle die werelt een recht Euangelijs leuen solde mogen nauolgen ende leeren, als si scriuen in sexto Decreta . ti . vi . li . i. capit . xvij. Nunquid. Voort maecten si Carolum wt haer eygen aengenomen gewalt Roomsch Keyser. Ende wt desen geschiedenissen hebben si hem seluen in besittinge ge//worpen (ende dat onder bedecsel des heylicheyts in sinte Peeters eere) alsoo dat si nv ter tijt die geheel werelt regeren. Aldus worde ic vermaent met een byspel [2]), hoe dat eyloof oft clim op Hedera arborea genaemt, int beghinsel een cleyn geerdiken oft roedeken van aertrijck opgaet, ende leyt opter aerden, dan leydet hem te voete van eenen hoogen machtigen boom, Die boom en neemt des cleynen roedekens geen acht. In die winter valt daer dat loof op, mer der roedekens lijdet hem ende wast al voort [3]), also dattet tusschen den schorssen oft schillen des booms aenhanget ende beuesticht hem also, dattet opwasset metten schorssen, dan so mach hem die wint geen schade meer doen, ende wasset al voort, ende verbreydet zijn telghen dattet wast om den boom, Alst dan alsoo hooge gewassen is als die boom, so deylt hem dat eyloof ende ombeuanget die stamme des booms met sinen telgen, dattet den grooten boom beroert dat hi niet wassen en mach, want dat eyloof crijget soo veel bladeren ende weeren [4]), dat dien rechten boom verstockt ende verdorret wort, also verderuet die edele hooge boom, ende dat stinckende eyloof neemt dat besidt vznden boom. Ghedenct nv die geschiedenissen die voor screuen zijn, oft also niet gheschiet en is, ende noch dagelics geschiet. Dit bispel soect Dist . xvi. [C vi^r]

---

1) Namen sich gewalts an, doch mit forcht. einen künig zû machen, deszhalb mit den fürsten einen bescheyd machten.
2) Ein byspil.
3) Daz gertlin lid sich vnd wechts fürsich.
4) So . . . . wenig der pletter vnnd beer. Zoovele bladeren en bessen.

ℭ Doch als Adrianus die Paus sach, dat hem die Coninc Desi-
[C vi^v] derius te machtich was, ende dat // hy hem niet en mocht wederstaen in Italien, beriep hy den Keyser Carolum magnum, tegen den Coninc Desiderium. Also quam die Keysere ende hielt een concilium te Romen metten Paus, ende c . liiij. Bisschoppen ende Abten, &ce. In dien Concilio accordeerde die Paus Adria nus metten gantsen Concilio, dat die Keysere Carolus ende zijn nacomelinghen ghewalt ende gherechticheyt solden hebben te setten een Paus te Romen, ende oock dat alle aertsch Bisscoppen ende Bisschoppen haer inuestitor [1]) vanden Keysere nemen solden, noch niemant en solde daer ouer geconsacreet worden, by den Ban ende acht. Desgelijcken dede die Paus Leo, die na Adrianum ghecoren wert in openbaer Concilio, in sinte Saluatoers kercke, ende dat voorscreuen Concilium wert beloeft den eersten Duytscen Roomschen Keyser Ottoni te onderholden .Disti . lxiij. Adrianus, ende in Synodo. Alsulcken appel worpen si den goeden Keyser Carolo toe, waer mede si een Patritium ende voorstander hadden teghen den Coninc van Italien, die van sinen steden ende van sinen landen berooft wert ende verdreuen, ende dat wert de Paus geschenct. Doe mocht die Paus in rustigher besittinge blijuen, als hy hem seluen ende zijn Priesterschap den Keyser ondergaf, doe was hy seker ende proscribeerde ende vercreech metter tijt dat gheheele lant van Tuscien.

[C vij^r] ℭ Die olde slange dat olde serpent wist zijn // nest, ende als hy yet nieus woude brenghen in die werelt, so quam hy tot sinen nieuwen gemaecten God, Als die groote keyser Carolus .xlvij. iaer geregeert hadde, sterf hy na Cristus gheboorte .D . ccc . xv. iaer, ende Lodowicus zijn soon regeerde nae hem, ende doe sterf oock Adrianus die Paus, die eerste des naems, ende doe berouwede hem, dat si Carolo alsulcken vrijheyt gegeuen hadde in Concilio om den Paus te kiesen. Ende als si haren nieuwen Paus Stephanum den vierden des naems ghecoren ende gheconsacreet hadden, seynden si totten keyser Lodowicum. Doe wert die keyser toornich, dat si so geringe [2]) eetbrokich ende logenachtich waren, die Paus ende dat Concilium (dat se nv seggen dat niet dwalen en mach) Doe gebruycte die Paus Stephanus eenen listighen valschen vont, exceptie ende wtneminghe, ende screef eenen brief, die hielt gantschelic tegen dat voorscreuen Concilium. Ten eersten, als een Paus solde gecoren werden, soo solden allen die Bisscoppen ende Priesterscap metten Rade ende volcke te Romen te samen comen (niet ghe-

1) Inuestitur.
2) So bald.

noemt de keyser oft zijn bootschap [1])) ende als die Paus ghecoren is, so sal hy in tegenwoordicheyt des Keysers oft zijnre boden ghewijet worden. Hoort den schalc. Sy erwelden ende vercoren eenen Paus datter die Keyser niet af en wiste, ende als sy hem wijden, so lieten si zijn bode daer by staen. Hoe is dat Concilium Adriani gehol//den. Die Paus gebruycte dit voor hem seluen ende [C vij^v] en was noch niet gheconsenteert noch bestedighet noch gheghe-uen [2]), Ende maeckte aldusdanighe exceptie oft wtneminghe. Dat somighe Keysers haer macht ende heerschappije onwijs waren [3]), Sommighe wolden dat na haren sinne ende goetduncken hebben, ende niet met een ander stemme [4]), dat en hielt dat Concilium Adriani oock niet in, datmen met stemmen solde kiesen, dan die Keyser solde alleen iurisdictie ende recht hebben den Paus te setten ende te verkiesen. Aldus verkeerde die nieuwe God die woorden des Concilij, ende sommighe vielen in ketterie (maer si niet) daer om en solden hem die Keysers die verkiesinghe des Paus niet onderwinden, by den ban. Hier mach een yeghelic mercken, wat grooter heylicheyt die Pausen in voorleden tijden ghehadt hebben, als sy steden, landen, ende heerschappie hadden. In dien datter yemant teghen dat Concilium spreket, die is een ketter [5]), so is die Paus Stepha nus die ouerste. Hy heeft nv die macht ende gewelt der Coninghen ouerwonnen, hy en behoeft des Keysers hulpe niet meer. Alsoo seynde die Paus Stephanus sinen bode totten Keyser Lodowicum in Francrijc, om hem te segghen die sake, waerom dat hi in die verkiesinge ende cronin ghe des Paus niet geroepen en was, ende segt hem dat die Paus Stephanus selue tot hem coemt. // Als die Paus in Francrijck totten Keyser quam [6]), [C vij^r] doen reet die ghehuldighe Keyser [7]) ende ontfinck hem vriendelick. Doen sanck die Paus die misse ende croonde Lodowicum in eenen Roomschen Keyser. Doen badt die Paus den Keyser, dat hy hem

---

1) (Bestimpt nit den keiser noch sin botschafft). Van den keizer of zijn gezant wordt niet gerept.

2) Der pabst brachs für sich selbs, vnd hats doch nit allein erkant noch bestetiget, noch geben. De paus verbrak bepalingen, die niet alleen hij, maar ook anderen, erkend of gegeven hadden.

3) Irs gewalts vnwisz vnd dorecht weren. Van hunne macht geen goed gebruik wisten te maken.

4) Nit mit ander Stimmen (das helt das Concilium Adriani auch nit in, das er mit stimmen sol, sonder er allein soll rechte iurisdition haben zů setzen vnd bestetigen, so verkert der nüw got die wort des Concilij) vnd etwan so fiellen sy in ketzery.

5) Het eyn ander wider ein Concilium geredt, so wer er eyn ketzer.

6) Een tusschenzin weggelaten.

7) Do rit im der gůtt duldig keyser entgegen.

doch die vrijheyt weder wolde gheuen, die hem Adrianus zijn voorvader ende dat Concilium ghegeuen hadden [1]). Die goede Vorst liet des geschieden, ende gaf hem wat hy begheerde. Die renunciatio oft wederroepinge worpen sy terstont op, ende int gheestelike recht daer mede [2]). Also voort maeckten die Pausen onder dat bedecsel des geestelicheyt wat si wouden. Dese Lodowicus is die anderde Roomsche Keyser wt ghewelt des Paus ghemaect. Dese hadde eenen eersten gheboren soon Lotharius ghenoemt, dien maecte hy na hem Keyser te zijn, ende die ander twee ionghe sonen als Carolus ende Lodowijc, waren Coninghen ghenaemt. Maer die een besadt Aquitanien, ende die ander een Prince in Beyerlant, Als die Keyser Lodowijck sterf, doen wert een tweedracht tusschen den drien broederen. Die ionghen en wolden niet berooft zijn van haers vaders lant, ende begonnen crijch ende oorloech met haren broedere den Keyser Lotharium, ende wert een groot bloet gestort, alsoo dat haer macht seer vermindert wert. Ten laetsten verloes die Keyser Lotharius den strijt ende wort vernedert, ende also
[C vijj^v] wert // dat Francrijck ghedeylt. Carolo wert dat lant van Britanien totten water Mosa genoemt, ende Lodowijck dat gantse Duytschlant totten Rijn, Den oldesten broeder dat middellant, als Lothringhen (is van sinen naem Lotharius genoemt) Trier, Coelen, Mentz, Brabant, Flaenderen. Also is dat Roomsche rijck metter deylinghe afgheuallen [3]).

¶ Na dattet rijck ende dat geslacht der Carolinen also vermindert wort door die deylinghe der drier broederen, ende als Lodowijck (anders genaemt Swendebaldus) die doe ter tijt noch vanden gheslachte der Carolinen was [4]), wert een Hertoech te Sassen, ghenaemt Otto, ghecoren ende beroepen tot dat Roomsche rijck. Int iaer D . cccc . xiij. Dese Otto begheerde verlaten te wesen van dat rijck, aenghesien zijn oltheyt ende crancheyt. Also door den raet Ottonis voorscreuen, wert een ghecoren genaemt Conrardus, die wert Coninc in Duytsche landen, Dese is in twijfel, oft hy van dat rechte geslachte der Carolinen is geweest oft niet. Als hy seuen iaer in Duytsche landen geregeert hadde, starf hi. Daer om is zijn soon Otto die eerste Roomsche Keyser genaemt, oock eens Hertogen soon wt Sassen [5]) Int iaer .D . cccc . xlij. oft daer ontrent, is

---

1) Das er sich syner fryheit, so im Adrianus sin vorfar vnd das Concilium geben hatt, übergeb, er afstand van doe.

2) Die renunciation zwackten sy bald vff, vnd ins geistlichen recht mit. Zij maakten er zich van meester en namen haar op in het geestelijk recht.

3) Eenige volzinnen weggelaten.

4) Der letst vom gschlecht Carolorum was.

5) Een volzin weggelaten.

dat Roomsche rijck vanden Fransoysen in Duytsche lant verwendt [1]) ende ouergeset. Die Paus hadde in dese hondert iaeren sommige Keyseren ende geset [2]) // ende gesalft, dat nv zijn autoriteyt cracht D iʳ
hadde, nochtans hadde hy al wat tegenspoets [3]), ende zijn lant wert oock van sommighe Vorsten beuochten, Als die Fransoysen nv geen macht meer en hadden, doe verliet haer die Paus Ioannes die twaelfste des naems (die hem seluen met gewalt ende bystant zijnre vrienden Paus gemaect hadde) ende leefde scandelijcken, die maecte Otto nen wt Sassen een Roomsche Keyser, ende bescreef hem alsulcken eedt [4]), der welcke [5]) Otto be kennen moeste des Paus leenman te zijn. (Aldus is wt dat costelicke ende alder moghenste rijck der weerelt een leenschap geworden, ende dat Keyserdom den alderheylichsten vader ge bleuen.) Also staet gheschreuen int gheestelike recht .Distinc. lxiij. Tibi domino. Ick Otto die goede, beloue ende sweere dy Paus Johanni minen heere, by den Vader, by den Sone, by den heylighen Gheest, ende by den holte des heylighen Cruys, ende bi dit heylichdom, dat ick (ist sake dat ick te Roomen come) die heylighe Roomsche kercke ende dy een regeerder met dine litmaten verheuen [6]) wil na mijn vermogen ende dijne waerdicheyt die du hebste, met minen willen, raet ofte verwilginghe niet verminderen, ende inder stadt Romen gheen statuten noch insettinghen wil maken sonder dijn raet ende alle sinte Peeters aertrijc, oft in onser ghewalt quame, weder te gheuen. Ende den genen die // ick dat Walsche regiment beuele, sal ic D iᵛ
met sinen eedt [7]) verbinden, dat hy dijn helper si, ende sinte Peeters lant na zijn vermogen bescerme. Desen eedt heeft die Paus macht te eyschen, na wtwisinghe zijns gheesteliken rechts .xij . q . i. Clericus. Van desen tijden Ottonis vorder, moeten alle Coningen ende Keyseren die Paus den bouen geschreuen eedt sweeren als haren heere, ende noch op deser tijt sweeren sy den selfden eedt.

¶ O Roomsche rijc wat bry is dat? te voren en solstu dat niet eens ghesmaect hebben, ende nv moetstu dien heel op eeten. Doch du en wilste niet anders, Oock moet die schrift veruult worden. Desen swaren eedt nam Otto die eerste des naems aen. Also zijn soon .Otto die anderde oock. Desghelijcs oock Otto die derde, Her-

---

1) Verwendt, overgebracht.
2) Nun etlich keyser ingesetzt.
3) Doch ward jm etwan widersprochen.
4) De tekst is hier eenigszins bekort.
5) Darinnen.
6) Dich iren regirer erheben.
7) Wem ich das wellisch regiment befelen würdt, wirt ich im in synen eyd. Dit slaat op den stadhouder van N.-Italië.

toghen wt Sassen. Als nv die derde Otto Keyser wert (na dien dattet noch een kint was) verdrotet den Romeynen, ende vercoren eenen anderen Keyser, ghenaemt Crescentius, eenen grooten raetsman te Roomen. Doen vloech die Paus Gregorius die vijfste in Duytsche landt tot Keyser Otto, want hy een vrient des gheslachts was. Doen vergaderde Keyser Otto groot volck van wapenen, ende beleyde Romen, ende bedwanc die stadt. Doen wert Crescentius geslaghen, ende die nieuwe Paus Johannes worden zijn ooghen
D ij^r wtgesteken. Doen beriep die Paus Gregorius die vijfste des naems // een Concilium, vander verkiesinge eens Roomschen Conincs oft Keysers, hoe datmen die holden solde, Want die Keysers deden wat die Pausen wolden, ende swoeren hem als haren heere, als Otto die eerste, die anderde, ende die derde gedaen hadden. Doe waren die Pausen in vol macht ende gerechticheyt dat Keyserdom te regeeren. En woldet die een niet sweeren ende holden, so was een ander Vorst blide, dat hy Keyser mochte zijn. Al sulcken tweedracht ende houaerdicheyt der Vorsten hebben den Paus stadt ghegeuen [1]) in dat Keyserdom met recht te grijpen, ende inden Concilio (als die Paus oock een Duytsch wt Sassen van edelen stamme was) wert daer geset, dat voort aen gheen Roomsch Keyser aenghenomen solde werden na den bloede oft gheslachte, dan wt verkiesinghe der Duytscher Vorsten, ende dat die alleen ghewalt ende gherechticheyt solden hebben eenen Coninc oft Keyser te verkiesen. Dit is geschiet int iaer .D . ij. [2]) int Concilio van Gregorio die vijfste deses naems, Aldus voort aen is een yegelick Roomsche Coninck door die seuen Koervorsten ghecoren tot desen dach toe, ende hier om wert die Roomsche Coninck genaemt een soon der kercken, een beschermer der Roomscher kercken, anders solde dat gelooue vergaen. Also sadelen ende plaghen die Pausen den armen Roomschen Coninc ende Keyser, als die ruyter zijn
D ij^v peert. Als sy te Romen in eenighen landen wat // wt gherecht willen hebben, so seynden sy eenen Cardinael totten Keyser, ende vermanen hem zijns eeds. In dien dat hy dan gheen eetbreker en wil zijn, so moet hi in allen dinghen den Paus te hulpe come, het si recht oft onrecht, hoe wel dat sy menighen bedriegen segghende: die Paus en mach niet dwalen, &c. Aenmercket die historien, ende aensiet hoe dat die heerschappie ende ouerheyt omghekeert is. Die olde slange voor sach wat hem tegen mocht wesen, ende maeckte door den Paus dat een Concilium ouer dat ander, ende wat hem wel gheuiel dat bekende hy, ende wat hem niet en

1) Statt geben, gelegenheid gegeven.
2) M . ij.

gheuiel dat verboot hy by den ban, Aldus zijn die vrijheden der Roomscher kercken toeghelaten by den Keysers, ende zijn in dat gheestelic recht al te samen gheschreuen Als sy dan wat vergheten hadden, so maecten sy noch Extrauaganten daer toe. Daer mede heeft hem die Paus wel bewaert, dat hem nie mant en derf straffen, ende heeft hem bouen alle menschen op aertrijck gheset, alsoo staet in dat gheestelick recht .ix . q . iij. Nemo. daer staet des gheexsmeer veel [1]). Ende hi en heeft alleen die menschen niet verworpen, maer dat Euangelium, ende die heylige schrift heeft hy gheuanghen dat die niemant en derf ghebruycken dan also veel alst hem belieuet. Niemant en moet die leeringhen anders verstaen dan als hy die wtleyt. Niemant en derf die cracht der heyliger scrif//tueren wtlegghen ende exponeren, ten si eerst vanden Paus D iijr
gheconsenteert ende verwillighet xvij . q . iiij. Nemini .xxiiij . i . q . i. Quotiens ende daer na, Wat is doch die schrift anders dan die mont der woorden Gods, als geschreuen staet . Psal . lxxvi. [2]) Die Heere spreket inder scrift. Also als die schrift dat woort Gods is, ende dat woort is die waerheyt . Ioan . xix. [3]) seyt Christus Ick ben die wech, dat leuen, ende die waerheyt, Is Christus die waerheyt, ende die schrift is Christus, soo volget oock, dat Christus die eewighe God, des Paus geuangen is. O slange Lucifer, wat brengestu nv voor eenen nieuwen God, een nieu ghelooue? Ic ghedencke dattet is die beest metten seuen hoofden ende .x. hoornen daer van Johannes int boeck der heymelijcker openbaringhen int .xiij. capit. seyt.

¶ Hier wt comet, dat dies gelijck gelt, dat die heylighe schrift ende dat heylighe Euangelium wtghedaen waer, als si also blijuen solde als si nv is [4]), ende waer schier nutter dat die schrift wel wtghedaen waer, want si niemant meer nutter wort [5]) (als si segghen) dan also die Paus die bestedighet oft vercondighet. Soo sien wy dat die Paus die schrift in sommighen plaetsen opelick verworpen ende onmachtich maect. Hi set die schrift ende zijn gheboden in ghelijcker weerden, eeren ende crachten. Dat dit waer is, soo leest dat gheestelick recht .Distin . xix. Sic om//nes &c. D iijv
Wat behoeuen wy der heyliger schrift die Paus is doch onse heylige scrift. O du arme mensche, hoe coemstu hier toe, datstu dijn stoel Gods den Heere gelijc settest. God en liet den duuel soo

---

1) Aldo stat des plunders vil.
2) Lxxxvj.
3) xvij.
4) Als so es blibt.
5) Sy nutzt niemant wyters.

lange niet inden hemel noch Adam int Paradijs, als hy met v gheduldet ende lijdet. Doch, die olde slanghe brengt alsulcke Gods lasteringhe ende blasphemie door die Aristotelischen Theologhen ende Thomisten. Die Scotisten ende die Moniken oprechten alsulcke Goden, als God die Heere betuyghet, Ezechielis .viij. Wat meynstu, heeft dat binnenste onser herten door dat gebruyck der Roomscher kercken onder gheestelike gedaente, alsulcke gulden Calueren niet, als Hieroboam, alsmen seyt. Ghy Christen menschen, siet den Paus aen, dat is v God, die heeft macht inden hemel ende inder hellen, hem gelooft, wat hy doet is al goet, het is al recht, ghy en dorft niet meer vraghen te Hierusalem, blijft hier te Bethel, geuet hier uwen offer. Van desen stercken ende nieuwen God waer veel te schrijuen, doch, wie zijn nieu ghelooue, zijn leuen zijn regiment weten wil, die lese zijn gheestelijck recht, ende legghe daer bi die heylighe schrift, ende dat olde ghelooue, so sulstu openbaerlic sien ende begripen, dat die Paus een nieu God, ende nieu geloof is. Leset die historien ende ghy sult vinden dat die duuel selue so
D iiij^r wreet niet en heeft geweest. Doch, wie te Romen is ge//weest in dien tijden des Paus Alexander die seste ende Julii des anderen, die en derf niet veel historien lesen, mer ic geue dien te oordeelen oft alsulcken regiment dye Heyden oft Turck (ic swijge die alder heylichste vader die Paus) bedreuen oft gheuoert heeft, hoe wel dat ick seer diepe op den bodem grijp, so ist nochtans van noode der waerheyt by te staen, datmen den menscheliken geboden ende ghedichten, niet voorsette den eewighen warachtighen God, want die mensche die in eenen mensche hopet, die werdt verdoemt. Grooter wrake noch plaghe en heeft God niet moghen toe laten noch verhenghen op aertrijck, dan blintheyt, onwetenheyt ende onghelooue, want die schrift seyt openbaer. Wie niet en gelooft (dat verstant der heyliger schrift) die is verordeelt ende verdoemt. Als wy dan der heyliger scrift niet en gheloouen en willen ende die met boose wtleggingе gloseren ende buygen na onsen wille, so verhengt God door zijn gerechticheyt, dat wi anders niet meynen noch moghen weten, dan wi doen hem gans recht. In dese ongelooue zijn wi verhardt, ende met onse eyghen menschelike wijsheyt willen wi voort, ende alsoo oprechten wi dan eenen nieuwen God, een nieu gelooue. Die nieuwe God sal ons loon gheuen, o wee wee dat eewighe loon. O lieue Christen keert weder, laet v regeren van Christo den milden Heere, die can ende mach v eewelick helpen.
D iiij^v ¶ Die olde slanghe Lucifer, heeft met sinen nieuwen God alsulcken ghebruyck op aertrijc ghehadt, na const ende ghelijckenisse der fabulen, als Ouidius in Motamorphoseon gescreuen heeft, ende oock Homerus, dat wt menschen woluen, esels, sterren, voghelen,

cruyden, steenen worden, ende dat geschiede door werckinge ende cracht der Goden, als Jupiter, Pallas, Juno, Apollo, Venus, &c. die Goden waren op gheworpen vanden menschen, Want als daer een vernaemt man of wijf was, die wat sonderlincx conde vinden oft wrachte dat ander ghemeyn luden niet en wisten, die worden voor een God opgheworpen, als Hercules was een redelic, deghelijck man, der booser ende onnutter menschen was hy een vyant, hy beschermde den onsculdighen voor den tyrannen, ende sloech die tyrannen doot: Dese vrome Hercules was also sterck by sinen tijden, als eenich mensche op aertrijck, ende wert in sinen leuen van allen menschen ghepresen ende gheeert, ende na zijn doot wert hy voor eèn God opgheworpen, Doe werp die olde slanghe zijn handelinghe daer in, ende bedrooch dat volck, alsoo dat wt eenen vromen Hercules, een duuelsche Hercu les wert Also is geschiet met Christo, Petro, Benedicto, met Dominico, Francisco, met allen redeliken vromen Christen, dat haer nacomelingen alleen haren tytel ende namen beholden, ende // sy prijsen ende verheffen die namen D v^r
der vromer menschen, ende setten hem seluen in haer stede, ende onder die gedaente ende bedecsel der heyligher namen so bedrieghen si die gantse werelt, want haer leuen metten titelen niet en accordeert, noch vereenich, maer leuen recht—contrarie. In dyen datter nv yemant coemt, die hem met dese redenen aenspreket oft tegenstaet, wat doen sy? voort beschermen si hem met haren reghel, met die namen der heyliger mannen, metten Heere Christo, met sinte Petro macht, met die swaerwichtighe ende hooghe scriften des heylighen Thomas, met die wonden Francisci, &c. Daer staet dan die boose ypocrijt, ende roept onder dat volck, Isser nv een ander nieuwe God een ander gelooue, ende comen nv met haer nieuwe leere ende blasphemeren in God ende in sinen heylighen, ende maken oploop ende tweedracht in die heylige kercke, ende seggen datmen niet ghehoorsaem en sal wesen, ende en lieten die Roomsche kercke niet met vreden. Met dese ende deser ghelijcke bedecte veninighe woorden, verblinden si ende bedrieghen Princen ende Heeren, dat niet lichtelic yemant mach weten, wat recht oft onrecht is. Ende also gaen wy voort in onse verblintheyt, Onse kinderen hebben dat van ons ge leert, ende si daer na haren kinderen, ende metter tijt ist alsoo voort gewassen. Als nv die almogende God hem ontfermt onser verblintheyt, ende sendet // ons D v^v
een goet, geleert gheestelick man, die onse ooghen des verstants wil openen, ende wil ons leeren onderscheyt tusschen loot ende zijn golt, tusschen den nieuwen Goden ende den olden eewighen God, tusschen den nieuwen ghelooue ende recht Christelijcken ghelooue, tusschen der menschen leeren ende gheset, ende der

heyligher goddelijcker schrift. Wat geschiet dan? Also gheringhe alsmen alsulcken ghewaer wert, so zijn die kerck dienaers daer by, ende dat eerste dat si doen, dat is dat sy zijn woorden verkeeren, ende van stonden aen vercondighen sy dat den nieuwen Go den, hoe datter een is, die hem verdriuen wil. So comen dan die nieuwe Goden te samen, ende holden raet met malcanderen tegen hem ende bedec ken haer schalcheyt met den cleede Christi, ende gaen also opten predicstoel, ende dichten een geestelic geschrey, ende bedecken haer schalcheyt met sinte Peeter, Dominicus oft Franciscus, ende werden toornich ende verwoeden, als bisinnige ende dolle luyden, ende als si hem met Christo verweeren solden, so rasen si, ende bewijsen haer als .Belial, sonder schrift, sonder vernuft, onbescaemt. Ist niet een groote wijsheyt ende const te roepen onder dat volck, het is een ketter hy maect groote tweedracht, hi interpreteert oft wtleyt die scrift tot een valsch verstant, hi wil een nieu gelooue prediken. O lieue Heere God, dat arm
[D vi^r] gemeen volc verdrinct in die zee der menscheliker insettingen, // aengesien dat die ypocriten so wreedelic tegen vwen gebode leuen ende leeren. Item die kercdienaers Papen ende Moniken loopen onder dat gemeyn volc ende spreken. Lieuer, wat holstu daer af, wat meyndi dat daer wt comen wil? men sal niet ter kercken gaen, men sal niet offeren, men sal niet biechten, men sal die geesteliken haer goet nemen, ende dootslaen (dat doch al ghelogen is, want niemant alsulcs leert sonder onderscheyt) waer segstu [1]) daertoe? Niet niet, int vier metten boeuen, meynstu dat onse voor vaderen narren oft dwasen zijn gheweest? dat si al verdoemt solden zijn, wat wil dese ketter nieus oprechten, ick wil by minen olden God (dat geestelic recht ende ceremonien) bliuen, ick bliue by mijnen olden ghelooue, daer mijn voorvaderen zijn gecomen daer come ick ooc. Die gemeyne man die alsulcken woorden hoort, denct, als die gheestelike daer teghen zijn, wat wilstu daer mede te doen hebben? wilt oock bi den grootsten hoop bliuen. Ende alsoo wort huyden dat woort Christi veruult. Als die een blinde den anderen leydet, so vallen si beyde inden gracht. Alsoo gheschiede den vromen Daniel vanden tempelknechten des nieuwen Gods Bel te Babilonien. Also gesciede der onsculdiger Susanna vanden olden tween tempelknechten. Also gesciede den heyligen wt moeder lichaem geboren Hieremia vanden Goden ende van haer
[D vi^v] tempelknechten. Also geschiede Chri//sto Jesu den sone Gods vanden nieuwen Goden, ende haer tempel knechten te Hierusalem. Alsoo gheschiede den heylighen Stephano van Annas ende sinen

1) Was redstu.

tempel knechten, Alsoo ghesciede den heylighen Petro ende Johanni, vanden tempel knechten. Cortelijck. Altijt dat gantse Concilium, die ouerste Priesters ende Vorsten, Doctoren ende Pharizeen, Monicken ende olden, hielden tegenspel ende vereenichden [1]) in haren raet, dat, wat goede heylighe luyden leerden, voor ketterie ende Godslasteringhe, ende hielden haer olde ghelooue den heylighen mannen voor, ende haer Concilia, haer statuten, haer olde ghewoonte ende gebruyc, ende veriaechdense, ende sloeghense met gheesselen, si steenichdense ende doodense. Meynt ghy dat Christus daerom een ketter is geweest, Hieremias, Esaias ende alle die Apostelen, om dat soo veel tempelknechten met haren nieuwen Goden teghen haer verwoet hebben? Neen, waerheyt is waerheyt, ende sal waerheyt eewich blijuen. Aldus varen die arme versteende tempelknechten met haren nieuwen Goden ten duuel, daer si ooc henen behooren, gheen grooten rouwe ende leyt [2]) van haer blintheyt ende verleydinghe van Gode vercrighen. Want den ghenen die veel beuolen zijn, die moeten oock veel rekenschap doen.

☾ Wat spreecstu. My duncket, na dat ghy dit wtlegget, der kercken dienst afgoderie is, ende du noemste den gemeynen geestelicken tem//pel knechten, dienaers des nieuwer Goden, der Prelaten [D vij^r] ende Doctoren God heeft doch Moysi geboden veel kercdiensten te ghebruycken? Antwoort, Wanneer men by ghemeenre spraken (also die scrift gebruycket) sal antworden, hope ick niet onrechtelijc ghedaen te hebben. Die naem tempelknechten, is opelic in die Propheten Johel . i . Voort dat een Paus, Bisschop, kerckheer, Doctoor, Monnick (die zijn officie niet na dat verstant [3]) der heyliger scrift) sonder eenich toesetten (want die scriftuer alsoo niet en mach gebruycket worden) ende misbruycket [4]) die tot zijn profijt, ende zijn schaepkens verlieset, ende niet met soeter weyde der schriftueren die voedet, mer met distelen ende stinckenden riet der menschelicker leeren, mach een nieu God oft afgod zijn ende genaemt werden, dat betuyget ick metter schrift. Zacharie .xi. daer staet dat opentelic geschreuen. Nv voort, die ceremonien die Moyses geleert ende gheboden heeft, willen wy nv laten staen, want die een figuer zijn geweest der toecomender ghenaden, als ons God die Vader belooft hadde, ende nv heeft volbracht door sinen lieuen Sone Jesum Christum, dien sy lof in eewicheyt. Amen.

☾ Die wijle wy Christen oock veel ceremonien, veel godsdien-

---

1) Erkanten.
2) Wo sy nit hefftig rüw vnd leid.
3) Nach einfaltiger luter meinung.
4) In het Duitsch is de zin even gewrongen als hier.

sten hebben, ende noch dagelics als meer ende meer [1]) opsetten,
[D vij^v] segge ic te eersten, dat die kercken dienst (in Latijn ceremonien // ghenoemt) niet quaet en zijn maer goet, als eenen yegheliken die condich waren, waerom datse ghebruyct worden, ende wat die bedieden. Noch zijn sy hem seluen [2]) niets weert, ooc en zijn die niet van nooden. Aldus meynen die slechte mensche dat veel houaerdige tempelknechten bisonder die Moniken, sy een groote godsdienst dat doch niet en is dan een exempel [3]), Alsmen inden Domkercken een misse singet, so wierooct men metten wieroocs vat om den altaer, ende men trecket huden root, morghen wit, daer na groen, totten sielmissen swaert [4]) aen, daer zijn twee Leuiten, die een singhet die Epistel, die ander dat Euangelium. Het waer beter dat dese pomperije ende houaerdie niet en gesciede, ende datmen die inwendighe ooghen ende dat herte tot Gode den Heere opbuerde, &c.

¶ Die Paus scrijft hem een knecht alder knechten, ende wilt daer Christo gelijcformich in zijn, die hem seluen een dienaer zijnre iongeren noemde, ende wie die grootste onder hen wolde zijn, die solde haer aller dienaer zijn. Waerom hy opgeset heeft, dat op den witten donredach die ouerste die voeten zijnre ondersaten wasschet, die Paus den Cardinalen, ist dat hert so, dat en ghelooue ick niet, want voor dat wasschen, zijn si dat gantse iaer tyrannen, ende en solden niet een hant aen werck steken. Wat is dan die glijsnerie
[D viij^r] oft hypocrijtscap, als dat werc der ootmoedicheyt verre van // daer is? Het is een bespottinge des ootmoedichsten Cristi. Het waer beter dattet voeten wasschen achter bleef, ende dat die Prelaten dat gantse iaer haer ondersaten een exempel der ootmoedicheyt gauen, ende onderwesen den armen verstocten sondaer totten rechten der liefden, met behulpeliker hant den armen menschen te troosten (die vanden Prelaten leuendich ghegheten ende verderuet worden) ende recht te doen den armen als den rijcken, te straffen den hertneckighen, met die heylige schriftuere te straffen, ende niet yemant versmaden, of den armen dorppapen schelden ende totten been toe eten. Dit zijn wercken des voetwasschen, waer door men mach weten wie een ootmoedich Prelaet is, een knecht aller knechten, O Criste, hoe is dat golt in coper ghekeert.

¶ Dat die ceremonien niet vander substantie oft wesen des gods-

1) Ye mer vnd mer.
2) In yn selbs.
3) So meynen die schlechten menschen, ia vil hoffertiger tempel knechten, zůvor die miinch, es sei der gróst gotz dienst das doch niit ist, dann als ein exempel.
4) Schwartz.

dienst sy, mach ick bewijsen by desen, datse niet in der scrift des nieuwen Testaments betekent oft gheboden worden. Ten anderen so zijn si niet gelijcformich den gheboden Christi. Ten derden so zijn si wandelbaer, daer om waert goet (die wijle sommige menschen daer veel af holden) datmen een onderwijsinge den gemeynen man voorgaue, dat si onderscheyt wisten tusschen der kercken gebruyck ende recht Godsdienst. Als eene een misse hoort, meynt hy dat hy veel ghedaen heeft, ende en weet niet wat die // misse [D viij[v]] is. Die name Ceremonie, comt nv in onsen tijden weder op, ende heeft sinen oorspronck vander Goddinne Ceres, quasi cerealia, gheuet meelghelt in die kuecken [1]).

¶ Als wy der kercken dienst willen celebreren, wat doen wy? So doen wy een wit choorcleet aen, dat bediedet onschuldicheyt, reynichheyt des leuens, claer verstant des heylighen schrifts, ghelijck dat claer wit siluer ooc bediedet inder schrift. So legghen wy om den hals eenen bonten Mantel van doode vellen ghemaect (dat beduydet sterflicheyt) Wanneer wy also inden choor staen, ende sien dat wy also ontschuldich ende reyn van leuen zijn, ende soo geleert inder heyligher schrift, mochten wi in houaerdie vallen (want die const blaest op.) So sien wy den lederen mantel daer ouer gheleyt, dat geuet ons te verstaen, dat wy oock sterfelic zijn, soo comen wy in ootmoedicheyt. Ende also gaen wy met volle reynicheyt des onschuldighen leuens, oock met grooter const der schrift, ende diepe ootmoedicheyt ter kercken om den dienst Gods te volbrenghen (wat vromer Heeren zijn dit mijn lieue nagebuer) So beghint men dan den Prime, dan terstont comt daer een met een grooten sack, die moet den ootmoedighen herten troosten. Also ghesciet ooc in der Tercien, Sext ende Noene, Anders en mach den godsdienst niet volbracht werden. Daer vergadertmen veel Psal//men, veel Antiphonen, veel Collecten, veel Preces te samen, E i[r] hoe wel sy niet te samen accorderen [2]), Doch haesten wy ons als die iager int velt, ende om dat wy den slaep verdienen souden als wi saechte singen, soo verheffen wi den Accent twee oft driemael in een Prijm. Dan soo comen onse Heeren inden corten fijnen mantelen, met witte choorcleeder aen, niet als dese, maer seer schoon, van reynen vlasse gesponnen, doorsichtich, tot een teeken des grooten ongemeten gheestelicheyts reynicheits, onscults, const der heyligher scrift, bisonder der Epistelen Pauli ende Euangelien,

---

1) Gibt mel gelt in die küchin. Verder worden een paar volzinnen weggelaten: Darumb so lassen wir vnseren gots dienst nit schelten.

2) In de volgende perikoop (tot: Daer singen onse Cantores) gaat de vertaler zijn eigen weg. Hij houdt slechts in de verte den Duitschen tekst in het oog.

ende comen dan int choor met twee oft drie knechten ende met eenen Cappellaen, ende nyghen teghen der lampen, ende groeten die heylighen. Als si hem also ghepresenteert hebben, terstont gaen si weder wt den choor, ende betrouwen den Capellaen godsdienst. Ist sake datmen dan misse beghint, ende dattet tijt is totten offertorium te gaen, so gaen die Heeren met grooter conscientien, ende als die Heeren totten becken comen, gedencken si dat haer ghelt een besittinghe, male fidei mocht zijn, so en willen sy God niet vertoornen, ende stippen in dat becken, statelic, ende cussen dan dat Pateen, ende nyghen dan hoofliken met een knye, ende gaen soo weder lancsaem na haren stoel.

¶ Wie solde nv seggen dat si gescimpet hadden als sy statelic
E i[v] God zijn offer wt rechten? O // wat schoonder godsdienst dagelics volbracht wert wat grooter iubilacie. Daer singen onse Cantores met vijf stemmen na inholt .Dist. xcij. Cantantes, nv hooch nv dat si verworghen willen, dan een weynich leeger, die singet wter borst, die ander door die nase, Als nv swijghen sy, ende dan heffen si weder aen te crayen ghelijc die hin nen als sy legghen willen. Soo coemt dan die Succentor, ende ghebiet vrede, waert noode is, gelijck te samen huylen sy barmhertelick dinck, datmen haer recht ontfermet [1] ende huylen als die ionghe Katten inden meert.

¶ Wat sal ick nv meer segghen vanden Euangelio, alsmen dat singet? O veel schoon Cerimonien worden daer volbracht, als die Joden metten grauen der Propheten. Matth. xxiij.

¶ Men draghet een schoon zijden vaen, met een schoon Cruys voor aen, tot een teyken der victorien ende verwinninge Christi ouer die ganse werelt, ende dat door die Euangelissche leere. Joan. .xvi. Oock tot een teeken dat wy alle te samen int doopsel Christo onder dat teyken ghesworen hebben, oock door dat Euangelium die weerelt te bestrijden, So drachtmen mede groote bernende keersen, tot een teyken dattet Euangelium die rechte godlike leere is, waer door dat alle menschen worden verlicht, ende salich, ende door anders niet.

E ij[r] ¶ Ooc dat wy een vast gelooue totten Euan//gelie draghen. Joan. viij. so draget een Priester een groot silueren wieroocs vat, daer wierooct hy die wijle datmen dat Euangelium singet, tot een ghetuychnisse ons herteliken begeerten, tot Christum, met aendachtich ghebet, hem te loue. Men draget dat Euangelium costelic in golt, siluer, met edelen gesteenten geuest, tot een teyken, dat wy dat Euangelium groot achten, ende dattet in onse herten met bernender liefden besloten is, ende dat wort openbaer door onse

1) Glich hiilen sie barmhertzig ding, das man ir recht erbarmbt.

Cristelicke wercken, alsmen dagelicx sien mach. Daer nae so luyt die groote clocke, daer door geuen wy te verstaen onse Cristelic Priesterlic, Apostelic ambacht, dattet door ons wel wtgerecht wort na den beuele als Christus ons Prelaten geboden heeft . Luce . xij. Mar . vlti. Ten laetsten soo draecht men dat int Choor om te cussen, tot een teeken der grooter liefden die wy draghen tot Christum ende zijn leere, ende opentlic betuyghen wy, dattet Euangelium eewelick bi ons blijft ende aenhanghet [1]), ende den eedt die wy in onsen doopsel gesworen hebben, met cussen te bestedigen ende te veruullen, ende willen des beroems zijn voor die leecken oft ghemeen volc, diemen dat Euangelium niet en geuet te cussen. O wat groote godsdienst, is dat gheen godsdienst, so en weet ick niet, Ende noch comen dese Luterianen altijt metten Euangelio, ende willen ons tot Joden ende Pharizeen maken, Hoe sullen wy an//ders dat Euangelium holden, wy doen dat groo ter eere ende E ij^v
reuerentie, wi nemen doch onse bonet af alsmen dat singhet, ist sake dat wy slapen so worden wi gewect ende staen die wijle, al zijn onse gedachten anders waer, dat en schadet niet, als wy selfs personnelic daer staen: Dist . x. Sixum strosack [2]). Also gheringhe [3]) gaen wy int Capittelhuys, ende gebruycken groote sorghe ende nemen raet dat die godsdienst in eeren geholden wert, waer onse rentbrieuen zijn, wat wy voor schat in fisco hebben dattet aengeleyt wert. Ende soo maken wy sonderlinghe statuten, hoe lange een nieu Cappellaen oft Choorheer zijn fructus ont beeren oft deruen moet, eer hi in besittinge coemt. Dat die bouwinge der kercken toe neme, daer toe verbieden wy onsen Predicanten by haren eedt, dat si in geen sermoon sullen swijgen den swaren bou ende die groote oncosten, ende oock dat hy dat volck vercondiget dattet veel aflaets ende carenen zijn te verdienen die zijn behulpelike hant daer toe reycket, ende men sal den armen luyden alle dinck niet te weten geuen [4]), want het wort wel beleyt in Gods huys.

¶ Ist sake dat Gode behaechlijcken waer dese wtwendige cierheyt ende gebruyck, soo mocht men dat verantwoorden ende excuseren, maer neen mijn Heeren, ghy sult anders van Cristo hooren inden wtersten daghe, als gheschreuen staet . Esaie . i.

¶ Onse Bisschoppen hebben haren naem van ouersien, dat sy E iij^r
als behueders ende herders sien sullen ouer dat volck (hoe dattet

---

1) Anzeigen vnsz fründt vnd anhenger des euangelij ewiglich zů bliben.
2) Fixum Strosack.
3) Als bald.
4) Nit stet den armen liiten alle ding zu weisz. Dat men niet immer alle dingen aan de armen schenke.

hem gaet inden gheset Gods, dat sy den ghenen die daer af ge keert zijn weder wijsen [1]), leeren, straffen, ende inden rechten weghe Gods weder leyden, daer om zijn si Pastores ghenaemt. Hiere i. ende . ij. Sy sullen metten Euangelisschen leere dat volc leeren den rechten ghelooue, mer si hebben die ooghen verkeert, want niemant van hem persoonlicken prediket, ende meynen, ten behoort haer niet toe, het waer hem een schande, Ist schande, soo hebben die heylighen Nicolaus, Martinus, Vlricus, ende alle die Apostelen veel schandelike wercken ghedaen. Oock Christus Jesus een Heer alder Heeren is selue door dat lant te voete ghegaen om te vercondighen dat rijcke der hemelen, ende en is niet ghebleuen te Nazareth oft te Bethanien, by Lazarum, ende heeft die Apostelen wt ghesonden te prediken, ende en bleef niet int huys in wellusten, maer hy began selue te wercken ende te leeren. Maer nv ter tijt hebben si crijch, oorloech ende tweedracht om tollen, sloten, steden, renten te verweruen, ende dat holden sy voor haer seluen, ende handelen hem goetliken daer mede [2]), ende daer si den naem af hebben ende alle haer besittinge, dat schamen si hem, Ick segghe v Bisschoppen, ghy zijt in grooter weerden ende om Christus eere willen, als
E iijv ghy // hem na volget, so zijt ghy alle eeren waerdich. Mer een Bisscop die alle sondage persoonlick dat Euangelium niet en prediket daer hy is en de daer hy woonet, die enis geen herder, nochtans moet hy rekenschap geuen na den woorde Gods. Hieremie .xxiij. Item waer hy zijn recht op menschen leeringhe prediket in die stadt des woorts Gods [3]), hem sal gemoeten dat hy rekenschap sal gheuen van alle schaden dye daer wt comen. Esai. xxiiij. O Christe behoedt my voor den grouweliken oordeel dat ghi ouer hem gheuen wilt. Haer Vicarij, Officialen, No tarien ende Aduocaten zijn tyrannen, sy soecken onderscheyt der persoonen, die giften ende gauen nemen sy, den armen verlaten sy, den ellendighen laten sy verderuen, ende ghedencken wat door haer geschiet dat sy door v geschiet, haer sonden haer ouerlast, ende alle verdrucket ende onschuldich bloet screyt ende roept wrake inden hemel ouer uwe Bisschoppen [4]).

¶ Ghi Bisscoppen zijt selfs schuldich daer toe te sien, ende neerstelijck te vernemen van uwen rechte ende partijge luyden [5]),

---

1) Das sy es wyderkeren, wisen, lernen.

2) Do handlen sy, das ist inen eerlich.

3) Wo er sin recht, die menschen ler, an stat des wort gots prediget.

4) Alles vntertrucks vnschuldigs blůts schriet iiber üch bischoffen vff in hymel.

5) Ir sind schuldig selb dar zu zesehen, flissig erfragen von vnpartijschen liiten, wie es zůgang, nit üwern schmeichelerij glauben.

dat bloet is uwen handen beuolen, van v salt weder door die rechtuaer dicheyt des strengen rechters geeyscht worden totten minsten quadrant, laet v dat geseyt zijn int beste, Ende ist sake dat ghy des niet en doet, soo zijt ghy afgoden in cracht der heyligher schrift . Zacha . x. [1]) ende ij . q . vij . Non omnes. Nv segt ghy // ten E iiij[r]
is gheen ghewoonte der kercken, dat Bisschoppen prediken sullen. So segghe ick, ghi en hebt anders gheen macht noch officie van God dan dat woort Gods te vercondighen, want daer ist al begrepen, als Paulus schrift [2]) ad Titum .i. ende .ij. Thimothei int derde cap. Soo ghy uwe officie oft ampt niet en wilt ghebruycken so verlaet v Bisdom, ende gedenct wat die naem bediet. Ezechi . iij. Schamet ghy v te prediken, soo schamet v oock den loon onuerdient te nemen. Alsoo wel mochtmen een strobosch daer setten, dat sal so veel doen als ghy, als ghy niet en arbeyt. Wie niet en arbeyt, die en sal niet eten, na de leere Pauli. Dit si v int beste gheseyt. Want men derf v opten predicstoel niet seggen, so moet men v aldus wat te huys senden, dat ghy gedachtich zijt, wat ghi schuldich zijt, ende ghedencket aen den rechter Christum Jesum. Matth . xxiiij.

❡ Nv willen wy den ghenen aengrijpen door wien dese groote godsdienst dagelics volbracht wert. Onder ses hondert en is niet een als die ander, een yegelic sinen bisonderen afgod hooch opgherecht [3]), Die heylighe Propheet Helyas die heeft langhe voor Gods gheboorte by den Jordaen opten berch Carmeli gewoont. Op den berch is een heylige orden opgestaen, die hebben den naem vanden berch ende hieten Carmeliten, ic en weet niet wat dat bedudet, si hebben // den naem verbetert, ende hieten nv onser vrouwen broe- E iiij[v]
ders. Het gheeft my wonder na dien dat onse vrouwe geen Nonne en is gheweest, oock en heeft si nye Monich ghemaect, dat sy haren naem aenghenomen hebben. Dan beroemen si noch die olde afcoemst haers oordens van Helya Als die heilige stadt ende olde afcoemst vrome luyden solde maken, soo waer die Duuel seer vroom ende heylich, want zijn oorden heeft inden hemel begonnen, eer die mensche gheschapen was.

❡ Dominicus was een vroom man, ende heeft in goeder meyninghe bedacht een middel om den Euangelio na te leuen, als hy een regulier Choorheer was. Nv schriuen si hem toe, hoe hem God totten grooten oorden beroepen heeft, welcken God vercoren heeft, ende dat hem onse lieue vrouwe selue die Cappe gegeuen ende

---

1) Zacharie .xj.
2) Sagt.
3) Vffricht.

aengetogen heeft. Ic en hebbe niet geweten dat onse vrouwe Monniken maecte, si heuet recht ghedrapet [1]), want haer groote eere vanden prediker Moniken altijt bewesen is, als oock cortelic te Bern ende Senis gesciet is. Het geeft my wonder datse ooc niet onser vrouwen broeders heeten, want si die Càppe van onse vrouwe ontfangen hebben, mer die Carmeliten Monniken hebben voor v te Romen ghereet gheweest, die den naem van den Paus verleent is [2]).

[E v^r] ₡ Also Thomas van Aquinen, dien beuiel // dat leuen Dominici, Dese Thomas als hy in natuerlicker const gheleert was, ende quam tot ghebruyc der heyliger schrift, doe was hi neerstich ende wtleyde die heylige schrift wt den verstant ende na oeffeninge der Philosophien, ende vereenichden die Philosophia metter heyliger schrift, nochtans en is zijn meyninge niet gheweest, als hy schreef datmen zijn schrifte voor een artikel des gheloofs solde holden. Wat is nv hier wt ghecomen, niet anders dan ick van Hercule, Saturno, ende anderen wijsen gheseyt hebbe, dat si na haer doot, voor Goden zijn op gheworpen. Also hebben die prediker Moniken Thomam opgheworpen, die heylige Thomas die heylige Doctoor, die heylige Doctoor der kercken, die heylige Doctoor vanden stoel te Ro men aenghenomen, als die Propheet spreect. Die tempel Gods, die tempel Gods, die tempel Gods. So segghen sy: Christus heeft selue met hem ghesproken also: Thoma, du hebste wel van my gheschreuen. Voort maken si een groot Diadema, ende setten hem een duyue opten scholder, die runet oft luystert hem int oor [3]) (ende nv een gans op der ander syden, die beduyt een grooter heylich [4])) Alsmen haer kercken besiet soo staen alle die tafelen vol Moniken gemaelt, die ligghen ende beden, ende daer gaen groote gulden schijnselen door die veynster op haer, daer spre ket
[E v^v] God met hem wonderlike heylicheyt, dat een // wonderlijcke teeken bouen dat ander. Thomas die heylighe Doctoor, een Vorst ende ouerste bouen alle Doctoren der heyligher schrift, malen sy een monstranci oft kelck metten sacrament in die hant, want hy daer seer costelic van gheschreuen heeft. Die heylighe Doctoor Paulus en heeft hem niet beroemet bouen alle Doctoren, mer wel den cleynsten, hem een onwijs genaemt, dien God getuychnis der wijsheyt gaf met [5]) onse prediker Monniken hebben den goeden Pau-

1) Sy hatz eben wol troffen.
2) Zů Rom vor dem pabst, der inen den namen verlihen hat. — In de eerstvolgende regels is de tekst een weinig bekort.
3) Die grucket im ins or. Deze fluistert hem in het oor.
4) Den grossen heling.
5) Aber, maar.

lum bi den haer onder haren Thomam ghetoghen [1]). Sy meynen dat sy Thoman van Aquinen eenen grooten dienst gedaen hebben, dat sy hem voor eenen God opgeworpen hebben, neen. Wie Thomam niet en holt, dye en is niet recht in sine leere, wie hem vermindert die vertoornt die subtijle ooren der Thomisten, mer die hem verwerpet, die is sonder eenich middel [2]) een ketter, niet anders met hem dan inden vuer, nochtans weet ick, dat hy in sommighen dingen gedwaelt heeft, en heeft sommige scriften diffineert [3]), die noch hi, noch alle zijn Monniken niet verstaen hebben, so waer mijn raet dat men liet Thomam, Thomam zijn, hi bescermt hem seluen in sinen boecken daer hi wel gescreuen heeft, mer waer gebreck is, daer en mach hi hem niet helpen. Want Thomas is Thomas ende niet meer, laet hem by den anderen goeden gesellen blijuen, die ooc verstant hebben gehadt, // ende steket v [E vj^r] niet tusschen dat clemmen vander dueren, soo wert ghy soo menichwerf niet ghedruct. Voort so hanghen sy in haer kercken oft binnen in die cloosteren een tafel, daer staen die prediker Monniken, die een is een Cardinael, die ander een Bisschop, die derde een Doctoor, die vierde is een sterrenkijcker, dye een heeft inder hant lelijen, die ander eenen staf, ende daer zijn oock veel Nonnen ende Baghijnen, die staen al op eenen boom ghins ende weder als die kauwen, ende si hebben ooc groote Diademata om dat hooft, Wie duuel heeft v vercondicht dat sy alle heylighen zijn, meyndy dat die Paus heylighen maket? hadde ick ghelt, mijnen knecht worde oock een heylich, hypocritice. Ghy loopet hin ende her, als dye duyuen, ick segghe v, men heeft v leeren kennen, ghy en sult niet te vreden wesen, eer dat v gheschiet, als den tempeliers gheschiet is, zijt ghewaerschouwet.

¶ Waer blijft onse lieue Franciscus, die eens machtighen rijcken coopmans soon was, ende in eenen stael geboren wert, ende oock in een cribbe gheleyt als Christus. Ick en wil niet gheloouen dat eenich heylich in allen hystorien bescre uen sy, die alsoo veel wonderlike teekenen gedaen heeft als Franciscus. Doch is gheen wonder soo hi oock die vijf wonden ontfanghen heeft [4]), Sy moeten hem nv een sonderlinge Cruys op-//rechten, want een boer en solde [E vj^v] anders niet weten welcke Christus oft Franciscus waer [5]). Sin te

---

1) Bim har vnder iren Thomam zogen.

2) On mittel.

3) Nun weisz ich wann man Thomam gegen der geschrifft helt, daz er an etlichen orten vast hinckt, ia geirret hat vil ding diffiniert.

4) Weggelaten is hier: Wo hand ir jn doch so lang behalten, bisz er krützigt vnd zů Christo an ein krütz gehenckt erst in vier iaren ist worden?

5) Weggelaten: Doch helt villicht die alt histori anders jnn denn die nüw.

Bernardijn moet daer al mede staen, met veel Bisschoppen hoedt ende groote Bisschop staf hin, ende her ende ouerdweers [1]).

ℭ Wat wildy doch v des beroemen dat hy die weerelt versmaet heeft, als ghy v daer in verheft dat uwe ouerste een Cardinael is. Ende oock ghy die Concilia des Euangelijs [2]) hebt belooft te holden, Mer alsmen dat wel besiet, so hebt ghy teghen allen ghedispenseert, also dat ghy schier gheen meer daer af en holdet, ende verslijt al v leuen in Ceremonien. Veel van uwe vijf secten zijn verghiftich, maer die dye alder heylichste schijnen te wesen, die zijn meest tegen dat heylighe Euangelium.

ℭ Die haer brande (die ceremoniales meen ick) op eenen hoope [3]) soo en weten sy niet wat dat Euangelium waer, si en zijn niet dan een schimme des Euangelischen vruchts [4]). Doch ghy hebt groot vordeel voor ander luden, dat uwer geen in die helle coemt (ten si datter een ter siden af viel) na inholt ende luyt der costeliken weerdigen openbaringen, die een Engel Sinte Francisco heymelic ghedaen heeft, als zijn broeder Ruffi nus ende Leo ende Petrus den capittel geopenbaert hebben. Nochtans zijnder wel sommige (meer [5]) seer weynich) eerwerdige vrome vaders ende broeders in deser
[E vij^r] oorden, die een recht verstant, // der schrift hebben, ende goeden onderscheyt weten tusschen den vleessche ende den gheest, ic hope noch metter tijt dat die olde tempel knechten van dat gheset der Pausen sullen comen tot die vrijheyt Christi.

ℭ Die Augustinen maken haeren Augustino een hert in die hant, ende twee pijlen door dat hert wtgescoten, en can ic anders niet verstaen dan die eene pijle sint Augustijns, sy die liefte Gods in hem beteekent, der ander sinen broederen als sy inborstich zijn [6]), alsmen daghelics siet ende verneemt.

ℭ Alst die groote Abten voor goet wolden nemen minen gruet, so waer ick bereyt hem die te wenschen. V huys hiet een clooster, daerom dattet besloten sal zijn. V cleet is een swerte oft witte lange rock, dat beteekent nootdorft, daer ouer hebben sy een scapulier, wollen, saey, oft linnen. Dat scapulier beduyt die wonden des gecruysten Christi, ende die ghehoorsaemheyt, ellende, iammer deses leuens verduldelijcken om Gods willen te draghen. Op den scapulier draecht ghy een Cappe, dat hooft ront ende wijt besloten,

---

1) Vill bischoff hůt vnd grosz bischoff steb hin vnd har über zwerch ligen.
2) Die Euangelischen räd, consilia, (in tegenstelling van praecepta).
3) Der iich brant vff einen huffen.
4) Mer ein schein dan die euangelisch frucht.
5) Aber.
6) Dan das eyn pfyl sant Augustini sey, der die lieb gots verzeichnen sey, der ander syner brůder zů Margreten, wann sy inbrünstig synd.

beduyt, dat uwe vijf sinnen van der weerelt ende haerder aenuechtinghe versaect ende ontlast zijn, Dat hooft is gheschoren totter cruynen, beduyt, die verheffinghe des ghemoets in God, Die cruyne beteekent dat lijden Christi. Inden cleede verschijnt ghy // allen [E vij^v] menschen [1]) ende onder dese tytelen hebt ghy groot weereltlijck goet vercreghen, ende zijt al vrije cloosteren ende vrije Abten ghenaemt. Hoe mach weereltlijcke vrijheyt by hem staen, die hem God den Heere in alder gehoorsaemheyt, in alder ootmoedicheyt deses leuens opgheoffert heeft, het iock Christi te draghen dat doch niet by weereltlijcke vrijheyt, staen mach, tensy dat ghy die Pauselijcke vrijheyt wilt aensien . xvi . q . i. Placuit. Soo moghen uwe Abten voorstelijcke Abten zijn, ende dat wt Pauselijcker vrijheyt verleent. Wat eyghendom heeft doch die Paus ouer uwen name ende die vrijheyt te gheuen, na dien dat ghy een Monnich hiet, Een Monnick sal alleen besloten, verlaten zijn, als een onuruchtbaer boom geachtet (als Hieronymus seyt) Hieronymus vraecht dy, wilstu zijn als dijn name is, wat du inden grooten steden doetst, die doch gheen woonin ghen der eeuwicheden en zijn, mer die menichte ende ghemeynte. Wat geefstu te antwoort, wilstu dat metten Paus verantwoorden, so segget den Paus dat hy dinen naem oock verwandele, ende dat cleet ooc verander, so en bistu geen Monnick, hy mach een ruyter oft crijschknecht van dy maken. Bistu dan gheen Monnick, in wat namen spreecstu die renten ende goeden des Godshuys aen? Hebstu daer mede dispenseert, tis recht, so dispenseren die leeken oock met v // ende gheuen v als ghy zijt, dat is niets [2]), [E viij^r] Oock moet ghy Bisschoppelijcke myter [3]) besteken met siluer, ghelt, ende edelen ghesteenten opt hooft draghen, eenen grooten silueren staf in die handen, anders en solde ghy uwe Moniken niet moghen regeren, als daer des dincks niet by en waer. Waerom draghet ghy die iuweelen ende gheciert der herderen, als ghy niet en huedet die schapen, want ghy gheen herderen en zijt, als Hieronymus scrijft tot Heliodorum. Ghi leydet uwe schapen in die weyde, in die regulen uwer oorden. Wat is die regel? swerte of witte Cappen aen te hebben, die metten te singhen in eenen daghe twee vren silentium te holden, een yegelicken twee maten wijns ouer maeltijt te drincken ende niet meer, te vasten, van sinte Michiel tot Kersdach, niet wt den Cloostere te gaen. Die leecken en doen

1) Weggelaten: Etlich tragen schwartz flügel an den armen hangen, zů bedilten in grosser lieb inbrünstig zů got sin, vnnd durch die demůtigkeit über sich für das angesicht gottes fliegen.

2) Hastu dar wider dispensiert, ey so dispensieren recht die leyen mit üch auch, vnd geben üch als ir sind, daz ist nüt.

3) Ir bischofflich infel.

der dingen geen nochtans zijn daer goede Christen mede. Is dat gheestelic recht nv die weyde Christi, wat hebben dan die Hierosolimitanen ende die ander Christen voor weyde ghehadt, die sommighe hondert iaeren na dat die Apostelen gedoot wa ren dat alderbeste Christen leuen leyden die en hebben geen geestelic recht ghebruyct. Meynt ghy met uwe Cappen ende eyghen statuten den hemel te openen. O neen mijn lieue gecroonde Abten [1]), Als ghy soldet uwe Cappen draghen, so aentrecket ghi Bisscoppelike cier-
[E vijv] heyt, ende in // eender hant een Bisschop staf, nochtans en zijt ghi gheen herder, ende inden anderen hant een bloot swaert dat draghet ghi in daghelics ghebruyck, wat behoefdi dat sweert, en is v sinte Pauwels swaert (ad Ephe . vi.) niet sterck ghe noech, dat ghi nv vanden Keyseren ende Coninghen een bloedich swaert te leen begheert? Ge denct aen uwen scapulier, laet den Keyser zijn swaert. Wat Duuel heeft v Monicken ende Papen beseten dat ghi alle Coninghen ende Vorsten wilt zijn? Christus oft Paulus moet lieghen, oft ghy besittet dat weereltlijcke swaert tegen God ende recht. Ghy beroemet v van uwen gheestelijcken staet, leset Paulum .ij . Tim . ij . Joan . xv. soo suldy weten dat ghy daer onbequaem toe zijt. Doch, die een dwalinghe teelt oft voortbrengt die andere, want na sinte Pee ters tijden quam veranderinghe, ende so metter tijt (als bouen gheseyt is) zijn si vander oprechter fonteynen [2]) ghekeert, dat wt een schaep een brieschende wolf, wt een vercondigher des Euangelisschen vreeds een gheset gheuer alder tyrannicheyt, wt een Priester een crijschman, wt eenen armen Apostel, een machtich Keyser ende Heer alder weerelt ontspronghen is. En zijn dit niet wonderlijcke gheschiedenissen? Daerom ghelijcket hem alle die gheestelijcke staet na haren opsette [3]), so dat hooft is, so
F ir zijn die leden, Die Paus is nv een wereltlijck Keyser // geworden, ende die Papen ende Monniken zijn crijchsluyden. Alsoo die Paus Christum nauolghet, so volghen zijn Bisschoppen, ende Papen Monnicken haer professie oock na. Die Paus maket wt Christo den verduldigen Heere, wat hy wil want hy alleen die schrift wtleyt ende gebruyct na sinen wille, daer Christus in rustet. Also maken oock die stichten ende Monniken wt haren patronen wat si willen. Die Paus heeft hem seluen metter tijt voor een God op geworpen, so werpen die stichten ende Monniken haer heyligen ende statuten oock voor God op. Die Paus gheeft hem vrijheyt, ende veel pri-

1) Een volzin weggelaten. Het vervolg wil zeggen: terwijl gij u nederig behoordet te kleeden, schikt gij u op.
2) Vom rechten brunnen.
3) Darumb verglicht sich der geistlich standt vast wol sim vffsetzer.

uilegien, des so helpen si ende aenbeden hem weder, helpet my so helpe ick dy. Hier wt comet dat sy den Paus also gunstich zijn ende aenhanghen, want si sonder eenighe straffinghe haer venijn ende blasphemie moghen wt spijen in die heylighe Driuuldicheyt, ende die eere die alleen toebehoort den almachtighen God, keeren si totten Paus. Want ick waerlic selue gehoort hebbe openlijck prediken in een clooster, alsmen die aflaten vercondichde, het is nv vier iaer, dat die Paus alle ghewelt ende macht heeft, als die heylighe Driuuldicheyt inden hemel, Die daer leset die boecken die teghen Luter gescreuen zijn, die sal daer groot wonder ende lasteringhe Gods in vinden, Die heylige Euangelien hebben sy verworpen, ende (als ick warachtich // selue ghehoort hebbe) dattet F iv
ghelijcket wert by eenen ghemaelden beelde, die ander noemet schiterye [1]). Ende aldus door zijn crijchsknechten doet die Paus wat hy wil, ende die Paus bestediget mede wat si willen, hi canoniseert ooc (als si ghelts ghenoech gheuen) der Monniken heylighen, ende alsoo werden onder ghetal die nieuwe Goden opgeworpen. Waer ghi coemt in een Clooster, daer staet ouer al ghemalet eenen grooten hoop Monniken, die al (als si seggen) heylich zijn, ende hebben groote Diademata, ooc heeft een yeghelijck een sonderlinghe ape in die hant. Item alle hantwerck luyden hebben haer heylighen die haer teyken in die handen draghen, die een heeft eenen scoen, die ander een byl, een ander een visch, de ander een vercken, der ander eenen smeedhamer, Ick hope die teerlingmakers ende Ruffiaens sullen oock balde een heylich crijghen. Wie heeft v die groote ende godlijcke officie oft ampt (dat Gode alleen toebehoert) verleent heyleghen te maken, Daerom en ist niet onbillic, dat van veel menschen ghesproken wort, die olde God, dat olde geloof, die olde leer, die nieuwe God, dat nieuwe gheloof, die nieuwe leer, want als Christus selue quam zijn woort vercondigen, sprakendie Joden Mar . i. Wat is dese nieuwe leer, ende des ghelijcken Paulus metten Atheniensen Act . xvij. Een yegelick moet nv ter tijt conste//lic ende scerpelic toe sien, dat hy weet ondersceyt tusschen F ijr
dese leeringen, dat hy weet wat Gods oft der menscen si. Menich coopet een zeelt voor een carper, maer als hy thuys comet ende wtnemet, soo siet hy dat hy bedrogen is. Als wi nv op deser aerden zijn, in desen edelen tijt der genaden, soo laet ons die oogen der verstants op doen in onsen gewoonlicken wercken ende ghebruyck, ende in onsen godsdienst, waer mede wi meynden effen dat Christen leuen gherecht te hebben, mer den rechten kerne ver-

1) Die heiligen Euangelien nennen sy gigen vnd Lyren. — De vertaling is hier uitvoeriger dan het Duitsch.

suymen wi. Waerlick als wy te huys comen door den doot, sullen wy bekennen met onse grootste eewighe schade, dat wy ghedwaelt hebben, ende dan sullen wy sien dat wy een zeelt voor een carper ghecocht hebben, mer eylaes, so is die marct op ghenomen, die Brudegom heeft die duere na hem toeghedaen. Daerom mijn lieue vrome Christen, en wilt niet qualijck mijn onderwisinghe uwer dwalinghen my afnemen, want dat lijf is meer dan die rock, die siel meer dan dat lijf, alle heerschappie verlaet ons als die doot coemt, daer en gaet niet met ons voor dat strenghe ordeel des gherechten Gods dan onse wercken, daer is gheen onderscheyt tus-chen Keyser ende Heere, tusschen Paus ende lantpaep [1]), Soo wy nv Christen sielen zijn, soo en laet ons doch den alderliefsten
F ijv Christum niet soo ganselick verbannen ende veriaghen in // die woestenye, laet ons hem weder leuendich maken door die heylighe scrift, niet verwoeden noch tyranniseren teghen hem in sinen leden, opdat v niet ter eewigher schande geseyt wert die .ij . Psalme. Quare fremuerunt gentes. Daer moecht ghy lesen wat een strenghe ordeel des gherechtes God op gheheuen heeft.

---

1) Sigrist.

Dat ander deel des boecx.

F iij r

Wyllen wy nv voort een cleyn onderwysinge voornemen, als een regel, wt welcke een yegelijck slecht verstandel leecke (den grooten meesters den choor martelaren ende die tem pelknechten, ist by auentuer niet van noode, want si haer saken seker zijn, doch wolde haer God verlichten dat si haer crancheyt oock bekenden, so mach hem geholpen werden, anders nemmermeer) lichtelick verstaen ende ordeelen mach dat daghelics gebruyck ende gewoonheden ons gheloofs, wat die olde God si, wat dat olde ghelooue, die olde leere, ende dese tweedracht wat die nieuwe God, dat nieu ghelooue, die nieuwe leeren, met welcke so menich mensche ghedwaelt heeft in allen sinen wercken teghen God ende zijn euen mensche, want daer nemmermeer goet afcomen mach.

Ten iersten, wat dat woort Gods is.

Ꞇ Want niemant eygentlic weet wat God is, dan so veel als ons van God gheopenbaert is, ende dat alleen door die heylighe scrift, ende ten betaemt niet anders van God te spreken, te lee ren (aenmercket die regel alle menschen) te gheloouen, te hopen, dan also veel als die heylige // scrift leert ende onderwijst, die figuer staet F iij v
Exodi int .iij. capit.

Ten anderen.

Ꞇ Die hoochste eere ende glorie die God almachtich van allen menschen eyschet ende begheert, is, dat een yeghelijc mensche den

Zům ersten was doch das wort Gotz sey. Bl. h. iij v

Dwil niemant eygentlich weysz was got ist, dann so vil vns von gott geoffenbart ist, vnd das alleyn durch die heilig geschrifft, wiird sich gebiiren auch nit anders von gott zů reden, zů lernen (merck die regel all menschen) zů glauben, zů hoffen, dan als vill vns die heylig gschrifft lernet vnd vnterwiset, des figur stet Exo. iij.

Ꞇ Zům Andern.

Die hôchst zierd, glory vnd ere so got der almechtig von allen menschen ersůcht vnd begerd, ist, das eyn yeglich mensch dem mundt gots, sinen worten vff daz

mont Gods, zijn woort op dat alder simpelste gelooue, sonder eenich toe doen van menschen Joannis int seuentiende capittel, welcke een figuer Numeri .xiij. ende .xiiij. opentlijck betuycht wert. Daer wt volghet, dattet ghelooue dat hoochste goet werck is, die hoochste Gods dienst, dat eenich middel onser salicheyt, Want door den ghelooue werden wy alle met God vereenich Joannis . xiij . Psalm .cv . Ecclesiastic. int driendertichste.

Ten derden.

ℭ Dat Christelike ghelooue is die heylige scrift, Die heylige scrift is die moeder der Christeliker kercken. Joannis in seuentiende, ende .i . Corinth. int vierde capittel. Alle die ghene die de heylighe schrift van gronde haers herten geloouen, dat zijn die gheboren kinder Gods, Joan . i. ende xvij. Ende als si int ghelooue bliuen, so bliuen si oock kinderen Gods, zijn si kinderen Gods, so zijnt ooc mede eruen des rijcs Gods, Roma . viij. Sijn si eruen des rijcks Gods, soo zijn sy salich. Daer wt volghet dat wy alleen wt den F iiijʳ Christelijcken ghelooue salich werden, // ende door anders niet. Ecclesiast . xxxiiij. Die figuere staet Numeri . xiiij.

Ten vierden.

ℭ Alle schrifte van God wt ghegaen, die wijset ende leydet tot Christum Jesum den sone Gods Joannis int .v. Daer wt volghet, dat die heylighe schrift de Christelicke moeder is, door den ghelooue ghebaert. Joannis in .xvij. Ende alle die de schrift ghe-

aller eynfaltigest glaub on allen menschlichen zůsatz, Joan . xvij. Des ein figur der glaub das best gut werck. Nume . xiij . xiiij. offenlich anzeigt wirt. Darusz folgt das der glaub daz höchst gůt werck sey, der höchst gotsdienst, das eynig mittel vnser aller seligkeyt, wann durch den glauben werden wir got vereiniget, Johan . xiij . psal . cv . Ecclesiastici .xxxiij.

ℭ Zům dritten.

Der christlich glaub ist die heilig geschrifft, die heylig gschrifft, ist die můter der Christlichen kirchen. Ioann . xvij . j . Corinth . iiij. Alle die so der heiligen geschrifft von grundt ires hertzen glauben, sind die erbornen kinder gots, Iohann .j. vnd .xvij. Vnd diewil sy im glauben bliben, so bliben auch sy kinder gots, synd sy kinder gots, so sind sy auch miterben des rich gots, Rom . viij. Sind sy Bl. h. iiijʳ erben // des richs gots, so sind sy selig. Darusz volgt das wir all alleyn vsz dem christlichen glauben selig werden, sunst durch niitt anders. Ecclesiast . xxxiiij. Des figur statt Numeri . xiiij.

ℭ Zům vierden.

Alle geschrifft von got vszgangen die wiset vnd leudet vff Christum Iesum den sun gots, Ioan . v. So volgt wyters also, daz die heylig gschrifft die Christlich můter sy, die durch den glauben gebyrt, Ioann . xvij. Vnd alle die der gschrifft

loouen (als gheseyt is) zijn die eenighe eyghen dochter, een schoone onbeulecte ioncfrou, ende Christus Jesus is die lieflike Brudegom deser edelder ioncfrouwen. Matthei int .ix. capittel. Daer wt moghen wy kennen dat ghemeyn woort datmen seyt. Buyten der Christen kercken en mach niemant salich werden, Dat en moecht ghy niet verstaen vanden Paus ende zijn bisdom te Romen, die al wtwendich ende wandelbaer is, maer dese kercke is onwandelbaer, gheestelick inder sielen, ende dat niet wt vernuft oft cracht der menschen, maer alleen wt den heylighen gheest.

Ten vijfsten.

¶ Hoe wel dat gelooue diueersch ende sonderlinghe in die heylige schrift genoemt wort, (Ozee .ij.) als die godlicke liefte, oock totten Corinth . xiij. die godlicke hope, der ghelijcken ad Romanos .viij. ende in velen scriftueren anders geschreuen, so is doch dat Christelijcke geloof // nemmermeer op deser tijt vander liefte ende F iiij^v
hope gescheyden. Esai . xxi. Want also veel geloofs als in die is, soo veel liefte ende hope is ooc in dy, ende daer wt ontspringhen die nauolgende goede wercken, als teykenen dijns gheloofs, die ghy door die liefte, in hope tot God den Heere hebt . Math . vij. Daer wt nemet een vaste noot druftige onderwijsinghe, dat die gheen ghecken ende doren ende zijn, die haer gheloove ende hope op goede wercken setten, op der kercken dienst, als die altaren zijn geciert, ende veel monstrantien ende beelden, groote keersen, ende

glauben, wie obgesagt ist, sind ir einige dochter, eyn schone vnbefleckte iunckfraw, vnd Christus Iesus ist der wunsam lieblich sponsz oder prütigam diser edlen junckfrowen, Math . ix. Darusz mogen wir erkennen das die gemein reden so man spricht, Vsserthalb der Christen kirchen mag niemant selig werden, das es nit mag im grundt verstanden werden vom Pabst vnd sim bistumb zů Rom, Wann das selb alles üsserlich ding ist, wandelbar, Disz aber ist vnwundelbar, geistlich in der selen, vnd daz nit vsz des menschen vernunfft oder krafft, sonder vsz dem heiligen geyst.

Zům fünfften.

Wie wol in der gschrifft der glauben, insonders (Ose . ij.) die gôtlich lieb, auch insonders (ad Corinth . xiij.) die gôtlich hoffnung, derglichen ad Roman . viij. hin vnd har verzeichnet synd, so ist doch der Christlich glaub nymmer me vff diser zyt von der lieb vnnd hoffnung abgescheiden . Esaie . xxj. Wann als vill glaubens in dir ist, so vill ist auch lieb vnnd hoffnung in dir, vsz dem do entspringen erst die nachgenden gůten werck, als zeychen dins glaubens, so du durch die lieb in hoffnung zů got dym herren hast. Matth . vij. Darusz nimm dir ein vast nôtige vnterwisung, das die nerrisch tempelknecht synd, die all iren glauben vnd hoffnung vff gůte werck setzen, // vff kirchen bruch, wann sy die altar fin vffbutzen, vnd Bl. h iiij^v
vill bilder vnd monstrantzen, grosz liichter, vnd vill meyen darumb stecken, dann

veel boomen daerom steeken, dan offertmen, so luyt men met die clocken, ende loopen in der kercken dat si sweeten, ende si blyuen daer also vast by, dat se God wel eenen eedt solde sweren datse daer mede een goet werck ghedaen hebben, nochtans in alle dese wtwendighe wercken is niet in gheleghen. Als deser dinghen gheen geschiede, soo en waer God niet vertoornt, ende het waer oock goet dat wy dat lieten (te verstaen dat werck in hem self) Mer Gode niet hertelick in allen sinen woorden te gheloouen, hem van gantser herten niet lief hebben, in hem niet betrouwen ende hopen, dat vertoornt God, ende daer mede scheydet God van ons, Daerom sprack die Heere, Dye tijt sal comen, datmen noch te Hierusalem in den tempel God aenbeden sal, noch op desen berch, mer inden
[F v^r] gheest)dat is // metter herten begheerlijck tot God, metten ghelooue te suchten) ende alsulcke Gods dienaers belieuen Gode. Alsmen alsulcke godsdienst solde holden, so solden die tempelknechten van hongher steruen, daerom en willen sy gheenderley wijs toelaten mer vinden altijt nieuwe glosen daer sy den huysman mede bedrieghen.

Ten sesten.

Ɑ Ghemeyne kercken ende open Godshuysen te hebben, is een nuttelick gebruyck voor den ongeleerden ende eenuuldighen menschen, want si door exempel van anderen goeden menschen gheneycht worden aen God te dencken, totter tijt tot, dat God zijn genade mildelicker mede deylt. Maer na den geest en ist geen noot kerken te bouwen. Joan . iiij. ende .ij . Cor . v.

opffern, frümen mesz, lüten vast mitt glocken, lauffen in der kirchen vmb das inen der schweisz vsz gat, das sy eyn eyd schwüren got eyn vast grosz gůt werck darin thon haben, so doch in dem allen yetz genant nit eyner linsen grosz gelegen ist, wenn schon der ding gar keins beschech, wer got darumb nit erzürnet, wir theten auch keyn sünd so wirs vnterwegen liessen (dem werck in im selbs nach zů reden). Aber nit hertzlich got in allen synen worten glauben, jn von hertzen lieben, jm vertruwen vnd hoffen, das erzürne gott on mittel, vnd sondert vas von im ab. Darumb sprach der her, Es wirt kommen die zyt das man weder im tempel zů Hierusalem got anbetten wirt, noch vff disem berg, sonder im geyst (das ist im hertzen begirlich zů got süfftzen im glauben) vnd solich gots diener liebt gott, aber die tempelknecht sturben hungers by eim sölchen gotsdienst, darumb lassen sy es nit zů mit nichte, könten woll etwan eyn fule gloss finden.

Ɑ Zum Sechsten.

Offenliche gotshüser haben, ist eyn nützlicher bruch zůuor den vnuerstanden vnd eynfaltigen menschen, do mit sy doch durch exempel andrer frommer liit gereitzt werden an got zů dencken, bysz gott wyters gnad mitteilt, wann dem geyst nach ist keyn kirchen not zů buwen, Iohannis iiij . ij Corinth . v.

Ten seuenden.

¶ Dese groote ende menigerley kercken diensten ende gebruyck, also vast van veel menschen niet verstaen en wert wat dat beduyt ende is, so maectet veel dwalinge in dat gelooue, dat dye ghemeyn man somtijts dat cleynste voor dat groote acht, want alsmen die bouwinghe der kercken oft een altaer oprecht, so leytmen selsem heylichdom op een schoon cussen, niet alle dage gelic, ende alsmen dat weder wech draghet ontsteectmen .iij. oft iiij. groote waslichten aen, die draechtmen dan daer voor, die Priester moet // een [F v[r]] siden choorcappe aen hebben, ende tusschen twee Priesters gaen, Als die slechte leecke die daer misse hoort, alsulcken heerlicheyt siet, ende daer dat Sacrament gehandelt wert nauwelic een cleyn kersken barnt, so loop hy wter misse ende valt voor dat heylichdom op zijn knyen, ic gelooue datter menich is, die dat heylichdom warachtich aenbidt, wt aldusdanighen machmen mercken, datmen meer aendacht ende reuerentie totten heylichdom heeft (dat by auentueren van een schalck is) dan totten sacrament. Item als een misse hoort ende dat sacrament daer is, ende men ludet in een ander altaer dat sacrament te verthonen, so lopen si al vanden eersten altaer totten anderen, ghelijck oft dat een sacramen beter waer dan dat ander. Ic en can gheen ander oorsake weten, dan dat si niet inden gelooue onderwesen ende gheleert zijn, nv heeft dese wijse menich iaren geweest (met veel ander kerck dienst die

¶ Zů̊m Sibenden.

Der huffen manigerley kirchen bruch, so er nitt vom menschen verstanden wirt was er gilt, vnd ist, Macht vill irtumb im glauben, das der gemeyn man etwan das schlechtest für das grössist acht. Als wann man den kirchen buw oder eynen altar vffricht, so legt man seltzam // heiltum dohin vff eyn schôn küssen, nit all Bl. i i[r] tag glich, vnd so mans bringt oder weg tregt, zündt man zwo oder vier grosz wechsen fackel an, die tregt man vor, der priester můsz eyn syden schône korkappen an han, můsz ein caplan oder zwen hinden noch zotten, so der schlecht by diewil meszhört vnd man das sacrament wandelt, sicht sôlichen bracht vnd herrligkeyt, oder so das sacrament gewandelt wirt kum eyn vnschlitt stiimpfflin brinnen, so laszt er das sacrament ston, laufft von der mesz, dem buw altar zů, do felt er vff die kny, will glauben maniger bett das heiltum warlich an, Mag man můtmassen vsz dem werck, das er mer andacht vnd reuerentz zům (etwan als bald sunst von eim schelmen) heiltum hat dann zům sacrament, das doch vnchristlich ziichten sind. Item so eyner bey der mess stat vnnd das sacrament do ist, so man an eim andern altar liitet das sacrament zů zeygen, so lauffen sy als taub vom altar zům andern, glich als wer eyn sacrament des altars schwecher oder besser dann das ander. Ick kan keyn ander vrsach wissen dann das sy nit vnterricht im rechten glauben synd. Nun hat die wysz lang iar gewert (mit vil andrer kirchen bruch magstu selbs bedencken). Ist das der alt glaub, der alt got,

moechstu selue bedencken) is dat dat olde gheloof die olde God, soo wil ick hem doch niet, die tempel knechten seggen wat si willen.

Ten achsten.

ɑ Also als een warachtich eewich God is, also is een warachtige heylige scrift, een warachtich reformeerder ende oprechter des Cristeliken gelooue, ende dat is die rechte olde God, dat rech te olde geloof, de rechte olde leer. Ad Eph. iiij.

[F vj^r]

Ten neghenden.

ɑ Die heylighe scrift is die heylige Bibel, die van die Cristelike kercke (als bouen gheseyt is, niet die Paus ende dat Roomsche gespuys) inden heylighen geest bekent wert, ende wat daer in ghescreuen is, dat is warachtich, want die mont Gods dat gesproken heeft, die daer niet lieghen en mach. Psal. cxvij.

Ten tienden.

ɑ Behaluen die Bibel, hoe heylich een leeraer gheweest is, als die heylighe Augustinus, Ambrosius, Gregorius, Thomas, &c. ende alle Pausen ende Bisscoppen, alle haer scriften ende leere sulstu met vernuft ende onderscheyt verstaen, nemmermeer der Bibelen ghelijck setten in woorden ende geloouen, dattet daerom ghenoch is gheseyt. Augustinus seyt dat, daerom ist altijt waer? oft Thomas

so will ich syn doch nit, sagen die tempelknecht was sy wöllen, doch hab ich vor auch daruon gesagt.

ɑ Zům achten.

Der recht alt got. Als ein warhafftiger ewiger gott ist, also ist eyn warhafftige heilige geschrifft, eyn warer vffrichter Christlicher glauben, vnd das ist der recht alt gott, der recht alt glaub, die recht alt leer, ad Ephesios .iiij.

ɑ Zům niinden.

Die bibel. Die heylig gschrifft ist die heilig bibel, so von Christlicher kirchen (die oben zům dritten vnd vierten anzeygt ist, nit der Pabst vnd das Römisch gspenst ver- [Bl. i i^v] standen // sôl werden) im heiligen geyst bekant wirt, als warhafft, was darin geschryben ist das ist warhafft, wann es der mundt gots selber ist der nit liegen mag. psal. cxvij.

ɑ Zům zehenden.

Lerer der heiligen geschrifft. Vsserhalb der Biblien, wie heylig ymer eyn lerer gewesen ist, als die heyligen, Augustinus, Hieronymus, Ambrosius, Gregorius, Thomas, Bonauentura, Leo, Cyprianus, Chrysostomus, all Påbst, bischoff, alles ir schriben vnd leer soltu mit vernunfft vff nemen, nymer me der Biblien glich setzen in wirden vnd glauben, dar umb ists niit gesagt, Augustinus sagt das, darumb ists eben alweg war? oder

seyt dit, daerom ist waer, dat seyt die Paus, daerom ist waer? Neen. Maer alsmen seyt, dat seyt dat heylighe Euangelium, daerom ist waer, dat sulstu warachtelijcken gheloouen, Want inden ghelooue des heylighen schrift wordt oock dat waerdighe sacrament vanden Priester gehandelt, die sonden vergeuen, dat rijck der hemelen wort belooft, die helle gedreycht, ende het is al waer . Matth . xxiiij.

Ten .xi.

Ꞓ Alle menschen alle Enghelen, alle wijse, // Philosophen, alle [F vj^v] Doctoren, alle Bisscoppen alle Pausen, alle Papen, Monniken ende Nonnen, in dien si niet gefondeert en zijn in die hey lighe schrift, soo zijn si al nieuwe Goden Antichristen, ende onnut . Sapientie. int. viij. Hieremie . x. ende . xi.

Ten .xij.

Ꞓ Die heylige schrift, die Bibel, is die warachtighe regel ende rechte waghe, door welcke alle leer, alle prediken, alle mandaet, ende gebot der ouerste, het si gheestelijck oft waerlijck, Paus ende Keyser, alle Doctoren, het si Augustinus of Thomas, het si Concilium oft Capittel het si Roomsche oft Beemsche kercke sal al te samen dat door ghemeten ende gewegen worden, wat die probeert, salmen laten bliuen, mer wat opten scael der scriftueren niet wichtich en is, ende daer mede accordeert, salmen verwerpen ende als dwalinghe ende nieuwe Goden verachten, als een nieuwe geloof, een nieuwe leer afsniden. Actuum . v . Oportet.

Thomas sagt disz, darumb ists war? das sagt der Pabst darumb ist alweg war? Nein. Aber das sagt das heylig Euangelium, darumb ist est war, das soltu warlich glauben, Wann im glauben der heiligen geschrifft wirt auch das wirdig sacrament vom priester gewandelt, die siind verzigen, das hymelrych versprochen, die hell getröwet, vnd ist alles war, Matthei .xxiiij.

Ꞓ Zům eilfften.

All menschen, all engel, all wysen philosophi. all doctores, all bischöff, all Påbst, all pfaffen, miinch vnnd nůnnen, wo nit vntersetzt ist die heylig geschrifft, so sind sy all nüw götter, entchristen vnd vnniitz, Sapient . xiij . Hierem . x . xj.

Ꞓ Zům zwölfften.

Die heylig götlich geschrifft, die Bibel, ist die recht warhafft regel vnd richtschidt, die gerecht wag, durch wölche alle leer, alle predigen, alle mandat der oberkeyt, es sey gestlich oder weltlich, Pabst oder keyser, alle doctores, es sy Augustinus oder Thomas, es sey Concilium oder oder Capitel, es sy Römisch oder bömisch kirchen, so sol es alles miteinander dadurch gemessen, gewegen werden, // [Bl. i ij^r] was die prob helt sol man lasseen bliben, was aber den stich der gschrifft nit halten mag, solman verwerffen, vnd als irrig nüw götter verachten, als einen niiwen glauben, eyn niiw leer abthůn. Actuum .v. oportet.

Die bibel ist eyn regel aller ler.

Ten dertienden.

¶ Alle menschen op aertrijc sullen neerstich zijn om te leeren lesen ende scriuen, ist anders moghelic, dat een yegelic die Bibel, bisonder dye heylige Euangelien dicwils ende menichweruen lese, voor hem ende sine kinderen, ende zijn huysgesin, ende bisonderlinghe des heylighen daghes, Want dat Euangelium is van die
[F vij^r] natuere ende // heeft die cracht, hoe dattet een mensche meer leset meer begeerte, hoe datmen Christum beter leert verstaen, ende crigen in God een vaster gelooue, ende wort meer beweget met liefte tot sinen naesten, ende altijt crijcht hy meer liefte ende soeticheyt tot hemelsche dinghen. Het is oock een groote troost op aertrijc in allen tegenspoet ende tribulatie. Ende dat is een scandelicke loegen dat men seyt, dat Euangelium en can niemant verstaen sonder die Doctoren, want die heylige scrift is een alsulcker maten door den heylighen gheest wt ghesproken, dat si haer self beduydet, die een scrift metter ander wtleyt, ende men en derf niet bidden vanden Doctoren ende menschen, want si selue rijck ende volcomen is. Dit is dat besloten hof, dye beteykende fonteyn, die leuendighe wateren, die daer rijckelijck ende oueruloedelijck van hem seluen ontspringhen ende vlieten in alle gheloouige herten. Joan . iiij. ende .vij. Lieuer segt my, wie heeft alle Martelaren, alle Heremiten dat Euangelium gheleert, by auentuer sy zijn mede te Parijs twalef iaer gheweest ter hoogher scholen, ende hebben den meester vanden hooghen sin op dat Euangelium gehoort in Sorbonen, daer men so veel metten Euangelio om gaet (als den Cat

¶ Zům .xiij.

All menschen vff erdtrich söllen sich flissen lernen lesen vnnd schriben, wo sy anders mögen, das yederman die Bibel, insonders die heyligen Euangelia offt lesz für sich vnd sine kinder vnd huszgezin, amfyertag besonderlich, Wann das Euangelium hat die krafft, ye mer es ein mensch liset mit begyrd, ye me lernet es gott verstan, ye mer gewint es glauben zů gott, ye mer wirt die lieb zů sim nechsten bewegt, ye mer lieben im die hymelischen ding, Es ist der grössest trost vff erdtrich in aller widerwertigkeyten. Vnd ist erlogen so man spricht, das Euangelium kön niemant verstan on die doctores, Wann die heylig geschrifft ist der massen durch den heiligen geyst vszgesprochen, das sy sich in ir selbs, eyn spruch durch den andern erstattet, vnd bezüget ye eyn geschrifft die ander, vnnd bedarff nit zů Bettlen von den doctores vnnd menschen (so lügenhafft in ynen selbs synd) sy ist in ir selb rych vnnd volkummen. Sy ist der beschlossen garten, der versiglet brunn, der leb hafftigen wasser, die richlichen überschwencklichen durch sich selbs entspringen vnd vszfliessen in alle glaubhafftige hertzen. Johann .iiij. vnd .vij. Lieber sag mir wer hat all martrer, all heremiten gelernet das Euangelium? villicht synd sy ouch zů Parysz vff der hohen schůlen gestanden ein zwelff iar, haben denn meyster vonn hohen synnen übers Euangelium gehört in Collegio Sarbona, do man vill mitt dem Euangelio vmbgatt (wie die katz bym

metten pelser) Wie heeft haer alsulcken eersamen, vromen, godsvruchtigen leuen gheleert ende onderwesen? ter auentuer Scotus ende Tho-//mas Lieue Robani, wat grooter distinctien heeft sinte [F vij^v] Peeter, sint Jan, Jacob, Judas, Lu cas inden wercken der Apostelen ende in haer Epistolen gebruycket, Of si hebben ander dingen den volcke gepredict, ende ander dingen bescreuen.

Ten .xiiij.

¶ Alle Monniken van wat oorden si zijn, die haer leere, haer Doctoren, haer heylighen opwerpen, wat si singhen ende segghen ende pre diken, ist niet anders dan der heyligher Thomas, die subtijle Scotus, die treflike Augustinus, die heylighe Albertus, ende die Enghelsche Bonauentura, die onwederstridelike Ale xander der ales, &c. Want in allen Doctoren gheuonden is onstantafticheyt na der natuer der menschen soo is veel dwalinghe ouer al op ghestaen, want die leeringhen haerder Doctoren en zijn niet gefondeert oft ghebouwet op den steen der heyliger scriftueren, nochtans wat Thomas oft Scotus oft Occan, &c. scriuet, dat holden si als die heylige scrift. Ic segge v voorwaer, si zijn in groot perikel, Want dat is openbaer, dat Scotus ende Thomas met gheen ander Doctoren ouer een comen, si zijn ooc tweedrachtich met malcander, also dat die een seyt, dat versaket die ander, die en seyt, dat is een dootsonde, die ander, ten is gheen sonde. Als ny dat arm ghemeyn volck aldusdanige predikingen, hoort wat sal hy anders dencken, dan // dattet al lughenen zijn? Eccle. xxxiiij. [F vij^r]

kürszner kurtzweil tribt) wer hatt sye so eyn ersams froms // gotszförchtigs leben Bl. i ij^v vnterwisen, villicht Scotus vnnd Thomas. Lieber Raboni was grosser distinction hat sant Peter, sant Iohans, Iacobus, Iudas, Lucas in den gschichten der apostel gebrucht vnd anzeigt in iren episteln? Oder haben sie ander ding dem volck predigt vnd ander ding geschriben.

¶ Zum xiiij.

All münch was orden sie synd die ire lerer, ire doctores, ire heiligen vff werffen, was sie singen vnd sagen, was sie predigen, ist nüt anders dann der heilig Thomas, der subtil Scotus, der treffentlich Augustinus, der heilig Albertus, vnd der engelisch Bonauentura, der vnwiderstritlich Alexander de Ales etc. Dwil in allen doctoribus erfunden ist ire blödigkeyt nach menschlicher art das vil irtum hin vnd har etwan schedlich gespürt ist, die söllen wissen, wo sie nit ire leer vnd predig augenschinlich (So ire doctores geschriben hand) vff die heilig geschrifft gründen, lassens erwert sin do mit, das sant Thomas, oder Scotus, oder Occam etc. also geschriben hand, das sie vast geferlich ston gegen got, wan es am tag ligt das Scotus vnd Thomas sich schier niemant vereinen, waz einer vffricht, das würfft der ander nider, einer macht ein todsünd, der ander kein. So das volck also widerwertig leer vnd predig an der kantzel hört, was soll es anders gedencken, dan das es tantteding vnd lügnen sey. Ecclesiastici .xxxiiij.

Ten .xv.

Ɑ Alle ouerheyt, Princen, ende aldermeest die Bisschoppen, zijn sculdich by der hellen, groot acht ende naersticheyt te hebben, dat niet anders op den predicstoel dan dat Euangelium ende die heylighe scrift ghepredict wert. In dien dat een Bisschop hier versuymel in waer (als si nv al zijn, ende zijn leyder nv daer meer teghen, dan si daer toe helpen) soo is die wereltlicke ouerheyt schuldich, dat den Euangelio bistant gheschiede ende ghepredict wert, niet aenghesien noch ban noch interdict, het si Paus oft Bisschop, Want die Heere spreect int Euangelie Wy my bekent voor den menschen, dien wil ick oock bekennen voor minen Vader die inden hemel is. Dat zijn groote woorden, in dien dat nv die wereltlike Princen oock verblint zijn, soo behoort dat den ghemeynen macht, dat sy den Euangelio hulpe ende eere bewijsen, want men is God meer sculdich ghehoorsaem te zijn dan den menschen, Want Christus seyt Mar. int laetste capittel. Gaet in die gantse weerelt ende predict dat Euangelium allen menschen. Hy en seyt niet, Predict dat gheestelick recht, oft Thomam, oft Aristotelem.

Ten .xvi.

Ɑ Dat woort Gods, die heylighe schrift, en is niet in wijsheyt
[F viijv] der Philosophien gefondeert // noch gheleghen .i. Corint. int .iij.
Daer om so mach die heylighe scrift niet bewesen noch wt ghe-

Ɑ Zům .xv.

Das euangelium predigen ist den obern entpfolhen.

Alle o̊berkeit, zůuor der bischoff sind schiildig by der hellen, grosz acht vnd ernst zů han, das niit anders vff den kantzeln dan das Euangelium fürderlich vnd die heilig geschrifft gepredigt werd. Wo aber ein bischoff ye sümig wer (als sy yetz all synd, vnd werens mer denn das sy dar zů helffen leyder) so ist die
Bl. i iijr weltlich oberkeyt, // des gewaltig vnd schüldig, das dem euangelio bystand beschech vnd geprediget werdt, keinen bann interdict dar vmb ansehen, es sich pabst oder bischoff, Vrsach, der her spricht selbs im Euangelie, wer mich bekent vor den menschen, den wil ich auch bekennen vor mym vatter der im himel ist, das sind grosse wort. Wo̊lt aber (als ich nit hoff) ein weltlich o̊berkeyt auch verplent sin, so hat ein gemein gewalt vsz der geschrifft dem Euangelio hilff vnd ere zůbeweisen, wan man ist got mer schuldig zů gehorsamen dan denn menschen. Wan Christus sagt luter Marci am letsten cap. Gant in die gantz welt vnd predigen das Euangelium allen menschen. Er sagt nit predigen das geystlich recht, oder Thomam oder Aristotelem.

Ɑ Zům xvj.

Das wort gots, die heilig geschrifft ist nit in weisheit der philosophi gegründt noch verchafft .j. Corinth . iij. Deszhalb so mag die heylig geschrifft nit demon-

meten worden door Aristotelem ende Auerroim, ende die natuerlicke const en heeft gheen ghelijckenis noch plaetse metter heyligher scrift, daerom veel oock gheleerde luyden bedroghen zijn, ia dat oock sommighe heyligen daer door ghedwaelt hebben.

Ten. xvij.

¶ Die mont Gods, die heylighe scrift is stantachtich, onwandelbaer, warachtich Marc. int .xiij. Maer si en laet haer niet buygen noch crommen na menschelijcker veranderinge ende ghesetten, Maer die menschen moeten hem veranderen, voeghen ende ghelijcken nae der schrift, willen si anders salich worden, Matth. int laeste.

Ten .xviij.

¶ So is die ondersceyt tusscheu der heyliger scrift, ende der Philosophien, ende aller menschelicker scrift ende const, dat die heylige scrift van niemant op aertrijck (hoe hooch van verstant dat yemant is) verstaen mach werden tot zijnder salicheyt, ten si dattet hem sonderlinge van God verleent wert. Joan .xij. ende Esaie .xxix. Want de ghenade Gods wert allen houaerdigen, wijsen ende voorsichtigen der werelt niet ghegeuen. Luc . i. ten si dat ghy in uwen moet ende sinne te voren eerst neeren oft ghecken werdet . i . Corinth . iij. // Oock en ghesciet dat nemmermeer, ten G i[r]
si dat God selue wercket. Joan . vi. Maer onwijs ende een nar oft ghec in alder wijsheyt der menschen (die te voren hooch daer in

striert vszgemessen werden durch Aristotelem vnd Auerroim, hat auch die natürlich kunst mit irer glichnusz nit allenthalb statt mit der heiligen geschrifft, darumb vil, auch gelert lüt in sölchem betrogen werden, ia etlich heiligen geirrt handt.

¶ Zům xvij.

Der mund gots, die heilig geschrifft ist standhafft, vnuerwandelhafft, warhafftig, Marci .xiij. Deszhalb so lasset sie sich nit biegen vnd krümmen nach menschlicher verendrung vnd gesatzen. Sonder widersynsz die menschen müssen sich verendren vnd verglichen der geschrifft nach, wöllen sie anders selig werden. Matth. vlt.

¶ Zům .xviij.

So ist die vnderscheid zwischen der heiligen geschrifft vnd der philosophien aller menschlichen gschrifft vnd // kunst, das die heilig geschrifft von niemant Bl. i iij[v]
vff erdtrich (wie hoch verstands er ye wart) verstanden zů sim heyl mag werden, es werd im dann von gott in sonders verlihen. Ioann . xij. vnnd Esai . xxix. Aber die gnad gots wirt allen hochfertigen, wisen, vnd fürsichtigen der welt nit geben, Luce .j. Es sey dan zůuor das die in irem gemůt vnwisz vnd narren werden. .j. ad Corinth . iij. Das be schicht aber auch nymmer me, es würck dann got selbs, Ioan . vi. Aber vnwisz vnd ein narr in aller wiszheyt der menschen (so zuuor darin

gheachtet wert) te werden, geschiet in warachtighe kennisse zijns selfs. Apocal . ij. Een mensche hem seluen te kennen, en heeft gheenen anderen schoelmeester die alsulcke kennisse mach leeren, dan die rechte ootmoedicheyt. Prouerb . xi. Ootmoedich te zijn, dat is, dat een mensche zijn leuen versake ende alleen God aenhangt, alsoo dat die mensche hem seluen niet en achte, noch toe schrijft, dan zijn herte dat hem genomen is, dat suchtet na dien, daert in vertogen ende aengeuest is. Luc . i. dat is alleen God den Heere. Die mensche die also in God leeft, wort met God vereenicht. Joan. xvij. Also hy dan vereenicht is, heeft hi ooc gemeynschap met God, ende God met hem, maer de ghemeynschap in deser tijt, en is niet anders dan kennisse Gods des Heeren in zijns godlijcke wille ende gheboden. Psal . xxxv. Hoe wy meer bystants vercrighen der godliker ghenaden, hoe dat wy meer verlicht worden in sinen godliken wille, Ende doer de vrientschap, dat God in den mensche is, ende die mensche in God, so worden si beyde een zegel, welcke die heylige scrift is, Roma . xv. Die daer verborgen ende toebeseghelt is gheweest allen wijsen, machtighen, houaerdighen, ende
G iv dye gheleerden der wee-// relt, dat sy die noyt verstaen hebben moghen, noch verstaen sullen tot int eynde der werelt. Luc . xvi. maer si worden veel meer verhart ende verblint door die veruolghinghe der heyligher schrift. Johan . xix. Daerom en is niet een haer daer aen gheleghen, oft een Doctoor inder Godheyt is of niet oft Bisscop of Paus oft een verckendriuer, oft een ander verworpen mensche. Want God hem seluen, die macht ende duere beholden heeft, zijn ghenade tot hem, den ghenen, die hem belieuen

Sich selbs erkennen. hoch geahtet ward) werden, beschicht in rechter warhafftiger erkantnusz syn selbs, Apocaly . ij. Sich selbs erkennen hat keynen andern schulmeyster der sölche erkantnusz mag lernen, da die recht demůtigkeit. Prouerb . xj. Demůtig syn ist dem menschen syn leben gantz entzihen vnd alleyn in gott anhefften, also daz der mensch sich selbs nit acht, noch im zů schribt, sonder syn hertz so im genommen ist, ficht vnnd süfftzet dem nach darin es erzogen vnnd angehefft ist, Luce .j. Gemeyn schaft mit got haben. das ist alleyn got der herr, So dann der mensch in gott lebt, wirt er gott vereindt, Ioann . xvij. So er vereint ist, hat er auch gemeinschafft mit gott vnd got mit im, die gemeinschafft aber ist niitt anders in diser zyt dann erkantnusz got des herren vnd synes götlichen willen vnd wolgefallen, psal . xxxv. Hargegen bistand götlicher gnaden, vnd yemer vnd mer erliichtung sins wolgefallens, Die gegen fründtschafft so got zům menschen, vnd der mensch zů got hat, werden vereindt im götlichem sigel, das ist die heilig geschrifft, Rom . xv. Wann die ist versiglet allen wisen, mechtigen, gelerten der welt, das sy die nye verstan haben mögen, noch versten werden bysz ins endt der welt, Luce . xvj. wol mer vnd harter durch die gegenwürff der geschrifft verblendt vnd ersteckt werden, Ioann.
Bl. i iiijr .xix. Darumb ist nitt eyn har daran gelegen, das // einer doctor in der Theologia sey oder nitt, ob eyner bischoff oder Pabst sey, oder eyn süwhirt, oder sunst ein verworffen mensch. Wann got im selbs die wal vnd thur behalten hat, wem er wol oder iiber wöll, vill oder wenig gnad geben wöll, Exodi .xxxiij. Vnd wann

oft niet en belieuen oft veel te weynich. Exodi int .xxxiij. capittel. dat gheen schrift noch wetenheyt meer op aerden en waer, dan dese reghel, so solden alle menschen haer herten oprechten tot God ende segghen, Heere, ick ben een arm sondaer ontferme dy mijnre ellenden ende iammerheyt maer die wijse groote Doctoren ende Raboni, die olde tempelknechten en behoeuen des niet, ende zijn ende schriuen hem vyant deser onwijsen mensche in Christo Siet toe ghy noeswijsen dat v die yseren rinck Sennacherib in die noese niet ghedronghen en wert, ende alsoo in uwen eyghen wijsheyt eewelijck geschent wert . i . Corint . iij. Wat is die ghewalt sonder Gods vreese ende const des heylighen schrifts? niet anders, dan die armen te quellen ende te verleyden, ende den swaren last Pharaonis altijt meer ende meer den onschuldigen opten hals te leg//ghen ende die te draghen, nochtans zijn si vry ende ghevrijt G ijr door Christum onsen Heere, als Paulus betuycht, Doer onse sonden, hebben alsulcke toorn Gods beweghet, dat wy veel wijflike hoofden, storken, oft Oyuaren, ghieren ende grijpen daghelics becomen.

Ten .xix.

Ɑ Gheen consteliker edelre cleynoodt op aerden mach gheuouden werden, dan een recht predicant. Mat. xiij. die daer is eerbaer, ende een cristelick leuen leyt, daer solden die steden nerstich toe wesen ende gheenen cost daer en sparen, want als die pijp wort geblasen, soo danse die genoode gasten. Is die predicant gerecht inder schrift, soo spreect God warachtich door hem, is hy be-

kein geschrifft noch wissens wer vff erdtrich dann disz regel, sollen sich all menschen ermundern vnd ire kôpff vff zů got richten, sprechen, Herr, ich byn eyn armer siinder, erbarm dich myns elends vnd diirfftigkeyt. Aber die wysen grossen doctores vnd Raboni, die alten tempelknecht, dürffen des niitt, schriben sich find sôlcher narrenden vnwysen menschen in Christo. Lugent zů ir naswysen, das iich nit der iseren ring Sennacherib in die nasen werd trungen, vnnd also in iiwer eygner wyszheyt ewyglich geschent, nach dem spruch .j. Corinth . iij. Was sol gewalt on gots forcht vnnd kunst der heyligen geschrifft? niitt, dan die armen zů peinigen, zů verfůren, vnnd pharaonis schwer biirden ye me vnd mer schwerlicher den vnschuldigen vnterdanen iiber ire hels trucken, so sy doch fry vnd gefryet daruon sind durch Christum Iesum vnsern hern, Paulus bezügt das. Doch vnser siind haben sôlichen zorn gots bewegt, das wir vil vil weibische heüpter, storcken, falcken, gyren vnd gryffen iiberkommen teglich.

Ɑ Zům .xix.

Keyn kôstlicher edler kleinot vff erden funden mag werden, dann eyn gerechten predicanten vff der kantzel, Matth . xiij. der eins erbern züchtigen vnd christlichen wandels ist, da soll sich ein stat keynen costen nor duren lon, wann wie die pfiff hylt also dantzen die geladen gest. Ist der predicant gerecht in der geschrifft, Ein gůter predicant.

driechlick, so is God veer van hem, ende die duuel spreect wt hem. Mat. xiij. Hoe sal dat volc God leeren kennen, dan wt dat woort Gods te hooren. Alsoo dan die predicant dat reyne witte koorn sinen audientien die daer toe hooren sonder kaf voor leyt, soo eten die ghene die daer totter werschap gheroepen zijn reyn wit broot. Dat reyne wit broot, als ghegheten ende verteert wort, brenget claer subtijl natuerlijck bloet, goet bloet geeft een goede complexie, een goede complexie, een vaste gesontheyt, goede ghesontheyt, goede werckinghe, goede wercken lof ende eere. Also is dat woort Gods dat
G ij^v reyne broot, vanden predicanten voorghe-//leyt. Die ghenoode gasten, dat volck als si dat woort Gods hooren ende met neersticheyt ontfanghen, soo duwen ende arbeyden si des, als si ouerdencken, wat, wie, waerom, so brenget voort subtijl bloet, als si leeren verstaen wat God is, wat recht godlike eere is, wat recht gheloof is, wat recht goede wercken zijn, wat die mensche is, ende wt hem niet goets en vermach, &cet. Dat verstant voortbrenct een droeuighe conscientie met gheordineerde vraghen ende twijfelen. Een verstandighe ghesonde conscientie maket den menschen stantaftich in allen aenuechtighen, dat hem die mensche aen God, aen die heylighe schrift holt als een vaste steen, een alsulcke goede stantaftige gesontheyt die voortbrenct ende leert mate ende alle ghesteltenisse watmen doen oft laten sal. Daer wt ontspringhen eerst die goede wercken die Gode aengenaem zijn, want dat werc, hoe groot dat tet oock is, in dien dattet niet en heuet zijn rechte meyninghe, ende rechte ghesteltenisse, soo en ist niet. Wie sal nv den ghemeynen volcke aldusdanighe dinghen prediken, dan een God geleerder,

Bl. i iiij^v so redt warlich got selbs vsz im, ist er betriiglich so ist gott wit von im, vnd // der tüfel red vsz im, Matth. xiij. Wo solt das volck got sunst lernen erkennen
Bispil des wort gots dan an der predig? So dan der pre dicant das rein weitzen korn sinem zůhörn on spriiwer fiirlegt, so essen die tisch genossen reyn wyszbrot, das rein bort so es gedeuwet wiirt, bringt es klar subtil natürlich blůt, gůt blůt gibt eingůte complexion, ein gůte complexion ein standhafft gesundheit gůte gesundheit gůte wirckung, gůte werck bringen lob vnd ere. Also das wort gots ist das rein brot,
merck hie o christen mensch. vom predicanten fiirgelegt. Die tisch genossen daz volck so das wort gots hört wan sie es mit flisz vff nemen, so dewen sysz, wan sye es dewen in nachdenckung, was, wie, warumb, so bringt es subtil blůt, daz, so sie lernen verstan was gott sy, was recht götlich ere sye, was rechter glaub sye, was recht gůte werck synd, was der mensch sy, vnd so gar niitt gůts vermag etc. Die verstentnusz bringt ein růw in der conscientz mit vnordelichen fragen vnd zwifflen, Eyn verstendige gesunthe conscientz macht standthafft den menschen in aller anfechtung, daz sich der mensch an got, an die gschrifft helt, als an einen felsen. Ein sölche gůte standthafftige gesundtheyt, die bringt masz vnd gstalt alles thůn vnd lassen, Darusz entspringen erst die gůten werck gott angenem. Wann das werck wie grosz es ymer mag syn, hat es nit syn rechte meynung, recht vmbstent, so sol es niit. Wer wil dann dem gemeynen man sagen sölch hoche ding, dann eyn gelerter gotsförchtiger predicant? So daz volck niit anders hört dann die recht

Gods vruchtigher predicant, als dat volc anders niet en hoorde dan die rechte scrift ende meyninge Gods, so en quam hem ooc geen ander kennisse dan van God, die recht ende warachtich is, die waerheyt is God selue, God is dat eewich leuen, daer na volget goe-/de vrede ende medelijden met zijn euen mensche, welcke dat woort Gods doet baren ende verstaen, wat isser beter op aertrijck dan vrede ende een medelijdinghe onser allenden te draghen onder malcander? in welcken menschen God selue woonet ende weerschap holt met zijn gauen ende salicheyt. G iij[r]

Ten .xx.

Ꞇ Gheen schandelicker dinck, gheen venijnigher dootlicker verghift mach op aerden gedacht noch gheuonden werden, dan een valsch predicant. Matthei . xxiiij. Paulus ad Ro . x. Een yegelic die den name des Heeren aenroept, die wert salich, hoe sullen die luyden aenroepen in dien si niet en gheloouen? oft hoe sullen si in dien gelooue betrouwen, als si dat niet ghehoort en hebben, ende hoe sullen si hooren alsmen hem niet en predict, ende hoe sullen si prediken, die daer niet ge sonden en zijn, &c. Dit is in ghemeyne verstant also veel geseyt, also dat volck God niet anders en kent, dan door den gelooue, mer dat gelooue coemt wt dat gehoore, dat gehoor, wt der pre dikinge, die predikinge vanden predicant. Daerom in dien die predicant, onwijs, ongheleert, ende valsch is (als der veel is, die haren toorn, nijt, ende houaerdie op den predicstoel wtspouwen) wat meyndy, dat hy sal prediken den gheest,

geschrifft, so kompt im auch kein ander erkantnusz von gott vnd synen willen, Mercken
dann die recht vnd warhafft ist. Die warheit is got selber, got ist das ewig leben, ir bischoff.
das volgt dann naher, gůter frid vnnd mitlyden vnder dem volck das wort gots geberen thůd, Was ist besser vff erdtrich dann frid vnd vnsers elends, eyn mitlydung tragen vntereynander, // da ist got warlich selbs, glück vnd heyl. Bl. k i[r]

Ꞇ Zům .xx.

Keyn schedlicher ding, kein scherpffer tôtlicher gifft vff erden erdacht noch erfunden mag werden, dann ein falscher betruglicher predicant, Matth . xxiiij. (ker das brot obgesagt vmb, so findestus) Paulus ad Roman . x. spricht also. Eyn yeglicher so wirt anrůffen den namen des hern, der wirt selig. Wie werden die liit einen anriiffen in den sy nit glauben? oder wie werden sy im glauben, vertruwen, den sy nitt gehôrt hant? Wie werden sy in hôren, so man jn den nit prediget? wie werden sy aber predigen so sy nit gesant sint etc. Das ist in gemeinem verstandt als vill gesagt, so daz volck got nit anders erkent dann durch den glauben, aber der glaub kompt vsz dem gehôr, das gehôr vsz der predig, die predig von predicanten. (Nun kompt der butz) So nun der predicant vnwissent, vngelert, betriiglich vnd falsch ist (als vill sind die iren kyb, nyd, vnd hoffart vff der kantzel vszspiiwen, sunst kiinden sy niit) was meynst das er werd predigen?

of die scrift? Neen. Als hy is, soo singet hy zijn liedeken, want
G iijv hy menschelike wijsheyt, Keyserlike, // Pauselic recht, Aristotelis ende Auerrois const, den meester met den ses hondert opinatoren, partiesschen kibbelers, kiuen gestudeert heeft, ende also hy niet anders en can, soo en mach hy dy anders niet prediken dan die wijsheyt der menschen. Als du menschelicke wijsheyt van hem hoorste, so sulstu oock menscelike wijsheyt leere ende oeffenen. Als du die leertste inden oeffenste, comt die een ghewoonheyt, die ghewoonheyt baert betrouwen, Als dat betrouwen in dy ghewortelt is, so settestu dy te ruste ende te vreden, als dat eyndelijck besluyt, also datstu niet meer en vraechste noch en achteste, ende alsoo meynstu een ghewissen bant ende hantslach om dat hemelrijck met God opgherecht te hebben, ten solde dy niet feylen, waert soo menich hondert mijlen van hier niet, Wie wil oft mach dy nv van dijnen onghelooue brenghen. Wat men seyt, hoe claer datmen dy die heylighe schrift voorleyt, wat redelijcke ende vernuftighe teyken ende saken die ghegheuen worden, soo bistu noch den olden vuylen stinckenden water ghewoen, als een lou oft een zeelt die alleen in die modder ende dreck lieuer steeket, al solde hy oock daer in steruen, ende en achtet dat versche lopende water niet. Die cop is dy dul, die leere is dy onghehoort, het is dy al nieu, so schuddestu den olden grauwen sotten cop ende sprekest,
G iiijr Wat is dat voor // een nieuwe leere, waer coemt hy daer mede her, Ick ben .lx. iaer olde, ende hebbe nv alsulcs hooren prediken, het zijn in voorleden tijden oock wijse ende gheleerde mannen gheweest, solden die oock niet gheweeten hebbe, wat recht ende

den geyst der geschrifft? Nein. Als er ist, also singt er ein liedlin. So er dann menschliche wyszheit, keiserliche vnd vnd påbstliche recht, Aristotelis vnd Auerrois kunst, den Meister mitt den sexhundert opinatoren vnd zenckischen laternen pletzern gelert vnnd studiert hat, so er nit anders kan vnnd weisz, mag er nit anders predigen dann die wiszheit der menschen. So du menschliche wiszheit von im hôrst, so wirstu auch menschliche wyszheyt lernen vnnd iiben. So du die lernest vnd iibest, kompt dir eyn gewonheit, die gewonheit gebirt ein zůuersicht, so die zůuersicht in dir gewurtzlet ist, so setzstu dich zů růw vnd friden, als in einen endtlichen beschlusz, das du fiirter nit wyters fragsts noch achtst, vnd also
Bl. k iv meynstu einen gewissen bundt vnd handschlag vmb das himelrich // mit got vffgericht haben, es môg dir nit felen (so es etwan noch hundert mil weg dar ist) Wer wil dich dan ab dim aberglauben bringen? Was man sagt, wie klar man dir die heilig geschrifft fiir legt, was verniinfftiger anzeigen man dir gibt, so bistu des alten fulen murwassers gewont (als eyn schly die allein im můr vnnd kot am liebsten steckt, acht des frischen brunnen wassers nit, es ist wol ir tod) der kopff ist dir doll, die ler ist dir vngehôrt, niiw ding, so schiittestu den alten grawen narren kopff, sprechend, Was ist daz fiir eyn niiw ler? wo kompt der do mit har? ich byn sechzig iar alt, hab nie anders hôren predigen, sindt vorzyten auch wisz vnd gelert liit gewesen, sôllen sy all nit gewisset han, was recht vnd vnrecht wer, Mein vatter hat mich auch also gelert, wan es also wer, als die

onrecht waer. Mijn vader solde my ooc wel also gheleert hebben, alst also waer, ende soo als die nieuwe Predicanten nv ter tijt leeren, soo solden wy al des duuels eyghen zijn, ende onse olderen solden al ghedwaelt hebben. Hoe comen wy hier toe, het is ketterye ende dwalinghe, sy prediken een nieu ghelooue, Neen, neen ick wil by minen olden God blijuen, ick blijue by minen olden ghelooue, by die olde leere. Dat hooren dan die ionghen, ghedencken oock. Doet dat onse kerckheer, onsen Capellaen, die Monniken die gheestelijcken, ende oock mijn vader, mijn naghebueren, ick wil oock soo doen, ende gheuoelen. Ende aldus coemt die meeste menichte hier toe, die een dwaes leert den anderen, ende datmen nv een woort anders spreket, dan die esels coppen clappen ende begrijpen, soo vlien si op ende crijsschen, niet met scrift, neen mer met bespotten, verachten, smadelike woorden lasteren ende schelden, dan soo sien si om haer, oft haer niemant wil prijsen, ende spreecken, Dat can een man zijn. Lieuer gheck, segt op, wye heeft dijn God, dijn geloof, dijn leer begonnen? // Spreec- G iiij[v]
stu, ick hebbe alle mijn daghen also hooren prediken, soo hoor ick wel die predicant die heeft dy aldus gheleert, ia wat heeft voor die selue predicant ghepreect, oft die biechtvader in de biechte onderwesen, ist een dinc. O biecht biecht, wie mach van v spreken te maten, als ick nv doe van die Predicanten, Soo spreecstu hy heeft sint Thomam, Scotum, Occan, Capreolum, Aristotelem, Auerroim, den meester vanden hooghen sinnen, den Dormi secure, Rosellum, Summulas, dat geestelijck ende wereltlijck recht gepredict, o goet venijn. So vraghe ick voort, wie zijnse die du genoemt hebste, menschen? Heeft hy dan menschen ghepredict so zijn menschen dijn God, gheloof ende leer. Spreecstu niet also, si zijn menschen, met haer leer heeft hy ghepredict. Segt my, wat leeringhen zijnt? Sy spreken van God den Heere seer veel goets. Segt my doch voort, zijn si alle heylighen die van God spreken? Neent. Wie dan? Daer toe holden sy veel questien ende selsame vraghen, die een is teghen die ander, ghelijck als Homerus vanden strijt der Goden seyt. Spreect nv voort, wat vraghen zijn doch dye selue? Sy vraghen, wie, hoe, wat, ende waerom dat die heylighe Driuuldicheyt is, hoe dat Christus Jesus Gods sone is, ende niet en is, wat hy is, wat zijn officie oft ampt, zijn macht is, wat

nüwen prediger yetz leren, so weren wir all des tüfels, so hetten die alten geirret, wo kommen wir dar zů, Es ist ketzery, irrtum, sy predigen einen nüwen glauben, Nüt niit, ich wil by mym alten got bliben, ich blib by mym alten glauben, by der alten leer. Das hören dann die iungen, gedencken, thůd das vnser kirch herr, vnser capplan vnd münch, die geistlichen, auch myn vatter, myn nachbur, ich will auch also thůn....

[G v[r]] crachten de heylige Geest heeft, ende hoe // onse Heere God in sinen creatueren wonderlijcke dinghen doet, ende voort costelijck dinck van hemelen ende Enghelen, ende hoe wy inden hemel mogen comen, ende wat dat vagevuer ende de helle is. Dese en zijn niet selsaem, Lieuer waer door proberen si dat? Die een probeert dat met die een schrift, die ander met een ander schrift, Doch die beholt die ouerhant die door subtijle ende vernuftighe woorden der wijser natuerlijcker meesters, zijn sprake can proberen. Ey goet dinc, segt my doch, wie zijn die natuerlijcke meesters, die also grooten wijsheyt geleert hebben. Aristoteles is die hoochste, Plato, Auerrois, Pithagoras. So hoore ick nv wel dat Aristoteles, Auerrois, Plato, Pithagoras, die rechte oordeel sprekers ouer die heylighe schriftuere zijn. Spreecstu si ghebruycken haer in haren boecken. So segt my, zijn die natuerlijcke meesters Cristen oft Heyden gheweest. Heyden, Griecken, Araben. Segt voort, wat heetstu Heyden, die niet dat ghelooue tot God en hebben, als wy Christen, ende die Joden, doen die Wet was. O lieuer, hoe hebben dan de Heydenen connen rechters zijn, ende bekennen die schrift Gods, als si lieden God noyt gekendt en hebben. Wie is haer God geweest. Sonne ende Mane, Juppiter, Mars, ende die ander afgoden. Ey goet dinck, wat zijn die afgoden? des duuels ghesinden.

¶ Dat besluyt des boecs.

[G v[v]] ¶ Nv willen wy te samen setten den olden God, den olden ghelooue, die olde leer, ende dencken die voorleden tijden, wat meynstu of der duuel niet gheworden is dijn olde God, Aristoteles die dootslagher, Auerrois die Zodomijt, Plato die mammeluyc, dijn olde ghelooue, ende dijn olde leer. Het is een bispraeck ende tis waer, Ten is al gheen golt datter blinct, wat ghelickenisse is dat Kaf metten witten korne? Niet, Hoort die sententie du rechte olde ghec, die God almachtich in desen artikel wtsprect door den heylighen Propheet Hieremiam int veertienste. Ist sake dat een Moriaen zijn huyt oft vel veranderen mach, oft een Panther zijn spreckelde huyt, oft hy solde segghen, neen. Alsoo hoe mocht ghy goet doen, als ghy alle quaet gheleert hebt. O wee wee des herden woorts du nar oft ghec. Leest den Propheet Hieremiam voort wt, die sal nv uwe sotheyt bekent maken, ende dat hem God alleen om dit artikel ghesendt heeft, dien hy alsoo gheheyliget, ende daer toe bereyt hadde, ende in zijnre moeder lichaem. Ende hem was alle te voren geseyt, wat boose olde verstocte ghecken hem te handt solden comen, die met haren olden God haren olden ghelooue, haer olde leer hem solden veruolghen, versmaden, ende ten laetsten

dooden sy hem, maer si en verwonnen // hem niet. Och wolde God dat dese noeswijsen dien Propheet neerstelick met verstande wt lasen, ende ware dan een voncxken der goddeliker vreesen in hem, sy solden hem bekeeren, ende bekennen haer dwalinghe, Maer wat sal ick segghen? Haer stemme roept altijt dat lam, dat lam, sprack die wolf als hem hongherde. Ten gheeft my gheen wonder, want die versochtheyt des voorleden tijden betuyghen ons dat God van niemant meer ende smadelijcker is veracht ende veruolcht is gheweest, dan vanden ghenen die sonderlinghe beuel van hem hebben, dat sy zijn eere ende glorie eenen yeghelicken solden vercondighen. Alsoo is nv gheschiet in onsen tijden, ende het sal oock alsoo wesen tot int eynde der werelt toe, want die Hoere in purpur ghecleedt, met golt ende edel ghesteenten geciert, die holt noch huden op desen dach haer gulden schencvat inder hant, vol Gods, lasteringhe, ende biedet allen haren vrienden, allen Vorsten des aertrijcs, met welcken dranck si droncken maect alle Princen der aerden, als si selue droncken is, van dat bloet der heylighen ende der martelaren Jesu Christi. Dese Hoere sal oncuysheyt bedrijuen met dranck tot inden eynde der werelt, ende sy sal alleen van Christo Jesu verstoort ende gheslaghen worden, want die victorie is hem alleen beholden, daerom en sal hem niemant daer aen stooten oft // verwonderen, oft haer sake als oprecht blijft, so gheluckich voorgaet, alle haer teghenpartye verdruckt ende verderft, oock ghedoot werden, want het moet also geschieden na der Prophetie Danielis .viij. Wie ooren heeft die hoore. Neemt dit voor goet, oft ick ontuchtich waer gheweest, ick hebbe v dat te goede gehdaen, op dat niemant verdwaelt, oft bedroghen en worde, daer voor behoedt ons God met zijn ghenade. Amen.

[G vj^r] [G vj^v]

Laus Deo.

Articulen van Baltasar Friberger.

INLEIDING.

De man, die eenmaal op zich nam de achttien Artikelen, hierachter afgedrukt, te verdedigen, is eene bekende figuur uit het vroegste tijdperk der Reformatie. Het is Balthasar Hubmaier, ook wel naar zijne geboorteplaats Friedberger of Friberger, in het Latijn Pacimontanus genoemd [1]). Aan de hoogescholen te Freiburg i. B. en te Ingolstadt was hij een geliefd leerling van Dr. Johannes Eck, den grooten bestrijder van Luther. Van zijn kant heeft hij den leermeester, die zoo knap was in het debatteeren, vuriglijk bewonderd en hem in een Latijnsch gedicht verheerlijkt. Te Freiburg ontving Hubmaier de priesterwijding. In het j. 1513 werd hij te Ingolstadt door Eck bevorderd tot doctor in de godgeleerdheid. Hij bekleedde er een hoogleeraarsambt en werd zelfs prorector

1) De beste bron voor de kennis van zijn persoon en denkbeelden bestaat in zijne geschriften. Het meerendeel daarvan is in origineele drukken of geschreven copieën aanwezig in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam. De belangrijkste monographie is die van Dr. J. Loserth, *Doctor Balthasar Hubmaier*, Brünn 1893, in-8⁰; eene rijke opgave van bronnen en literatuur verschafte Dr. J. Beck in zijne uitgave van *Die Geschichts-bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn*, Wien 1883 (*Fontes rerum austriacarum*, Abth. II, Bd. XLIII), in-8⁰, S. 47 f. Hier mogen worden genoemd: *Zwingli's Werke* durch Schuler u. Schulthess, Zürich 1828—1842, Bd. II, III, VII, VIII; Sebastianus Franck van Word, *Chronica, Tytboeck ende gheschiet bibel*, s. l., M.D.LXXXIII, fol., *De derde Chronica der Pausen*, fol. 55 v.; Schelhorn in de *Acta historico-ecclesiastica*, Ulm 1738, in-8⁰, p. 100—155; Veesenmeyer, *Ueber Balthasar Hubmör*, in het *Kirchenhistorisches Archiv* von Städlin u. Tzschirner, Halle 1826, in-8⁰, S. 226—248; Dr. H. Schreiber, *Balthasar Hubmaier*, in het *Taschenbuch für Geschichte*, Freib. in B. 1839, in-12⁰, S. 1—130; Gemeiner, *Regensburgische Chronik*, Regensb. 1824, in-4⁰, Bd. IV; *Küssenberg's Chronik* in het *Archiv für*

der universiteit (1515). Zeer spoedig daarop werd hij pastoor aan de domkerk te Regensburg. Toen hij zijne positie hier opgaf (1521), verkreeg hij eene aanstelling op eene minder aanzienlijke plaats, nl. te Waldshut op de grens van Zwitserland. Evenals het genoemde Freiburg behoorde Waldshut destijds tot het Oostenrijksche gebied. Vanhier vluchtte hij naar Zurich (Dec. 1525). In het volgende jaar trad hij te Nikolsburg in Moravië op, totdat hij in de lente van het j. 1528 te Weenen den marteldood heeft ondergaan.

Ten aanzien van zijne godsdienstige denkbeelden kan men in zijn leven drie scherp afgebakende tijdperken onderscheiden. Gedurende het eerste is hij in merg en bloed Roomsch. In het tweede gaat hij mede met de Hervormers, inzonderheid met Zwingli. In het derde schaart hij zich aan de zijde der mannen, die den doop der volwassenen of den doop op belijdenis toepassen en wordt een der bekwaamste en meest geziene voorgangers in hunnen kring. Met deze zijne geestverwanten komt hij nu in eene uiterst vijandige betrekking zoowel tot de Roomsche kerk als tot de overige Hervormingsgezinden. Als hij naar Zurich vlucht, wordt hij opgesloten in de gevangenis en te Weenen wordt door de verdedigers der Roomsche kerk een brandstapel voor hem opgericht.

In betrekkelijk korten tijd heeft deze merkwaardige man dus de grootste overgangen doorgemaakt. Te Regensburg heeft niemand ijveriger dan hij deel genomen aan de beweging, die ten doel had de Joden uit de stad te verbannen [1]). De machtige arm van keizer Maximiliaan beschermde hen. Maar nauwelijks had de dood des Keizers oogen gesloten, of magistraat en bevolking sloegen gezamenlijk hunnen slag en richtten de Joden ten verderve. De synagoge werd omvergehaald en op dezelfde plaats eene kapel „aan de schoone Maria" gewijd. De eerste geestelijke, die er aan werd verbonden, was Hubmaier. Zoowel wegens zijne vurige welsprekendheid als wegens de wonderen, die het Maria-beeld vóór de kapel weldra heette te verrichten, stroomden duizenden bedevaartgangers

schweizerische Reformations-Geschichte des Piusvereins, Freib. i. B. 1875, in-8⁰; *Actensammlung zur Geschichte der Zürcher Reformation 1519—1533*, herausgeg. v. E. Egli, Zürich 1879, in-8⁰; Dr. L. Keller, *Johann von Staupitz*, Leipz. 1888.

1) Gemeiner, *Regensburgische Chronik*, op het j. 1517, S. 313; Loserth, *Hubmaier*, S. 20.

toe. Hubmaier leefde hierin met de gansche ziel. In opdracht van den stedelijken raad hield hij dagelijks aanteekening der wonderdadige genezingen en informeerde nauwkeurig naar de omstandigheden. Binnen zeer korten tijd diende hij eene opsomming in van vierenvijftig mirakelen [1]). In eene kroniek uit dien tijd worden deze dingen als volgt beschreven: „Mannen liepen toe, vrouwen, kinderen, knechts, dienstmaagden en andere personen, soms zonder op een langen tocht iets te eten, en toegerust met hun gereedschap, met sikkels, hooivorken, harken, melkemmers enz., met al wat zij toevallig in de hand hadden. Zij kwamen onmiddellijk van hunne huiselijke bezigheid of van den akker; velen overviel het zelfs op een nachtelijk uur, zoodat zij, ternauwernood met een hemd bedekt, ter bedevaart uittogen. Eenigen liepen zonder ophouden dag en nacht, ten deele zwijgend en gaven te kennen, dat zij onmogelijk konden rusten. Kwamen zij aan bij de schoone Maria, dan barstten zij in schreien en huilen uit en tegelijkertijd dansten zij zoo lang in éénen voort, totdat zij uitgeput ter aarde zonken. Ook lieden uit de stad, die slechts kwamen toekijken, werden door denzelfden zwijmel medegesleept; zij mengden zich onder de vreemdelingen en dansten totdat zij in onmacht vielen. Dan werden aan het Maria-beeld offers gebracht van goud, zilver, was of andere dingen, naar elks vermogen" [2]). Door zekere personen te Regensburg, die der Hervorming waren toegedaan, werd Luther in de zaak betrokken. Hij schreef in een brief aan den raad der stad, dat deze mirakelen naar zijne meening des Satans werk waren [3]). Ook Hubmaier gingen de oogen open; hij zag in dat hij zich op een verkeerden weg bevond en ving aan te bestrijden, wat hij eerst had bevorderd. Hierdoor en door andere omstandigheden werd zijne positie langzamerhand onaangenaam, zoodat hij blijde was op eervolle wijze zijn ontslag te mogen ontvangen en eene nieuwe aanstelling in eene geheel andere omgeving, te Waldshut, met vreugde begroette (1521) [4]). De stad was wel niet zoo groot als Regensburg,

---

1) Gemeiner, *Regensburgische chronik*, op het j. 1519, S. 377.

2) Bij Schreiber, *Balthasar Hubmaier*, in het *Taschenbuch für Geschichte*, S. 16 f.

3) *Luther an den Stadrath von Regensburg*, 26 Aug. 1523, bij De Wette, *Luther's Briefe*, Berl. 1826, Th. II, S. 395 f.

4) Dr. J. Loserth, *Die Stadt Waldshut und die vorderösterreichische Regierung*

maar Hubmaier bekleedde hier de voornaamste geestelijke waardigheid. Hij vervulde zijn ambt met zeldzamen ijver, verhoogde den luister der processiën en voegde aan de viering van het altaarssacrament nieuwe ceremoniën toe [1]). Nog is hij bevangen in de Roomsche leer.... Doch straks verdiept hij zich in de studie der brieven van Paulus. Hij leest geschriften van Luther [2]). Hij knoopt relatiën aan met verscheidene personen in Zwitserland, eerst met mannen, die op de grens staan van de oude en de nieuwe richting; daarna wordt hij vrijmoediger en wendt zich tot besliste Hervormingsgezinden. Hij bezoekt Erasmus te Bazel [3]). Nogmaals wordt hij te Regensburg aangesteld, gevoelt zich daar evenmin op zijne plaats als vroeger en keert naar Waldshut terug. Meer en meer valt te merken, hoe zijne inzichten veranderd zijn. Omstreeks 1 Mei 1523 begeeft hij zich naar Zurich en houdt ernstige gesprekken met Zwingli. Ook de Doop wordt reeds aangeroerd, maar dit onderwerp geeft dan nog geen aanleiding tot verschil [4]). Op het beroemde twistgesprek in de stadsraadzaal te Zurich den 26, 27 en 28 Oct. van het genoemde jaar, waarbij niet minder dan 900 personen tegenwoordig waren, heeft ook Hubmaier zijne stem verheven. Zijne verklaringen lieten aan duidelijkheid niets te wenschen over. Zwingli en hij trokken volkomen dezelfde lijn. De twee onderwerpen, welke op dit twistgesprek behandeld zijn, betroffen de beelden en de mis. Op den morgen van den eersten dag waren door Zwingli en anderen de beelden krachtig aangevallen, waartegenover zich slechts eene uiterst zwakke verdediging had doen hooren. Nadat het middagmaal genuttigd was, spoedden allen zich weder naar de raadszaal. Dr. Sebastiaan Hofmeister daagde ieder, die maar wilde, uit, met de Schrift te bewijzen, dat het hebben

---

in den Jahren 1523—1526, in het *Archiv für österreichische Geschichte*, Wien 1891, Bd. LXXVII, in-8⁰.

1) Loserth, *Hubmaier*, S. 26; Schreiber, a. a. O., S. 22.

2) Brief van Hubmaier van 23 Juni 1522 aan Joh. Adelphius, bij Veesenmeyer, *Ueber Balthasar Hubmör*, in het *Archiv* von Städlin u. Tzschirner, 1826, S. 232—234.

3) Brief van Hubmaier, a. a. O., S. 233.

4) Ein gesprech Balthasar Hůebmőrs von Fridberg Doctors / Auf Mayster Vlrichs Zwinglens zů Zürch Tauffbůchlen / Nicolspurg 1526, Q. D, Bl. 3ᵛ. Kopie in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam.

van afgoden en beelden niet verboden, maar geoorloofd was. Men wist toch, dat er onder de aanwezigen vele voorstanders van het behoud der beelden waren, die zich licht bij het heengaan zouden beklagen, dat zij geen genoegzame gelegenheid hadden ontvangen om te spreken. Dit nu moest niet gezegd kunnen worden. Doch de uitdaging bleef onbeantwoord. Niemand roerde zich. Toen stond Balthasar Hubmaier op. Wat deze aanzienlijke geestelijke verklaarde, zal voor verscheidenen eene verrassing zijn geweest. Hij zeide, dat sedert honderden jaren vele dwalingen en misbruiken door 's Duivels toedoen in de Christelijke kerk waren binnengeslopen. Dit gold inzonderheid van de beelden en de mis. Ook hij stelde zich op het standpunt, dat alleen de Schrift als toetssteen moest dienen en hechtte zijn zegel aan de veroordeeling der beelden. Het gedrukte verslag van dit twistgesprek bevat eene uitvoerige mededeeling van zijne woorden [1]). Niet minder beslist liet hij zich op den derden dag uit over de mis; hij verklaarde uitdrukkelijk zijne volkomen instemming met Zwingli [2]).

Naar Waldshut teruggekeerd, heeft Hubmaier zich aangegord om de kerkelijke toestanden aldaar te hervormen naar het voorbeeld van Zurich. De beelden moesten worden weggedaan, voor de mis moest iets beters in de plaats komen. Ter voorbereiding moest dienen de verdediging van „Achttien Sluitredenen" [3]). Al de geestelijken der stad werden uitgenoodigd ze gezamenlijk te komen bespreken. De Nederlandsche vertaling dezer Sluitredenen is het, welke hierachter wordt herdrukt [4]).

---

1) *Acta oder geschicht wie es vff dem gesprech der 26. 27. vnnd .28. tagen Wynmonadts / in .... Zürich / .... ergangen ist* .... Anno M.D.XXIII. jar. Getruckt in Zürich, in-4⁰, Quatern G, Bl. ij^r—iij^v. Exemplaar in de bibliotheek der Ver. Doopsgez. gem. te Amsterdam.

2) *Acta oder geschicht*, Quat. Q, Bl. i^v—ij^v.

3) *Achtzehen schlusz rede so betreffende ein gantz Cristlich leben / war an es gelegen ist. Disputiert zů Waldtszhůtt / von Doctor Balthasser Fridberger.* etc. M D XX iiij. — Zonder aanwijzing van den naam of de woonplaats des drukkers. Vier ongenummerde bladen. Signatuur: A ij, A iij. Letter: Gothiek. Met den titel zes bedrukte bladzijden. Formaat: in-4⁰. De titel is gevat in eene lijst van dieren bloemornamenten. Hoogte: 18.6 cM., breedte: 14 cM. — Exemplaar in de bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde gemeente te Amsterdam.

4) Een titel schijnt te ontbreken. Er zijn 4 ongenummerde blaadjes. Signatuur: A i, A ij. Letter: Gothiek. Formaat in-8⁰. Aantal bedrukte bladzijden: 7. Aantal regels per bladzijde: 30. Hoogte: 13,6 cM, breedte: 8,8 cM. Het eenige, mij be-

Het stuk vormt een merkwaardig, uitvoerig programma van hervormingen. De merkwaardigheid schuilt ook hierin, dat het reeds dagteekent uit het j. 1524. Het verdient uitvoerig genoemd te worden wegens het groote aantal punten, waarop hervorming noodig wordt verklaard. En niets wordt aangetroffen, dat zou heenwijzen naar het Anabaptistisch standpunt, later door Hubmaier ingenomen.

De lezer zal niet nalaten op te merken, hoe schaars blijkens de voorrede dezer Artikelen de Bijbel verspreid moet zijn geweest. De geestelijken van Waldshut toch worden uitgenoodigd, als ze geen Bijbel bezitten, hun misboek mede te brengen. De bedoeling is, dat ze zich dienen te behelpen met de spaarzame fragmenten van de Schrift, in het Misboek hier en daar opgenomen.

Dat deze sluitredenen in de Nederlandsche taal te Wittenberg bij den beroemden drukker Melchior Lotter van de pers kwamen, is niet minder merkwaardig. De beteekenis van dit feit kan echter moeilijk met juistheid worden bepaald. Het wijst op het verblijf van Nederlanders te Wittenberg. Maar vooral doet het zien, dat eene en dezelfde geestesstrooming zich over Zwitserland, Zuid-Duitschland, Saksen en de Nederlanden heeft verbreid.

Aan het slot der Nederlandsche vertaling staat eene toevoeging, die in het oorspronkelijke ontbreekt. Het is eene aanhaling uit het boekske van Franciscus Lambertus, „dat hy ghescreuen heeft teghen den Reghele van sinte Franscoys". Deze Franciscus Lambertus was de bekende Fransche theoloog, die in de Hervormingsgeschiedenis van Duitschland eene gewichtige plaats inneemt [1]). Hij was geboren te Avignon in 1486. Op vijftienjarigen leeftijd trad hij in de Franciskaner-orde, waartoe hij twintig jaren lang bleef behooren. Hij was gevierd als prediker, en legde zich met

---

kende, exemplaar behoort aan de bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden en is gebonden in hetzelfde bundeltje als de *Refutacie vant Salue regina.*

1) Schelhorn, *Commentatio de vita Francisci Lamberti*, in de *Amoenitates literariae*, Francof. 1725, in-8°, T. IV, p. 307—389; J. W. Baum, *Franz Lambert von Avignon*, Strassb. 1840, in-8°; F. W. Hassencamp, *Franciscus Lambert*, Elberf. 1860, in-8° (in de *Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der reformirten Kirche*, eingel. v. K. R. Hagenbach, Th. IX); F. S. Stieve, *De Francisco Lamberto Avenionensi*, Vratislav. 1867, in-8°; L. Ruffet, *Lambert d'Avignon, le réformateur de la Hesse*, Par. 1873.

kracht toe op de studie der Schrift, totdat hij, wegens zijne opvattingen in het nauw gebracht en ernstig bedreigd, de vlucht nam. Hij trok naar Wittenberg (1522) en gaf daar een jaar lang onderwijs in de exegese. Vervolgens was hij werkzaam te Metz en te Straatsburg, totdat Filips van Hessen hem tot zich riep om de Hervorming in zijn land te helpen invoeren. Hij werd een der eerste hoogleeraren van de nieuw opgerichte universiteit te Marburg, was tegenwoordig bij het twistgesprek tusschen Luther en Zwingli aldaar in 1529 en stierf een jaar later. Talrijk waren de geschriften, welke hij het licht deed zien, meest in het Latijn. Van het verlaten der Franciskaner-orde heeft hij in het openbaar rekenschap gegeven [1]). Naderhand volgden „Commentaren op den regel der Minderbroeders" (of der Franciskaners), in druk verschenen met een aanbevelingsbrief van Luther [2]). Deze „commentaren" zijn behalve in het Duitsch, ook in eene verkorte Fransche vertaling verbreid [3]). Het boekje getuigt van een vurigen geest, maar de schrijver heeft zich doorgaans weten te matigen in zijne uitdrukkingen, behalve op één punt. De paus nl. wordt herhaaldelijk „De Antichrist" gescholden. Overigens wordt eene weldadige terughouding in acht genomen; eene stof als deze, die tot de meest gekruide mededeelingen en de scherpste oordeelvellingen zou kunnen voeren, wordt met evenveel ernst als goeden smaak be-

---

1) *Francisci Lamberti Avenionensis, Theologi rationes, propter quas Minoritarum conuersationem habitumque rejecit.* Herdrukt bij Schelhorn, *Amoenitates*, T. IV, p. 312—324.

2) *Christia nissimi doc. Martini Lutheri, et Annemundi Cocti Equitis Galli, pro sequentibus commentarijs Epistolae.*

Evangelici in Minoritarum Regulam Commentarij, Qui bus, palàm fit, quid tam de illa, quàm de alijs Monachorum Regulis et con stitutionibus sentiendum sit. In Epistola, quae à libri capite est, multarum sectarum perditionis Catalogum inuenies. Francisco Lamberto Gallo Theologo authore. — S. l. et a. De voorrede des schrijvers is gedagteekend: „VVittembergae Mense Martio 1523." Formaat: klein in-8⁰. Letter: cursief Romein. Signatuur: *a* 2—*h* 5. Aantal bedrukte bladzijden, buiten den titel: 122, ongenummerd. Aantal regels per blz.: 27. Hoogte: 14,8 cM., breedte: 10 cM. De titel is gevat in eene Renaissance-lijst. Op eene vaas onderaan de letters: A R O H S. Het drukwerk vertoont groote gelijkenis met dat van talrijke werken van Francisc. Lambertus, die te Straatsburg bij Ioh. Herwag verschenen, maar de lijst om den titel en de versierde beginletters komen niet overeen. Een exemplaar van dit boekje is mij ter leen verstrekt door de Königl. Universitäts-Bibliothek te Marburg.

3) Baum, a. a. O., S. 169; Ruffet, l. c., p. 181.

handeld. Het geschrift vormt een dokument van groote waarde voor hem, die de Hervormers zielkundig wil begrijpen. Men aanschouwt hier als in een spiegel, wat hoofd en hart bewogen heeft van vrome en geleerde kloosterlingen, die vóór anderen den grooten stap gewaagd hebben van de Roomsche kerk tot de Hervorming. De monniken passen op het kloosterleven toe, wat Jezus zegt (Luk. XIV : 26, 27): „Indien iemand tot mij komt, en niet haat zijn vader en moeder en vrouw en kinderen en broeders en zusters, ja zelfs zijn eigen leven, hij kan mijn leerling niet zijn. En wie zijn kruis niet draagt en achter mij komt, die kan mijn leerling niet zijn." Hierop antwoordt Fr. Lambertus: „Christus volgen is niet het monniksleven aannemen, noch in dit of dat gewaad gekleed worden, maar gelooven. Niet zij verloochenen en kruisigen zich zelven, die zich aan zulke nietigheden houden, maar die met Christus sterven en met hem opstaan. Hieruit volgt, dat zij niet daarom, gelijk zij hoogmoedig voorgeven, Zijne discipelen zijn. Want alleen het geloof maakt, terwijl het rechtvaardigt, tot Christus' discipelen" [1]). Monnik worden is volgens velen hetzelfde als toetreden tot den dienst van God, alsof iemand God niet zou kunnen dienen, die niet naar een monniksregel leefde. Hierop zegt de schrijver: God wordt gediend in het hart, evengoed als de Duivel. Gij zijt een dienstknecht Gods, als gij in hem gelooft, als het geloof in u door de liefde werkt. (Dei servitium in corde est, sic et diaboli. Servus Dei es, dum in illum credis, dum fides in te per charitatem operatur) [2]).

Overigens geldt Franciscus Lambertus terecht of ten onrechte voor een van de grondleggers der Gereformeerde theologie. Uit het beschreven werkje wordt hier een fragment in het Nederlandsch ten beste gegeven. Bevat dit eene aanwijzing, dat zijne geschriften reeds vroeg in de Nederlanden gelezen zijn?

Ze werden alle zonder uitzondering als verboden boeken gebrandmerkt door den Index van Karel V van het j. 1550 [3]).

---

1) *In Minoritarum Regulam Commentarij*, c. V, Quat. *c*, fol. 4v, 5r.

2) *In Minoritarum Regulam Commentarij*, c. V, Quat. *c*, fol. 6r.

3) *Die catalogen oft inuentarisen vanden quaden verboden boucken*, 1550, Quatern *b*, fol. ijr; bij Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 24.

Articulen van
Baltasar Friberger.

Ghenade ende vrede in Christo Jesus onsen Heere wensche ic Baltasar Fribergher Prochiaen te walschout allen mijnen Capitel broederen ende Capelaenen aldaer [1]). A i[r]

Lieue Heeren ende broeders na dien een oude costume vander tijt der Apostelen ghebruyct is waer sware saken gebueren den ghelooue aengaende, dat als dan die som meghe (den welcken dat Goddelijc woort te sprekene beuolen is, hem in Christelijcker meeninghe versamen souden, ende die scrifturen confereren ende by een bringhen op dat in de weye der Christenen scaepkens na inhoudt des Goddelijcx woorts eenveerdich voort ge uaren worde, Dese versamelinghe heeftmen voortijden Synodos, maer nv ter tijt Capitelen oft broederscapen [2]) gheheeten, maer midts dat nv ter tijt te desen lesten verurerlijcken tijden hem groote dwalinghe voort brenghen ons Christelijc ghelooue niet weynich beruerende, daer met wy ooc niet alleene ons aen den lichame, maer ooc aen der sielen, spysen ende lauen moghen, ende voort ane des te nuttelijcker onse scaepkens in vrede ende eendrachticheit des Goddelycken woorts voorgaen moghen ende ooc alle achterclap ende lasteringe afghestelt worden, Daer om bidde ende vermane ic v lieden lieue Heeren ende Broeders, Duer den bant // der broederlijcker liefden duer de heylicheyt des Christelijcken vrede, ende duer de name ons heeren Jesu Christi, dat ghy v lieden in desen conclusien in vraghens ende antwoordens wijse van my wtghegaen versien, Die ghescriften grondelijc ondersoecken, ende op dat naer ste Capittel dat wy te Walshout houden sullen van desen saken met my vrindelijc, broederlijc ende duechdelijc handelen wilt mer daer met wy niet met menschelijcke leere onse goede meyninghe en

(A i[v] in margin beside "lieden lieue Heeren ende Broeders, Duer den bant // der broeder-")

1) In het oorspronkelijke: Gnad vnd Fryd in Christo Jhesu vnserm Herrn, Wünsch ich Balthasar Frydberger Doctor etc. Pfarrer zů Waldshůt, allen meynen Capitel brůdern vnd Capellanen daselbs.

2) In het oorspronkelijke: Vor zeyttenn Synodos, aber yetz Capitula oder Brůderschafften gehaissen.

duncken langhe tijt onnuttelijc verteeren willende v lieder Bybele oft waer ghi die niet en hebt, doch uwe misboecken mede bringhen, op dat een den anderen met gronde des Goddelijcken ghescreuen woorts Christelijcke onderwijs medeylen moghen, Daer na wil ic v allen na mijn vermoghen met een broederlijcke maeltijt te mijnen costen onghespijst ende onghelaeft niet wech laten gaen, leeft wel in Cristo Jesu onsen eenighen salichmakere.

Dit zijn de Articulen by den voornoemden Baltasar te Walshout te disputerene [1]). A ij[r]

i Alleenelijck tghelooue maect ons rechtueerdich voor God.

ij Dit ghelooue en is anders niet dan die bekinnisse der barmherticheyt Gods, soo hy ons in die afsendinge sijns eengeborene soons bewesen heeft, Daer ligghen te nedere alle schijnende Christenen die niet dan een historiael ghelooue van God en hebben.

iij Sulck ghelooue mach niet ledich gaen, maer het moet wtbreken tot God in dancbaerheit ende teghen den mensche in alderley werc van broederlijcker liefden, Hier werden alle bueselwercken te neder ghestoten, als keersen, palmen, wy water &c.

iiij Die wercken zijn alleene goet die ons God beuolen heeft, ende die alleene quaet die hi ons verboden heeft, Hier vallen visch, vleesch, eyeren, cappen, crunne &c.

v Misse en is gheen offer, maer een herdachtinghe des doots Christi mits den welcken si noch voor dooden noch voor leuende en mach gheoffert werden, Hier gaen te gronde, sielmissen, wtuaerden, dertichste, leuende, speciaelmissen, votiuen missen ende iaer ghetijden.

1 Der ainig glaub macht vns fromm vor Got.

2 Diszer glauwb ist die erkandtnus der barmmhertzigkaytt Gottes, so er vns in der darstreckung seyns aingebor nen suns, erzaigt hat, da nyder legen alle scheynendte Christen, die nichts dann eyn Hystorischen glaubenn von Gott haben.

3 Sollicher glawb mag nit myessig geen, sonnder můsz auszbrechen gegen Gott, in dancksagung, vnd gegen den menschen in allerlay werck brůderlicher lyebe, Hye werden alle butzen werck nyder gestossen, als kertzenn, palmen vnd weychwasser.

4 Die werck seyndt alle gůt, die vnns Gott gehayssenn, Vnnd die alle bősz, die er vns hatt verbotten, Hye fal lend, fisch, flaysch, kutten, platten.

5 Messz ist nit eyn opffer, sonder eyn wyder gedechttnis des tods Christi, derhalb sye weder für tod noch für le bendig mag auff geopffert werden, Hye gond zegrund Seelgerådt, Sybende, Dreyssigsten, vnd Jarzeyt.

---

1) Dit opschrift ontbreekt in het oorspronkelijke. Daarentegen mist de vertaling den titel van het oorspronkelijke: Achtzehen schlusz rede so betreffende ein gantz Cristlich leben, war an es gelegen ist. Disputiert zů Waldtszhůtt, von Doctor Balthasser Fridberger. etc. M D XX iiij.

vi Alsoo diewil als sulcke ghedachtinghe ghehouden wort, soo sal die doot des Heeren in eens yeghelijckens landtstonghen oft A ij[v] spra-//ke vercondicht werden, Hier vallen alle stomme ende swijghende missen met malcanderen te hoope.

vij Beelden zijn nerghens toe goet, daer om zal sulcken cost voort aen niet meer aen steen ende hout, maer aen die leuende ghebreckege beelden Gods gheleyt worden.

viij Ghelijc een yeghelijc Cristen voor hem seluen ghelooft ende gedoopt wort, zoo zal een yeghelijc sien ende oordeelen duer die scrifture oft hy recht van zijnen herderen ghespijst ende ghelaeft wort.

ix Ghelijc Cristus alleene voor onse sonden ghestoruen is in wiens naeme wy oock alleene ghedoopt zijn alsoo sal hy alleene van ons voor eenen eenighen voorbiddere ende middelaer aenroepen worden, Hier vallen alle pelegri maghen ende aenroepinghe der heyleghen.

x Het is veel betere een eenich veers van eenen Psalme nae een yeghelycx lantsprake den volcke te beduydene, dan vijue gheheele Psalmen in vreemder sprake te singhen, ende, niet vander kercken, dat is van die Christelijc ke ghemeente verstaen te werdene, Hier gaen te nieten, prieme, tertie, sexte, noene, vesperen, completen ende vigilien.

xi Alle leeren die God niet selfs gheplant en heeft zijn te vergheefs inden ban ende sullen wtgheroyt werden, Hier gaen te [A iij[r]] gronde Aristoteles scholieren als Thomas Scotus, Bo//nauentura, Ockam &c ende ooc alle leeren die niet wten woorden Gods en vloeyen.

6 Als offt solliche gedechtnis gehalten wyrt, soll der tod des herren nach eyns yedlichen lands zunngen, gepredigt werden, Hie fallend alle stummende messen mitt eyn ander zehauffen.

7 Bylder seynd zů nichten gůt, des halb soll sollicher kosten furthin nit mer an holtz vnnd stayn, sunnder an die lebendigen dürfftigen bilder Gottes gelegt werden.

8 Wie ein yeder Christ für sich selbs glauwbt, vnnd getaufft wirt, also soll ein yeder sehen vnd vrtailen durch die gschrift, ob er recht von seinem hirten gespeyszt vnd getrenckt werde.

9 Wie Christus allain für vnser sünd gestorben, auch in des namen wir alle getaufft, also soll er allain für vns für ain einigen fürbiter vnd mitler angeryefft werden, Hye fallent alle Walfartten.

10 Es ist vil besser ein eynigenn versz eins Psalmen nach yeden Lannds sprach, dem volck zů vertolmetschen, dann fünff gantz psalmen in frembder sprach singen, vnd nit von der kirchen verstanden werden, hye verschwin denn, Metin, Preym, Tertz, Sext, Non, Vesper, Completen vnd Vigilien.

11 Alle leeren, so Gott nit selbs gepflantzt, seyndt vergebenlich, im Bann, vnd sollen auszgereütett werdenn, Hye gond zůboden, Aristoteles, Schůllerer, als Tho mas, Scotus, Bonauetura vnd Occam, auch alle leeren, so nit ausz dem wort Gottes herflyessen.

xij Den tijt sal comen ende is nv dat niemant voor een priester geacht wort dan die dat woort Gods predict, Hier vallen, vroechmissepapen votiuemissepapen, Requienmissen ende middel mis papen oft priemispapen &c.

xiij Die kerckghenooten (dat is) die Cristelijcke ghemeente sijn schuldich met ghebuerlijcker neeringe ende cleydinge te onderhouden ende te bescermene die hem lieden dat woort Gods, puer claer ende louter bewijsen, Hier gaen te gronde, Cortisanen, beneficiaten, pension besitters, incorporeerders, absenters, Canoni ken, proosten, abten, prelaten, Bisscopen.

xiiij Soo wie dat veegheuier soect, het dwelc ouer veel iaren ghesticht is gheweest van den ghenen die God hueren buyck is, die soecket dat graf Moysi dat hy toch nemmermeer vin den en mach.

xv Den huwelijcken staet den priesteren verbieden ende ander sijns vleeschelijcken lust hem lieden toe laten? is Barraban ontslaen, ende Christum dooden.

xvi Wt menschelijcken crachten cuysheit belouen, is niet anders belouen sonder vluegelen ouer de zee te vlieghene.

xvij Soo wie van tijtdelijcx profijts weghen dat woort gods verlochenen of verswycht die vercoopt die benedictie Gods met den rooden // Esau om een moesgherichte, ende Christus sal hem ooc [A iij[v]]
verloghenen.

xviij Wie dat niet en soect int sweet zijns aensichs zijn broot, die is inden ban, ooc onweer dich der spijsen die hi eet, Hier werden vervloect alle ledich ganghers wie zy oock zijn, als papen, nonnen, bedelaers ende dier ghelijcke.

12 Es wirt die stund kummen, vnd ist yetz, das kayner für ein priester geschetzt würt, dann der das wort Got tes prediget, Hie fallendt, Fryemesser, Votiuer, Re quienisten, vnd mittelmesser.

13 Dye kirchgnossen seynd schuldig, mit gebürlicher narung vnd klaydung zů vnderhaltten vnd zůbeschyrmen dye, so jnen das wortt Gottes, pur klar vnnd lautter anzaygenn. Hie gondt zů grunndt Cortisanen, Pen sioner, Incorporyerer, Absenntzer, Lugender, vnnd Traumenschwetzer.

14 Wellycher sůcht das fegfeür, so von denen deren Got der bauch ist, biszher lang jar gepauen, sůcht daz grab Mosy, das er doch nymmer mer finden mag.

15 Ee verpyeten den Pryestern vnnd sunnst flayschliche vnzucht jnen zůsehen, ist Barrabam ledig lassen, vnd Christum tődten.

16 Ausz menschlichen krefften keüschait verhaissen, ist nichs anders, dann verhayssen on flůgel über mőr zů fliegen.

17 Welcher von zeitlichs nutz wegen das wort Gotes ver leügnet oder still schweyget, der verkaufft den segen Go tes mit dem Roten Esau, vmb ein Linsen můsz, vnd Christus wirt auch sein verleugnen.

18 Wer da nit sůcht inn dem schwaisz seynes angesychtts sein brot, der ist im bann, auch vnwirdig der speysz dye er yszt, Hye werden verflůcht alle můssyg genger, geb wer sy seyen.

Die warhait ist vntődtlich.

Die waerheyt is ondoodelijc [1]).

Fran. Lambertus Minderbrueder van Auennion in Vranckerijcke in zijn boecxken dat hy ghescreuen heeft teghen den Reghele van sinte Franscoys scrift dit nauolgende int. ix. Capittel [2]).

Ic weet wel datmen my, ende alle die de cap pe laten verwaten vanden Antichrist pronunciert, maer een dinc vertroost ons, dat is, Ist dat God voor ons is, niemant en mach ons partie zijn, Ende ooc die Antichristelijcke vermalendinge, is voor ons gheworden Christus ghebenedinghe in den .C. en .vij. Psalme. Sy zullen vermalendien ende ghy sult ghebenedien, Ende wat mach den warachtighen Christenen beter ende danckelijcker ghebueren dan ghebannen ende verscheyden worden vanden Babylonschen rijcke der Papisten, Alsoo hem lieder den Heer ghebiedt, Apoca xviij.
[A iij^r] Mijn volc gaet wt die stadt, te weten, Babilon ende en weest // niet deylachtich van haren sonden, ende en ontfanct niet van haren plaghen, want haer sonden zijn comen tot den hemele, ende die heere is huerder boosheyt ghedachtich, Ende daer om worden wi seer gheerne ghebannen ende ghesceyden van des Paus rijcke, want wy weten wel dat hy is in Gods ban ende van hem vermaledyt is, Ende op datmen hier na niet en peyse dat ic in dese sake gheueysdelijc spreke, op dat ic vrylijc spreken mach in Christo, wt den name vander heyligher kercke, dat is, de ghemeynte van

---

1) Het vervolg ontbreekt in het oorspronkelijke.

2) In het Latijn van Franciscus Lambertus: Scio quod me et omnes qui monachatum deserunt, excommunicatos ab Antichristo pronunciant. Verum id nos consolatur, quod si Deus pro nobis est, nullus nobis contrarius esse potest. Antichristiana quoque maledictio, nobis CHRISTI benedictio facta est. Psal. 108. Maledicent illi, et tu benedices. Demum quid veris Christianis gratius esse potest, quam excommunicari, id est separari à regno Babylonico Papistarum? Sicut illis imperat Dominus. Apoca. 18. Exite de illa, nem pe Babylone, populus meus, et ne participes sitis deli ctorum eius, et de plagis eis ne accipiatis. Quoniam peruenerunt peccata eius usque ad coelum, et recorda tus est dominus iniquitatum eius. Excommunicamur igitur et separamur perquàm libenter, à regno Papi stico, scientes quod à Deo sit excommunicatum et maledictum.

Ne autem quispiam posthac suspicetur, me ficte in hoc negocio procedere, ut semel libere in CHRISTO loquar, nomine ECCLESIAE sanctae Dei, aduersum Papam et regnum suum, id est omnes suis impie tatibus, decretis, bullis, inuentionibus, adhaerentes, pro nunciabo sententiam diuinae excommunicationis, aggra uationis et reaggrauationis (ut aliquando eorum uocabulis utar) et nisi resipuerint, aeternae maledictionis, etiam cum secularis brachij inuocatione, ut egregie circumloquuntur. (*In Minoritarum Regulam Commentarii*, c. IX, Quat. c, fol. 4v, 5r).

allen die warachtich in Christo geloouen, teghen den Paus, ende zijn rijcke, dat is alle die sijn boosheyt, gheboden, bullen, ende vonden aenhanghen, sal ic pronuncieren, wtroepen ende vercondighen die sentencie des Godlijcken bans ende verwatenisse, ende so si seggen der aggrauatien ende reaggrauatien ende vander eewigher maledictien ten si dat si hem beteren ooc met aenroepinghe der weerlijcker macht sprekende nae haerlieder manieren.

¶ Ghedruct tot Wittenberch by my
Melchior Lotther.

Een schoon exposicie wten .lxvij.
Psalm.

INLEIDING.

„Een schoon exposicie wten .lxvij. Psalm" vertegenwoordigt waarschijnlijk eene bijzondere geestesstrooming onder de bestrijders van het bestaande in het eerste vierendeel der XVI^de^ eeuw. Andere bezwaren dan van godsdienstigen aard worden hier tegen de Roomsche kerk te berde gebracht. De misbruiken, waartegen te velde wordt getrokken, betreffen geldelijke belangen. In den loop der tijden hebben koningen en vorsten de kerk begiftigd met rijke goederen. De ondeugden der geestelijken, hunne hebzucht en eerzucht, zijn oorzaak, dat deze goederen aan hunne ware bestemming onttrokken worden. De bedoeling der gevers was ten eerste, dat hieruit zou voorzien worden in de behoeften der kerk; ten tweede, dat de armen, om Christus wil, onderhouden zouden worden. Doch de geestelijken trekken alles aan zich; alleen uit dorst naar goud en eer trachten zij zoo hoog mogelijk te klimmen om daarna van het bereikte zooveel mogelijk te genieten.

Het oorspronkelijke is van niemand anders dan Luther. Een stukje eener preek over Psalm LXVII (LXVIII) [1]) is hier in het Nederlandsch vertaald [2]). De naam des vertalers schuilt in het

---

1) *Auslegung des 67. (68.) Psalms von dem Ostertag, Himmelfahrt und Pfingsttag, 1521*, in *Dr. Martin Luther's sämmtliche Werke*, Erl. 1846, Bd. XXXIX, S. 178–220.

2) Het is gedrukt op 4 blaadjes zonder nummering en zonder signatuur. Elke aanwijzing van jaartal, woonplaats of naam des drukkers ontbreekt. De letter is Gothiek. Aantal regels per blz.: 31. Het eenige mij bekende exemplaar is gebonden in hetzelfde bundeltje van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, dat de *Refutacie vant Salue regina* en de andere hiervoor herdrukte werken bevat.

duister. Hij laat echter vrij duidelijk blijken, welk geesteskind wij in hem ontmoeten, door de keuze van het fragment, dat hij gemeend heeft den Nederlandschen lezer ten beste te moeten geven. Luther heeft deze preek opgesteld op den Wartburg in het j. 1521. Al de 35 verzen van den Psalm worden één voor één besproken. Eene tamelijk bonte rij van onderwerpen wordt aangeroerd. Uit die alle kiest de vertaler er één uit, dat meer met praktische dan met godsdienstige belangen samenhangt. Luther zelf verliest ook op deze bladzijden de hoogste dingen niet uit het oog. De klacht is niet, zegt hij, dat er zooveel geestelijken zijn, maar dat zij een groot aantal onderdrukkers des volks vormen, „die de wereld vervullen met menschen-leeringen, het evangelie verdelgen, met geweld heerschen en dit alles om de wille van schandelijk tijdelijk gewin." Doch naar alle waarschijnlijkheid ligt de reden, waarom de vertaler juist dit fragment in het Nederlandsch heeft overgebracht, vooral hierin, dat hij het als een geschikt wapen heeft beschouwd om de geestelijkheid te bestrijden in hare bevoorrechte financiëele positie. Hij aanschouwde daarin een groot maatschappelijk onheil, waartegen met alle kracht de kamp moest worden aanvaard.

Aanhangers van zulk een gevoelen hebben zich in kringen van zeer uiteenloopenden aard bevonden. Het meest bekend is het nationale Humanisme, waarvan Frans van Sickingen, Crotus Rubianus, Ulrich van Hutten e. a. voorgangers en woordvoerders waren. In het j. 1520 verscheen Hutten's Vadiscus, een boekje, dat zich zelf bij den lezer aandient met de regels:

„Ich kenn der Rōmer regiment,
Der gleichen habens vil vorprent:
Das mir ein solchs nit widerfar,
Ich wett, sye beyten nit ein iar,
So werdens fůren mich zů gricht....
Ich leer der Curtisanen list,
Und sag gantz freylich vnuorhelt,
Wie yetz mit sitten Rom gestelt,
Wer do regirt, vnd wie man lebt,
Wie schand sich mer vnd mer erhebt.
Wie die vns solten geben leer,
Vnsz schicken bōsz exempel heer....

So ist der schinderey kein zal,
Do mit sye scheren blat vnď kal,
Vnd nemen stets von teütschen gelt" [1])....

Ofschoon uitgaande van een geheel ander standpunt heeft toch ook de Duitsche rijksdag van het j. 1518 aan keizer Maximiliaan eene schriftelijke opsomming overhandigd van „bezwaren tegen den Roomschen stoel," waarin op de maatschappelijke gevaren van de zijde der hiërarchie gewezen werd [2]). Eene opzienbarende gebeurtenis vormde in het j. 1520 de verschijning van Luther 's „An den christlichen Adel deutscher Nation von des christlichen Standes Besserung," waaruit de nationale Humanisten, zij het ook ten onrechte, afleidden, dat hij een der hunnen stond te worden. Dat men op maatschappelijk gebied de geestelijkheid hard kon bestrijden zonder daarom ontrouw te willen worden aan de Roomsche kerk, kwam treffend uit op den Rijksdag te Worms in 1521. Toen daar de Stenden opnieuw voor Karel V hunne grieven tegen de hiërarchie opsomden, bleken die van hertog George van Saksen, waarlijk geen vriend van Luther, de hevigste [3]).

Slotsom: de man, die het noodig heeft geacht dit boekje in de Nederlandsche taal te verspreiden, zal behoord hebben tot de velen, die op maatschappelijke gronden de bestaande kerkelijke toestanden afkeurden, hoewel overigens niet met zekerheid kan worden aangewezen binnen welk kamp hij zich heeft bevonden.

---

1) *Vlrichi Hvtteni opera* ed. E. Böcking, Lips. 1860, in-8°, Vol. IV, *Vadiscvs dialogvs qvi et Trias romana inscribitvr*, p. 147 seq.

2) *Beschwerden Deutscher Nation*, bij Walch, *D. Martin Luthers Sämtliche Schriften*, Halle 1745, 4°, Th. XV, S. 551—558.

3) *Des Herzogs Georg zu Sachsen Beschwerden gegen die Geistlichen*, bij C. E. Förstemann, *Neues Urkundenbuch zur Geschichte der Kirchen-Reformation*, Hamb. 1842, in-4°, Bd. I, S. 62—64.

¶ Een schoon exposicie wten .lxvij.
Psalm des Propheets Dauids, ghetrocken
ter eeren Gods ende profijt der simpel-
der Cristenen menschen. Opt
xxix. ende .xxx. veers.

[Fol. 1v]

Die xxix. ende .xxx. veerskens wten .lxvii.
Psalm des Prophete Dauids getrocken,
ende ter eeren Gods ende profite der sim-
pelder Cristenen heerlijc wt gheleit, daer
inne die selue Prophete ons claerlyc voorseit heeft,
ten iersten hoe dat Coningen, Vorsten, ende Princen
met groote giften, als wy nv sien, de heylighe
kercke rijkelijc besetten wouden, ende ten
anderen hoe de Pausen, Bisscopen, Car-
dinalen, ende ander Prelaten &c dat selue
duer haer onuersaeide ghiericheyt
ter bederfenissen des volcx Chri
sti namaels nv deerlijc mis-
bruycken, ende ten hooch-
sten sitten wouden.

Dat xxxix. [1]) veers. [Fol· 2r]

Ⅽ O Heere om dijns tempels wille te Jherusalem sullen v die Coninghen ghiften toe brenghen.

Die wtlegginghe.

Hier luydet die Prophete als oft hi sprake van eenen lichameliken oft wtwendigen tempel ende giften, ende het mach ooc wel henen gaen in een simpel verstant [2]), dat Coninghen ende Vorsten hebben der kercken veel goets gegeuen, ende die onderhouden, als ooc Esaias seit int .xlix. Die Coningen sullen uwe voesters sijn, ende die Coninginnen uwe voesterssen, ende int lx. cap. Ghi sult suygen dat melc der heydenen, ende metter borsten der Coninghen suldi ghesogen wor den, dat is hier voortijden bij den heyleghen Bisscoppen al gesciet, doen noch geen misbruyc en was maer het is nv al langhe vergaen, Dat is seit die Propheet, al ghesciet om des tempels wille te Jherusalem, dat is om der kercken wille, die te Jherusalem haer beginsel ghenomen heeft, ende van daer al de weerelt duer verbreyt is, want den tempel te Jherusalem was gheheel bedoruen doen dit geschie de ende volbracht wort, dwelc doch niet voore, mer na de opuaert Christi gheschien moeste, ghelijc als in desen Psalm in voorgaende veerskens bewesen wort.

Maer dit en is niet daer om ghescreuen, dat de kercke soude rijc zijn, maer het soude alleenlijc een onderhoudinghe zijn, als die woorden Esaie luyden, Maer het is ghescreuen om te bethoonene // [Fol. 2v] die cracht des geloofs, dwelc God zo becrachticht heeft, dat ooc Coninghen, Coninghinnen ende Vor sten tot gheloouene bekeert, ende haer ghelooue met sulcken gheschincke der giften betuyghen souden, die armen inder kercken daer mede tonderhou dene, meer [3]) ghelijc als tghelooue duer valsche leeren gheschent ende bedoruen is. Nv sijn ooc sulcke goeden [4]) gheeomen totten scandelijcxsten

---

1) Lees: xxix.
2) Und mag wohl hingehen in einfältigem Verstand.
3) Maar. — Hier begint de nieuwe volzin.
4) De kerkegoederen.

misbruyc, dat gheen arm mensche daer af genieten en can ende dat heeft de Propheete ooc te vooren ghesien ende spreect.

Dat dertichste veers.

ɑ O Heere straft dat Dier oft beeste des Riets die versamelinghen der Stieren onder de Calueren des volcx, welc Dier daer regeert in die liefhebbers des siluers, ende verstroyt dat volc dat daer soect int naeste te sijne.

Die wtlegghinghe.

Ouermius [1]) dat int voergaende veersken voorscit is dat der kercken souden van Coninghen ende Princen goeden ghegeuen werden om Cristus wille de arme tonderhouden, zoo is daer duere der ghiericheyt oorsake ghegeuen tot allen quade, ende en is doch niet te verbeteren ghewesen [2]), daer om bidt hier de Prophete, dat God wille straffen die goetghierighe ende eersoeckeghe menschen [3]), die sulcke goeden tot hem trecken, ende alleenlyc om goet ende eere willen int hoochste climmen, ghelijc als nv ter tijt de Paus, Car-
[Fol. 3r] dinalen, Bisscopen, Papen, Mun//cken ende dien seluen hoop gheheel rasende zijn, maer laet hooren hoe hyse bescrijft.

i Ten eersten noempt hyse een Dier oft beeste des Riets, als die int riet woont, daer om dattet beestelijcke menschen zijn, sonder eenyghen gheest ende ligghen int Riet, dat is in haere eygene menschen ghesetten welcke zijn anders niet dan als een Riet, dat daer schijnt eenen staue oft stoc ghelijc, en is van binnen hol ende ydel, alsoo schijnen die men schen ghesetten als het wat wesende, maer daer en is niet in, anders dan dat Dier hem daer in weydet want het gheeft ende draecht den buyc genoech toe [4]) daer om spreect Christus Mathei int .xi. Johannes Baptista en was niet een Riet dat daer haerwaert ende daerwaerts met allen winden wanchelde. Ghelijc dan die leere is zoo wort ooc dat volc, het wert ooc een onghestadich ydel volc daer wt, sonder ghelooue haerwaerts ende daerwaerts wankelende alleenlijc als haer leeraerts willen, ghelijc als wy sien dat de Paus met zijnen ghesetten die weerelt went, ende leydet waerwaerts hy henen wil Van desen Dier oft

---

1) Overmits.
2) Ist doch nicht zu umbgehen gewesen.
3) Geizen und Ehrgeizigen.
4) Ist Nichts darhinter, ohn dasz sich das Thier drunter weidet; denn es gibt und trägt dem Bauch gnug zu.

beeste des Riets, spreect ooc Job int .xli. Cap. ende noempt eenen sulcken hoop beemoth [1]), segghende, Hy leyt geerne int Riet ende vochtighe plaetsen, dat is in menschen leere, die dat cruys Christi niet en leeren.

ij Daer na leyt de Propheet hem seluen wt, wat dat Dier oft beeste des Riets zy, Ic meyne seit hy, die versamelinghe der Stieren onder de Calue ren des volcx, dat is die Bisscopen ende predicanten in der kercken, een yeghelyck in zijn bisdom oft proc//hie, [Fol. 3v]
want eenen osse oft stier in die heyleghe scriftuere heet een Predicant oft Bisscop, als .S. Paulus .i. Cor ix. betuycht ende die coeyen oft calueren zijn sulcker predicantet volc [2]), daer om spreect hy onder die Calueren des volcx, als oft hy segghen wilde ic sprecke in een verborghen verstant van calueren die daer luyden zijn.

Hy gheeft ooc te verstaene dat sulcken Rietdier, ende Stieren veel zijn sullen [3]), ende die gheheele kercke besitten int tgene dat [4]) hy niet en seit, die Stieren maer die versamelinghe der stieren, ende niet die calueren eens volcx maer van veel luyden [5]).

Soo en is dan nv die claghe niet datse veel zijn alle Riet, Dieren, ende machtighe Stieren zijn int volc [6]) die de weerelt met menschen leeren veruullen, dat ewangelium vernielen met ghewelde, ende craehte domineren, ende dat al om des scandelijcx tijtlijcx goets wille [7]), want dat woordeken Abirim, en heet niet alleen Stieren maer oock stercke machtighe luyden, want ooc God Abir heet in die scriftuere, om zijnre macht wille, nv dese dinghen sien wij alle voor ooghen oueruloedich.

iij Breeder spreeckt hy, Die Riet beeste ende der Sieren hoop gaet in zijn regiment alsoo, dat alle de zijne zijn gheltsacken ende siluer suchtighe geesten [8]), is dat niet oock voor ooghen, wie is in des Paus secten, wie oefent hem in menschen ghesetten [9]) dan om ghelt ende des buycx wille.

Den geestelijcken staet is doch nv langhen tijt ghierigher gheweest dan die ghiericheyt selue, zoo dat een openbaer spreeck woort daer af is ghecomen //

---

1) Dit en de volgende Hebreeuwsche woorden (Abirim, Abir, Kraboth) staan in den Duitschen tekst met Hebreeuwsche letterteekens gedrukt.

2) Solchs Predigers Volk.

3) Dasz solcher Rohrthier und Ochsen viel sein werden.

4) In dem, dasz.

5) Nicht, die Kälber eins Volks, sondern vieler Völker.

6) Nu ist das nicht die Klag, dasz ihr viel sind; sondern, dasz sie, der so viel sind, alle Rohrthier und gewaltige Ochsen sind im Volk.

7) Mit Gewalt hirrschen; und das allis umb des schändlichen zeitlichen Guts willen.

8) Alle die Seinen sind Geldsäcke und silbersuchtige Geiste.

9) Wer ist in des Papst Secten, oder ubet sich in Menschengesetzen.

[Fol. 4r] Noempt my eenen Cardinael, eenen Bisscop, eenen Pape een Munck, die om Gods wille in zijn officie gaet ende hoe langhe woude hy daer in blijuen in dien daer nemmermeer voorder ghe-niet oft gelt en waere. Daer om spreeckt de Propheet wel, dat dat Dier oft Riet beeste regeert in die geltsuchtige oft lief hebbers des siluers, des zy niet en moghen versaet worden.

iiij Ten vierden Heere verstroyt dat volck die daer soecken de naeste te zijn, dat zijn die bouen aen sitten willen, als Paus, Cardinael, Bisscop, Pape Munich die daer gheestelijc werden om der eeren wille. Siet hoe fijn heeft de Propheet al dit wesen van te vooren ghesien. Hy stelt hier een woordeken Kraboth, dat is die nakinghe, dat ghebruyckt oock diewils Moyses, wanneer hy van des priesters offi cie oft offerhande spreect, daer om dat de priester wanneer hy offerande doen soude, soo moeste hi tot Gode naken. Daer om spreect hier die prophete sunderlinghe vanden genen die hen seluen dringhen totten geestelijcken staet, ende tot Gods dienst naken [1]). Ende wanneer hy hadde willen grof duytsch spreken [2]), in desen veerse soo hadde hy ghewisselijc op dese wijse gesproken. O God straft alle die daer hen seluen dringhen om paus, Cardinael, Bisscop pape, munic, ende gheestelijc te werdene, ende en verbeyden niet tot dat zy daer toe ghedwonghen oft gheroepen van yemant worden, want zy en soec ken ghewisselijc anders niet dan alleenlijc eere ende goet, brassen, suypen, ende goede daghen, ende [Fol. 4v] werden Stieren ende tyrannen int volc. Ende zy en dich // ten niet dan menschen ghesetten, om uwe, Euange lium te verdoemen [3]). Tot allen welc misbruycken si oorsake nemen datse sien, dat hy [4]) Coninghen ende vorsten goeden gegeuen zijn om de kercke tonderhoudene [5]) Straft, straft, weerdt, weerdt [6]), lieue Heere God weerdt, die kerstenheyt gaet daer af tonder, het zyn boose Riet vincken. Merct, nv siedi wat die propheet vanden pausdom, ende papisten houdt.

¶ Gode lof [7]) dat hy ons in dese uwterste daghen, wter duysternissen totter claerheyt brenct.

---

1) Die sich dringen zu dem geistlichen Stand, und zu Gottis Dienst nahen.
2) Wenn er hätte sollt grob Deutsch reden.
3) Dämpfen.
4) Lees: bij.
5) Zu wilchem allem werden sie verursacht, dasz sie sehen Güter bei der Kirchen, von Konigen zu Erhalten der Armen geben.
6) Straf, straf, wehre, wehre.
7) De twee laatste regels zijn van den vertaler.

Een troost ende Spiegel der siecken.

INLEIDING.

De vervaardiger van dezen „Troost ende Spiegel der Siecken", heeft in de gevangenschap gedeeld van Ioannes Pistorius, den eersten martelaar der Hervorming in Holland. Het was Willem Gnapheus, de beroemde humanist, die het rectors-ambt had bekleed aan de Latijnsche school te 's-Gravenhage. Hij is het geweest, die het eerste uitvoerige verhaal van het martelaarschap van Pistorius heeft te boek gesteld. Telkens als deze laatste uit het verhoor naar den kerker terugkeerde, teekende Gnapheus uit zijn mond op, wat er was voorgevallen, welke vragen hem gedaan waren en welke antwoorden hij gegeven had. Deze verborgen aanteekeningen werden later, toen Gnapheus zich weder op vrije voeten bevond, tot een ordelijk geheel samengevoegd. Door de openbaarmaking heeft hij voor den geliefden en vereerden vriend een onvergankelijk monument opgericht [1]).

---

1) *Een suuerlicke en de seer schoone disputacie. Welcke gheschiet is in den Haghe in Hollant / .... ghenoteert .... van eenen wel gheleerden man. Anno duysent vijfhondert XXV ....* Wat macht scaden. Ic hebt ghewaecht; z. pl. of j.; in-8⁰ (verschenen tusschen 1525 en 1529); het eenig bekende exemplaar bevindt zich in de bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden; latere uitgaven in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage; herdrukt door Prof. Paul Fredericq, in het *Corpus documentorum inquisitionis neerlandicae*, 's-Gravenh. 1900, Dl. IV, blz. 453—495. Vollediger in het Latijn verschenen te Straatsburg in het j. 1546: *Ioannis Pistorii a Worden, ob evangelicae doctrinae assertionem, apud Hollandos primo omnium exusti vita: Per Gulielmum Gnapheum Hagiensem ....* Anno M. D. XXV.; — herdrukt door Prof. Paul Fredericq, a. w., Dl. IV, blz. 406—452. Zoowel de Nederduitsche als de Latijnsche uitgaven zijn spoedig door de Inquisitie zoo zeldzaam geworden, dat J. Revius meenen kon

Gnapheus heeft een veelbewogen leven gehad. Door hem zelven zijn hieromtrent eenige mededeelingen gedaan in eene latere, omgewerkte uitgave van het geschrift, dat hierachter volgt [1]). Behalve hetgeen in menigvuldige werken aangaande hem is opgeteekend [2]), zijn ook monographiën aan hem gewijd [3]). Eene lijst zijner geschriften is reeds ten beste gegeven in de „Bibliotheca" van Gesner [4]).

In het j. 1523 werd Gnapheus met den bekenden rechtsgeleerde Mr. Cornelis Hoen (Honius) gevangen gezet. De Satan, zoo luidt het, had door sommige zijner schildknapen deze vervolging over hem doen komen, omdat Gnapheus zijn rijk van ceremoniën en valschen godsdienst niet zoo naarstig wilde volgen, eeren en voorstaan, als zij gaarne wilden [5]). In den kerker werden hij en Hoen bezocht

---

het werk voor het eerst te drukken in: *Ioannis Pistorii Woerdenatis martyrivm, Descriptum à Gvilielmo Gnapheo Hagiensi, nunc è Manuscripto editum à Iacobo Revio*, Lug.-Bat. 1649, 8⁰. Van dit laatste bezorgde Mr. J. Verwey eene Hollandsche vertaling: *Historie van het lijden ende de Doodt aengedaen Jan de Backer*, 2e dr., Leyden 1657, in-8⁰.

1) *Tobias ende Lazarus mit grooter nersticheydt ghecorrigeert .... ende in drie Dialogos .... ghedeelt ....* Door M. VVilhelmum Gnapheum. Ghedruckt te Embden by Gellium Ctematium. An. 1557. — Een exemplaar bevindt zich in de bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

2) L. Gvicciardini, *Description de tovt le Païs-Bas*, Anvers M. D. LXVII, fol., p. 240; M. Z. Boxhorn, *Theatrum Hollandiae*, Amstelod. [1632], 4⁰, p. 353; M. Schoockius, *Liber de bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, 4⁰, p. 479; G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amsterd. 1677, 4⁰, blz. 92 vlg., 95 vlg.; J. J. Foppens, *Bibliotheca belgica*, Brux. 1739, 4⁰, T. I, p. 402 seq.; D. Gerdes, *Historia ecclesiastica Evangelii Seculo Decimo Sexto in Belgio renovati*, Gron. 1749, 4⁰, p. 33 seq.; J. de Riemer, *Beschryving van 's Graven-Hage*, Delft 1730, fol., Dl. I, Stuk II, blz. 598 vlg.; Dr. J. G. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der kerkhervorming in Nederland tot 1531*, Amst. 1873, Dl. I (zie het Register).

3) E. F. Harkenroth, *Vitae Guilhelmi Gnaphei brevis descriptio*, in de *Bibliotheca Historico-Philologico-Theologica*, Bremae 1725, 8⁰, Class. VIII, p. 111—119; H. Roodhuyzen, *Het leven van Guilhelmus Gnapheus*, Amst. 1858, 8⁰; Dr. H. Babucke, *Wilhelm Gnapheus, ein Lehrer aus dem Reformationszeitalter. — Lobspruch der Stadt Emden*, Emden 1875, 8⁰; Dr. Reusch, *Wilhelm Gnapheus, der erste Rector des Elbinger Gymnasiums*, in het Gymnasial-Programm, *Zu der öffentlichen Prüfung der Schüler des Gymnasiums*, Elbing 1868, 4⁰, S. 13—39 (I); hetzelfde Programm, 1877, S. 1—38 (II).

4) *Bibliotheca Vniuersalis, siue Catalogus omnium scriptorum locupletissimus, authore Conrado Gesnero*, Tigvri M. D. XLV., fol. 290. Vollediger bij Harkenroth, *Vitae Guilhelmi Gnaphei descriptio*, l. l., p. 116—119.

5) De opdracht der uitgave van het j. 1557, *Tobias ende Lazarus*, Quat. A, bl. v^v.

door Joannes Pistorius [1]). Na drie maanden werd hun tegen borgstelling het gebied der stad 's-Gravenhage als gedwongen verblijf aangewezen. Cornelis Hoen stierf. Gnapheus herkreeg twee jaren later de vrijheid. Nu werd Pistorius naar den Haag gevoerd en in de gevangenpoort opgesloten. Nauwelijks had Gnapheus hiervan gehoord of hij stelde een verweerschrift op om zijn geestverwant te redden. Maar binnen drie dagen had hij in het lot van Pistorius te deelen. Te voren toch had een open brief van hem het licht gezien, waarin hij trachtte eene moeder te troosten, die bedroefd was, omdat haar zoon de monnikskap had afgelegd. In dit vlugschrift werd het kloosterleven aangevallen. Het had ten gevolge dat de schrijver opnieuw werd gevat en na verloop van tijd veroordeeld om gedurende drie maanden boete te doen in een klooster. „Toen ik nu," zegt Gnapheus, „in dit klooster vertoevende, overdacht, welk een bedroefden tijd wij beleefden, wegens de groote vervolging in Nederland en de gruwelijke bloedstorting der oproerige boeren in Bovenland, waardoor veel bedroefde weduwen en weezen gemaakt waren in vele landen, heb ik aanvankelijk dit boeksken uit de H. Schrift samengesteld, ook om mij zelven te troosten en het rijk des Duivels (die mij om een troostelijk briefken zoo hard deed vervolgen) afbreuk te doen. Dat dit boeksken daarna terstond in druk gekomen is, dat is buiten mijn weten en wil geschied, want het was niet zoodanig gemaakt als het behoorde te wezen om gedrukt te worden. Nochtans heeft het veel vruchten opgeleverd en veel goede lieden tot kennis der waarheid gebracht, hetwelk ik daaruit wel afleiden kan, dat dit boeksken menigmaal is herdrukt geworden en een van de boekdrukkers daarom onthoofd is" [2]).

Ook nadat Gnapheus de opgelegde boetedoening had volbracht, heeft men hem niet met rust gelaten. In het j. 1528 brak eene nieuwe vervolging tegen hem uit, waarmede de Stadhouder en het geheele Hof van Holland zich ernstig bezig hielden. Hij en zijne huisgenooten werden beschuldigd van het breken der vaste, omdat bij

---

1) *Ioannis Pistorii a Worden vita*, Per Gulielmum Gnapheum, in den herdruk bij Dr. Paul Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis neerlandicae*, Dl. IV, blz. 407.

2) De opdracht der uitgave van het j. 1557, *Tobias ende Lazarus*, Q. A, bl. vi[r] en [v].

rijke staatkundige en andere ondernemingen [1]). Te Emden vervaardigde hij zijn verweerschrift tegen Staphylus, den man, die hem te Koningsbergen het hardst bestreden had. In het j. 1557 zag zijne „Lofspraak op de stad Emden" [2]) het licht, een Latijnsch gedicht, waaruit lateren allerlei hebben geput voor de kennis der Oost-Friesche geschiedenis [3]). Hij bezorgde eene vertaling van een van Bullinger's werken, de „Somma des christelicken religions" [4]). Deze vertaling beleefde verscheidene uitgaven [5]). Te Emden vervaardigde Gnapheus ook de nieuwe bewerking van den „Troost ende spiegel der siecken", welke hij nu liet drukken onder den titel: „Tobias ende Lazarus". In de opdracht werd verklaard, dat dit boekje wegens zijne vlucht ongecorrigeerd gebleven was gedurende den tijd, dat hij zich buitenslands bevond. In Nederland (waartoe men blijkbaar Emden rekent) terugkeerende, heeft hij bevonden, dat het zeer incorrect en niet naar zijnen zin gemaakt noch gedrukt was. Daarom heeft hij het wederom ter hand genomen, het naar den wensch van veel goede lieden naarstig verbeterd, en onder zijnen naam laten verschijnen [6]). Het zou misschien de moeite loonen tusschen de twee bewerkingen eene zorgvuldige vergelijking in te stellen om uit te maken, of de schrijver met deze „verbetering" ook verandering op leerstellige punten heeft bedoeld. Dit worde aan verder onderzoek overgelaten. Uit historisch oogpunt is de inhoud der eerste uitgave het merkwaardigst en daarom wordt deze hierachter herdrukt.

---

1) E. Meiners, *Oostvrieschlandts kerkelyke geschiedenisse*, Gron. 1738, 8^0, Dl. I, blz. 29; Dl. II (1739), blz. 2.

2) *Aemdanae civitatis Encomion*, herdrukt in de [Brenneisenschen] *Ost-Friesische Historie und Landes-Verfassung*, Aurich 1720, fol., Tom. I, Lib. II, *Acta*, S. 217—231; in Duitsche verzen overgebracht door Dr. H. Babucke, in het aangehaalde werk: *Wilhelm Gnapheus, ein Lehrer aus dem Reformationszeitalter*. — *Lobspruch der Stadt Emden und ganz Ostfrieslands*, S. 19—57.

3) Zie de menigvuldige aanhalingen bij J. I. Harkenroht, *Oostfriesche Oorsprongkelykheden*, Gron. 1731.

4) De eerste uitgave was van het j. 1562. De Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden bezit die van het j. 1567: *Somma des christelicken Religions. — .... door Henricum Bullingerum. — Wt den Hoochduytschen .... Ouergheset.* Door M. Vilhelmum Gnapheum. — .... Gedruckt An. 1567. In-8^0. Zonder naam of woonplaats des drukkers.

5) Dr. A. J. van 't Hooft, *De theologie van Heinrich Bullinger in betrekking tot de Nederlandsche reformatie*, Amst. 1888, blz. 116.

6) De opdracht der uitgave van het j. 1557, *Tobias ende Lazarus*, Q. A, bl. vij.

Gnapheus stierf als rentmeester der geestelijke goederen te Norden in het j. 1568.

De „Troost ende spiegel der siecken" kan zoowel tot de stichtelijke als tot de polemische geschriften worden gerekend. Volgens den titel is het stichtelijk bedoeld en een groot deel van den inhoud beantwoordt daar ook aan. Een aantal bladzijden bezitten nog voor ons een waarlijk vertroostend en opbouwend karakter [1]). De rede des schrijvers neemt hier en daar zelfs eene hooge vlucht [2]). Zonder twijfel heeft hij een praktisch doel gehad en getracht in eene bepaalde behoefte te voorzien. Zijn werk had een dergelijken oorsprong als de „Tesseradecas" van Luther, welke geschreven werd om aan het krankbed van Frederik den Wijzen te worden voorgelezen [3]). Men gevoelde zoo diep het onvoldoende van hetgeen de stichtelijke letterkunde in het Roomsche tijdperk den kranken en stervenden geboden had, van de verschillende vormen van „Zielentroost", „Ars moriendi" of „Sterfkunst", heiligenlegenden en wat dies meer zij. Niet de opwekking eener folterende zielsangst moest het streven zijn; niet op de voorspraak der heiligen moesten de kranken leeren hunne laatste hoop te stellen. Niet op de laatste communie, niet op het vasthouden eener waskaars, het kussen of het vasthouden van het crucifix komt het aan. Maar de lijdenden moeten er toe worden gebracht troost en licht te vinden in de gemeenschap met God den Vader, te vertrouwen op Hem, zich te verblijden in Zijne liefde en genade. Daarom zette Luther in overleg met Spalatinus zich aan het werk om allereerst ten dienste van den beminden Keurvorst en verder van alle kranken iets nieuws te scheppen. Het blijkt niet, dat Gnapheus het geschrift van Luther heeft gekend, ofschoon het al vijf jaren bestond. Nage-

---

1) *Troost ende spiegel der siecken*, Q. F, bl. vij^r—G, bl. iij^v; G, bl. viij^r en ^v; hierachter blz. 209—214, 220 vlg.

2) *Troost der siecken*, Q. F, bl. iij^v en het vervolg; hierachter, blz. 205 vlg.

3) *Tessaradecas Consolatoria pro Laborantibus et Oneratis D. Martini Lutheri*, in *D. Martini Lutheri Opera latina varii argumenti*, cur. Dr. H. Schmidt, Francof. ad M. 1867, 8°, Vol. IV, p. 88—135. — Georgius Spalatinus vertaalde het in het Duitsch: *Ein trostlichs Buchlein Doct. Martini Lutheri Augustiners. in aller widerwertickeyt eynes yeden Christglaubigen menschen.* Deze Duitsche vertaling verscheen nog in het j. 1520 op 3 plaatsen te gelijk: te Wittenberg, Leipzig en Augsburg.

volgd heeft hij het in geenen deele. In den vorm bestaat zelfs geen zweem van gelijkenis tusschen beider pennevrucht. Maar Gnapheus had hetzelfde oogmerk. Hij noemt uitdrukkelijk de Roomsche werken, waarvan hij den kranke de lezing ten sterkste ontraadt, het Mirakelboek van Arent Bosman, den Zielentroost, het Sterfboek, de Gulden Legende en het Vaderboek [1]). Zijn eigen geschrift is eene doorloopende opwekking tot vertrouwen op God, dankbaarheid jegens Christus en hoop op de zaligheid door zijn lijden en sterven verkregen [2]). De schrijver vindt gelegenheid om een aantal der voornaamste geloofswaarheden uiteen te zetten.

God is de Hemelsche Vader; de mensch Zijn kind [3]). De kranke Lazarus moet bedenken: het is de wil Gods, die mij doet lijden [4]). God zendt lijden, omdat Hij de zonde haat; opdat het lichaam der zonde worde uitgedaan aan het kruis en afsterve aan de lusten des vleesches [5]). In het lijden moet Christus worden nagevolgd [6]). In de smarten wordt het geloof geoefend [7]). Het lijden is zwaarder, als het wordt ondergaan zonder geloof [8]). Den inwendigen mensch geschiedt genade, als de uitwendige romp vernederd wordt [9]). De Heer beproeft de uitverkorenen [10]). Hoop in het lijden en vroolijkheid des harten zijn een teeken en vrucht des geloofs [11]). Het einde van het geloof is de zaligheid [12]); maar men moet niet voor het lijden eene belooning willen hebben [13]). Op den preekstoel wordt een historisch geloof verkondigd, dat ook de Duivelen hebben [14]). Alles komt aan op het geloof, dat in ons werkende is

---

1) *Troost der siecken*, Q. E, bl. v^{v}; hierachter, blz. 197 vlg.

2) *Troost der siecken*, Q. A, bl. iiij^{r}; bl. v^{r}; B, bl. vij^{v}; bl. viij^{v}; C, bl. iiij^{r}; bl. viij^{r}; H, bl. ij^{v}; hierachter, blz. 156, 157, 171, 172, 176 vlg., 181, 223.

3) *Troost der siecken*, B, bl. vi^{r}, vij^{v}, viij^{v}; hierachter, blz. 169, 171, 172.

4) *Troost der siecken*, B, bl. iiij^{r}; hierachter, blz. 166.

5) *Troost der siecken*, B, bl. ij^{r} en ^{v}; hierachter, blz. 163 vlg.

6) *Troost der siecken*, C, bl. iij^{r} en ^{v}; hierachter, blz. 175 vlg.

7) *Troost der siecken*, B, bl. viij^{v}; F, bl. vi^{v}, vij^{r}; hierachter, blz. 172, 208 vlg.

8) *Troost der siecken*, B, bl. iiij^{v}; hierachter, blz. 167.

9) *Troost der siecken*, B, bl. v^{r}; hierachter, blz. 168.

10) *Troost der siecken*, B, bl. viij^{v}; hierachter, blz. 172.

11) *Troost der siecken*, B, bl. vij^{v}; hierachter, blz. 171.

12) *Troost der siecken*, B, bl. viij^{v}; hierachter, blz. 172.

13) *Troost der siecken*, C, bl. ij^{r}; hierachter, blz. 174.

14) *Troost der siecken*, B, bl. viij^{r}; hierachter, blz. 172.

door de liefde [1]). Wij moeten het licht onzes geloofs laten schijnen bij de menschen, opdat zij, onze goede werken ziende, den Vader mogen verheerlijken [2]). De ware discipelen van Christus worden aan de liefde gekend [3]). De werken der liefde gaan voor de werken der Wet (dat zijn de ceremoniën) en daarnaar zullen wij geoordeeld worden [4]). Want de Heer wil barmhartigheid en geen offerande [5]). De offeranden der Wet zijn een figuur geweest van de offerande van Christus; wij behoeven nu geen offeranden, geen ceremoniën meer [6]).

De wijze, waarop de schrijver over deze onderwerpen handelt, is niet tegen, maar ook niet geheel in den geest van Luther. Men kan dit proeven uit de wijze, waarop hij Timotheus de vraag laat beantwoorden: wat het ware geloof is? Het geloof, zegt hij, is eene levendige en vaste gewaarwording in het harte, dat wij Gode onzen Vader behagen en dat Hij ons door zijnen lieven Zoon Jezus Christus genadig is in alles, wat wij doen of wat ons overkomen kan, in leven en in sterven [7]). Misschien zou Luther dit antwoord niet hebben afgekeurd, maar hij zou het toch anders hebben uitgedrukt. In overeenstemming met Luther leert Gnapheus, dat het geloof een geschenk is [8]); dat de Christenen de genade, welke God hun heeft verleend, moeten uitstorten tot dienst, troost en bijstand des naasten, als God door Zijnen geest zoodanigen zin en lust in hunne harten gegeven heeft [9]), dat de welbehagelijkste werken die zijn, welke God zelf in ons werkt [10]). Zulke verklaringen bewijzen, dat Gnapheus de diepten der religieuse waarheden had gepeild. Dat hij niet tot de onmiddellijke aanhangers van Luther kan worden gerekend, komt duidelijk uit, waar hij spreekt over het Avondmaal. Het Avondmaal is ingesteld om den dood van Christus te verkondigen en elkander voor te houden, dat

---

1) *Troost der siecken*, B, bl. i^r; hierachter, blz. 162.
2) *Troost der siecken*, A, bl. viij^r; hierachter, blz. 161.
3) *Troost der siecken*, A, bl. viij^v; hierachter, blz. 161 vlg.
4) *Troost der siecken*, A, bl. iiij^v; hierachter, blz. 157.
5) *Troost der siecken*, A, bl. v^r; hierachter, blz. 157.
6) *Troost der siecken*, A, bl. v^r; hierachter, blz. 157.
7) *Troost der siecken*, B, bl. vi^v; hierachter, blz. 170.
8) *Troost der siecken*, B, bl. vi_r; E, bl. viij^r; H, bl. iiij^r; hierachter, blz. 169, 201, 225.
9) *Troost der siecken*, A, bl. viij^r; hierachter, blz. 161.
10) *Troost der siecken*, F, bl. ij^v; hierachter, blz. 205.

Christus zijn lichaam heeft overgegeven in den dood, opdat wij zouden komen in het leven [1]). Dit is het gevoelen, dat wordt voorgedragen in de „Epistola christiana admodum", den Open Brief, die wordt toegeschreven aan Mr. Cornelis Hoen, waarop Hinne Rode te vergeefs te Wittenberg de goedkeuring van Luther kwam vragen en die door Zwingli is uitgegeven [2]).

Overigens heeft de schrijver nagelaten door eenige persoonlijke aanwijzing ons in te lichten omtrent zijn standpunt. Slechts laat hij Tobias eenmaal spreken van: „wi Euangelische luden" [3]).

Welke waarde deze „Troost ende spiegel der siecken" moge bezitten als stichtelijk werk, met het volste recht kan het ook onder de polemische geschriften worden gerangschikt. Dit springt zoo in het oog, dat het geen nadere aanwijzing behoeft. De lezer zal reeds bij het opslaan van de eerste bladzijden getroffen worden door de scherpte van den toon en de onbarmhartige wijze, waarop de Roomsche geestelijkheid over den hekel wordt gehaald. Telkens komt die toon terug; de eene verkeerdheid na de andere wordt bestreden. De geestelijken zijn traag en laten het lezen hunner getijden gaan vóór het bezoeken der kranken, behalve waar het de rijken der aarde geldt [4]). Zij moesten liever den stervenden verkondigen wat Christus ons door zijnen dood verworven heeft, dan hun het sacrament te geven [5]). Op den kansel schimpen de geestelijken meer op degenen, die niet betalen, dan op hen, die Gods geboden overtreden [6]). Zij vervloeken iemand ras als ketter en dringen aan op zijne vervolging [7]). Zij vergeven uwe zonden en maken rechtvaardig om giften of gaven; maar in de menschen is geen zaligheid [8]). Helaas! vroeger waren de Christenen

---

1) *Troost der Siecken*, F, bl. i[v]; hierachter, blz. 203.

2) *Epistola christiana admodum, Ab annis quatuor ad quendam, apud quem omne judicium sacrae scripturae fuit, ex Batavis missa, Per Honnium Batavum*, herdrukt bij Gerdes, *Historia evangelii seculo XVI. passim per Europam renovati*, Gron. 1744, 4°, [T. I], in de *Monumenta*, p. 231—240.

3) *Troost der siecken*, B, bl. i[r]; hierachter, blz. 163.

4) *Troost der siecken*, A, bl. ij[v]—iij[v]; hierachter, blz. 153—155.

5) *Troost der siecken*, A, bl. iiij[r]; hierachter, blz. 156.

6) *Troost der siecken*, A, bl. vi[r] en [v]; hierachter, blz. 159.

7) *Troost der siecken*, A, bl. vi[v]; hierachter, blz. 159.

8) *Troost der siecken*, A, bl. vi[v]; hierachter, blz. 159.

in menschengeboden en eigen werken gevangen [1]). Het leven des Christens is niet een leven der ceremoniën, der kerkgangen of sacramenten, maar een leven des geestes der waarachtigheid, der liefde en barmhartigheid [2]). Tegenover den ijver om met woorden of werken deel te nemen aan den kerkelijken ceremoniëndienst stelt de schrijver, dat alle arbeid dienen moet tot eer van God en profijt des naasten [3]). De misbruiken en dwalingen der Roomsche kerk veroordeelt hij doorloopend op grond der Schrift [4]). Wat niet op de Schrift gegrond is, moet men niet geloovig aanvaarden [5]). Waar het woord Gods bekend wordt gemaakt en het geloof aangegrepen, vallen de beelden en mirakelen weg [6]). Het rijk van den paus is niet gevestigd op de Schrift [7]); evenmin de mis [8]). Krachtig wordt die mis bestreden [9]). De klachten van den kranke over de dure missen, welke hij heeft doen lezen om de gezondheid te herkrijgen, nu eens voor drie, dan voor vijf, dan voor zeven gulden, zoodat hem deze ziekte reeds zes pond grooten heeft gekost, terwijl hij te laat inziet dat het geld zeer verkeerd besteed is [10]), vormen een ironisch trekje in deze overigens ernstige lectuur. Aan de heiligenvereering en de bedevaarten wordt eene uitvoerige bestrijding gewijd [11]). Ook de heiligen waren zondaren [12]). Het lijden der martelaren bezorgde hun het eeuwige leven niet [13]). Alleen Christus' dood heeft voor ons het eeuwige leven verdiend [14]). De martelaren zijn, reeds voordat zij leden, door hun geloof gerechtvaardigd; maar in hun dood hebben zij getoond te gelooven, dat Christus voor ons het leven heeft verworven [15]). Wij moeten niet de heiligen navolgen,

---

1) *Troost der siecken*, G, bl. v^{r}; E, bl. iiij^{v}; hierachter, blz. 216, 196.
2) *Troost der siecken*, A, bl. viij^{v}; hierachter, blz. 162.
3) *Troost der siecken*, A, bl. viij^{v}; hierachter, blz. 162.
4) *Troost der siecken*, G, bl. vj^{r}; hierachter, blz. 217 vlg.
5) *Troost der siecken*, E, bl. iiij^{v}; hierachter, blz. 196.
6) *Troost der siecken*, E, bl. iiij^{r}; hierachter, blz. 196.
7) *Troost der siecken*, E, bl. vi^{v}; vij^{r}; hierachter, blz. 199 vlg.
8) *Troost der siecken*, F, bl. i^{r} en ^{v}; hierachter, blz. 202 vlg.
9) *Troost der siecken*, E, bl. viij^{v}—F, bl. ij^{v}; hierachter, blz. 201—205.
10) *Troost der siecken*, D, bl. iiij^{r}, E, bl. viij^{v}; F, i^{r}; hierachter, blz. 186, 202.
11) *Troost der siecken*, D, bl. iiij^{r}—E, bl. viij^{v}; hierachter, blz. 186—201.
12) *Troost der siecken*, C, bl. vij^{v}; hierachter, blz. 181.
13) *Troost der siecken*, C, bl. viij^{r}; hierachter, blz. 181.
14) *Troost der siecken*, C, bl. viij^{r}; hierachter, blz. 181.
15) *Troost der siecken*, C, bl. viij^{r}; hierachter, blz. 182.

want ook zij hebben gedwaald, maar Christus alleen [1]). Erkenning van Gods rechtvaardigheid helpt meer dan alle bedevaarten [2]). Mirakelen, welke de heiligen in de beelden heeten te doen, zijn niet dan een bedrog en spotternij der duivelen [3]). Als de geesten van afgestorvenen om bedevaarten vragen, kan men zich misleid achten door duivelsche illusiën [4]). De canonisatie der heiligen is eene goddelooze zaak [5]). De schrijver legt den vinger op een erge wondeplek, waar hij het in de Roomsche kerk afkeurt, dat zij de hevigste zielsangsten bij den zondaar tracht op te wekken [6]). Zelfs biecht en sacramenten helpen niet om die angsten te verdrijven. Daartegenover stelt Gnapheus het Woord Gods, dat vrede en kwijtschelding verkondigt aan het hart [7]).

Treffend is de uitroep van Lazarus: het is mij leed, dat ik zoover van God gekeerd ben. Mijne aflaatsbrieven, mijne kasse-brieven [8]), mijne reliquiën en heiligdommen, mijn zotte devotie-boekjes en rozenkransjes en alles, waarop ik een valsch betrouwen gesteld heb, wil ik terstond doen verbranden [9])!

Op de volgende opmerkelijke leeringen moge nog gewezen worden:

Men moet bidden in de moedertaal [10]).

De huisvader predike voor zijn gezin [11]).

De leeken mogen zelf toezien, hoe zij in de wegen des Heeren behooren te wandelen, elkander hulp en troost hebben te brengen [12]).

Alle kerkelijke inkomsten moeten worden vereenigd en bestemd om door diakenen aan de armen te worden uitgedeeld [13]). Verder

---

1) *Troost der siecken*, C, bl. viij^{v}; hierachter, blz. 182.
2) *Troost der siecken*, D, bl. iij^{v}; hierachter, blz. 186.
3) *Troost der siecken*, E, bl. ij^{v}; hierachter, blz. 194.
4) *Troost der siecken*, E, bl. iiij^{v}; hierachter, blz. 196 vlg.
5) *Troost der siecken*, E, bl. v^{v}, vj^{r}; hierachter, blz. 198.
6) *Troost der siecken*, I, bl. i^{r}—ij^{r}; hierachter, blz. 230—232.
7) *Troost der siecken*, I, bl. ij^{r}; hierachter, blz. 232.
8) Getuigschriften, betrekking hebbende op reliquiën, die in een kasse (châsse) bewaard werden.
9) *Troost der siecken*, F, bl. iij^{r}; hierachter, blz. 204 vlg.
10) *Troost der siecken*, B, bl. vi^{r}; hierachter, blz. 169.
11) *Troost der siecken*, G, bl. v^{v}; hierachter, blz. 217.
12) *Troost der siecken*, A, bl. vij^{r} en ^{v}; hierachter, blz. 160.
13) *Troost der siecken*, B, bl. iv; hierachter, blz. 163.

moeten zij dienen om scholen te onderhouden, weezen te verzorgen, jonge, eerlijke lieden aan eene nering te helpen en arme maagden uit te huwelijken [1]).

Geen wonder, dat een geschrift met zulk een inhoud verboden werd. Het werd geplaatst op den Index van het j. 1550 [2]). De nieuwe bewerking van 1557, onder den titel: „Tobias en Lazarus", onderging in het j. 1570 hetzelfde lot [3]). Dit heeft niet belet, dat men het is blijven lezen, want het werd ook daarna nog herdrukt [4]).

De eerste uitgave zou waarschijnlijk geheel vernietigd zijn, als er geen exemplaar was bewaard gebleven in hetzelfde bundeltje van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, dat ook de „Refutacie vant Salue regina" en de verhandeling „Vanden olden God gelooue ende leere" bevat.

---

1) *Troost der siecken*, B, bl. i^v, ij^r; hierachter, blz. 163.

2) *Die catalogen oft inuentarisen vanden quaden verboden boucken*: .... *na aduys der Vniuersiteyt van Loeuen*, Te Loeuen geprint / M. CCCCC. L., Quat. C, bl. ij^v.

3) Dr. C. Sepp, *Verboden lectuur, Een drietal Indices librorum prohibitorum*, blz. 255—257.

4) Dr. Sepp, t. a. p., blz. 255.

ℂ Een troost ende Spiegel der siec

ken ende der ghenen die in lijden
zijn / wt die Heylige scrift by
een geuoecht / ende neerste-
lick ghecorrigeert.
M. D. xxxi.

ij. Timothei . iij.

☞ Alle scrifture / van God ingegeuen is nut om
te leeren / te onderwijsen / te straffen / te vermanen
in gerechticheyt / op dat die goddelicke mensche
volmaect sy / ende tot alle goede wercken wel ge
schict / ende verstant hebbe hoet God belieft.

❦ Een is van noode,
spreect die Heere selue. &c.

ℂ Also seggen wi mede, van dit boecxken / bouen al
le ander boecken ist van noode / datmen dese ma-
terie wel ercaut / Want in tribulacie wijcter
veel van God / want si aldusdanige leeringe ende
scriftuere noyt ter herten getogen noch grondeli-
ken verstaen en hebben / ende men heeftse ons in
voorleden tijden niet voor gheholden / Weest
God dancbaer, ende hebt lief alle menschen.

A i^{v}

¶ Totten Christeliken Leser.

Ter naerstigher begheerten van veel broeders so heb ick wt broederlijcker liefden een onderwijsinghe tsamen gheuoecht wt die heylige scriftuere, tot leeringe, troost, ende behulpelicheyt van allen menschen, bysondere vanden ghenen die bedruct, benaut, oft met eenich cruys beladen zijn. Sulcx, dat dit boecxken wel mach heeten der siecken troost oft spieghele, waer mede alle menschen vermaent worden, haer cruys op te nemen ende verduldelijcken te verdraghen, dwelcke die goedertieren Vader haer op leyt, tot een onderproeuinghe des gheloofs, oft tot een straffinghe der sonden, want anders soo souden si door haer onlijdsaemheyt ende murmurerens tegens God, alle die vrucht ende looflicheyt des lijdens ende des cruys verliesen. Maer den Heere moeten wy bidden, dat hy onse patientie wesen wil, ende dat hy ons dat wasdom des godliken saets int herte geue, want ten is niet dat Pe trus plant, ende Apollo nat maect, als God dat wasdom niet en gheeft. Dit boecxken is in tween ghedeylt, Int eerste deel, wordt die bedructe ende siecke Lazarus, daer hy sieck int bedde leyt van Timotheo gheleert, hoe hy hem seluen int cruys ende lijden verduldelijcken draghen sal. Int tweede deel wert die selue Lazarus, so hy den doot vast nakende is, van Tobia onderwesen, hoe profitelijcken ende costelijcken dinck, dat die doot der Christenen is, ende datmense niet en behoort te vreesen. Die prologhe gheeft ons een goede vermaninghe om malcanderen wt liefden te dienen, ende in alle noot by te staen. God gheue ons allen zijn godlijcke ghenade ende salige ghunste, dat wi alle te samen hier moghen leuen, lijden, onsen naesten dienen, ende int eynde steruen, tot zijnder eeren. Amen.

Die Voorreden oft Prologhe des nauolgenden Boecxkens. A ij^r

C Timotheus comende van sinen Prochiaen, die hem gheweygert hadde den siecken armen man Lazarum te comen besoecken, spreect also by hem [1]).

Warachtighe Herder ende Bisscop van onser sielen Christe Jesu, hoe weynich vintmen nv alsulcke Herders, die haer sielen setten voor haer schaepkens, als ghy ten eynde toe seer lieflick ende vlijteliken ghedaen hebt. Onse Herders en waken nv ouer u schapen niet, si en soecken niet door de dore in de schaepskoye te gaen, maer als warachtighe huerlinghen soo loopen si wech ende verlaten die schapen, als si die woluen sien comen, Ja si vallen diewils selfs met die woluen toe. Och ten zijn gheen rechte nauolghers vanden ghenen die ghy als schaepkens seyndet onder tmiddel [2]) der woluen want si nv selue gheworden zijn als woluen onder de schaepken, Is dat niet wel seer te beclagen?

Tobias.

Wat let v burman, dat ghi aldus bedruct zijt, ende gaet al clagende ende suchtende by der straten?

Timotheus.

Och buer man, het verdriet my so seer, dat wi arme luden, so cleyne exempelen der liefden sien, aen de ghenen die hem seluen wtgeuen voor onse Her-//ders ende sielbewaerders. A ij^v

Tobias.

Hoe dat liefbroeder, wat isser te doen.

Timotheus.

Ghy weet wel, dat ons nabuer Lazarus, seer sieck is, ende langhe

1) Bij zich zelven.
2) Te midden.

in dese ellende gheleghen heeft, also dat wi verdriet aen hem sien, ouermidts zijn groote onuerduldicheyt.

Tobias.

Dat is waer, Ick heb zijn huysvrou gheseyt, dat ick hem morgen soude comen besoecken, ende wat goets vant steruen leeren, want hy mocht wel hier niet langhe wesen, Maer wat wilt ghy my van hem segghen.

Timotheus.

Ick badt terstont onsen nieuwen Capellaen, door [1]) dat lijden ons Heeren, dat hy doch eens on sen armen Lazarum soude comen besoecken, ende hem wat goets leeren van de verduldicheyt, die hy als een Christen mensche behoort in zijn lijden te draghen. Maer het was al voor eens doofmans dore, wat ick hem bade.

Tobias.

Ist ymmers waer? Wat onscult boot hi doch [2]).

Timotheus.

Dat moecht [3]) ghy wel dencken wat onscult plagen sy te doen, alsmense wat goets vercht te doen: Hi seyde, Ic moet noch mijn getijden aflesen, ende daer na noch misse doen, Ic heb voorwaer gheen tijt, als ick eens ledich ben, so sal ick comen.

A iij^r

Tobias.

Wat hoor ic nv, Ick hadde ghewaent dattet een goet Euangelisch man gheweest hadde, want hi holt hem so heylichlic opten stoel, dat ick mi daer af verwonderde, maer ic sie wel dattet niet dan een groot beueynst hypocrijt en is, Hi plach emmers selfs op die preecstoel dicwils te vercondighen, datmen hem niet sparen en solde, hy wilde oock int middel vander nacht geerne opstaen van zijn bedde.

Timotheus.

Ja, om tsacrament ende dat Olysel byden siecken te brengen, ende daer een stuck gelts mede te gewinen, Anders, soo en crijcht ghy hem ouer een voet niet.

---

1) Om de wille van.
2) Hoe verontschuldigde hij zich?
3) Kunt.

Tobias.

Het is seker wat vreemts, die man spreect somtijts vanden Euangelio al oft een Engel waer.

Timotheus.

Hi doet dat meer ander lieden doen, hi draecht dat Euangelium mede in die mouwe, ende hi heeft het wel inden mont, maer niet int herte, noch inden handen.

Tobias.

Tis seker wel te beclaghen, dat wi die vrijheyt der spijsen cleederen, plaetsen ende tijden, die dat Euangelium met haer brengt, wel aenne men, maer wi en schicken dat niet tot een steruinghe van onser sinneliker begheerten, noch tot diensten van onsen naesten. Wil ick v segghen broeder, wat ghy ghedaen solt hebben.

Timotheus.

Ja doch wat. A iij^{v}

Tobias.

Ghi solde onse Prochiaens deuocie met een dubbelde stuuer ghesterct hebben, so solde hy tot den armen wel bereyt gheweest hebben te comen.

Timotheus.

Tis seker waer, het bleeck laestwerf wel datmen hem niet seer en behoefde te bidden om tot des Burgemeesters weduwe te comen, soo si sieck lach, daer quam hy wel alle dage by, ooc ongheroepen, ende wachtede na die siele, gelijc een ghier nae den krenghe, om een testament ende een goet besprec van haer te ghenieten, Sijn dat Pastoren?

Tobias.

Neent, het zijn warachtige woluen, daer Ezechiel van spreect, Dat si dat melck eten van haer schapen, ende met die wolle ghecleedt werden mer si en behoedense voor die woluen niet, Ick laet my duncken, dat het zijn beueynsde hypocrijten, ende beschilderde grauen, die wtsuypen der weduwen huysen, ende langhe gebeden oft ghetyden lesen, waer omme si swaerlijcker ordeel ontfanghen sullen, dit peynse ic, zijn die valsche Propheten die in schaeps cleederen gaen, ende van binnen zijnt grijpende woluen.

Timotheus.

Och wisten dese Papen ende Religiosen, wat een Christeliken werc dattet is, de bedructen te troosten, die siecken te besoecken,
A iiij[r] die arme luden te hel-//pen, si solden voor alle werck hen lieden te dienst loopen, Want Gods ons af nemen sal het gene dat wy den minsten doen, als oft wi dat hem ghedaen hadden, Mer die Papen en achten daer niet veel op, want si seggen, dat si lange genoech zijn by de siecken ende crancken, als si haer dat Sacrament gheuen.

Tobias.

Och oft noch also waer, dat si den siecken dat auontmael behoorliken voorhielden, ende leerden den Christenen, wat ons Christus door zijn doot verworuen ende verdient hadde. So mochten die siecken God den Heere een lofsanck singen, van die victorie des doots, die den gheloouighen al verwonnen is, want dat is dat Cristus seyt, datment in de vermaninghe van hem doen sal te weten, Alsmen den doot des Heeren vercondicht, soo als Paulus vermaent. Maer nv doen si daer anders niet toe, dan dat si die .xij. articulen slechs eens den siecken voor lesen, ende daer na tbroot des Heeren inden mont steken, sonder eenighe vordere vermaninghe daer van te doen, ende daer mede meynen si dat alle dinghen wel wt gherecht zijn, Ja God gheue, dat si niet dicwils haer ooghe hebben tgelt [1]) dat op den dissche der armer huyskens leyt, dan op der siecken nootdruft, ende en slicken niet, dan na een goet testament.

Timotheus.

Si moeten wel seer verblint zijn, datse min conscientien daer
A iiij[v] van maken, dat si den armen dat broot des // woort Gods daer haer na hongert, niet en breken dan dat si haer getijen, missen, ende vigilien daerom solden laten staen, een Christen mensche die een leuendige tempel des heyligen gheest is, moet achter staen ende vertoeuen, al had hy noch so veel noots, tot dat die Paep zijn ghetijen gelesen, ende die grauen der dooden, tot sinen schoonsten [2]) wel besocht heeft. Christus gheboot den iongelinghe die zijn Discipel wolde zijn, als dat de dooden solden vanden dooden laten begrauen werden, ende dat hi om des begrauens wille niet en solde achterbliuen, om trijc Gods te vercondigen, Wat solde hi dan tot die segghen, meyndy, die haer onschult met haer popelen ende

1) Lees: Op of na tgelt.
2) Op zijne schoonste manier.

lesen doen, dat si bi den armen daer druc ende lijden is, niet en gaen ende vercondighen dat rijcke Gods.

Tobias.

Sonder twijfel broeder, en heeftet den iongheline niet geholpen, dat hy de doode begeerde te begrauen, veel te mijn [1]) soldet de Papen helpen, dat si om haer missen ende quispelen vertreck nemen [2]) haren naesten, ia Christo selfs te dienen, met dye wercken der liefden, die voor alle wercken des ge sets [3]) ende verbonts behooren te gaen, gelijck Cristus seyt, dat de sone Gods is oock een Heere des Sabbots. Na dat wy onsen naesten die wercken der liefden bewesen hebben oft niet, daer na sullen wy gheoordeelt worden.

Timotheus.

Dat is na den Euangelie wel geseyt, daerom strafte ooc Christus die schriftgheleerden wel // te recht van haer valsche goetduncken [A v[r]] der Cere monien, ende beual haer dat si solden gaen leeren wat dat te seggen waer, dat God seyt, Bermherticheyt begeer ick, ende gheen sacrificie.

Tobias.

Hoe verstaet ghi dat woordeken, wilde God dan die sacrificien niet hebben, die hy doch selfs so scerpeliken beuolen hadde te doen. Het schijnt oft Christus daer selue teghens zijns Vaders beuelen sprake.

Timotheus.

Ick salt v seggen. Alle die sacrificien ende brantofferen des Wets, en waren nergens om ingeset ende den Joden geboden, dan om haer figure ende beduydens wille, Sy beduyden, die warachtige toecomende offerhande Christi, die hem seluen wt die brant der liefde voor onse arme sondaren inden doot, met het wtstorten zijns selfs bloet als een eewige ende warachtige Priester, ouer ghegeuen heeft. Nv wy Christum dan hebben so cesseren alle ander offeranden, nv wy tot het lichaem ghecomen zijn, so en vraghen wi na de schaduwe niet meer, want Cristus is het eynde ende het volbrengen des Wets, wy en behoeuen nv de Wet met haren ceremonien ende gerechticheden niet meer als eenen tuchtmeester, die ons tot Christum voort aen brengt, want alleen diet vanden Vader

1) Veel minder.
2) Uitstellen.
3) Wet.

gehoort ende geleert heeft, die coemt tot hem. Ouermidts dan dat die Pharizeen meer aensaghen ende betrouwen haer sacrificien ende
[A v^v] die wercken des Wets, dan sy hem // aensagen, die daer door bediet was, wiens wercken des lieftes [1]), si om die gerechticheyt der Wet veroordeelden. So vermaent Christus haer, dat si solden leeren, dat God barmherticheyt hebben wilde ende geen sacrificie, die hem niet dan een walghinghe en waren, so ghy in Esaia claerlick lesen mocht.

Tobias.

Ghi hebt mi dat seer wel wtgeleyt, Mer wat segt ghy tot dat woordeken Christi, Dit moet ghy doen, ende dander [2]) niet laten, want daer verstaen onse Papen ende scriftgeleerden by, dat si haer getijen, missen, vigilien, ende quispelen moeten doen ende waer nemen, ende die wercken des barmherticheyts oock vergheten.

Timotheus.

Met dat woort straft Christus die Scriben [3]) ende Phariseen, die doe ter tijt alsoo stonden op haer sacrificien, feestdagen, tienden ende offerhanden, ghelijcken Hedens daghes ons Papen voor dalder heylichste ende weerdichste werc holden, missen ende ghetijen te lesen, ende den heylighen dach te vieren. Die tienden waren den Priesters vanden olden Wet ghegunnet, ende van God in de Wet toegeschict, maer dat si die selfde so scerpelijcken sochten, om die Wet niet te buyten te gaen int vertienden van dille, mente, ende comijn, daer mede gauen si haer groote ghiericheyt, ende haer verkeerde liefde des Wets te kennen, want si in dit stuck daer haerluyden profijt in stack, wolden die Wet seer nauwe gheholden
[A vi^r] hebben, maer in die andere groote hooftstuc-//ken des Wets, daer si geboden werden vander wet om haer seluen tot den diensten haers naesten wt te gaen, daer en vraechden si niet meer nae, dan oftse haer niet aen en ghinghen, Daeromme seyt Christus also, Wee v, ghy Scriben ende ypocrijten die daer vertient mente, dille ende comijn, maer dat het principaelste ende wel tswaerste is des Wets, dat laet ghy achter, dit moet ghy doen, ende het ander niet laten, dat is, Soo lange als die Wet haer course ende loop heeft, als si noch ter tijt doet, soo moechdy v gherechticheyt vanden tienden wel ontfanghen, ooc van dille, mente oft comijn, maer die wercken des gheloofs ende barmherticheyts, die de Wet v voor het

1) Der liefde.
2) Het andere.
3) Schriftgeleerden.

meeste ende principaelste afeysschet, die en moet ghy ymmers niet verlaten [1]), mer voor alle dingen eerst doen, besiet nv [2]) dese straffinge, die onse gheestelike luyden tot haerder verschooninghe nemen, niet wel en dient tot haer vermaninghe ende berispinghe, ghemerct dat sy in die liefde [3]) vermaledidinghe der voorschreuen hypocriten veruallen zijn, want si meer crijten ende verdoemen op die preecstoel den ghenen die haer hoochtijt penninghen, offerhanden oft renten vanden prouenen niet en betalen, dye God haer nochtans in die nieuwe Wet niet toe gheschict en heeft, als hy te voren die tienden ghedaen hadde, dan si den ghenen doen, die Gods geboden ouertreden, in eerbrekerye, in dronckenscappen, ende onbarmherticheden, Also dat si // wel mogen gelijckent [4]) werden inden Propheten die vette Ossen die daer gaen weyden in dye weyden van Samarien, ende eten den armen wt [5]) dit zijn die Propheten, die tvolck verleyden, die met haer tanden biten ende vercondigen vrede. Ende als ghy haer dan niet een stuck inden mont en worpt, so maken si een heylich oorloghe ouer v, dat is, si seggen dat ghy een vermaledijt ketter zijt, datmen v behoort te veruolgen ende te verdempnen oft sulcke partije ende strijt God behaechlic waer. Daerom seyt de Propheet, soo is den nacht haer voor een visioen, ende duysternisse is haer waersegginghe, ende die sonne gaet ouer dese Propheten onder. Maer o volc Gods die v salichmaken, v sonden vergeuen, ende seggen dat ghy welvarende zijt, die bedrieghen v, want inden mensche en is gheen salicheyt. Dit zijnse die daer verslinden der weduwen huysen, die in haer yseren magen mogen [6]) al verteeren dat haer toecoemt [7]) ghelt, gout, huys, oft lant, sant, renten brieuen ende bullen. Dit zijnse die de godloosen rechtueerdich maken om ghiften ende gauen, ende vercondighen vrede haer God den ghierighen buyck, doen zijt altemael te dienste. [A vi^v]

Tobias.

Ontbeyt [8]) broeder, ende verbittert v niet te seer ouer den boosen, haer ordeel en vertoeft niet, laetse bliuen, Si zijn toch blint ende leytsluyden der blinden, wi mogense vast tot de kennisse

---

1) Nalaten.
2) Ziet nu toe, of.
3) Lees: selfde.
4) Afgeschilderd als.
5) Op.
6) Kunnen.
7) Al wat zij ontvangen.
8) Wacht.

[A vij^r] Gods ende tot die liefte haers broeders vermanen, op auont-//tueren, oft si ons hoorden, ende haer sonden bekenden.

Timotheus.

Lieue man, wat soldemen haer vermanen, si segghen tot de ghenen die daer sien, En wilt niet sien, Ende tot denghenen diet verstaen, En wiltet niet hooren, Bekenden si haer blintheyt soo en solden si gheen sonden hebben, als Christus seyt, Maer nv segghen si, Wy sien, daerom blijft die sonde op haer. Ende by namen [1]) als wy leecken desen ghesalfden hoop beghinnen te vermanen ende die schrift voor te holden, so en willen si ymmers niet hooren, ende nement ons seer onwaerdeliken af, wat wy hem [2]) seggen.

Tobias.

Ick ghelooue wel dat het quaet ghenoech is, My solde voor het beste daeromme duncken, dat wy voort aen selfs toesagen hoe wy inden weghen des Heeren behooren te wandelen.

Timotheus.

Dat is recht, weten wi yet beters te doen dan onse Pastoren doen, om dat si daer al slap in zijn, en behooren wy dat niet te laten, want een knecht die de wille zijns heeren weet, ende niet en doet, die sal geslaghen werden met veel slaghen, Wat solde v dan goet duncken lieue broeder dat wy bestonden?

Tobias.

Voorwaer, dat wy niemants ghebreken so seer en sagen, mer dat wi selfs den Heere nauolchden daer hy ons toe roept, met een [A vij^v] leuendige bewe-//ghinghe van onsen herten door sinen gheeste. Ist sake dat onse regeerders der kercken, haer scaepkens, soo ghy segt, qualiken bewaren, so en willen wijse daer omme oock niet verlaten, als oft si ons niet aen en ghinghen, want God eenen yeghelijcken ouer zijn naesten gheboden heeft, soo die schrift seyt. Maer laten wy den selfden onsen naesten, hulp, troost, bistant, raet ende daet te bewijsen, soo hijt aldermeest behoeuende is, dunct v dat niet het beste te zijn Timothee broeder.

Timotheus.

Jaet sonder twijfele, hier vermaent ons die parabele des H. Euangelions so properliken toe daer die Samaritaen twelc een verworpen

---

1) Vooral.
2) Hun.

mensche was in die oogen der Joden bouen die Leuite ende den Priester van Christo gepresen wert, om dat hi barmherticheyt bewesen hadde, den armen gequetsten mensche, die daer omme des Samaritaens naeste was, om dat hy hem meest van doen hadde. Al zijn wi leecken oock als eenreley Samaritanen gheacht bijden ghesalfden ende Leuiten, Nochtans behooren wy den aermen mensche wel op te nemen, ende alle diensten te bewijsen, als hem alle die Leuiten, Papen ende Monicken afgaen. Die wercken des lieftes [1]), soo ghi siet, en behoren wy op niemants hals te legghen.

Tobias.

Nv ist tijt dat een wi na die gratie die ons God gegeuen heeft, dat selue behooren wt te storten, // tot dienst, troost ende bystant [A vij^r]
ons naestens, gelijc Christus hem seluen voor ons wtgegaen is, doen hy inder formen Gods God gelijck was. Nv ist tijt dat wy onse talent ende pont niet en behooren te bedeluen, dat ons God tot dien eynde ghege uen heeft, om tselue wederom te brenghen aen des Heeren tafele met woecker. Die rijcs is behoort den armen behoeftigen luyden rijck te maken, daer toe heeft hy zijn rijcdommen ontfangen. Die wijs is, behoort den onwijsen te leeren, ende tot wijsheyt te brengen, daer toe is hem de wijsheyt van God gegeuen. Die machtich is in de weerelt, behoort den onmachtigen, als weduwen ende weesen met macht voor te staen. Daer toe is hy een ouerste gestelt. Siet, in alsulcken manieren behooren wy de een den anderen een trooster, hulper, weldader, ende een salichmaker te wesen, gelijc wy geloouen dat Christus ons een trooster, een Heylant ende ons salichmaker gheweest is, daerom vermaent ons Christus, dat wi het licht ons gheloofs sulcx sullen byden menschen laten schijnen, dat si ons goede wercken siende, den hemelschen Vader mogen glorificeren, die ons alsulcken sin ende lust in die herten door sinen godliken gheest ghegeuen heeft, dat wi onsen naesten niet om lof oft prijs, maer wt rechter liefden moghen dienen, Want die zijn medebroeder siet ghebreck hebben, ende zijn herte van hem keert hoe mach die liefde Gods in hem blijuen?

Timotheus.

Die zijn broeder niet lief en heeft, die hy voor ooghen siet, die [A vij^v]
en can God niet lief hebben, dien hi niet en siet, wi Christen en hebben anders geen bewijs, daer mede wy ons beroemen mogen, dat wy warachtighe Christenen zijn, dan alleen de liefde, daer

1) Der liefde.

inne sullen alle menschen bekennen, sprack Christus, dat ghi mijn Discipelen zijt, ist sake dat ghy liefde hebt tot malcanderen. Hierom is een Christen leuen, niet een leuen des vleeschs der weelden, ende des sinneliken vriheyts, Ten is ooc niet een leuen der Ceremonien, der kerckganghen oft der Sacramenten, maer het is een leuen des gheests der warachticheyt, der liefden ende des barmherticheyts, het is een des gestoruen sinnelicheyts, des vredes ende rustes in God alleen.

Tobias.

Dat is die eewige Sabbaoth ende vierdach die het volck Gods ghelaten is, ende die si alle tijt moeten vieren mids het stille staen van onsen eyghen sinneliken lusten, begheerten ende onvrede der herten, maer alle moeyte, arbeyt, sorchfuldicheyt ende diensten des lichaems, die wy wtwendelic met woorden of wercken op nemen, die en behooren nergens toe, dan tot die glorie Gods ende tot onses naesten profijt ende diensten te schicken, oft anders soo en is Christus onse Coninck niet, anders so soecken wi ons eygen nut ende profijt, ende verlaten den armen, het welcke is teghen die natuere der warachtigher onbeueynsder liefden, so Paulus leert.

B i^r Timotheus.

Ja tis also, al voeren wi eenen Christen naem, al zijn wy inden name Christi gedoopt, al gaen wy ter kercken en ter Sacramenten, daer en is alle dinck niet mede wt gherecht, ten si dat het geloof in ons werckende is, door die liefde, want niet alle die daer seyt Heere Heere, sal ingaen int rijc der hemelen, maer alleen, die den wille des Vaders doet, sal ingaen int rijc der hemelen.

Tobias.

Dat een lidtmael behoort also het ander ten dienste te comen, oft anders en zijn wy in een lichaem niet versaemt [1]), daer Christus het hooft af is, laten wy daerom ons dragen, int bewijsen der broederlicker liefden, dat wy met Cristo in een lichaem ingelijft zijn ende comen den geringsten ende armsten mensche aldereerst ten dienste, want alsoo wat wy den minsten broeders doen, dat hebben wy Christo ghedaen. Christus is nv in lijden, hem honghert, hem dorstet, hy is naeckt, hy is gheuanghen, hy en heeft gheen logijs, hy is sieck ende cranc, hi is geuangen ende ghespannen, laten wy tot hem gaen, om te dienen, te troosten, te ontfanghen, so mogen wy hier na hooren, Coemt ghi ghebenedijde mijns Vaders,

1) Verzameld, vereenigd.

ontfangt het rijck, dat v bereyt is vant aenbeghinne des werelts. Ende bysonder Timothee, om dat wi Euangelische luden heeten te zijn, soo behooren wy des te vlytiger te zijn om Euangelisce wercken te doen op dat het woort Gods door onse ongheschict-//heyt B iv
niet ghelastert noch voorsproken en worde by den godlosen.

Timotheus.

Het is ymmers so, daeromme wilde ick wel dat die steden die het heylighe Euangelium ontfanghen hebben een gemeyn gelt kiste maecteden daermen alle dat groote goet inne worpe, dat nv seer onprofiteliken gequist wort, inden capellen, kercken ende Cloosteren, aen Musickers, Sangers ende Orgelspeelders, aen Cappen, Casulen, ende Kelcken, aen Clocken, Beelden ende Altaren, Ic swijghe vanden prouenen, Vicarien, ende andere fondacien, die een groot gelt iaerlics wt brengen, Met desen ghelde ende met die goeden die onse voor Vaderen tot behoef ende aelmisse der ar mer ghefondeert ende gemaect hebben. Soo solde een yegelijcke stadt ende vlecke, zijn eygen armen wel ende bequamelijcken moghen onderholden, also datter niet een bedelaer meer achter straten en behoefde te gaen, daer soudemen als dan mannen toe kiesen, die de vreese Gods hadden, die tselfde goet als warachtige Diaconen solden dispenseren, ende den armen behoeftigen menschen wtdeylen. Wt dese kiste soudemen oock een Christen schole oprechten, daermen de Joncskens Christum ten voorsten ende alle goede consten soude condich maken. Want alsoo is een ghemeynte, als si van iones op gheleert wort. Wt dese kiste soldemen alle weeskens ende verlaten kinderkens op brengen, tot haer bequaem iaren toe, // ende dan B ijr
een goet ambacht doen leeren. Wt dese kiste soudemen ionge eerlike lieden ter neeringen behelpen, ende schamele maechdekens wt huweliken, op dat si door armoede tot gheen misual en quamen. Om dit al te samen te doen, soo waer daer goets genoech alst wel bighebracht werde. Die truggelsack is veel menschen een groote oorsake des ledicheyts, des hoererijs, des dronckenschaps, des dertenheyts, ende alder quader seden. Allet welcke die landen ende steden wel voorsien ende vermoeden mochten [1]), in dien die liefte des duechts ende des barmherticheyts haer ter herten ghinghe.

Tobias.

Ja lief broeder, ghy slatet wel schoon wt, waert dan soo wel ghehoort ende oock ghedaen, soo solde ick dat met v prijsen, door [2])

---

1) Konden tot stand brengen.
2) Lees: doch.

stercke rijcke eerlike mendicanten, die op haer prachen [1]) ende op den trugghelsack ghefondeert zijn, die en laten dat nemmermeer toe, dat sulcke ordinantië in dese landen eenen voortganck heeft, dat ghesneden broot ende die onbesuerde cost smaect hem [2]) al te wel Sy hebben lieuer te mayen, dat si niet ghesaeyt en hebben, dan van tsweet haers aensichts selfs broot te winnen.

Timotheus.

Wel aen, wy hebben onse clachten hier lange ghenoech gemaect, Ick wil gaen terstont na onsen armen Lazarum ende leeren hem wat goets, van die verduldicheyt des lijdens te dragen, want hi
B ij[v] daer // inne wel groote vermaninge behoeft. Daer na wil ick gaen tot het pestilencie huys, ende brengen daer, dat ick ghisteren met mijnen arbeyt hebbe ouer ghewonnen, want sy daer wel troost ende hulpe behoeuen.

Tobias.

Och ya, doet soo mijn lieue broeder, ende en latet v niet verdrieten, die siecken te besuecken, want daer wt (so die scrift seyt) suldy int ghelooue gheuesticht worden. Maer vertoeft noch een weynich tijts eer dat ghy tot Lazarum gaet, om te besien oft onse Capellaen daer niet gaen en sal, hy en salt ter auontueren van schaemte niet derren laten.

Timotheus.

O neen, Ick heb dien man al doorgesien, hy hadde lieuer nemmermeer by Lazarum te comen dat hy eenen stuuer van een presencie [3]) daeromme verliesen solde, hy seyt veel vanden sielen, maer hy en soect niet dan die sielen, die inden bursen zijn, hy slacht [4]) alle dandere. Nv ick gae derwaerts, ghelieft v yet?

Tobias.

Jaet, segt Lazaro dat ic morgen voor die noene hem sal comen besoecken, ende wat goets van steruen leeren, so ic zijn huysvrouwe dat belooft hebbe.

Timotheus.

Ick salt gaerne doen, nv gheeft ons God zijn ghenade.

Tobias.

Amen.

---

1) Gebedel.
2) Hun.
3) De kleine geldsom, die wordt uitgedeeld aan geestelijken, als zij eene bepaalde mis bijwonen. Men zie hetgeen te lezen staat op het grafmonument van bisschop George van Egmond in de domkerk te Utrecht.
4) Hij gelijkt op.

Onderwijsinghe ende vermaninghe, om verduldelijcken ende B iij[r] met een vast ghelooue, alle druck, lijden, ende crancheden op te nemen, die ons van God die Heere barmherteliken worden aengesonden.

Ɑ Timotheus besoeckende den armen siecken man Lazarum, daer hy leyt int bedde, spreect hem also toe.

Timotheus.

Die Vrede Gods si in dit huys.

Lazarus.

Wie coemt daer inne?

Timotheus.

Ick ben Timotheus v buyrman, hoe ist met v, ist al goet?

Lazarus.

Och neent, het is niet goet. Ick ligge hier ende en mach my verreppen noch verrueren, soo cranc ende vol siecten zijn alle mijn leden.

Timotheus.

Ick wilt voorwaer wel gheloouen, want ghy hebt een lange swaren leegere gehadt, hoe condt ghy v daer inne te vreden schicken?

Lazarus.

Wat solde ic my te vreden schicken, Ic wolde dat ic schier doot waer, sulcken grooten last lijde ick Amy.

Timotheus.

Lief buyrman en wilt v in dese crancheyt aldus seer niet bedroeuen, dat bidde ick v, want het is // voorwaer niet Christeliken. B iij[v]

Lazarus.

Ja ghy hebter goet segghen toe, Niemant en hinct van een ander mans seere, laecht ghy daer ick ligghe, ghy solt oock wel anders spreken.

Timotheus.

Na my dunct lief Lazare, so zijt ghi noch al verre verscheyden van die verduldicheyt Lazari, wiens naem ghy mede voerende zijt, die droech zijn smerte ende seerte seer lijdtsaemliken ende en murmureerde tegens God niet, om dat hem die cruymkens van des rijcke mans tafele niet ghebueren mochten, ende om dat hy onder den blauwen hemel in groot ongemaeck ende verdriet met een seerich lichaem moeste slapen, ende ten laetsten van honger ende commer steruen, daeromme is hy oock vanden Enghelen in Abrahams schoot ghebracht. Ghi hebs ymmers noch een huys te woonen, ghy hebt noch, God heb lof, te eten ende te drincken, ghy hebt noch goede lieden, die v gaerne solden troosten ende v lijden mede helpen draghen, ghelijc Lazarus niet en hadde, Nochtans was hy altoos wel te vreden, soo behoort ghy mede te zijn.

Lazarus.

Om dat ic also niet en ben, als hy was, daeromme en salmen my oock gheen altaer setten, ende eenen heylighen dach van my holden, alsmen van hem doet.

Timotheus.

B iiij[r] Och lief broeder, lief Lazare, ghy zijt noch al verre van trijcke Gods verscheyden, om dat ghy aldus onwillichliken v lijden draecht. Ghy behoort ouer te dencken, dat het die lieue wille Gods is, dat ghy aldus lijden moet, het is ymmers al goet wat God doet, ist niet? weest dan met sinen godliken wille te vreden, soo sal v dit lijden lichter vallen.

Lazarus.

Ick moet daer wel mede te vreden zijn, want ick en weet des niet te keeren, noch ic en machs niet beteren.

Timotheus.

Ende oft ghi dat alle beteren ende keeren mocht, teghen Gods wille, soude ghy dat ooc doen? Ick peynse wel, Neen ghy, want ghy en soudt ymmers teghens God niet willen strijden.

Lazarus.

Ick wil v die waerheyt segghen, wiste ic van dit lijden te gheraken, ick en begeerde des niet een vre langher te holden.

Timotheus.

Hadt ghy dan lieuer een vyant Gods te wesen, dan om sinen wille wat te lijden?

Lazarus.

Ick en weet v anders niet te seggen, dan dat ick dese passie vanden hals gaerne quijt waer, want si valt my te suere.

Timotheus.

Also lange als ghi wt bedwanc ende onwillichli-//ken lijdt, soo B iij[v]
verliest ghy die vrucht ws lijdens ende ghy vecht teghens God, als een rebel kint, dat zijn goedertieren Vader niet gehoorsaem en is.

Lazarus.

Het si willichliken oft onwillichliken, allijcke wel lijde ick vast.

Timotheus.

Ghy lijdt smert ende pijn, mer onsalichliken ende des te ongemacliker, om dat ghijt sonder ghelooue ende onwillichliken lijdet, wt bedwanghe ontfanct ghy v lijden, ghelijcken een knecht ontsiet zijn Heere ouermidts die stocke en gaerde daer hem die Heere mede slaen solde, Een knecht en blijft int huys zijns heeren niet, hy moet daer wt. Jo . viij. Maer een soon blijft int huys zijns vaders, als een warachtich erfghenaem. Waert sake dat ghy nv een soon waert vanden hemelschen Vader, soo solde ghy in dese correctie ws lieuen Vaders wille ooc wel verstaen ende met liefte inden ghelooue op nemen want hi zijn kinderen niet dan dat alderbeste en mach [1]), en weet, noch en wil toeschicken.

Lazarus.

Dat luydt my al vreemt in mijn ooren, dat God my wt liefte plaecht ende slaet mer [2]) deser siecten die hy my toeschiect voor het alderbeste dat hy my weet toe te schicken. My solde eer duncken, dat dit paerde liefte ware.

Timotheus.

Och broeder, hoe harde stoot ghi v aenden steen // Christum [B v[r]]

1) Kan.
2) Lees: met.

hoe vreemt is v Gods woort ende zijn werck om te hooren ende te verstaen: het vernuft der menschen en mach niet begrijpen, dat van God gheseyt wort, dat woort God is gelijck een hamer die de harde steenen mach vernielen. Soo moet v menschelijcke begrijp ende sinnelick verstant gansselicken verdoemt ende te niet ghedaen worden tot dattet al gheheel geuanghen si onder den dienst Christi, ende hem seluen in den goeden wille Gods te vreden stellet, eer dat ghy begrijpen moecht, hoe dat den inwendighen mensche groote ghenade ende goet dan gheschiet, als die wtwendighe rompe vernedert ende ghedoodet wort.

Lazarus.

O Timothee, v woorden zijn my al te hooch ende te diepsinnich, dan icse solde moghen verstaen. Mijn memorie ende verstant is al seer door dese siecte ghecrenct, Aldus so moeste ghi my al anders aengaen, soude ic wat van v leeren.

Timotheus.

Indien ghy eenighen hongher hebt na twoort Gods ende moecht ghi v daer toe schicken om te hooren, Ic wil v alsoo toespreken, dat ghy my wel verstaen sult.

Lazarus.

Och ia ic geerne, ic wilder my met alle vlijte ende neersticheyt toe stellen, langt [1]) my om Gods willen noch een cussene, ende settet achter aen mijnen rugghe, so sal ic v wat bet daer toe sitten, om v te hooren, ende antwoorde te gheuen.

[B v[r]] Timotheus.

Sidt ghy also wel, oft wilt ghy noch wat hoogher sitten.

Lazarus.

Neen, ick sidt nv wel te passe, ic en mach niet veel reppens noch heffens lijden, die tonghe ist stercste ende gesontste dat ic aen mijn lijf hebbe, Alst v nv gelieft, so moecht ghy wel beginnen.

Timotheus.

Om v bescheydeliken te onderwijsen ende tverstant van mijn voorsproken woorden te geuen, soo sal ick eerste die gront ende dat diepste van v onghelooue op werpen, ende voor ooghen verthoonen, op dat ghi moecht mercken, hoe verre dat een mensche

1) Reik.

door zijn onghelooue van God verscheyden blijft, wt welc onghelooue alle ander sonden, ghelijck boose spruyten ende vruchten wt haer boose wortel voortcomende zijn, want dat onghelooue is alleen die sonde, daeromme dat die werelt vanden gheest Gods ghestraft sal worden, soo Christus seyt. Nv vraghe ick dan, Leest ghy oock v Vader onse oft v Pater noster?

Lazarus.

Wat vraghen is dat? Meynt ghy dat ick een Turck ben? solde ick mijn Pater noster niet lesen?

Timotheus.

Hoe leest ghy, in Duytsch oft Latijn?

Lazarus.

Ick leest, soo ic van mijn vader gheleert hebbe Pater noster qui es in celis, &c.

Timotheus. [B vi r]

Ghy behoorde dat in Duytsce te lesen, so mocht ghijt des te bet verstaen, want ghy en condt gheen Latijn. Segt my dan dat ick v vragen sal, gelieftet v, Ghelooft ghi ooc dat eerste woordeken wel, als ghy segget, Pater Vader.

Lazarus.

En solde ick dat niet ghelooüen? Cristus heeft ons selue alsoo leeren bidden.

Timotheus.

In dien ghy dat vast ghelooft, dat God v Vader is, soo moet ghi mede gelouen, dat ghy zijn erfghenamen zijt, oft ghy liecht int bidden teghens v eyghen hert, ende ghy en bidt niet te recht, want ghy dan hem v Vader noemt, met welcke lieflike naem ghy hem vermaent, om v sone te verhooren, en ghy en hebt sulcken leuendich gheuoelen niet van hem als een goet kint van zijn Vader heeft, soo bidt ghi v Vader onse sonder ghelooue.

Lazarus.

Sonder ghelooue? hoe dat? Wat dinc ist ghelooue?

Timotheus.

Het gelooue is een ghifte Gods, die allen menschen niet ghegeuen en is, sonder welcke niemant God behaghen mach.

Lazarus.

Hebben alle Christenen dat ghelooue niet?

Timotheus.

[B vi[v]] Daer zijn tweederley Christenen, ghelijc daer tweederley kinderen van Israel, die sommige wt den vleesche, die sommighe wt die beloftenisse, Soo zijn die sommighe Christenen metten namen, die sommige metter daet, ouermits dat si met den gheloouighen gheest Christi begaeft zijn dese warachtighe Christenen hebben alle gader het ghelooue.

Lazarus.

Wat is dan dat gelooue, daerom dat wy gelooighe Christen heeten te zijn?

Timotheus.

Het ghelooue is een leuendighe ende vaste beuoelen int herte, dat wy Gode onsen Vadere behaghen, ende dat hy ons door sinen lieuen sone Jesum Christum ons ghenadich is, in alle tghene, dat wy doen, oft dat ons ouercomen mach, soo wel int steruen, als int leuen. Die cracht van dit ghelooue wort meer ende sekerliker ghe-uoelt, ende vanden gheloouighen ghesmaect, dan men dat wel wtspreken solde mogen.

Lazarus.

Ist een verborghen dinck? solde ick dan met gheenen teekenen in my seluen moghen weten oft vernemen oft ick tghelooue hadde oft niet.

Timotheus.

Ja ghi trouwen. Dat sal ick v met een exempel gelijckenisse beduyden. Een kint en verneemt in hem seluen niet noch hy en vertoont ooc van buyten niet of hi een goet betrouwen ende een
[B vij[r]] vast toeuer-//laet op zijn Vader heeft oft niet, alsoo langhe als hy in dit ghelooue, twelck hem verborgen holt, niet aengheroet en wert. Maer soo wanneer dat het kint van yemant vreemdts wort aengheuochten, wort ghesmeten, ghestooten voort gheiaecht, als dan verheffet zijn stemme in zijn meeste noot, ende neemt zijn toevlucht door tmiddel zijnder vyanden [1]), tot den Vader, met een vast ghelooue ende betrouwen, dat hy daer verhoort ende ghevrijdt [2]) sal

1) Midden door de vyanden heen.
2) Bevrijd.

worden, Ende als hy int lijden oft int toeloepen tot sinen Vader waert [1]) denct op des Vaders hulpe ende bystant, dien hy daer sekerliken vercrijghen sal, so doet hem tselfde [2]) wel, ende hy ontfangt daer een sonderlinghe ghenoechte ende een dertenheyt wt, dat [3]) zijn aenvechters ende vyanden niet langer ouer hem een ouerhant hebben sullen. Siet, also gaet het oock met de kinderen Gods toe. God onse hemelsche Vader heeft ons macht gegeuen om zijn kinderen te wesen, ende dat daer door, dat wi in sinen name ghelooуen, die door tbeuel zijns Vaders voor ons mensche geworden is, ende heeft ons tot zijn mede erfgenamen gecoren. Dit bekennende ende gelooуende door den geest des waerheyts, so verwachten wi alle hulpe, troost ende bystant van onsen hemelschen Vader in alle temptacien, die ons eenichsins mogen ouercomen, Alsoo dat dat een seker teeken is, dat wi warachtich gelooуen ende int behagen Gods staen, ist sake dat wi ons inwendich verblijden ende den naem Gods niet af en // laten te ghebenedijen als wy in lijden [B vij^r] zijn, ende God ons dan schint gheheel verlaten te hebben. Siet hier moet hem dat Christen gelooue nv eerst openbaren die rust ende vrolicheyt des herten die wy inwendich hebben int middel [4]) van ons lijden, dat is een vrucht des heylighen gheest, die ons dan troost ende ophoudt dat wy in gheen ongelooue ende lasteringe Gods en vallen, daer ons die slaghen ende die plagen anders wel een oorsake toe geuen solden. Hierom en behooren wy niet te scroemen noch veruaert te zijn, voor God onsen Heere, als hy ons slaende is, gelijc een knecht sinen Heere vreest, ende voor hem wech loopt, want God sinen kinderen gheen slagher oft tyranne wesen en mach, noch en wil, Maer wi moeten ons in hem verbliden, ende hem in alle zijn godlicke wercken prijsen, wetende dat hy ons salicheyt is inden dach der tribulatien. Wy hebben nv niet ontfangen seyt Paulus . Ro . viij. een knechtelike vreese om te vreesen, maer wi ontfanghen eenen geest des verkiesings, waer door wi roepen met lustige herten ende met een vast gelooue, O Vader Vader, o lieue Vader, die geest Gods die in ons alsulcken geuoelen werckende is, die geeft onse gheest een getuygenisse dat wy kinderen Gods zijn. Ouermits dan dat wy kinderen Gods zijn, so heeft God onse goedertieren Vader zijn welbehagen op ons, als op zijn wtvercoren kinderen, Also dat waer die meeste last ende noot is, daer is zijn hulpe ende barmherticheyt alder-//naest by, [B viij^r]

---

1) Heen.
2) Id ipsum, dit.
3) Zoodat.
4) Te midden.

het is die aert van een goet vader dat hy wt lieften tot zijn kinderen ontsteken wort, als hy haer van noode is. Als ghi dit met een soete lust op God den Vader wel ouerlegt, soo moecht ghi geloouen ende ooc warachteliken segghen, dat God v hemelsche Vader is. Anders soo spreect ghy niet dan een beueynst gebet met allen hypocrijten, die haer herte verre is van haren mont, al spraect ghy oock duysentmael v Vader onse.

Lazarus.

Is dat het Pater noster lesen, so en heb ic noyt mijn dagen eenen Pater noster terecht aengheheuen om te lesen. Ic heb dicwils mijn .xij. articulen des geloofs den Predicant op den stoele na geseyt, maer noyt en conde ick soo veel bescheyts vanden gheloouen ghehooren.

Timotheus.

Sulcken historiael ghelooue alsmen op den preecstoel leert, hebben oock die Duuelen wel, want si gheloouen oock dat God almachtich is dat die sone Gods mensche geworden is, dat hy gecruyst ende verresen is, Maer si en geloouen niet dat hy tot haren troost ende salicheyt gheschiet is, die Duuel ghelooft ende hy beeft. Een Christen mensche gelooft, ende hy verhuecht hem daer in, der Duuelen gelooue ende kennisse die si van God hebben, doet haer vreesen ende beuen. Ons ghelooue doet ons vrolic ende in God rustich zijn, dien wy bekennen altijt onse Vader te zijn.

Lazarus.

[B vij^v] Ja hy ons Vader, waeromme seynt hy ons dan aldus swaren lijden aen?

Timotheus.

V voorschreuen gelooue, moet door lijden, siecten, tegenspoet ende den doot gheoffent [1]) werden ghelijc daer geschreuen staet, Dat wy ons niet en sullen verureemden noch ons verstooren, als wy met dat vier des lijdens werden beproeft ende doorsocht, want dat gebuert tot besoeckinghe van ons. Die Heere beproeft alle wtuercoren also, op dat haer ghelooue mach geuonden werden costeliker te zijn dan tgholt dat doort vier gheproeft wert. Ende teynde van ons ghelooue twelc int lijden niet onder en gaet, dat is salicheyt onser sielen. Daeromme alsoo ghi ghelooft dat God v goedertieren Vader is, so moet ghy mede geloouen ende door tge-

1) Geoefend.

looue seker zijn, dat het al zijn vaderlike ende godlicke wille is, wat v ouercoemt. Denct niet dat hi op ons het ooge niet en heeft, ymmers hy heeft ons soo weert ende so neemt hy ons waer, dat hy seyt, Die v raect, die raect den appel van mijn ooghe. Soo diep ende vast staen wy int besorgen ons Vaders dat het hayrken van ons hooft is altesamen van hem ghetelt, Ja een musken en valter op der aerden niet, sonder den hemelsche Vader. Hoe veel te min mach v die siecte ouercomen sonder des Vaders wille, die ons dat cruys ende alle lijden in sinen lieuen soon ghesenghent heeft door tcruys ende alle crancheyt heeft God die Vaders zijn eygen // sone willen verheffen ende glorioes maken. Die sorch voor C ir
v droech, eer ghy mensche waert, die sal v oock wel besorgen, nv ghy zijt, dat hy hebben wilde dat ghy wesen soldt. Daerom alle die lijden draghen na die wille Gods, behooren haer sielen ouer te gheuen den goedertieren scheppere alder creaturen. In wiens handen wy altesamen ghestelt zijn, ghelijck die aerde staet in des potbackers handen. Bidt dan den Vader metter herten, dat sinen naem in v mach gheheylich worden, ghelijck hi door het steruen ende vernielen in sinen sone Christo gheheylicht ende geclarificeert is, want onsen naem niet dan vol oneeren, scande ende verdoemelicheyts en is.

Lazarus.

Na dat v woorden luyden, soo en behoore ic dan niet te bidden, dat hy my dit lijden afneme, ende ghesontheyt maecte aen siele ende lijf.

Timotheus.

Ick solde v wel onderwijsen, dat sulcs bidden wt die geest Gods, noch oock wt den ghelooue niet comen en can, maer dattet coemt wt v eyghen liefte, die haer eygen gemack ende nut meer soeckt dan die glorie Gods, Mer ic sorge, het solde v te langhe vallen. Ghy en mocht ter auontueren oock niet veel woorden meer lijden.

Lazarus.

Och neen, ten sal mi niet verdrieten, ic heb daer af tehans [1]) groote lust toe, daerom segt my oft ick // also niet bidden en mach. C iv

Timotheus.

Een oprecht gelooue en sal v alsoo niet leeren bidden, want dat

1) Thans.

is van die goeden wille Gods altoos versekert in alle dat hem ouercoemt, wat wt den ghelooue niet en is, seyt Paulus, dats sonde. Besiet den gront van v herte, ghy sult beuinden dat ghy om gheen ander sake begeert dat lijden losse te zijn, dan om zijn onghemacs wille, ende ouermidts dat ghy v seluen vander booser natueren, lieuer hebt dan God, so hadt ghy lieuer dat uwen wille ende sinnelicheyt geschiede int vercrighen des ghesontheyts dan dat God in ende met v doen solde door deser siecten oft ander tegenspoet, dat hem goet dunct Wat doet ghy anders, dan dat ghy v tegen God wederspannich maect, ende wilt hem berispen in zijn ordeel, om dat hy na v goetduncken niet en werct waer blijft v Pater noster? hoe, leest ghy, ende bidt ghi God den Vader niet, dat sinen wille gesciede inder aerden als in hemel, dat is int lichaem dat vander eerden gemaect is, als inder sielen, die van hier bouen is? Hoe luttel rust ghi noch inden wercken Gods? Hoort hoe seer dat die coninclicke Propheet Dauid gestoruen was van herten, ende hem seluen wtginc, tot alle dat God ouer hem gebieden solde, doen hy selfs van sinen eyghen lieuen sone Absalon wt zijn huys ende rijcke veriaecht wert. In dien (seyt hi) dat den Heere belieft soo
C ij[r] sal ick wederom met eeren in mijn huys met den // Arcke des Heeren ghebracht worden. In dien hy oock seyt, ghy en staet my niet aen? wel aen dat goet is in sinen ooghen, dat gheschiede. Dat was een ghestoruen gheest die, die den warachtighen Sabbath, dat is den eewighen rustdach vierende was, hier zijt ghy met v bidden ende smeeken noch verre af.

Lazarus.

Wat goet can my doch door dese ellendicheyt geschiede, om dat ick des niet lieuer begheeren en solde quijt te zijn.

Timotheus.

Het is al weder opt olde. Ghi en wilt niet lijden dan slechs om daer weder wat vore te hebben ghy wilt al met God een comenschap [1]) aen gaen God en wil gheen cooplieden, wisselaers noch Banckiers in sinen heylighen tempel laten, daer hy in rustende is, ghelijc ghi hier na noch hooren sult, in dien wy noch langer tsamen spreken. Als aengaende het goet dat ons door het lijden toe coemt, soo moeten wy wel verstaen, dat God int aenseynden des cruys ende lijdens, vethoont, dat hy die sonden hatet, ende dat hy barmherticheyt ende liefte sinen kinderen bewijst, die hy slaende is. Als ghy dan Gode bidt, dat hy v dit afneme, so en is v niet lief,

1) Koopmanschap.

dat hy dese zijn rechtuerdicheyt in v werct? ende midts dien so vertoont ghy v seluen een vrient der sonden, ende een vyant der gherechticheyt Gods te zijn, En zijt ghy niet wel blint ende verkeert van herten, dat ghy hatet die v lief hebben, ende dat ghy lief hebbet, // die v haten. Tot dien eynde seyt ons God het lijden, C ij[v]
het cruys ende oock den doot aen, op dat het lichame des sonde ende des doots soude worden wtghedaen int cruyce ende steruen des olden Adams, met alle zijn begeerten ende lusten des vleeschs. Dit werck en wilt ghy niet dat in v voortganck hebbe. Twelc nochtans geschieden moet, alsoo verre wy Christo toebehooren willen, Also seyt Paulus, En weet ghy niet dat het doopsel ons vercondicht het steruen, en dat vernielen des vleeschs? dat soo wie gedoopt is, inden doot Christi ghedoopt si? Die kinderen van Israel en mochten tot dat lant der beloften niet comen, si moesten eerst door dat roode meer gaen. Soo moeten wy mede tot dat opperste Jerusalem comen, door den doorganck des meers, dat is, der tribulatien ende siecten. Hier moeten wy met een vast gelooue die woorden ende beloften Gods aen hangen, als die Israeliten deden want als si besloten waren, van achter met Pharaonis heyr cracht, ende van voren tot aen die zee gedronghen werden, also dat si den doot, aen allen siden voor haer oogen sagen, so sprac Moyses haer lieden een goeden moet toe, als dat si van Gods beloften niet twijfelen en solden seggende, Blijft staen, ende siet die wonderlike wercken Gods, die hy huyden doen sal, die Heere sal voor v vechten ende ghi sult al stille swijgen. Aldus hebben zijt op twoort Gods gewaecht, ende zijn met een vast gelooue door trode meer ongescent gegaen. Weest // alsoo mede een goet Israels man, ende C iij[r]
trect door dit lijden ende winnet met een vast gelooue ghy sult daer crachteliken af verlost worden, want hy ghetrou is, die v wat beloeft heeft. Staet stille van v eyghen wil, ende en verworpt niet wat v God op leyt. Ende al ist dat die wateren der tribulatien v altemets schijnen wat swaerliken te comen op ghedroghen [1]), ende dat ghi al wat swaer daer door bestaet te worden, so bidt den hemelschen Vader, dat hy v verleene v dagelics broot, dat hy v sterck make met zijn godlic woort, daer v siele by leuen moet.

Lazarus.

Ja broeder, maer dit lijden duert te lange, my dunct ten sal nemmermeer ghedaen zijn. Het is altoos weder aen.

Timotheus.

En wilt v daer niet aen stooten, Cristus moeste lijden, solde hy

1) Gedrongen.

in zijn eygen glorie gaen. Is nv een discipel bouen zijn meester?
Is een knecht bouen zijn heere? hadde daer een ander wech ge-
weest tot die warachtige glorie ende totten leuen, Cristus solde die
wel eerst hebben in gegaen, maer nv heeft hy ons desen wech des
lijdens ende steruens geheylicht ende eerst betreden, op dat wi hem
daer in nauolgen solden. Siet, dit is teruys Cristi op den hals te
nemen, ende hem also na te volgen, alle dage te lijden veracht,
bespot, vernedert te worden, gelijc als hi zijn cruys en alle ver-
smaetheyt, pijnlicheyt ende vernederinge gedragen heeft. Dan wor-
C iij[v] den wy // met Christo ghecruyst, als wy onse eygen wellusten
ende sinliken begeerten steruen, twelck al ons leuen lanck door-
gaende behoort te gescieden. In dien wy dan Christo ghelijck zijn,
int lijden ende in steruen, soo sullen wy hem ooc gelijc zijn int
verblijden, ende int opstaen, tot dat nieuwe leuen, wetende dat ons
olde mensche met hem ghecruyst wort, op dat het lichaem der
sonden solde te niet worden ghedaen. In dien wy dan met Christo
zijn, soo gheloouen wi dat wy met hem oock sullen leuen, so
Paulus leert. Want niet eeren can een graenken dat inder aerden
geworpen is hondert fout vruchten voortbrenghen, voor dat het ghe-
storuen is, ende zijn borstelken heeft afgheleyt, Alsoo moeten wy
mede hier inder aerden eerst steruen ende onse corruptie des
vleeschs verworpen, sullen wy anders [1]) in God met Christo mogen
leuen, ende vrucht des leuens voortbrengen. Hieromme wordt een
Christen leuen hier opter aerden anders niet ge heeten te zijn, ende
ten is ooc anders niet dan een eewich cruys, ende doot, een ster-
uen, dat ist dat Paulus . ij . Cor . ix ons vermaent seggende dat wy
altoos de steruinge Jesu Christi in ons lichaem moeten dragen,
op dat het leuen Jesu ooc in ons mach geopenbaert worden, want
soo lange als wi leuen, soo worden wi inden doot ouer geleuert
om Jesum, op dat zijn leuen in ons sterflic lichaem be kent ge-
maect worde. So seyt de Propheet Psal . xliij. Om dat wy den ge-
C iiij[r] heelen dach door, om uwen // wille hier gedoodet worden, so zijn
wy gerekent als slach schapen, die opten vleeschbanck geleyt wor-
den. Wilt ghi dit met den Propheet Dauid warachteliken mede
seggen, soo moet ghi te vreden zijn in v lijden, soo moet ghi goet-
willich zijn tot inder doot toe, gelijc een schaepkens is, dat sinen
mont teghens den slager niet eens op en doet. Hoe soudt ghy toch
moghen bidden, dat God v dit lijden af neme, als ghy sekerlijc
geloofde, dat, al wort v wtwendige mensche altehans vernielt, v
binneste mensche nochtans van daghe tot daghe vernieut wort.
Paulus seyt, dat dit lijden ende verdriet (dat niet dan een oghen-

1) Indien wij zullen.

blict en duert, bi gelijckenisse des toecomende glorijs te spreken) ons bereyt seer wonderliken die eewighe glorie, als wy niet en achten op tghene dat hier sienlic is, maer op tghene dat onsienlick ende eewich is, ymmers, als dat wy hier moghen in desen tijt lijden, en is niet te ghelijcken, bi die toecomende glorie, die in ons gheopenbaert sal worden. Hier wt verstaet ghi wel, dat alle die met een goet ghelooue lijden hem seluen behooren ooc te verblijden ende te glorieren in haer lijden, als Paulus ende alle wtuercoren ghedaen hebben.

Lazarus.

My dunct ghi legt mi die mate altoos scherper aen, hoe solde ick mi doch in lijden connen verblijden dat niet dan stenen ende weenen met hem en brenget, lachen ende schreyen is quaet om te doen [1]).

Timotheus.

Ick sal v met een grof exempel bewysen, hoe dat dat te wercken C iij^v
sal gaen. Ghy ligt hier nv siec ende cranc in v bedde, ghi begheert van een goet medecijnmeester wel geholpen te zijn, hy oordineert v een receptken oft dranckens, twelck wter maten seer bitter ende pijnlick is om te nemen, maer nochtans na dien ghy door die vastelike toesegghinghe des meesters, verhoept sekerliken baet te crijgeñ, soo verwint ghi die bitterheyt der drancs, ende drincket al grijnende ende wrimmelende [2]) int lijf, hebbende nochtans een vrolick ende wel gemoeyt herte tot dien dranck, al loopen v die tranen ouer v oogen. En waert nv niet wel een sot mensche, die hier den Medecijnmeester grooten ondanck wiste, om dat hy hem so bitteren medecijnen wil ingeuen, die hi v ingeeft, niet wt viantscappen oft quader gunste om dat ghy die bitterheyt smaken soldet, mer om dat ghy tot gesontheyt soldet mogen geraken Wie isser nv so onsinnet, die den Medecijnmee ster solde willen bidden, dat hy den bitteren dranc van hem name, als hy sekerliken wiste ende geloofde dat hi anders niet dan door den bitteren dranc solde moghen ghesontheyt ontfanghen.

Lazarus.

Ick solde byloe alsulcken meester noch grooten danc weten, ende drincken zijn receptken wt, al waert so bitter als Regale, mocht ic daer door ghenesen worden.

---

1) Nl.: tegelijk.
2) Grillende, zuurziende.

Timotheus.

[C v^r^] Ja siet, soo behoort ǵhy oock den opperste Me-//decijnmeester uwer sielen niet te verwórpen, noch zijn medecijnen te verachten ende te haten, al vallen si uwen olden Adam al wat bitter ende pijnlick om in te nemen. Maer ghy sult zijn beloften aensien ende aenueerden die, ende verwinnen, dat [1]) v als een pijnlic dinck van hem wordt voorgheleyt om daer door ghenesen te worden. Sulcs [2]) hebben alle Martelaren, alle lijden ende den doot verwonnen, want si int steruen saghen dat warachtich leuen, inder siecte ende cranc-heyt des vleeschs die cracht Gods, die welcke in cranchede wort volcomen ghemaect. God die Heere is natuerliken barmhertich, mer op dat hi zijn barmhertich werc in ons mach wercken, dat is ghenesen ghesont ende salich te maken, soo doet hi eerst een werck, dat van zijn natuere vreemt is, ende dat ons een werck des thoorns oft haets schijnt te zijn, als hy ons geesselt ende slaet met lijden, verdriet en siecten, Alsoo doet God een vreemt werck (soo die Propheet Esaias int .xxviij. cap. seyt) op dat hy zijn eygen werck wercken mach. Door dat vreemde werc Gods, dat is, door het castien [3]) ende slaen des Vaders, verliesen wy onsen moet goet ende bloet, onse ghesontheyt, weluaren ende leuen, ende wy comen midden int teruys, inder verlatentheyt ende inden doot, Hier ver-toonen hem [4]) alle dinghen voor ons vleeschelike oogen als oft wy Gods vyanden waren, als oft wy van God geheel verlaten ende ver-geten waren, ... [5]) wi en weten niet te ouerdencken, ende hoe hy
[C v^v^] ons sal // moghen verlossen. Nochtans so geuoelen wy die hant Gods in ons, die ons sulcx onderhoudt [6]), dat wy in geen despe-ratie, wanhope oft murmuratie tegen God en vallen, Sonder die hant Gods en waert niet moghelijck, dat wy eenen ohgenblijck tijts souden moghen blijuen staen. Maer int laetste vant werc, so verstaen wi eerst den raet Gods, dan verstaen wy, hoe dat hi zijn beswaerde schaepkens onderhoudt ende voedt in sinen schoot, die hi niet en laet van honger noch commer vergaen, want hy can de godsalighen tempteren, ende haer ooc wt die temptacie verlossen. Door tghelooue mogen wi van als [7]) verwinners worden, het gelooue is van die dingen die haer [8]) niet en openbaren, daer dat gelooue

1) Heenkomen over hetgeen.
2) Zoo.
3) Kastijden.
4) Zich.
5) Een onleesbaar woord.
6) Zoodanig schraagt.
7) Alles.
8) Zich.

dan een plaetse sal hebben, daer moeten alle die dingen onsienlick en verborgen zijn diemen gelooft. Also wort dat ghelooue des toecomende leuens aldermeest inden doot verborgen ende geoffent. Also geloouen wy, dat God ons door het dootslaen leuendich maect, dat hy door die sonden, ons rechtuerdich maect, dat hy ons inden hemel brengt, als hy ons schijnt inder hellen des verlatenheyts neder te slaen, dat hy ons gesont maect inder sie len, als tlichaem met alder siecten wort aengesocht, want hy houdt zijn barmherticheyt ende ge nade gesloten onder sinen toorn, so die scrift seyt: Wie solde dat gewaent hebben, dat God sinen goeden vrient Job so deerliken in zijn vleesch dede slaen, ende hem al onthaelde [1]) dat hi lief hadde om dat hy hem // daer door dubbelt fout nader [C vi^r] hant wilde segenen ende grooter maken? Laet daerom v ooge des ge loofs door dese crancheyt ende siecten dringen tot inder salicheyt toe, ende verblijt v, al toont God hem seluen nv niet van voren met alle lieflicheyt ende lustighe wesens, als hy Petro hem seluen vertoonde opten berch Thabor, mer van achter, ghelijck hy Moysi openbaerde. Want als dit Gods werck voorby is, dan verschijnen zijn voetstappen. Als dese castidinge ouer sal zijn, dan sal hy v toelachen ende zijn Vaderlike gunste laten sien, al schijnt hy nv in dit lijden met een grijne oft larue [2]) des gramschaps ende verthorende moets aen te sien, verstaet ghijt wel?

Lazarus.

Ten besten en can ict so wel altemale niet verstaen, Niet te min ick gheuoele dat in v woorden een goet godlike verstant gheleghen is, al can ick dat van als [3]) niet begrijpen, maer ic begheer dat ghijt mi duytscheliker verclaert hoe dat onse sonden in ons ghedoot worden door teruys ende lijden.

Timotheus.

Ick salt geerne doen, so wat een mensche lief heeft buyten God, dats zijn afgod, daerom ist noot dat ons ontogen wort alle dat wi buyten God lief hebben op dat wi deerste ghebot mochten volbrengen waer bi ons geboden wort, dat wi God sullen lief hebben wt gantser herten, crachten, gedachten, ende vermogen. Deen mensche rust te seer in zijn tijtli-//ke haue ende goet, twelck hem wort [C vi^v] ontoghen, als een oorcussen wt [4]) zijn hooft, door schattinghe, door

1) Ontnam.
2) Momaangezicht.
3) Alles.
4) Van onder.

brant, door oorloghe, door verlies van goet ende ander ongheluck, op dat zijn hert des te losser worde, om tot God alleen gekeert te worden. Des anderen sinnelicheyt staet te seer, in zijn huysvrou, in zijn kinderen, in zijn olders, in zijn vrienden oft maghen, dese valsche goeden worden haer onttoghen, als si in haer naem oft faem, in haer goet oft bloet eenich ongheual lijden, oft ooc door den doot hem onthaelt[1]) worden, om die sinnelicheyt der menschen te breecken, ende den mensche zijn ongelooue bekent te maken, op dat God dat herte gheheel ende alleen besitte, als een yeloers lief hebber. Die derde is weeldich ende derten in zijn vleesche, hy behaecht hem seluen ouermidts zijn schoonheyt stercheyt, vroemheyt, wijsheyt, moghentheyt, desen mensche sendt God die Heere, lijden, verdriet, siecten, seericheden, onghesontheyt, oft een sotheyt aen Ten eynde dat hi sien solde, dat alle vleesch niet dan hoy en is, ende al zijn glorie, als een gras op tvelt. Dat gras dat verwelct ende het bloemken valt neder.

Lazarus.

Ick en can dat also noch niet verstaen, dat God ons int gheesselen ontfangt, wy loopen al voor die slaghen wech.

Timotheus.

Dat ghi door[2]) tlijden wechloopt, dat doet v groot onghelooue, twelc die Apostel straft[3]) . Heb . xij . Broeders (seyt hi) hebdy al
[C vij^r] vergeten die verma-//ninge die God v als zijn kinderen doet, seggende, Mijn sone en wilt niet verachten die discipline ende correctie des Heeren, ende en wilt van hem niet scheyden, als ghi van hem ghestraft wort, want so wi die Heere bemint, die straft hy, ende hy gheesselt den sone die hy ontfangt. In dien ghy zijn castijdinghe verdraecht, so presenteert God hem seluen v, als zijnen lieuen sone. Wat is dat voor een sone die de Vader niet en castijt? In dien ghy vreemt zijt vander castijdinge, die alle kinderen deelachtich zijn, soo zijt ghy gheen kinderen, maer ghy zijt in onechte gewonnen. Daeromme want wy Vaders des vleeschs gehadt hebben, die ons sloegen, ende die wy ontsagen Hoe veel te meer sullen wy onderworpen zijn den Vader der geesten, ende sullen daer door leuen. Onse Vaders des vleeschs hebben ons een weynich tijt na haer goet duncken geleert ende onderwesen, maer dese Vader leert ende castijt ons tot onse profijt, op dat hy ons heylicheyt mede

1) Ontnomen.
2) Lees: voor.
3) Afkeurt.

deyle. Alle die castijdgnihe van deser tijt en schijnt niet te wesen vol vrolicheyts, maer vol verdriets, mer hier na so geeftse een gerustige vrucht den genen die daer door geoffent zijn. En zijn dat niet trostelike scriftueren voor den genen die in lijden zijn? die sonden ende misdaden hoort castijdinge toe Sonder sonde isser niemant opter aerden. Daer om lief Lazare, ontfanget al, dat v bi geuoecht wort, ende verdraghet al ist in droefheyt. Hebt in v vernederinge patientie, want int vier wort dat siluer // ende golt [C vij^v] gheproeft, maer die menschen worden ontfanckelic ghemaect in die schouwe oft schoersteen des temptacijs ende vernederings, daerom vermaent ons die schrift, dat wy dat voor alle vruechden achten solden, want daer gheen warachtighe vruechde op aerden en is, dan dat wy in verscheyden temptacien ende proeuinghen vallen, wetende, dat die onderproeuinge des gheloofs voortbrengt die vrucht des lijdsaemheyt. Siet, alle dat lijden der Martelaren ende kinderen Gods ouer, ende laet haer sterck ghelooue v tot een voorscrift des verduldicheyts zijn, want ghelijck als God haer verlost heeft soo sal hy oock uwe verlosser zijn.

Lazarus.

Ic en mach mijn lijden niet gelijcken bi haer lijden Sy hebben om haer onnoselheyt geleden, Ic lijde om mijn sonden.

Timotheus.

Meynt ghy dat die heyligen mede geen sondaren en zijn geweest? voor God en wort geen vleesch rechtuaerdich geuonden. Segt niet dat ghi metten boosen Mordenaer lijt, als ghijt patientelic lijt ende als ghi inder warachticheyt bekent, dat ghi sulcke castidinge wel verdient hebt, twelc die goede mordenaer wel bekende. Die belijdinge van v misdaet, so dat warachtich is, so maect si v rechtuerdich ende warachtich. Een warachtige belijnge en mach sonder de geest des waerheyts niet gescien. Nu sidi dan al rechtuerdich als ghy ouermidts v sonden bekent die wel verdient te hebben. // Die martelie ende het lijden der Martelaren is haer [C viij^r] luyden tot het eewighe leuen niet vereenselijc gheweest, want soo Paulus leert, soo is al tlijden van deser werelt niet te ghelijcken bi die toecomende glorie, die in ons gheopenbaart sal worden, want dat tijtlick ende eyntlic is en mach gheen oneyntlick ende eewich loon verdienen, maer Christus heeft alleen om zijn onnoselheyt gheleden, door welcke onnosel lijden, hy onse boosheyt heeft afghedaen. Christus doot heeft ons dat eewich leuen verdient, twelc want die Martelaers vast ghelooft hebben, so hebben si tselue ghe-

looue van Christo getuych [1]) oock inder doot, die si in Cristo verwonnen hebben [2]), also dat haer gelooue daer si door gerechtuerdicht waren by God, al eer dat si leden, leuendich geschenen heeft int belijden des naems Jesu, daer si inder doot niet af gheweken en zijn Daerom hebben alle heylighen met den Propheet ghebeden, Niet ons Heere, niet ons, mer uwen name gheeft glorie.

Lazarus.

Ghy verwint my met so vele goede redenen ende scriftelike bescheyts, dat ic daer niet en weet tegens te seggen. Niet te min soo dunct my, ic solde God wel willen bidden, dat hy eens des slaens afliet gelijc oock veel heyligen gedaen hebben, want ick heb wel hooren prediken, datter eens een Coninck was, die zijn leuen noch .xv. iaren verlengt wert ouermits zijn ghebet.

Timotheus.

[C viij^v] Wy en sullen inden heylighen niet volghen, dat si ghedaen oft ghelaten hebben, want wy en weten niet hoe verre dat si altoos daer in by God ontfangen zijn gheweest, emmers also als si mede menschen zijn gheweest, soo mogen wy in haer wercken bedroghen worden, maer inden heylighen sullen wy alleen aensien haer sterck ghelooue, ende die gauen die God in haer gestort heeft, maer Christus is ons alleen voorgheleyt, als een exemplaer ende tot een voorschrift, na wiens leuen, woorden ende leeringhen wy wel leuen ende spreken mogen, want hi niet dwalen en mocht, noch yemant in dwalingen leyden, dwelck de heyligen wel gedaen hebben, alsmen haer nauolgers wilde zijn, Paulus seyt, Weest mijn nauolgers als ic nauolger ben geweest, hoe is ons Cristus in dit bidden, daer ghi afspreect voor gegaen. In dien dese kelc (seyt hi) niet van my gaen en mach, ick en most eerst drincken, so laet uwen wille ghescieden o hemelsche Vader. Bidt so mede met Cristo, ende ghi sult vanden Vader in uwen strijt oock gesterct worden wten hemel. Ende om v te antworden op dexempel van Ezechias den Coninc, dat ghy by gebracht hebt, hoe dat hi gebeden heeft, om van zijn siecte verlost te worden (want hy totter doot toe sieck lach) ende is verhoort geweest, so moet ghi weten, dat God met de roede der disciplinen ons menichfuldeliken slaet int lichaem oft int goet, om veel saken die ons inder scrift bekent ghemaect zijn, somtijts doet
D i^r hy dat // om onse boosheyt ende sonden daer door te straffen ende ons gelooue daer door op te rechten, ghelijck Christus seyt totten

1) Getuigd.
2) Dien zij zegevierend ondergaan hebben.

siecken man, die .xxxvij. iaer lanc tot Jerusalem by der piscinen had sieck gelegen. Siet nv, zijt ghy ghesont gemaect, en wilt voortaen niet meer sondigen, op dat v geen arger en gescie. Met welcke woorden hi te kennen gaf dat die sieck man die crancheyt so langhe gheleden hadde ouermits zijn misdaet, om den welcken hy noch meer lijden solde, in dien hi niet af en liet voortaen te sondighen. Somtijts sent die Heere sinen wtuercoren lijden ende tribulatie aen, die int behagen Gods nochtans wel staen, op dat die glorie ende eere Gods daer door gheopenbaert moecht worden, gelijc als Christus seyde, dat die siecte Lazari niet en was streckende tot die doot, maer dat si was voor die glorie Gods, op dat die sone daer door mochte geglorificeert worden, dat hy Lazarum nochtans so lief hadde, dat hi om zijn doot screyde na der menscheyt. Alsoo seyt Cristus mede dat di blinde man daerom blint gheboren was om dat die wercken God in hem geopenbaert mochten worden. Also wort noch oock alle dage die eere Gods op veel plaetsen geopenbaert int patientelic lijden ende lieflic steruen van veel duechtsamige goedertieren menschen, waer door ander men schen mede gesterct ende georsaect worden om God te louen en te prijsen, die sulcke genaden ende gracien den menscen gegeuen heeft, dat si in hem ooc int mid-//del des doots verblijden mogen. Somtijts D i[v]
soo visiteert God die misdaden der olderen ende ouersten tot inder derde oft vierde generatie, ende op die ondersaten. Om dat Dauid het volc ge telt hadde, wt ydelheyt ende onghelooue, soo moesten binnen drie dagen vander pestilentie onder zijn volc steruen, tseuentich duysent mannen . i . Reg . iiij . Om dat Hely wiste, dat zijn kinderen quaet deden, ende haer niet en strafte, so swoer God dat huys van Hely, als dat zijn boosheyt inder eewicheyt met geenrehande ghiften solde wtghedaen worden, ende hy wert daer na gheplaecht met zijn twee kinderen. Dit is altesamen recht, ende het behoort also te ghescieden, want God die rechtuerdich ende die alder best is, en mach gheen dinc qualiken oft onrechtueerdeliken doen, So wanneer God sulcx als voor sproken is, zijn rechtuerdich oordeel oft zijn Vaderlike straffinghe ouer ons laet comen, so heet hi inder scrift gram ende toornich te zijn, die nochtans onwandelbaer van wesen is. Alsmen nv leest dat eenige heylige mannen God gebeden hebben, om van haer lijden ende cruys verloste te worden, dat is daeromme niet geschiet, dat si tselfde cruys hateden, om des ongemacs ende pijnlicheyts willen, mer om dat si door sulcx bidden eens tot die volcomen straffinge der sonden comen mochten, die si in haer hatende ende veruolgende waren, Also badt die voorseyde Coninc Ezechias, doen hem vanden Propheet vercondicht was, Isaie .xxxviij. // dat hy steruen solde, in D ij[r]

deser manieren. Ick sal v O Heere ouerleggen alle mijn iaeren inder bitterheyt mijns herten (siet daer die bitterheyt die wt den haet der sonden ende zijns boosheyts quam) In dien men alsoo leest ende in sulcx dat leuens [1]) mijns gheests gheleghen is, siet soo sult ghy my straffen, ende ghy sult my leuendich maken, siet in vreden is mijn alderbitterste bitterheyt, (Merct dat God door straffen der sonden den mensche inder sielen leuendich maect. Merct dat het ghelooue doet Ezechiam in zijn bittere lijden vrede hebben ende te vreden zijn) want ghi hebt mijn siele verlost, op dat si niet vergaen en solde, ghy hebt alle mijn sonden achter uwen rugge geworpen. Siet hoe heerliken dat die goede Coninc, die genade Gods in zijn lijden daer hy te bedde lach voorsettede [2]), dat is dat Ezechias seyt Isaie .xxx Int stilswijgen, dat is inder ruste ws eygen willes in God, ende inden hope der barmher ticheyts Gods, die v beloeft is ooc in alle lijden so sal v stercheyt zijn dat ghy alle lijden sult mogen verdraghen. So is te verstaen, dat Cristus ons ooc leert bidden, dat wi in gheen becoringe geleyt en werden. Niet dat wi van alle temptacien ende aenuechtingen sullen begeren vri ende los te worden, twelc nemmermeer ghescien en sal, want ons leuen en is anders niet, dan eenen strijt hier opt aerden, maer op dat wy in gheen temptacien oft becoringe solden geleyt worden, die ons mochte verwinnen ende ter neder vallen tot ongelooue,
D ij^{v} mistroosticheyt // wanhope ende blasphemie des name Gods, welcke sonden die aldergrootste ende periculooste zijn, om dat si inwendich ende inden gront des herten bedect liggen. Waer door wy moesten, met den vermaledijden Cain, met Juda den verrader ende met den Coninck Antiocho inder hellen des wanhoeps sincken, ten waer dat ons die Vader onderhielt, dat wy in sulcke becoringen niet geleyt en werden, daerom badt oock die heylighen Prophete, Heere in dijnre verbolghentheyt en straft my niet, ende in dijnen toorne en berispt my niet. In welcke biddinghe die gheest Gods ons alle troost inspreect ende den Heere ons doet toesegghen, als dat hy is die salicheyt des volcs, van so wat tribulatie wy roepen tot hem, tot dat hy ons verlossen sal, ende sal onse God zijn inder eewicheyt.

Lazarus.

Het is seker troosteliken, dat ghy segt ende mi dunct mijn hert wort daer inne verfraeyt, dat ic min verdriets in mijn lijden beginne te geuoelen. Mer ick moet noch wat vorder met v argueren

---

1) Leven.
2) Overwoog.

nv ghi mi aldus wel onderwijst, wi sien emmers dagelicx voor ons oogen, dat als een kint dat geslagen wort hem seluen onderdanichliken gheeft onder sinen vader ende bidt om gracie, dat die vader dan des slaens aflaet. Ic hope God die een Vader is van alle barmherticheyt ende troosts my arme sondare mede verhoren sal, om met my bewegen te worden tot barmherticheyt ende ghenade, wat // dunct v daer af? D iij^r

Timotheus.

Om te spreken hoemen God alderbest solde mogen verbidden, so behaecht my v ghelijckenisse wel, ende ic wil die selfde veruolgen, gelijc een vader die de boosheyt zijns kints rethuerdelic haet ende niet te min wt vaderlike lieften straft, verbolgender wort op zijnen sone ende herder met stocken met stauen toe smijt ende verworpt die roede, als hi siet dat zijn sone hem wederspannich is, ende die correctie des vaders ontlopen wil, So hiet God mede inder scrift verbolgender te worden, als wi zijn vaderlike disciplijn met onderdanicheyt niet en ontfangen. Gelijc Esaias .ix. beclaecht, dat die thoorne Gods van tvolc van Israel niet af gekeert en is geweest, mer dat zijn hant noch tot het slaen wt gerect [1]) was, om tselfde volc noch meer te slaen, hoe wel dat si nochtans van haer vyanden int intromme seer gecrenct waren, om dat si lieden haer niet en keerden tot den genen die hem slaende was, ende den Heere der crachten niet aen en sochten. Daerom (seyt hi) sal die Heere verstroyen van Israel dat hooft ende den steert, die meeste met den minsten, dat voortste ende achterste, ende al die hem cromt ende veracht op een dach. In welcke woorden die voorseyde Propheet te kennen geeft dat God daeromme ons slaet, om dat wi ons tot hemwaerts des te meer keeren solden, ende op dat hy al slaende ons een orsake solde geuen, om hulp ende voorstant aen hem te soecken. Om dan te verwinnen die toorne des slaenden Vaders, so sullen wi als goe-//de onderdanighe kinderen die slaghen D iij^v ons goedertieren vaders goetwillichliken ontfanghen met belijdinghe van onser schult, ende perssen ons seluen midts dien altoos vaster aen zijnen vaderliken schoot, om hem liefliken te omhelsen, ende tot mede lijden alsoo te beweghen, Na welcke dienstige onderdanicheyt God ons met meerder lieften opneemt, dan hi te voren dede want also Abacuck seyt, Als God gram ende vertoornt is, dan sal hy zijns barmherticheyts bedencken. Aldus moghen wy dan bidden met den Propheet, Alle dat ghy ons gedaen hebt, O Heere, dat hebt ghy in een warachtich oordeel gedaen, want wy hebben

1) Gestrekt.

v ghesondicht ende uwen gheboden niet onderdanich gheweest. Siet alsulcken goetwillicheyt is crachtich ende behaechlick inden ooghen Gods, om versoeninghe te vererijghen, dan alle beuaerden [1]), alle beloften ende alle wegen die een mensche buyten Gods woort in zijn goetduncken, raet ende vernuft bedencken ende voornemen solde moghen.

Lazarus.

Helpt God, wat heb ic v noch al te vraghen, daer ick beswijsinghe [2]) inne behoeue, maer ghy mocht tot my seggen, dat een dwaes solde meer vragen, dan alle wijsen solden mogen onderrichten.

Timotheus.

Ghi en moecht mi niet te veel vraghen, want ic hope God my tverstant geuen sal, dat ic v bescheydelijcken sal moghen van als [3]) berechten.

D iiij[r] Lazarus.

Ghy brengt my daer in minen sinne, dat ic vanden beuaerden wat vraghen solde, oft die geen boete en mogen doen tot gesontheyt, want die luyden en laten my nemmermeer met vreden, noch onghemoeyt, oft ic moet sinte Lenaert, sinte Job, sinte Quirijn een beuaert louen, mer ick en heb daer geenen zin meer inne, want ic heb aen beuaertloopen wel hondert gulden mijn leuen te cost gheleyt, ende het en baet my niet met allen, Ic mochte dat gelt wel beholden hebben, hadde ick soo wijs gheweest, maer ic geloofde dese olde wijuen, dese matsleypsters ende pylarenbijters al te vele, die hebben my altijts ligghen tuyten ten ooren, dat ic daer nemmermeer mochte af ontsleghen worden. Wat segt ghy doch vanden beuaerden, lief Timothee? Sijnse godlic, soo wil icker meer laten doen.

Timotheus.

Inden eersten so moet ghy v eygen woorden wel verstaen, als ghy v beuaert spreect. Beuaert is so veel geseyt, als een bedeuaert. Als ghy nv segt ic ben daer of daer noch een beuaert sculdich, so segt ghy so vele, als ic ben voor God sculdich op die plaetse oft die plaetse te gaen varen om te bid den, ende mijn offerande te brengen, Waer heeft v God gheboden oft gheleert, dat ghy sulcke beloftenissen of beuaerden doen sult? waer leert v die scrift, dat

1) Bedevaarten.
2) Kennis, onderwijzing.
3) Alles.

ghi hier oft daer sult gaen varen bidden, ende met wat gelooue moecht ghy al-//sulcken beuaerden bestaen te doen, die v van den Heere niet beuolen en zijn, wat ghi buyten Gods beuelen doet, dat en is hem niet aengenaem, dat en neemt hy v oock niet wel af, ten ghesciet ooc tot zijnder eeren noch tot glorie der heylighen niet, dat ghi wt v sinnelicheyt voort sedt, al scheent noch soo schoon ende soo Gods dienstelijck te zijn. Immers als ghy bidden wilt seyt Christus, ghy die mijn Discipulen wilt zijn, soo en wilt niet bidden als die Heydenen doen, maer gaet in die slaepcamer van v herten, ende doet die dore toe, dat is, sluyt alle wereltlike becommeringhen buyten v herte, ende bidt God int heymelic, niet op die hoecken vander straten, niet in wtgesonderde plaetsen, ende v Vader diet int heymelic ende int binnenste van v herte can sien die sal v ooc int verborgen herte wel verhooren Dat beuaertloopen ende peregrimagie [1]) doen, heeft Cristus Joan. iiij. genoech geheel verboden, ende wt gedaen, daer hy ons leert, niet tot Salomons tempel in Jerusalem, noch tot der Patriarchen berge loopen om te bidden, maer dat wy God in allen plaetsen sullen aenroepen, niet met wasch of vlasch, niet met siluer oft golt, niet met greyn oft saet, niet met crijten oft roepen, als die Heyden doen, die door haer veel roepens meynen verhoort te worden, maer inden gheest ende inder warachticheyt, want die Vader die een geest is alsulcke gheestelijke aenbidders begeert, daerom staeter inden Propheet Malachie .i. dat van // den opganck der Sonnen tot den onderganck toe is mijnen naem groot onder alle menschen spreect God die Heere, ende in alle plaetsen ende steden doet men mijnen name sacrificie ende offertmen my een reyne onbeulecte offerhande. Wat offerhande? van wasch oft vlasch, van siluer oft golt? Neen, Maer die steruinghe van onse vleeschelike en sinnelicke begeerten, daer ons Paulus toe vermaent totten Romeynen, ende Joden scriuende Ro. xij. Item dese beuaert loopers heetmen noch met een gheschuymt Latijnsch woordeken te wesen pelegrimmen, peregrimagie te doen, is opt Latijn anders niet dan van huys te trecken, om comenschap oft eenighe ander saken te veruolgen. Also ist een Pelgrym, dat is een Peregrijn, die van buyten is, ende hier niet thuys en behoort. Mer die gemeyne man hebben dat geheeten pelgrimmen te zijn, die met dit oeuele oft met die siecte begaen waren wat een onuerstant ende verblintheyt is dat? Noch meerder verblentheyt ist dat wy troost, hulp ende bystant van eenige heylighen soecken, die wy in haer holten beelden meynen te eeren hier op der aer den, int welcke doende, wi ouertreden dat eerste

[Marginal notes: "D iiij^v" beside line 2; "[D v^r]" beside "Malachie .i. dat van // den opganck…"]

1) Pelgrimage.

gebot Gods, dat ons verbiet alle vreemde Goden, ende dat wi ooc geen gelickenissen noch beelden ma ken en solden, Wilt ghi weten wt wat oorsake ende gront die veelheyt der Goden gecomen zijn by den Heydenen, ende hoe wy Cristenen en behooren niet meer dan eenen God te eeren, Ic salt v seggen.

[D v^v] Lazarus.

Och ia, dat begheer ick te hooren.

Timotheus.

Voor Goden warent bi die Heydenen gerekent ende gheeert, alle die ghene, daer groot oorboor [1]) weldaet ende profijt den menschen door quam hier wt is die menichte der Heydenscher Goden opgheresen, Om ghesontheyt te vercrijgen so riepen si Esculapium aen, want hy een groot meester inder medecijnen was. Om rijcdommen riepen si Herculem aen. Om geluckige comenscap Mercurium. Bacchus, Ceres, Saturnus, Venus, waren ooc voor Goden opgeworpen, om dat si groot ghemaeck ende nut der menscen leuen toebrachten door haer consten ende handelinghe. Ja die Oyeuaers den Egyptenaren een God gheweest, om dat hy de serpenten heet te vernielen. Die Romeynen hebben die Gans voor eenen God opgheworpen, om dat het Capitolium tot Rome door haer ghescalle ghehouden [2]) ende beschermt wert, Hier wt is mede ghesproten, dat die Sonne, die Mane, dat water ende dat aertrijc voor Goden geacht ende geeert zijn geweest, ouermidts dat gerief dat si den menschen aendeden. Mer wie die Cristen zijn, en bekennen noch en eeren geenen anderen God, dan die alleen alle dinck in alle dingen werckende is, Also stater gescreuen: God uwen Heere suldi aenbidden ende hem alleen eeren. Dan eeren wi hem alleen, als wi niemant anders dan hem alleen toe betrouwen, dat hy is
[D vi^r] onse // salicheyt, onse verlossinge, onse wijsheyt, onse rechtuaerdicheyt (onse troost, onse weluaren ende onse leuen. Dan bidden wy hem aen, als wy ons seluen gheheel ende al voor hem neder worpen, ende alle onse heylicheyt, wijsheyt, vermoghentheyt ende goetduncken te buyten gaen, ende voor hem als sotte, boose, crancke ende ongheuallige menschen achten, die alle haer genade alleen aen God den Heere soecken. Siet, oft si dit also doen, die haer vanden schepper keeren tot die creatueren ende soecken hulpe aen vreemde Goden met haer beuaertloopen ende peregrimagie gaen. Ick ben v God alleen, buyten my en is gheen verlosser, spreect

1) Oorbaar, nuttig.
2) Behouden.

God die Heere. Den Heere behoort die salichmakinge alleen toe, die godloose ende ongeloo uige Heydenen ghecken met alsulcken gelooue der Cristenen, ende seggen al schimpende op ons. Deut . xxxij . Waer zijn nv haer Goden, daer si betrouwen inne hadden, laten si opstaen ende helpen v, ende laten si in uwen noot beschermen. Mer die Heere seyt daer weder op. Siet, ic bent alleen, ende daer en is geen ander God buyten my, Ic sal dootslaen, ende ic sal leuendich maken, ick sal slaen, ende ic sal ghenesen, daer en is niemant die wt mijn handen yemant mach ontrecken. Waer blijuen dan dese beuaertloopers, wat Goden sullen haer mogen voorstaen ende bescermen, als God haer ongelooue ende afgoderije die si met holt ende steen gedaen hebben, openbaerliken voor die gantse werelt straffen sal, al swijcht hy nv goedertierliken stille ende verdraecht // haer in lancmoedicheyt. [D vi^v^]

Lazarus.

Wilt ghijt my niet qualiken afnemen dat ic v vra gen sal, ic wil v alle die redenen te voor leggen die mijn hypocrijtige raetsluyden plegen voor te houden als si my tot beuaerden wolden raden ende tot santen ende santinnen wijsen, die ick God betert te veel valsche eeren in grooter afgoederijen bewesen hebbe.

Timotheus.

Vraecht al dat ghy wilt, maect ict v slechts niet te langhe, ten verdriet my niet, al saet ic aldus een gheheelen dach lanck by v, ende tracteerde van die schrift.

Lazarus.

Hoe coemtet dan toe, dat die heyligen soemen siet in die een plaetse meer willen versocht ende geeert zijn, dan in die ander, om die plagen ende slaghen te ontgaen, daer si marchalcken ouer zijn?

Timotheus.

Aldus seyt Christus Joan . i . Ic ben die wech, die waerheyt, ende dat leuen, Wilt ghy niet dwalen, soo en wandelt niet in eenige heyligen, die alle haer heylicheyt van hem genadeliken ontfangen hebben om dat [1]) Gods naem in haer, met der heyligen namen, in dat [2]) solde geglorificeert worden, wandelt (seg ick) in Christo, want hi is die wech, die hem volcht, die en sal in gheen duysternissen wandelen. Wilt ghi niet verleyt noch bedrogen worden met

1) Opdat.
2) Daardoor.

eenige valsheyt oft logentale, so holt v aen Cristum, so blijft by [D vij[r]] Christus woort, want dat die waerheyt is, wilt // ghy niet in v sonden steruen, noch in v eygen wegen vergaen, so begeert ende soect ooc door tsteruen des vleeschs in hem warachteliken ende eeweliken te leuen, want hi is dat leuen, Met Cristo seyt Paulus, is ons leuen in God verborghen tot inder doot toe, die wech des lijdens is enge ende nauwe, mer ghi moetse doorgaen, wilt ghy comen tot het verblijden, die waerheyt moet v van gheuangenisse des vleeschs ende vanden slauerije der sonden verlossen sult ghi anders [1]) ymmermeer verlost worden, waerom suect ghy dan buyten den wech die waerheyt ende dat leuen, eenen anderen wech, eenen anderen verlosser, ende een ander leuen? Aengaende dat ghy segt, dat die heylighen willen versocht [2]) zijn op die een plaetse meer dan op die ander, daer op segge ick v, dat, In dien die heyligen in eenige plaetse vander werelt versoecht willen zijn, dattet geen heyligen mer duuelen zijn, want si soecken eerlick [3]) te zijn, daer Gode alleen alle eere toebehoort, die alleen heylich is, die alleen Heere is, die alleen die opperste is. Alle die in God geheylicht zijn die seggen so ghi hier voor ghehoort hebt, Niet ons Heere, niet ons, mer uwen naem geeft glorie, hoe wilt ghi die heyligen eeren ende haer alsulcken eer te wille doen, die selfs alle eer ende dancsegginghe Gode den Heere selfs seer geerne alleen hebben toegescreuen? In dien men v dan seyt, siet, hier is Cristus daer is Christus hier is aflaet der sonden, daer verlostmen een siele wt [D vij[v]] tvegeuier, hier is een beelt van mirakel daer // zijn heylighe gebeenten ende reliquien der heylighen, hier versoectmen sint Job, daer rustet sinte Quirijn. Alsmen v also seyt, soo en gaet niet wt. Soect binnen in v dat rijcke Gods. Soect in v herte den Coninc der glorien, twelc alle heylighen ghedaen hebben. Het rijck Cristi dat hi inder herten heeft en wort met golt oft siluer met wasch oft vlasch niet verciert. Sijn ciragie is in wtwendige geestelike dingen geleghen, als in saechtmoedicheyt, lydtsaemheyt, vrede, blijscap, ghelooue ende liefde, waermen alsulcken gauen ende ciragien gewaer wort, daer mocht ghi dencken dat Christus een Coninc is, in sulcken dinghen wort hy gesocht ende geuonden. Aldus ist niet dan guychelerije ende dwalinge datmet v seyt, Ja die heylighen willen op die een plaetse meer versocht zijn dan op die andere want het en heeft gheenen gront inder waerheyt der scrifturen. Noch meerder verleydinge ende valscher ist, dat si van alle plagen

---

1) Indien gij zult.
2) Gebeden.
3) Geëerd.

ende slagen elc eenen martelaer setten, wat meynen dese ypocrijten, dat [1]) Godsrijc versceyden ende niet eenuoldich en is. Meynen si dat God zijn regiment by stucken den heyligen wt gedeylt heeft, gelijckent in die werelt by den geweldigen Heeren ende Princen toe gaet, die andere Grauen, Hertogen, Presidenten, statholders, Scolten, Scepenen, Drosten, Luytenanten, veltheeren brantmeesters, busscieters, ooc mede tyrannen, boelen, ende andere rackers, onder haer hebben, ende elcx van die een deel van zijn regiment beuolen heeft. // God seyt, ic sal mijn glorie eenen anderen niet geuen· [D vij[r]]
V God is een God die ouer al een Coninc is, ende niemants behoef en heeft, anders en waer hi geen Heer der Heeren, noch Coninc der Coningen. Waerom stelt ghi dan den eenen bescermer, voor die pestilentie, den anderen een maerscalc vander vallender siecte, den derden eenen Medecijnmeester der loopender gaten, ende so voort tot alle siecten ende gebreken, haer eygen God ende salichmaker, onder den creatueren ghecregen hebben. Het is so verre gecomen, dat ghi inder gantser Cristenheyt nauweliken een gebuerte van seuen oft acht huysen en vint, ghy en vindt daer den eenen afgod oft den anderen. In [2]) alle brugghen ende hoecken van straten hebben schier elc beelden van miraculen gecregen, waer is die Cristenheyt toe ghecomen? wat maect ghy van dat lieue geselscap der wtuercoren kinderen Gods, die inder lieften Gods met alle gelouigen versaemt ende gheplant zijn, Moordenaers, floeckers, rackers, straetscenders, ende tyrannen, die hier opter aerden verduldich geweest zijn in al haer lijden, ende hebben een lieflike geest van god ontfangen, ende hebben alle goet, eere ende hoocheyt van deser werelt versmaet, zijn die nv so impatient, so vertorent van moeyte, so eergierich ende geltgierich, datmense met beuaert lopen, met keersen te ontsteken, met gelt oft eyeren te offeren sal moeten versoenen ende te vrede holden? Is nv die salicheyt der wtuercoren een huys der plagen ende slagen ende een vleesbanc geworden, daer ons alle ellendicheyt, als wt // den busse [D vij[v]]
Pandore (so die Poeten fabuleren) wtuloeyende is? Alle die siecten daer ghy verscheyden heylighen, maerschalcken afmaect, die zijn natuerliken in die werelt geweest eer v maerschalcken oyt gheboren waren. Ons groot ongelooue doet het, dat wy also veel afgoden hebben opgerecht. Om dat wy den eenen eewigen warachtighen niet en hebben bekent, ende wy doch tot afgoderije ende tot dat poppenspel der ceremonien gheneycht zijn, al solden wijse ooc een Kalf, ia den duuel vander hellen bewijsen, daer wt ist

---

1) Dat het.
2) Lees: Ja.

gecomen, dat wy ooc het Kalfuel vander Pausselijcke bullen hebben aengebeden ende waschlicht daer voor ontsteken? Och Heere, siet toch neder op die afflictie van v gheuanghen dochtere van Sion, ende laet v ontfermen ouer die contritie ende bederuinghe Josephs.

Lazarus.

Achter desen dach en sal ic der heyligen beelden niet een kersken ontsteken. Ic heb tot noch toe de moeder sint Anne alle dinxdagen met driewaschlichten verlicht, ende tdonredaechs het Sacrament gheeert met een half pont waschs. Mer ic heb nv so vele bescheyts van v gehoort, dat ick niet meer doen en wil, ende geuen veel lieuer dat gelt den armen, ende verlichten daer die leuendige tempelen ende heyligen mede, daer God met zijn barmherticheyt warachtelicken inne woont, ist niet best broeder Timothee?

Timotheus.

E i r Ja broeder dusent mael beter, want dat ghi mijn // minsten ghedaen hebt spreect Christus, dat hebt ghi mi gedaen, hi en seyt niet, wat ghi mijn beeltenisse oft der santen oft santinnen beelden doet, die ick verboden hebbe te maken oft te eeren, dat hebt ghy mi ghedaen. Daeromme als dese wercheylighen ende loftuyters v aencomen ende willen v weder op v olde superstitie ende ongelooue brenghen, soo segt tot haer lieden, Ist niet een groote verblintheyt dat ghy die heylighen soect in holt ende steen tegens Gods eerste gebot? En ist niet een groote sotheyt, dat ghy die sonne met een kaersken op den schoonen dach wilt verlichten. Heere, seggen die heyligen, in v licht sullen wy dat licht sien. Tlicht des godliken aenschijns schijnt altoos op den wtuercoren. Hoe wilt ghy dat haer licht met v duystere gemaecte licht verlichten ende vermeerderen? Meynt ghy dat si in duysternissen zijn die van der sonne des rechtuerdicheyts ouerschenen worden: als ghy de blinde beelden verlichten wilt so geeftse eerst ogen, dat si v lichten sien mogen, so moecht ghi daer grooten danc af hebben. Of anders so doet ghy niet dan verloren cost ende arbeyt. Baruch die Propheet straft desen ongodliken dienst ende eerbiedinghe der beelden ende afgoden seer. Ende als ghijse aldus gestraft hebt, so wijstse dan, waer si haer lichten, haer offerhanden ende aelmissen brengen sullen dattet God ontfanckelic si. Item willen si ooc bedeuaertlopen so wijst haer eenen naerderen wech die si met veel mijnder costen mogen doen,
E i v ende segt hem also, wilt ghi die heyligen versoecken, het is niet // van noode, dat ghy tot Jerusalem, te Romen, tot Compostelle reyst ende loopt, dat is cost tijt ende moeyte alverloren. Soect Christum

in graf der goddeliker scriftueren, soect hem inder slaepcamer ws herten, daer sult ghy hem aldersekerste vinden. Soect sinte Peters ende Pauwels geest in haer Epistelen ende scriften. Soect sint Jacob in vrome ghelooue, dat hy ten eynde toe inder doot ghehadt heeft. God en is gheen lichaem, dat hy met lichameliken dingen mach worden geert oft versoent, het is een geest, ende hi en siet geen personagien aen, der tijden, plaetsen, kaersen ende wercken. Mer hi begeert alleen dat wij, het quaet der boser ghedachten van ons herte sullen doen, als ongelooue, wanttrouwicheyt, onreynicheyt, hate, nijdicheyt, giericheyt ende houeerdicheyt, die sulcs van herten reijn ende van geesten arme zijn, die sullen God sien, die sullen kinderen Gods geheeten worden, daer alle dese beuaertloopers ende heylicheyt coopers met die vijfsotte maechden sullen buyten blijuen, want God die een gheest is, en wil niet dan inden gheest ende warachticheyt ane gebeden zijn. Maer dese hypocriten soecken [1]) in wtgescheyden plaetsen op wtgesonderde tijden, met sekere cruytbussen der lichaemliken wercken die si hem bewijsen willen maer si en sullen hem niet mogen raecken, want hy verresen ende verheuen is bouen alle dat sienlick ende wtwendich is.

Lazarus.

Ic sal v onderwijsinge wel onthouden so ic alder // best can, E ijr
maer ic weet wel, wat si daer op segghen sullen.

Timotheus.

Ja wat?

Lazarus.

Waer toe geschien dan alle die groote miraculen die de heyligen doen op die een plaetse meer dan op den anderen, dan dat si daer rusten ende aldaer gheeert willen zijn?

Timotheus.

Daer sult ghy also op segghen. Daer een vast gelooue is, daer en behoeftmen gheen teekenen meer, dan dat teeken van Jonas die Propheet alleen, in welcke teeken, dat leuen ende dat steruen Cristi, ende ooc mede het steruen ende het verrijsen van alle Cristenen by een figuere properliken wort beduydet ende ons voorgheleyt. Met Jona ende Cristo moeten wy dalen inden Waluisch, ende in die zee der tribulatien ende des steruens eer dat wy tot dat warachtich leuen mogen verrijsen ende opstaen. Ghelijc als Jonas

1) Zoeken hem.

inder zee, ende Cristus inden doot niet gebleuen en zijn, maer wederomme int leuen quamen, also sal die Heere ons mede met gheen lijden noch met den doot niet laet verwonnen worden, mer hy sal ons wt dit verdriet verwecken tot die verrijsenisse des leuens, Daerom behooren wy alle miraculen alle marschalcken wt onsen sinnen te setten ende sien alleen dit teeken vanden warachtigen Jonas aen ende verlaten ons daer op ende seggen met den Propheet Psalm. lxi. Mijn siele ende mijn leuen behoort onderworpen te zijn den Heere, want van hem my alle patientie afcoemt.
E ij[v] Hy is mijn // God, mijn salichmaker, mijn hulper, Ick en sal niet meer van hem gesceyden worden, want mijn hope ende toeuerlaet is in God. Siet, tot desen Jonam suldy alle dese mirakel sotten wijsen, gelijc Cristus daer toe gewesen heeft, al den genen die wt curioesheyt teekenen vanden hemel begeerden te sien. Als aengaende die miraculen diemen seyt dat die heyligen in haer beelden doen, dat is niet dan ydel bedroch ende spotterije der duuelen, daer mo gen geen miraculen van God geschien tegens zijn eygen woort. Tis waer dat Moyses die Wet ende gebo den Gods met teekenen ende miraculen in zijn leuen geconfirmeert ende bi den menscen autentijckeliken gemaect heeft, Tis ooc waer dat die Apostelen na Christus ouerlijden ende opstijgen ten hemel waert haer woorden ende dat Euangelium inden naem Jesu geconfirmeert hebben met somige miraculen want die naem sulx beuestinge behoefde, ouermits datse verworpen ende verwesen was als een verdoemde naem, Mer dese miraculen der heyligen ende der beelden en mogen nv twoort Gods niet meer confirmeren doch tot alsulcken eynde een gescienisse [1]) niet, mer men gebruyctse tot eenen valschen dienste Gods, ende si en brengen niet wt, dan een verleydinge van Gods woort ende eenreley af goderije, die daer door onder den Cristenen gepleecht wort, also dat die voorseyde miraculen den menschen in haer blintheyt ende ongelooue gebonden holden, Want door oorsake van die miraculen, so lo pen die lieden oft si dul ende rasende
E iij[r] waren, tot den // beelden ende heyligen, ende versuecken al daer los te worden van haer siecten, gebreken, ende slagen, Daermen dan sulcke miraculen gelooue geeft, daer en machmen niet geloouen dat die kelck des bitterheyt ons vanden Vader ghegeuen wort, als een ontfanckelic dinck, Dwelc Christus also wilde verstaen hebben doen hi Petrum straftede, seggende Den kelc die mijn Vader mi gegeuen heeft en wilt ghy niet, dat ic dien drincke? Of hi seggen wilde ghy en behoorde gheenen raet noch middele te soecken, ende ghy en behoort niet eens daer tegens te seggen, dat ic den kelck

1) Geschieden ze.

niet drincken en solde, die my van mijnen Vader gesconcken wort, Waer wt wy verstaen mogen, dat alle lijden ooc ons mede van den Vader gesconcken wort, om liefliken op te nemen ende den selfden kelck met goetwillicheyt des herten wt te drincken, veel te min sullen wi loopen hier ende daer, desen raet oft dit middel buyten God soecken om dat los te worden, Ende op dat ghi v aen geen mi raculen ende teekenen stoten solt, so seyt Moyses also In dien int middel van v lieden opstaet een Propheet of yemant die seyt, dat hi een visioen ghesien heeft, ende hy seyt v te voren een teeken of een wonderlic toecomende dinc, ende sulcs gebuert als hy gesproken heeft, ende hi seyt tot v, laet ons gaen ende volgen die vreemde Goden, die ghi niet en kent ende laten wi die dienen ghi en sult niet hooren die woorden van den Propheet ende droomere, want u heere v God tempteert v, om openbaer te maken, oft ghy hem lief hebt wt allen uwer herten, ende in al uwer sielen // oft niet, Volcht uwen Heere uwen God na ende vreest E iij[v]
hem, houdt zijn geboden, ende hoort zijn stemme, Hem sult ghy dienen, ende hem sult ghy aenhanghen. Dese woorden verworpen ymmer claerliken alle diensten ende eerbiedingen der vreemder Goden, dat is, der heyligen ende beelden. Sy verworpen alle miraculen ende teekenen die daer gheschien, om dat God ons tempteert, oft wy hem alleen betrouwen ende dienen. Sij wijsen ons op God, die wy alleen alles goets toebetrouwen sullen. Daerom en acht dese beuaertloopers ende mirakel sotten niet met allen, want in dien ghy haren raet volcht, soo gheeft ghi getuygenisse, dat ghi gheen warachtich geloove en hebt. Het is een warachtich woort datmen gemeynlic seyt, wee dat lant, daer veel miraculen geschien, want dat is een teeken datter veel ongeloouighe menschen zijn. Ende dat ghy meynt dat die heylighen alsulcke handel bedriuen met die miraculen, dat is so niet, Die Duuel can hem wel ouerscheppen in een gedaente des goeden Engels so Paulus leert, Twelc bleeck, doen de Duuel inder gestalte vanden goeden Prophete Samuel Sauli den Coninc van Israel openbaerde [1]). Daerom vermaent ons Paulus, dat wy ons niet en sullen laten bedriegen vanden ghenen, die in geestelike wijse, ende in eenen schijn der Enghelen willen wandelen, wesende opgeblasen van geeste, int ghene dat si niet ghesien en hebben, Met welcke woorden wy gewaerschout worden voor // alle E iiij[r]
heylich schijnende menschen, want wi lichteliken daer door bedrogen mochten worden, ia dat meer is, het gebuert wel dat God zijn woort wt der goddeliker Propheten ende der geleerden Predi-

1) Zich openbaarde.

canten mont neemt, ende gheeft hem logenen te spreken, welcke logenen het volck ouermits haer dolende geest, lichteliken geloouen, Gelijc God sprac tot den logenachtighen geest, die de Propheten vanden Coninck Achab solde bedriegen, Ghy sultse bedrieghen (seyde hy) ende ooc ouerhant holden in v Propheten, gaet henen, ende doet also Dit exempel leert ons, dat wy op niemants heylicheyt, wijsheyt ende waerdicheyt staen, noch ons verlaten en sullen. Dese ende diergelic verleydinghen gheschien, daeromme door Gods gerechtich oordeel, om dat wi so lichtelic scheyden tot vreemde Goden, tot santen ende santinnen, tot valsche teekenen ende miraculen, die wt eenen logenachtighen droom des valschen Propheets, oft door tbedroch der duuelen gemeynliken geschien ende opgherecht worden, Daerom so waer dwoort Gods bekent gemaect wort, ende daer tgelooue aenghegrepen wort, daer vallen terstont alsulcke neeringhen ende iaermercten vant versoec der beelden van miraculen geheel ter neder, twelck men tot veel plaetsen sien mach dagelics gescien. Want dwoort Gods blijft inder eewicheyt, waren sulcke sprokerijen der miraculen ende peregrimatien wt dat woort Gods si solden wel staende blijuen, Mer nv moet alle die plantatie
E iiij[v] wtgeroyt worden, die de hemel-//sche Vader gheplant en heeft.

Lazarus.

Het is waer, men hoort nv so veel niet seggen van onser vrouwen beelt op die Keynse, tot sgrauezande ende elders alsmen plach te doen, om datmen die miraculen nv niet meer gelooue en gheeft Mer hoe coemtet toe, dat die sielen ende geesten van den gestoruen lieden sulcken versoec van beuaerden dicwils in haer openbaringe vereyscht hebben? also datter ooc boecken af gescreuen zijn.

Timoth.

Coemt ghy nv met die geesten voort? En wilt allen geesten niet geloouen, mer beproeftse of zij van God zijn. Wat geesten die v van Cristo brengen ende leyden willen, tot v eyghen wercken, tot v eygen heylicheyt, die schuwet als venijn, in dien woorden ende leeringen Cristi moeten wi blijuen, sullen wy zijn Discipulen zijn, Cristus stemme sullen wy alleen hooren ende onderkennen, in dien wy van zijn scapen zijn, Al dat inder scrift niet ghefundeert en staet, dat suldi met geen gelooue aenueerden, Alle lichamelike oeffeninge die v, soo ghy segt, af geeyscht wort, dit is tot weynich nut, mer een Christelike duechtsaemheyt is tot allen dinghen profijt, Die Vader wijst ons op sinen sone daer hy zijn behaghen inne

heeft, dat wi hem, niet den gheesten geloouen ende hooren sullen, ymmers die openbaringen der geesten zijn gansselic tegens die scrift, daeromme moetent niet dan illusien ende bespotterijen der Duuelen zijn, die haer inder lucht ontholden. Die rijcke vrecke men-//sche begheerde (soo dat Euangelium vertelt) dat men zijnen [E v^r] vijf broeders inder aerden een openbaringe ende versekeringe doen solde, van hoe dat inder hellen stonde, Maer wat wert hem daer op gheantwoort, God en verhoorde zijn sotte begeerten niet, mer hy heeft den genen die noch in leuende lijue waren, gewesen tot Moysen ende totten Propheten, seggende, dat si die hooren solden, niet die geesten. In dien si die selfden niet en geloofden, dat si ooc niet geloouen en solden, waert dat hem luyden yemant vanden dooden openbaerde, Moysen ende die Propheten hebben wi inder Cristen gemeynten, daer Cristus ons toe wijsende is, ende wil alle curieuse ondersoeckinge vanden geesten met haer antwoorden al geheel verworpen hebben. Een reyn gelooue verlaet hem alleen op die woorden Gods ende en begeert geen ander openbaringe oft teekenen tot zijnder beuestinge, die gesworen eedt die God die Heere Abraham ende zijn saet gedaen heeft, als hy hem seluen ons geuen solde, die door tgelooue gerekent zijn onder die kinderen Abrahe, die gaet alle andere sekerheyt die eenige geesten der menscen, der engelen, oft der duuelen doen mogen, verre te bouen, ouermits dat God alleen bo uen alle creaturen warachtich is in zijn beloften, dese wijchelerije der geesten straft God ooc in Isaia den Propheet. Is dat behoorlic (seyt hy) dat [1]) volc van haer God sal begeeren eenige visionen voor den leuendigenvanden dooden? si behooren meer haer oogen te slaen op die Wet ende op haer getuygenissen, // want in dien si na dit woort niet en spreken, haer [E v^v] en sal geen morghen licht opgaen. Daerom en sullen wy ons aen gheenen dinghen stooten ende na gheenen gheesten vragen, oft eenighe waerheyt door haer openbaringhen ondersoecken, want sulcs inder schrift verboden is. Tot die Wet ende zijn getuygenisse sullen wy ons lieuer keeren daer en worden wi niet bedroghen. Mer der menschen ongelooue is so diep int herte gedreuen, door die onwetenheyt der woorden Gods, dat si veel lieuer geloouen Arent bosmans loghenen [2]), die fabulen ende dwase exempelkens

---

1) Dat het.

2) Bedoeld is het werk waarvan de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage een exemplaar bezit met den titel: *Van areut bosman. Hier begint een mirakel dat geschiede int iaer ons heren .M. CCCC. ende xxxiij .... inden lande van lceue* [Aan het einde:] Gheprendt tot delf in Hollant. Z. j. in-4⁰. Zie Campbell, *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, La Haye 1874, 4⁰, p. 96.

vander sielen troost [1]), van dat Moriael [2]) ende Passionael [3]) ende van dat Vaderboec [4]), dan tgene dat God van ons geleert wil hebben, als gerechticheyt ende oordeel te doen in teruycen van onse sondige begeerlicheden ende barmherticheyt te bewijsen inder dienste ons naestens. In welcke twee punten die summè vander gheheele Wet ende der Propheten gheleghen is.

Lazarus.

Na dien dat ic eens hebbe beginnen te vragen, so wil ic niet achter holden, dat ic meyn datmen my solde moghen voorworpen. Segt my lief Timothee hoe coemtet dan by, dat veel heyligen ende geestelike luyden door haer miraculen gecanonizeert ende voorheyligen aengenomen zijn gheweest?

Timotheus.

Die canonizatie der heyligen die Pausen ende Cardinalen voort-
[E vi^r] stellen, dat is ymmers een luysich ende // een godloos dinc, daer groote giericheyt ende bedroch inne gepleecht wort. Ende verlaet v op het canoniseren der menschen niet, noch ooc op eenige heylicheyt, wijsheyt ende cloecheyt der geenre diemen canoniseert, of ghy sulter mede bedrogen worden. Want dat rijc vanden Paus, twelc in alle weelden, glorien, rijcdommen, ende fortsicheyt wort aengericht en can geen warachtich oordeel geuen ouer tghene dat het rijcke Gods aengaet. Maer also, dat een wtwendich rijc is,

1) Een werk, dat in verschillende vormen heeft bestaan en in meer dan ééne taal is gedrukt en herdrukt. Wat hier bedoeld werd, kan niet nauwkeurig worden aangewezen, waarschijnlijk het geschrift, waarvan de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage uitgaven bezit van: Utrecht 1479, Haarlem 1484, Zwolle 1485 en Zwolle 1491, enz. De uitgave van 1479 vangt aldus aan: *Hier beghint die tafel van desen boeck welck is gheheten der sielen troest. Ende is ghetoghen wt menighen goeden boeken. Als wt die bibel passionael wt der scholastica histori* etc. Campbell, l. c., p. 438.

2) Verschillende autheurs, Joannes Gerson, Antonius de Butrio, Guido de Monte Rotherii, hebben een werkje opgesteld met den titel: *Ars moriendi.* In het Middelnederlandsch bestond: *Dat sterf boeck*, Delft 1488, Zwolle 1488, Zwolle 1491. Campbell, l. c., p. 461 s.

3) De naam der Middelnederlandsche vertaling der Historia (of Legenda aurea) van Jacobus de Voragine. Voor de talrijke uitgaven zie Campbell, l. c., p. 499—505; *Catalogus der bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Leid. 1887, 4°, Dl. I, blz. 609.

4) Een aan Hieronymus toegeschreven werk, *Vitae sanctorum patrum Aegyptiorum.* Er bestaat een Middelnederlandsche vertaling in verscheidene drukken. De Kon. bibliotheek te 's-Gravenhage bezit: *Van den leven der heiliger vaderen in der woestinen*, Ter Goude, 1480, in-fol. Zie Campbell, l. c., p. 259 s.; *Catalogus der bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, Dl. I, blz. 606.

twelc in mijters, ende stauen, in Cappen, in Casulen, in crucen, in vanen, in sceren, in smeren, in singhen, in lesen, in bellen, in schellen, ia in Rossen ende in wagenen, in Truwanten, ende in andere vuyle Kalanten, gheleghen is, so en heeftet gheen oordeel dan in wtwendighen dinghen, na welcke oordeel men in geestelike dinghen niet en behoort te oordeelen? Het oordeel der heylicheyt oft onheylicheyt is den sone Gods alleene gegeuen, die niet na tgesicht der oogen, oft na tghehoor der ooren, mer nader waerheyt oordeelen sal, welcke waerheyt die werelt niet en siet, om dat si wt die logen is, mer die waerheyt, soo Joannes seyt, en is inden logen niet, daerom waerschout ons Cristus, dat wi ons wachten solden van dat deesem, dat is, voor die hypocrijsie ende leeringe der Phariseen, want si die onnoosele herten bedriegen ende verleyden met die loghenen die si beueynsdeliken spreken. Sy soecken int canoniseren der heyligen, niet onse salicheyt, niet der heyligen eere ende grootmakinge // want daer door en zij [1]) haer gecanoni- [E vi^v]
seerde heyligen niet een haer te heyliger, zijn si anders heylich [2]), ende wy niet een haer te saliger, want den Heere hoort die salicheyt toe. Mer si soecken daer inne haer eygen profijt, oft haer vleescelike glorien, want si van dat canoniseren veel gelts ontfanghen ende niemanden en canoniseerden, dan wiens canonisatie wt een sinnelike partyelicheyt ende een sotte gloriatie versocht wert van die een aerde [3]) oft vanden andere, van die een stadt of van die andere, Ja God gheue datter niet vele en zijn die haer lichamen gecanoniseert ende gheeert zijn inder aerden, die haer sielen ligghen begrauen inder hellen, als die wijse seyt, Sindert dat die Paus heeft santen ende santinnen beginnen te maken, so is die sant der santen achter rugge gestelt, want die nieuwe heiligen zijn die beste in des ghemeynen mans sin, dit mach Jeremias, daerom wel beclagen, seggende, In mijn volc zijnder die lagen leggen, als vogelaers, om mannen te vangen. Ghelijc een vogelnet vol voghelen, so zijn haer huysen vol bedrochs. Daerom zijn si verheuen ende rijck geworden, si zijn dick ende vet van lichaem ende verworpen mijn woorden. Die Propheten vercondigen logenen, ende die Prie sters seggen daer Amen toe, ende mijn volck heeft sulcken dingen liefgehadt, wilt ghi emmers weten ofter dan geen heyligen ghecanoniseert en zijn? Ick sal v canonizatien der heyligen wijsen ende doen hooren. Van Dauid spreect God die Heere, Ic heb eenen man geuonden na mijn herte, // van Paulo dat hy was zijn wt- [E vij^r]

1) Zijn.
2) Indien zij heilig zijn.
3) Land.

vercoren vat, van Petro, dat hy salich was, van Simeone den olden Priester tuycht die heylighe gheest, dat het was een rechtueerdich man vol vander vreese Gods, recht wt, die de verlossinge van Israel verwachtede. Van Stephano dat hy was vol gracien, ende sach Jesum staen aen der rechter hant Gods. Siet inder Canonizatie van desen ende dier gheliken heylighen en wort ghy niet bedroghen. Tot bewijsinghe van deser heylighen Canonizatien en behoeft ghi geen Pauselike bullen toe, haer miraculen leest ghi int boec des waer heyts, van haer heylicheyt geeft God selfs getuygenisse, in dese heyligen suldy den Heere louen ghelijc die Propheet seyt, Looft ende prijst God in zijn heylighen, niet onder zijn heylighen.

Lazarus.

Heeft des Paus regiment niet meer fondaments inder heyligher scrift, dan ick nv van v gehoort en heb, soo gheeft my wonder dat het aldus lange heeft mogen staen, dese reden ende oorsaec beweecht veel luyden, dat si seggen dat dit nieuwe leeringhen zijn, ende dat si willen by dat olde blijuen met haer voor Vaders.

Timotheus.

Tegens dat woort Gods en vermach geen prescriptie of gewoonte. Anders so mochtmen mede seggen Mahomets wet heeft so menich hondert iaer gestaen, bi so veel geleerde mannen, in soo veel landen
[E vijv] ende steden, Ic wil my daer lieuer aenholden dan aen // dit nieuwe, wilt ghi daerom by v dolingen blijuen, om dat si lange gestaen heeft, so blijft bi v olde sonden, die van eersten inne by onse eerste olders aengeheuen zijn geweest, wilt ghy ymmers bi dat olde blijuen, so blijft ooc bi v olde hosen ende schoen, blijft dan oock by vuyle stinckende eyeren, om dat si verouwet zijn, Wat blinde bescheyt brengen dese blinde menschen voort. Siet, seyt die Heere, ick make alle dinc nieuwe Ende die Propheet bidt, een reyn herte schept in my Heere, eenen rechten gheest vernieut in my, Wort vernieut spreect Paulus, met den geest ws verstants, waerom wilt ghy aldus seer aen dat olde ghebonden zijn, weet ghi niet dat ghy andermael geboren moet zijn, suldy int rijcke Gods comen, van den olden duuele, van zij olde verleydinghe, van die olde doot, moet v die sone Cristus verlossen, suldy ymmermeer verlost worden, ghelijc hy tot den Pharizeen seyde, di in haren olden vader Abraham na den vleesch glorieerden. In dien die sone v verlost vander eyghentheyt der sonden, so suldy warachtich vrij zijn. Ten is gheen nieuwe leeringhe, datmen v leert in God te betrouwen, v naesten te dienen, v lijden verduldeliken te draghen, die valsche godsdienst te versmaden. Tselfde hebben

alle Propheten, alle Euangelisten, alle Apostelen ouer duysent iaeren geleert, het zijn nieuwe leeringen die des Paus discipulen ende gesworen knapen binnen drie oft vier hondert iaeren hebben opghebracht. Sulcs was // oock voor een nieuwe duuelije geacht, dat [E vij^r] Paulus Jesum tot Athenen vercondichde. Siet, hier coemt hi, seyden si, die vercondiger der nieuwer duuelen, daer en is gheen olde God noch gheen nieuwe God, daer is een eewich God die is, die was, die wesen sal, daer is geen olde leeringhe oft nieuwe leeringhe Gods, het woort Gods blijft inder eewicheyt, Jesus Cristus is ghisteren ende huyden, hi is inder eewicheyt, holt v aen zijn woort, so en wort ghi niet bedroghen, want zijn woort is die warachticheyt, hi heeft woorden des eewighen leuens, laet v gheen doctoor gheen Apostelen, gheen Enghel wt den hemel daer af trecken, bouwet v huys vaste, op den steen Christum, so moecht ghy alle tempeesten ende aenstootingen wederstaen. Weest niet lichteliken om te keeren, van die goede leeringe, die ghy nv inden ghelooue naer scrift ontfangen hebt wat v anders geleert wort, dat si v veruloect ende vermaledijt, Wat weten wy wat ons olders ende voor vaders gelooft oft niet gelooft en hebben wat weten wi wat wercken dat God haer tot sonden gerekent oft niet gerekent en mach hebben? hebben wi op ons olders gelooue gesworen. Sijn wi inden naem van onse olders gedoopt? waerom willen wi dan by haer gelooue bliuen, twelc ons onbekent is? Is tgelooue niet een ghifte Gods? so macht [1]) God haer ooc ingestort hebben, dat wy niet en weten, hoe ende wanneer, ouermits dat het een geestelic ende onsienlic dinck is? Die in my gelooft seyt Cri-//stus al ist dat hi [E vij^v] sterft, hi sal leuen, niet by zijn olders gelooue blijft, wie kent die oordeelen Gods waerom dat hy die werelt aldus lange in dese groote blintheyt geholden heeft? Sulcs is wel eer inden olden Testament by den Joden gesciet, dat die warachtige Gods dienst, ende die kennisse des Wets lange menigen tijt vergeten was by den Joden, datmen niet en wiste vander Wet ende zijn ceremonien te seggen. Wy willen die oordeelen Gods den Heere beuelen ende dancken hem, dat hy ons het warachtighe Euangelium nv wederomme bekent gemaect heeft, door zijn groote genade ende bermherticheyt. En willen wy niet broeder?

Lazarus.

Och ia wy met gantser herten lief Timothee. Ick ben nv God danc soo wel in mijn conscientie gerust, dat ick nv geen swaerheyt noch vertwijfeltheyt in mijn herte en geuoele. Te voren en

1) Kan het.

was ick nemmermeer ledich noch rustich, dan wolde ick dit doen, dan wolde ic dat doen, dan wolde ic hier een beuaert laten doen, dan wolde ic daer een kaersken ontsteken. Ende dat en heb ick v noch niet te kennen gegeuen. Ick heb oock diewils drije, vijf oft seuen gulden missen laten doen op een tijt, om ghesontheyt te crijgen. Ic wrochte ick heb daer oock oeuel aen ghedaen. Ick moet v mijn biechte nv van als doen.

Timotheus.

Wat zijn dat gulden missen?

Lazarus.

F i^r Dat zijn al sonderlinge missen, die groote boete doen, voor plagen, voor pestilentien, voor diertijden, voor ander gebreken, ende treffelijken saken, daer door te schaffen. Men doetse voor die ghemeynte met gulden lappen, men gheefter ooc gouden gulgens [1]) af om te latendoen. Sy hebben my wel ses pont groot ghecost, binnen dese siecte, al heb ick daer niet veel boets af ghehadt.

Timotheus.

My dunct ghi zijt een vat vol superstitien geweest. Ghy zijt met dese matsleypers ende hypocriten behanghen geweest ghelijc sint Jacop met schelpen Segt my, en hebt ghi niet mede geweest int geselscap van dat Roosen kransken? ende hebt v niet laten inscrijuen, int boec des gemeynscap van die vierbiddende oorden? en hebt ghi ooc niet in sint Anthonis ende int ghilde vanden seuen ween gheweest.

Lazarus.

Ghi en hebtse noch niet al ghenoemt, ic solde my noch in een grauwe Cappe hebben laten begrauen om tderdendeel der sonden quijt te zijn. Ic laet dese brabbelingen varen, my walcht daer af dat icse noch hoor noemen. Segt my slechs wat bescheyts vander missen, oft men die niet en mach laten doen, als een mensche in nooden is, God heeft emmers die selfs ingheset.

Timotheus.

Ic en hebbe noyt mijn dagen die naem vander misse inder gansen Biblen gelesen. Ic vinde wel vanden auontmael ons Heeren,
F i^v twelc Christus met zijn // Apostelen ende Dappostelen met den Cristen ghemeynte gheholden hebben, als ic die misse met dat

1) Guldens.

auontmael wil ghelijcken, so en can ic niet beuinden dat het een dinc is, die beswijsinge van [1]) dien ondersceyt solde so lange vallen, dat ic lieuer op een ander tijt weder comen wil, om met v daer van breeder te spreken, mer om op v vraghe te antwoorden, so laet ick die misse een misse bliuen ende ic wil spreken, van scriftuerlike saken met die woorden des scrifts. Ghy hebt my vander missen gheuraecht, ic sal v met dat auontmael ons Heeren antwoorden. Dat ghebruyc zijns auontmaels heeft Cristus niet ingesedt, dan alleen datmen sulcs tbroot des Heeren breken ende den kelck des bloets Christi, omme schincken solde, tot een vermaninge van hem, die zijn lichaem inden doot ghegeuen ende zijn bloet voor ons tot verghiffenisse der sonden wtgestort heeft, als hy seyde, So diewils als ghy dit doet, te weten, dat ic v luyden nv voor gedaen hebbe, so doet het tot een commemoratie oft ghedachtenisse van my, dat is dat wi int gebruyc des auontmaels den doot des Heeren sullen vercondigen, soo Paulus leert, dan vercondigen wy den doot ons Heeren, als wy ons mede broeders ende den gemeynte voorholden, hoe dat Christus zijn lichaem inden doot ghegheuen heeft voor ons, op dat wy inden eewighen doot niet blijuen en solden, also hy den doot een doot gheworden is, op dat wy vanden doot solden comen int leuen. Als ghy dan dit auontmael Cristi tot sulc-//ken eynde doet ghebruycken alst Cristus heeft ingheset, soo F ijr
wort ghy inne vermaent desen lichameliken doot, die ghi na dese siecte verwach tende zijt, te versmaden, ende na dat toecomende leuende te haecken. Als ghijt nv wilt gebruycken om daer door gesont te worden, ende langer te moghen in sonden leuen, Soo verkeert ghy tgebruyc des auontmaels auerecht omme, ende ghi dwingt Christum na v pijpe te dansen, ghy bespot het lijden Christi ende sinen glorioosen doot, wiens vrucht ende werc ghy van v stoot, ende soect daer inne v eygen sinnelicheyt te dienen, En is dat niet een verkeert werck, een groote oneere Gods, dat ghy het lijden Christi, wilt aenroepen ende vermaent hebben, om dat het v een lichamelike gesontheyt ende voorspoet solde gheuen? Ist niet een groue blintheyt ende sotheyt, dat ghy vanden doot Christi versoect, het leuen ws sondigen lichaems? Ghy behoort daer inne te considereren die steruinghe van uwer sinneliker begeerten, door dit tegenwoordighe cruys, dat ghy nv met Cristo dragende zijt, op dat ghy doortselfde lijden ende door tghewillich steruen met Christo eewelick soldt leuen, Ghy wilt int cruys ende inden doot Christi soecken gemaeck ende een lange leuen, ghy behoorter inne te soecken een verduldich lijden ende die victorie des doots. Wat

---

1) Het onderricht, de leering aangaande.

doet ghi, als ghi die Papen daer toe coopt om golt oft siluer dat si voor v haer winkelmissen doen? ghy soect met die comanscap
F ij^{v} der missen dat rijcke Gods, twelc // geestelic ende inwendich is, ende het coemt in ons sonder eenigen voorgaende contracten of comanscap En weet ghy niet, dat die coopers ende vercoopers verdreuen werden: Oft wilt ghy dat Cristus andermael om uwent wille inder aerden come, om het lange leuen aen te brengen, dan door teruys ende v een nieuwe ander manier der gesontheyt ende door den doot? In God so leuen wy, in God soo steruen wi, wat leyt daer aen oft ghi inden lichaem dan leeft, dan oft ghy sterft? die Vader heeft Cristo alle macht gegeuen in hemel ende in aerden, so heeft hi ooc macht ouer sonde, doot, helle, ende alle duuelen, dat ghy anders baet wilt soecken, so met dit so met dat, dan in Christo alleen, die een warachtich Medecijnmeester is onser sielen, so sult ghi slachten, dat vrouken dat alle haer goet aen den medecijnen te cost hadde gheleyt, om ghesontheyt te vercrijgen, maer si en hadde geen baet met allen verworuen, die si daer na aldersekerste in Christo ontfinc. Het is een groote plage ende een grouwelic werc, der ordeelen Gods, dat hi ons aldus blindelinge laet wandelen in onse eygen gedachte wegen daer wy meerder perplexiteyt ende verwerretheyt der conscientien, dan ruste ende vrolicheyt vinden Die sake van dien is, om dat wy Gods woort niet hooren en willen, ende ons ooren toe stoppen alsmen ons die waerheyt seyt, die wy als logenen verachten, daerom seyt God door den Propheet, Psalm .lxxx. Mijn volc heeft mijn stemme niet
F iij^{r} gehoort, ende Israel heeft mi gheen gehoor gegeuen // ende ic heb haer laten bewerden, na die begeerten ende lusten van haer herten, si sullen met haer eyghen geuonden wegen voortgaen. Op dat wy daer toe niet en comen, so laet ons met groote vlijt den Heere bidden, als die Propheet doet: Mijn Heere mijn God schict doch mijn wegen in v tegenwoordicheyt. Als ghy met missen, met beuaerden soect verlossinghe ende boete, soo en worden v weghen in Gods tegenwoordicheyt niet gheschict, want sulcken weghen heeft hy v niet ghewesen, hy en heeftse ooc selfs niet inghegaen. Aen zijn weghen des cruyces, des steruens, des vernielings en willen wy niet, die wijsen wy met handen ende voeten van ons. Mer onse weghen zijn goet om gaen, die staen ons best aen, mochten wi daer door eenighe baet ontfanghen, al soude daer oock die Duuel toe helpen, Waer toe is onse Christenheyt ghecomen.

Lazarus.

Nv hebbe ic volle besceyt ende onderwijsinge van als ghehoort, het is my leet, dat ic so verre van God gekeert ben. Mijn aflaets

brieuen, mijn kasse brieuen [1]), mijn reliquien ende heylichdommen, mijn sotte deuociboecxkens ende rosecranskens, met die neghen kouwen ende die seuen ween, ende al tgene daer ic mijn valsch betrouwen op geset hadde, dat wil ic ter stont doen verbarnen, tot een getuygenisse dat ict voor abominatien ende grouwelicheden holde, dat ic tot noch toe daer mede bedreuen hebbe. Ic keer my tot mijnen Heere mijnen God, In hem wil ick leuen, in hem wil ick steruen, hy is die toorne // mijns stercheyts, wt zijn handen sal F iij[v]
mi niemant voort aen trecken, Och Heere, en wilt die misdaden mijns ionckheyts ende mijn onwetentheden doch niet ghedencken. Och Timothee, waer ic nv ghesont, mocht ick nv gaen ende staen, want eenen lust solde ick nv hebben om Gode te dienen hoe solde ick nv tot der armen huysen loopen, om aldaer aelmissen te brenghen, ende mijn gebet tot God storten, twelck ick nv so wel niet doen en mach. Ick ben nv Gods gheuanghen.

Timotheus.

Siet, nv coemt ghy weder met v sinnelickheyt voort, Nv beghint ghi met God te disputeren, nv wil ghi hem in zijn oordeelen begrijpen, En weet hi niet, hoe dat ghy hem alderbest dienen moecht, in ghesontheyt oft in crancheyt? Ende of hi dat niet en wiste sult ghijt hem dan leeren? hi wil op dit pas van v ghedient zijn, daer mede, dat ghy onderdanichliken draecht onder sinen godliken wille, dat ghy van hem alle dit lijden ende al dat hi v noch meer toe seynden sal lieflic sonder murmureren afneemt, dat zijn die puerste ende die wel behaechlicste wercken van allen die de Heere selue in ons werct, sonder onse toe doen, want wat vanden mensche daer toe valt, dat is onsuuer ende sondich. Daer wy alleen lijden, ende daer God in ons sonder eenige behindernisse werct, daer is die meeste duecht, daer is dat beste werc, want (so die scrift seyt) die onderdanicheyt des ghebots ende wille Gods, is meerder, dan alle offer-//hande ende hem te wille te zijn, is meer dan alle vet- F iiij[r]
ticheyt te offeren, Weest daerom ledich, staet stille, smaect ende siet, hoe goet dat die Heere is Als ghi in v wenschen den gront van v herte wel doorsaghet, ghy soldt wel sien wat een schalck ende een logenaer aldaer onder dat huycxken bedect leyt, ghy soldt wel sien dat ghy in sulcke begheerten, waer ick ghesont so mocht ic Gode ende minen naesten dienen, niet op en worpt die liefde Gods ende ws naestens, maer die liefde van v seluen, die v sulcks doet wenschen, om dat ghy gheerne van dit lijden los waert, ende noch wat langher leuen soldt. Nv ist tijt dat ghy v ghebet tot

1) Kasse, châsse, is eene kist of kistje, waarin eene reliquie bewaard wordt.

God stortet, niet alst v wel gaet, Die wat van doen heeft [1]), die is gheoorsaect [2]) om te bidden Die hypocrijten bidden sonder noot, sonder gebreck, want si zijn al sat, rijck, ende hebben duechts ende godsalicheyts ghenoech in haer oogen. Maer nv bidt ghy rechteliken, als ghy uwen willighen geest in God ouer gheeft, ende bereyt zijt tot alle te draghen, dat hem ghelieft, v op den hals te legghen, Tselfde luyt oock dat woordeken, Deuotie, dat is een ouergheuinghe zijns selfs tot een ander dinck. Wel hem, die een gherechte deuotie, dat is een ouergheuinghe alleen tot God heeft, Want alsulcken mensche die heeft altoos sinen wille, sinen wille gheschiet in allen dingen die hem ouercomen, want sinen wille in God is geheel ouergegeuen daerom is hi ooc altijt wel te vreden, hy is
F iiij[v] niet versaecht, al solde hy den // Duuel sien, al moeste hy inder hellen stijgen, Die sulcken deuotie heeft, die bidt sonder ophouden als hy slaept, als hy waect, als hy gaet, als hy staet, als hi rust, ende als hy arbeyt, al en roert hi zijn lippen niet, al en slaet hy voor zijn borst niet, al en laet hy die steenen aent vijftich niet door die hant vallen [3]), twelc al te samen een hypocrijtich hant spel is, Het is een seer wijt ghescele [4]), te bidden ende veel te lesen, Het herte in God ouer te geuen, of met die lippen ende mont veel gerammels te maken, Paulus wilde lieuer vijf woorden spreken met een verstandich gheuoelen, dan vijf duysent woorden met den geest des mont. God is een geest ende inden gheest ende waerheyt wil die Vader der gheesten aengebeden zijn. Die aelmissen die ghi met ghesonden lichame gheerne gheuen soldt, die en neemt v God niet af, na die veelheyt oft na die daet, maer na die gunst ende lust die ghi tot die diensten des barmherticheyts hebt. Een Beecker des colden waters en sal van God niet vergeten worden? Niet om des waters willen, maer om der goeder ghunste die hy heeft, die het water schenct, ende ter auontueren anders niet en vermach te gheuen (Die eenen dronck waters gheeft den Prophete inden name van eenen Propheet, die sal het loon des Propheets ontfanghen, Waeromme? God siet die meyninge ende goetherticheyt aen die mensche siet dat wtwendich wercke, Die betuycht ons oock dat
[F v[r]] weduken inden Euangelio, dat niet meer dan twee pennincxkens // en werp in die geltkiste, ende daeromme nochtans voor God meer ghegeuen hadde, dan alle dander die groote summen van penningen by brochten Also seyt Paulus, Ist sake dat uwen wille goetwillich

1) Noodig heeft.
2) Heeft reden.
3) Al bidt hij den rozekrans niet af.
4) Het verschilt zeer veel.

is, die en is niet ontfanckelic na tghene datse niet en vermach, mer na tgene dat si heeft Een die armste mensche die op aerden is, mach veel aelmissen geuen, also wel, als die alderrijcste. Aelmisse is wt het gebroken Griecs getogen, daer heetet Eleemosyna, dat is op het Duytsche een ontbarminge der herten. Mogen nv die arme luden gheen bermhertich ende een bewegen hert hebben, ouer die gebreken, armoede, last ende verdriet van andere menschen, alle en mogen si die selfde bedructe hongherighe menschen met gheen goet helpen: Is een herte alsulcs wt ontfermherticheyt bewegen tot een leuendich mede ghedogentheyt, so hebben sy een groote aelmisse gedaen voor God den Heere, Alle dat ghy geeft sonder alsulcken beweghinghe des herten, en is gheen aelmisse voor God almachtich. Wt die bewegentheyt, volcht dat wtwendich deylen der aelmissen, ende die selfde bewegentheyt coemt wt die liefte, Die ic niet lief en hebbe, daer en heb ick gheen mededogen mede, die en come ic ooc niet te hulpe als oft my zijn armoede ende gebrec niet aen en ginghe, Daeromme seyt Paulus, al gaf ic al mijn goet tot spijsinge der armen, ende hebbe ic geen liefte, ten baet my niet, Aldus en maken gheen wtwendighe aelmissen yemant te wesen een Cri-//sten mensche, maer met dat aelmisse [F v^v^] gheuen, soo vertoont hy wel, dat hy die liefte van sinen naesten heeft, ende dat hy een Christen is. Aldus gheeft v hier mede te vreden, dat ghi na dat belieuen Gods aldus gheuanghen zijt inden lichaem: bidt God inden gheeste, gheeft aelmissen, besoect den aermen metter herten, en condy dat metten lichaem niet ghedoen, en het sal Gode soo ontfanckelick zijn, als oft ghijt metter daet ghedaen hadt, want hy is een aensiender ende onderkenner der herten.

Lazarus.

Och Heere God, mocht ick dat soo wel doen, als ick gheerne solde, Maer dit vleesch is soo traech, het wil soo noode aent cruys ende aent steruen, twelck my seer verdriet, Och waer blijft hy die my verlossen sal? Och als ic dat dencke, hoe nauwe is die poorte, ende hoe banghe is den doorganck des doots.

Timotheus.

En verslaet v in desen strijt ende aenuechtinge niet maer vertroost v met dat exempel Cristi. Och (seyt hy) ic moet noch met een doopsele gedoopt worden, ende hoe bange is mi eer ic dat volbrenghe. Dit bange doopsele des anderde geboortenisse beghint nv in v te wercken, op dat ghy van v olde sonden soldet moghen gesuyuert, ende een nieuwe creatuere in God worden, Gelijc die

lichamelike geboorte wt ons moeders lichaem in dese werelt bange [F vj^r] ende lastich is, ende door een enghe poorte // moet gheschieden, also is die wtganc van dit leuen, tot den ingange des eewigen leuens, oock enghe ende banghe, ouermits die doot. Mer dat is ons trrostelic, dat ghelijc een vrouwe door die gheboorte des nieuwen creatuers verlost wort van allen haren arbeyt, ende last, also mede worden wy door den doot verlost van dit lichaem, dat met sonden beknocht is, ende dat ons altoos doet peregrineren van God. Item denct, alst waer is, dat ghy dit lijden alleen niet en draecht, mer dat die Heere na by is, den genen die bedruct zijn van herten, ende die vernedert zijn van gheesten, die sal hy verlossen. Die inwendige mensche v geest die coemt uwen crancheden te hulpe. Hoort wat in die Psalmen staet . Psalmus . xc . Met hem (seyt God) ben ick in tribulatien, ick sal hem daer wt verlossen, ende sal hem groot maken, Weest te vreden, God is ghetrouwe in zijn toeseg-ginghe, hy en sal v niet voorder ghetempteert laten worden, dan ghy sult moghen verdraghen. Eenen yeghelijc gheeft God een temptatie by der maten, niet bouen die crachten. Daerom seyt die Propheet, Ghy sult ons spijsen met dat broot der tranen, ende ghy sult ons den dranc der tranen gheuen in een mate, Dat is, dat hy door den Propheet seyt Isaie .liiij. In een poincte tijts heb ick mijn aenschijn van v ghekeert, mer in een eewich duerende barmher-ticheyt heb ic v weder omme ontfermt. Dit bekende die Propheet [F vj^v] wel als hy seyde, Na der veelheyt mijnre // wonden in my, soo hebben v troostelike insprekinge mijn siel vrolic ghemaect. Als ghy inden ghelooue biddende zijt in v temptatien, hoe soude dan een vader sinen sone eenen steen geuen, ende als ghy om eenen Vis-sche badet, hoe soude hi v dan een Serpent geuen? voorwaer God heeft ons beloeft, dat hy eenen goeden gheest geuen sal, den ghenen die hem begeren Luc . xi . Gelijc die ooghen des dienstmaechts zijn altoos inden handen van haerder vrouwen, also laet onse oogen mede tot God onsen Heere zijn, tot dat hy onser ontfermt. Het is genoech dat v inwendich mensche consenteert den Wet Gods, dat si goet is, die v, in v sonden straft ende doet v aldus seer suchten, Paulus moechte ooc niet doen het goet, dat hy wilde doen, mer hy dede het quaet dat hy niet en wilde doen.

Lazarus.

Waer seyt Paulus dat? Ick gheuoele dat selfde gheheel in my.

Timotheus.

Tot den Romeynen int seuende Capittele.

Lazarus.

Ick wil dat Capittel my doen doorlesen als ick ledich ben. Ick bidde v dat ghy my by exempelen verhaelt, hoe dat door temptacien, lijden, siecten ende den doot die sommighe stercker geworden zijn, int gelooue ende wederomme dat die sommige daer inne verargert ende ghescandalizeert zijn, Want die exempelen leeren aldermeest.

Timotheus.

Om dat ghy dat begeert, so wil ic dat gaerne doen Abrahe [F vij^r] worde belooft ende van God toegeseyt, als dat in zijn saet alle gheslachten der menschen solden ghebenedijt worden, want hi wolde zijn geslachten vermenichfuldigen, ghelijc die sterren des hemels Abraham als een vader der gheloouighen, heeft dese beloeftenisse aengheuaert, met een vast geloue, dat het also ghescieden solde als God geseyt hadde, al wast seer onghesien, want hi olt van dagen ende zijn huysvrou geheel onuruchtbaer was, om dat Abraham dit also geloofde tegen die hope des natuers (want het niet natuerlic en is dat een vrouwe van tnegentich iaeren vruchten voort brengt) in dien hope der warachtiger beloftenisse Gods) so is hi by God rechtueerdich gerekent geweest. Waerom is dit also van hem gescreuen? Niet om Abraham alleen, maer ooc voor ons, so Paulus seyt Rom . iiij . Want het ons mede tot rechtuerdicheyt gerekent sal worden, in dien wy met Abraham geloouen in hem, die onsen Heere Jesum verwect heeft vanden dooden, die welc geleuert is om onse sonden ende is vanden doot verwect om die rechtuerdichmakinge van ons. Dat gelooue was volcomelicken goet voor God, mer het moeste noch tot onser leeringe gheproeft worden, inder nauolgende temptacie, also stater gescreuen Genes . xxij . God heeft Abraham getempteert oft geproeft segghende, Neemt uwen eenigen sone Isaac, die ghy lief hebt, ende ghi sult hem offeren op eenen berch, dien ic v wijsen sal. Doe dit gebot ende die temptatie hem // ouer quam so mocht Abraham gheaerselt hebben ende heb- [F vij^v] ben met zijn vernuftich verstant also beginnen te argueren, als dat God valsch was ende een bedriegher in zijn beloften, want hy hem nv gheboot het saet te dooden, daer alle menschen door ghebenedijt solden worden. Mer neen, zijn gelooue, dat bleef oprecht ende vast in God, ende hy ghinck voorts met een vast betrouwen op Gods woort, om sinen sone te offeren, ende Gods gebot daer inne te volbrengen, Want hy wist dat God machtich was hem vander asschen eenen sone te verwecken, eer dat hi logenachtich solden mogen beuonden worden. Also is mede dat gelooue van Job geproeft, die van God ghetuygenisse hadde, als dat hy een simpel ende recht wt

man was, die God vreesde. Als dese goede man vanden Sathan gheslagen was, in zijn kinderen in zijn goeden ende in zijn lichaem, so viel hy op der aerden ende badt God aen, seggende, Die naem Gods si gebenedijt wi hebben goet ontfangen vander hant Gods, waer omme en solden wy dat quaet niet ontfanghen? alst den Heere belieft heeft, so ist gheschiet, sinen naem si ghebenedijt. Volcht dese patientie vanden heylighen man Job na in v lijden, so en sult ghi niet sondighen met v lippen. Item die goede Tobias is niet gestoort gheweest, om dat hy met blintheyt geslaghen was, mer hi is onbewechliken ghebleuen inder vreese Gods, alle die dagen zijns leuens, God dancksegghende, want hi verstont wel, dat die
[F viijr] temptacie een seker teeken was, dat hy van tgetale der // heylighen gherekent solde zijn, Twelc die Enghel Raphael openlick betuycht segghende, om dat ghy Gode aenghenaem waert, soo wast van noode, dat v die temptacie beproeuen solde Alsoo zijn si alle ghetempteert gheweest, die oyt Gode behaechden, tot troostinghe van ons allen, dat wy ons ooc niet verslaen en solden, als ons eenich lijden vander liefliker hant des Vaders wort aengeseynt. Dit en mach het vleeschelike verstant also niet begrijpen, dat het lijden vorderlick is, tot een onderproeuinghe des geloofs, maer als hem eenich lijden ouercoemt, soo moeten si in Gods wercken ghearghert worden, ende segghen met den huysvrou Job, tot allen rechtueerdigen die gheslaghen ende gheplaecht worden, blijft ghi noch in uwe onnooselheyt ende simpelheyt, benedijt den Heere ende steerft, of si seggen wilde, het is nv kenlic dat het gheen God en is, die v aldus slaet ende geheel verlaet, maeromme betrout ghi noch op hem? Spreect noch wel van hem die v den doot aenbrengt, want hy verdient sulcs benedijen wel ghelijcmen die pijcken [1]) draecht. Scheyt seker van hem, loochent hem, ende bekent dat ghi sterflijck zijt, ende dat na dit leuen v niet meer ouer thooft en hangt, al verwacht ghy van uwen Heere schoone dinghen noch te vercrijghen. Sulcke ende diergelike woorden blaest ons ooc onse huysvrouwe die sinnelicheyt inne, als wi met lijden aengheuochten worden, want als dan een gheuoelt noch en verstaet dat vleesch
[F viijv] niet, dat God int liden ende // onder den schijne zijns thorens verborgen houdt zijn lieflic aenschijn, ende dat hy inden doot bedect het warachtich leuen. Also waren die vrienden van den selfden Job, door zijn groot iammer ende lijden ooc verargert, wanneer (seyden si) hebben oyt sien die onnoselen vergaen? wanneer zijn die rechtueerdigen verdoruen gheweest: Roept ofter yemant is, die v op v hope die ghy vanden Heere hadt, antwoort Keert v tot

1) Pijck beteekent: haat, wrok, wangunst.

eenige vanden heyligen, oft sulcs met haer gheschiet is oft niet? Siet ghy wel, hoe die godloose vrienden die onsen vleesche mede toe vallen oordelen wt het weluaren des tegenwoordigen tijts het behagen Gods aldus oft also te zijn. Siet ghy wel, hoe dat mensche vernufte dat voor verdoemenisse oordeelt ende opneemt, twelc tgelooue als een godsalich dinck met blijschap ontfanct. Die vrienden ende maghen die Tobiam naden vleesch lief hadden, bespotteden ooc den goeden man, daer hy blint sadt, als die ghene die twerc des lijdens en die glorie des cruces niet en verstaen, ende seyden Waer is nv v hope, daerom dat ghy aelmissen gaeft ende begroeft die dooden? dit is v loon, dit hebdi daer voor, dat ghi goet gedaen hebt, Hoort hoe die goede Tobias dese viantlike vrienden daerom straftede. En wilt (seyt hi) also niet spreken, want wy zijn kinderen der heylighen, ende wy verwachten het leuen, twelc God geuen sal, den ghenen, die haer gelooue van hem nemmermeer en keeren. Spieghelt v aen dat vrome ghelooue Tobie, met alsulcke antwoort sult ghy van v stooten die quade inblasingen // Sathane, G i r
die v altoos met zijn discoort aan boort leyt, ende seyt, Sijt ghy dwaes, dat ghy door tbloet Christi verwacht quijt scheldinge der sonden, ende dat leuen hoept te vercrijghen door zijn doot, ghy sult bedroghen wt comen, wie isser van der doot opghestaen? Siet ghy niet hoe dat v ghelooue v nv van Christo geloont wert, hadde hi v lief gelijc ghy meynt wolde hi v goet doen, waer hy v warachtige salichmaker, waer hy v God, hy solde v aldus niet laten liggen, hy solde v aldus niet tracteren, laet die Christus varen, wat hebt ghy met hem te doen, als hi v geen goet en doet, hi maect v slechts veruaert met die helle ende dat toecomende leuen, daer solde hy v gaerne mede aen zijn liniken holden. Ten is so niet als hy v vroet maect. Eet drinct ende maect goetscier, set v hert op eenen soeten gront, also het ghisteren was, soo salt nv mede zijn, laet ons eten ende drincken, wat sullen wy daer meer af hebben, want morghen soo sullen wy steruen, laet v nv versuft maken met dat sotte gelooue Cristi, ick mach v al gheuen dat ghy hier op aerden begheeren moecht. Siet ghy nv niet hoe dat mijn luyden verheuen zijn inder aerden, ende leuen gemackelic, si zijn sterck van rijcdommen, si zijn machtich van vrienden en maghen, haer huysen zijn al rustich ende sonder sorghe, ende ouer haer luyden en gaet gheen gheesselinge, haer Koyen vermenigen, haer beestkens wassen altoos meer aen, haer kinderen spelen, ende zijn vol alder vruechden, met luyten // met fluyten, met orghespellen G i v
bedriuen si iolijt, wat moegdy onder den banieren vanden armen naecten mismaecten ende ghecruysten Christum halen, dan armoede, verdriet ende een eewich cruys? Siet hoe loopen zijn Discipulen

met kachielen achter die straten, het zijn sotten ende dwasen, die vanden eenen broode tot den anderen niet en connen comen, ende als si haers meesters wil gheholden hebben, so worden si noch int eynde, ghekaect [1]), ghestaect, doorsteken, ende int water versopen, daer vaert die lieue Christen henen, wat een groote victorie heeft hy dan vercreghen? Hoe triumpheliken reist hy van hen met een rat in zijn armen, oft met een sack om sinen hals, waer siet ghy hem vanden doot verrisen, waer siet ghy het swaert van hem wijken? het vier verbrant hem, het water versuypt hem, waer blijft zijnen God, die hem inden doot niet laten en solde?

Lazarus.

Och broeder, wie sal al die listighe stricken des bosen vyants moghen ontgaen? Inder waerheyt alsulcken aenuechtighen hebben my dicwils so perplex ende bedraeyt ghemaect van herten, dat ick somtijts nauwelick en wiste waer dat ic my keren solde. En hadde God my niet onderholden ic moeste in mistroosticheyt gheuallen zijn ende hebben also in mijn onghelooue versmoort. Ic heb dicwils op God gram gheweest, dat ick sach, dat het met die kinderen des werelts soo wel ginghe, ende dat ick en mijns ghelijck die al
G ijr haer leuen lanc gheslaeft hebben, om die sca-//mele cost, van dat een cruys int andere quamen. Ick liet my duncken, had ick God gheweest, ic solde dat spel wel anders gheregeert hebben.

Timotheus.

Ja broeder, die duuel heeft met zijn wellusten des vleeschs die hy den menschen voorleyt, wel een schoon aencomen, maer int eynde strijct hy sinen steert, Die vruchde des werelts coemt ons toe, ghelijc een schoon byeken met soeten honich gheladen, maer int afscheyden, so laetse haer anghel in ons steken, ende vliecht daer henen, Als ghy die weelden des vleeschs van voren, met den Heydenschen man aensiet, soo is si wter maten seer playsantelic int ooghe, ghelijc een schoone ghecierde ioffrouwe, mer als si den rugghe wendet, och soo ist al gruwelick wat ghy daer siet, dit is die breede lustighe wech daer Cristus af seyt, die veel menschen door wandelen mer si brengt ons tot die eewighe bederffenisse, Die kinderen des werelts die soo lusteliken leuen, gelijc die duuel dat den menschen inbeelt, die brenghen haer dagen door in alle vruechden, het is waer, maer wat volcht daer na? In een poinct des tijts, soo dalen si ter hellen waert al leuendich, seyt die H. Propheet Job . xxi . Psalm . lxxij . Die Propheet was ooc doort aensien der

1) Op de kaak gesteld.

wereltliker menschen voorspoet sulcs ghetempteert, als wy alle gader somtijts ghetempteert worden. Mijn voeten (seyt hi) dat zijn die ghedachten ende sinnen, daer thert mede voort gaet, waren bi na beroet ende ontsettet, want ic // my verstoort hebbe op den boosen, G ij^v^
als ic haer rustich leuen hebbe aengesien, Sy en arbeyden niet si en worden niet geslagen, si zijn hooch van herten, vol alre sonden ende rijcdommen, Waerom moet ic dan, een gheheelen dach, ghegeesselt zijn? ende mijn castijnge beghint al vanden morghenstont af, hoe dat dit mach by comen is my onbegrijpeliken, Tertijt toe, dat ick sal ingaen inder sanctuarie Gods, en salt verstaen in haer lieden wterste. Al dus vermane ick v lieue broeder, dat ghy v aen alsulcken inblasinghe der duuelen niet stooten en wilt, ende dat ghi v niet en verstoort noch en verbittert op den quaet willigen want int eynde sult ghy sien dat si als hoy vergaen, ende als een gras op velt haesteliken nederuallen, wert inden Heere vermaect ende hy sal v gheuen die begheerten ws herten. Segt ghy altoos met den Propheet, Het is my goet dat ic aen God blijue, dat ick mijn hope in mijn Heere in mijn God sette. Want al schijnen die kinderen Gods hier inden ooghen der onuerstandigen, steruen, nochtans is haer ghedeylte ende erffenisse inder eewicheyt. Twelc die godloose hier na noch onderuinden sullen, ende sullent dan al te laet beclaghen, als si onder tghetal der heylighen gerekent sullen zijn, dien si hier voor dulle ende sotte menschen geacht hebben, als die wijse man dat properliken betuyht. Och Lazare soldet na v sinnen gaen, het solde qualic gaen, begont ghy eenen dach, ia een vre den wagen te regeren, hemel ende aerde solde terstont ouer een hoop ligghen, ghe-//lijc die Poeten van eenen Phaetonte fabu- G iij^r^
leren. Wilt in Gods oordeelen niet treden, laet hem dat spel regeren, hy salt bet maken dan dat wy nv bedencken connen.

Lazarus.

Ghy segt die waerheyt, wy willen daer al mede een seggen in hebben ende solden gaerne mede goden zijn, mer verstonden wi die saken recht, wy solden God alleen wel laten regeren. Nochtans can ic hem dat somtijts qualiken gantselic toe betrouwen, dat hy mijn God, mijn Heere, mijn Vader si, want hy my somtijts schijnt al geheel te verlaten als oft ick hem niet toe behoerde.

Timoth.

Dat ghy sulcs gheuoelt, ende v laet duncken somtijts van God te verlaten zijn, dat en is niet vremt, Christus heeft dat selfde oock in hem seluen gheuoelt ende goetwillichliken dese temptacie opghenomen tot onser alder troost, doen hy aenden cruyce wt groote

bangicheyt zijns lijdens, in zijn diepe verlaethentheyt riep, Mijn Heere, mijn God, waer toe hebt ghy my verlaten? Niet dat hy oyt vander godheyt verlaten was, Mer dese crancheyt heeft hy goetwillichliken aenghenomen, op dat wy in onse meeste lijden ende noot tot den Vader solden roepen, die ons sonder twijfel verhooren sal, Ja nv te voren in Christo al verhoort heeft, eer dat wy tot hem roepen, want inden Propheten staet also, dat hy ons hooren sal, eer dat wy roepen, ende eer dat wy ons gebet wt hebben, soo sal hy ons al verhoort hebben. Ten is niet moghelijc dat een vader
G iij[v] zijn kinderen in haer // last ende noot verlaten mach. Al ist dat een moeder mochte vergheten het kint dat van haer lichaem gheboren is. Ick sal nochtans uwer niet vergeten spreect God die Heere, Dat ghetuycht die Propheet, Die Heere (seyt hy) heeft zijn aenschijn niet van my gekeert, ende als ick tot hem gheroepen heb, so heeft hy mi verhoort. Psal. lxviij. besiet in den Psalmen hoe claechliken dat Christus sinen noot den Vadere bekent maect, doen hy int diepste vander zee der tribulatien ghecomen was, besiet hoe Dauid sinen noot claecht voor God, Psal. xxx. Ic heb gheseyt (spreect hy) int buyten gaen mijns herten, ic ben al verworpen van v oogen, O Heere, Daerom hebt ghy mijn stemme des biddens verhoort, als ic tot v riepe. Aenghesien dat ghy sulcke temptatien des verlatenheyts met Cristo ende met allen heyligen ghemeyn hebt so gheeftse Gode op, want hy is meerder, die in ons is, dan die inder werelt is, daerom mach hy ooc meer troosten, helpen, ende bistaen, dan ghesontheyt, rijcdom, vrienden ende maghen. Als ghy beuoelt, dat v ghelooue v al wat slap ende swac wort so treet met die Apostelen tot Christum, met herteliker begheerten, ende segt, Heere vermeerdert mijn ghelooue, ende alle v crancheyt sal v tot gheen sonden gherekent worden.

Lazarus.

Nv, ic danc v lief broeders, van v duechtlike lieflike onderwisinghe, die ghi my seer broerdeliken ghedaen hebt. Bidt God den Heere voor mi arm sondaer, dat hi mijn onghelooue te hulpe
G iiij[r] comen // wil, ende gheuen my verduldicheyt in alle mijn lijden op dat ick hem alleen mach rusten ende mijn hert te vreden schicken, die dat deel mijns erffenisse my wederomme gheuen sal, al ist mi door die sonde eens ghenomen gheweest.

Timotheus.

Dat wil ick seer herteliken gaerne doen, lief broeder, ghebiet ouer my, Ick hebt v te langhe ghemaect.

Lazarus.

Och ghy en doet niet, Coemt tauont oft morghen wederom my wat breeder vander missen te onderrichten.

Timotheus.

Ick salt doen, morghen sal Tobias ons nabuer by v comen, om v wat goets van steruen te leeren.

Lazarus.

Och ia, laet die gode man doch comen, dat bid ick v.

Timotheus.

Hy coemt v toe. Nv adieu.

Lazarus.

Adieu lief broeder.

Een tsamen spraeck Tobie ende
Lazari, waer inne Tobias den siecken man Lazarum leert, hoe dat die doot met een vast ghelooue des toecomende leuens te begheeren, ende te aenueerden is.

¶ Tobias comende voor Lazarus bedde, seyt alsoo.

Die vrede Gods si in dit huys. G iiij^v
Hoe ist met v Lazare?

Lazarus.

Weest willecome broeder, Ick heb recht verlanghen na v, Neemt daer eenen stoel, ende gaet sitten, ghelieftet v.

Tobias.

Soo wil ick doen. Hoe ist doch met v? Ist noch alleleens?

Lazarus.

O neent broeder, neent, tis, God si daer van ghelooft, al veel beter.

Tobias.

Och dat is my seker lief, Ick hope het sal eens goet worden, want die Heere is bermhertich ende goedertieren, hy vergeeft die sonden inden dach des tribulatijs, ende hy is een beschermer der

ghenen die hem aenroepen met warachtigher begheerten Als die Vader die gaerde [1]) ghebesicht heeft, soo worpt hijse int vier, Als God gheslaghen heeft, soo gheneest hy weder, Hoe ist dan verneemt ghy was baets [2]), oft niet? V aenschijn en behaecht my noch ten besten niet.

Lazarus.

Ick ghelooue wel dat die rompe altoos meer achterwaerts gaet, dat moet wel zijn, die gheue ic al gheheel te voren, het steruen behoort hem doch toe, Mer die gheest ende tghelooue wast, God heb lof, alle daechs meer aen, also dat ick hoe langher hoe minder verdriets hebbe in mijn siecte, My dunct dat ick schier met den
[G v^r] Propheet beghinne te segghen, V roede ende stock // Heere, die hebben my vertroost.

Tobias.

Helpt God sulcken ghetuygenisse des gheloofs hoore ick gaerne, Nv spreecty als een Christen man, Ick hadde niet ghewaent, dat ic v so wel gestelt solde gheuonden hebben, Ick sie wel die hant Gods is niet vercort, hy can noch alle daghe die menschen wel met nieuwen tonghen doen spreken als hy op Pinxteren dach dede. Doen ick laestwerf by v was, doen ghinc ick wel bedroef van v om dat ic v niet dan blasphemie, Godslasteringe ende murmuratien tegen God en hoorde spreken, so onuerduldich waert ghi int lijden. Mer nv heeft v God met zijnder ghenaden begaeft, dat ghi sinen name een christeliken lofsanck singhen moecht.

Lazarus.

Ja broeder, dat ick doen also vertwijfelt, ende soo verre van God verscheyden was, dat dede mijn groot onghelooue ende onrustighe conscientie, die ic hadde, ouermits dat ick inder menschen gheboden ende in mijn eyghen goetdunckende wercken gheheel gheuanghen was, maer nv is dien strijc vernielt, ende ic ben daer af verlost. God heeft in mijn herten een wasdom ghegeuen, van twoort dat Timotheus onse goede broeder my hadde aenghedient.

Tobias.

God gheue v zijn volmaecte kennisse, op dat hy in v glorioos worde inder eewicheyt. God heeft Timotheo een goede gratie ghegeuen om schriftueren wt te legghen, Ick weet wel dat hy veel

---

1) De roede.
2) Eenige beterschap.

// goets dincs vermaent heeft van die Christelike lijdtsaemheyt, ende [G v^v]
van dat steruen des olden Adams.

Lazarus.

Och dit heeft hy ghedaen, seer vliteliken ende heeft mijn conscientie oock van haer hypocrisie ghestraft ende los ghemaect, soo veel als God daer toe in hem ghewrocht heeft. Ic sie nv die blintheyt ende die dolinghe daer ick mede tot noch toe verleyt ben gheweest, ende ic verspuse in mijn herte. Ick wil v segghen wat ick ghisteren auont noch ghedaen hebbe.

Tobias.

Ja doch wat? lief broeder.

Lazarus.

Ick salt v segghen, also drae als Timotheus wt den huyse ghegaen was, soo en mochte ick die vrolickheyt des woorts Gods in mijn herte niet langher alleen beholden, Ick dede alle mijn gesinne terstont by een roepen, ende verhaeldet voor hem, soo ick dat alderbest ontholden hadde, alle tghene dat ick van Timotheo den dach ghehoort hadde, sulcs dat si alle gader daer mede inne bewecht waren, ende dancken God, dat h sulcs in ons ghewrocht hadde, Daer na dede ic alle mijn aflaets brieuen, mijn ghulde brief kens mijn male deuocie boeckens ende roosencranskens met alle die heylichdommen die my tot een costelick present, die Monicken soo nv soo dan ghegeuen hadden, dese dinghen al te samen dede ick daer in teghenwoordicheyt van alle mijn huysghesinne verbarnen, op dat si, die daer inne van my // verercht waren ghe- [G vi^r]
weest, wederom sien solden het ghetuygenisse van mijn ghelooue tot haer luyden sterckinghe, behoore ic also niet te doen broeder?

Tobias.

Dat was recht na den Euangelium ghehandelt daer dedet ghi een warachtighe biechte, en een warachtich voldoen voor v sonden, ende ghy hebt ontfanghen een warachtighe absolutie, van hem die de sonden alleen quijtschelden mach, dat is God.

Lazarus.

Nv bidde ick v mijn lieue Tobia, dat ghy my wat goets leeren ende vermanen wilt wt die heylighe schrift, vanden doot te versmaden, ende die selfde verlideliken [1]) door den ghelooue aen te

———

1) Geduldig.

nemen, want ic die sententie des doots in my ontfangen hebbe, doet doch dat, ghelijck ghi my door Timotheum beloeft hebt, Ick wil God herteliken bidden, dat hy my ooren gheuen wille om te hooren, die tot noch toe met het vleesch gheheel toe ghestopt zijn gheweest, twelck ick hem toe betrouwe dat hy wel doen sal.

Tobias.

Aenghesien dat ghy na dat broot des woort Gods honghert, soo wil ick v dat inden name des Heeren breken, so vele als hi my daer toe die mont ende wijsheyt gheuen sal. Sidt ghy oock ghemackelick ghenoech? oft ick wil v wat oprechten ende setten v wat hooghere.

Lazarus.

Och neen, ic sit so wel, ick ben van stonden aen eerst verbeddet, beghint in Gods naem, alst v gelieft.

[G vi^v] Tobias.

Die meesters der natueren hebben versceyden geuoelen vander doot ghehadt, Daer inne accorderen si ghenoech alle gader, als dat die doot si een verscheydinghe des siels vanden lichame. Op dese natuerlike verscheydinghe en willen wie die Cristenen zijn, met een Philosophelike ooghe niet sien, wi en willen ooc in dit stoc [1]), gheen Heydensch oordeel ende gheuoelen draghen, want alsoo langhe als wy ons met alsulcke consideratie des afscheydens becommeren, soo maect ons dat aensien des doots veruaert ende verschrickt ons, sulcs dat wy den doot daer door beghinnen te haten, om dat si ons het lichaem beneemt, twelc wy lief hebben, ende maect daerom dat wy alle gader van natueren weghen onwillichliken steruen. Welcke onwillicheyt ons ouercoemt ouermits ons ongheloooue, twelc beholden wil dat ons die doot schijnt te benemen, als ghy noch bet hooren ende verstaen sult. Maer wy willen den doot aenmercken in sulcken schijne, als dat si ons is eenen doorganck tot het leuen, welcke consideratie oft aenmerckenghe ende blijscap in ons maect ende ons te verstaen gheeft, dat wi inden doot niet blijuen sullen, mer dat wy alsdan aldermeest naken dat leuen. Als Cristus seyt, die in my ghelooft ende my betrout, al ist dat hy sterft, hi sal leuen, want die doot ouermits tgelooue wort den gelouigen gekeert int leuen, den ongelouigen blijftet den eeuwigen doot. Hier wt blijct dattet een logenachtich woort voor
[G vij^r] den Christenen // is, dat die blinde natuerlike meester seyt als dat

1) Op dit punt.

die doot, si dat grouwelicste dinck van alle grouwelicheden, want dat sprack hy daer wt, ouermits dat hy hem liet duncken, dat een mensche van dat alder behaechlicste dat hy heeft, door den doot berooft werde, ten eewighen daghen, twelck also niet en is, want een Christen mensche een heeft gheenen meerderen last, gheenen grooter viant, dan dit lichaem der sonden, als ghi hooren sult. Na dat die begeerte des toecomende leuens in ons groot is, daer na [1]) is die doot ontfanckelic ende soet. Doet die opinie des doots van v herte, ghy en sult voor gheen doot grouwelen noch verschricken. Die siecten, die bangicheden die ons vleesch lastich ende swaer zijn te dragen ende het vleesch altoos crancker ende crancker maken tegen de aenstaenden doot, dat en is die doot, niet Mer die verbeeldinghe des doots, die ons ouermits het onghelooue voor den doot, coemt ingedrongen, dat is ons die meeste ende swaerste doot Also, dat wy den doot ons seluen maken, gelijc wi ooc alle droeffenisse int hert ons seluen maken, dat het rechte ouerlijden ende het afscheyden der sielen van tlichaem en is den doot niet, mer dat wy door die voorbeeldinghe des doots ghetogen werden, om tlichaem te verlaten, twelc wy alderliefste solden beholden dat maect ons den doot bitter te zijn. Waer wt ghy wel verstaen condt, dat die doot der sondaren alderquaetste ende alderbitterste is, want si door den doot dat alderliefste moeten verliesen // ende verlaten, dat is haer seluen. Nv is dat Cristen ghe- [G vij[v]]
looue (twelc wy als kinderen der heylighen inden doopsele beleden hebben) van alsulcker aert, dattet door den doot Christi ons toeseyt ende verthoont een vasten hope des eewighen leuens, welcke ghelooue ende hope, doet snoode werden in ons, al tghene dat wy te voren in waerden hielden, ende bewaerden, om dattet [2]) ons door siecten oft den doot niet ontogen en solde werden, ghelijc dat gulden vlies van Jason bewaert werde, soo die Poeten daer af fabuleren van dit costelike Vlies van dit waerde lichaem, willen wy dan wel ende geerne afscheyden, door die liefte die wy vercreghen hebben, tot dat opperste ende eewige goet, twelc in ons die voorgaende liefte ende behaechlicheyt der lichaemliker tijtliker dinghen al geheel verslint ende wt doet, sulcs dat wy dat voor een groot ghewin rekenen te zijn, dat wi door den doot hier mogen los worden, van dit sondige catiuige [3]) lichaem, twelc ons altoos doet peregrineren ende verscheyden blijuen van God. Ende die sekere verwachtinge der toecomender glorien in ons, die verworpt,

1) Al naar gelang.
2) Opdat het.
3) Chétif, armelijk.

versmaet ende verwint alle die pijnlike ende veruaerlike grijnen daer die ongheloouigen (die voor den doot vreesen) door veruaert ende verschrict worden, ende setten hem seluen al dat si moghen teghens den doot ter spoere. Daerom ist een warachtich woort, datmen ghemeynlic seyt, hy sterft wel, die sterft eer hy sterft. Een Christen mensche, soo veel geloofs als hy heeft, van dat
[G vij^r] eewighe leuen, also veel veracht // hy dese tijtlike doot, Ende wederomme, alsoo veel vreest ende scroemt een mensche voor den lichameliken doot, als hy ongheloofs heeft by God ende eyghen liefte tot hem seluen. Siet, dit is die summe, van alle tghene datmen v met corte woorden van tsteruen segghen soude moghen. Hier wt sult ghy wel verstaen, dat die doot, daerom te verachten is om dat si haer anghel ende fenijn al quijt is, na dien dat si verslonnen is inder victorie Christi, die hem verwonnen heeft, die tghewalt des doots ouer ons hadde, dat is den duuel, tot salicheyt van allen gheloouighen, die al vercrijghen sullen dat haer gheloone vermach.

Lazarus.

Och broeder, ghy hebt my daerso veel teffens teeten ghegeuen, dat ick niet al verswelgen en mach ghy moet my dat broot al by stucken aenrichten ghelijck Timotheus ghedaen heeft, soo mach ick tot het verstant bescheydeliken comen.

Tobias.

Om dat bequameliken te doen, soo moet ick verhalen daer Timotheus die saken ghelaten heeft. Ic heb v gheseyt, dat hy wel sterft eer hy sterft, dese eerste steruinge ghesciet inder mortificatie ende doodinghe des olden Adams, dats der sinneliker begeerten. Die sinnelike begheerten die in v leuen ende ghestoruen moeten zijn, dat zijn eyghen liefte, lust tot ydelheyt, houerdicheyt, ende brasserien, beweghinge tot nijdicheyt, beroeringhe tot gramschap,
[G vij^v] die sinnelickheyt tot // v huysvrou, kinderen, vrienden ende maghen, die begheerte des ghesonden lichaems, wenschinghe des tijtlike voorspoets, ende behaghen dijns selfs ende dijns gheestelic ende lichameliken hantwercs. In dese dingen leeft ende begeert altoos langher ende langher te leuen onsen olde mensche. Dese begheerten worden in ons ghemortificeert oft ghedoot door den gheest Gods ende den nieuwe gheboortenisse des inwendighen mensche, die in God rustende is, ende met God wel te vreden is, wat hem ouercoemt in lijf, in goet, in leuen ende in bloet, in vrienden ende in magen, in zijn name ende fame, Ja al werde zijn lichaem ghemalen so cleene als het stof der sonnen, hy solde daer niet teghen

segghen, noch daeromme van God niet willen scheyden, die hem van binnen door den gheest des gheloofs te smaken gheeft, hoe soet, ende goet dat die Heere is. Tot dese steruinghe vermaent ons die schrift, tot dese ruste ende eewighen Sabbath trect ons die gheest Gods. Soo veel ghy inder voorseyden sinnelike begeerten gecruyst wert, so veel crijcht ghi geestelics aenwassens inden inwendigen mensche, die daer om niet achterwaert en wijct, ende laet hem van tlijden ende het cruys verwinnen, mer trect altoos stercker aen ende dringt ter doot waert inne, daer hy tleuen verhoept door te ghewinnen, welc ghelooue ende hope hem niet falen en mach, so Paulus seyt Rom . ij . Dit verstant ende dese Theologie die ghy hier gehoort hebt, die wort v in die nauolghende schriften // voor inghebeelt, Gaet met Christo Jesu v brudegom wt H i[r]
(seyt die schrift) buyten die tenten van v eyghen wille, ende draecht die vernederinghe Christi ws Bruydegoms mede in v lichaem totter doot toe, want in dien wy met Christo steruen, wy sullen ooc met hem leuen, in dien wy hem hier verdraghen, wy sullen met hem regneren, Immers, danct den Vader, dat hy v midts dit lijden bequaem heeft ghemaect, om te ghenieten een deel met alle heylighen, die ons verlost heeft van alle macht der duysternisse, ende heeft ons ouergheset int rijcke zijns wtuercoren soons door door wiens bloet wy hebben vercreghen verlossinghe ende verghiffenisse der sonden. Veruult nv daeromme in v, also ghy een medelidtmaet Cristi gheworden zijt, tghene dat het lijden Christi noch ghebreckelich is, op dat die cracht Christi in v woonen mach.

Lazarus.

Hoe verstae ic dat? heeft Christus dan niet genoech gheleden? wat sal ick veruullen, dat aen zijn lijden ghebreect, vanden hoofde tot den voeten toe, en is in hem ymmers gheen ghesontheyt geweest?

Tobias.

Paulus ist die also spreect, als dat hi veruulde in zijn lichaem tgene dat der affectien oft lijden Cristi gebreckelijc was, want hy ooc wel dorste segghen, dat hi die litteekenen Christi in zijn lichaem droech, Twelc niet en zijn, die vijfwonden die Franciscus droomde vercregen te hebben in zijn handen ende voeten, maer het zijn die littekenen gheweest, // die hy hadde ontfanghen van alle die slagen, H i[v]
geesselinghe, moeyte, dien arbeyt ende tcruys dat hy om den Euangelie wille altoos dulden ende draghen moeste, In welcke lijdende hy Cristus lijden hiete te draghen, ende zijn wonden te ontfanghen, want Christus eerst sulcke veruolginghe, sulcken lijden, sulcken litteekenen, sulcken cruys ghedraghen hadde, sulcs dat hy oock

wtgheput van lijden is gheweest. Also dat de Propheet van hem seyt Isaie . liij . Wy hebben hem ghesien als een man die van alle crancheyt wiste te segghen, die gheenen schijn of schoonheyt en hadde, maer die gheworden is die slimste ende vernederste van allen mannen, die ontstucken gewreuen [1]) is, om onse misdaden, Also dat hy wel vraghen mach, oft daer eenich is gheweest gelijc als zijn pijn ende lijden was? want hy eenen worm ende gheen mensche scheen te wesen. Ouermits dat Cristus het hooft van de Christen ghemeynte, so hy dat meeste lijden in sinen opperste graet moeste draghen, wt grooter liefden die hem daer toe ghedronghen heeft, op dat hy de Cristenghemeynte solde heylich maken, ghereynicht wesende met dat afwasschen des doopsels door twoort, op dat hi die soude glorioos maken, niet hebbende eenighe vlecke oft croke, oft yet des ghelijcs. Nv wordt dat selfde hooft Christus noch alle daghen in zijn lidmaten mede ghecruyst, dit lijden sal hy moeten draghen ter tijt toe, dat hy alle zijn vianden onder zijn
H ij^r voeten sal hebben gewor-//pen, te weten, als hy zijn rijc sal ouerleueren sinen Vader . ij . Cor . xv . Soo wie nv met Christo gecruyst wordt, dat is, wie zijn sinnelike begeerten sterft ende hateliken veruolcht, als onse sonden in Christo hateliken veruolcht zijn totter doot toe, die veruult in zijn lichaem tghene dat het lijden Christi ghebreclic is, want dat heeft Christus te lijden, die thooft is, dat eenighe van sinen litmaten lijden oft ymmermeer lijden sullen, Daeromme seyde Christus tot den veruolgher der ghemeyner Christenen, Paulum, Saul, Saul, Ick ben de Jesus dien ghi veruolcht. Hoe mocht hy Jesum veruolghen, die daer sadt aender rechter hant zijns Vaders, anders dan in zijn lidtmaten?

Lazarus.

Ick heb dat nv wel verstaen, dat het een lijden is dat Christus ten voorsten, als thooft ende alle Christenen daer na, als litmaten gheleden hebben, oft lijden sullen, want als thooft sieck is, soo bedroeuen haer alle die leden, ende als die leden sieck zijn, soo en is dat hooft niet wel te passe.

Tobias.

Ghy hebt my nv wel verstaen, daeromme laet v dat troostelic zijn, dat ghy in v lijden niet alleen verlaten zijt, mer dat Cristus selue als hooft, ende alle Christenen als medelitmaten met v in lijden zijn. Int lichaem des Cristenen ghemeynts en is geen twijst noch partielicheyt, maer een communicatie of ghemeenscap van al

---

1) Verbrijzeld.

dat goet ende quaet soet oft suer // is, dat een lidtmaet draecht H ijv sorghe voor het ander als dat een lijdt, so lijden si alle gader, als het een gheglorificeert wort, soo worden si al geeert. Soo grooten dinck is, die gemeynschap der heylighen, dat wy int goet van eenen anderen mogen glorieren, als oft ons eyghen toebehoorde, door die glorie Christi sal ons oneere glorioos worden ende door zijn volheyt sullen wy van onse armoede los worden. Sijn verdiensten sullen onse sonden wtdoen. Wie solde nv in druc ende lijden niet vrolic zijn, aenghesien dat die mensche zijn sonden niet en draecht oft draecht hijse [1]) hi en draechtse alleen niet, maer hy wort gheholpen van Christo selfs ende van soo vele kinderen Gods? Een broot (seyt Paulus) ende een lichaem zijn wy vele . 1 . Cor . 1 Dit coemt ons al te samen toe, wt die geestelike bruloft ende trouwe die God die Heere door zijn eenighen lieuen sone met ons ghemaect heeft, want daer in zijn wy een gheworden in God, gelijc man ende wijf twee zijn in een lichaem ende alle dinghen int ghemeyne nutten ende ghebruycken. Een kint is ons gheboren, een sone is onse ghegeuen . Isaie . ix . Daer om behoort hy ons eyghen toe, Christus verdiensten zijn daer door onse verdiensten, Christus victorie is ons victorie, Christus verrijsenisse is ons verrijsenisse, wederomme, dat wy zijn, en zijn wy ons selfs niet, want wy ons trouwe in God hebben ouerghegeuen, En weet ghi niet seyt Paulus . i . Cor . vi . dat v litmaten zijn een woonstadt des heylighen Gheests, die in v woont, // ende ghy en zijt ws selfs H iijr niet? want ghy zijt om een groot loon ghecocht, eert ende draecht God in v lichaem, wy zijn in Gods recht ende toeseggen ouergheschreuen, ende hy is wederomme in onse salicheyt ende weluaren ouergeschreuen, den bant des trouwen [2]) moet aen beyden siden condich [3]) zijn, of si en holt niet. Aldus ist redelic dat wy Christum in onse lichaem dragen, ghelijc hy ons draecht, ende alle zijn goet ons ghemeyn ghemaect heeft. Also dat die Christen bruyt wel segghen mach, mijn lief is mijn, ende ick ben hem.

Lazarus.

Dat is voorwaer seer troosteliken dat Cristus ons heeft aenghenomen, ende hem seluen ons ghegeuen waer door wy zijn stercheyt voor onse cranckheyt, zijn rechtueerdicheyt voor onse sonden, ende het leuen voor den doot ontfanghen hebben. Mer wanneer draghen wy Cristum in dat lichaem?

---

1) Indien hij ze draagt.
2) De huwelijksband.
3) Afgekondigd, openbaar gemaakt.

Tobias.

Waer dat wy contrari zijn, ende zijn leeringhe zijn voorscrift ende gheest niet en volghen, daer en draghen wy Christum niet, daer en hebben wi Christum niet daer zijn wy Christum quijt. En weet ghy niet, seyt Paulus . ij . Cor . i . xiij . Dat Jesus Cristus in v woont, ten waer by auontuer, dat ghy in eenige sake godloos zijt, die dan door den geest Christi, tot alle verduldicheyt in zijn lijden, tot alle ghehoorsaemheyt der gheboden Gods, tot alle betrouwen ende ouergheuen zijns selfs inden handen ende wille Gods, ghedreuen ende van herten lustich ghemaect worden, die moghen //
H iij^v wel segghen met Paulo, Ick leeft nv, niet ick, mer Christus leeft in my. Die oock zijn vleesch met alle zijn lusten, daer ick hier voor af seyde ghecruyst heeft, also dat hy die werelt een cruys ende die werelt hem een cruys gheworden is, die hiet Christum in sinen lichame te draghen, want zijn lichaem dat wort door tcruys alle daghe vernielt ende ghedoot, ghelijc tlichaem Christi door tcruys ende lijden ghedoodet is gheweest. Tot alsulcken steruen vermaent ende bidt ons Paulus . Rom . xij . Ick bid v lieue broeders (seyt hy) dat ghy v lichaem opofferen wilt Gode den Heere als een heylighe, bequame ende Gode welbehagende offerande, die vanden brant des lijdens (het welcke wy wt liefden goetwillichlijc met Christo draghen) als een warachtich Holocaustum, dat is een brant offer, verslonden wort, want inden dach des tribulatijs, soo offeren wi Gode op, een warachtighe sacrificie des lofsanc, dat is (soo inder Epistelen tot den Joden, staet) die vrucht onser lippen, als wy sinen naem belijden dat wy den naem Christi int steruen van onsen lichaem, alst lijden in ons oueruloedich op coemt beliden, dat is een teeken dat wy Christus Discipulen zijn, ende van sinen gheest geregert worden, waer door hi zijns Vaders wille onderdanich is gheweest, tot den doot, des cruces toe. Anders soo solden wy mede zijn vanden ghenen, die, alst wel gaet gheloouen, maer inden dach des temptacijs ende aenuechtings, soo scheyden //
H iiij^r si daer van, des gheests [1]) des gheloofs leert ons, ende doet ons int hert sulcs ooc gheuoelen, dat Christus ons int lijden een troost ende inden doot dat leuen is. Die sacrificie des lofsancs sal my eeren (spreect die Heere) ende daer is die wech, daer ic mijn salicheyt inne verthoonen sal, het is een sacrificie voor God seer aenghenaem, een ghestoruen ende bemorwet herte [2]). Die sulcs zijn sterflike lichamen hier opter aerden gedoot heeft, die sulcs ghe-

1) De geest.
2) Zacht gestemd hart.

storuen is van herten, die sulcs Christum in zijn lichaem draecht, ouermidts dat hy met Cristo wt die tenten zijns herten gaet tot buyten die stadt, ende draecht die schoffiericheyt [1]) zijns salichmakers mede op sinen hals, die en sal niet vruchten [2]) voor den doot, die en sal den doot voor sinen vyant niet holden, ende daer voor wech loopen, want si en beneemt hem niet dat hy lieuer behielde, mer si gheeft hem, dat hy met alder herten begheert.

Lazarus.

Het is waer, die doot is ons dan eenen doorganc tot het leuen, Maer het staet ons wel herteliken te bidden, dat hy ons doch niet in becoringhen en laet vallen, die ons solde moghen verwinnen, maer dat hy ons inden quaden dach van alle quaet wil verlossen, dat ons van God solde moghen afscheyden, want te moghen gheloouen, dat wy int steruen Gode toebehooren is een crachtich werck Gods, twelc ic noch niet in my en gheuoele, want ick gheuoele noch een ander Wet in my, die welcke dat ingheuen des // H iij^v gheests contrarie is, Ick sie noch al om na die vleeschs Potten van Egypten, daer ick plach op te sitten, Als des doots verbeeldinghe my van voren inne coemt, soo sie ic al omme oft ic achter nerghens, wt en mach, wt dit catiuich leuen, daer ic in alle sonden gheknocht ben, behoore ick tot Gods roepinghe sonder ommekijcken wt te scheyden, maer ick slacht als die huysvrouwe van Loth, Ick en can dat ommekijcken niet laten, al waert oock op mijnen hals verboden, Mijn huysvrouwe, dat vleeschs, daer ick mede behanghen ben, is noch al te cranck, om sulcke temptatien weder te staen, Och broeder, ick en mach met dit wijf [3]) nerghens mede ouer wech.

Tobias.

Verslaet v niet lief broeder, en verslaet v niet alsulcke ommesien, alsulcken strijt ende crancheyt gheuoelde ooc Paulus, doen hi wt het aenmercken van zijnder catiuicheyt seyde, Ic arme catiuich mensche, wie sal my verlossen van dit lichaem des doots? Het is van noode dat ons alsulcke aenstootinghen ouercomen, Wt die strijt, tegens de sonde, coemt de victorie, wt die victorie coemt die triumphe, Niemant salder worden gecroont dan die wetlic strijt, Wilt ghy met Christo van der sonde ende doot triumpheren, sonder den voorgaenden strijt, die weghen en zijn v in Christo niet voor-

---

1) Smaad, beleediging.
2) Vreezen.
3) Dit aardsche lichaam.

gheleyt, Strijt als een vroom ridder Cristi, Van onsen lichaem coemt het ons toe, dat wy voor den doot schroemen wt natuerlike [H v^r] crancheyt, // die welcke niet verdoemliken en is, want si ons tot gheen sonde gherekent wort, ymmers Cristus heeft selue dese alsulcken crancheyt voor ons aenghenomen, als hy began te schudden te beuen ende droeuich te zijn, teghens den aenstaenden doot, ende seyde, Mijn siele is droeuich totter doot. Mat . xvi . Waeromme dede hy dat? hy wist ymmes wel dat die doot hem niet deeren en solde, hy wist wel, dat hy gheen corruptie sien en solde, Waerom was hi dan veruaert? Hy wist wel dat zijn doot ons al te samen het leuen inbrenghen, ende den eewigen doot verwinnen solde, waerom en verblijde hy hem doen niet teghens den doot, daer so veel goets wt comen solde: Wat ist hem dan leet, dat hy voor ons solde steruen, hadde hy des lieuer verdrach [1]) ghehadt? En gonde hy ons alsulcken ghenade ende weluaren niet om dat hy scheen te begheeren des lijdens los te moghen worden? Och neen, dat si verre. Mer also als hy die puere menscheyt hadde aenghetoghen, soo heeft hy alle des menscheyts crancheyt willen draghen ende versoecken, op dat wy ons niet verslaen en solden, als ons sulcke temptatien mede ouercomen die gheen mensche opter aerden (hoe godsalich hy si) gheheel los ende onslaghen worden mach, Want hoe seer dat die gheest inden mensche inwendich tot meerder kennisse Gods verlicht wort, nochtans holdt dien olden Adam, die huysvrou van Loth, haer aert om tegens den gheest te strijden, [H v^v] ende te begeren, welcke // strijt ende begeerten wy verwinnen ende al verwonnen hebben door tghelooue, twelc ons inspreect dat wy hebben eenen getrouwen Bisscop by God den Vader Jesum Christum, die van als getempteert is gheweest, op dat hi solde weten te verlossen ende te hulpe comen, die ghetempteert worden want die Heere is ghetrouwe, hy can tempteren ende den goeden Christenen wt der temptacien verlossen. Christus die van gheen sonde en wiste, is die sonde voor ons gheworden, op dat wy die gherechticheyt Gods in hem souden wesen. Christus heeft die sonde van der sonden inden vleesch verdoemt. Die sonde is in Christo verwesen ende wtgedaen, Sy mach ons nv niet verdoemen, Sy moet ons nv oock tot salicheyt vordelic zijn, daer isse toegebrocht. Cristus maect ons rechtuerdich, wie mach ons besculdighen? Christus ontslaet ons van allen sonden, wat duuel, wat vleesch solde ons eenighe sonden oft lacken op den hals moghen legghen. Die crancheden die v letten, na dien ghy een geloouich Christen zijt, die hebt ghy met alle heylighen ghemeen, die sult ghy min

1) Uitstel van den dood.

oft meer geuoelen tot dat het lichaem des doots gheheel ende al wtgedaen is. En stoot v aenden cleynen Babilonischen vyanden niet, maer stootse aenden warachtighen hoecsteen Christum ontwee, ende ghy sult salich zijn. Wat ist doch, dat wy na dit leuen noch omme sien, wat siet ghy daer behaechlics in, dat v tot een langher leuen solde moghen be-//gheeerich maken? wat is dit leuen anders [H vi^r] dan een doorgaende strijt, ende een eewich cruys, wat ist anders dan een gheuangenisse der sonden, Het quaet dat wy haten, dat doen wy, ende het goet dat wy willen, en doen wy niet, Die gratie ende ghenade door Jesum Christum moet ons hier wt verlossen, oft wy en hebben hier gheen blijuende stadt, maer wy soecken ende haken al na der toecomender stadt. Want wy weten (zijn wy anders gheloouighe Christen) dat in dien dese onse aertsche woondstadt ons lichaems verdoruen wort, dat wy wt God een optymmerynghe hebben, des nieuwen woonstads, die niet met handen gemaect maer ons eewich bereyt is inden hemel, Dat wy nv suchten ende kermen, vertwijfelen ende ommesien eer wi dit lichaem quijt worden, dat gheschiet daer wt, want wy solden gheerne sien ende wel begheeren, met die voorschreuen hemelsche woonstadt ouergheeleet te zijn, sonder dese aertsche woonstadt ende dit sterfflike cleet des lichaems wt te trecken, wy solden dese sterffelike catiuighe madesack [1]) gheerne by ons holden, om dat wy daer langhe gheselschap mede ghehadt hebben, op dat alsoo dat sterffelick is, (sonder den doot te besueren) van het comende leuen solde moghen verslonden worden, Maer neen, ten mach soo niet zijn, Het is gheordineert, ende den menschen van God inghesedt, eens te steruen, op dat wy inder aerden laten solden door die ontbindinghe des siels vanden // lichaem, dat wy vander aerden ontfangen hebben. [H vi^v] Ende wel ons dat God onse catiuicheyt aensiende heeft onser ontfermt, ende heeft onse doot door zijn doot salich ghemaect, want hi den doot een doot gheworden is, also dat die doot niet veruaerlics ende grouwelics in haer en heeft dan alleen haer mom aensicht heeft si noch gheholden, om die kinderen die noch kints ende onuerstandich zijn, inder kennisse ende ghelooue Gods, daer mede te verscricken ende te veruaren, maer den gheloouigen ende den verstandighen is si haer fenijn ende cracht al quijt, ende als ghy die grijn ende dat wtwendich schijn afdoet soo sult ghy daer gheen doot meer inne vinden, Treedt vry tot den doot inne ontspalct haer die kaecken op, besiet wat si inder huyt heeft, ghy en vinter gheen leuen, gheen cracht, oft macht inne om v te bijten, daecht haer vry om inden baen te comen, ende si sal voor v wech loopen.

1) Wormenzak.

Trotst die doot met allen den ghenen die haer aenhanghen moghen, si moghen v niet crencken noch niet een haerken aen v verpletten, Segt vry met Christo, O doot, waer is nv v anghel? O Helle, waer is nv v gloriatie? O seyt Paulus, die doot is al verslonden inder victorie Christi. Daeromme is die doot inder schrift meer een slape genoemt te wesen dan een doot. Hier hebt ghy een schoon figuere af, dat Metalen Serpent Moysi scheen van buyten te hebbe een figuere oft ghedaente des Serpents, alsment van verre aensach, [H vij^r] maer alsmen daer na by quam, // soo vernammen wel dattet een doode Serpent was, datse gheen fenijn in haer en hadde, datse niet bijten noch haer fenijn niet schieten en mochte. Alsoo gaetet met den doot oock toe, si mach van buyten een onsichlike grijmagie hebben, mer dat huppelen is al door Christum benomen, want hy verwonnen heeft hem, die tghewalt des doots hadde, dat is den Duyuel, als ghy noch wel hooren sult.

Lazarus.

Het is een seer gheestelike wtlegginghe, die ghy my hier ghedaen hebt, ende ic ghelooue wel, dattet altemalen alsoo is als ghy segt, ende my ghenoechter oock wel mede. Mer nochtans so beuinde ick, dat die goeden luden, die sulcken ghelooue wel hebben, als dat die doot haer al doot is, alsoo wel als die quaden, dicwils oock meer haer leden tsamen trecken, ende ontsetten hem tegens den doot, als oft die doot noch eenich ghewalt ouer haer hadde.

Tobias.

Het is waer dat die wech die ons tot het leuen brengt, is enghe, ende dat die poorte des doots is nauwe, daerom en moghen wy int lichamelike ouerlijden door den doot niet gaen, sonder perssinghen ende benautheyt, wat gaet dat die siel, dat leuen ende salicheyt aen. Het lichaem moet zijn doch dooghen [1]), het lichaem en hoort anders niet te doen, ten can oock anders niet doen dan hochen [2]), krochen [3]), stenen, weenen, krimmelen [4]) ende wrimmelen [5]). Laet die esel den budt [6]) vrij draghen ten schaeyt hem niet. [H vij^v] Daeromme en willen wy noch-//tans voor den doot niet scroemen. En can hi anders niet doen, dan wat crimpens ende treckens int lichaem te brenghen, dat is goet ouer te comen, dat is hem wel

1) Deze dingen toch verdragen of lijden.
2) Kuchen.
3) Hoesten.
4) Kramp, pijn lijden.
5) Zie Quat. C, bl. iiij^v, hierboven, blz. 177.
6) Mand, last.

te gunnen, het is al om een boose vre te doen, laet het vleesch zijn testament Ade totter wtersten vre toe in hem vernemen. Het is alsulcken aers slach wel weert, dat het noch mede na den doot verrijsen sal metter siele in die eewighe glorie, wy en hebben nv niet dan het ghelooue ende den hope, daer wy in wandelen, dese hope ende verwachtinghe des toecomende leuens sal ons die droeffenisse ende ween des doots wel doen verwinnen ende haestelijcken doen vergheten. Het is niet meer dan een vloebeet, die de sielen niet en schadet, die doot doet ons meer goets dan wy wel wanen. Sy maect den sonden een eynde, sy lost ons van veel catiuicheyt ende verdriets. Sy voecht ons by God, ende seynt ons voort int eewich leuen, Laet Heydenen ende Turcken veruaert zijn voor den doot, die gheen ghelooue en hebben, op dat toecomende leuen. Maer onse conuersatie ende ghepeynse is inden hemele, want daer verwachten wy onsen Heere Jesum Cristum, die onsen verworpen lichaem vermaken sal, dat het ghelijck worde, sinen gheclarificeerden lichame. In dien wy dese hope nyet en hadden vander verscheydinghe des lichaems, maer in dit leuen alleen ende niet langher en hoepteden in Christo, soo waren wy (alsoo sin-//te Paulus [H vijr] seyt in die eerste Epistel totten Corinthen int . xv . Cap.) die verworpenste van alle menschen. Maer nv is Christus ghestoruen ende wederom verresen, op dat wy door hem in een nieuwe leuen solden verrijsen, die doot is onse laetsten vyant die ons holdt vant leuen. Dese moet mede eens in ons verwonnen worden. Christus die is te vergheefs ghestoruen, in dien hy trecht ende tghewelt des doots niet en heeft wech ghedaen. Christus is vander doot niet verresen, in dien wy inden doot moeten blijuen. Ist dat Christus niet en is verresen, soo is ons ghelooue van gheender weerden, so blijuen wi in sonden verdoemt, soo is die schrift gheloghen, soo zijn oock die Propheten ende Apostelen valsche ghetuygen Gods gheweest dat si verre. Want Christus is ghestoruen ende verresen, op dat hy ouer den leuendighen ende dooden solde heerschappije hebben. Ghelijc wi dan alle gader in Adam steruen, soo sullen wy in Christo leuendich ghemaect worden, van welcke leuendichmakinghe Christus ons dat eerste bewijs ghedaen heeft in hem seluen. Daerom seyt sinte Pauwels alsoo, is sake dat die gheest die welcke Jesum verwect heeft vander doot, in v woont, die selue gheest sal ooc uwe sterffelike lichaem leuende maken, ouermidts den geest die daer inne woont.

Lazarus.

So wil ic my dan niet stooten al suchtet ende kermet // het [H vijv] vleesch, altemets voor den doot, ende om die bangicheyt des lijdens,

maer verwachten altoos met het opbueren mijns hoofts, dat is, met een vrolike gheest, die verlossinghe die my aenstaende is, want als ict wel ouerdencke, wat is hier in dit dal der tranen te beleuen, tis al druc ende lijden, sonde ende boosheyt, daer wy mede omgaen.

Tobias.

Die Poeten ende Philosophen hieten den doot een goet dinck te wesen, om datse het eynde is van alle catiuicheyt, ende een ruste van alle quaet Veel Heydensche meesters hebben min verschrict gheweest voor den doot, dan wy zijn, Socrates heeft al lachende den doot in sinen lichaem ghedroncken, hy hadde gheleert men solde den doot niet achten, dat dede hy oock metter daet, om zijn leeringhen te beuestighen. Mochte die vleeschelike affectie ende hoochherticheyt die Socrates hadde om zijn leeringhen niet te schande te maken, verwinnen die natuerlike vreese des doots, wat sal dan die sekerheyt des gheloofs in ons moghen doen, die Christenen zijn, dat is, die weten dat si niet steruen en moghen? En behoort die hope des leuens, ons dan niet te benemen dat aensien des doots? Al schijnen die rechtueerdighe ende gheloouighe menschen te steruen inden ooghen den onuerstandighen ghelijck Christus oock aenden cruyce warachtich sterf, als si ghebrant verdronc-
I ir ken, ende doot // gheslaghen worden, nochtans en sien si den doot niet eens, Ick laet staen dat si den doot smaken solden, want si steruen in vreden, si waren al te voren in God ghestoruen, door dat ouer gheuen van haer seluen in God, die in God sterft, die leeft inder eewicheyt. Salich zijn si die inden Heere steruen, want haer steruen wort inden doot verandert, dat ist dat Christus seyt, Die mijn woort onderhoudt, die en sal den doot inder eewicheyt niet sien.

Lazarus.

Men heeft altoos ons die helle heet ghemaect ende den duuel soo swaert [1]), dat wy niet gheweten en conden, waer wy ons solden mogen wenden oft keeren, Men maecten ons soo veruaert voor den doot, aldermeest daer mede, dat sy seyden dat die Duuel ons dan in groote gruwelicheyt openbaerde, ende dat hy ons van dit ende van dat quam tempteren, waer door alle man verscricte voor den doot, waer bleef het woort Gods dan dat ons toeseyt, dat wy die in Christum geloouen, den doot nemmermeer smaken noch sien en sullen, oft dese valsche leeraers ende blinde verleyders alsulcke Euangelische schrift noyt ghelesen, ghesien, noch ghehoort en hebben?

1) Zwart.

Tobias.

Al hebben zijt al ghesien, gehoort ende ghelesen ghehadt si en hebbens niet gelooft, want die Prince van deser werelt heeft haer ongeloouige herten verblint waer gheen gelooue en is, daer is een eewige on-//rust des herten, daer is eenen grouwel, een hellen, een I iv
zee vol alre vertwijfeltheyt ende oproers, ende mistroosticheyts, daer is die helle heet ende die duuel swert, daer is een eewighe pijnbanc des sondighen consciencijs. Inden weghen der sonda ren is groote moeyte ende arbeyt, wy zijn moede gheworden, segghen si, inden wegen der boosheyt wi hebben sware weghen ghewandelt, ende die wech des waerheyts heeft ons niet ouer gheschenen, dat ist dat die wijse man seyt, het herte des boosen mensche is ghelijck een ruysschende zee. Ende om dat dese hypocrijten ende wercheylighen vrede soecken, daer si gheen vrede, mer grooten onvrede ende onrust vinden, want die godlose hebben geenen vrede, seyt God die Heere, soo meynen si, het gaet soo met allen mensche toe, alst met hem toegaet, si meynen dat alle ander menschen herten mede soo perplex ende vertwijfelt zijn, als si zijn, Ja om dat si haer seluen heyligher ende beter achten dan allen anderen, soo laten si hem duncken, die ander moesten noch al heeter vier gheuoelen, dan si doen, die andere moesten al meer aengeknaecht worden, van dat wormken der conscientien, dan si doen, daeromme soo vermeerderen ende ag graueren si den menschen die Wet seer swaer voor ooghen ende den duuel metten doot, die haer luden die aldergruwelicsten duncken, die willen si met woorden den anderen noch veel gruweliker maken, ende zijn midts dien anders niet ghe-worden dan slockers [1]), ende rackers [2]), der onnoselen. Ic ghe-//looue I ijr
dat haer wormken nemmermeer en rust ende dat haer vier nemmermeer wtgedaen en wort. Ic ghelooue wel dat si om loopt ghelijc een gerwe [3]) ende en weten nerghent ruste te vinden met den manslachtighen Cain. Ick ghelooue wel dat si met den verrader Juda tot Papen tot Monicken ter biech te ende tot die Sacramenten loopen om troost ende rust, mer si blijuen euen vertwijfelt. Ic ghelooue wel dat si soecken met Antiocho voor haer sonden boet te doen, ende begeren wt mistrosticheyt wel, datmen voor haer bidden wil, mer alle haer vasten ende bidden, alle haer wollen ende beruoets gaen alle haer popelen ende lesen en baet hem niet, waer dat si hem wenden, si vinden altoos die sonden voor ooghen, si loopen

1) Boddeman, boeman, mondje pek of manneken pek, waarmede de kinderen bang gemaakt worden.
2) Pijnigers, beulsknechten.
3) Misschien: germe, ooilam.

altoos den doot ende den duuel int ghemoet, hoe solden dese luyden anders leeren? dan si in hem beuinden, hoe solden si van dat Euangelie des vreeds weten te vercondighen, die den vrede noyt ghesmaect en hebben? Hoe solden si een ander van Gods weghen een versoeninge, een rust ende victorie des doots, ende der hellen toe segghen, die gheen ghelooue daer af en hebben? Aldus, en laet v niet dwaes noch versuft maken van sulcke duuels martelaren, hebt ghy twoort Gods dat v vrede ende quijtscheldinghe int hert, vercondicht, ghy hebt God, daer rust is, daer is God, daer is een eewighe weerschap [1]), daer is die vreese des doots, der duuelen ende der hellen gheheel wt, want die vreese en is inder liefte
I ij^r niet, die liefte sluyt die vreese buten, wy die door den ge-//ue [2]) gerechtuerdicht zijn hebben vrede by God seet Paulus, die also doortrecht Cristen gelooue gherechtuerdicht is, al sach hy den duuel, doot, Hellen voor zijn ooghen, Sy en moghen hem niet verscricken. Ja hy solden eer teghen inslaen ende die verwinnen eer hy eenen voet solden willen achterwaert wijcken, waerom, want die poorten, dat is die crachten der Hellen en moghen teghens het ghelooue Petri gheen ouerhandt hebben, die heylighen hebben door den ghelooue connincrijcken verwonnen, rechtuerdicheyt gewracht, ende de godlijcke beloftenisse verworuen. Sulcs seyt die godlijcke Propheet, In dien tegens my een oorloghe opstonde, ick wil daer inne verhopen. Al moeste ick gaen int middel des doots, ic en sal niet vreesen, want ghy by my zijt Heere. Ghi hebt een tafel voor my bereyt, tegen al den ghenen die my willen quellen. Betrout kinderen, seyt Christus, ic heb die werelt verwonnen. Dat is die victorie die de werelt verwint, v ghelooue seyt Dapostel, Desghelijcs in dien die historie van S. Martijn w rachtich is, so leest ghi daer hoe on uerscrickeliken dat hy de bloedighe beeste toesprack, dat hem openbaerde [3]) om te comen tempteren.

Lazarus.

Ghy hebt my dat so claerliken onderrecht, dat ick my daer seer inne verblide, ende den doot nv min ontsie, hy come als hy wille, dan ic te voren ghedaen hebbe. Ic weet dat by my seluen wel,
I iij^r hoe gruweliken conscientie dat ic mijn ongelooue [4]) ende in mijn // alderduechlieste wercken tot noch toe ghedraghen heb, ghy en behoeft my des haluen gheen breeder informatie te doen. Maer so

1) Kring van gastvrijheid.
2) Lees: gelooue.
3) Zich aan hem openbaarde.
4) Lees: in mijn ongelooue.

veel begeer ick noch van v, dat ghy my voorlegghen wilt, hoe dat ick my voortaen ten besten sal moghen draghen, als my die becoringhe vander sonde doot ende helle, aen boort quame. Ick weet wel heb ick een goet ghelooue, het moet gheproeft ende ondersocht worden.

Tobias.

Hoe dat ghy v draghen sult inder temptatien, ende aenvectinghe der duuelen ende der sondigher begheerten, twelc oock anders niet dan eenderley Duuelen en zijn dat hebt ghy een claer exempele in Christo v vooringhebeelt ende verthoont. Matth. iiij. Siet hoe Christus hem liet tempteren van gulsicheyt, van vermetentheyt, van ghiericheyt, tot een bewijs dat wy vanden selfden duuele ende quader begheerten daghelics ghetempteert worden, en tot eenen troost, dat sulcke becoringhen ons niet letten en moghen, ghelijc si Cristum niet verwonnen en hebben. Siet, hoe Cristus den selfden duuele met alle zijn becoringhe heeft verdreuen ende verwonnen tot een exempele, dat wy die selfden voet moeten holden, sullen wi anders den duuel mede moghen verdrijuen ende met schande doen van ons vlyen. Christus heeft niet dan met die wapenen des woorts Gods gheuoechten ende ouerhant ghecreghen ouer alle sinen weder partijen, die helle, die doot, die duuel zijn ooc zijn vyanden gheweest, ghelijc hy int bock der // Psalmen seyt. Psal. xvij. Die I iij^v
droeffenisse des doots hebben my omcinghelt, ende die beken des boosheyts hebben my verstoort, die droeffenissen der hellen hebben my omringt, die stricken des doots hebben my aengheueert. Mer wat volcht daer na? In mijn tribulatie heb ic mijnen Heere aengheroepen, ende hy heeft mijn stemme verhoort van sinen heylighen temple, leert in v meeste temtatie met Christo (die als mensche van als [1]) mede getempteert is gheweest, om dat hy solde te hulpe comen die ghetempteert worden) v toevlucht tot den Heere te nemen, leert v behelpen met die wapeninghe der woorden Gods, soo Cristus ghedaen heeft, soo moecht ghy den duyuel met alle zijn schalcke boosheyt verwinnen. Hier toe vermaent v Paulus, dat ghy v wapenen solt met die wapenen Gods, op dat ghy onuersaecht moecht staen teghen alle aenstoostinghen des duyuels. Want wy en hebben gheenen strijt tegen vleesch ende bloet, dat is teghens den mensche, maer wy hebben te doene teghens alle die Princen der duysternissen ende teghens alle vernuftighe geesten die haer inder lucht onthloden [2]). Ephe. vi. Ghelijc dese vyanden geestelijc ende onsienlic zijn, so heb ben wy ooc gheen vleeschelike wapenen, mer

1) Alles.
2) Lees: ontholden.

die wapenen des gheests die machtich zijn in God, om alle sterc-heyt ende die bolwercken der duuelen te vernielen, door dringhende tot dat versceyden des siels ende lichaems. Daeromme neemt aen
I iiij[r] den schilt des geloofs, waer mede ghy sult al die vier pij-//len des boosen vyants moghen wtdoen. Neemt aen dat Helmet des salicheyts, ende dat mes des geestes dat is, twoort Gods, in v hant, biddende den Heere ende aenroepende sinen naem in allen tijden inden gheeste, op dat ghy moecht verwinnen Sathan die tempteer-der ende wederpartije, die als een briesschende Leeuwe rontomme loopt, soeckende om te hebben, dat hy solde moghen verslinden.

Lazarus.

Ghy hebt my die wapenkasse gheopent, ende die wapenen ghe-toont daer ick mijn voorseyde vianden solde moghen mede ver-winnen, Maer also ick noch een onbesocht [1]) ruyter ben, die alsulcke wapenen niet veel ghehandelt en heeft, dat ghy my die wapenen ende stralen [2]) des woorts Gods wilt wtscheyden [3]), soo ic daer mede elcs van mijn voorschreuen drie vyanden (die sonde, die doot, ende die helle) sal moghen bestrijden. Eerst in, so leert my hoe dat ick my bewaren sal, als mijn voorleeden sondich leuen voor ooghen coemt.

Tobias.

Ick wil gheerne doen, maer ic sorghe het wil v te lanck vallen, men behoort den siecken niet lan ghe te besoecken. Ick wil lieuer op eenen anderen dach weder comen, ende veruolghen dese materie.

Lazarus.

I iiij[v] Och neen Tobia, ten valt my niet lange, my dunct dat ghi hier eerst [4]) ghecomen zijt, Timotheus was ghisteren wel vier vren by my, ende het docht my gheen vre te zijn, dat hy by my ghe-weest hadde.

Tobias.

In Gods namen, so v dat ghelieft, maeck ickt v te langhe, so spreect vry, oft wilt ghy yet hebben ick salt v wel langhen [5]).

---

1) Ongeoefend.
2) Pijlen.
3) Afzonderen.
4) Pas.
5) Reiken.

Lazarus.

O neen, veruolcht ghy, dat ghy begonnen hebt ghy en mocht my gheen lieuer dinck doen.

Tobias.

Aengaende den eersten aenstoot van v voorleden sonden, waer door ghy gheport sult worden, om in mistroosticheyt te vallen, soo wapent v, met die schriftueren, die v vercondighen dat die rechtueerdicheyt ende onnoselheyt Christi al v boosheyt ende onrechtueerdicheyt heeft wtgedaen ende verdreuen. Ghelijc dat God in Jsaia seyt. Jsaie. liij van sinen sone Christo, Ick heb hem gheslaghen ouermits die boosheyt van mijn volc, worpt teghen die veelheyt van v sonden, dat onnosel lam Gods, dat daer wtdoet die sonden des werelts. Ghedenckt dat God alle menschen besloten heeft inder Wet onder die sonde, op dat hy allen menschen solde ghenadich zijn. Aenueert den goedertieren Samaritaen, die de ghequetste siele opneemt in grooter ghenaden. Neemt v toeulucht met den verloren sone, tot v goedertieren Vader, al zijt ghy naeckt ende bloot, rappich ende seerich, ende hy sal v met wtgerechten armen vaderlicken opnemen, ende dat cleet des onnoselheyts weder om doen voortbrenghen. Al zijt ghy verloren ouermits v sonden, die Heere loopt v selfs na om v te soecken. Al zijt ghy vanden weghen // ghedoelt, met dat dolende schaep, die goede herder [I v^r] worpt v noch op sinen hals ende brengt v tot die schaeps koye. Hoort hoe soeteliken ende minliken dat Christus v tot hem roept, Coemt alle tot my die beladen zijt, ick sal v maken v sonden quijt. Matth. xi. Denct dat Christus onse wijsheyt, onse gherechticheyt, onse verlossinghe, ende heylichmakinghe van God gheworden is. i. Cor. i. Denct dat hi is een warachtich Medecijnmeester onser sielen. Hadt ghy gheen sonden wat waer v Christus dan van noode? Waert ghi niet ghequetst, ghy en behoefdet gheen Chyrurgijn. Daer inne wort die Medecijnmeester aldermeest gepresen, dat hy groote ghebreken ende dootwonden can meesteren ende ghenesen. Dat eygen werck Christi is zijn volck te genesen van alle haer sonden, voor sulcken meester gheeft hy hem wt, ende hy doet [1]) oock, also dat onse onrechtueerdicheyt Gods gherechticheyt priseliken maect, so Paulus leert. Rom. iij. want soo waer veel ghebrecs ende misdaets is, daer is die medecijn ende ghenade ooc oueruloedich. Daer inne heeft God ons zijn liefde ghetoont, dat doe wy sondaren waren Cristus voor ons ghestoruen is. Veel te meer

1) Doet het.

sullen wy bi God ontfanclic zijn, nadenmael wi nv door tbloet Cristi gherechtuerdicht ende gesuuert zijn. Salich is die man, niet die gheen sonde en heeft, want die seyt dat hy gheen sonde en heeft, die verleyt hem seluen, ende die waerheyt en is in hem niet.
[I v^v] Psal . xxxi . Mer die gheen sonde tot zonde gerekent // en wert. Die Wet, dat is, die bekentenisse van onse sonden, is door Moysen ghegeuen, mer gratie ende warachtige salicheyt, door Jesum Christum, want hy heeft wtghedaen dat hantgeschrift, dat ons contrari was, ende heeft het wech genomen, ende aen dat cruys ghehecht, waer mede hy alle cracht ende macht den Princen der duysternissen benomen heeft . Collo . ij . daer hy af triumpheerde, door hem seluen. Die Bisschop vanden olden testamente en mochte voor die sonden des volcx gheen offerande op offeren, hy moeste eerst voor zijn eyghen sonden een offerhande doen, ende sonder bloet en gheschiede gheen quijtscheldinghe der sonden. Mer Christus ons warachtighe Bisschop, die een eewich Priesterschap heeft, naden ordinantie Melchisedech, dien en was niet van noode voor zijn sonden (want hy noyt en sondichde) eenich offerhande te offeren, ende hy en heeft ooc met gheen vreemt bloet der Ossen oft der Calueren, maer met zijn eyghen bloet, die salicheyt ende versoeninghe by den Vader voor ons verworuen. Also dat hi onbeulect gheweest is, die ons van alle vlecken ghesuuert heeft. Ende om dat wy desen Jesum hebben, die de hemelen is doorghegaen, soo laet ons zijnre belijden, ende gaet met een vast betrouwen, tot die throon der gratien, op dat wy mogen vercrijghen barmherticheyt ende ghenade, in eenen bequamen tijt . Hebr . v . Alle die weghen des Heeren zijn barmherticheyt ende warachticheyt. Barmherteliken belooft hy ons,
[I vi^r] dat hy ons // warachtich gheuen sal, Wt dese barmherticheyt heeft God ons ghegeuen ende gelaten dat woort der versoeninge Christum Jesum. So ghy den selfden belouer ende gheuer der ghenaden warachtich kent soo moecht ghi hem wel sekerliken toebetrouwen dat ghy versoeninghe ende quijtscheldinge der sonden ontfanghen sult, welcke versoeninghe hy v oock gheuen wil, op dat hy worde gerechtuerdich in zijn woorden der beloftenissen, ende mach verwinnen ouer v sonden, als ghy [1]) vanden ongeloouighen verordeelt wort, als gheen salichmaker te zijn, Die menscheyt Christi sal v sonden bedecken also dat die aenclagher in v niet en vinde, dat hi sal moghen aenclaghen, Vergheeft [2]) met Paulo, al dat achter den rugghe is, ende poocht tot het ghene dat nv voor handen staet, te weten, tot dat teecken der toecomender victorien van deser sonden

---

1) Lees: hij.
2) Lees: vergeet.

ende vander doot. Hier toe dienen die groote exempelen des barmherticheyts Gods ghetoont in Petro, Magdalena, inden Mordenaer, ic swijghe, van Dauid, van Paulo ende meer anderen. Ghelooft ende beueelt v metten Moordenaer, dat ghi voor v zonden rechtuerdeliken lijdt, ende dat Cristus tot zijnder onscult gestoruen is, Gelooft dat in Cristus versmaetheyt bedect is die godlike glorie, dat inden doot verborghen is dat rijc Christi, twelc die scaecker [1]) dede, ende wort toeghesproken, Huden sult ghy met my zijn inden Paradise. Merct aen v boosheyt ende Christus goetheyt, doorsiet v vuylheyt ende Christus schoonheyt, aenmerct die verdoemnisse die // ghy verdient hebt, ende daer teghen die liefde Christi, die [I vi^v]
hy v by God versoent heeft, so hoort ghy met Magdalena, veel sonden zijn v vergheuen, want ghy veel hebt lief gehadt, v ghelooue heeft v ghesont gemaect, Petrus is die woorden Cristi ghedachtich gheweest, door het aensien Cristi, als hi tghecray des haens hoorde ende bescrey de zijn sonden. Die Heere almachtich siet v nv aen met deser siecten ende met het aensenden des doots, ende hy laet v tgheluyt des woorts Gods in hert willich hooren, bekent v sonden, bekent dat rechtueerdich oordeel Gods, dat hy int cruys ouer v misdaet laet gaen, ende hi sal v kermen ende claghen niet verlaten, mer hy sal verscinen met het troostelic woort sijns gloriose verrijsenisse, die v conscientien lustich maken sal, in een hope des toecomenden leuens, als hy Petrum ghedaen heeft, Salich zijn si, die daer met Petro schreyen, die de perssinge en tghewalt der sonden in haer lichaem met swaerheyt wt liefden draghen, want si sullen vertroost worden. Dit is die belofte Gods, die v niet lieghen en mach, noch en wil. Siet hier op v seluen verlatende, so sult ghy uwen vyant die sonde wel verwinnen.

Lazarus.

Och Heere, gheeft my v godlike gracie, dat ic v salich woort gheloouen mach, door welc gelooue mijn hert ghereynich mach worden van alle mijn sondighe begheerten, die sonder getale in my zijn.

Tobias.

Amen. Dat gunne v God. [I vij^r]

Lazarus.

Nv broeder, segt my nv voort, hoe dat ick my teghens den aenstaenden doot sal gheweeren als ick beghinne te twijfelen, oft die doot niet gheheel my verslinden sal.

1) Roover.

Tobias.

Die natuere der onghelooiugher menschen is sulcs, dat si niet gheloouen en connen, datter een verrijsenisse des vleeschs is, ouermidts dat dees lichaemliken doot den mensche gheheel schijnt te vernielen. Also segghen si met die mont ende inder herten, wel aen, laet ons droncken worden, het sal huyden wesen als ghisteren was, ende so voorts altoos, laet ons eten ende drincken, want morghen sullen wy steruen, laet ons ghenuchte ende vruecht hanteren, laet ons ouer al teekenen des blijschaps laten, want wi en sullen daer anders niet af hebben. Dese menschen die sulcs van gelooue zijn, coemt die verdoemenisse rechtueerdelike ouer want also si leuen ende smaken, soo gebuert hem, het Euangelium is in hem luden noch geheel verborgen, want die God van deser werelt, heeft haer onghelouich hert verblint, also dat het licht des heylighe Euangelijs ende die glorie der verrijsenisse Christi haer niet ouerschijnen en mach. Alsulcke luyden warent, die inder stadt van Athenen van Paulo seyden, als dat hi haer nieuwe duuelen vercondichde. Act. vij. als hy haer Jesum ende zijn verrijsenisse ver-
[I vij^r] claerde ende voorleyde wt die selue men-// schelike gheest quam dat die Athenien seere [1] Paulum vrachden, segghende, En mogen wy niet weten wat dese nieuwe leeringhe is, die van v gheseyt wort? want ghy nieuwe dinghen in onsen ooren tuytet, daeromme willen wy weten van v wat dit wil wesen. Op welcke vraghe Paulus een costelic sermoen dede, betreffende dat ghelooue in Jesum Christum ende in zijnder verrijsenisse. Dat mysterium der verrijsenisse Christi is wel dat hooftstuc van onse ghelooue, want wat soldet ons ghebatet ende gheprofiteert hebben, dat Christus voor ons ghestoruen ende ghepassijt waer, indien hy vander doot niet verresen en hadde Dese verrijsenisse des vleeschs die wi in Cristo mede verwachten, die moet daerom niet voor een drome gheacht zijn, om datmense niet en siet, want men die voor ooghen saghe, so waert gheen gelooue, want het gelooue is der onsienliker ende niet schijnender dinghen, Hier omme, al schijntet, dat alle menschen eenen inganc int leuen, eenen wtganc wt dit leuen [2], noch gheloouen ende vaten wi dat wy altsamen vander doot, aen den ioncsten daghe verrijsen sullen, ghelijc Christus eerstwerf verresen is. Sulcke sekerheyt des warachtighen geloouen, gaet alle sekerheden te bouen, die met eenighe menschelike vernuftighe redenen

1) Atheniënseren.
2) Voeg in: hebben.

gedaen moghen worden, Wt desen ghelooue, niet wt dat wtwendich vernemen, soo spreken wy van verrijsenissen des vleeschs, als die Propheet seyt, Psalm . lxij . Ick heb ghelooft, daerom heb ick // [I viij r] ghesproken, Paulus grijpt dit spreec woort op, ende seyt . ij . Corinth . iiij . Also wy hebben eenen gheest des gheloofs, soo spreken wy mede, gelijck die Propheet wt den ghelooue ghesproken heeft, wetende dat die onsen Heere Jesum verweet heeft vander doot, oock ons door Jesum verwecken sal. Alle dinghen diemen sien mach die zijn tijtlic ende eyndelic, datmen niet en siet, dat is eewich ende onuerganckelick. Daerom al dat wy van God ghelooue, al dat wy ooc vander verrijsenisse ende dat toecomende leuen spreken, dat en schijnt also niet te wesen, gelijc God die Heere selfs, Gods eere ende dienst mede een onsienlic ende een onuernemelick dinck zijn allen den vernuftighen menschen, die den seluen geest des gheloofs met den Propheet ende Paulo niet ontfanghen en hebben, Wt den voorseyden geest des gheloofs spreect Paulus vander verrijsenissen also. Het lichaem dat wort hier ghesaeyt als verganclic, maer het staet wederom op als onuerganclic, Het wort in oneeren gesaeyt, mer het sal wederom verrijsen in glorien, het is in alle crancheyt gesaeyt, mer het sal in meerder macht wederom verrijsen, twort in een lichaem gesaeyt, mer het sal in een geestelic lichaem wederomme verrijsen vleesch ende bloet en mach trijcke Gods niet besitten, ende dat verganclic is, en mach gheen onuerganclike erffenisse vercrijgen. Aldus moet dat greynken des vleescheliken lichaems, dat inder aerden ghesaeyt is eerst inder aerden steruen, eert sal moghen eenighe // nieuwe vruchden voortbrenghen int eewighe leuen, welck leuen wy door den ghelooue sekerliken verwachten in die verrisenisse des vleeschs al schijntet ons onmoghelijc te zijn, want om dat Christus verresen is, soo sullen wy oock verrijsen, ende niet blijuen ligghen inden doot, want God en is gheen God der dooden, maer der leuenden, Abraham, Isaac ende Jacob. [I viij v]

Lazarus.

Dat wy alle gader ten ioncsten daghe sullen verrijsen, dat wil ic wel toestaen, ende daer en worde ic niet om ghetempteert, maer ic duchte als dan voor den tweeden ende den eewighen doot, Hier wilt my teghens vermanen ende leeren, op dat ic sien mach, dat ick door mijn groot onghelooue suchte ende beue voor die eewighe doot.

Tobias.

Waer toe meynt ghy dat de verrijsenisse Christi met soo veel

teekenen ende openbaringhen ons is versekert, anders, dan dat wy daer af ghelooуen sullen, Aen den verrijsenisse Christi te ghelooуen is te ghelooуen, dat hy regneert ende een Coninck is, dat is, dat hem int verrijsen die sonde ende doot onderworpen is. Die doot is het crijchloon der sonden, na dien wy dan door het wtstorten des bloets Christi ghesuyuert zijn, soo zijn wy oock vanden doot beurijt, die anders in de sonden gheuolcht soude hebben. Daerom alle die noch onghelooуich, droeuich ende swaer zijn van herten, ende met bitterheyt by God verkeeren, die zijn noch in haer sonden, ende
K i^r om dat si de verri-//senisse Christi niet en ghelooуen, so en moghen si in Christo niet verblijt worden, noch tot eenighe hope des leuens opstaen, hoort hoe heerliken dat ons die verrijsenisse Christi inder scrift wort voortgheset [1]). Alsoo seyt Paulus . Ro . x . In dien ghy den Heere Jesum met den monde belijdt, ende metter herten gheloofτ dat God hem verwect heeft vander doot, ghy sult salich worden, in dien ghy in Christo sterft, ghy sult in Christo oock verrijsen ende eewelick leuen, ghelijc hy nv inder eewicheyt leeft, ende en sal vander doot niet meer aengestooten worden . Ro . vi. want God heeft ons wederom gheboren, in een leuendighen hope, door die verrijsenisse Jesu Cristi vanden dooden. i . Pe . i . Soo wanneer dat in v sterflic is, door tversceyden des doots, alle onsterflicheyt sal hebben aenghedaen, soo sal warachteliken die doot inder victorie Christi verslonden worden. i . Corin . xv . want Christus heeft zijn doot verslonden, den ghenen, die door die onghehoorsaemheyt Ade die heerschappie inder werelt ghecreghen hadde, ghelijc Christus seyt. Die Prince van deser werelt is ghecomen, maer in my so en heeft hy niet. Ouermidts dan dat Christus als het warachtighe saet van Eua vernielt ende ontween gewreuen heeft het hooft des boosen Serpents, dat is die doot, daer tserpent crachteliken door regneerde ouer alle mensche, soo moecht ghy met Christo wel triumpheren inden gheest ende segghen: O doot waer
K i^v is nv v anghel? O helle, waer is nv v glo//rie? God heb lof, die ons victorie ghegeuen heeft door Jesum Christum. Ghelijck alst onmoghelijck was, dat Christus in zijn rechtueerdicheyt Gode niet behaghen en solde, so ist oock onmoghelic dat wy door tghelooue in Christum Go de niet behaghen en sullen, ghelijc Christus seyt, die Vader heeft v lief, want ghi my lief hebt gehadt. Van dit mysterium des verrijsenisse ende verborghen leuen, solde ick v wel schriftuerlick exempelen by brenghen, mer ic sorghe, het solde v siecke man te langhe vallen.

---

1) Voorgesteld.

Lazarus.

Och broeder, die exempelen des scriftures begheer ick wel te hooren, die ons voorlegghen, hoe dat het leuen inden doot verborghen is.

Tobias.

Wy hebben veel figuerlike exempelen inder schrift, die ons verthoonen, dat inden doot het leuen eerstwerf geopenbaert wort. Doen God die Heere Adam onse eerste vader ghescapen hadde, so dede hy hem slapen, om wt des slapende Adams side, een leuendich creatuere Heuam, tot een hulp des mans, te maken, twelc hy oock so dede, Siet hoe vreemt schijnen die wercken Gods te zijn voor ons verstant. Adam slaept ende hy is inden schijne des doots, want die slaep heeft veel ghelijckenisse met den doot, ende van hem coemt het leuen Heue wt. Also mede, in ons steruen soo wort ons leuen by God eerst gheopenbaert, die doot der Christenen wort inden schrift een slaep of een rust des vreden gheheeten. Lazarus ruste inden schoot // dat is, int gelooue Abrahe K ijr
Stephanus die eerste martelaer heeft gheslapen inden Heere, als hy met steenen ghedoot was. Is dat niet troostelic, dat die heylighe gheest hier onse doot niet dan een rust oft een slaep en noemt. Stephanus heeft ge slapen inden Heere, dat is, hy is met een soete ruste des herten van heen ghescheyden, die hy met gheen pijnlicheyt en gheuoelde, ghelijc een mensche die daer slaept, die slaept sonder eenich geuoelen des slaeps, Dat is ons toeghecomen vanden doot Christi, dat den gheloouigen den doot niet lastich noch swaer en valt, want die siele des Christen mensches so vol wort met dat leuendighe woort Gods, dat si den doot niet en gheuoelen, ende niet meer en achten, dan oft si aenden wandt ghemaelt stonde, twelc blijckede inden Apostolen, die met blijden moede ghinghen vanden Heeren gherechte, om dat si weerdich gheuonden waren, voor den name Jesu wat te lijden.

Noch een ander exempele: Als Abraham tghebot Gods ontfanghen hadde, alsdat hy sinen eenighen sone Isaac solde offeren, so ghinc hy drie daghen lanck op die woorden Gods voort, ende stont zijn eyghen bekennen te buyten [1]), gheuende hem seluen in Gods wille gheheel geuangen. Aldus so was Isaac in zijns vaders hert, binnen dese tijden al ghestoruen. Want Abraham hadde vast opghenomen, sonder eenich omsien, sinen sone te dooden, op den berghe, dien hy van verre sach op den derden dach. Maer int

1) Hij verloochende eigen inzicht.

K ij[v] leste, als die doot Isaac // alder naeste was, ende Abraham het sweert wt tooch, om te slaen, doen was ymmers die sone in zijns Vaders herten gheheel ende al inden doot ouer ghegeuen, daer Abraham nv die doot zijns soons voor ooghen sach, int opheffen des sweerts daer openbaerde hem dat leuen zijns soons, want het sweert opgheholden worde vanden Enghel Gods, twelck Abraham niet en voorsach dat sulcs gheschieden solde. Desghelijcs so was Cristus al gheheel doot gherekent vander gantse weerelt, doen hy int graf lach, mer inden derden dach soo verthoonde hy hem wederom leuendich. Also salt met ons ooc toegaen. Die doot scijnt ons geheel wech te nemen, mer ons leuen sal hem by God dan eerst openbaren, ghelijc Dapostel seyt, v leuen is met Christo verborghen in God. Voorts leest ghy, hoe dat Moysi gheboden was. Nu . xx . Doen een groote menichte der Israeliten verslagen waren vanden fenijnigen Serpenten, ouermidts haer murmureren tegens God, als dat hy solde oprechten een metalen Serpent, tot een teeken, op dat so wie dat aensaghe, soude moghen leuen, twelck alsulcs ghebuerde. Wat dinc is dit? Christus Jesus is by desen metalen Serpent ghefigureert, die aenden cruyce, als een warachtich teeken des versoenings vander aerden verheuen is gheweest, op dat soo wie hem aensiet met die ooghen des geloofs ende betrouwens, als dat hy ghesontheyt verweruen sal, die sal genesen ende wederom
K iij[r] leuendich worden inder sielen, hoe seer dat hy ooc met dat fe-//nijn der sonde ghequest of ghebeten is, dat ist dat Christus seyt, gelijc als Moyses verheuen heeft een Serpent inder woestenie, also moet die sone des menschen ooc verheuen worden, op dat alle die gene die in hem gelooft, niet en vergae, maer hebbe dat eewich leuen Neemt dese figuere tot uwer leeringhen, mijn lieue broeder. Nv ligt ghy hier gebeten, vanden Serpenten der sonden, die onse olders met alle haer nacomelinghen doot gebeten hebben, want door die nijdicheyt ende fenijn des duuels, is die doot inder gantse werelt ghecomen Siet daerom nv uwen salichmaker aen, aenden cruce. Siet nv die Leeuwe van tgheslacht van Juda, diet al verwonnen heeft. Aensiet desen Serpent als een ghewijs [1]) teeken des goeden wille Gods op v, ende voor den doot en derft [2]) ghy niet vreesen want hy gheeft v dat leuen. Jonas die Propheet was doot gerekent, doen hi drie daghen inden Waluisch als inden doot verdroncken lach, mer daer na is hy den Niniuiten wederom leuendich verthoont, want hy vander doot was onderholden [3]) van God, die hem

1) Gewis.
2) Behoeft.
3) Teruggehouden.

leuendich maecte. Door desen Jonam is Christus ooc ghefigureert, als hy dat inden Euangelio self seyt, tot versekeringe van ons, dat wy ooc met hem verrijsen sullen, in dien wy op hem betrouwen tot dat eynde toe, wat moecht ghy meerder versekerheyt van God hebben dan dat hy sinen eyghen sone niet gespaert en heeft mer heeft hem voor ons lieden doot ouerghegeuen, om den doot te verwinnen ende die poorten des // leuens wederom te openen. Ten K iijv
laetsten siet hoe dat Christus zijn leuen inden doot verthoonde om onse ghelooue te stercken, als dat wy niet twifelen en solden, int middel des doots, tot dat leuen te comen, want na demael, dat Cristus aen de galghe des cruyces sinen gheest inden handen zijns hemelschen Vaders ghegeuen hadde, ende met dat neyghen zijns hoofts ter aerden wert neyghende, tuychde dat hi al doot was, so verthoonde hy noch eenighe teekenen des leuens, twelc in hem noch verborghen was, als hem zijn ghebenedide side gheopent was, daer water ende bloet wt liep. Hierom en twijfelt niet meer, vander toecoemst des warachtighen leuens, want ghy van dat leuen nv eenen pandt ontfanghen hebt, door die liefte Christi, die in v ghestort is, door die kennisse Gods. Christus is ghecruyst wt onse crancheyt maer hy leeft wt die cracht Gods, wy zijn oock cranck met hem, ende wt die crancheyt steruen wy mede, mer wy sullen daer na wt die selfde cracht Gods oock met Christo leuen. Onderproeft v seluen, ende besiet oft ghy ooc dit beuoelen ende dese hope hebt vanden Heere ende zijnder beloften die v zijn rechtuerdicheyt voor v sonden, ende het leuen voor den doot gheuen ende schencken sal.

Lazarus.

Nv vander hellen, wat sal ic daer af segghen? Men seyt ghemeynlic, het waer goet te steruen, die wiste waer hy varen solde, dat moet emmers mede wt een ongheloouich hert comen, dat wi K iiijr
voor // ons verschricken.

Tobias.

Dat is waer, het coemt wt groot ongelooue, dat wy voor die helle verducht zijn. Verstaet ghy wel wat die helle is? Die helle is anders niet, dan die vreese ende verscrickinge des doots, ende een grouwel voor Gods gherechticheyt, Die godloose ende verdoemde menschen, en moghen dees doot ende helle nemmermeer ontgaen nocht ontloopen, want si gheenen lust noch liefte tot God en hebben, dien si als eenen onghenadighen rechter aensien, ende grouwelen [1]) voor zijn rechtueerdicheyt, die heet dan inder hellen

1) Iteratief van gruwen.

te zijn, die in zijn seluen onderuint hoe boos ende catiuich dat hy is, waer wt hem ingebeelt ende ingedruct wort die vreese des doots ende die scroeminghe des verdoemenisse. Also dat die meeste verdoemenisse ende pijn der hellen is, die verachtinghe ende blasphemie Gods, want alsoo langhe als wy vanden gheest Gods inwendich gheen leuendich ghetuyghenisse en hebben dat wi een kint Gods zijn, so haten wi God altoos meer ende en moghen zijn gherechticheyt niet luchten, alsoo drijft ons, onse grouwelike conscientie der sonden. Wt dese voors. woorden is v kenlick, hoe dat der godloser helle hier inder aerden aen beghint, midts dat haer wormken der booser conscientie niet en sterft, ende het vier haers nijdicheyts niet wt en gaet. Ghelijc dan het rijcke Gods in een rechtuerdichmakinghe, vrede, rust, ende onbeureestheyt is, so is die helle, die zonde, onrust ende alle grouwel. In dese helle was Cain,
K iiij[v] doe hi hier // ende daer liep, daer hem niemant en volchde. In die selfde helle was die verrader Judas, ende bleef daer inne tot zijn verdoemenisse toe. Also seyt Petrus Act. ij. dat God Christum verwect ende onbonden heeft, van die smerten des doots na dien het onmoghelijck was, dat hy van der hellen ghehouden soude worden, Twelc anders niet en is, dan dat Christus ons alle vyanden verwonnen heeft, die Duuel is een sterck ghewapent heere, met al zijn dolinghe bedroch ende grouwele. Mat. xij. Mer die sone Gods is een stercker Heere gheweest, die de crachten der hellen ghescuert heeft, want hem alle dinc inden handen ghegeuen was, ghelijc Cristus seijt Mat. xxviij. My is alle macht ghegeuen in hemel ende inder aerden, is hem alle dinc in handen ghegeuen soo is hem ooc dat verwinnen der hellen ghegeuen. Christus is te voren inder hellen gedaelt ende heeft te voren des duuels rijck gestoort, hy heeft ooc een blijde nieuwe mare gebracht, die ghene die inden helschen kerckere gheuangen waren. Die poorten der hellen en moghen tegens tgelooue Petri gheen ouerhant hebben. Dit wiste Paulus wel, daerom dat hy seyde. Ro. viij. Ick ben seker dat noch doot, noch leuen, noch Enghel, noch eenich heyrcracht, noch hoochte, noch diepte, noch eenich ander creatuer, ons mach verscheyden van die liefte die wy hebben in Cristo Jesu onsen Heere. Also spreect Cristus int boec der Psalmen, Heere, vander
[K v[r]] hellen hebt ghy mijn siel wtge-//toghen, dese verlossinge, dese wttreckinge Cristi is ons tot goede ghesciet, Sulcs als Christus van als 1) een verwinner is gheweest, soo sullen wi mede door hem van als verwinners zijn, na dien dat wy in een lichaem met hem inghelijf zijn, wy waren te voren verscheyden, maer nv zijn wy na

1) Alles.

by gheworden, door dat bloet Christi, want hy onse vrede is, die ons medeburgers der heyligen, ende vanden huysghesinne Gods heeft gemaect. Nae demael, dat wy int huys Gods vergadert zijn, soo hebben wy hier altesamen eenen rijcdom een erffenisse, een victorie, een salicheyt ende alle [1]) een. Hier toe dient het ghebet Christi, dat hy sprack tot den hemelschen Vader. Jo . xvij. Ick bid v (seyt hy) niet alleen voor haer, te weten, voor Dapostelen, maer oock voor den ghenen die door haer woort, noch gheloouich sullen worden, op dat si eens in ons zijn, ghelijc ic in v, O Vader, ende ghy in my een zijt. Meynt ghy, dat God die Vader, sinen lieuen sone in die vre zijns passijs niet verhoort en heeft? Een goet Vader en verstoot die begheerten van zijn kinderen niet onweerdeliken wech, betrout, seyt Christus, Ick heb die werelt verwonnen. In Christo sullen wy mede verwinnen, achteruolghende dat ons inden Propheet beloeft is. Ghy sult wandelen op den Addere, ende op den Basiliscum, ghy sult onder den voet treden den Leeuwe ende den Draeck, dat is, alle crachten der duuelen, ende oock der hellen.

Lazarus.

Ic hope, dat ick op v goede vermaninghe bedt dencken sal, also [K v[v]]
verre hy mijn vijf sinnen niet en berooft.

Tobias.

Oft soo alquame, dat ghy van dese siecten soo seer benaut werdet, dat ghy v vijf sinnen niet wel ghebruycken en mocht, soo en wilt v daeromme niet bedroeuen, laet God zijn werc in v handelende blijuen tot het eynde toe, laet God wercken, soo hy wil, hy en sterft niet qualiken die in God sterft. Het is den gheloouighen alleens, oft si voorsienliken oft onuoorsienliken steruen, want si wachten altoos den toecoemst des Heeren, die den ongheloouighen als een dief inder nacht haesteliken ouercoemt. Hoe bitter is die memorie des doots den ghenen die vrede ende rust heeft in zijn substantie ende in zijn goet.

Lazarus.

Hoe coemtet toe, datmen ghemeynlick seyt, het leuen is salich? na ict verstae, so is die doot veel saligher.

Tobias.

Dat ghemeyn spreeck woort is niet te verstaen van dit lichaemlike leuen, twelc wy sonder sonden nemmermeer en moghen door-

---

1) Alles.

brenghen. Mer ghy sultet verstaen van alsulcken leuen, als wy in God leuen, daer wy altoos in leuen sullen, al waert dat wy inden doot traden, Als ghy dan omme een langher leuen bidt in dit lichaem, so bidt ghy om langher te moghen sondighen ende God meer te verthoornen, maer dat leuen is salich, dat wy al steruende
[K vi^r] in God leuen, door den // ghelooue, daer die rechtuerdighe wt leeft.

Lazarus.

Ick en weet nv gheen dinck op aerden, dat my solde moghen van dat goetwillich steruen aftrecken, so my dunct, dan mijn wijf ende kinderkens, die mijn hulpe ende raet noch wel behoefden.

Tobias.

Beueelt v wijf ende v kinderen den Heere almachdich, die haer v ghegeuen ende gheleuert heeft, om daer sorghe voor te draghen, so lange alst hem ghelieuen sal v haer tot eenen besorger te laten, Mer nv soo ontslaet v die doot van alsulcke beuelen ende sorchfuldicheyt, gheeft nv die sorghe den Heere blijdeliken ouer, Gaet nv met Abraham wt uwen lande, wt v maeschap, ende wt het huys ws vaders, ende coemt int lant dat die Heere v wijsen sal. Volcht die roepinghe Gods, So wie wijf, kinderen, olderen, lant ende sant lieuer heeft dan my, spreect Christus, die is mijns niet weerdich, Ghy hebt, soo langhe ghy in vermoghen lijue waert, v volck, liefte ende dienst bewesen, Wat vermethentheyt is dat, dat ghy v commissie voor der wtsetten wilt, dan die v beuoelen heeft? [1]) wat onghelooue is dat, dat ghy den Heere niet toe en betrout, die bewaringhe van zijn eyghen kinderen. Wat is v hulpe, v sorghe ende bewaringhe gheweest, sonder zijn hulpe ende toesicht? Als die Heere het huys niet en tymmert, te vergheefs arbeyden si, die daer aen timmeren, Betrout ghy God toe dat hy v salich maken
[K vi^v] sal, ende betrout ghy hem // niet toe, dat hy v kinderen voeden sal in dit leuen Al schijntet dat v kinderen van v int steruen gescheyden worden, si behouden nochtans haren hemelschen Vader, die meerder sorghe ende liefde tot v kinderen heeft, dan ghi ymmermeer doen mocht. Ick segghe v dat, v gelooue mocht sulcs wesen, dat God die Heere soude v kinderen (eenen Vader, die hy haer met het steruen onthaelt [2])) thien Vaders, dat is, thien ander weldaders verwecken, ende in die plaetse gheuen. Sedt nv alle menschelike sinnelicheyt wt uwen sinne, geeft v wijf, v kinderen ende al dat ghy lieft hebt in God ouer, die haer allen wel behoe-

---

1) Uwen last verder uitstrekken dan God heeft geboden.
2) Afneemt.

den sal. Dat onghelooue ende het murmureren der olderen wort diewils inden kinderen ghestraft ende ghecorrigeert, als si dat goet qualiken doorbrengen, oft schiliken quijt worden, dat haer olders haer wilden achter laten, met grooten hoopen, om haer wel te besorghen.

Lazarus.

Nv wel aen, God gheef my, dat ic my ende die minen inden handen Gods ouergheue. Ick beuoele dat in my, dat ic wel niet langhe leuen en mochte, och my verlangt so seer van minen brudegom Cristo omghehelst te worden . Cant . ij . Sijn slinckerhant is onder mijn hooft, ende zijn rechterhant sal my omhelsen, ick begheer ontbonden te worden ende met Christo te zijn. Gheneest my Heere, ende ick sal ghenesen worden, maect my ghesont, ende ic sal ghesont worden.

Tobias.

Dat is wel Christeliken ghebeden. God gheef v sinen stercken [K vij[r]] gheest, die v in allen lijden ende oock inden doot vertroosten ende sterck maken sal Nv broeder, oft ick v in dit leuen niet veel meer en sprake, segt my, hebt ghy met yemant wat wtstaende, oft isser yet, dat v hert beswaert ende becommert?

Lazarus.

Waer by vraecht ghy dat? hebt ghy daer yet af ghehoort?

Tobias.

Ick vraecht daer by, hadt ghy met yemanden wat wtstaende, oft hadt ghy met yemanden eenich ghescille, so behoorden ghi dat ymmers eerst ende voor allen te schicken ende v met uwen medebroeder te versoenen. In drie dinghen seyt die wijse Syrach heb ic behaghen . Eccle . xxv . die oock by God ende by den menschen, die liefte des naesten, man ende wijf diet wel eens zij [1]), om dese eendrachticheyt ende liefte te vorderen, soo behoort ghy te verhoeden, datter gheen gheschille ter causen van v goet, na v ouerlijden moghen rijsen, oft blijuen, onder die erfghenamen ende vrienden.

Lazarus.

Ick heb mijn dinghen al gheschict ende ghereet [2]), dat ick mochte,

1) Ecclesiastic. xxv: 1, 2, naar de Vulgata: In tribus placitum est spiritui meo, quae sunt probata coram Deo et hominibus: Concordia fratrum, et amor proximorum, et vir et mulier bene sibi consentientes.
2) Gereed gemaakt.

Ic hope dat onder mijn kinderen ende vrienden gheen gheschille opstaen en sal, mer ick dachte een testament, ende besprec te maken, die heylighe kercke, die vier biddende oorden, den Pastoor ende den Capellaen, hadde ick wat veel te ouer ghehadt. Niet te [K vij^v] min die sinnen [1]) ben ick // nv al quijt, God heeft my nv eenen anderen gheest ghegheuen, dat ick hem afdancke [2]).

Tobias.

Alle testamenten die tenderende zijn tot eendrachticheyt, vrede ende diensten des naesten, die zijn goet ende prijslick. Daer worden dicwils kercken ghesticht, missen ghefondeert, groote aelmissen ende deelinghen ghesticht tot groote oneeren Gods, want God met sulcken dinghen niet gheeert en wort, dan met het ghene dat hy self gheboden heeft, Sommighe luyden meynen God daer eenen dienst aen te doen, dat sy haer kinderen, vrienden ende maghen onteruen, onder den welcken daer na dicwils grooten twijst ende onmin opstaet. Sy maken haer goet tot feestdaghen tot memorien, tot sielmissen, daer si die gheestelike luden mede vet maken. Sy meynen met sulcke fondacien Gode eenen dienst te doen, daer si het goet met onrecht, valsheyt, bedroch, woecker, ende anders, vergadert, ende tsamen ghescrapt, of wt vuylheyt ende ghiericheyt ghespaert hebben Daer God haet alle roof tot een offerhande, Sy fonderen ooc altaren, monumenten ende costelike grauen, om dat si by die menschen, lanc leuen, ende daer om ghepresen solden worden. Daer toe zijn die sielboecken, memoribriefkens, sercken ende tafereelen gheuonden, om als voghelnetten die seluen inder kercken wt spreyden. O wisselbanck, O jaerghelt, O Corban Corban [3]), hoe recht-[K vij^r] sinnich wort ghy noch daghelics ghepractiseert, van onsen // nieuwen Scriben ende Phariseen, die als bemaelde grauen bedrieghen den onuerstandighen ende simpelen, want si seggen, het wort ter eeren Gods Gode opgheoffert, datmen den armen erfghenamen ende schamelen kinderkens ontrect ende ontrooft om dese gheestelose luyden, daer mede te mesten ende vet te maken. Nv broeder, ick heb hier langhe ghenoech gheweest. Ick moet int siechuys gaen daer heb ick ghelooft te comen.

Lazarus.

Ick danc v seer liefbroeder, dat ghy mi so vrientliken versocht, ende liefliken onderwesen hebt, Coemt eens weder besien, hoe dattet met my is.

---

1) Dat voornemen.
2) Waarvoor ik hem dank.
3) Mark. VII: 11.

Tobias.

Soo wil ick doen, Ic beuele v God den Heere, die v leytsman si int eeuwich leuen. In dien ghy my van doen hebt, so ontbiedt my, ic sal gheerne tot v comen.

Lazarus.

Die Heere si van als ghebenedijt ende gheloeft inder eewicheyt.

Tobias.

Nv adieu broeder.

Lazarus.

Vaert wel lief Tobia. God bewaer ons allen ende si ons leytsman ende beraeder inder eewicheyt.

Tobias.

Amen.

¶ Ghedruct by my Niclaes van Oldenborch,
Int Jaer alsmen schreef. M.XXXI.

Vanden Propheet Baruch.

INLEIDING.

Wie het geschrift: „Vanden Propheet Baruch" vervaardigde, is onbekend. Naar alle waarschijnlijkheid is het een stuk van echt Nederlandschen oorsprong. De schrijver toch verraadt de landstreek, waar hij woont, op de bladzijde, die handelt over de aanroeping van St. Hubertus of St. Hubrecht [1]). Deze heilige werd geacht te beschermen tegen een onverwachten, schielijken dood; tegen betoovering der vijf zinnen door den Satan en tegen razernij of hondsdolheid. Het klooster in de Belgische Ardennen, dat naar hem genoemd was, bewaarde zijne relieken. Hiertoe behoorde een gedeelte van het bisschoppelijke gewaad, nl. de stola. De mirakelen, door deze stola gewerkt, waren wijd en zijd vermaard. Was iemand door een dollen hond gebeten, dan werd hem een stukje van deze stola tegen het hoofd gebonden of liever met naald en draad bevestigd. Men verwachtte nu, dat geen razernij hem aantasten zou. De vrees voor de ontzettende kwalen der hondsdolheid heeft ten allen tijde de hevigste gemoedsbewegingen gewekt en genoopt tot de toepassing van zonderlinge godsdienstige of bijgeloovige middelen. Elders werden personen, die door een dollen hond gebeten waren, gebrand met een gloeiend ijzer, met „St. Ruprecht's sleutel" [2]), of men dompelde ze in de zee [3]).

1) *Vanden propheet Baruch*, Quatern C, bl. iiijr; hierachter blz. 271. Vgl. W. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Utr. 1869, Dl. II, Stuk IV, blz. 99, 100, 202, 253.

2) Eberhardus Gockelius, *Kurtzer Bericht*, *Von denen wüetenden Hunds-Bissen*, Augspurg 1679, S. 96 f.

3) Het artikel van schrijver dezes onder het opschrift: *Een overblijfsel van de godsoordeelen in Nederland*, in het *Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis*,

Een stukje der stool van St. Hubert tegen het hoofd vast te naaien, geschiedde in de Nederlanden. Moll vond er de merkwaardigste bewijzen van in een kopijboek, dat vroeger aan de fabriekkamer van den dom te Utrecht behoorde en later terecht kwam in het Provinciaal archief. Het leverde hem de stof voor de verhandeling over „de boodschap en de ridderorde van St. Hubert in het voormalig bisdom van Utrecht.” De monniken uit het klooster St. Hubert, die met draden der wonderdadige stool het land afreisden, moesten van de opbrengst van hun bedrijf een deel afstaan aan het domkapittel. In het j. 1403 bedroeg deze portie 391 ponden; in het j. 1443 100 rijnsche guldens. Later traden de domheeren als huurders of pachters van het bedrijf op [1]. Dat deze eigenaardige St.-Hubertvereering in de Nederlanden tehuis behoorde, wordt bevestigd door het volgende. In de verzameling der heiligen-legenden of de zoogenaamde Gulden Legende van Jacobus de Voragine komt zelfs de naam van St. Hubertus of St. Hubrecht niet voor [2]. Daarentegen wordt in de Middelnederlandsche bewerking of het „Passionael” een uitvoerig stuk aan hem gewijd [3]. Dat in de Zuidelijke Nederlanden nog heden ten dage St. Hubertus talrijke vereerders bezit, bleek ten jare 1894 in eene vergadering van den provincialen raad te Antwerpen. Om personen, die door een dollen hond gebeten mochten worden, naar het Institut-Pasteur te Parijs te kunnen zenden, werd een crediet op de begrooting voorgesteld van 500 francs. Iemand stond op en verklaarde er slechts vóór te zullen stemmen, als een deel van dit bedrag werd beschikbaar gesteld voor den H. Hubertus, die reeds gedurende 1100 jaren wonderdadige genezingen aan zoodanige patiënten

---

onder red. van J. G. R. Acquoy en H. C. Rogge, ’s-Gravenh. 1893, Dl. IV, blz. 337—370.

1) W. Moll, *De boodschap en de ridderorde van St. Hubert in het voormalig bisdom van Utrecht, eene bijdrage tot de geschiedenis van den aflaathandel*, in de *Studiën en bijdragen* verz. door Moll en De Hoop Scheffer, Amst. 1870, Dl. I, blz. 153—168.

2) *Legenda, vt vocant, sev sanctorvm sanctarvmque vitae*, Lugd. 1555, 8⁰.

3) *Dat passionael. ende is geheyten in latijn aurea legenda. dat beduyt in duytsche dye gulden legende. — Dat wijnter stuc.* [Aan het einde:] ter goude in hollant. anno [MCCCC]LXXX... by mi gheraert leeu, in fol., fol. CCLXi—CCLXiii. Exemplaar in de bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

volbracht had. En overeenkomstig zijn wensch werd besloten [1]).

De schrijver nu „Vanden propheet Baruch" beschouwt dit zoeken van hulp en heul bij St. Hubert als iets, dat voornamelijk of uitsluitend eigen is aan de streek, die hij bewoont. „Wat doen ze toch," vraagt hij, „in Westfalen en andere landen, waar men van St. Hubrecht niet weet te spreken?" [2]) In volstrekten zin moge deze meening onjuist geweest zijn, daar men ook elders wel St. Hubrecht (of St. Ruprecht) heeft aangeroepen; in verband met het bovenstaande mag door ons uit het gezegde worden afgeleid, dat de oorsprong van dit geschrift gezocht moet worden in de Nederlanden.

Wegens zijne krachtige bestrijding van de aanroeping der heiligen en den beeldendienst moet deze schrijver gerekend worden tot de besliste Hervormingsgezinden. De heiligen bestaan echter voor hem [3]); hij spreekt zelfs van de „lieve heiligen" [4]). In het apokryphe boek Baruch hoort hij het woord Gods [5]). Op grond van deze bijzonderheden kan worden betwijfeld, of hij onder den invloed van Luther stond, tenzij men moet denken aan Luther in zijne eerste periode, toen hij althans over de heiligen ongeveer op dezelfde wijze kon spreken [6]). Geheel in den geest van Luther is de tegenstelling tusschen de levende en de doode heiligen en de vermaning, dat men met zijne tijdelijke goederen liever de eersten (de armen en behoeftigen) moet verzorgen dan de beelden der laatsten versieren met geschenken van zilver, goud, fluweel en kostbare kleinodiën [7]). Misschien mag worden aangenomen, dat ook dit geschrift het voortbrengsel is eener nationale Nederlandsche richting.

Vermoedelijk vormen deze weinig talrijke bladzijden een deel

---

1) Dr. Stubenvoll, *Heidenthum im Christenthum*, Heidelb. 1891, 8⁰, S. 159.

2) *Vanden propheet Baruch*, Quat. C, bl. iiij^r; hierachter, blz. 271.

3) *Vanden propheet Baruch*, Quat. A, bl. ij^v; iiij^r; B, bl. i^r; C, bl. iiij^r; hierachter, blz. 261, 263, 264, 271.

4) Aldaar, A, bl. ij^v; hierachter, blz. 261.

5) Aldaar, A, bl. iij^r; hierachter, blz. 262.

6) *Luthers Sämmtliche Werke*, Erlanger Ausgabe, Bd. XXI, *Katechetische deutsche Schriften, Auslegung des Vater unsers*, 1518, S. 221; *Unterweisung, wie man beichten soll*, 1519, S. 248.

7) *Vanden propheet Baruch*, Quat. A, bl. iiij^v; C, bl. iij^v; C, bl. iiij^r; hierachter, blz. 263, 270, 271; vergelijk Luther's *Predigt am Tage der Geburt Mariä*, in de Erlanger Ausgabe, Bd. XV, S. 498.

van een grooter geheel en wel van eene homelie over 1 Kor. XII (of van eene reeks van homeliën over de brieven van Paulus). De tekst is 1 Kor. XII : 2: „Scitis quoniam cum Gentes essetis, ad simulachra muta prout ducebamini euntes." De bespreking nu wordt vastgeknoopt aan deze twee zinsneden: „wy zijn ghegaen totten stommen afgoden" [1]) en: „Volghende, also ghy gheleyt waert" [2]). De inhoud bevat eene lange aanhaling uit het boek Baruch naar de Latijnsche vertaling, welke is opgenomen in de Vulgata [3]). Deze plaats behelst eene sterke veroordeeling van den afgoden- en beeldendienst en kon dus den schrijver voortreffelijk dienen als een thema om op voort te gaan. Ten laatste heeft iemand, die dit stuk wilde laten drukken, er als opschrift boven aangebracht: „Vanden propheet Baruch". Zelfs heeft hetzij de uitgever, hetzij de drukker aan het begin, achter de woorden: „wy zijn ghegaen totten stommen afgoden" de lezing ingevoerd: „Hier vermaent Baruch", terwijl het had moeten luiden: „Hier vermaent Paulus". Nog dient opgemerkt, dat in den oorspronkelijken tekst van het apokryphe boek Baruch de bedoelde lange aanhaling niet is terug te vinden. Zij behoort tot den „brief van Jeremia", die in de hedendaagsche uitgaven achter dat boek voorkomt [4]). In de Vulgata vormde deze brief het zesde hoofdstuk van Baruch.

Dit geschriftje bevat aanschouwelijke en leerzame schilderingen. Het maakt ons tot getuigen van het ronddragen der beelden in de processiën [5]). (Men weet, dat de weigering van Angelus Merula om de beelden van St. Leendert en St. Cornelis nog langer over de kermis in processie te laten ronddragen mede de oorzaak werd van de eerste aanklachten tegen hem). Wij zien, hoe de bedevaartgangers, veelal kranken en verminkten, naar de houten en steenen beelden loopen om genezing te zoeken en daarna hunne geschenken aan te brengen [6]). Hoe komt het, dat zoovele genezingen schij-

1) *Vanden propheet Baruch*, A, bl. ij^r; hierachter, blz. 261.

2) *Vanden propheet Baruch*, A, bl. iiij^v; hierachter, blz. 263.

3) *Vanden propheet Baruch*, A, bl. iij^r—iiij^r; hierachter, blz. 262 vlg.

4) *Libri apocryphi veteris testamenti*, rec. O. F. Fritzsche, Lips. 1871, 8°, p. 102—107; *De apocriefe boeken des ouden verbonds*, door Joh. Dyserinck, Haarl. 1874, 8°, blz. 261—265.

5) *Vanden propheet Baruch*, Quatern A, bl. iiij^r; hierachter, blz. 263.

6) *Vanden propheet Baruch*, Q. A, bl. iiij^v; C, bl. ij^v; hierachter, blz. 263, 270.

nen te geschieden? Doordat de Duivel de ziekten werkt om de menschen naar die beelden heen te drijven en zijne slachtoffers verlaat, als hij dit doel bereikt heeft [1]). (Hier doet de schrijver denken aan Tatianus). En dan meenen de zotte menschen, dat de heiligen of beelden mirakelen hebben gedaan [2]). Waar wij rijke geschenken ophangen aan de beelden en de armen vergeten, roepen de heiligen wraak over ons, omdat wij hen meer onteeren dan eeren. Wij moeten hen ook niet vragen om hunne voorbidding; want wij behooren niemand aan te roepen dan God alleen en de heiligen zelf hebben niemand dan God aangeroepen [3]). De gerechtigheid van alle heiligen te zamen is te klein om God te verzoenen [4]). Bij den keizer moge men een advokaat noodig hebben, bij God niet [5]). Doch velen kennen aan de heiligen meer goedheid en ontferming toe dan aan Christus [6]). Niet door hunne geloften zullen de monniken zalig worden; want men kan Gode niets beloven dat Hij zelf niet eerst zou moeten geven [7]). De monniken en nonnen beloven zelfs iets aan God, dat Hem niet aangenaam is, dat tegen het geloof is, en dat iemand zou behooren te verbreken, al had hij het duizendmaal beloofd [8]). Niet onze verdiensten kunnen wij bij God laten gelden [9]). Niemand roept God met het harte aan, tenzij hij geloove. Wie den naam des Heeren aanroept, die zal zalig zijn. De naam des Heeren is goedheid, genade, ontferming, gerechtigheid, heiligheid, liefde en al wat goed is. Dien naam zullen wij door het geloof aanroepen, ja, in ons roepen, d. i., alzoo vastelijk gelooven en betrouwen op Zijne goedheid, heiligheid, deugden en genade, alsof wij die in ons zelven hadden [10]). Christus is de eenige Middelaar. Hij beveelt ons tot hem te komen, ook als wij het ergst gekweld en verzocht worden en ons het

1) Aldaar, Q. C, bl. iij^v; hierachter, blz. 270.
2) Aldaar, C, bl. iij^v; hierachter, blz. 270.
3) Aldaar, A, bl. iiij^r, B, bl. i^v; hierachter, blz. 263, 265.
4) Aldaar, B, bl. i^v; hierachter, blz. 265.
5) Aldaar, B, bl. ij^r; hierachter, blz. 265.
6) Aldaar, B, bl. ij^r; hierachter, blz. 265.
7) Aldaar, C, bl. ij^r; hierachter, blz. 269.
8) Aldaar, C, bl. iij^r; hierachter, blz. 270.
9) Aldaar, B, bl. i^r; C, bl. ij^r; hierachter, blz. 264, 269.
10) Aldaar, B, bl. i^v; hierachter, blz. 264.

allerzondigst gevoelen [1]). De geloovigen zijn geen slaven noch slavenkinderen, maar vrije heeren en vrouwen, gelijk Christus een vrije Heere is, over zonde, dood en hel. Daarom kan niemand de consciëntie dwingen noch schaden. Dit hebben wij niet door onze verdiensten noch door onze werken verkregen, maar Christus heeft het voor ons gekocht, niet op onze kosten, tegen een hoogen prijs [2]). Met vrijheid der consciëntie wordt hier, evenals in Luther's „Von der Freiheit eines Christenmenschen", iets anders bedoeld, dan men er tegenwoordig onder zou verstaan. Het is de vrijheid tegenover vastengeboden en dergelijke [3]), eene, die verbiedt zich te binden door geloften [4]). Wat menschen, wat onze geestelijke prelaten voorschrijven, behoeven wij niet te gehoorzamen, maar God alleen. Slechts dan is de gehoorzaamheid aan de kerkelijke overheden plicht, als hun gebod overeenstemt met Gods gebod in de Schrift. Naar de wereldlijke heeren moet men luisteren, als zij iets gebieden, dat de consciëntie niet raakt [5]). De paus wordt aangeduid als de Antichrist. Met gelijke verachting wordt gesproken over de inzettingen der conciliën [6]).

Het eenige, mij bekende exemplaar van dit boekje bevindt zich in de bibliotheek der maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden. Het behoort tot hetzelfde bundeltje, waaraan de hiervoor herdrukte geschriften zijn ontleend.

Naar het taaleigen en den druk te oordeelen, moet het ongeveer uit denzelfden tijd dagteekenen. In het j. 1558 is eene nieuwe uitgave verschenen te Wezel [7]).

---

1) Aldaar, B, bl. ij^v, iij^r ; hierachter, blz. 265 vlg.
2) Aldaar, B, bl. iiij^v ; hierachter, blz. 267.
3) Aldaar, C, bl. i^r ; hierachter, blz. 268.
4) Aldaar, C, bl. i^v ; hierachter, blz. 268.
5) Aldaar, C, bl. ij^v ; hierachter, blz. 269 vlg.
6) Aldaar, B, bl. i^r ; hierachter, blz. 264.
7) Vermeld door J. C. Schultz Jacobi, *Oud en nieuw uit de geschiedenis der Nederlandsch-Luthersche kerk*, Rott. 1863, in-8°, [Dl. II], blz. 33.

Vanden Pro
pheet Baruch

Exodi. xx.

¶ Ende die Heere heeft alle dese woorden ghesproken: Ic ben die Heere v God ghy en sult gheen ander Goden neuen my hebben / ghy en sult v gheen beelden noch eenich ghelijckenis na my maken / noch van tgheen dat bouen inden hemel is / noch van datter onder opter aerden is / oft van datter inden water onder der aerden is / ende en aenbidtse niet / noch en diense niet / &cet.

Johan. iiij. Euang.

¶ Ghy en weet niet / wat ghy aenbidt / maer wy weeten / wat wy aenbidden: want die salicheyt coemt vanden Joden. Maer die tijt coemt / ende is nv / dat die warachtighe aenbidders sullen den Vader aenbidden inden gheest / ende inder waerheyt / &c.

A i[v] Totten Leser.

Nv moet ick Balaams esel [1]) mijnen mont op doen, want die Heere heeft mijnen mont gheopent dat ick moet spreken, om die groote afgoderije die nv alle daghe gheschiet, ende niet op en hout, maer daer toe ghecomen is, datmen niet meer en acht op des Heren woort, daer toe wilt [2]) Balaam my sinen esel noch dwinghen [3]), maer God wilt hier mede zijn voeten verpletten [4]), ende hem in zijn kennisse setten, want wi zijn geuolcht ons selfs hantwerck [5]) soeckende salicheyt aen den seluen, ende eeren die selue onse afgoden, ghelijck die kinderen van Israel deden, doen si om tgulden Calf dansten ende spronghen, ende aenbadent ende verlieten haeren Heere haeren God, waerom datse God ooc heeft verlaten, ende [6]) in haer eyghen sinlicheyt ende in haers herten sin wandelen. Ende heeftse iammerlijck geplaecht met vele geeselen, oft daer yet in was, oft eenighe kennisse daer si hem door hadden moghen kennen versmaden hem zijne kinderen die hy gheuoedt hadde. Den Osse bekent zijnen Heere, ende den Esel zijns Heeren kribbe, maer tvolc van Israel en heeft God den Heer niet bekent, ende zijn een volck sonder verstant, ende zijn afgheweeken na vremde Goden, dat inder waerheyt gheen Goden en zijn, ende [7]) nochtans eeren ende cleeden, ende den armen naect laten.

A ij[r] Dauid seyt recht van hen.
Sy hebben monden ende en spreken niet.
Sy hebben ooghen ende en sien niet.
Sy hebben ooren, ende en hooren niet.
Sy hebben nuesen, ende en rieken niet.
Sy hebben handen, ende en tasten niet.

---

1) Zie het boek Numeri, Hoofdst. XXII.
2) Wil.
3) Nl. om aan die afgoderij mede te doen.
4) Num. XXII: 25.
5) De beelden, die wij zelf gemaakt hebben.
6) Voeg in: toegelaten, dat zij.
7) De zin is: die zij nochtans eeren en kleeden, terwijl zij den arme naakt laten.

voeten hebben si, ende en gaen niet, ende en spreken niet door haren hals. Die sulcke aenbidden zijn ooc also, ende alle die daer op hopen. Maer Israel hoepte op den Heere, die is haer hulpe ende schilt.

Dat huys Aaron hoepte op den Heere, die is haer hulpe ende schilt. Die den Heere vreesen, hopen op den Heere die is haer hulpe ende schilt.

¶ Hier beghent Baruch die Propheet van die wtlegghinghe van dat vi. Capittel.

Ende wy zijn ghegaen totten stommen afgoden.

Hier vermaent Baruch, dat si niet alleen Heyden en zijn gheweest, maer dat si ooc also verblint zijn gheweest, als yemant onder den Heyden, dat si niet alleen tot sprekenden Afgoden en zijn ghegaen, die haer hadden moghen antwoorden, welc yet schijns [1]) hadde moghen hebben, maer ooc totten stommen Afgoden, die niet en spraken noch en conden gespreken also den . C . xiij. Psalm . seyt: Si hebben eenen // mont ende en spreken niet welc A ijv een kint belijcx [2]) wel ghemerct soude hebben dat [3]) gheen Goden en hadden gheweest, dit selue mochtmen oock nv ter tijt wel tot onsen aenbeders der beelden segghen, die ooc noch spreken, noch ghespreken en connen ende gaen daer nochtans toe om hulpe, ge lijck si daer toe gheleyt worden, midts ingheuen des Duyuels ende valsheyt der menschen, meynende dat die heylighen haer doer die beelden sullen helpen, ende haer dat cruyce van siecten oft andere teghenheyt afnemen, dat haer God opgeleyt heeft, recht oft die lieue heylighen teghen God waren, ende teghen sinen wille deden, welcke een groote cleynicheyt ende onneere den heylighen is ghedaen, daer sise mede meynen te dienen. Ende en is niet een groote sotheyt, dat yemant meyndt dat die heylighen gheerne souden hebben datmen haer beelden besocht, die houte ende steenen zijn, oft haer ghebeenten, die aerde zijn, daer sy den doot om ghestoruen zijn, dat sy alsulcs selue niet en hebben willen doen. Also hadden si ooc lieuer, dat wy ons eer lieten branden, dan wy ons daer toe lieten brenghen, dat wy haer beelden ende beenen besochten, wat is haer daer doch mede beholpen? Daer wort nv alsoo groote af-

---

1) Eenigen schijn (van reden).
2) Binalijcs, bijna, haast.
3) Dat het.

A iij[r] goderijc mede // ghedaen, als oyt metten afgoden der Heydenen, ia vele meer, welc nochtans alsoo scherpelick verboden is in Exodi int . xx . Capittel, ende Baruch in zijn . vi . Cap . daer God aldus seyt [1]), Ghy sult sien in Babi lonien, gulden ende silueren, steenen ende houten Goden, die op die schouderen ghedraghen werden, thoonende den Heydenen vreese, Hier omme siet toe, dat ghy dien niet gelijck en wort, noch die niet en vreest. Ende als ghy die schare van achter ende van voor comen siet ende aenbidden, so segt in v harten, Heere, men moet v alleen aenbidden. Mijn Enghel is dan met v, ick sal v sielen soecken want haer houten, die bereyt zijn vanden beeltsnijder, ende oock die vergulde ende versiluerde, zijn valsch, ende en moghen niet spreken, Haer Goden hebben gulden croonen op haer hoofden, daer die Priesters dat siluer ende gout aftrecken, ende deylendt onder haer, Sy gheuen oock haer hoeren daer af, ende vercierense daer mede, ende als zijt weder van haeren hoeren ontfanghen hebben, soo vercieren si haer Goden daer mede, welcke niet van roest ende motten verlost en worden, Als si met eenen purpuren cleede bedect zijn, so va ghen [2]) ende wijsschen si haer aensichten om dat stof des huys [3]), dies vele [4])
A iij[v] onder haer is Hy [5]) heeft een Scepter gelijck een Rechter // des lants, diese niet en doot, die teghen hem sondighen, Hy heeft oock een swaert ende een bijl in zijn hant, ende en verlost hem seluen nochtans niet vanden strijt noch vanden Moordenaers. Hier om suldy weten, dat [6]) gheen Goden en zijn, ghelijck eens menschen vat, dat ghebroken is, onnutte is, alsoo zijn haer Goden ooc, Als si in huys ghestelt zijn, so zijn haer oogen vol stoofs [7]), vanden voeten der gheender die daer in comen, die Papen besluytense [8]) met slooten op dat dat si niet beroof en worden, ghelijcmen yemanden die den Coninck verthoorent heeft, die dueren ondersedt [9]), oft ghelijcmen eenen dooden begraeft. Sy ontsteken haer keerssen ende Lampen ende Lanternen, ende der seluer vele, van welcken sy gheen ghesien en connen [10]), Sy zijn als stijlen oft

---

1) Van hier tot: „al ist datse yemant op sedt / si en connen niet recht ghestaen," vertaalt de schrijver Baruch, c. VI: 3—26, naar de Overzetting, welke is opgenomen in de Vulgata.

2) Schoonvegen, oppoetsen.

3) Het stof op de beelden.

4) Waarvan er veel.

5) De afgod.

6) Dat het.

7) Van stof.

8) Sluiten ze op.

9) Opsluit binnen gevangenis-deuren.

10) Waarvan de afgodsbeelden niets zien.

blocken in huys. Men seyt dat die Serpenten haer herten wtlecken, als si die eten, ende haer cleet mede, ende si en gheuoelent niet, haer aensichten zijn swart vanden roocke, Op haer lijf ende op haer hoof den vlieghen die nachtulen, ende die swaluwen, ende die voghelen, en die catten diesgelicx. Het en si dat yemant tghout vaghe, daer si mede verciert zijn, si en sullen niet blincken, ende al verghietmense, si en gheuoelens niet, Si worden sonder voeten op die schouderen ghedraghen, thoonende den // menschen haer [A iiij[r]] onedelheyt ende scandelijcheyt, Sy moeten oock beschaemt worden diese dienen, Hier om al vallen si ter aerden, si en connen van selfs niet opgestaen, ende al ist datse yemant op sedt, si en connen niet recht ghestaen.

Diesghelijcx seyt hy noch vele int selue Capittel ende Esaie. xlvi. diesghelijcs, welck wy oock altemale aen onsen beelden sien, Daerom ist een sot dinck, dat yemant daer hulpe doer hoept te vercrijghen, dan [1]) des duuels hulpe, Want ghelijck die selue Baruch int . vi . Cap . seyt [2]) Al ist datmen haer yet quaets doet, si en connen dat niet ghewreeken, noch si en connens haer niet gheloonen, die haer goet doen Nochtans zijn die lieden alsoo sot, ende dulle, dat zijse om dragen, haer keerssen ontsteken, met fluweel, siluer ende gout vercieren ende laten die leuendighe heylighen naect gaen ende hongher lijden. Siet, en is dat niet vele meerder afgoderije, dan die Heyden oyt hebben ghedaen? ende wi heeten nochtans Christen menschen, ende meynen die heylighen daer mede te eeren, ende daer mede te verwecken, dat sy ons verbidden. Ick segghe v voorwaer, Sy roepen uele meer wrake ouer ons, dat wijse aldus onteeren met onsen eeren, maer Cristus seyt, dat wi ons die leuendighe heylighen // te vrinde soude maken, met dien [A iiij[v]] tijtlijcken goede, op dat si ons in die eewighe tabernakelen ontfanghen.

Voort, het zijn veruaerlike woorden dat Paulus seyt, Volghende, also ghy gheleyt waert, daer mede gheeft Paulus te verstaen, dat den gheest der zwijmelinghen in die ghene is, die den gheest Christi niet en hebben, gelijc hy . Ro . i . seyt Haer onwijse herte is verblint, Item, si zijn tot die begheerlicken ende lusten haer der herten ghegheuen. Ende Esa . xix . Die Heere heeft int middel [3]) van haer den geest der swijmelinghen ghemenghet, ende heeft Egypten doen dolen, ghelijc een droncken mensche striemelt [4]) ende

1) Andere dan.
2) Baruch VI: 33.
3) Midden.
4) Waggelt.

braect [1]), Ende met dese plaghe dreycht Moyses Deut . xxviij . die Heere slae v met ontsinnicheyt ende blintheyt, ende met raserije des herten op dat ghi in den middach grabbelt, gelijck die blinde in duysternissen, ende en stuert v weghen niet, Ende dat is, dat wy onser eyghender wijsheyt ende goetduncken werden ghelaten [2]), alsoo dat wy van deen dolinghe in die ander vallen, ende van die een sonde in die ander, gelijck Pharao, Ende also is der ghemeynten ghebuert, in welcke, doen dat Godlijcke woort veracht wert,
B i[r] soo heeft deen dolinghe die ander voort ghebracht. In // contrarie, soo is dat alleen dat voordeel der heylighen, dat haer ganghen van Gode werden ghestuert, Ende also bidden si, V rijcke toecome, Welck fijn beteekent is gheweest in die columne der wolcken ende des viers, welcke voor tvolck ghinck. Exodi . xiij. Die Apostel heeft cortelijck begrepen, beyde die sonde ende die pijne, die sonde is die godloosheyt ende die verachtinghe Gods. Die peyne is, te volgen so waer ghy gheleyt wert ghelijc Antechrist bullen ende Calfs vellen aen te beden, die insettinghen der Concilen, Item, te volghen, verwaerts die blinde wellust des ghemoetstrect. Want dat heeft die Propheet hier al begrepen.

Wie den name des Heeren aenroept die sal salich zijn.

Niemant en roept God metter herten aen, het en sy dat hy ghelooue, daerom en is dit aenroepen niet vanden aenroepen des monts te verstaen, die aldermeest metten monde aenroepen, dies [3]) herte is alderverste van God, also Cristus selue seyt Mat . xv. ende Marc . vij . wt Esa . xxix . bewijst: maer dit aanroepen moet metter herten gheschieden, alsmen dat ghelooft dat God zijn beloefte aen hem waer sal maken, Ende dit aenroepen en sal niet
B i[v] op onse verdienste gheschieden, maer wy // sullen den naem des Heeren aenroepen, Den naem des Heeren, is goetheyt, genade, ontfermherticheyt gherechticheyt heylicheyt, liefde, ende al dat goet is, Dat is al Gods naem, die name sullen wy door tghelooue aenroepen, ia, in ons roepen, dat is, alsoo vastelijck gheloouen ende betrouwen op zijn goetheyt, heylicheyt, duechden ende ghenade, als oft wy die in ons seluen hadden, Ende niet den name der heylighen of der maghet Maria, O hoe verre zijn wy hier af ghedoelt niemant en heeft den name des Heeren aengheroepen, maer deen den naem van desen Apostel, dander van dien Martelaer, die derde, van dier maecht, die vierde, zijns patroons, die vijfste, zijnder pateronessen, &c. daer God alleen den naem des

1) Braakt.
2) Overgelaten.
3) Hun.

Heeren, heet [1]) aenroepen, want ons en mach anders ghenen naem helpen noch salich maken, want alder heylighen gherechticheyt is te cleyne, God te versoenen. Noch die heylighen en hebben oock selue anders gheenen naem aengheroepen, dan des Heeren naem, Hadden sy eenen anderen name gheropen, si en waren niet heylich noch salich gheworden, want het is afgoderije eenighen name, dan Gods naem alleen aenteroepen, Om dat si dien santen meer goetheyt oft ont-// fermherticheyt toebetrouwen, dan Christo, want waert B ijr
dat si God voor ontfermhertigher ende gheneychder om die sondaers te verhooren, hielden, dan die heylighen, si souden ymmer God door Cristum aenroepen, ende niet die santen noch santtinnen. Noch sy en souden haer niet meer ontsien tot Christum selue te comen, dan totten heylighen. Daerom als sy roepen, wy moeten eenen Aduocaet hebben, sullen wy tot Christum comen. Soo salmen haer vraghen, oft Christus wreeder ende straffer is, ende nooder verhoort, dan die Aduocaten. Ick meyn dat sy ymmer moeten segghen, Neen, waerom willen sy dan Aduocaten oft ander middelaers hebben, dan Christum, ya segghen si, wy moeten eenen middelaer ende voorspraker hebben, sullen wy totten Keyser gaen.

Hier op salmen ten eersten antwoorden, dat die Keyser niet God en is, noch dat hy ons oock noch alsoo lief niet en heeft gehadt, dat hy hem voor ons hadde la ten cruycen. Maer waert dat wy gheloefden dat ons die Keyser alsoo lief hadde, ende ons also gonstich waer, dat hy hem voor ons liet cruycen, wy en souden sonder twijfelt gheenen anderen middelaer soecken, maer selue totten Keyser gaen, // vrylijck sonder alle middelaer, lieuer ende met meer B ijv
betrouwens, dan tot duysent middelaers.

Ten anderen waert dat die Keyser ons nv een van sinen Heeren tot een middelaer hadde ghestelt, daer hy ons alleen door verhooren wilde, soo en soude hijs sonder twijfelt niet wel nemen, dat wy lieten [2]), ende sochten andere. Nv, so Paulus tot Timotheum seyt, heeft ons God Christum alleen tot eenen middelaer gestelt, daerom en sal hijs sonder twijfelniet wel nemen, dat wy dien laten, ende soecken andere, ende sal ons oock niet verhooren, in wat naem wi hem aenroepen, dan inden naem des Heeren Christi.

Ten derden, waert dat die Keyser ons seluen tot hem riep ende seyde, coemt tot my, ick sal v ghenadigher zijn ende lieuer helpen, dan alle mijn Heeren, die ghy tot v middelaers moecht verkiesen. Soudt ghy dan noch eerst noch andere middelaers soecken, eer ghy totten Keyser wildet comen? Ick meyne ymmer neen,

---

1) Beveelt.
2) Hem verlieten.

maer dat ghy seluer terstont sonder middelaer tot hem soudt comen. Nv roept ons Cristus selue tot hem te comen, segghende: Coemt tot my alle die arbeyt [1]), ende belast zijt, ende ick sal v rust [B iij^r] gheuen. Siet, hy en heet ons niet alleen tot hem comen, // als wy ontlast zijn van sonden, ende puer ende suyuer, maer als wy aldermeest ghequelt ende bestreden worden, ende ons aldermeest sondichste gheuoelen, dan heet hy ons tot hem, ende niet tot die santen loopen. Waeromme en willen wy dan niet door Christum alleen totten Vader gaen, ende noch ander middelaers soecken? Voort vraghen wy, of si den Keyser by God willen gheliken? maer oft zijt al wilden doen, so zijn si ymmer met haers selfs zwaerdt verwonnen.

Maer die vernuft coemt dan noch met Jeronymo, ende argueert aldus. Ist dat die heylighen hier inden leuen alsulcken liefde hebben ghehadt, dat sy voor haeren naesten ghebeden hebben, doen si noch metten sterffelijcken lichaem beswaert waren, en souden si dan nv niet bidden, nv si dien last afgheleyt hebben, ende haer liefde volmaect is? Antwoort, ten eersten, God hadde haer beuolen voor haren naesten te bidden, alsoo langhe als si hier in desen leuen waren, maer nv hebben si een ander beuele van God, te weten, dat sy God louen souden, ende altoos heylich, heylich, heylich, roepen, soo Isaias seyt, Sy hadden oock een beuele inden leuen, haren hongherenden naesten te spijsen, den ongheleerden te [B iij^v] leeren, te // vermanen, &c. welck al wercken der liefden zijn nochtans en doen si die nv niet meer also en bidden si nv oock niet meer, maer si dancken God altoos.

Ten anderen, si en weten niet noch en hooren niet wat wy bidden, God en moest [2]) haer eerst te kennen gheuen. Sal haer God dan te kennen gheuen, bidt my voor dien mensche, dats een sots voer [3]), ghelijck een kindt soude mercken, want hebben wy dies te doen, dat wy dien wech om loopen, ende niet eerst tot God en gaen, doer Christum, segghende wt Esaia, Heere, helpt ghy ons, want Abraham, Isaac ende Jacob en weten niet van ons, welck sommighe meynen, dat alleen vanden heylighen is te verstaen, die voor Christus gheboorte waren, want die noch niet inden hemel en waren. Maer die selue Esaias seyt, dat dat woort Gods inder eewicheyt blijft, sonderlinge, als God dat niet weder wtghenomen noch verclaert en heeft in die schrift.

1) In moeiten zijt.
2) Of God moest het.
3) Zottenwerk.

Ten derden, al waert dat die heylighen al wisten wat wy bidden, ende dat si bidden mochten, soo en souden si nochtans niet connen ghebidden noch ghewillen, dan dat God wilt. Hadden si gheweten in desen leuen, wat God wilde doen ende laten, si en hadden hem oock niet an-//ders moghen bidden, want wy moeten [B iiij^r] also met God vereenicht zijn, dat wy niet anders en willen, dan dat God wilt. Ende om dat wy dat in deser tijt niet en weten, soo moeten wy altoos op die condicie bidden, ist dat [1]) sinen wille is. Hierom, hoe grooten liefde si tot haren naesten hebben si hebben nochtans God lieuer dan alle menschen, ende daerom soecken si sinen wille ende eere oock meer, dan dat die menschen begheeren ende bidden, Aldus ist verloren, dat wy eenigher heyligher namen aenroepen, dant den naem des Heeren. Maer dat sommighe God hebben vermaent, dat hy Abrahams, Isaac oft Israels wilde ghedencken, is om der belooften wille, die God Abraham, Isaac ende den anderen vaders ghedaen hadde, dat hi die waer soude maken. Ende si en uermanen van gheenen bidden.

Hierom soo sullen wy alleen den naem des Heeren aenroepen, die ons helpen mach in alle onse noot ende last. Maer daer zijn vele menschen, die gheen ander namen aen en roepen, maer si zijn onachtsaem inden naem des Heeren aen te roepen, ende daer om blijuen si oock in haerder noot. Want hoe wel God wel weet wat ons van noode is, hy wil nochtans datmen bidt ende aenroept, om zijnder be//loeften wille, dat hy den biddende in sinen naem [B iiij^v] verhooren wille, ende niet den versuymenden. Hier om laet God vele wonders gheschieden, om den mensche te dringhen totten bidden, op dat hy zijn goetheyt ende warachticheyt bekent soude maken tot zijnder eeren, dat hy zijn beloeften houde die ons ontwaerdighe [2]) wt liefden ghedaen heeft. Daerom, al en hadden wy anders gheen sake, wy souden hem bidden ende aenroepen, om dat het hem eerlick is [3]), dat hy zijn beloeften veruult, welck hy ons op condicie van bidden heeft ghedaen.

¶ Hier vermaent hy die gheloouighe dat sy gheen slauen noch slauen kinderen en zijn, maer vrye heeren ende vrouwen ghelijck Christus een vrye Heere is, ouer sonde, doot, helle, Wet, &cet. Alsoo dat niemant die conscientie dwinghen en mach, noch schadelijc zijn. Welc wi sonder twijfel niet wt onse verdiensten, noch met onsen wercken vercreghen en hebben, maer Christus heeft se

---

1) Dat het.
2) Die Hij ons, onwaardigen.
3) Tot Zijne eer is.

ons gecocht sonder onsen cost, ende staet hem herde diere [1]). Welck sonder twijfel een groote gonstighe danckbaerheyt eyscht, dat die sone Gods menschelijcke natuere heeft aenghenomen, in welcke hy
C ir onser alderslaue is gheworden, om dat [2]) hy ons arme // slauen vry inder conscientie soude maken Waerom zijn wy dan also sot ende ontsinnich metten Galaten, dat wy weder slauen onder die wet willen worden. Recht oft ons Christus niet vry ghemaect noch vry ghecocht en hadde, ende laten onse conscientien weder tot sonden verblinden, met spijse ende dranck, op dese oft op die daghen ende tijden. Ja op dien dach dat Christus onse vryheyt heeft ghecocht ende betaelt, te weten op den vrydach, soo laten wy onse conscientien tot sonden verbinden waert dat wy op dien dach vleesch aten, ende wilden Christo daer eer ende dienst mede doen, dat wy sonderlinghe op dien dach slauen werden, als hy heeft ghewilt ende bewesen dat wy vry souden zijn. Recht oft zijn eere waer, dat wy teghen sinen wille deden, ende verloochenen die vryheyt die hy ons op dien dach met sinen costeliken bloede ghecocht heeft, welc also veel geseyt is, als oft zijn bloet niet costelic noch goet ghenoech en waer geweest, om ons vry te coopen. En is dat niet een rasende onsinnicheyt, ende duyuelsche blasphemeringhe? ende een groote tastelike blintheyt der gheender die geschadalizeert [3]) worden, alsmen der vryheyt die ons Cristus gecocht heeft, op dien dach gebruyct, op dien dach soudement toch alder-
C iv mee-//ste ende vrylicste doen, om datmen Cristo dancbaer moecht zijn, dat hi ons gheender dienstdeernen kinderen en heeft ghemaect, maer der vryer vrouwen.

Desghelicx verbinden sommighe sotte menschen haer conscientien met geloofte n, welck oock teghen Christus wille is. Want hy heeft ghewilt dat wy vry souden zijn, ende wy willen ons om sinent wille onvrye maken, want die yet gheloeft te doen oft te laten, die maect hem seluen onvry ende een slaue, hoe soude hem dat moghen behaghen? Hierom en mach een Christen mensche niet ghelooue n Gode, dan dat hy hem heeft heeten [4]) ghelooue n, als dat wy alleen in hem sullen ghelooue n, als wy dan yet ghelooue n, daer doer wy betrouwen salich te worden, so doen wy teghen die beloofte, in welck wy beloeft hebben, alleen in God door Christum te ghelooue n. Welc ghelooue heyscht dat wy alle dinghen vry sullen houden, die ons God vry ghelaten heeft, als wy ons dan

1) Het kost hem zeer duur.
2) Opdat.
3) Geërgerd.
4) Bevolen.

met anderen ghelooft en 1) verbinden, so doen wy teghent ghelooue, ende beloouen Gode, dat wy die gheloofte die wy hem ghedaen hebben, niet en willen houden noch niet in hem alleen en willen gheloouen. Daer en bouen gheloouen sommighe God dat i niet en hebben, noch // dat hem niet toe en behoort, maer alleen C ijr
Gode, als reynicheyt, willighe armoede &cet. Welck in gheens menschen macht noch wille en staet, ende soude hijt hebben, soo moest het hem God eerst gheuen Ende oft hijt hem schoon ghegeuen hadde, hoe wil hi God gheloouen, dat hy van hem ontfanct. Dat is recht oft ick eenen mensche beloofden, ick sal v alle v goet gheuen. Wat danc soude hy my dies weten, en soude hy niet meynen, dat ic met hem spotte, of dat ic heel onsinnich waer. Maer als ick eenen mensch yet beloofde dat mijn waer, ende in mijnder macht, ende hem aenghename waer, dat waer ick hem schuldich te houden, want alsulcke gheloofte en is niet teghen die vrijheyt der conscientien, want ick en meyne daer door niet salich te worden, dat ick hem yet beloue dat mijn is. Maer waer dat ic eenen mensche oock yet beloofde, dat ic geloofde daer door salich te worden, ghelijck die Monicken haren Paters oft ouerste ghehoorsaemheyt gheloouen, meynende daer veel mede verdienen, oft dat ick den menschen yet beloefden dat teghen God waere, soo en waer ick dat niet sculdich te houden. Ende waert dat ict hielt soo soude ick daer mede also veel verdienen, als Saul dede, doen hy beloefde tghe-//ne te offeren, dat hem God verboden hadde, hem C ijv
verwitende. En haddet niet beter gheweest dat ghy der stemmen des Heeren ghehoorsaem hadde gheweest, dan dat ghy offerde. Welck die Prelaten op haer ghehoorsaemheyt hebben ghetrocken, hoe wel gheen also stercken woort teghen haer ghehoorsaemheyt in die hey lighe schrift en is, als dat: want hy en seyt niet. Waerom en hebt ghy den menschen niet ghehoorsaem gheweest, of der gheesteliker Prelaten stemmen niet ghehoort, maer mijn stemme, oft des Heeren stemme. Ende al ist dat si mochten segghen dat hem Samuel hadde verboden, daer op sult ghy antwoorden, dat het God Samuel eerst hadde beuolen, dat hijt Saul souden segghen. Als onse gheestelike Prelaten ons oock yet ghebieden, welc hem God te vooren in die heylighe scrift beuolen heeft ons te ghebieden, soo sullen wijse hooren, als God. Want dan en zijnt haer woorden noch gheboden, maer Gods woorden ende gheboden. Maer die wereltlike heeren moeten 2) hooren, als si yet ghebieden

1) Lees: ghelooften.
2) Moet men.

datter conscientien niet aen en gaet, ghelijck oock vader ende moeder, want dat en is niet teghen tghelooue, noch teghen die Cristelike vryheyt der conscientien.

[C ij^r] Maer waert dat ick eenen mensche // yet beloefde, dat hem niet aenghenaem noch behaghelijck en waer, als dat ic hem slaen, stelen, of dies ghelijcken doen soude, dat weet elck seer wel dat ick hem niet schuldich en ben te houden. Ja dat ic sonde dede, dat ick hem sulcken beloeften hielt. Hoe veel te meer, als ick Gode yet ghelooue dat hem niet aenghenaem en is, als dat teghen ende weder tghelooue is, oft dat hy my verboden heeft, oft dat ick niet en hebbe, oft daer ick mede bespotte oft beschimpe, ghelijck der Monicken ende Nonnen gheloeften zijn, dat ben ick schuldich ende behoort te breken, al hadde ict dusentmael beloeft ende ghesworen, alsoo wel als oft ick dootslach beloeft hadde.

Oock so heeft alle gheloofte een heymelicke ende verborghen wtneminghe [1]) inder herten besloten, ist dat [2]) een goet willich [3]) mensche is. Want niemant die goetwillich is, en beloeft den almachtighen Gode yet hy en meynt dat het Gode den Heere aenghenaem is, ende waert dat hem yemant seker ende ghewijs maecte, dattet God niet aenghenaem en waer, tghene dat hy beloeft, so en soude hy also sot ende dwaes niet zijn, dat hijt gheloouen soude daerom als hy tot sulcker kennisse ende verstaende coemt, dat het
[C ij^v] den almachtighen God niet aenghenaem en is, so mach // hy die gheloefte vrylich breken. Ja hy is die sculdich te breken, als tghene dat God den Heere mishaecht. Ghelijc die beloeften der bedeuaerden, ende die doode heylighen te besoecken, welck puer afgoderije is, ende coemt wt yeghender liefden om dat si daer yet mede verweruen willen dat hem profitelick is als ghesontheyt, rijcheyt kinderen, ende der ghelijcken. Daer speelt die duyuel dan te deghe mede, ende maect der lieden sieck, oft quetse, also langhe tot dat si van den almachtighen God tot die doode heylighen, oft tot houten ende steenen beelden loopen, die dienen ende aenbidden, ende dan trect die duyuel zijn siecte weder af, oft hy hout op, te quetsen. Ende dan meynen die sotte menschen, dat die santen oft beelden miracule hebben ghedaen, ende gheloouen dan daer in, ende raden ander menschen oock daer toe, ia si hebben alsulcke miracule ghedaen, dat si van eenen ghelooughen mensche, eenen aenbeder der afgoden hebben ghemaect, ende van Gods dienaers ende kint, een duyuels dienaer ende kint.

---

1) Exceptie, voorwaarde.
2) Dat het.
3) Weldenkend.

Die verhinghet [1]) God den duyuel om die menschen te proeuen ende ondersoecken, oft si by God sullen blijuen, oft hem afgaen Want also seyt hy int vijfste boeck Moysi die Heere uwe God tempteer v, oft ghy // hem lief hebt oft niet, die hem lief heeft, [C iiij^r] die sal hem lieuer ghetroosten een siecte oft crancheyt te lijden, ia rasende te worden dan die afgoderije te doen, ende dan hem een stuck vanden duyuelschen stoole in zijn hooft laten nayen [2]), ende die duuyelsche boeten [3]) te houden. Het is te verwonderen, dat die lieden dat tastelick bedroch niet en mercken. Wat doense doch in Westfalen ende ander landen, daermen van sinte Hubrecht niet spreken en weet? Het en is niet dan onghelooue, ende om dat si gheloouen dat si rasende souden worden, waert dat si die boete niet en hielden, soe gheschiet hem na haren ghelooue, oft het zijn natuerlijcke siecten oft crancheden die men met natuerliken coste remedieren can, alst God belieft, ghelijck die men sinte Cornelis, sinte Gieleyns, sint Jans siecten heet. Die heylighen en zijn soo wraecghierich niet, dat si die menschen souden plaghen. Maer die duyuel doetet om dat hy die menschen vanden leuendighen heylighen, armen behoeflike mensche ende heylighen tot die doode heylighen souden trecken. Die men hongher ende dorst, hitte ende coude, gheuanghen ende naect ende bloot heeft ghelaten, doen sy hier leefden. Ende nv si doot zijn, soo besoectmense, soo behangtmense met siluer // gout ende fluwel, ende costeliken cleynodien, [C iiij^v] als si dies niet en behoeuen. Ende die ander leuende arme heylighen, diet behoeuen, die laetmen naect ende bloot in hongher ende dorst gaen. Ende is dat niet metten leuendighe heylighe ghespot, soo en weet ic niet oft en verstae niet wat spotten is. Si en hebben ons alsulcken exempel in haer leuen niet ghegheuen. Maer si hebben God alleen in vryheyt der conscientien, als kinderen ende erfghenaem Gods ghedient int ghelooue, aen haren behoefteghen naesten, daerom blijuen si oock int huys des Heeren inder eewyc-

---

1) Veroorlooft.

2) Dit slaat op de vereering van St. Hubertus of St. Hubrecht. Hij beschermde tegen meer dan één kwaad, voornamelijk tegen razernij en hondsdolheid Het klooster in de Belgische Ardennen, dat zijn naam droeg, bewaarde een deel zijner bisschoppelijke gewaden, nl. eene wonderdadige stola. Met draden uit die Stola reisden de monniken rond en verkochten ze. Was iemand gebeten door een dollen hond, dan werd „enen draet gheleyt van der godliker stoelen in sijn voerhoeft, ende daermede sijn die menschen bescermt." Zie de preek, waarmede de monniken hunne waar moesten aanprijzen, bij Moll, *De boodschap en de ridderorde van St. Hubert in het bisdom Utrecht*, in de *Studiën en Bijdragen* door Moll en De Hoop Scheffer, Dl. I, blz. 162.

3) Geneesmiddelen, middelen, toovermiddelen. Zie Dr. E. Verwijs en Dr. J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenh. 1885, Dl. I, kol. 1345.

heyt, ende en zijn niet der dienst deernen [1])
kinderen, maer die vryer, als gheweldi-
ghe Heeren ende vrouwen met
Cristo inder eewicheyt regne-
rende, welck hy ons oock
gonne tot zijnder
glorie. Amen.

O mensche, wilt v wachten van afgoderije groot en cleene,
Vwen Heere uwen God aenbidt, ende dient alleene.

Finis.

---

1) Der dienstmaagd.

Spel van sinnen op dwerck
der Apostolen.

INLEIDING.

Het ketterproces op de planken — in deze woorden kan het tooneelstuk, dat hierachter volgt, het best worden gekenschetst. De „Spelen van Sinne" werden vertoond door de Kamers van rhetorica of Rederijkkamers der XVIde eeuw. Hare uitvoeringen vielen meestal samen met openbare feesten en werden gehouden in de open lucht op een plein of marktplaats. Door een tijdelijk opgericht getimmerte verschafte men zich een tooneel. Als er veel werk van gemaakt was, geleek het eenigszins op een huis. Behalve eene hoofd-afdeeling bezat het zij-afdeelingen en een bovenverdieping. Door gordijnen en zeilen werd de noodige afsluiting verkregen. Het nagemaakte huis besloeg de stellage, waarop het was aangebracht, niet geheel, zoodat de spelers zich zoowel er in als er vóór konden ophouden. De toeschouwers stonden of zaten onder den blooten hemel. Eene fraaie afbeelding van zulk een tooneel in de open lucht is te vinden in de eerste uitgave der spelen van zinne, opgevoerd op het Landjuweel te Antwerpen in het j. 1561 [1]). Zij is nagemaakt in het prachtwerk, door E. van Even aan dit landjuweel gewijd [2]). Dat men het ook wel met eenvoudiger inrichting afdeed, is te zien op eene gravure van Pieter Breugel in de serie der Zeven hoofdzonden (1558) [3]).

---

1) *Spelen van sinne vol scoone moralisacien.... Ghespeelt binnen der stadt van Andtwerpen op dLantJuweel by die veerthien cameren van Retorijcken.* M. D. LXI. Tot Antwerpen by M. Willem Siluius / M. CCCCC. LXIJ, in-4⁰, tusschen quatern A en B.

2) E. van Even, *Het landjuweel van Antwerpen in 1561*, Leuven 1861, fol., Pl. II.

3) Gravure van P. Breugel met het onderschrift: *Videndvm, vt nec volvptati*

Een „spel van sinne" is een tooneelstuk met een stichtelijk onderwerp [1]; het heeft eene godsdienstig-zedelijke strekking. De handelende personen zijn ontleend aan de Bijbelsche geschiedenis of aan de allegorie. Soortgelijke dingen, als zekere humanisten lieten voordragen in het Latijn, kreeg men hier te hooren in de moedertaal. De „Acolastus" en de „Triomf der Welsprekendheid" van Willem Gnapheus [2]) waren in vorm en strekking aan de „Zinnespelen" verwant.

Dat de vertooningen der rederijkers beteekenis gehad hebben in de geschiedenis der Hervorming, is sedert lang bekend [3]). In het j. 1536 veroordeelde de magistraat van Gent Willem Polgier tot het dragen van eene brandende kaars tusschen twee gerechtsdienaren, omdat hij een lied had gemaakt, waarin de geestelijkheid werd aangevallen. Tegelijkertijd werd aan alle rederijkers verboden iets voor te dragen tenzij met toestemming der schepenen en nadat het stuk ten onderzoek bij de Dominikaners was geweest [4]). In het j. 1539 hielden 19 kamers van rhetorica een wedstrijd te Gent. Iedere kamer moest het stuk spelen, dat zij zelf had medegebracht. Alle stukken moesten handelen over het opgegeven onderwerp: wat den stervenden mensch de meeste troost is? Al wat werd voorgedragen, werd gedrukt en in één bundel vereenigd. Dit geschiedde toen voor den eersten keer. De antwoorden der kamers ademden geheel den geest van Luther: de troost van den stervende is het geloof alleen, het vertrouwen op de goddelijke genade [5]). In Octo-

---

dediti prodigi et lvxvriosi appareamvs; exemplaar in de bibliotheek van Thysius te Leiden, beschreven in den *Catalogus*, Leid. 1879, blz. 306, onder Nr. 577—581.

1) Dr. G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde in de 16de eeuw*, Leiden 1889, 8⁰, Dl. I, blz. 192.

2) Zie hierboven, blz. 140 vlg.

3) G. Brandt, *Historie der reformatie*, Amst. 1677, 4⁰, blz. 229 vlg.; Dr. C. G. Montijn, *Geschiedenis der hervorming in de Nederlanden*, Arnh. 1868, 8⁰, Dl. I, blz. 214—217; Dl. II, blz. 5—8; Dr. G. D. J. Schotel, *Geschiedenis der rederijkers in Nederland*, Rotterdam 1871, 8⁰, Dl. I, blz. 209—233; Dr. G. Kalff, a. w., Dl. I, blz. 270—283; Dr. F. van der Haeghen, in de *Bibliotheca belgica*, S., Nr. 221, over de *Spelen van zinne, Binnen Ghendt vertoocht int Iaer M. CCCCC. xxxix., Gheprentt te Ghendt by Joos Lambrecht.*

4) *Messager des sciences historiques*, Gand 1848, Année 1848, 8⁰, p. 415.

5) De zooeven genoemde: *Spelen van zinne byden xix, gheconfir meirden Cameren van Rhe torijcken, Binnen der Stede van Ghendt comparerende / vertoocht, Volghende den Octroye vander K. Maiesteyt*, int Iaer M. CCCCC. xxxix. Gheprentt

ber van hetzelfde jaar berichtte de kanselier van Brabant aan de koningin, landvoogdes der Nederlanden, dat bij de laatste samenkomst der rederijkers te Gent een aantal steden en plaatsen van Brabant en Vlaanderen spelen vertoond hadden, vol van booze en verleidelijke leeringen, uitloopende op de meeningen van Luther. Hij stelde voor den verkoop en het in bezit hebben der gedrukte stukken terstond te verbieden [1]). Volgens een jongeren tijdgenoot, een Engelsch koopman, die in de Nederlanden zaken deed, is het gebeurde een der voorname redenen geweest van de vreeselijke tuchtiging, welke Karel V zijne geboortestad Gent in het j. 1540 deed ondergaan; deze spelen, zegt hij, hebben aan verscheidene duizenden mannen het leven gekost, want daarin werd het Woord van God voor het eerst geopend in deze landstreek [2]). Zeker is, dat Karel V blijkens eene beknopte lijst van verboden boeken, nog in het j. 1540 openbaar gemaakt, aan deze zaak ernstige aandacht heeft geschonken. Naast Nieuwe Testamenten en een aantal Latijnsche en Duitsche werken werd maar één geschrift van zuiver Nederlandschen oorsprong veroordeeld om verbrand te worden, nl. „de spelen, die kort geleden gespeeld zijn geworden in onze stad van Gent door de negentien kamers op het referein: Wat den stervenden mensch de meeste troost is" [3]). De lijst der verboden boeken van het j. 1550 herhaalde dit vonnis; zij bevatte tevens de veroordeeling van „Een spel van sinnen op terde, vierde, ende tvijfste capitelen van dwerck der Apostelen", hetzelfde dat hierachter wordt

---

te Ghendt by Ioos Lambrecht. In-4⁰. Exemplaar in de bibliotheek der Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden.

1) *Lettre du chancelier de Brabant à la Reine*, 6 Oct. 1539, bij Gachard, *Relation des troubles de Gand sous Charles-quint, suivie de trois cent trente documents*, Brux. 1846 (in de *Collection de chroniques belges inédites*), in-4⁰, N. 91, p. 256.

2) R. Clogh aan Th. Gresham, 4 Aug. 1561, bij J. W. Burgon, *The life and times of Thomas Gresham*, Lond. [1839] in-8⁰, Vol. I, p. 380.

3) *Tplacaet vande Keyserlicke Maiesteyt Beroerende alle heresijen | ketterijen ende verboden boucken* | .... Gheprent tot Delft in Hollant, [1544], quatern A, blad ij^{v}. Exemplaar in de bibliotheek van Thysius te Leiden. Het plakkaat was van 22 Sept. 1540. Het is opgenomen in een nieuw plakkaat met uitvoeriger lijst van verboden boeken van het j. 1546. Zie de *Ordonnancien Statuten, Edicten ende Placcaten, ghepubliceert in de landen van hervvaerts-ouer, van weghen der Keyserlicker ende Conijnghlicker Magesteyten*, Te Ghendt, Anno, M.CCCCC.LXII, blz. 152.

herdrukt en van „Den boom der schrifturen", te Middelburg opgevoerd in het j. 1539 [1]).

Toen Hertog Alva in de Nederlanden kwam (1567), werd hij in zeker rapport omtrent de kerkelijke zaken opmerkzaam gemaakt op de Rederijk-kamers. Men sloeg hem voor ze alle onmiddellijk te sluiten, omdat ze in de meeste steden maar conventikelen van ketters waren [2]). Alexander Farnese, hertog van Parma, de Zuidelijke Nederlanden voor den koning van Spanje herwinnende, werd in het j. 1584 meester van Duinkerken. De stad verkreeg brieven van pardon, waarin het volgende voorkwam: „aangezien de ondervinding heeft geleerd, dat de kamers van rhetorica in verscheidene steden niet alleen geen nut doen, maar ook eene aanleiding zijn tot lediggang voor vele lichtzinnige geesten, overgegeven aan nieuwe en verderfelijke meeningen, waaruit onderscheidene ergernissen, onstichtelijkheden en verspreiding van dwalingen zijn voortgekomen, worden deze kamers, voorzoover ze te Duinkerken mochten bestaan, vernietigd en hare goederen toegekend aan den fiscus [3]).

Dat het Zinnenspel, waarvan wij een herdruk aanbieden, ontstaan moet zijn in een kring van Hervormingsgezinden, springt bij de eerste kennismaking in het oog. Het bevat eene tooneelmatige bewerking van het verhaalde in het derde, vierde en vijfde hoofdstuk van de Handelingen der apostelen. Het begint met eene samenspraak tusschen een drietal kreupelen, die om aalmoezen plegen te bidden voor den tempel. Aanstonds naderen Petrus en Johannes. Een der drie, een kreupelgeborene, wordt door Petrus genezen. De Apostel knielt neder en spreekt een vurig dankgebed uit. Nu verschijnen nieuwe personen ten tooneele, mannen van Israël, die hunne verbazing over die wonderbare genezing te kennen geven. Petrus houdt eene rede ter verheerlijking van Christus. Hiermede is het

---

1) *Die catalogen oft inuentarisen vanden quaden verboden boucken*: Te Loeuen bij Seruaes van Sassen / M. CCCCC. L, quatern C, bl. ij^v^. Bij Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 90.

2) Het document bij Van Vloten, *Kerkelijke herinneringen uit het j. 1566 en volg.*, in het *Kerkhistorisch archief*, verz. door N. C. Kist en W. Moll, Amst. 1859, Dl. II, blz. 259.

3) Bij Gachard, *Rapport sur différentes séries de documents concernant l'histoire de la Belgique dans les archives à Lille*, Brux. 1841, 8⁰, p. 25.

derde kapittel van de Handelingen der apostelen, het eerste bedrijf van het stuk, afgespeeld. De wijze, waarop over God, over Christus en het geloof gesproken wordt, doet terstond zien, welk geesteskind de schrijver is.

„Niet ick," zegt Petrus,
„Niet ick, maer God salt v verleenen,
Inden name Jesu van Nazareenen" [1]).

En Johannes:

„Desen name alleene den hemel ontsluyt" [2]).

Petrus dankt aldus:

„Lof Vader, wiens ader, alle menschen spijsen,
Door twoort, ghehoort, tot menighen steden,
Twelck leuen, can gheuen, den gheest doet rijsen,
Van binnen, wt minnen, in gheloouicheden."

Waarop Johannes voortgaat:

„Lof puere, natuere, die daelde beneden,
Gheboren, om tverloren, menschelic saet,
Door tsteruen, te eruen, die plaetse van vreden,
Lof Christe, du biste, ons toeuerlaet" [3]).

Door het geloof en het waarachtig betrouwen op den heiligen naam van Christus — aldus verzekert Petrus in zijne rede — heeft de kreupele genezing ontvangen. En hij vermaant de toehoorders:

„Met leetschap wilt uwe herten bekeeren,
Op dat v sonden worden ontknocht,
Doer tghelooue in Christum twelck wy v leeren" [4]).

Tusschen dit en het volgende bedrijf komen twee komische figuren op, „Sinnen" genaamd, wier rol medebrengt de vertooning wat op te vroolijken. De een is „Valsch profeet", gekleed in schapenvachten en hebbende voor de borst den mars eens koopmans. De

---

1) *Een spel van sinnen*, Quat. A, bl. v^r; hierachter, blz. 295.
2) *Een spel van sinnen*, A, bl. v^v; hierachter, blz. 297.
3) *Een spel van sinnen*, A, bl. vi^r; hierachter, blz. 297.
4) *Een spel van sinnen*, A, bl. viij^r; hierachter, blz. 302.

ander, „Schoon Hypocriet”, is gehuld in een wit laken, met rollen behangen, waarop alle deugden beschreven staan; onder het laken ziet hij er echter uit als een duivel. Zij spreken elkander aan als neef en nicht. Hunne aardigheden zijn dikwijls ruw en smakeloos. Maar leerzaam is de ironie, ja, het bittere sarkasme, waarmede zij spreken over de Roomsche geestelijkheid [1]). Zij zullen samenspannen om de verkondigers der nieuwe waarheid te gronde te richten. Het pikante voor de toehoorders was hierin gelegen, dat in schijn op de Apostelen, maar in werkelijkheid op de predikers der Hervorming werd gedoeld. Zij konden zich niet vergissen, wie er werden aangeduid met „dese duytsche doctoren”, of met de mannen, wier prediking begon en eindigde met Christus, volgens wie de zaligheid verkregen wordt door Christus alleen, waardoor 's menschen verdiensten komen te vervallen.

„En weten sy niet dan van Christum te sprekene,
En altijt te prekene, van tghelooue in hem” [2]).

Het tweede bedrijf valt samen met het vierde hoofdstuk van de Handelingen der apostelen. Het vangt aan met het optreden van de drie Israëlietische mannen, die in het eerste bedrijf getuigen waren van de wonderbare genezing. Thans hebben zij naar de prediking van Petrus in den tempel geluisterd en uiten hunne verrukking over de schoone woorden, die zij gehoord hebben. Het berouwt hun, dat zij er toe medegewerkt hebben Christus te kruisigen. Maar hunne geestelijke leidslieden hebben groote schuld.

„Twaren onse gheleerden diet ons instrueerden,
Met valsch onderwinden hebbense ons verdooft....
Wie hadt ghewaent?
Wie hadt ghelooft
Dat ons gheleerden die heylighe vaten,
Alsoo door nijdt souden zijn berooft,
Van die wijsheyt, ende die waerheyt so te haten.”

Men had iets anders en beters van hen mogen verwachten. Wat zal er van de toekomst worden, nu voorgangers, die de Schrift zoo goed beweerden te kennen, de waarheid zijn gaan vervolgen?

---

1) *Een spel van sinnen*, B, bl. ij^v—iij^v; hierachter, blz. 306—308.
2) *Een spel van sinnen*, B, bl. ij^v, iij^r; hierachter, blz. 306, 308.

„Och armen wie sal nv de waerheyt voor, staen,
Naer dien welcke die de schrift bekenden,
De waerheyt dus selue veruolghen en schenden,
Noyt meerder allenden, in duysent iaren" [1]).

De toeschouwers van het zinnenspel moesten hierbij denken aan de tijdsomstandigheden. Wie werden bedoeld met die geleerden? Het waren de hoogere geestelijken, de voorname theologen, mannen als Jakob van Hoogstraten, Godschalc Rosemont, Jacobus Latomus, Rieuwert Tappert, allen doctoren en hoogleeraren der theologie, opgetreden als inquisiteurs tegen het Evangelie.

Daar verschijnt nu de man, die kreupel geboren was maar genezen werd, ten tooneele met het bericht, dat Petrus en Johannes onder het prediken zijn gevangen genomen.

„Dese Papen tastense aen,
En si zijn ghegaen, ick en weet niet waer,
Bisschoppen, Prelaten, twasser al te gaer,
Sy grepense daer, si inden tempel stonden" [2]).

Voor de toeschouwers klonk dit als het bericht eener gevangenneming van predikers der Hervorming. Een der Israëlietische mannen sprak uit, wat zoo diep gevoeld werd door vele harten:

„O God en moetmen de waerheyt nv niet seggen,
Men moeter voor lijden als die versmaetste" [3]).

Eene komische afwisseling wordt bezorgd door een tweede optreden van Valsch Propheet en Schoon Hypocriet. Doch ook thans weder hebben ironie en sarkasme verre de overhand boven het komische. Schril klinken hunne juichkreten over het in boeien slaan der predikers en ijzingwekkend zijn de wreede straffen, die zij voor deze mannen en hunne aanhangers beramen [4]). Straks komt de Hoogepriester met zijn geslacht op, Annas, Kajafas, Johannes en Alexander, om over de Apostelen de vierschaar te spannen. Petrus en Johannes worden binnengeleid en hun proces neemt een aanvang. Niemand ter wereld heeft, waar dit zinnenspel ooit werd opgevoerd, daarin iets anders gezien dan een ketterproces.

---

1) *Een spel van sinnen*, B, bl. v^{v}, vi^{r}; hierachter, blz. 312, 314.
2) *Een spel van sinnen*, B, bl. vi^{r} en ^{v}; hierachter, blz. 313, 314.
3) Aldaar, B, bl. vi^{v}; hierachter, blz. 315.
4) Aldaar, B, bl. vii^{v}—C, bl. i^{r}; hierachter, blz. 316—320.

Het laatste behelst de verklaring van het belangrijk aantal drukken, dat van dit zinnenspel kan worden opgesomd. In het vervolg van het stuk werd alles wat in het verloop van een ketterproces voorkwam, herhaald en door de toeschouwers stellig mede doorleefd. Dewijl de vervolgingen van de predikers en de aanhangers der Hervorming gedurende tientallen van jaren werden voortgezet, vertegenwoordigden deze tooneelen voor opvolgende geslachten een stuk levende, aangrijpende werkelijkheid. Vandaar, dat men telkens een nieuwen druk ter perse legde.

Vermoedelijk bezit de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden een exemplaar der oudste editie. Het is vervat in hetzelfde bundeltje, waaraan ook de hiervoor afgedrukte geschriften zijn ontleend. De herdruk, dien wij aanbieden, is de letterlijke teruggave dezer editie. Jammer genoeg ontbreekt er de titel en een tweetal blaadjes aan [1]). Deze leemte werd aangevuld naar een exemplaar der editie, hieronder in de derde plaats te noemen.

Met de herdrukte editie ten nauwste verwant is eene andere, waarvan zich een exemplaar bevindt in de bibliotheek der universiteit te Leuven. Het formaat, de letter, het aantal bladzijden en het aantal regels per bladzijde komen nauwkeurig overeen. Alle bladzijden beginnen en eindigen met dezelfde woorden. Het jaarcijfer wordt niet vermeld, wel de naam en de woonplaats des drukkers: het was Jaspar Troyens te Antwerpen [2]). Het onderscheid tusschen beide edities is gelegen in talrijke kleine verschillen in spelling.

De Maatschappij van Letterkunde te Leiden bezit nog eene andere uitgave; deze weder zonder jaarcijfer en zonder vermelding van woonplaats of naam des drukkers. De titel bevat de lijst der „Personen van desen Spele". Overigens vertoont zij veel overeen-

---

1) Er zijn geweest 40 ongenummerde blaadjes. Het aantal bedrukte bladzijden met den titel bedraagt 78. De letter is Gothiek. Signatuur: A ij—E iiij. Formaat: in-8⁰. Aantal regels per blz. 31.

2) *Een spel van sinnen opt derde / tvierde ende twijfste Capittel van Twerck der Apostolen.* [Vignetje: eén bloem-ornament.] Men vindtse te coope / tAntwerpen by Jaspar Troyens op de Catte vest in den tennen pot. — Er zijn 40 blaadjes, ongenummerd. Aantal bedrukte bladzijden: 78. Aantal regels per blz.: 31. Letter: Gothiek. Signatuur: A ij—E v. Formaat: in-8⁰. In deze editie komen custoden onderaan de bladzijden voor, welke in de vorige ontbreken.

komst met de beide vorige. Maar zij heeft eene afwijkende spelling [1]).

Volgende uitgaven verschenen te Emden in het j. 1557 [2]), te Dordrecht in het j. 1592 [3]) en te Gorinchem in het j. 1608 [4]).

1) *Een spel van sinnen op tderde / tvierde / ende tvijfde Capittel van Dwerck der Apostolen.*

¶ *Die Personen van desen Spele.*
Een Crepel.
Den anderen Crepel.
Den derden Crepel lam gheboreu.
Petrus
Joannes } *Apostolen Christi.*
Andreas
Deene
Dander } *Mannen van Israel.*
Die derde
Valsch propheet.
Schoon ypocrijt.
Annas
Cayphas } *Richters.*
Johannes
Alexander
Twee Sergianten.
Een Enghel.
Gamaliel een gheleerdt. —

Z. pl. of j. Aantal blaadjes, ongenummerd: 40. Aantal bedrukte bladzijden met den titel: 80. Aantal regels per blz.: 30. Letter: Gothiek. Signatuur: [A i] B—E [E viij]. Formaat: in-8^0. Een tweede exemplaar bevindt zich in de Koninklijke bibliotheek te Brussel. Het is (in onvolledigen vorm) beschreven door K. Ruelens, *Refereinen uit de 16de eeuw*, Antw. 1880, in-8^0, (*Uitg. der Antwerpsche bibliophilen*, N. 7), Dl. II, blz. 217.

2) Beschreven door Ruelens, t. a. p., Dl. II, blz. 217 (naar een exemplaar in de Koninklijke bibliotheek te Brussel).

3) In één bundeltje met: *Veel schoone Chistelijcke ende Schriftuerlijcke Refereynen / ghemaeckt wten ouden ende nieuwen Testamente .... Noch is hier by gheuoecht / een boecxken genaemt een spel van sinnen / opt derde / vierde ende vijfste Capittel van Twerck der Apostelen.* Tot Dordrecht / voor Iasper Troyen Anno. 1592. De afzonderlijke titel van het Zinnenspel luidt: *Een spel van sinnen opt derde / vierde ende vijfste Capittel van Twerck der Apostelen.* [Vignet: een fraaie schenkkan of pot in versierde lijst met randschrift: Troia sterk brack dver verraet. Als een pot om haer misdaet] Tot Dordrecht, Voor Iasper Troyen Boeccopercoper inden Griffoen by de Wijnbrug Anno. 1592. — Er zijn 37 ongenummerde blaadjes. Aantal bedrukte bladzijden, met den titel: 74. Aantal regels per blz.: 33. Letter: Gothiek. Signatuur: M ij—Q v. Formaat: in-8^0. Exemplaren in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage en in die der Maatschappij van Letterkunde te Leiden.

4) *Een Spel van sinnen opt derde / vierde / ende vijfste Capittel van Twerck*

Een paar zeer kleine fragmenten zijn herdrukt door Snellaert [1]).

Als den vervaardiger van dit Zinnenspel heeft men Willem van Haecht aangewezen [2]). Deze is geen onbekende. Hij was facteur der rederijkerskamer „De Violieren" te Antwerpen in het j. 1561, toen daar op hare uitnoodiging de beroemde wedstrijd plaats had. De uitgave van hetgeen werd voorgedragen bevat eenige stukjes, welke door hem zijn gedicht [3]). Bij de komst van hertog Alva zocht hij een goed heenkomen te Aken. Wel keerde hij tijdelijk terug. Maar in het j. 1585 vluchtte hij opnieuw uit Antwerpen en hij stierf in ballingschap. In het j. 1579 verscheen van hem eene volledige Psalmberijming voor de godsdienstige samenkomsten der gemeente, welke bij de Lutherschen in de Zuidelijke en in de Noordelijke Nederlanden gedurende eene reeks van jaren in gebruik is geweest [4]). Verder dichtte hij eene samenspraak, handelende over de wonderlijke verlossing van Leiden [5]) en een paar vaderlandsche liederen, die eene plaats gevonden hebben in het Geuzen-Liedboek [6]).

Afdoende redenen, waarom ons zinnenspel hem moet worden

---

der Apostelen. [Vignet] Tot Gorinchem By Jan Haensberch / 1608, in-8⁰. — Exemplaar in de bibliotheek der Maatschappij der Ned. Letterkunde te Leiden.

1) In het *Belgisch Museum* uitg. door J. F. Willems, Gent 1846, 8⁰, Dl. X, blz. 322—326.

2) K. Ruelens, *Refereinen*, Dl. II, blz. 217.

3) *Spelen van sinne vol scoone moralisacien*, Antw. M. CCCCC. LXIJ, quatern C, bl. ij^r—H bl. 3^r.

4) De Maatschappij van Letterkunde te Leiden bezit de volgende uitgave: *De CL. Psalmen Davids / in Nederduytschen Dichte gestelt door Willem van Haeght. Mitsgaders de Lof-sangen / Hymnen ende Geestelijcke Liederen. Soo de Christelijcke Gemeynten (de Confessie van Augsborgh in de Nederlanden toegedaen) zijn gebruyckende.* t'Amsterdam, in 't 1662 Jaer. — In-8⁰. Vgl. J. C. Schultz Jacobi, *Geschiedenis van het godsdienstig gezang bij de Lutherschen in de Nederlanden*, Utr. 1843 (in de *Bijdragen tot de geschiedenis der Evang.-Luthersche kerk in de Nederlanden*, verz. door J. C. Schultz Jacobi en F. J. Domela Nieuwenhuis, St. IV), in-8⁰, blz. 44—55; J. van Iperen, *Kerkelyke historie van het Psalmgezang*, Amst. 1777, in-8⁰, Dl. I, blz. 143—157.

5) *Een Dialogus van Twee Personaggien / deen gheheeten / den Vertroosten in Leyden / dander / Den Danckbaren Gheest. Ghecomponeert op de wonderlijcke verlossinghe van Leyden / anno M. D. LXXIIIJ. den IIIJ Octob. Nv corts ghespeelt van den schilders.* Gheprint Anno M. C. L. XXVIII, zes blaadjes in 4⁰. Aan het slot staat: Per Haecht. Exemplaar in het Archief der gemeente Leiden.

6) *Nieu Geusen Liet Boeck / waerinne begrepen is den gantschen handel der Nederlanden* / t' Amstelredam / 1616, in-8⁰, fol. 35^v, 36^r.

toegeschreven, heb ik echter niet aangetroffen. Is het omdat de Koninklijke bibliotheek te Brussel een handschrift van hem bewaart, bevattende eene tooneelmatige bewerking van Hand. XVI—XIX, met den titel: „Spel van sinnen van twerck der Apostelen?" [1]. Het komt mij voor, dat hieraan geen klemmende bewijsgrond kan worden ontleend aangaande het auteurschap van een ander werk, zij het ook met gelijksoortigen titel. Het heet, dat W. van Haecht geboren is in het j. 1530 [2]. Nu is er eenige reden om te vermoeden, dat ons zinnenspel reeds bestaan heeft in het j. 1539. In alle mij bekende uitgaven toch verscheen het vereenigd met een ander zinnenspel, voor het eerst in genoemd jaar opgevoerd te Middelburg, „Den boom der schriftueren" [3]. Altijd gaat het „Spel van sinnen op tderde / tvierde, ende tvijfde Capittel van Dwerck der Apostolen" daaraan vooraf. Beteekent het, dat dit ouder is? Wijst het misschien op een oorspronkelijk verband tusschen beide geschriften?

Ruelens heeft uitgebreide aanteekeningen over de werken van W. van Haecht ten beste gegeven, met de bedoeling „eenige bouwstoffen op te leveren aan hem, die later de levensbeschrijving van dezen dichter zou ondernemen" [4]. Laat ons hopen, dat, als zulk eene levensbeschrijving verschijnt, over het auteurschap van dit zinnenspel nieuw licht moge opgaan.

---

1) Vermeld en met opneming van een uittreksel uitvoerig beschreven door Ruelens, *Refereinen*, Dl. II, blz. 218—223.

2) Het artikel van C. A. Rahlenbeck, *Guillaume van Haecht*, in de *Biographie nationale publiée par l'académie royale de Belgique*, Brux. 1884/85, in-4⁰, T. VIII, p. 593—595.

3) Achter de uitgaaf in het bundeltje der Maatschappij van Letterkunde te Leiden, waarop onze herdruk berust, volgt onmiddellijk: *Den boom der schriftueren van .VI. personagien / ghespelt tot Middelburch in zeelant den eersten in Augusto int iaer .XXXIX.* (z. pl. of j.). En zoo is het in alle volgende drukken, tot die van het j. 1608 toe.

4) K. Ruelens, *Refereinen*, Dl. II, blz. 224.

(Titel ontleend aan eene andere editie; zie hierboven blz. 282).

Een spel van
sinnen op tderde / tvierde / ende tvijfde Capittel van Dwerck der Apostolen.

¶ Die Personen van desen Spele.

Een Crepel.
Den anderen Crepel.
Den derden Crepel lam gheboreu.
Petrus
Joannes } Apostolen Christi.
Andreas
Deene
Dander } Mannen van Israel.
Die derde
Valsch propheet.
Schoon ypocrijt.
Annas
Cayphas } Richters.
Johannes
Alexander
Twee Sergianten.
Een Enghel.
Gamaliel een gheleerdt.

₵ Prologhe van desen spele. A ij[r]

Deerste.

Dalder hoochste, twaerste, dalder precieuste

Dander.

Het eewichste, twonderlicste, tvictorieuste

Deerste.

Het glorieuste.

Dander.

Het claerste.

Deerste.

Het alderschoonste, costelicste, delicieuste.

Dander.

Het suuerste, treynste, tamoreuste.

Deene.

Het coragieuste.

Dander.

Het vermaerste.

Deene.

Tleuen der sielen, het meeste begaerste,
Tbroot des leuens, om tleuen groeyende
Tsmakelicste, tsoetste, tdedelste, eerwaerste
Als twarachtich leuen eewich bloeyende
Gheuende licht, onstekende gloeyende
Tverstant der sielen dat altijts waect,
Dats twoort Gods de herten bespoeyende [1])
Twelck alleene warachtich leuende maect.

1) Besproeiende.

I.

Dander.

Noyt menschelic woort, hoe constich bedaect [1])
Hoe wijs, hoe vermaert, men oyt beschoude
A ij^v Hoe subtijl, elegant, oft opiniaet ghespraect [2])
Sonder dwoort Gods, ten is niet dan froude [3]).

Deene.

Twoort Gods alleene, wiet oyt beschoude.
Bleef onbedroghen, hoe wel tpersequeren
En veruolghen, ende menich snoude [4])
Want lijden doet dwoort Gods floreren.

Dander.

Eerwaerdighe, versaemde [5]), ons [6]) supplyeren
Aen uwer edelheyt, zijt doch ontfaende [7]),
Ons rude slichtheyt, int spels procederen
Vergheeft ons, ist dat wy ons zijn mesgaende,
De waerheyt die God selue vermaende,
Moet wel gheseyt zijn, tsy vroech oft spa
Int tgemeene niemant sonderlinghe belaende [8])
Die openbaer spreect, en spreect niemant te na.

Deene.

Twerck der Apostelen, als Gods Rhetorica
Het iij. iiij. vijfte capittele bysondere
Wert v verlaert, elc slaets [9]) wel ga
Van woorde te woorde, wy zijns oorcondere [10])
De materie sal v ontdecken wondere
Hoe de gheleerde, seer onuersaecht
Gods woort begheerden te brenghen tondere
Met verbieden, veruolghen, tsy Gode geclaecht.

---

1) Geraect, getroffen (Hoogduitsch: gelungen).
2) Met nadruk uitgesproken.
3) Bedrog.
4) Snoodheid, booze daad. — In weerwil van vervolging en bestrijding behield het Woord Gods zijne kracht.
5) Verzamelden, vergaderden. De spreker richt zich tot de toeschouwers.
6) Wij.
7) Zijt ontvangende, neemt aan.
8) Niemand in het bijzonder bezwarende of beschuldigende.
9) Slaat het.
10) Kondigen het aan.

Dander.

Dit woort is ons proces [1]) ghewaecht [2]).

Deene.

Dit salmen v speelwijs, hier doen blijcken.
Verstaghet [3]) te rechte eer ghyt thuys draecht [4]).

Deene.

Wel verstaen, doet goet vonnisse strijcken. A iij^r

Dander.

Audientie, silentie, gheeft alle ghelijcken [5]).
Wilt swyghen, om cryghen [6]), trecht bekinnen.

Deene.

Alle spijt, ende nijt, laet van v wijcken
Audientie, silentie, gheeft alle ghelijcken.

Dander.

Wy scholieren, obedieren, der Rhethorijcken
Hoe wel, ons ghestel, is ruyt [7]) van sinnen,
Audientie, silentie, wilt gheuen alle ghelijcken
Wilt swyghen, om cryghen // trechte bekinnen
Hoort en swijcht, wy gaen beghinnen.

1) Onze voordracht, dramatische handeling.
2) Van dit Woord vertelt onze voordracht.
3) Verstaat het.
4) Eer gij er mede naar huis gaat.
5) Allen te gelijk.
6) Om te verkrijgen.
7) Onontwikkeld, onervaren.

A iij^v ¶ Twerck der Apostolen . iij . capittel, drie crepelen biddende voor den tempele, onder welcke een zijnde lam gheboren.

Een crepel.

Och vrienden Gods wilt ons doch beraden
Wy arme ellendighe creatueren.

Een ander crepel.

Ja lieue gheminde menschen, vol ghenaden
Och vrienden Gods wilt ons doch beraden.

Den derden crepel en lam geboren.

Och ia lieue vrienden, wilt ons staen in staden [1]).
Die lijf noch let [2]) en connen verrueren.

Deen crepel.

Och vrienden Gods wilt ons doch beraden
Wy arme ellendighe creatueren.

Dander crepel.

Och nemmermeer ghesont teenigher vren
Mer vol errueren, en grooter onureden.

Deene.

Och siet ons hier sitten.

Dander.

Ja hier ter steden [3]).
Met seerighen leden, vol onghesonden [4]).

Deene.

Wie sal ontfarmen [5]) te desen stonden.
Ons deerlike wonden, met grooten smerten
Och gheeft doch wat vrienden.

---

1) Te hulp komen.
2) Lid.
3) Op deze plaats.
4) Krankheden.
5) Zich ontfermen over.

Dander.

Ey ia toch deuote herten [1])
Dat [2]) God uwer ouders sielen ontfarmen, moet.

Crepel gheboren. A iiij^r

Och een schamel pennincxken my arme, bloet
Die alle mijn ghesontheyt hebbe verloren
Want van moeders lichaem ben ick gheboren
Dus crepel en lam van mijn ionghe daghen.

Deene.

Ey goede herte [3]) aenhoort ons claghen
Ontfarmt ons plaghen [4]), die ghy muecht sien.

Dander.

Ey lacen een pennincxken onder ons drien
Ghy goede lien, laet v niet verdrieten.

Gheboren crepel.

Och vrome borghers laet ons ghenieten
Een schamel almoese wt charitaten
Op dat v God nemmermeer en moet laten
Onghetroost van dat ghy begheert.

Deene.

Ey isser niemant die ons pijne deert
Die wat onbeert [5]), wt broederlicker minnen.

Dander.

Och armen wy en mueghen [6]) gheen broot gewinnen
Ons wonden van binnen, zijn al verrot
Och een schamel pennincxken.

Deene.

Och Heere God.
Ten helpt, wat wy [7]) de hant wt steken.

---

1) Gij vromen.
2) Opdat.
3) Gij weldadigen.
4) Erbarmt u over onze rampen.
5) Missen wil.
6) Kunnen.
7) Het helpt niet, hoe wij ook.

Dander.

Wat lieden comen ons ghinder ghestreken [1])
Sy schijnen ontsteken, in liefden vierich.

Deene.

Wat eerbaerder wesen.

A iiij^v

Dander.

Siet hoe manierich
Sy zijn obedierich // tegen malcanderen.

Gheboren crepel.

My dunckt dat sy haer wesen veranderen
Laet ons met den anderen, roepen ghelijcke.

Deene.

Och ia vrienden [2]) dat v God van hemelrijcke
Moet loonen in zijn eewighe vruecht
Doet v charitate [3]).

Dander.

Ey ia doet toch v duecht [4])
Van dat ghi muecht [5]), aenhoort ons wenschen.

Deene.

Siet doch, wat drie arme menschen.

Dander.

Ey lacen vol honghers met ydelpenschen.

Deene.

Wy en hebben te drincken noch te eten.

Gheboren crepel.

Och vriendekens dus heb ick mijn leuen versleten
Dus deerlic gheseten, al crepel en lam,
Sint dat ick eerst ter werelt quam,
Noyt armer mensche gheboren van vrouwen.

1) Wenden zich naar ons toe.
2) Gesproken tot de nieuw aangekomenen.
3) Geeft een aalmoes, een bewijs van naastenliefde.
4) Betoont uwe deugd.
5) Naar vermogen.

Petrus.

Vriendt wilt ons te recht aenschouwen,
Of wy oock souwen [1]) // hebben eenighe schat?

Gheboren crepel.

Och goede mannen gheeft doch wat,
Tsy dit oft dat, oft anders yet.

Petrus.

Goudt oft siluer en heb ick niet, [A v^r]
Maer dat ick hebbe, verstaet mijn meenen,
Dat gheue ick v, verstatet bediet [2]),
Niet ick, maer God salt v verleenen,
Inden name Jesu van Nazareenen,
So staet op, ende wilt wandelen ter stont,
Ontfanct v crachten in armen in beenen,
Danct God almachtich ghy zijt ghesont.

Deene.

Beyt [3]) wat dinghe sie ick?

Dander.

Sus [4]) houdt uwen mont,
Certeyn hier sal wonders wesen.

Deene.

Waer henen vrient?

Gheboren crepel.

Siet doch ick ben ghenesen,
Mijn leden gheuoel ick cloeck en sterck.

Dander.

Noyt vremder dinck.

Deene.

Noyt wonderlijcker werck.
Sgelijck en hoorde ic noch en sach ic nie.

1) Zouden.
2) Verstaat de beteekenis.
3) Wacht.
4) Sul, onnoozele.

Gheboren crepel.

Ontbeyt [1]) ist oock gheen fantasie,
Wat neent [2]), ick ben mijn leden machtich,
Mijn beenen om wandelen worden crachtich,
Dits emmer warachtich, wie seyt daer teghen?

Joannes.

Doer den name Jesus hebdijt vercreghen,
In welcken veruult is met corter verhalicheyt,
[A v^v] Heel Moyses Wet, tot smenschen salicheyt
Dies moet hem eewich lof gheschien.

Gheboren crepel.

O weerdighe mannen wilt my bedien,
Tverstant uws woorts, door denseluen name,
De welke my therte schenct sulck verblien,
Dat ics wy [3]) wt te spreken schame.

Petrus.

Jesus van Nazareene voor God bequame,
Warachtich Messias van elcken begheert,
Mensche gheboren, en aen tscruycen rame [4]),
Ghestoruen, soot [5]) was ghepropheteert,
Vanden Vader almachtich gheglorificeert,
Warachtich verrijsende vander doot,
In desen sidy [6]) gheremedieert
Van allen v ghebreken cleyn ende groot.

Gheboren crepel.

Lof soete name Jesus minioot [7]),
Lof crachtighe name vol van vertuyt [8]),
Lofweerdighe name hemels broot,
V moet gheschien een eewich saluyt.

---

1) Wacht.
2) Wel neen het.
3) Lees: mij.
4) Aan het hout van het kruis.
5) Gelijk het.
6) Zijt gij.
7) Lief, beminnelijk.
8) Virtus, kracht.

Joannes.

Desen name alleene den hemel ontsluyt,
Door hem spruyt, deewighe iubilacie,
Want hy is tsuyuer leuende conduyt [1]),
Als fonteyne van die goddelijcke gracie.

Gheboren crepel.

O God almachtich in shemels stacie,
V willen wy eewich lof bewijsen,
V vallen te voet met suspiracie,
Om uwen name te louen en te prijsen.

Petrus knielende. [A vi^r]

Lof Vader, wiens ader, alle menschen spijsen,
Door twoort, ghehoort, tot menighen steden [2]),
Twelck leuen, can gheuen, den gheest doet rijsen,
Van binnen, wt minnen, in gheloouicheden.

Joannes.

Lof puere, natuere [3]), die daelde beneden,
Gheboren, om tverloren, menschelic saet,
Door tsteruen, te eruen [4]) // die plaetse van vreden,
Lof Christe, du biste, ons toeuerlaet.

Gheboren crepel.

Lof weerdighe, rechtueerdighe, Aduocaet,
Door wien, ons lien, is ghesonden
Den gheest, en keest [5]) // der schriftueren graet [6]),
Het cleene, ghemeene // volck hebt ontwonden [7]).

Petrus rijst op.

Mijn broeders, in de name Jesu hebdy vonden
Ghesontheyt van al v lijden cranck,
Staet op, ende gaet in vreden ontbonden,
Den seluen name segghende eewich danck.

---

1) De ware gids, de rechte weg.
2) Op vele plaatsen.
3) Christus.
4) Door den dood voor de menschheid te verwerven.
5) Kern.
6) Kern, pit.
7) Ontcijferd, ontvouwd.

Gheboren crepel.

Neen v blyuic by [1]) mijn leuen lanck,
En ghijt my iant [2]), in den naem des Heeren.

Joannes.

Neemt in Gods name uwen ganck.

Gheboren crepel.

[A vi^v] Neen v blyuic by mijn leuen lanck.

Petrus.

Aen ons en vindy bedroch noch vanck [3]),
Niet dan de waerheyt wy en leeren.

Gheboren crepel.

Neen, v blyuic by mijn leuen lanck,
En ghijt my iant, in den naem des Heeren,
Men seyt met den goeden ist goet verkeeren.

₡ Twee lieden wtcomende, daer den eenen heeft tmirakel sien gebueren ende dander niet.

Deene.

Ick en machs niet [4]) ghelooouen, ic segt goet ront.

Dander.

En sach ickt niet, het is de selue man.

Deene.

Alsulcken menschen te maken ghesont,
Ick en machs niet ghelooouen, ic segt goet ront.

Dander.

Siet vrient al dedet [5]) .xxv. pont
So hebdy onghelijck, maer wat ist dan.

Deene.

Ic en machs niet ghelooouen, ic segt goet ront.

---

1) Ik blijf bij u.
2) Gunt.
3) List.
4) Ik kan het niet.
5) Al ging het om.

Dander.

En sachs ickt niet, het was den seluen man.

Deene.

Het is onmoghelijc.

Dander.

Wat leyt daer an [1]),
Wie weet hoe dattet gaet te wercke.

¶ Den derden wtcomende, om dander te bekijckene.

Den derden.

Hoe staet ghy dus en kijft inden kercke,
Wat meyndy te sitten in een ghelach [2]).

Deene.

Tis twonderlicste dinck datmen oyt sach,
Ick en sach mijn daghe sulck practijcke. [A vij^r]

Den derde.

Wel wat dinck issere?

Dander.

Noyt dierghelijcke.
Noyt mensche en mochte meer beteghenen [3]).

Deene.

Waert dat ghy wist ghy soudt v seghenen,
Ja metten voeten euen gheringhe [4]).

Derden.

Ja wat isser gheschiet?

Dander.

Vraechdy wat dinghe,
Men soudt met redenen nau wtlegghen.

Derden.

Ey segghet my doch.

---

1) Wat komt dat er op aan.
2) Eene herberg.
3) Ontmoeten.
4) Snel.

Deene.

Wat en is niet om segghen [1]),
Ghy en wares oock niet te gheloouen machtich.

Derden.

Ist dan een lueghene?

Dander.

Neen tis meer dan warachtich,
Den man is ghesont, het sy hoet sy,
Ick kenne den man wel.

Deene.

Noch blijft hyer by,
Maer tsal een ander zijn also ic waende.

Dander.

Nv siet sy comen hier tsamen gaende,
Ist niet den man oft heb ick ghemist.

[A vij^r] Deene.

En sou hijt ock wesen?

Dander.

Ick segghe hy ist.
Ende anders niemant ick segt v plat.

Derden.

Beyt hy is dit niet die voor den tempel sat,
Ende heefter gheseten der iaren elue.

Deene.

Het is warachtich de selue,
Dat sie ick wel, ick gheeft verloren.

Dander.

En was dees mensche niet lam gheboren,
In armen, in beenen, dat elck deerde.

Deene.

Ja hy, en noyt en steldy voet op de eerde,
Sijn leden hy niet te deghe [2]) en roerde.

1) Wat men niet onder woorden brengen kan.
2) Zeer, sterk, veel.

Dander.

Ist hy niet diemen lancs der straten voerde.

Derden.

Is hy dit niet die voor den tempel plach
Te ligghen en bidden dach voor dach,
Soo langhe als ick mach, ghehoghen [1]).

Dander.

Hy ist segghic sonder loghen,
Ende beyde dese mannen te gader
Hebben hem ghenesen.

Derden.

Dese mannen.

Dander.

Ick segghe tis waer,
Ick sacht aldus gheschieden vlus [2]). [A vij^r]

Petrus.

Ghy mannen van Israel hoe verwonderdy v dus,
Dat ghy desen mensche ghesont siet gaen,
Ten is duer ons niet, maer den naem Jesus
Daer duere heeft dese cracht ontfaen,
God van Abraham, wilt dit verstaen,
Heeft Jesum zijn sone dus gheglorificeert,
Den welcken ghy hebt versaect verraen,
Voor Pilatum veracht ghenegeert,
Ghy hebt den onnoselen gheaccuseert,
Roepende den dootslagher [3]) te behouden tleuen,
En den schepper des leuens ghecondempneert,
Den welcken verrijsende God heeft verheuen,
Wy zijnt die hier ghetuyghe af gheuen,
Want door tghelooue en warachtich betrouwen,
Sijns heylighen naems, heeft desen beseuen [4]),
Al sulcke ghesontheyt als ghy muecht schouwen,
Maer nv so weet, ghy mannen en vrouwen,
Dat ghi doer onwetenheyt sulcs waert bedocht,

---

1) Mij kan herinneren.
2) Fluks.
3) Barabbas.
4) Verleden deelwoord van beseffen, d. i. gewaarworden, merken.

Als uwe gheleerde diet weten souwen [1]),
Maer de prophetie moeste zijn volbrocht,
Daer omme mijn broeders zijt nv gherocht [2]),
Met leetschap [3]) wilt uwe herten bekeeren,
Op dat v sonden worden ontknocht [4]),
Doer tghelooue in Christum twelck wy v leeren,
Desen Prophete als een Heere der heeren,
Is wtghesonden, so Moyses wtleyt,
Segghende, wie zijn woorden onteeren
Die blyuen verloren inder eewicheyt,
In allen Propheten men vindt tbescheyt,
[A vij^v] Dese daghen present, dus weest verblijt,
Want in dit saet, so God tot Abraham seyt,
Werden alle menschen ghebenedijt,
Mijn broeders die Israelyten zijt,
Tot wien eerst God zijn sone sant,
Die v ghebenedijt heeft ende bevrijt,
Door tlyden zijns doots aen tcruyce geplant,
Laet v dese sake gaen int verstant,
Ende wilt beweren [5]) v sonden swaerheyt,
Ghelooft ghy in Christo uwer sielen pant,
Ghy wort salich, so schriftuere claer, seyt,
Wel hem die ghelooft in deewighe waerheyt.

Deene.

O God die woorden beroeren mijn sinnen,
Van binnen, beghint my therte te knaghen,
Tbeclaghen, mijn sonden swaer in tbekinnen,
Beghinnen, conscientie inwendich te plaghen,
O ick kenne my schuldich door mishaghen,
Tghewaghen, ws woorts heeft my duerstreden,
V reden, des waerheyts wil ick draghen,
Mijn daghen, beweenen mijn quade zeden.

Derden.

O weerdighen naem vol weerdicheden,

---

1) Moesten.
2) Op uwe hoede.
3) Berouw.
4) Losgemaakt, vergeven.
5) Bevestigen, bekennen.

Ter steden [1]), wilt [2]) ons hier beraden,
Versaden, met twoort der hoogher vreden,
Ons ghebeden, en wilt niet versmaden.

Joannes.

Ghy mannen van Israel weest onbeladen [3]),
V misdaden, beweent tis rechte penitencie,
V conscientie, wort suuer door Gods ghenaden,
Die paden, der schriftueren gheuen apparencie.

Petrus. B ir

Jesus van Nazareene die in v presencie,
De violencie, des doots droech ootmoet [4]),
Wiens bloet, precieus vol der excellencie,
Die essencie, des Vaders so heeft versoet [5]),
So dat in hem alle sonden zijn gheboet.

Deene.

Wy ghelooouen te samen v woorden soet,
Want uwe sprake de siele duerkerft.

Dander.

Tbewijsen ws woorts perfectelic doet,
Dat wy ghelooouen v woorden goet.

Derden.

Al hebben wy gheleeft in sonden verwoet,
Die ten haluen weder keert, niet heel bederft.

Deene.

Wy ghelooouen te samen v woorden goet,
Want uwe sprake de siele duerkerft,
Wel hem die int ghelooue sterft.

ℭ Twee Sinnen wtcomende deene ghenaemt Valsch Propheet, ghecleedt met schaepsvachten, ende voor hem hebbende eens coopmans meerse [6]), ende daer in brieuen van schilderye, &c. Dander

---

1) Op deze plaats zelf.
2) Wil.
3) Laat u niet terneerdrukken.
4) Ootmoedig.
5) Placavit, heeft verzoend.
6) Mars, mand.

ghenaemt Schoon ypocrijt, gecleedt met wit laken, ront omme met rollen behanghen daer alle duechden in gheschreuen zijn, te weten, gehoorsaemheyt, reynicheyt, ghewillige, armoede, ootmoedicheyt, soberheyt, deuocie, abstinencie, vasten, ende onder tcleet sal hy ghecleedt zijn ghelijc een duuel, met rollen gheschreuen de con-
B iv trarie zon-//den van de voorseyde duechden &c.

Valsch Propheet.

Waer ligdy nichte [1]?

Schoon ypocrijt.

Wat rampe [2] soudic legghen [3].

Valsch Propheet.

Steect wt v visage.

Schoon ypocrijt.

Wat isser te waghene [4]?

Valsch Propheet.

Toocht [5] v aensichte.

Schoon ypocrijt.

Wel by gans daghene [6].

Valsch Propheet.

Waer ligdy nichte?

Schoon ypocrijt.

Waer soudic legghen?

Valsch Propheet.

Comt wt int lichte.

Schoon ypocrijt.

Wel wat isser te segghen.

---

1) De Schoon ypocrijt heeft eenigszins het voorkomen eener vrouw.
2) Wat drommel.
3) Liggen.
4) Berichten (Welk nieuws is er?).
5) Steekt uit.
6) Een vloek. Gans is eene verbastering van God.

Valsch Propheet.

Ick weet seck rage [1]).

Schoon ypocrijt.

Wat weet ghy te claghen.

Valsch Propheet.

Waer ligdy nichte.

Schoon ypocrijt.

Wat rampe soudic legghen.

Valsch Propheet.

Steect wt v visage.

Schoon ypocrijt. B ij r

Wat isser te waghene.

Valsch Propheet.

Gans peert [2]) tis wel een sake [3]) te vraghene,
Want tis beclaghene [4]) ionck ende oudt.

Schoon ypocrijt.

Ick segghe dat ghy soudt // doer mijnen coudt [5]),
Inden hemel een gat slaen,
Ja wist ghijt.

Valsch Propheet.

Wat rampe soudy my langhe laten staen,
Oft suldy my achten als een dwaes verghect.

Schoon ypocrijt.

Waer omme cousin.

Valsch Propheet.

Om dat ghy my nv niet perfect
De sake ontdect, van uwer quellinghe.

---

1) Zeg: razende.
2) Stopwoord.
3) Wel de moeite waard.
4) Om te beklagen.
5) Als gij wist, wat ik te zeggen heb, zoudt gij een gat in de lucht slaan.

Schoon ypocrijt.

Tis al bedoruen pap en wellinghe [1]),
Wy blyuen in stellinghe [2]), als arme calanten.

Valsch Propheet.

Ende waeromme dat

Schoon ypocrijt.

Maer dese nieuwe predicanten,
Die als truwanten [3]), ons heeren, onteeren,
Ende Teuangelie met haren leeren, vermeeren,
Dus int verseeren [4]), verkeeren, de simpel ghemeente.

Valsch Propheet.

Ja dats voor ghemeente, en groote vercleente [5]),
Men soudse tghebeente, stooten ontsticken [6]).

Schoon ypocrijt.

B ijv Wy sullen den hoop noch so verlicken,
Ick salder op micken // recht als een draet,
Ick weet ghemaect.

Valsch propheet.

Doedy oock.

Schoon ypocrijt.

Ja ick maet [7])
Als ic mijn praet, wil orboren [8]),
Wat dinghe soude men dese duytsche doctoren
Dus laten hooren, J go men sal.

Valsch Propheet.

Tian [9]) so waren onse gheleerden wel mal,
Want haer ghetal, werder by ghehindert.

Schoon ypocrijt.

De prouen [10]) mochter by zijn ghemindert,

---

1) Kooksel.
2) In onze positie.
3) Bandieten, gemeene kerels.
4) Bezeeren, kwetsen.
5) Schade.
6) Aan stukken.
7) Kameraad.
8) Aanwenden.
9) Bij Sint Jan.
10) Preuven, verstrekkingen aan geestelijken.

Want ick segghe v, sindt dat dit volck beghan
Te preken, so verstonden wijf en man,
Al de ghiericheyt van de ghesalfde nacie.

Valsch Propheet.

Wel segt, wat is des volcs predicacie,
Waer is haer fundacie meest opghestelt,
Ist oock wat waer?

Schoon ypocrijt.

Wat neent niet weert datment vertelt,
Maer twort v gespelt, als een wachtere.

Valsch Propheet.

Ende wat dinghe ist doch.

Schoon ypocrijt.

Tis al Christus voren ende Christus achtere,
Ist niet groot lachtere [1]), datse doen verstaen,
Door Christum alleene de salicheyt ontfaen?
Soude [2]) dat so gaen, ten dochte [3]) niet met allen. B iijr

Valsch Propheet.

Ja so moesten smenschen verdiensten vallen,
Dan soude smallen [4]), ons profijt, tbegint mi te verdrieten
Souden wy dat lijden.

Schoon ypocrijt.

Neen wy om peck inden aers te ghieten,
Ick peynse te vernieten [5]), doch den hoop.

Valsch Propheet.

My verwondert hoe sy crijghen dus den loop,
Dat sy den knoop, niet bet en sluyten [6]),
Want tzijn ydioten.

Schoon ypocrijt.

Tzijn ongheleerde ghuyten,
Haer blasen en stuyten [7]), is seer te verstekene [8]).

1) Misdrijf.
2) Moest.
3) Deugde.
4) Verminderen.
5) Vernietigen.
6) Aangezien hunne redeneeringen niet sluiten, niet logisch zijn.
7) Pochen.
8) Verwerpen, verachten.

Valsch Propheet.

En weten sy niet dan van Christum te sprekene,
En altijt te prekene, van tghelooue in hem.

Schoon ypocrijt.

Comt hoort de gheleerde van Jerusalem,
Die hebben een stem, op de stoel te craeyen,
Die schriftuere connen si buyghen en draeyen,
Als papegaeyen, te clappen pleghen.

Valsch Propheet.

Dees visschers hebben inde zee gheleghen,
Daer hebben zijt ghecregen, gheuanghen int net.

Schoon ypocrijt.

Ons gheleerden wetent emmer bet,
Sy hebben de Wet, int lijf gheten [1]),
Moyses boecken, ia alle de Propheten,
Sy connent wtmeten, ia also drooghe,
B iij^v Sy zijn volleert.

Valsch Propheet.

Ja sy alsoo hooghe,
Op een azekens ooghe [2]) // weten zijt te spellen.

Schoon ypocrijt.

Wat zijn dese anders dan ruyde [3]) ghesellen,
Willen zy hem [4]) stellen, te preken int bree.

Valsch Propheet.

Moeyt v met ambachten [5]).

Schoon ypocrijt.

Ja oft vaert weder tzee,
Noyt, a, of b, en leerden sy in scholen.

Valsch Propheet.

Ende wie rampe heeft hem [6]) te preken beuolen
Dus onverholen, dies heb ict verlanghen [7]).

---

1) Gegeten.
2) Zij weten den geheelen inhoud te schrijven op een vlak van den dobbelsteen.
3) Ruwe.
4) Zich.
5) Vermaning tot de nieuwe predikanten.
6) Hun.
7) Dit verlang ik te weten.

Schoon ypocrijt.

En weet ghy dat niet.

Valsch Propheet.

Neen ick.

Schoon ypocrijt.

Sy hebben den heylighen gheest ontfanghen
Met vollen wanghen, dus weet ghy tslot.

Valsch Propheet.

Den heylighen gheest.

Schoon ypocrijt.

Ja.

Valsch Propheet.

Nv en blijfter niet een vercken int cot,
Wat meendy dat God, is so onbekent,
Dat hy synen gheest, tot leeken sent,
So ware hy blent, ende mal gheheel.

[Twee blaadjes weg. De tekst is aangevuld uit dezelfde editie als de titel.] B iiij^r

Schoon ypocrijt.

Soo dede by onsen Bisschop achterdeel,
Die welcke tiuweel, is der geestelijcken staten,
Bewaert voort en maeckt ander Prelaten,
Elck deylende soo hy ghebiet.

Valsch Propheet

Wat, deylt hy den heylighen Gheest?

Schoon ypocrijt.

Dat en segghick niet,
Maer hoet gheschiet, wy latent drijuen.

Valsch propheet.

Maer nepos om byder materie te blijuen
Sullen dese catijuen, noch langhe hakelen?
Sy leeren den volcke, sy preken, sy kakelen,
Sy doen mirakelen, ouer alle ghebreken.

Schoon ypocrijt.

Mochten wijse Neue het preken versteken,
Om ons treken, te wreken, dat ware taccoort,
Want tmeeste spijt gheschiet door ons woort,
Dus dientet versmoort, hier inde bane.
Ick sal ons Bisschop soo raden ick wane,

Sy treckens hen aue, ghy hoort wondere,
Suldy my oock helpen?

Valsch propheet.

Va ia ick bysondere,
Sy comen noch tondere, soo sal ickt coken.

Schoon ypocrijt.

Blaest duyuel blaest, hoe can hijt stoken,
V vierich smoken, noyt argher en quam,
Want Valsch propheet in tschijnen tam,
Van buyten een lam, een wolf van binnen.

Valsch propheet.

O Schoon ypocrijt heylich in minnen,
Seer suyuer van binnen, van buyten wit,
Inwendich met alle boosheden besmit,
Vileynich verhit, verstaet wel dat, pladt.

Schoon ypocrijt.

Ghi wout wel dat ghi al des werelts scat, hadt,
Nemmermeer en is v gadt, sadt, als verckens, die wroeten.

Valsch propheet.

Ende ghy gaet als hadt ghy Godt byden voeten,
[B iij^v] Recht aldus wy moeten, dus simpelijc vliegen
Ende onder dien condt ghy tvolck bedrieghen,
Luegen liegen, men souder henxsten aen binden

Schoon ypocrijt.

Ende ghy condt sduyuels practijcke vinden,
Ende die bewinden, met wercken wtwendich
Die selue vercoopen den menschen allendich,
Dus crijghende behendich, tgoet bouen maten

Valsch propheet.

Ende ghy cont die lieden al schreyende ontpraten.

Schoon ypocrijt.

Ende ghy en maecktse niet dan bueselen vroet.

Valsch propheet.

Ghy schijnt een enghel achter straten.

Schoon ypocrijt.

Ende ghy zijt helsch als schijnende goet.

Valsch propheet.

Ist datmer niet Neue toe en doet,
Dees prekers verwoet met haren dinghen,
Sy sullen ons cluchten int lichte bringhen,
Certeyn wy ghinghen, ten lesten om broot.

Schoon ypocrijt.

Dat en sal niet wesen by gans doot,
Al souder wy om doot, blijuen int zandt.

Valsch propheet.

Tsa Cousijn gheeft my die handt,
Siet by gans landt, ghelooues vry,
Ick sal v helpen.

Schoon ypocrijt.

Daer blijuick by,
Het sy hoet sy, wy doense noch wijcken. [B v^r]

Valsch propheet.

Wel Neue adieu, nv gae ick strijcken,
Wy sullen practijcken, noch thoonen int leste.

Schoon ypocrijt.

Beyt sal hy ooc voor gaen, dat moet ic kijcken,

Valsch propheet.

Nv Neue adieu, nv gae ick strijcken.

Schoon ypocrijt.

Wat dou ick soude selue voren prijcken,
Alsoot mach blijcken, want ick ben die beste.

Valsch propheet.

Nv Neue adieu, nv gae ick strijcken,
Wy sullen ons practijcken, noch thoonen int leste
Gelijcke vogelen trecke geerne tsamen te neste.

ℂ Dat vierde Capittel.

Deene.

Mijn broeders hoe mach v duncken van desen,
Twelck wy verhoorden in dat sermoen?

Dander.

Noyt woorden soe soete lustich ghepresen,
Mijn broeders hoe mach v duncken van desen?

Derden.

Hy heeft mijn siele van binnen ghenesen,
Tverstandt verlichtende in claer bevroen.

Deene.

Mijn broeders hoe mach v duncken van desen,
Twelck wy verhoorden in dat sermoen?

[B v^{v}] Dander.

Och lieue broeders wat sullen wy doen,
Wy die eylacen met pijnen oueruloedich,
Den sone Gods brochten in sdoots prijsoen,
O wee der sonden noyt soo verwoedich.

Derden.

Eylacen wy mochten wel met tranen bloedich
Beschreyen, dat wy de doot noyt accepteerden
Den ontschuldigen Jesu reyn ende ootmoedich
Ende sonder sake soo persequeerden.

Deene.

Twaren onse gheleerden diet ons instrueerden,
Met valsch onderwinden hebbense ons verdooft
Ende siende dat sy hem soo tribuleerden,
Soo volchden wijse als ons leden hooft.

Dander.

Wie hadt ghewaent?

Derden.

Wie hadt ghelooft,
Dat ons gheleerden die heylighe vaten,
Alsoo door nijdt souden zijn berooft,
Van die wijsheyt, ende die waerheyt so te haten?

Deene.

En zijnt niet onse gheestelijcke Prelaten?

Dander.

En zijnt niet die gheleerden inder schriftueren?

Derden.

En zijnt niet die wijste bouen allen staten?

Deene.

Sijnt niet de heylichtste bouen allen creatueren?

[Hier eindigt de aanvulling uit de andere editie.]

Dander. [B vi^r]

En zijnt niet onse gheleerde inder schriftueren.

Derden.

En zijnt niet de wijste bouen allen staten.

Deene.

Sijnt niet de heylichste bouen alle creatueren.

Dander.

Sy zijnt die de werelt houden in rigueren.

Derden.

Sy die hem als meesters vermeten.

Deene.

Sy schijnen rechtueerdich tallen hueren.

Dander.

En si hebben den sone Gods verbeten [1]).

Derden.

Och tis te claghene.

Deene.

Dat moetmen wel weten,
Wee ons daer sulcke inden choor, gaen.

1) Mishandeld.

Dander.

Och armen wie sal nv de waerheyt voor, staen,
Naer dien welcke die [1]) de schrift bekenden,
De waerheyt dus selue veruolghen en schenden,
Noyt meerder allenden [2]), in duysent iaren.

Den gheboren crepel wtcomende.

Och broeders tisser al qualic ghevaren,
Noyt droeuer maren, dan ick bringhe.

Al drye te samen.

Wel wat dinghe issere.

Gheboren crepel.

Vraechdy wat dinghe.
[B vi^v] Mijn handen ick wringhe, met droeuen sanghen [3]).

Derden.

Eylacen waer omme?

Gheboren crepel.

Die Apostolen zijn gheuanghen.

Alle drye.

Gheuanghen segdy.

Gheboren crepel.

Ja gheuanghen

Dander.

Och lacen wacharmen [4]),
Wat mueghen sy quaets hebben ghedaen.

Gheboren crepel

Ick en weet, dese Papen tastense aen,
En si zijn ghegaen, ick en weet niet waer,
Bisschoppen, Prelaten, twasser al te gaer,
Sy grepense daer, si inden tempel stonden
Het volck en leerden.

---

1) Zij, die.
2) Ellenden.
3) Klachten, kreten.
4) Ach armen!

Derden.

Ey valsche honden,
En waert ghy niet ghenoech op den meester verbolghen,
Ghi en moet zijn discipulen ooc veruolgen
Ende die gheuanghen in kerckers legghen.

Deene.

O God en moetmen de waerheyt nv niet seggen,
Men moeter voor lijden als die versmaetste,
Ende dat vande gheleerde.

Gheboren crepel.

Dat is dat alder quaetste,
Dat si de waerheyt souden behoeden,
Maer seluen veruolghen met grammen moeden,
Daer verwoeden, sy meest om al te samen. [B vii^r]

Dander.

Schaemt v ghy gheesteloose wilt v schamen,
Voor God, wiens sone ghy hebt vermoort,
Ende nv veruolcht ghy zijn leden voort,
Ja om Gods woort, ghy duyuelsche kidden [1]).

Derden.

Och laet ons God van Abraham bidden,
Wy die int midden, als doloreuse, stryden
In dese gruwelicke periculeuse, tyden,
Want noyt ter werelt en stont [2]) so qualick.

Deene.

Ja nv onse gheleerden principalick,
Hem seluen dus schalick [3]), teghen de waerheyt setten,
Ende twoort Gods al omme te prekene beletten,
Weduwen verpletten, tstaet te beweenen.

Gheboren crepel.

Ic hope God sal haer ander sinnen verleenen,
Haer herten van steenen, vermorwen versachten.

---

1) Benden.
2) Stond het.
3) Deerlijk, hinderlijk.

Dander.

Dat biddic God met alle mijn crachten,
Want booser gheslachten, men niet en vint.

Derden.

Beschaemt zijnse die de waerheyt verachten,
Dat weet God ende goddelicke crachten.

Deene.

O God en laetse in sonden niet versmachten,
Verlicht haer ghedachten, doer uwen sone bemint.

Gheboren crepel.

Dat biddic God met alle mijn crachten,
Want booser gheslachten, men niet en vint,
[B vij^v] Dan desen staet [1]) wannerse God verblint.

Hier gaen sy binnen.
Valsch Propheet wtcomende.

Also maet [2]) soudemen [3]) den bot vergallen [4]).

Schoon ypocrijt.

Also soudemense leeren kerstanien pellen.

Valsch Propheet.

Ick dochte wel daer soude wat nieus gheuallen.

Schoon ypocrijt.

Also maet soudemen den bot vergallen.

Valsch Propheet.

Sus met gaeget, diet hare vercallen.

Schoon ypocrijt.

Wee die teghen huer ouerhooft stellen.

Valsch Propheet.

Also maet soudemen den bot vergallen.

---

1) Dezen (geestelijken) stand.
2) Kameraad.
3) Moest men.
4) De zaak verbruien, in de war sturen.

Schoon ypocrijt.

Also soudemense leeren kerstanien pellen.

Valsch Propheet.

Preect meer van Christus.

Schoon ypocrijt.

Ja vry als ghesellen, tuwer vromen [1]) // al.

Valsch Propheet.

Tis waer, maer siet watter af comen // sal,
Ghy merct hoe dese twee hebben gheuaren.

Schoon ypocrijt.

I go sy mochten willen dat sy weder tzee waren,
Ende noch in twee iaren, quamen te lande,
Het zijn doch visschers.

Valsch Propheet.

Ja ruyde van verstande,
Ist och niet schande, hoort mijn bedien, [B viii^r]
Dat visschers, weuers, ende ambachts lien,
Men mochs verbien [2]), si altoos studeren
Om die schriftuere te incorporeren,
Maer men sal verstorberen [3]), hoort mijn vermaen // fris

Schoon ypocrijt.

Weet ghi niet hoe den meesten hoop vergaen // is,
Die oyt bestraften [4]) de verheuen, staten.

Valsch Propheet.

Ja sy, al meest moeten tleuen, laten,
Want wy twee cousijns, so elck wel weet,
Als schoon ypocrijt ende Valsch Propheet
Hebben tbescheet [5]), als ghetrouwe noot // vrint.

1) Tot uw nut.
2) Hoe men het ook verbiede.
3) Verhinderen.
4) Berispten, smaadden.
5) Verstand.

Schoon yporcijt.

Wy twee zijn die de rechte doot // vint
Die waerheyt verslindende als struyce // bedocht.

Valsch Propheet.

Wi twee hebben de waerheyt aen tcruyce // geknocht [1])
Wie soude dan moghen [2]) ons beestelicheyt, crancken [3]).

Schoon ypocrijt.

Tis waer, maer wy de gheestelicheyt, dancken,
Want hadden sy ons niet by // ghestaen,
Hondert om een de man [4]) hadden noch vry // gegaen,
Want Pilatus was gheheel int stick verbaest.

Valsch Propheet.

Vry ghegaen.

Schoon ypocrijt.

Ja vry ghegaen.

Valsch Propheet.

Wat den duuel raest,
Lieue als de gheestelicheyt is verwoet,
[B vijʳ] So doense dat den duuel niet en doet,
Al souden sy tbloet, en lijf voor strecken.

Schoon ypocrijt.

En zijnt dan niet onnosel ghecken,
Die dueren [5]) ontdecken, haer boeueryen.

Valsch Propheet.

Het wort haer verleert, hoort mijn bedyen,
Ick weet naer wint de faelghe [6]) // te hanghen,
En hebben wy niet de meeste kaelge // geuanghen,
Ende dander sullen wy wten lande verstoren.

Schoon ypocrijt.

Ick souse siet wel metten tanden schoren [7]),
Van quaetheyt bijtic mijn lippe, noch.

---

1) Gebonden, geslagen.
2) Kunnen.
3) Kwetsen, krenken.
4) Christus.
5) Durven.
6) Falie, geestelijk gewaad.
7) Verscheuren.

Valsch Propheet.

Wat doen ist, sy zijn inde clippe [1]) // doch,
Peynst datser niet lichte en sullen wt raken.

Schoon ypocrijt.

Te minsten gheesselen.

Valsch Propheet.

Ende stellen dander op kaken,
Ende voort tlant verboden byden banne.

Schoon ypocrijt.

Neen, niet bet dan fruytense [2]) in de panne,
So messen [3]) wy ter deghe onse kucken [4]) // grof.

Valsch Propheet.

Juyste, so commer gheen quade strucken [5]) // of,
Ons saken die stonden dan recht int huysken.

Schoon ypocrijt.

Hoe soudick lachen int vuystken.

Valsch Propheet.

Hoe souden verblyden onse pleckenaren [6]).

Schoon ypocrijt.

Daer in cousijn soudick sulck speck, garen
Mochte wy onse boose wille, cryghen.

Valsch Propheet.

Sus, de heeren comen, laet ons stille, swyghen,
Ende snoeren ons mont een luttel vertrecx [7]).

Schoon ypocrijt.

Hola, des summus Pontifex
Annas, Cayphas, Johannes, Alexander,

1) Knip, val.
2) Braden ze.
3) Mesten.
4) Kuikens.
5) Verkeerd nageslacht.
6) Vilders, beulen.
7) Een korte poos.

Sacerdoten, Leuiten, en ander
Scriben, Phariseen tgheheel ghetal.

Valsch Propheet.

Swijcht seg ick v.

Schoon ypocrijt.

Ick segghe ick sal
Gaen duycken int dal, recht als ick spit, wende
Op desen hoeck.

Valsch Propheet.

En ick op dit, ende
Dus van besyden stoken al hier
Al blasende sietmen bernen tvier.

¶ Wtcomende Annas opperste Priester ende Cayphas, Joannes, Alexander als gheestelike heeren ghemaect.

Mijn heeren al tsamen by een versaemt,
Wilt hooren een sake, alsoot betaemt,
Dit volck ghenaemt, van Galileyen,
Sy preken den name Jesus onbefaemt,
Dies is ons schade, en worden beschaemt,
Ja en gheblaemt, hoe dat wy vleyen.

C i^v Cayphas.

Tis soo mijn Heeren, die welcke hier quaemt,
Die sake heeft haer [1]) ontaemt [2])
Wt drucke gheplaemt [3]), met groot beschreyen,
Daer moeste eenen raet, in zijn gheraemt [4]),
Ende dat beschaemt, veriaecht vertreden.

Joannes.

Doer haer hebben wij schaemte gheleden
In onsen offerhanden aen allen syden,
Ende waert dat wy daer toe [5]) niet en deden
Wy mochter noch meerder schade by lijden.

---

1) Hun.
2) Niet betaamd.
3) Verlost.
4) Daartegen moest raad geschaft worden.
5) Daaraan, daartegen.

Alexander.

Men salt haer verbieben tot desen tijden,
Ende ist dat sy ons ghebot versmaen,
Men salse met correxie castyden
Oft dooden, soo wy den meester [1]) hebben ghedaen.

Annas.

Die twee [2]) die ghisteren waren gheuaen [3]),
Van stonden aen, haeltse sonder cesseren,
Ick salse met sulcken dreyghen aengaen
Datse wel saen, gracie sullen vermoderen.

Cayphas.

Men salse scherpelic examineren.

Annas.

Men salse straffen alsoot behoort.

Cayphas.

Men salse tpreken doen remedieren.

Annas.

Ja van Christus verbieden te spreken een woort.

Cayphas.

Hier comen sy beede te gader voort,
Metten ghenen diese ghisteren ghenasen C ijr
Voor de tempel aen de Speciose poort,
Dus sy hem met huere toueryen belasen.

Annas.

Ghy Galileesse ydioten, ghy arme dwasen,
Wie maect v soo stout oft rebel,
Dat ghy van desen Christum gaet rasen,
Wie heeft v daer af ghegheuen tbeuel.

Petrus.

Ghy Princen Seignoren van Israel,
Ist dat wy heden staen ter examinacie

1) Christus.
2) Petrus en Johannes.
3) Gevangen genomen.

Van daer wy goet aen deden en wel,
Als desen ghenesende doer Gods gracie,
Soo sy v kenlic te deser spacie
Dats doer Jesum van Nazareene,
Die ghy ghedoot hebt met schandalizacie,
Maer van God verwect vander doot alleene,
Dats doer Jesum, en anders gheene,
Vercreghen heeft tgaen ende der ghesontheyt cracht,
Want hy thooft is ende den steene
Van v lieden verworpen ende veracht,
Want gheen salicheyt en isser dan door zijn macht,
Noch de mensche eenen naem ghegeuen
Daer de salicheyt mach in zijn ghewacht
Dan in den naem Jesu Christi verheuen.

Cayphas.

Leytse tersyden hier beneuen,
Men salse leeren spreken soe bout,
Wie heeft v visschers dat inghegheuen,
Dat ghy de Heeren soo antwoorden sout.

C ijv ☙ Hier leytmen Dapostelen binnen.

Annas.

Mijn Heeren, soot blijct menichfout,
Sy blijuen by haer opinioene,
Ick segt v waerlick ionck ende oudt,
Ons staeter seker wat toe te doene.

Cayphas.

Sy blyuen int spreken euen coene,
Dees ongheleerde, tgheeft my wondere,
Ons berispende met wijsen sermoene,
Ick duchte wy blyuen alle tondere [1].

Joannes.

Ende oock by dit mirakel bysondere
Sal tvolck gheheel worden van ons ghewent,
Men machs niet wreken [2], ick bens oorcondere [3],
Want gheheel Jerusalem so ist bekent.

---

1) Wij delven het onderspit.
2) Loochenen.
3) Er getuige van (Ik verzeker het).

Alexander.

Mijnen raet soude hier zijn int parlement
Datmen tvolck scherpelic verbiet
Van Christum te preken hier ontrent
Sonder te spreken een woordeken niet.

Annas.

Brengtse my weder, dats mijn ontsiet,
Ick sal haer met vierigher affectien
Auiseren, in dient noch meer ghschiet,
Sy sullent ontgaen met sware correctie,
Hoort Galileesche, die onder die protectie,
Vanden name Jesus dus tvolck verleyt,
Wy ghebieden v ende al v sectie
Dat ghi denseluen niet meer en verbreyt,

Petrus.

Mijn heeren oordeelt ghy selue tbescheyt C iij^r
Als oft wel recht ware ende ghelijcke
Dat v ghebot meer hielde ghereyt [1])
Dant doet God almachtich van hemelrijcke.

Joannes.

Twelck by [2]) int openbare publijcke
Selue hebben ghesien met onsen ooghen
Als warachtighe waerheyt autentijcke,
Hoe souden wy dat gheswyghen moghen?

Cayphas.

Siet, wy en willent niet langher ghedoghen
Hier af te spreken cleyn oft groot,
Ende doedijt, tis seker ongheloghen,
Soo suldy selue steruen den doot,
Maer nv laetmen v vry gaen ende bloot,
Wacht v voort aen in onse landen,
Ofte anders comdy weder inden noot
In grooten lasten ende in swaren schanden,
Wee v comdy weder in onsen handen.

¶ Gaet binnen Petrus, Joannes, den gheboren crepel blyuende buyten.

---

1) Meer gehoorzaamheid verwierf.
2) Lees: wij.

Gheboren crepel.

Eylacen ouer dese beclaghelicke saken,
Noyt soo te wets [1]), wy arme sondighe
Wat sullen wy simpele nu gaen maken,
Wy blyuen int net als den dootwondighen.

Petrus.

Waer omme mijn broeder.

Gheboren crepel.

Och wie sal ons vercondighen
C iij^v Twoort Gods, en want ons heeren wederspannich
V verbieden, als die vreetmondighe [2]),
Soo ick dat hoorde openbaer planich [3]).

Petrus.

Twoort Gods blyuen wy altijt vermanich,
Gods woort is eewich bouen allen dinghen,
Twoort en was noyt yemant onderdanich,
Twoort Gods als God moet bouen dringhen.

Joannes.

Niemant en mach Gods woort bedwinghen,
Want God is twoort, soo schriftuere proeft,
Dit woort salmen roepen ende luyde singhen,
Niet achtende al wortmen daer doer bedroeft.

Petrus.

Jesus weet wel wat ons behoeft,
Als schaepkens moeten wy onder die woluen verblyden
Met de waerheyt in ons herte ghegroeft,
Daer af niet scheydende in eenighe tyden,
Want niet saligher dan voor de waerheyt lijden.

Gheboren crepel.

Laet ons God ghebenedijden,
Dat wy ghecomen zijn in Syon,
Vwe broeders met groote begheerte vermijden,
Verwachtende wiens zins niet druckich bemoen.

1) Verlegen, beschaamd.
2) Wier mond vrede verkondigt.
3) Duidelijk.

Joannes.

Hier comt ons te ghemoete naer mijn bevroen,
Andreas, Jacobus, tsamen presentelic,
Ons herte verhueghen sal doer tsermoen,
Dus laetse groeten diligentelic.

Petrus.

Dat woort des Vaders eewich excellentelic,
Wilt v mijn broeders in God conforteren. C iiij^r

Joannes.

V moet beschermen met machte potentelic,
Dat woort des Vaders eewich excellentelic.

Andreas.

O minnelicke broeders, die ons puer mentelic
Verhuecht, doer een inwendich consoleren.

Petrus.

Dat woort des Vaders eewich excellentelic,
Wil v mijn broeders in God conforteren.

Jacobus.

Dus weertste broeders doer groot impereren,
Sijt willecome binnen deser waranden.

Andreas.

Willecome die om de waerheyt te defenderen,
Gheweest hebt eylaes in smenschen handen.

Petrus.

Mijn broeders bereedt v als de vayllianden [1]),
Teghen de tanden, der woluen bloetghierich,
Want Gods ghenaden vol soeter playsanden [2]),
Sal onse vyanden, noch maken obedierich [3]).

Joannes.

Die Schriben en Pharizeen seer onmanierich,

1) Dapperen.
2) Geneuchten.
3) Gehoorzaam.

Willen quadertierich, Gods woort omvallen [1]),
Swaer dreyghementen sy zijn versierich [2]),
Verbiedende seer ghierich, daer af te callen.

Petrus.

Met grooten tormenten si ons ouervallen,
Oft wy moeten Gods woort vertyghen [3]),
Maer wy achten haer als vande mallen,
Niet willende met allen, de waerheyt swyghen.

C iiij[v] Andreas knielende.

O Heere en God, v moet toenyghen
Hemel ende aerde, als die volmaecste,
Ende al datter is in sweerels beryghen [4]),
Als eewighe waerheyt, eewighe onuersaecste [5]).

Jacobus knielende.

Heere die doer Dauid uwen kinde spraecste,
De Coninghen der aerden ende Princen quamen
Grymende, als de nydighe duerblaecste,
Teghen haren Heere en Cristum vol vramen [6]).

Joannes knielende.

Siet Heere, nv comen als stekende bramen [7])
Teghen uwen sone, als de gheexalteerde
Herodes, ia Israel ende Pilatus tsamen
Om te doene dat ghy predestineerde.

Andreas.

Aensiet nv Heere, niet als de gheinflammeerde,
En gheeft ons doch macht ende virtuyt
Te continueren, twelck v woort fundeerde
De kersten kercke v wtuercoren bruyt,
Want doer twoort alleen salich spruyt.

Petrus knielende, segghende tpater noster.

Onse Vader die inden hemel wijt

1) Verstrikken, omsingelen.
2) Verzinnen zij.
3) Vertrekken, de verkondiging uitstellen.
4) Grenzen.
5) Getrouwe.
6) Gunst, genade.
7) Wespen.

Sijt, laet uwen naem ter deser tijt
Ghebenedijt, zijn gheheylicht gheexalteert.
V rijcke, twelck onse siele bevrijt
Sobijt, sy ons een toecomende iolijt,
Den strijt, verstaende daer tveesch [1]) domineert.
Vwen wille die inden hemel triumpheert,
Regneert, ouer uwen hooghen vermaerden
Vol waerden, in liefden gheconsolideert, [C v[r]]
Impeteert, de sulcs te gheschiene op der aerden.
Ons daghelics broot wy oyt begaerden
Taenvaerden, gheeft ons tot reconfortacie,
De gracie, uwer woorden die ons verclaerden,
Tvolhaerden, in uwes woorts predicacie.
Vergheeft ons schuldighe continuacie,
Doet gracie, so dat wy die ons misdaden,
Gheen paden, en leydt ons van temptacie,
Darguwacie, ws toorns en laet niet schaden,
Maer Heer verlost ons vanden quaden.

Joannes.

Amen, o Heere vol van ghenaden,
V wsort wy een eewich lof toe schrijuen.

Andreas.

V glorie moet hemel ende aerde versaden.

Jacobus.

Amen, o Heere vol van ghenaden.

Joannes.

Wilt ons met uwer gracien beraden,
Op dat v woort mach bouen dryuen.

Petrus.

Amen, o Heere vol van ghenaden,
V woort wy een eewich lof toe schrijuen,
Want Gods woort sal inder eewicheyt blyuen.

Valsch Propheet.

Tis al claer kaentken.

---

1) Lees: tvleesch.

Schoon ypocrijt.

Wa trouwen iaet [1])

Valsch Propheet.

Nv dan niet meer.

[C v^v] Schoon ypocrijt.

Ja wort dan vroet.

Valsch Propheet.

Laet craeyen thaenken.

Schoon ypocrijt.

Daer staet daer staet.

Valsch Propheet.

Tis al claer kaentken.

Schoon ypocrijt.

Wa trouwen iaet.

Valsch Propheet.

Sy draeyen thraentken [2]).

Schoon ypocrijt.

Dats bier duergaet [3]).

Valsch Propheet.

Maer wacht den keer.

Schoon ypocrijt.

Wat clapt den bloet.

Valsch Propheet.

Tis al claer kaentken.

Schoon ypocrijt.

Wa trouwen iaet.

Valsch Propheet.

Nv dan niet meer.

---

1) In trouwe: ja het.
2) Het kraantje.
3) Daar het bier doorgaat.

Schoon ypocrijt.

Ja voort an voort.

Valsch Propheet.

Wa neue dat ghys niet meer en doet,
Op lijf en goet, dus meer te queteren [1]).

Schoon ypocrijt.

Wa nv sullen sy haer wachten.

Valsch Propheet. [C vi^r]

Ja nv sullen sy beteren,
Hier clappen, cleteren [2]), sal wter maten // baten.

Schoon ypocrijt.

Maer neue.

Valsch Propheet.

Ja watte?

Schoon ypocrijt.

Ist dat sy nv niet haer praten // laten,
Men salse vander straten // platen [3]),
Ick segt v plat.

Valsch Propheet.

Tis waer, en hadden syse niet laetsten ghevat [4]),
Maer segt my wat, sy doen [5]) bedreuen.

Schoon ypocrijt.

Ja, maer twas teerste, twas vergheuen [6]),
Maer wee haer leuen, als si weder den pot // breken.

Valsch Propheet.

En hoe soo?

Schoon ypocrijt.

En hoorde ghy niet van tghebot // spreken,

---

1) Snateren, babbelen.
2) Snateren.
3) Slaan.
4) Hier wordt gezinspeeld op eene gevangenneming van Hervormingsgezinden, die onlangs heeft plaats gehad.
5) Toen.
6) Het werd terstond vergeven.

Hoe datser niet mueghen af clappen en moeten,
Op de groote correctie, ende boeten,
Hooft en voeten, tware al verbuert.

Valsch Propheet.

Ach nv lach ick dat my by na therte schuert,
Hoe si zijn besmuert [1]), noyt sulck beprachen [2]).

Schoon ypocrijt.

Beyt, waer omme lacht ghy?

Valsch Propheet.

En soudic niet lachen,
[C vi^r] Elck mensche mach hem wel ontwaken [3]) // al.

Schoon ypocrijt.

En waer omme.

Valsch Propheet.

Maer hoetment maken // sal,
Verstaet de saken, smal, want wier hier ontrent
Een woordeken kict, hy breecket mandament,
Ende wort gheschent, als een wet brekere.

Schoon ypocrijt.

Ach my dats waer, dies lach ick sekere,
Hoort desen aptekere, wat vreemder condicie.

Valsch Propheet.

Ja trouwen, dan gheschiet de punicie
Al met iusticie, soo dat recht iudiceert.

Schoon ypocrijt.

Wa, dats waer, datmen soo persequeert
Oft corrigeert, en doetse int ghequel // pijn,
Dat is seck [4]) om dat sy tghebodt rebel // zijn,
Ende niet om datse de waerheyt vermeerden.

Valsch Propheet.

Ita cousijn Ita.

1) Hoe hebben zij zich laten verleiden.
2) Grootspraak, gepoch.
3) Oppassen.
4) Zeg.

Schoon ypocrijt.

Dat segghen de gheleerden,
My dunckt ick beghint te beseffene,
Soudtmen soo moghen spelen? [1])

Valsch Propheet.

Ita nepos effene,
Ick weet te treffene, recht als een trammeken,
Al sta ick van buyten als een lammeken,
Ick sette mijn kammeken [2]), naer den stoock,
Ick weet mijn lasuer [3]).

Schoon ypocrijt. [C vij^r]

Soo doe ick oock,
Als ick den roock, binnen der schouwen // houwen.

Valsch Propheet.

Wat ick cant volc met valsch betrouwen // crouwen [4])
Dies therte alle vruecht sonder verdriet // schept.

Schoon ypocrijt.

Ghy vercoopt dat ghy selue niet // hebt,
Ist wonder al bedriechdy tvolc met cluechden [5]).

Valsch Propheet.

Ja wat vercoop ick haer?

Schoon ypocrijt.

Maer alderhande duechden,
Versierde wercken, wtwendighe schijnen,
Vasten, waken, veel ydele mijnen [6]),
En sulck disciplynen, dwaes ende onredelic,
Langhe ghebeden, deuoot en zedelic,
Elcken bestedelic, naer dat zijn ghelt bedraecht.

Valsch Propheet.

Wat ick hebbe te coopen al daermen naer vraecht,

---

1) Goochelen. Met woorden nl., omdat met het verbod iets anders wordt beoogd, dan wordt uitgesproken.
2) Eene uitdrukking, te pas komende bij het schieten met den boog.
3) Wij zouden zeggen: het wit.
4) Kittelen.
5) Prullen, vodden.
6) Nietswaardige koopjes.

Niemant soo versaecht, in sonden verleghen,
Ick vercooper [1]) goede wercken teghen,
Die can ic wtweghen, sonder falen // met schalen.

Schoon ypocrijt.

Ghy weet het boeten tegen het sondich qualen // te halen [2]),
Al te malen, betalen, noyt saken groeuere [3]).

Valsch Propheet.

Wie ick sette inder duechden oeuere,
Om tvolc als proeuere, te leyden seye.

Schoon ypocrijt.

Daer omme en heeft Christus gheen durreye,
[C vij^v] Elck mach hem pueren [4]) het duncke my tsienste [5]),
Van dit volck te coopen een sack vol verdienste,
Al waerdy v thienste [6]), men sal tuwen gerieuen // leuen [7])

Valsch Propheet.

Ja en gheloofdijt niet, men sal v brieuen // gheuen,
Soo sidy bewaert tsy in wat lande.

Schoon ypocrijt.

Oft sy setter haer siele voren te pande,
Dus muechdy ter kuere kiesen blyelick.

Valsch Propheet.

Neemt vryelick,
Men machter op hyelick, vry onbedroghen.

Schoon ypocrijt.

Ey hoeresone hoe hebdy al gheloghen,
Valscheyt gheploghen [8]), ende al om gelt, te tellen.

Valsch Propheet.

Gheloogh͡en.

---

1) Verkoop er.
2) Gij weet de middelen van herstel te halen tegen de kwalen der zonde.
3) Grover.
4) Zich zuiveren.
5) Het schoonste.
6) Al waart gij met uw tienen.
7) Handelen.
8) Gepleegd.

Schoon ypocrijt.

Ja gheloghen.

Valsch Propheet.

Ten ware op de helt, niet [1]) te spellen,
Want onse buyck sy is sduuels maghe,
Soo en is nemmermeer sadt.

Schoon ypocrijt.

Wat dats een plaghe,
Tot gheenen daghe, ick sulck gheschien // sach,
Ende wat eet ghy dan?

Valsch Propheet.

Al datmen met ooghen ghesien // mach,
Goudt, siluer, ende alderande pant,
Coorne, suuel [2]), wolle breng ick aen den cant,
Oft lant, en sant, ten sulcke ruysen // grof [3]), [C vijr]
Brieuen, renten, ia huysen, hof,
Wat meyendy [4]) dat wy al in droomen slapen.

Schoon ypocrijt.

En waer crijchdijt al.

Valsch Propheet.

Met sulcke coopmanschapen,
Alsoo ick v seyde, want elcken begheerse [5]).

Schoon ypocrijt.

Tian [6]) ten is gheen wonder al gaet ghi metter meerse [7]),
V en behoeft gheen keerse, al waert int donckere,
Ghy en sult niet dwalen.

Valsch Propheet.

Ey hoort mijn ionckere,
Hy wil zijn poorte reyn metten lappe // vaghen,

1) Niet half.
2) Zuivel.
3) Met zóó en zóó lange, grove russchen (biezen, rietstengels, gras of heideplanten).
4) Meent gij.
5) Begeert ze.
6) Stopwoord (zie boven).
7) Mars.

Maer dat de lien onder zijn cappe // saghen,
Om te weten wat heylich ghy daer onder zidt.

Schoon ypocrijt.

Wat lettet cleedt [1]).

Valsch Propheet.

Tcleedt is wit,
Reyn, onbesmit, claer als een wolcke,
Maer heffet eens op voor den volcke,
Soo siet, men sal v leeren een ander beghecken.

Schoon ypocrijt.

Ontbeyt sullen wy malcanderen ontdecken,
En maer hier niemant hebben vrelicheyt.

Valsch Propheet het cleedt opheffende.

Ho ho, siet hier de bedecte heylicheyt,
Hier machmen al haer wercken // mercken,
Die soo heylich gaen lans der kercken // percken,
[C vij^v] Binnen [2]) als vercken, smercken [3]), die haer speck // soeten
Alder meest wanneer sy int sleck, dreck // wroeten,
Ende noch haer beck, boeten [4]), om elcken te beclappene

Schoon ypocrijt.

Siet, hy weet van my te snappene,
Maer pijnt te tappene, wt v vaetken // tnat.

Valsch Propheet.

Wie, icke?

Schoon ypocrijt.

Ja, ghy.

Valsch Propheet.

Hoort doch praetken // wat,
Meyt [5]) ghy maetken, dat, hier niet en darf blijcken,
Mijn conste?

---

1) Wat doet het kleed er toe.
2) Van binnen.
3) Smullen.
4) Bevredigen.
5) Meynt.

Schoon ypocrijt.

Wel laet my dan in uwen corf kijcken,
Wat rampe is hier, dats seker schoon.

¶ In den meerse hangende een grooten brief, daer in gemaect eenen wolf met een dyadeem, verslindende huysen, houen, alderhande aertsche dinghen.

Valsch Propheet.

Het is sanctus Lupus ons weerdich patroon,
Wiens edel persoon, is heylich ghesint.

Schoon ypocrijt.

Ho ho, dits Bel den God diet al verslint,
Hier machmen noch v wapen // begapen,
Diet tvolck als onnosel schapen // betrapen,
Om rapen, schrapen, als woluen, die grypen.

Valsch Propheet.

Siet hem seluen byden nuesen nypen,
Wat weet hy strypen, in ander laken // te maken [1]). D ir

Schoon ypocrijt.

Neen ghy weet de saken // te craken,
Ja heel laken, te kaken [2]), ghy zijt gheen dwaes,
Schepen vol corens, ia waghens vol caes,
Ghy cryghende schaes Hollansche koeyen.

Valsch Propheet.

Wa ghi en weet niet dan v met de werelt te moeyen,
Te lecken te loeyen, te suypen, te setten,
Als dan somtijts van onder de dropen te vetten,
Laten cruypen inden netten, ghi condt hoeren // vangen.

Schoon ypocrijt.

So connen wy tvolc met sulcker voeren [3]) // prangen,
Thooft op de schouderen hangen, recht als quansuys
Wy zijn soo heylich, soo reyn, soo cuys,
Wy en hebben gheen cruys, int eynde God weet,

---

1) Andermans goed bij stukjes wegnemen.
2) Wegnemen, inpalmen.
3) Werk.

Maer hoet int heymelic wert becleet,
God weet, tbescheet, van onser vileynicheyt.

Valsch Propheet.

Tfy van sulckdanigher reynicheyt,
Ende noch segdy cleynicheyt, vander heyligher staet.

Schoon ypocrijt.

Nv dat gaet, daert gaet,
Al ghenoech ghepraet, van sulck onderwinsele.

Valsch Propheet.

Wa dits noch maer een beghinsele,
Maer quame dat grootste, dan soudt daer eerst ghelden.

Schoon ypocrijt.

Neen tis ghenoech al comen wy selden,
Dus oft wy ons stelden ende tsamen gingen // springen,
So mochten wy ten eynde ons dingen // bringhen,
D iv Oft den tijdt mochte ons te handt // ontbreken.

Valsch Propheet.

Wy sullen ons geleerde met sulcken brandt // ontsteken
En bysonder den steert bedwinghen,
Op dat sy Gods woort niet en ghehinghen [1]),
Te rechte te spreken in gheender manieren.

Schoon ypocrijt.

Nv neue adieu, ick gaet bestieren.

Valsch Propheet.

Ick salt regieren, tot onsen behoeue.

Schoon ypocrijt

Hebdy my van doene in eenich hantieren.

Valsch Propheet.

Wel neue adieu, ick gaet bestieren.

Schoon ypocrijt.

Soo ick can maeyen, soo can ick colligieren.

1) Toelaten.

Valsch Propheet.

Wy sluytent by rasieren, in onser schroeue.

Schoon ypocrijt.

Nv neue adieu, ick gaet bestieren.

Valsch Propheet.

Ick salt regieren, tot onsen behoeue,
Hoe beter meester seytmen hoe argher boeue.

¶ Het vijfste capittel.

Cayphas.

Mijn Heeren ten staet ons niet te sustineren,
Dat dese lieden noch perseuereren
In preken deuotelic,
Wat raedt, om dit te destrueren,
Ick duchte sy sullen ons schandalizeren,
Dies claghic nootelic. D ijr

Annas.

Om cloeckelic, hier in te consuleren,
Ist notelic, dat wijt al remedieren,
Met machten grootelic,
Want ick hebbe om haerlieden te schoffieren [1])
Veel volcs ghesonden, ten sal niet faelgieren [2]),
Sy en vanghense blootelic.

Cayphas.

Men salse straffelic en niet miniootelic [3]),
Met swaren tormenten doen versmachten,
Want haer misdaet is cryminel dootelic,
Alsoo sy des Heeren ghebodt verachten.

Een Sergiant.

Ghegroet zijt mijn Heeren van grooten machten,
Wy hebben met crachten, als vrome knechten,
Gheuanghen, daer wy langhe naer wachten,
Al sulcke vrachten, connen wy beslechten.

---

1) Overweldigen.
2) Falen, misgaan.
3) Liefjes.

Annas.

Sijn sy gheuanghen?

Sergiant.

Ja sy mijn Heeren.

Annas.

Soo legtse in hechten [1]),
Int gruwelicste, tdiepste van al den tooren [2]),
Alsoo men sulck volck behoort wt te rechten,
Ter stont, want ick en wilse sien noch hooren.

Cayphas.

Waectse nerstelic achter ende vooren
Al desen nacht, tis ons begheeringhe,
Elck is een dief, seytmen, van zijnder neeringhe.

D ij v ℂ Annas en Cayphas gaen binnen, deen Sergiant buyten.

Een ander Sergiant.

Wat rampe waer staen wy naer en beyen [3]),
En zijn de Heeren noch niet vergaert?

Sergiant voorseyt.

Wa ia sy ende werden ghescheyen.

Dander Sergiant.

Wat ramp staen wy daer naer en beyen?

Sergiant.

Nv brengt se hier buyten, men salse leyen
Op tcassement [4]), daer si zijn bewaert.

Dander Sergiant.

Wat rampe staen wy daer naer en beyen,
Als de Heeren noch niet en zijn vergaert.

Sergiant gaet om die gheuanghen.

Nv haeltse hier buyten, hoe stady en ghebaert,
Men salse den staert, noch morghen vernistelen [5]).

---

1) Gevangenschap.
2) Van den geheelen toren.
3) Wachten.
4) Gevangenhok.
5) Men zal hen uitbannen, uit den weg ruimen.

Dander wtcomende met de gheuanghen.

Dit comt van Euangelien en Epistelen,
Al soumense noch droopen met een pinte smouts [1])
Aen een stake.

Sergiant.

Daer toe gauic een duysent houts,
Ende een hondert mutsaerts, coste dat mochte.

Dander Sergiant.

Ick wildemen die menschen ter doot waert brochte
Dat ick de Buel waer van iusticie,
Ick waende te doen sacrificie
Voor God, om den hemel te verweruen.

Sergiant.

Wat sy souden een ghemeente bederuen, D iij^r
Sy moeten steruen // eer yet lanck
Nv climt op.

Dander Sergiant.

Ja inden yseren clanck,
Dits den ganck, nv moetmen v daer // legghen,
Dus hooren si te varen die quaet waer // segghen [2]).
Gaet binnen.

Den crepel voorseyt.

O God die maecte berch en dal,
Tghetal, uwer moghentheyt groot en smal,
Wie sal, dat gronden [3]).
Hoe verdraecht ghy hier int aerdtsche dal,
Al, die v quaet ionden [4]),
Sy die den sone oyt wederstonden,
En vonden, gheen sake om hem duerwonden,
Als honden, verdult [5]),
Die hebben nv zijn Discipulen ghebonden,
Toorconden, doet mijnen lasten vermonden
Ons sonden, hebben schult,

1) Hen met vet bestrijken (om verbrand te worden).
2) Zoo behoort het te gaan met hen die verkeerde dingen spreken.
3) Doorgronden.
4) Gunden.
5) Kwaad.

Och Heere, die hemel ende aerde veruult,
Is dit uwen wille specialic,
Soo willen wyt tot dat ghy troost gheuen sult,
Patientelic verdraghen al duncket ons schalic.

Dander crepel voorseyt.

Hoe vaertet broedere.

Deene.

O broeder al te qualic,
Lacen, Peeter, Joannes, ons predicanten,
Sijn weder gheuanghen onghenalic,
Om dat sy Gods woort te rechte planten.

D iij^v Dander.

God is wondelic in zijn santen,
Sijn woort en wort niet wt ghewiet [1]),
Al zijn seer sterck der menschen gyganten,
Alst hem ghelieft soo maect hyse tot niet,
Hoe dicwils issere hier tot niet gheschiet,
Dat Gods vrienden om de waerheyt leden,
Maer twoort Gods, alstment wel besiet,
En mochtmen noyt verdrucken vertreden.

Deene.

Tis al verloren teghen God ghestreden.

Dander.

Tis al verloren teghen Gods woort gheuochten.

Deene.

Daer teghen en helpt menschelicke reden.

Dander.

Daer teghen en helpen gheen menschelike gedochten

Deene.

Noyt mensche die de waerheyt verdryuen mochten
Wie oyt besochten [2]), van sweerelts beghin.

---

1) Niet uitgeroeid.
2) Wie het ooit beproefden.

Dander.

Tis waer, wat stricken sy besochten
Altijts si gherochten [1]), seluen daer in.

Deene.

Lacen maer onse gheleerde niet te min,
Als valsch Propheet ende schoon ypocrijt,
Preken den volcke naer haerlieder sin,
Dat doetet profijt van eyghen ghewin.

Dander.

Nv moghen sy loopen breet en wijt.

Deene.

Sy leeren tvolck, ick en weet niet hoe. D iiij^r

Dander.

Nv hebben zijt tot haren apetijt.

Deene.

Want deene verbietment, ende dander laetment toe.

Dander.

Gods boden straftmen met wreden moe [2]),
Seer rasch sy den wint in tasschen [3]) steken,
Maer wat dese [4]) segghen, men nemet int goe,
Want niemant en moet daer teghen preken.

Deene.

Och broeders, ic en macher niet meer af spreken,
Wie soude dees boosheyt te vollen bedincken,
Voorwaer God salt noch swaerlic wreken,
Ick sorghe Jerusalem sal noch versincken.

Dander.

Wy willen schiere ons reden mincken [5]),
Twort duyster, den dach gaet ten ende,

1) Geraakten.
2) Moed, zin.
3) Brandstapels.
4) De verkondigers der Roomsche leer.
5) Afbreken.

Den auont beneemt de sonne haer blincken,
Tis tijt dat ick my thuyswaert wende.

Deene.

Eylacen wy blyuen in sware allenden,
Gods weertste Discipulen als de gheboeyde.

Dander.

O Heere troost nv v liefste bekende,
Met uwer ghenaden die oyt [1]) oueruloeyde.

Deene.

Ghy, wiens gracie gheheel daerde bespoeyde [2]).

Dander.

Ghy, wiens macht is west en oost.

Deene.

D iiij^v Ghy, wiens ontfarmen eewich bloeyde.

Dander.

Ghy zijt den vwen een eewich troost.

Deene.

Mijn broeders, hoe wel ons de sake vercoost,
Wy willen elck gaen in ons ghebet,
Den Heere biddende met een sterck propoost,
Ick hope zijn woort blijft onbelet,
Want God zijn vrienden ter noot ontset.
Gaet binnen.

Valsch Propheet.

Wel neefken, ist nv niet wel ghefluyt,
Den bal is ghestuyt, tvinck is in slach [3]),

Schoon ypocrijt.

Al gheraen paepken, tspel is vermuyt.

Valsch Propheet.

Wel neefken ist niet. &c.

---

1) Immer.
2) Besproeide.
3) In het net.

Schoon ypocrijt.

Sy en connen niet wt, ick wets om een duyt,
Sy sullen den buyt, laten voor tghelach.

Valsch Propheet.

Wel neefken, ist nv niet wel ghefluyt,
Den bal is ghestuyt, tvinck is in slach.

Schoon ypocrijt.

Wat salmer mede doen.

Valsch Propheet.

Also men plach,
Eenen haluen dach, eens mede te vieren.

Schoon ypocrijt.

Soudense oock steruen.

Valsch Propheet.

Dat zijn de manieren, [D v^r]
Men salse barbieren, connen pylieren,
Met ruden hantieren // iaet by gans lieren,
Ende daer mede gheuen haren vadates.

Schoon ypocrijt.

Nv nepos adieu gheringbe eer dat laet, es,
Ons Pontificates [1]), in boosheyt verdwenen,
Is hy in ruste.

Valsch Propheet.

Daer moeten wy henen,
Ons werdt ghegeuen een nieu caproen // laken.

Schoon ypocrijt.

Wy sullen hem sulck een visioen // maken,
Datmen hem doen, craken, sal heel okernoten
Met den aerse.

Valsch Propheet.

Wy sullent wel koten [2]),
Twerdt af ghescoten, gheluck wiet raept.

---

1) Het geestelijk hoofd van het huis waartoe zij behooren.
2) Klaarspelen.

¶ Hier sal Annas als opperste Bisschop sitten slapen in eenen setel.

Schoon ypocrijt.

Sidt stille nepos, hier sidt hy en slaept,
Nv wort hy ghecnaept [1]), met fantasien.

Valsch Propheet.

Nv moghen wy hem raden, beuelen, ghebien,
Van desen lien, al dat wy willen.

Schoon ypocrijt.

Ick souse braen [2]).

Valsch Propheet.

Ick souse villen
[D vv] Oft den quaetsten doot aendoen diemen mach versieren [3]).

Schoon ypocrijt.

Ick souse sieden oft leuende quartieren [4]),
Dat ware tbestieren, om huerlierder vercrancken [5]).

Valsch Propheet.

Ick souse sacken [6]), en latense iancken,
Ende sendense alsoo ter zee om plat // vis.

Schoon ypocrijt.

En sidy niet de heylichste die int stat // is,
Thooft van Jerusalem ons eerwaerdichste,
Als Dominus Pontifex, de godlicste rechtuaerdichste
En dese onnardichste [7]), ongheleerde slichten [8])
Sullen die v leeren?

Valsch Propheet.

Wat meenen dees wichten,
Ghy moetter op dichten, een ander musijcke.

1) Beetgenomen.
2) Braden.
3) Verzinnen.
4) Vierendeelen.
5) Om ze klein te krijgen.
6) In zakken stoppen.
7) Domste.
8) Eenvoudige lieden.

Schoon ypocrijt.

Thoont v macht alsoo ghelijcke,
Ghi zijt doch rijcke, ghy mueghet keeren.

Valsch Propheet.

Ghy zijt de ghesalfde, men moet v eeren,
Want Coninghen Heeren, tzijn al boonrussen [1])
By v te rekene.

Schoon ypocrijt.

Ja niet weerdich dat sy cussen
V voeten, en oock sy zijn v onderdaen,
Sy achten v als een God.

Valsch Propheet.

Sy bidden v aen,
Kennende ghy zijt die opperste Magistratus.

¶ Hier salmen laten ouer thooft van Annas den Bisschop een [D vi^r] ronde figuere oft doeck, daer in ghemaect eenen drake met seuen hoofden met diademen oft croonen, daer op sittende een vrouwe costelick verchiert, hebbende inden hant eenen gouden cop &c. mysterium Babylonis Apoc . xvij . cap.

Schoon ypocrijt.

En saechdy niet aen Herodes Pilatus,
Die songhen tractatus, tot uwen voordeel,
Om uwen wille gheuende dat valsch oordeel,
Daer speelden wy ghemeen rechte kuere [2]).

Valsch Propheet.

Ontbeyt [3]) cousijn.

Schoon ypocrijt.

Wel wat issere?

Valsch Propheet.

Siet doch daer daelt een figuere,
Van proper natuere, dats seker ient [4]).

---

1) Stoppels, dingen zonder waarde.
2) Wij maakten samen van de rechtszitting eene komedie.
3) Wacht.
4) Mooi.

Schoon ypocrijt.

Ho ho, het is thematam [1]) dat oude serpent,
Wiens hoornen Gods vrienden oyt [2]) tleuen // roofden.

Valsch Propheet.

Way het is de draken met seuen // hoofden,
Den grooten Antechrist, fel int vervremen [3]),
Wiens hoofden ghecroont zijn met dyademen,
Om God te benemen, zijn glorie dieflick.

Schoon ypocrijt.

Dit is de Babylonsche hoere grieflick,
Ghecleet seer lieflic, om te openbaren // de scharen,
Droncken int bloet der martelaren // te garen,
[D vi^v] Dies haren, dienaren, dus gaen gheperelt.

Valsch Propheet.

Dese Hoere bedriecht de gheheele werelt,
Doer die beeste verkerelt [4]), wiens hoofden gecroont,
Met vele dyademen schoone verschoont,
Als hoochste ghetroont, in swerelts slodt.

Schoon ypocrijt.

Dese valsche beeste die can het ghebodt,
Vanden almachtighen Godt, heel tonder vellen,
Ende zijn gheboden int hoochste stellen,
Als Godt, regerende der menschen conscientien.

Valsch Propheet.

Dit is den Babylonischen stoel der pestilencien,
Vol reuerencien, vanden grooten Antechrist,
Thooft der sonden.

Schoon ypocrijt.

I go neue dat is,
Noyt mensche en wist [5]), in swerelts broosheyt,

---

1) Stopwoord.
2) Eenmaal.
3) Vervreemden.
4) Verkeerd, verdraaid, vermomd.
5) Tusschenzin: nooit heeft iemand het geweten.

De valsche gheconsacreerde fenynige boosheyt,
Ofte de loosheyt, deser hoeren playsant.

Valsch Propheet.

Daer omme heeft sy den gulden nap inde hant,
Om schencken, want soo God sinen gheest
Schenct sinen vrienden, soo schenct oock des [1]) beest,
Den menschen meest, zijn gheboden, al waer hy
Een God op daerde.

Schoon ypocrijt.

Ja die hem contrary
Doruen gheuoelen, leeren oft schryuen,
Dat zijn ketters.

Valsch Propheet.

Die moeten als catyuen [2]) [D vij^r]
Inde valle blyuen, verplet als muysen.

Schoon ypocrijt.

Tis tijt dat wy gaen verhuysen,
Wy willen refuysen [3]), en ouer den acker // terden [4]).

Valsch Propheet.

Tis best nichtken, hy moecht wacker // werden,
Dus laten wy hem in dees imaginacie,
Bedwelmt, door dees duuelsche contemplacie,
Wiens inspiracie, alle boosheyt can raden.

Schoon ypocrijt.

Dus sullen wy al den hoop begaden [5]),
Met droomen beladen, wy gheuen de loten.

Valsch Propheet.

Ick gae tot den Magistraten.

Schoon ypocrijt.

En ick tot den Sacerdoten.

---

1) Dit.
2) Ellendelingen, nietswaardige personen.
3) Vluchten, weggaan.
4) Treden.
5) Leelijk, bespottelijk tooien.

Valsch Propheet.

Ende ick tot den Legaten.

Schoon ypocrijt.

En tot den deuoten
Prelaten, Promoten, om te becoren
Scriben, Phariseen, ende sulcke doctoren,
Die toebehoeren, ende zijn subiect
Onsen waerdighen Antichrist.

Valsch Propheet.

Spreect wat bedect,
Sijt loos en perfect, oft stopt uwen mont,
Want diemen haet begrijptmen ter stont.

Schoon ypocrijt.

Oorlof [1]) cousijn.

[D vij^v] Valsch Propheet.

Ja blijft ghesont.

Schoon ypocrijt.

Adieu valsch Propheet.

Valsch Propheet.

Adieu schoon ypocrijt.

Schoon ypocrijt.

Een lam in tschijn.

Valsch Propheet.

Een wolf inden gront.

Schoon ypocrijt.

Oorlof cousijn.

Valsch Propheet.

Ja blijft ghesont.

Schoon ypocrijt

Och scheyden is pijn.

---

1) Vaarwel.

Valsch Propheet.

Eewich therte duerwont.

Schoon ypocrijt.

Adieu mijn secreet [1]).

Valsch Propheet.

Adieu mijn iolijt [2]).

Schoon ypocrijt.

Oorlof mijn cousijn.

Valsch Propheet.

Ja blijft ghesont.

Schoon ypocrijt.

Adieu valsch Propheet.
Den besten van ons twee is hanghens tijt [3]).
Hier gaen si binnen.

¶ Een Enghel van bouen dalende, en die Apostelen verlossende. [D viij r] ende daer na weder opgaende.

Den Enghel sprekende.

De goddelicke vreden, diet al bevredicht
Met soeten seden, den sinen bezedicht,
In haren patiencien,
In welcker steden, zijn si bestedicht,
Bedruct van leden, in haer ontledicht,
Met zijnder protencien,
Waer omme ick doer de goddelike reuerencien,
Als bode zijnder hoogher crachten, crachtelic,
Ghesonden ben tzijnder vrienden assistencien,
Te verlossen van haerder ontsachten [4]) // sachtelic,
Dies ick den kercker met machten // machtelic,
Ontsluyte op dat worden gherieft,
Die welcke daer ligghen in clachten // clachtelic,
Want het God van Israel soo belieft,

---

1) Secretaris, intimus, boezemvriend.
2) Vreugd.
3) De beste van ons beiden verdient nog te hangen.
4) Kwellingen.

Mijn weerdighe broeders v wort ghebrieft,
Van my Gods bode tot v ghedaelt,
Dat ghy zijn woort, wiet deert oft grieft,
Predict den volcke, twelck is verdwaelt,
Gaet inden tempel, ende daer verhaelt
Alle die woorden des leuens verheuen,
God sal v by staen, dats onghefaelt,
Dus wilt hem die eere ende glorie gheuen,
Adieu, ick vare weder int eewich leuen.

Petrus.

Lof God beschermer uwer weesen ootmoedich.

Joannes.

Lof toren des stercheyts voor alle last.

[D vij^v] Petrus.

Lof wterste trooster, lof hulper voorspoedich.

Joannes.

Lof God beschermer uwer weesen ootmoedich.

Petrus.

Lof bystant voor allen drucke behoedich.

Joannes.

Lof boom des toevluchts, die altijt wast.

Petrus.

Lof God beschermer uwer weesen ootmoedich.

Joannes.

Lof toren des stercheyts voor alle last,
Wien ghy beschermt staet altijts vast.

Annas.

Mijn Heeren tsamen vergadert zijnde,
Om saken die welcke wy hebben begort [1]),
Het ware wel tijt dat elck hem pijnde,
Om te expedieren, en te maken cort.

1) Aangegord.

Cayphas.

Nv wort ons gramschap wt ghestort,
Ouer des [1]) gheuanghen des kersten welpen,
Ick peynse haer sulck bier ghebrouwen wort,
Wy doense noch cruypen in haer schelpen.

Joannes.

Nv sullen wy onsen wille ouer haer eens stelpen [2]).

Alexander.

Nv wordet haer te quaetsten vergouden.

Joannes.

Laet haer Cristus nv comen helpen.

Alexander.

Laet nv dwoort Gods haer comen behouden

Annas. E ir

Onse Sergianten, dienaers, ende assouden [3]),
Heb ick om haer ghesonden ras,
Ick ghelooft [4]) haer noyt so seer en berouden,
Alsoomen mercken mach op dit pas.
¶ De Sergianten wtcomende sonder Dapostelen.

Cayphas.

Hier comen sy daer den twist om was,
Want die dienaers diese hebben ghe hael,
Comen met machte, also dicke als gras,
Nu wort de voorschreuen schult betaelt.

Annas.

Waer zijn die gheuanghenen?

Eenen vanden Sergianten.

Noyt soo bedraelt.
De gheuanghen daer ghy ons hebt ghestiert,

---

1) Deze.
2) Gebieden.
3) Soldaten.
4) Ik geloof, dat het.

Hoe wel si waren ghesloten ghepaelt [1]),
Sy zijn van daer, wat batet ghetiert [2]),
Den kercker vinden wy wel ghecustodiert,
Met wachters beset, ghesloten de dueren,
Dus en connen wy gheweten wiet soo regiert,
Al hoe dit wonder mach ghebueren.

Joannes.

Noyt vremder tydinghe teenigher hueren.

Alexander.

Noyt wonderlicker dinck mijn herte bevinck.

Cayphas.

Sal ons dit volck soo controlueren,
Noyt soo gheplaecht in swerelts rinck.

Eenen die comt gheloopen.

E i^v Mijn Heeren, hoort dit wonderlicste dinck,
Die mannen die ghy in uwen kercker deet sluyten,
Sach ick vlus soo ick door den tempel ghinck,
Staen preken den volck, ten zijn gheen cluyten [3]).

Annas.

Hier mochte wel wat quaets wt spruyten,
Gaet haeltse ter stont binnen dit beschouen [4]),
Maer niet met cracht, om tvolck van buyten
De welcke haer dinghen prijsen en louen.

Cayphas.

Sullen ons dees toouenaers noch langhe verdouen
Met haren gheueerte [5]), tis quaet te liene [6]),
Eer si bederuen ons salen en houen,
Wy behoorder neerstich toe te siene,
Sy zijn subtijlder dan onser thiene,
Want wat wy legghen haerlieder voor ooghen,

1) Binnen aangewezen grenzen opgesloten.
2) Wat helpt het, of wij tieren.
3) 'T is geen gekheid.
4) Het bereik van onze oogen.
5) Bedrijf, handel.
6) Verdragen.

Sy weten dat met listen te ontvliene,
Dus moeten wy ons beste daer om pooghen.

Joannes.

Haer ghetal en sal nochtans niet verhooghen,
Hoe wel dat gheworden is dus sterck,
Plat wt, wy en sullent niet langher ghedoogen,
Al soudt ons costen den gheheel kerck.

Alexander.

Al souden wy al tgoudt en tsiluerwerck
Des tempels daer omme beleenen,
Soo sullen wy haer dryuen hier wt dit perck,
Niet latende blyuen alsoo veel als eenen.

Annas.

Men salse verdrincken, dooden met steenen,
Al die daer zijn van haer partye,
Die meester [1]) int openbaer dat is mijn meenen, E ijr
Ende dander heymelic bringhen aen een sye.

Cayphas.

Hier comen dees dienaers, dies ick verblye
Met die mesdadighe, ghebonden gheulegelt [2]),
Nv sullen wijse van haer toeuerye
Straffen, op dat hem een ander speghelt,
Tschijnt si hebben tsamen gheseghelt,
In hem diemen aenden cruyce beghecte,
Waer duer si leuen dus onghereghelt,
Versmadende tghebot datmen hem ontdecte [3]).

Annas.

Ghy verleyders des volcx, valsche suspecte,
En hebben wy niet eens, ia hondertmael
Gheboden, dat ghy dees nieuwe secte
Niet meer en sout leeren, op peyne reael
Ende siet, ghy hebt veruult met leeringhe verbael
Heel Jerusalem, sonder ons versocht [4]),

1) De meesten hunner.
2) Gegeeseld.
3) Hun openbaarde, voorhield.
4) Verzoek.

Ende wilt het bloet ws meesters cryminael
Brenghen op ons met groot bedroch.

Petrus.

Mijn Heeren, aenhoort ons woorden doch,
Men moet God obedieren, tis van noode,
Meer dan den menschen, dit segghen wy noch,
Want tdreygen ws woorts en maect ons niet bloode

Joannes.

God onser Vaders, die vanden doode
Jesum verwecte, dien ghy doer tbenyde [1])
Hingt aent cruyce, als een zijnde snoode [2]),
Heeft Gods hant verheuen ter rechter syde.

Petrus.

E ijv Als een Prince ouer zijn ghebenedyden
Om te gheuen bekeeringhe in Israel meest
In vergheuenisse der sonden tallen tyden
Hier zijn wy ghetuyghen af onbeureest.

Joannes.

En noch daer en bouen den heyligen gheest,
Die God den zijnen gaf openbaerlick,
Is selue ghetuyghe in swerelts foreest,
Dat Jesus is de Gods sone claerlick.

☙ Gamaliel een vanden gheleerden eerlick toe ghemaect [3]).

Gamaliel.

Mijn Heeren hoort wat ick ben beghaerlick
Mijnen sin van desen, wil ick v nopen [4]).

Cayphas totten Sergiant.

Gaet dan wat buyten tsamen eenpaerlic,
Tot dat wy v weer binnen ropen.

☙ Hier gaet den Sergiant met den gheuanghenen binnen.

Gamaliel.

Ghy mannen van Israel v ooghen doet open

---

1) Uit nijd.
2) Als een misdadiger.
3) Met achtbaar voorkomen; deftig gekleed.
4) Aanroeren.

Ouer dese menschen siet wat ghy beghint,
Ghy weet wel hoe dat in tyden verlopen
Eenen ghenaemt Theudas, sulck was ghesint,
Hebbende vier hondert mannen in zijn bewint,
Die welcke hem alle gheloouen gauen,
Maer hy is verslaghen soo ghy bekint,
Met al den synen, tot niet beschauen [1]),
Naer die quam Judas, die dede drauen
Veel volckx na hem, ten laesten bleef hy,
Ende alle die waren van zijnder hauen [2]) E iij^r
Verstroyt, verdreuen, wien bleef hem by [3]),
Dus segghic mijn Heeren, als dat ghy
Wilt laten gaen dese menschen, als hier,
Want ist van menschen, verstaet wel my,
Tsal vergaen als snee voort vier,
Maer ist van God, oft zijn bestier,
Soo ist ons te hinderen impossibile,
Op dat wy niet en worden beuonden schier
Wederstaenders van God horrible,
Gods woort mijn Heeren, is infallible,
Alsoo [4]) den Heere zijn vrienden veruroet [5]),
Als om den waerheyt, aen slydens partiebele [6])
Nochtans de menschen en sweghen noyt,
Hoe mense veruolchde, Gods woort bleef oyt [7]).

Annas.

Al sulcken raet soo refuser // ick,
Ghebiedende daer af te swyghen stille.

Gamaliel.

Wel dan mijn Heeren, soo abadonneer // ick
V lieden concilie, elck doe dat hy wille,
Teghen God geraden, is verloren pille.

Cayphas.

Brinct de gheuanghene hier weder ter plaetse,

1) Geheel berooid geworden.
2) Die hem toebehoorden.
3) Wie bleef hem getrouw?
4) Daar.
5) Verheugt, zalig maakt.
6) Onder het lijden.
7) Altijd.

En doetse moeder naect ontcleeden
Met roeden gheeselse ende vlaetse [1])
Datmen tbloet opter aerden siet spreeden,
Gheeselse hier onder hem beeden,
Met hueren secten, sonder exemptie,
Dat si van hueren opinien scheeden,
Oft wy doodense sonder redemptie.

E iij^v Den eenen Sergiant.

Daer toe zijn wy de rechte bancken [2]),
Tis recht dat wy uwen danck soucken.

Dander Sergiant.

Sulck exploten, dat zijn ons rancken [3]),
Daer toe zijn wy de rechte bancken.

Deerste.

Wy sullense doer de pijcken [4]) doen dansen,
Ende gheuense goede pancoucken [5]).

Dander.

Daer toe zijn wy de rechte bancken,
Tis recht dat wy uwen danc // soucken,
Want den loon van duechden, wy seer cranc // soucken

Valsch Propheet.

O quid quam quoniam calantken [6]), compt haestich haerwaert.
Srinct, en sinct, tis nv te doene.

Schoon ypocrijt.

Ick sliep, en liep, ick een weet niet waerwaert.

Valsch Propheet.

O quidquam quoniam caanltken [7]), compt haestich haerwaert.

---

1) Vilt ze.
2) De ware rechters.
3) Dat is ons vak.
4) Pieken.
5) Ziet op het brandmerken.
6) Klantje.
7) Lees: calantken.

Schoon ypocrijt.

De saken, smaken // loopt rasch daerwaert,
Tleste is tbeste, van desen sermoene.

Valsch Propheet.

O quid quam quoniam calantken, compt haestich haerwaert.
Sprinct, en sinct, tis nv te doene.

Schoon ypocrijt.

Wat salder wesen?

Valsch Propheet.

Tis goet te bevroene [1]),
Van sulcken rantsoene, zijnt oyt vercreghen [2]),
Die de waerheyt noyt en sweghen, E iiij^r
Ghemeenlick si pleghen, dus te wispelen [3]).

Schoon ypocrijt.

Waer zijn de gheuanghen?

Valsch Propheet.

Die salmen wat quispelen [4]),
Ghelijcmen de mispelen // telt met vyuen.

Schoon ypocrijt.

Juyste alsoo de kinderen die toppen [5]) dryuen,
Men salse gheryuen, int dient possible // is.

Valsch Propheet.

Nv sullen si singhen.

Schoon ypocrijt.

Dats waer terribiles,
Met beuende kelen tot haer verschoonen
Willent wy bekijcken.

---

1) Te bevroeden.
2) Dit is altijd het deel van hen.
3) Gegeeseld te worden.
4) Geeselen.
5) Tollen.

Valsch Propheet.

Ja laet ons thoonen,
Hoe wy haer loonen, die ons mispaeyen.

¶ Hier salmen tooghen hoe die Apostelen worden ghegeesselt.

Schoon ypocrijt.

Siet hier nv die Deuangelie sayen.

Valsch Propheet.

Siet hier die de waerheyt willen draghen.

Schoon ypocrijt.

Siet nv, wat vruchten si daer af maeyen.

Valsch Propheet.

Siet hoemen hier loont met swaren slaghen.

Schoon ypocrijt.

E iiij v Waer is nv tghelooue, dat sy ghewaghen?

Valsch Propheet.

Waer is tbetrouwen, dat haer beschermt?

Schoon ypocrijt.

Hoe comen si in deser plaghen?

Valsch Propheet.

Hoe compt dat God haer niet en ontfermt.

Schoon ypocrijt.

Andere hebben si gheholpen ontbermt [1])
En altijts, betrout God verduldich
Daer staen si nv selue beladen bekermt
God helpe haer nv, hy is haer gehuldich [2]).

Valsch Propheet.

Waren haren saken recht ende ontschuldich,
Men souse aldus niet straffen en fier,
Met vangen, gheeselen, en dooden menichuuldich
Verhongheren, verdrucken, verbarnen int vier.

1) Barmhartig.
2) Gunstig, getrouw.

Schoon ypocrijt.

Die gheleerden, verkeerden, dat merctmen hier.

Valsch Propheet.

Wy laten, haer staten // ongheraect.

Schoon ypocrijt.

Wilt comen, en stromen // in dit vergier [1]).

Valsch Propheet.

Elck houde, het oude, en tnieuwe versaect,
Hy spieghelt hem saechte, die hem aen een ander spaect [2]).

Schoon ypocrijt.

Ja ist nv niet wel ghepreect, ghetaect [3]),
Wat segdy daer af maet lieue cousijnken,
Hoe duncket v?

Valsch Propheet.

Hoe soudet my duncken, [E v[r]]
Tis goet te gheuoelen, de sake is slecht,
De Pharizeen hebben al haer leuen recht,
Naer dat ick gheuecht, binnen ghestelt // sach.

Schoon ypocrijt.

J go het was voor dander een quaet velt // slach,
Ja ist nv niet wel Christus ghelooft.

Valsch Propheet.

Thelooue [4]) maect salich.

Schoon ypocrijt.

Ja oft berooft,
Recht iuyste alst thooft, soo varen de leden.

Valsch Propheet.

Men moet seg ic, voldoen, tgheeft goet reden,
Tsy hier ter steden, oft naer [5]) in torment,
Het moet betaelt zijn.

---

1) Tuin, lusthof.
2) Die een ander aanziet.
3) Geraakt, getroffen.
4) Het geloof. — De bedoeling is ironisch.
5) Naderhand.

Schoon ypocrijt.

Dats waer, ick kent,
Sy zijn oock blent, die anders gheuoelen.

Valsch Propheet.

Ja oft men moet [1]) met goede wercken vercoelen [2]),
Wat meendy dat Christus doot en passy
Voor v ghenoech is.

Schoon ypocrijt.

Soo neue dat was, sy [3])
Wy vielen in dasschen, dat [4]) tvolck anders wiste.

Valsch Propheet.

Hoe ghecreghen wy anders tghelt wter kiste.

Schoon ypocrijt.

Waer souden wy ons lustich eersgat op mesten.

Valsch Propheet.

[E v^r] Die vette maeltijden ghinghen te quiste [5]).

Schoon ypocrijt.

Ja wy souden arbeyden moeten te lesten.

Valsch Propheet.

Neen, wy moeten schat garen met liste,
Ducken [6]) vanden miste, dit zijn ons deuocien,
Soo ghecryghen wy neefken, goede promocien
Als rijcke socien, hier aen de baet, leyt [7]).

Schoon ypocrijt.

Wat comt van Christus.

Valsch Propheet.

Niet dan versmaetheyt.
Elck toocht [8]) haer quactheyt, wyuen en mannen.

---

1) Moet het.
2) Verzoenen.
3) Als dat waar was. zie.
4) Ons rijk was uit, als.
5) Te loor.
6) Dikwijls.
7) Hieraan is het voordeel gelegen.
8) Viert bod aan.

Schoon ypocrijt.

Beclappen, becryten.

Valsch Propheet.

Veriaghen, verbannen.

Schoon ypocrijt.

Verachten, verwyten.

Valsch Propheet.

Vanghen en spannen.

Schoon ypocrijt.

Ghelijcmen tcaf, wt dat coorne siet wannen,
Soo sietmen der waerheyts vrienden verworpen.

Valsch Propheet.

Maer ons verheftmen in steden, in dorpen,
Den wijn wy slorpen, met vollen toghen.

Schoon ypocrijt

Wy heeten meester inder synagoghen,
Ons wort gheboghen, knien ende hals.

Valsch Propheet.

Wat wy disputeren. [E vir]

Schoon ypocrijt.

Dat ghelooftmen in als [1]).

Valsch Propheet.

Wat dander aligeren [2]).

Schoon ypocrijt.

Dats ketterye en valsch.

Valsch Propheet.

Wy moghen vry roepen met veel gheschals,
Want wat wy segghen, tis autentijck.

---

1) Alles.
2) Aanhalen, bijbrengen.

Schoon ypocrijt.

Al schenden wy de schriftuere, wy hebben ghelijck,
Wy connense draeyen, becleen [1]), bewimpelen.

Valsch ypocrijt.

Ons woorden stofferen wy, voor de simpelen,
Ende de arme pimpelen, gheloouent ghemeene.

Schoon ypocrijt.

Dats waer, wy hebben tspreken alleene,
Daer en is niet eene, die ons moet straffen.

Valsch ypocrijt.

Wat willen dees ydioten dan schaffen.

Schoon ypocrijt

Wat meenen dees ezels, heel te beclyuen.

Valsch Propheet.

Men ach se niet hogher, dan honden die baffen.

Schoon ypocrijt.

Wy zijn de mesters, wy willent oock blyuen.

Valsch Propheet.

Al quame Cristus selue, om v verstyuen [2]),
En preecte ons contrarye, alsoo hy plach,
Wy souden hem lieuer vermoorden, ontlyuen,
[E vi^r] Eer nemmermeer iaer naer desen dach.

Schoon ypocrijt.

Nv cousijnken, wy maken te lange tverslach
Van dit ghewach, is nv ghenoech.

Valsch Propheet.

Nv, sullen wy scheyen, sonder verdrach,
Soo maeck ick gheclach, ende ongheuoech.

Schoon ypocrijt.

Nv neue adieu, die valscheyt droech.

---

1) Bemantelen.
2) Versterken.

Valsch Propheet.

Och dits een verdriet, soo elck wel weet.

Schoon ypocrijt.

Mijn herte noyt soo seer en sloech.

Valsch Propheet.

Nv neue adieu, die valscheyt droech.

Schoon ypocrijt.

Alst pas gheeft, trecken wy weder den ploech.

Valsch Propheet.

Soude dat niet zijn, dat ware my leet.

Schoon ypocrijt.

Nv neue, adieu de [1]) valscheyt droech.

Valsch Propheet.

Och dit is verdriet, soo elck wel weet,
Als deen boeue vanden anderen scheet.

¶ Petrus, Joannes met den anderen Apostelen wtcomende, segghende dit refereyn.

Petrus.

O God ende Vader, wiens hooghe balgye
Regneert inden hemelsche ierachye,
Vol melodye, in eewigher digniteyt,
Alle prijs en lof met herten blye, [E vii^r]
Sy bewesen uwe hooghe seignorye,
Tot eewighen tye, sonder onderscheyt,
Van allen tonghen moet zijn verbreyt,
V lof en glorie, als thoochste iuweel,
Want ghy ws woorts warachticheyt,
Dus wonderlic verheft in sweerelts pryeel,
Al is persecutie gheworden ons deel,
Dies wy ons verblyden tallen stonden,
Dat wy tot lyden zijn weerdich beuonden.

Joannes.

Lof wonderlic woort vol van trooste,

1) Lees: die.

Dwelck int beghin van eewighen propooste,
Als preciooste, vanden Vader quaemt voort,
Lof alder vermakeliste, deliciooste,
Goddelicke essencie, alder gloriooste,
Die ons vercooste, doer tgoddelic accoort,
Twoort was by God, ende God was twoort,
Twelck hier beneden vleesch wilde werden,
Waer duere de salicheyt was gheorboort,
Dies wy v eewich te louen volherden,
Hoe wel ons die werelt wil tonder terden [1]),
Wy ghebenedyden altijts ws naems vermonden,
Dat wy tot lijden weerdich zijn beuonden.

Andreas.

Lof Heere almachtich wiens woort is tleuen,
Tvoedtsel der sielen, ons alle ghegeuen,
Soot staet beschreuen, soet bouen maten,
Lof twoort des waerheyts, int cruyce verheuen,
Voor ons int lijden, seluer doot ghebleuen,
Dit hebdy bedreuen, doer charitaten,
[E vij[v]] Ons allen exempel hier inne ghelaten,
Dat wy die uwe waerheyt oyt presen,
Ons moeten tot allen lyden saten,
Soo ghy ons voren hebt bewesen,
Dies sy v een eewich lof gheresen,
Sonder vermyden, reyn bouen conden,
Dat wi tot lyden zijn waerdich beuonden.

Petrus.

Lof goddelike Prince alder hoochste Princhier,
Tot eewighen tyden, sy v lof ontwonden.

Andreas.

Lof hoochste Regent in shemels vergier,
Lof goddelike Prince, alder hoochste Princhier.

Joannes.

Lof eewighen troost, lof leuende riuier,
Wiens diepe ghenade, is sonder gronden.

---

1) Treden.

Petrus.

Lof goddelike Prince alder hoochste Princhier,
Tot eewighen tyden, sy v lof ontwonden,
Om dat wy tot lijden, zijn weerdich beuonden.

¶ Hier volcht die conclusie.

Een wtcomende.

Eerwerdighe versaemde in duechden bekent [1]),
Hier is gheent [2]), ons spels declaracie,
Beuelende een yeghelijck het iugement,
Hoe nv wort geschent, des waerheyts predicacie,
Als vanden gheleerden, nv lijdende blamacie,
Sy sorghen tverlies van haren goede,
Want Gods woort en prijst niet dan armoede.

Dander.

Gaue de waerheyt groote rijcdommen,
En men daer doer quame tot grooten staet, [E vijj^r]
Verweruende schat met grooten sommen,
Eere ende glorie, tot smenschen baet,
Dan en wierden si dus niet ghehaet
Vanden gheleerden, maer soudense lauderen,
Daer syse nv lachteren [3]) en diffameren.

Deene.

Vele zijnder die voor de waerheyt
Haer broeders veruolgen ende bestrijen,
Maer weynich zijnder ter werelt bereyt,
Die voor de waerheyt seluen willen lijen,
Elck mach hem seluen hier in besiende vryen [4]),
Want malcander te haten, en is gheen duecht,
Maer in patiencie leyt die rechte vruecht.

Dander.

Hier in uwen oorloof in minnen ghewaecht [5]),

---

1) Vermaard.
2) Geëindigd.
3) Lasteren.
4) Zich zelven hiernaar beoordeelen en al of niet vrijspreken.
5) In liefde afscheid genomen.

Ghy edele versaemde, ons vrienden verheuen,
Isser yet ghehoort, dat yemant mishaecht,
Dats ons onkennelic [1]), dus willet ons vergheuen,
God laet ons zijn woort in sulck becleuen,
Dat wy hier naer [2]) comen al te samen,
In zijnder eewigher glorien, Amen.

---

1) Wij kunnen dit niet weten.
2) Hiernamaals.

Een tafelspel.

INLEIDING.

„Reeds in de middeleeuwen was het de gewoonte der aanzienlijken, zich gedurende den maaltijd te laten onderhouden door reizende dichters. Een spreker droeg dan een sprook of ander gedicht voor; niet zelden ook waren er twee of drie sprekers, die gedichten (waarschijnlijk samenspraken) ten gehoore brachten. In de 15de eeuw vinden wij een paar tafelspelen, die niets anders zijn dan samenspraken tusschen twee personen. Ook in de 16de eeuw treffen wij zulke samenspraken aan. Van handeling, van verwikkeling is hier geen spoor; het is slechts te doen om de afwisseling van woord en wederwoord" [1]).

Van zulk een tafelspel wordt den lezer hierachter een herdruk aangeboden. Een exemplaar van dit geschriftje wordt aangetroffen achter eene bepaalde editie van het voorafgaande „Zinnenspel". Dit laatste is, gelijk wij zagen, nooit afzonderlijk verschenen. In alle, mij bekende, uitgaven wordt het gevolgd door een tweede stuk: „De boom der schriftueren." Eéne editie vertoont echter de bijzonderheid, dat het tafelspel „Van die menichfuldicheit des bedrochs der werelt" tusschen beide in staat. Het is de uitgave, welke hierboven in de derde plaats beschreven wordt [2]). Elke aanwijzing van de herkomst ontbreekt, zoowel bij „tafelspel" als „zinnenspel"; geen jaarcijfer, noch naam, noch woonplaats des drukkers vindt vermelding [3]).

---

1) Dr. G. Kalff, *Nederlandsche letterkunde in de 16de eeuw*, Dl. I, blz. 303.

2) Zie hierboven, blz. 282.

3) Het is gedrukt op 8 ongenummerde blaadjes. Signatuur: A ij—A v. Letter: Gothiek. Formaat: in-8^0. Aantal regels per bladzijde: 30. Exemplaar in de bibliotheek der Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden.

Omtrent den geest, welke den schrijver heeft vervuld, wordt men niet in het onzekere gelaten [1]). Twee personages nemen aan de samenspraak deel: „Oorsprong der zonden" en „Menigvuldig bedrog". De eerste verklaart:

„Ick bin ghecomen wt vrou Venus berge
Daermen sonder erge, alderley consten hanteert."

Op de vraag: „Waar is uw logies?" antwoordt hij:

„Maer dicwils inder heeren houen
In bordelen en stouen, in steden en tenten
Casteelen Abdien ende in ander conuenten
Daer hael ick veel renten tot haerder onvromen."

Nu biedt hij een aantal kruiden te koop aan, kleinodiën, recepten en brieven, waarmede „Menigvuldig bedrog" onder de menschen zijn voordeel kan doen. Hierbij worden kloosterlingen en wereldlijke geestelijken beurt om beurt gehekeld, omdat zij bekend zijn als afnemers van deze koopwaren, die er een rampzalig gebruik van maken of er groote winsten mede behalen. Onder de kruiden komen voor: woeker, hovaardij, nijd, eigenbaat, huichelarij en dergelijke. Met de brieven worden bedoeld: aflaatbrieven. Met bittere ironie wordt echter opgemerkt, dat de handel hierin vervallen is, dat zij geen geld meer waard zijn. En toch, zegt „Oorsprong der zonden",

„Die Bullen sijn noch so goet als sy oyt te voeren waren
Ouer hondert iaeren, of meer getelt;"

waarop ten antwoord volgt:

„Dats waer coopman, maer sy en gelden gheen ghelt."

De beeldendienst wordt aangeroerd bij de aanprijzing van het kruid der eigenbaat:

„Doer eygen baet ist dat sy afgoden stichten."

De bedevaarten en de voorwerpen, die men daarbij medevoerde of van de reis thuisbracht, worden op ironischen toon besproken. Ook hiervan luidt het, dat zij niet meer op den rechten prijs worden gesteld.

Opmerkelijk is de uitvoerigheid, waarmede de staf wordt ge-

1) Dr. G. Kalff, a. w., Dl. II, blz. 75.

broken over „ghehuerde officie". De bedoeling schijnt te wezen afkeuring te uiten over betaalde geestelijke ambten. De schrijver voert strijd tegen het bestaan van geestelijken, die aan hoogescholen gestudeerd hebben en een afzonderlijken stand vormen:

„Men vinter veel die nae officie terden
Te Loeuen, te Coellen, te Parijs, te Romen."

Tegenover de geleerden,

„Die met neerstich studeren haer hoofden breecken",

neemt hij het op voor de leeken,

„Die niet en weten te spreecken
En seggen noch dattet sijn Gods giften
Diemen ontfanckt van den heyligen gheest."

Zijne ware meening wordt door deze woorden uitgedrukt:

„Alle die den gheest Gods beminnen
Sijn gheestelike menschen . . . ."

Zijn wij ver van de waarheid als wij onderstellen, dat de kring, waartoe deze schrijver behoorde, gezocht moet worden in de nabijheid van de Doopsgezinden of van een der groepen, waarin zij verdeeld waren? Dat zijn geschrift uit historisch oogpunt belangstelling verdient, springt in het oog. Maar tot eene besliste meening omtrent de herkomst zal men eerst door voortgezet onderzoek kunnen geraken. In het gevoelen van Dr. Kalff, dat dit „Tafelspel" misschien uit de tweede helft der zestiende eeuw dagteekent [1]), kan ik niet deelen. De plaatsing tusschen het voorafgaande „Zinnenspel" en „Den boom der schriftueren" van het j. 1539 mag als aanwijzing gelden, dat het ouder is.

---

1) Dr. G. Kalff, a. w., Dl. II, blz. 76.

Een tafelspel [A ir]

Van die menichfuldicheit

des bedrochs der werelt / waer
doer die oerspronk der sonden
compt welcke regnerende sijn
in alle staten / beyde
gheestelicken en
wereltlic-
ken.

Die Personagien.

Oerspronck der sonden / een Cremer.
Menichfuldich bedroch een Coopman

A i^v ## Oerspronck der sonden.

Ou coopluy ou, staet by staet by
Wie wat ontbreckt die come by my
Hoe dat hy sy, op goeder trouwen
Coopter niemant van den coopman ousick ouwe
Sydy man oft vrouwe, siet wat v ontbreckt
Bey, wat beduyt datter niemant en spreckt?
Mijn waer is ondeckt, tot elcx gherieuen
Ick heb hier cleynodyen, recepten en brieuen
Om elck te gerieuen, bin ick bedocht
Mijn cruyden sijn wt vrou Venus berch gebrocht
Ick hebber af vercoft eenen groten hoop
Nochtans heb icker noch ghenoech te coop
Loop coopluy loop, elck sijn begeert
Mijn cruyden sijn seer wel geprobeert
Van simpel oft geleert, dier hem mede generen
Diese niet en can gae ickse leeren
Om die const te vseren, sonder quade suspicie
So sal ick v beduyden al haer condicie
Gheen malicie, en vindi in mijn Juwelen
Ick salt een yegelick leeren sonder helen
Ick heb hier morselen tot alle wonden
Sijn cracht en sou niemant te recht doorgronden
Al waert dat sy stonden, op eenen seer hogen toren

Menichfuldich bedroch.

Ontbeyt wat geluyt compt my daer int ooren?
Ick wilder my na sporen, al sonder vreesen
Het dunct my eenen roep van eenen tanttrecker wesen
A ij^r oft een guycheler wtgelesen, diet volc tsamen iaecht
Ick moet emmer vragen wat hy te coop draecht
Al onuersaecht, moet ick gaen en besient
Hy heeft by auontueren yet dat my dient
God groet v vrient, wat is v handelinge,
Oft waer leyt v reyse?

Oerspronck der sonden.

Doer al die werelt is mijn wandelinghe
Alle ongelijcke scrandelinghe is van my verscouen

Menichfuldich bedroch.

Waer is v logijs?

Oerspronck der sonden.

Maer dicwils inder heeren houen
In bordelen en stouen [1]), in steden en tenten
Casteelen Abdien ende in ander conuenten
Daer hael ic veel renten tot haerder onvromen [2])

Menichfuldich bedroch.

Segt my vrient van waer sydy gecomen
En belget v niet dat ick v dus veel verge

Oerspronck der sonden.

Ick bin ghecomen wt vrou Venus berge
Daermen sonder erge, alderley consten hanteert

Menichfuldich bedroch.

Hebdy in vrou Venus berch gelogeert
Daer worden versiert [3]), veel vremde cueren [4])
Vertelt ons doch wat

Oerspronck der sonden.

Lief man dat soude te langhe dueren
Maer segt my sonder trueren, daer leyt mijn hoop an
Wat man sydy doch?

Menichfuldich bedroch. A ijv

Maer een treffelick coopman
Ick draef, ick loop, tJan [5]) gelyck die vosse

Oerspronck der sonden.

Een coopman segdy?

---

1) Denk aan 't Duitsche „Stuben".
2) Tot hun nadeel.
3) Verzonnen.
4) Kuren.
5) Stopwoord.

Menichfuldich bedroch.

Jae een coopman int grosse
Ick lay [1]), ick losse, auent en noene
Alderley waer heb ick van doene
Tsy rijp oft groene, cruyt, sperren ofte wasse

Oerspronck der sonden.

So en quaemdy v dagen noyt bet to passe
Ick vercoop v desen bras, verstaet mijn meynen al
Ick heb hier van als dat v wel dienen sal
Ick en weets gheen getal, so veele heb ick in die merse
Ick weet my te generen al sonder kerse
Ick singe een vremde verse, in mijn metten
Maer vrient segt my doch sonder letten
Vant tgene datte ick v sal vragen noch
Hoe is uwen naeme?

Menichfuldich bedroch.

Maer mynen naeme is Menichfuldich bedroch
Ick suyge goet soch [2]), tot allen stonden

Oerspronck der sonden.

Ende ick heyt Oerspronck der sonden
Wy hebben malcanderen so iuyst geuonden
Al hadden wy een iaer nae malcanderen gesocht

Menichfuldich bedroch.

Fortuyn heeft ons hier recht by den anderen gebrocht
Vruecht wert oncnocht [3]), sonder achter peynsen
A iij[r] Want ick was op wech nae huys te reysen
Ick segt sonder weysen, ter merckt had ick mynen loop
Dus segt my vrient wat hebdy te coop?
Wat loofdy den hoop? oft elck by perseelkens

Oerspronck der sonden.

Ick heb hier recepten cleynogien en iuweelkens
Veelderley deelkens, van groter crachten
Vol vreemder condicien wilt hier op achten
Sijn groote machten, sullen v sijn bequaeme
Siet daer isser een.

---

1) Laad.
2) Ik put uit alles voordeel.
3) De teugel wordt gevierd aan vreugde.

Menichfuldich bedroch.

Hoe is synen naem?
Segt sonder blaem, ick sout gheerne weten

Oerspronck der sonden.

Discordich, erroor [1]) ist cruyt geheeten
Ick wilt v to meten als een ghetrou vrient
Staetet v aen.

Menichfuldich bedroch.

Discordich erroer ist ghene dat my dient
Dat weet ick vercoft by helen tonnen
This noch so groen al waert eerst ghewonnen
Nochtans en ist van desen Mey niet [2])

Oerspronck der sonden.

Daer is noch een cruyt this ommer so vry, siet
Theeft ouer hem alte menighe vremde grillen

Menichfuldich bedroch.

Maer segt doch lieue, hoe heytet doch

Oerspronck der sonden.

Maer het heyt fortsyge wille
Beter dan dille, ist voer die luyden A iij^v

Menichfuldich bedroch.

Fortsighe wille dat sijn die cruyden
Die wil ick vercopen tot mijnder baten
Ick weetse vercoft onder die Potentaten
Onder Abten en Legaten, al en voerense gheen lancie

Oerspronck der sonden.

Siet daer is een ander receptken oft substantie
Dat heyt Fynancie, ghy en saecht gheen cloekere

Menichfuldich bedroch.

Fynancie heyt tot sommighe plaetsen woekere
Dat weet ick vercoft by heele sommen
Aldermeest onder die rijcke dommen
Soudt ickse al noemen, twaer onbehoorte

1) Dwaling, welke tweedracht veroorzaakt.
2) Het is al oud.

Oerspronck der sonden.

Siet daer is een cruydeken van een ander sorte
Tcreech veel conforte, by Adams tyden

Menichfuldich bedroch.

Maer lieue vrient noemt dat cruyt

Oerspronck der sonden.

Dat cruyt heyt houerdye
Sijn craft is eerst wt den hemel gheweyt
So dat sy doer alle die werelt is ghespreyt
Daer hem toebereit, die minste met den meesten

Menichfuldich bedroch.

Dat weet ick vercoft in alle Feesten
Onder die beueynsde gheesten, en ander luyden

Oerspronck der sonden.

Hout, daer is noch een andere

Menichfuldich bedroch.

A iiij^r Segt sonder vermyden
Wilt my beduyden trechte bescheyt
Van dit cruyt sijn crachte

Oerspronck der sonden.

Synen naem is Haet en nydicheyt
Datter werelt heeft geseyt [1]), veel discorden
Doer nydicheyt ginck Cain synen broder vermoorden
Doer nydicheyt sijn die Propheten gestoruen
En Christus heefter oock den doot doer verworuen
Doer nydicheyt, die de Phariseen beleden
Doen den Heer straften haer giericheden
En eygen instellen altemaelen

Menichfuldich bedroch.

Men en vint gheen gebreck onder die conuentualen
Oft onder tgeestelicke volck wilt hier op mercken

Oerspronck der sonden.

Al die ghene die nae den gheest Gods wercken

1) Gezaaid.

Sijn gheestelicke clercken, na Gods bekinnen
Waer salmense vinnen?

Menichfuldich bedroch.

Dats goet te versinnen
Alle die den gheest Gods beminnen
Sijn gheestelike menschen in Gods presentie
Wat meyndi dat God vraecht nae enige differentie
Naet scheeren [1]), habyte, oft ander faetsoen

Oerspronck der sonden.

Daer is noch een ander permasoen, tis boen
Ghi sijt een loen, ist dat ghijt versmaet

Menichfuldich bedroch.

Hoe is synen naem dan?

Oerspronck der sonden. A iiij^v

Maer het heyt eygen baet
Daer vroech en laet, veel menschen nae loopen

Menichfuldich bedroch.

Eygen baet weet ick te vercoopen
Daer sijn luyden by hoopen, dier honich wt suygen

Oerspronck der sonden.

Eygen baet doet dicwils Justicie buygen
Doer eygen baet heeft Pilatus Christum verwesen
Hoort doch nae desen, tsy priesters oft leecken

Menichfuldich bedroch.

Doer eygen baet hoortmen menich geueynsdelick spreken

Oerspronck der sonden.

Doer eygen baet isser menich in een clooster gesteken

Menichfuldich bedroch.

Doer eygen baet stelt hem menich in perykel

Oerspronck der sonden.

Doer eygen baet maectmen menich vals artijckel
Want doer eygen baet comt kyuen en vichten

---

1) De tonsuur.

Menichfuldich bedroch.

Doer eygen baet ist dat sy afgoden stichten
Doer eygen baet soeckt elck sijn selfs gewinne
Twelck is contrary der broederlicker minne
En alle die nae eygen baet haecken

Oerspronck der sonden.

Daer is noch een cruydeke seer soet van smaecke
Wiens crachten blaecken, tot allen tyen

Menichfuldich bedroch.

Hoe is sijn naeme

Oerspronck der sonden.

A v^r Maer het heyt Hypocrysie
Diet meeste deel doet verblyen, ter werelt omtrent

Menichfuldich bedroch.

Hypocrisye was wel bekent
Int oude Testament, tis ongeloghen

Oerspronck der sonden.

Onder wat volck segdy?

Menichfuldich bedroch.

Maer die de Gheboden om haer cleeren droegen
En tvolcxken togen doer haer eyghen leeren
En gheueynsde habyten.

Oerspronck der sonden.

Lach dan die salicheyt niet in die cleeren
Met haer langhe geeren, en wyde mouwen
Denckt niet dat syse draghen souwen
Wit, swart oft ander graeu, oft vremde colueren

Menichfuldich bedroch.

En soude hem luyden gheen hooger hemel geboeren
Dan ons, twaer gheen aerdicheyt

Oerspronck der sonden.

Dat waer onreedelick,

Menichfuldich bedroch

Jae oock gheen rechtueerdicheyt
Onsen heer mochtet hem wel schamen

Oerspronck der sonden.

Daer is noch een ander.

Menichfuldich bedroch.

Segt naet betamen
Die cracht sijnder naemen, oft sijn condicie

Oerspronck der sonden.

Maer het heyt ghehuyert officie A v^v
Dus cooptet ghy, en sults niet beclagen dy

Menichfuldich bedroch.

Ghehuerde officie dat moet behagen my
Dat ist principaelste van alle cruyden

Oerspronck der sonden.

Sijn cracht en soude niemant connen beduyden
Al clapten sy van huyden tot merghen noene

Menichfuldich bedroch.

Ghehuyrde officie can wonder doene
Ghehuyrde officie doet vreuchde beceffen

Oerspronck der sonden.

Ghehuyrde officie doet den menighen verheffen
Ghehuyrde officie doet druck veriaghen

Menichfuldich bedroch.

Ghehuyrde officie doet den menighen dragen
Fluweelen craghen en bonte wayers

Oerspronck der sonden.

Ghehuyrde officie maeckt menige crayers
Om gelt, om ayers, om verckens, om schaepen

Menichfuldich bedroch.

Ghehuyrde officie doet scraepen en raepen
Ghehuyrde officie doet die waerheyt verschoyen

Oerspronck der sonden.

Ghehuyrde officie doet die schaepen verstroyen
Wt die rechte schaeps coyen, tot haerder onvromen
Wanneer sy den wolf van vere sien comen
Beginnen sy te scromen, en gaen loopen

Menichfuldich bedroch.

Door gehuyrde officie crijchtmen gelt by hoopen
[A vi^r] Datmen wtroepen dat God geseyt noch gegeuen en heef.

Oerspronck der sonden.

Doer gehuyrde officie die menich verheeuen leeft
So Augustinus seyt tot duechs vermaen
Alle die om ghewin nae officie staen
Dese sijn ouergegeuen plaen, om ketters te worden

Menichfuldich bedroch.

Men vinter veel die nae officie terden [1])
Te Loeuen, te Coellen, te Parijs, te Romen
Tgetall van dien waer seer quaet om noemen
Al condick clappen met seuen tongen

Oerspronck der sonden.

Siet ick heb hier noch cleynodien in een doecxken gewonnen [2])
Daer wil ick v af vercopen uwen cuere [3])

Menichfuldich bedroch.

Wat cleynodien syntet doch?

Oerspronck der sonden.

Men reyster alle die werelt nae doere
Tis lange leen datse eerst begonnen
Daer heefter menich den cost mede gewonnen
Meer dan ick v seggen can sonder sneuen
Dus coopse vry ick salse v goet coop geuen
Daer sijn by verheuen, so menighe hannekens

---

1) Treden.
2) Bedoeld zijn: relieken en kleine voorwerpen, die door de aanraking met relieken gewijd zijn.
3) Uwe keuze.

Menichfuldich bedroch.

Ontbeyt dit sijn al beuert spannekens [1])
Palsterkens [2]), slotelkens en sint Jacobs scholpen
Hier plachmen so heerlick den wijn doer te slorpen
Alsmen wel dick aen haer caken grof, sach
Maer God betert sy sijn nv heel aen den afslach
Haer cracht begint te slappen [A vi^v]

Menichfuldich bedroch.

Hebt ghyder dan gheen gadinge in

Menichfuldich bedroch.

Bylo [3]), niet seer veele
Want van dien en mach my gheen profijt werden

Oerspronck der sonden.

Coopse vry ghi sultse wel quyt werden
Onder truggelers, pelgroms en truwanten
Die achter lande gaen gylen en granten
Deen heeft een buys verloren dander een carueel
Dan lopen sy beuaert tot onser vrouwen ten Inseel
Te Romen sint Cornelis en sint Anne te Dueren
Die hem behelpen met alsulcken cueren
Daer gebruyckt ghy se onder nae uwen sin dan

Menichfuldich bedroch.

Onder dat volck is cleyn gewin tJan
Die hem geneeren met sulcken getruer
Nochtans coop ickse v af op auontuer
Of die neringhe eens beteren wilde.

Oerspronck der sonden.

Siet wat is daer hoe behaecht v dat gilde
Ghi sullet wel kennn leest slechts den regele

Menichfuldich bedroch.

Way dit is een brief met een segele [4])

---

1) Lees: beuertspannekens, d. w. z. pannetjes, die de bedevaartgangers medenemen om op reis uit te eten.
2) Degenstokken, waarmede zij zich verdedigen kunnen. Vgl. Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming*, Utr. 1869, Dl. II, St. 4, blz. 48.
3) Stopwoord.
4) Aflaatbrief.

Maer eylaes tis een duyster spiegele
Dies mach ick my wel beclaegen doch

Oerspronck der sonden.

Dat moechdy seker Menichfuldich bedroch
Beclaeges v vry tot allen stonden

[A vij^r] Menichfuldich bedroch.

Wel hoe vaerdy Oerspronck der sonden
Ghy moechtet v so wel als ick beclagen
Datmen nae dese Bullen niet meer en vragen
Nochtans is daer schat by vergadert bouen maten

Oerspronck der sonden.

Jae by heele lasten tonnen en vaeten
God moetse verwaeten die dat beletten
Denckt hoe datse haer conscientie besmetten
Al die haer setten, tegen dese brieuen

Menichfuldich bedroch.

Wat sijnt anders dan beroyde boeuen

Oerspronck der sonden.

Jae dorst icket seggen, tsijn niet dan dieuen
Al die dese comenschap maecken ten eynde

Menichfuldich bedroch.

Ten soude hem niet lief sijn die haer neringe schende [1])
Botter keese suyuel tsy Peter Claes oft Cornelis

Oerspronck der sonden.

Maer sy seggen dattet contrary den Euangely is
So Christus gesproken heeft en staet bescreuen
Om niet hebdijt ontfangen om niet suldijt geuen
Waer soumen af leuen, sout al om niet sijn

Menichfuldich bedroch.

tmoet voer die geleerden wel een groot verdriet sijn
Die met neerstich studeren haer hoofden breecken

1) Nl. wederkeerig. De beschimpers van den aflaathandel zouden het ook onaangenaam vinden, als men hen in de boter- of kaasnering benadeelde.

Oerspronck der sonden.

Maer dat sijn dese plompe leecken
Die niet en weten te spreecken
En seggen noch dattet sijn Gods giften
Diemen ontfanckt van den heyligen gheest [A vij^v]
Sy moegen hem wel schamen elck plomp beest
Dat sy hem dus verde te buyten gaen terden
Ghi souter den gheestelicken staet mede laten beweerden
Denckt niet datse v bedriegen sullen

Menichfuldich bedroch.

Ist niet schaede dat die cracht der Bullen
Dus onuersiens moet verhaeren

Oerspronck der sonden.

Die Bullen sijn noch so goet als sy oyt te voeren waren
Ouer hondert iaeren, of meer getelt

Menichfuldich bedroch.

Dats waer coopman, maer sy en gelden gheen ghelt
Haer cracht die smelt, als snee by der sonnen

Oerspronck der sonden

By dese brieuen isser menich van sonden ontbonden
By dese brieuen crijchtmen grote dominatie

Menichfuldich bedroch.

By dese brieuen crijchtmen veel gracien

Oerspronck der sonden.

By dese brieuen van groter weerden
Hefter menich gereden op muylen en peerden [1])
By dese brieuen houtmen menighe boelagie

Menichfuldich bedroch.

By dese brieuen maecktmen menich schoon timmeragie
By dese brieuen schoon van gelucken
Draechtmen fluwelen en gulden stucken
By dese brieuen men groot wonder schrijft

1) Nl. de aflaat-commissarissen.

Oerspronck der sonden.

[A vijr] Ist niet schade dat haer cracht dus tonder blijft
Ick soude daer schier wt mijn vel om springen.
Tis wonder dattet God dus lange laet gehingen
Men soude daer schier om comen in desperacie.

Menichfuldich bedroch.

Nv laet ons callen van een ander collatie
Van ons comenschap daert eerst began

Oerspronck der sonden.

Wel hoe behaecht v dat leste

Menichfuldich bedroch.

Maer ten staet my niet met allen aen
Ick en weeter tJan, gheen profijt op te brouwen

Oerspronck der sonden.

So moet ickt dan selfs behouwen
Ick salt wel vercopen bin ick Oerspronck van sonden geheeten

Menichfuldich bedroch.

Wel hoe sal ick den hoop [1]) hebben ick sout gerne weten
Met eenen gods penninck, loefse by maten

Oerspronck der sonden.

Icb salse v gheuen voer xx. ducaeten
Ghy sulter v af bedancken al v leuen

Menichfuldich bedroch.

Tis te veel ick gheuer v seuen
Ghereet gelt sonder op schryuen

Oerspronck der sonden [2]).

Tis te luttel ick wilt lieuer blyuen
Aen twe goede mannen om tgelach te doen rysen

Menichfuldich bedroch.

Wel ick kiese desen man om my te veriolysen
Kiest ghyder oock een en laetet hem segghen dan

---

1) Al de aangeprezen waren te zamen.
2) De sprekers richten zich nu onmiddellijk tot de toeschouwers.

Oerspronck der sonden. [A vij[v]]

Wie mach ick beter kiesen dan desen man
Soe moegen wy ons comenschap aen deen sij slaen

Menichfuldich bedroch.

Nv goe mannen alst v belieft so moechdy opstaen
Om tseggen te wten al sonder swygen

Oerspronck der sonden.

Nv goe mannen staet op so mogen wy wijncoopcrygen [1])
Want het seggen is aen v gebleuen fijn

Menichfuldich bedroch.

Oerlof mijn heeren machter yet bedreuen sijn
En wiltet ons niet nae draegen in trouwen

Oerspronck der sonden.

Ons verstant willen wy gerne gheuen dijn
Oerlof mijn heeren machter yet bedreuen sijn

Menichfuldich bedroch.

Straft ons broederlick so daer gescreuen fijn
Twaer ons leet dat hem yemant beclagen souwe.

Oerspronck der sonden.

Oerlof mijn heeren machter yet bedreuen sijn
Wiltet ons niet nae draegen in trouwen
Adieu tot op een weder aenschouwen.

Finis.

---

1) Wijnkoop is een percentage van de koopsom, waarvan het gemeenschappelijk gelag wordt betaald.

Den Val der Roomscher Kercken.

INLEIDING.

Vinniger schotschrift tegen de leer der transsubstantiatie dan het boekje van „Den Val der Roomscher Kercken” is niet denkbaar. Het zou misschien maar weinig aandacht verdienen, als het door onze voorouders niet druk gelezen was. Het is een leerzame spiegel, waarin men kan waarnemen, wat in zekere kringen omging. Wij hooren hier, in welke vormen men zijne ergernis luchtte over de Roomsche mis, inzonderheid over de aanbidding van den gewijden ouwel. De toon is nu eens spottend, dan ironisch; hij gaat over van den bittersten hoon tot het vlijmendst sarkasme. Menigmaal wordt eene ruwe, onbetamelijke uitdrukking gebezigd; er wordt gezondigd zoowel tegen den goeden smaak als tegen de rechtvaardigheid.

Ook een tragische kant valt aan deze verhandeling op te merken. Er wordt gezegd: de Roomsche priesters „maken vele goden, verkoopende die aan iedereen; zij dwingen het volk en verbinden het door eene wet om die te koopen, goed- of kwaadschiks, en anders moeten zij branden tot asch of gehangen worden” [1]). Zulke klachten geven iets te denken. Wij staren hier in den donkeren afgrond der vertwijfeling, waaraan de slachtoffers der geloofsvervolging, hunne dierbare betrekkingen en vrienden moeten zijn ten prooi geweest. Het gezicht van het vloeiende bloed van onschuldigen moet menige ziel tot wanhoop hebben gevoerd. De scherpte van den toon wordt er wel niet door verschoond, maar op zijn minst verklaard.

---

1) *Den Val der Roomscher kercken*, Quat. B, bl. iiij^r; hierachter, blz. 410; vergelijk C, bl. ij^r; hierachter, blz. 415.

De schrijver belijdt de Gereformeerde avondmaalsleer [1]). Opmerkelijk is, dat hij zelfs de noodzakelijkheid bespreekt van de breking des Broods [2]), een punt, waarop de Gereformeerden zich sterk onderscheidden niet alleen van de Roomschen, maar ook van de Lutherschen. Nu en dan brengt hij zijne Roomsche tegenstanders door zijn betoog in het nauw, bijv. door de aanhaling van Johannes X: „Christus zegt: Ik ben de deur. Volgt hieruit, dat hij waarachtig een deur zou zijn? Zoo volgt ook niet uit het woord: dit is mijn lichaam, dat hier hetzelfde lichaam bedoeld zou wezen, dat geboren werd uit de maagd Maria" [3]). Soms kunnen zijne sluitredenen moeilijk anders dan zonderling en gezocht worden genoemd [4]); soms wordt hij flauw [5]) of hinderlijk smakeloos [6]). Dat men het gewijde brood als God vereert, het knielend en met opgeheven handen ontvangt, is volgens hem louter afgoderij [7]). Geen termen zijn krachtig genoeg om zijne verontwaardiging hierover uit te drukken. Hij spreekt van den zwarten God [8]), het Gouden kalf [9]), God Mulciber [10]), God Bel [11]). Hij, die de hostiën bereidt, is „Jan Oblybakker" [12]). „Wie zich vermeet van een stuk brood God te maken en alzoo betrouwt op eene verrottende en verdervende creatuur," wordt vervloekt [13]). De schrijver deinst er niet voor terug te gewagen van een „coexken" [14]) en van „coecgoden" [15]); hij gaat inderdaad te ver, waar hij zelfs den hond er bij te pas brengt [16]). De Roomsche kerk heet uit den Duivel [17]). De Roomsche geestelijken

---

1) Aldaar, A, bl. ij^{r}, vij^{v}; C, bl. v^{r}—vj^{r}; hierachter, blz. 401, 406, 418.
2) Aldaar, B, bl. iij^{v}; C, bl. v^{v}; hierachter, blz. 410, 418.
3) Aldaar, A, bl. vi^{r}; hierachter, blz. 405; vergel. A, bl. vi^{v}, viij^{r}; B, bl. i^{v}, vj^{r} en ^{v}; hierachter, blz. 406, 407, 408, 412.
4) Aldaar, A, bl. iiij^{v}, v^{r} en ^{v}; B, bl. i^{r}, v^{v}; hierachter, blz. 404, 405, 408, 411 vlg.
5) Aldaar, A, bl. iii^{v}; hierachter, blz. 403.
6) Aldaar, B, bl. iiij^{r}; hierachter, blz. 410.
7) Aldaar, A, bl. iiij^{r}; B, bl. iij^{v}; hierachter, blz. 404, 410.
8) Aldaar, A, bl. viij^{r}; C, bl. i^{r}, iij^{r}; hierachter, blz. 407, 414, 416.
9) Aldaar, C, bl. i^{r}; hierachter, blz. 414.
10) Aldaar, B, bl. v^{v}, viij^{r}; hierachter, blz. 412, 413.
11) Aldaar, B, bl. vij^{v}; hierachter, blz. 413.
12) Aldaar, B, bl. vi^{r}; C, bl. iij^{r}, iiij^{r}; hierachter, blz. 412, 416, 417.
13) Aldaar, B, bl. vi^{v}, vij^{r}; verg. C, bl. i^{v}; hierachter, blz. 412, 413, 415.
14) Aldaar, B, bl. ij^{r}, iij^{v}; hierachter, blz. 409, 410.
15) Aldaar, C, bl. iij^{r}; hierachter, blz. 416.
16) Aldaar, B, bl. i^{r}; hierachter, blz. 408.
17) Aldaar, B, bl. iiij^{r}; hierachter, blz. 410.

worden Antichristen [1]), blinde ezels [2]), toovenaars [3]) en dieven [4]) gescholden. Rechtvaardiger slagen dalen neder, waar de priesters gelaakt worden wegens hun afkeer van den Bijbel en hunne onzedelijkheid. „Wilt gij," zegt hij, „een priester uit uw huis bannen, koop een Bijbel voor uw huis; hij zal er nooit weder in komen" [5]). Met meedoogenloos sarkasme wordt een middel aan de hand gedaan om zich van een „ergen pastoor" te bevrijden [6]). De gruwelijkste ongerechtigheden worden door de geestelijken geduld. Maar „is er iemand, die hongert en dorst naar de kennis der Heilige Schrift om zijn leven daarnaar te verbeteren," dan berokkenen zij hem eindeloozen overlast, storten hem in diepe ellende en bewerken, dat hij als oproermaker voor den rechter moet komen [7]). Snijdend is de opmerking, dat, als het brood God is, het Pater Noster dient gewijzigd te worden. Het behoort dan te luiden: „Onze Vader, die daar zit op het altaar, Uw naam worde geheiligd," enz. [8]) Ook het „opgevaren ten hemel" uit de geloofsbelijdenis moet vervallen. De tweede helft van het Credo moet geheel worden veranderd. Wij moeten zeggen: „ik geloof in God, den Vader, den Almachtige," en zoo voort, totdat wij komen aan de plaats, waar hij „nedergedaald is ter helle en is verrezen ten derden dage." Dan moeten wij voortgaan: „Daarna sloegen de pausen en hunne dienaars de handen aan hem, en hebben hem opgehangen op het altaar, en daar heeft hij gehangen, al dien tijd lang" [9]). Met een sarkasme, dat huiveren doet, wordt aangetoond, dat ten opzichte van de leer der broodverandering Paulus als een ketter moet worden uitgekreten [10]), en dat Christus liegt [11]). Het hart der quaestie wordt geraakt met het betoog, dat Christus ééns geofferd is op Golgotha en dat deze offerande niet dagelijks herhaald kan

---

1) Aldaar, C, bl. vi^r; hierachter, blz. 419.
2) Aldaar, A, bl. viij^v; hierachter, blz. 407.
3) Aldaar, B, bl. iiij^v, v^r; hierachter, blz. 411.
4) Aldaar, B, bl. v^v, vij^r; C, bl. iiij^r; hierachter, blz. 411, 413, 417.
5) Aldaar, C, bl. v^r; hierachter, blz. 418.
6) Aldaar, C, bl. v^r; hierachter, blz. 418.
7) Aldaar, C, bl. iiij^v; hierachter, blz. 417.
8) Aldaar, C, bl. i^v, ij^r; hierachter, blz. 415.
9) Aldaar, C, bl. i^v; hierachter, blz. 415.
10) Aldaar, B, bl. i^r; hierachter, blz. 408.
11) Aldaar, B, bl. iij^r; hierachter, blz. 409.

worden [1]); ook met de vraag, hoe men kan zeggen, dat de mis de zonden wegneemt, daar toch hij, die gebiecht en de absolutie ontvangen heeft, moet vertrouwen, dat alsdan al zijne zonden volkomen vergeven zijn [2]). De schrijver richt zich niet alleen tegen de aanbidding der hostie, maar ook tegen die der beelden. „Zoo lang ze nog in des beeldsnijders winkel zijn," verklaart hij, „kunnen ze geen mirakelen doen. Maar als ze gewijd zijn, moet men er den bonnet voor afnemen en er de knie voor buigen; men gaat achter de valsche goden in processie, blatende en krijschende" [3]). Op even aanschouwelijke wijze wordt de tegenstelling uitgewerkt tusschen de kruisen, de kelken, de olie en het wijwater vóór en ná de wijding [4]).

Merkwaardig zijn ook eenige regels, waarin gehandeld wordt over de consciëntie. De Antichrist, d. i. de Paus, wordt afgeschilderd als zittende in de consciëntie der menschen; hij versmaadt den stoel van Mozes en wil klimmen op den stoel Gods [5]). Treffend is het verwijt tegen de Roomsche kerk, dat zij dwingt te belijden, dat het brood God is, tegen eigen overtuiging in. „Het gaat er mede, alsof iemand een zwarten bonnet in de hoogte hield en zeide: wat is dit? De één zal zeggen: het is een bonnet. De ander: gij liegt, het is een kussen. Een kussen? Hoe kan dat zijn? Voorwaar gij moet gelooven, dat het een kussen is, of gij moet sterven. Welke kleur heeft het? Het is zwart. Neen, het is zoo niet; gij moet gelooven, dat het wit is" [6]).

Uit de manier, waarop gehandeld wordt over de roeping der geestelijken in verband met de bediening der sacramenten, zou men geneigd zijn op te maken, dat dit boekje voortkwam uit een kring, waarin het geestelijk ambt overbodig werd geacht [7]). Dit schijnt toch onjuist, als men let op de plaats, waar tegenover de afgoderij der Mis het optreden wordt gesteld van een „eerwaard predikant", die Gods woord heeft te verklaren [8]). De schrijver raadt een vorst,

---

1) Aldaar, B, bl. vij^{v}; C, bl. v^{v}; hierachter, blz. 413, 418.
2) Aldaar, B, bl. vi^{r} en ^{v}; hierachter, blz. 412.
3) Aldaar, C, bl. iij^{r}; hierachter, blz. 416.
4) Aldaar, C, bl. iij^{v}, iiij^{r}; hierachter, blz. 416 vlg.
5) Aldaar, B, bl. iiij^{r} en ^{v}; hierachter, blz. 410 vlg.
6) Aldaar, B, bl. viij^{r}; hierachter, blz. 413 vlg.
7) Aldaar, A, bl. v^{r}; hierachter, blz. 405.
8) Aldaar, B, bl. iiij^{v}; hierachter, blz. 411.

die vrede hebben wil in zijn land, aan alle bisschoppen te verbannen, uitgenomen degenen die het Pausdom verzaakt hebben [1]). Deze restrictie doet denken, dat hij de bisschoppen niet geheel verwerpt.

De herkomst van dit boekje was tot dusverre onbekend. Met volkomen zekerheid kan echter worden vastgesteld, dat het vervaardigd moet zijn in Engeland. Het blijkt uit de wijze, waarop gesproken wordt over den Koning [2]). Deze koning kan niemand anders zijn dan Eduard VI. Met zijn „overziender en gouverneur" is natuurlijk de rijkskanselier, aartsbisschop Cranmer bedoeld [3]). Van den koning wordt gezegd, dat hij hier op aarde naast God onze opperste regent en hoofd is, uitdrijvende den paus, die zich in de plaats van Christus gesteld had en zijne beuzelarij [4]). Dit past geheel op de plaats, die het koninklijk gezag in Engeland ten opzichte van de kerk sedert Hendrik VIII innam. Op de Engelsche herkomst van dit boekje valt een eigenaardig licht, als men in aanmerking neemt, dat onder Eduard VI de geheele avondmaalsviering werd hervormd, en dat toen ernstig is gestreden zelfs over tamelijk ondergeschikte punten, zooals over de vraag, in welke houding de geloovigen het Avondmaalsbrood moesten ontvangen. Volgens het „Book of Common Prayer" van het j. 1549 moest het brood ongezuurd zijn en mocht het niet anders worden gebruikt dan zóó, dat het den geloovigen in den mond gegeven werd [5]). De herziene uitgave van dit Boek in het j. 1552 schreef voor, dat het gewoon brood moest wezen; de geloovigen ontvingen het nu knielende in hunne handen. Uitdrukkelijk werd eene lange waarschuwing gegeven over de beteekenis van dit knielen. Het mag volstrekt niets hebben van eene aanbidding [6]). Later, in het Common-prayer-book van koningin Elizabeth, is deze waarschuwing weder weggelaten [7]).

---

1) Aldaar, C, bl. v^r; hierachter, blz. 418.

2) Aldaar, C, bl. vi^v; hierachter, blz. 419; verg. C, bl. v^v, vi^r; hierachter, blz. 418.

3) Aldaar, C, bl. vi^v; hierachter, blz. 419.

4) Aldaar, C, bl. v^v; hierachter, blz. 418.

5) *The two liturgies, A. D. 1549, and A. D. 1552,* edited *for the Parker society* by J. Ketley, Cambr. 1844, 8°, p. 97—99.

6) *The two liturgies*, p. 283.

7) *The booke of common praier, 1559,* uitgegeven door de Parker Society in de *Liturgies and forms of prayer, in the reign of queen Elizabeth,* Camb. 1847, p. 195.

Uit het gebruik van zekere woorden en zinswendingen moet de stellige gevolgtrekking worden gemaakt, dat dit geschrift uit het Engelsch vertaald is [1]). De vraag naar het Engelsche origineel mag aan verder onderzoek worden overgelaten.

Sommigen hebben gemeend dat Jan Utenhove, die met A Lasco de grondvester was der eerste Nederlandsche vluchtelingen-gemeente te Londen, de auteur kon zijn. Anderen hebben het toegeschreven aan Marten Micron, een der eerste predikanten dezer gemeente [2]). Dat aan Micron is gedacht, ligt voor de hand, daar hij ook de vervaardiger was van „Een claer bewijs van het recht gebruyck des Nachtmaels Christi" (hierachter herdrukt) en van een aantal andere geschriften over het Avondmaal. Dat echter hetzij Utenhove, hetzij Micron dit boekje in het Engelsch geschreven zou hebben, is zeer onwaarschijnlijk. Heeft een van beiden het in het Nederlandsch vertaald? Indien niet hun goede smaak, hunne opvatting van de Avondmaalsleer zou zich daartegen niet verzet hebben. Maar alle gegevens ontbreken om in dit opzicht iets met zekerheid vast te stellen.

Er bestaat eene uitgave van dit boekje, waarvan ondersteld is, dat zij in het j. 1550 te Norwich het licht heeft gezien [3]). De bibliotheek der Nederlandsche gemeente te Londen bezit een exemplaar, hetwelk aldaar gedrukt werd in het j. 1553 [4]). Onze her-

---

1) Pracktijckelijc (practically), A, bl. ij^r, hierachter, blz. 401; autoriteyt nemen (take authority), A, bl. iij^v, hierachter, blz. 403; material, A, bl. iiij^v, hierachter, blz. 404; oft anders willen sy (they would), A, bl. vi^r, hierachter, blz. 405; dwelck ic bewijsen wil (bedoeld is: bewijzen zal), aldaar; Christus spreect int seste Ioannis, het broodt dat ick v gheuen wil (voor: geven zal), A, bl. vi^v, hierachter, blz. 406; oft ghy sout sien den sone des menschen opuaren (if you should), A, bl. vij^v, hierachter, blz. 407; het en wil al niet helpen (voor: het zal niet), B, bl. iij^r, hierachter, blz. 410; het tweede ghebot, ghy en sult v gheen ghegrauen beelden maken (graven images), B, bl. vi^r, hierachter, blz. 412; geuinghert (fingered, voor: betast), C, bl. iij^v; hierachter, blz. 416.

2) Mr. I. I. van Doorninck, *Vermomde en naamlooze schrijvers*, Leid. 1885, Dl. II, blz. 564, Nr. 3649. Vgl. Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 134.

3) Beschreven bij Mr. I. I. van Doorninck, t. a. p.

4) *Den Val der Roomscher Kercken / met alle haer afgoderie, waerby een yegelick mach kennen ende mercken het onderscheyt tusschen de ierste kercke... ende de vermaledyde kercke verscheyden* Apoca. 18.... Anno, 1553. [Aan het einde:] Gedruct tot London, by Steven Mjerdman. Anno 1553. — In kl. 8^0.

druk berust op de uitgave van het j. 1556 bij Steven Mierdman te Emden, waarvan een exemplaar aanwezig is in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage [1]). De lijst der verboden boeken van het j. 1570 vermeldde eene uitgave te Emden bij Claes van Berghen [2]). Prof. Doedes heeft een exemplaar bezeten eener editie zonder jaarcijfer en zonder naam of woonplaats des drukkers [3]). De Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage bevat verder eene uitgave, verschenen te Antwerpen bij Steven Mierdman in 1561. Lang is men voortgegaan het te lezen. Nog in het j. 1610 verscheen een nieuwe druk te Gorinchem. Men herhaalde den tekst altoos letterlijk. Zelfs de laatste bladzijde, slaande op Eduard VI en Cranmer, werd niet veranderd. Misschien mag dit hieruit worden verklaard, dat het boekje bij de Nederlandsche koopers zóó groote bekendheid genoot, dat belangrijke wijziging voor het debiet ongewenscht kon worden geacht.

Hoogte: 15 cM.; breedte: 11 cM. Letter: Gothiek. Buiten den titel en de voorrede des drukkers (2 blzn.) zijn er 40 ongenummerde blzn. bedrukt met den tekst. Aanwijzing des drukkers op een afzonderlijk blad.

1) Het formaat is in klein 8⁰. Letter: Gothiek. Signatuur: A ij—C v. Buiten den titel en de voorrede des drukkers (2 blzn.) zijn er 40 (ongenummerde) blzn. bedrukt met den tekst. Aanwijzing des drukkers op een afzonderlijk blad. Aantal regels per blz.: 29. Hoogte: 13,6 c.M. Breedte: 8,9 c.M.

2) Sepp, t. a. p., blz. 133.

3) J. I. Doedes, *Collectie van Rariora*, Utr. [1887], blz. 113.

★ Den val der [A i^r]

Roomscher Kercken / met al hare afgoderie / waerby een yeghelijc mach kennen ende mercken het onderscheyt tusschen de yerste kercke (van welcke Kercke onse Ouerste Heere ende Coninc het ouerste hooft is) ende de vermaledide kercke verscheyden.

Apoca. 18.

Coemt wech van haer mijn volck / dat ghy niet mede en deylt van haren sonden / ende dat ghy niet en ontfangt van haren plaghen.

An. 1556.

¶ De Drucker totten Leser. A ij^r

Aenghesien dat het misbruyck pracktijckelijc ingebrocht is, ende stoutelijc ouergeuloeyt, ghelijckerwijs alle dingen gebruyct ende onderhouden zijn in de kercke, principalijck int Sacrament des lichaems ende bloets ons salichmakers Jesu Christi, den lijflijcken pant van zijnder lief den totter menscheit, ende weerdige memo rie van onser verlossinge, tot groote hinderinge van Christus vergaderinge ende perijckel der sielen: Ic en can niet anders dan spreken teghen het vertwijfelde misbruyck ende obstinate misbruycken daer af, ende dat met scherpe ende neerstelijcke woorden, als Christus seluer dede ghe weldichlijck teghen de obstinate Schriben ende Phariseen. Ick protestere voor den leuenden Godt, dat ick niet eens en dencke te lasteren oft te spreken eenighe schandelijcke woorden teghen het Sacrament: Maer alleenlijck, dat het // abuys A ij^v
ende de oorsakers des seluen eens bekent werden, dat het perikel daer af te beter ghemijdt werde. Begerende v (goe de Christelijcke Leser) uwen mont niet eens op te doen om te spreken eenige blas phemelijcke oft eenige spitighe woorden tegen so hooch een misterie: maer daghelijcx met my hertelijck te bidden, dattet God wil belieuen, te wercken in de herten der machtigen ende Ouerheyts, dat zijt voort moghen setten na der insettinghe Christi, tot vorderinghe der glorien Gods, ende versterckinghe onser consciencien: Ende dattet alle volck so mach ontfangen met ruste ende eendrachticheyt,
Amen.

Aengesien dat god alle dinghen gheschapen heeft, ende hy van niemant gheschapen en is, ende alle dinghen zijn door hem gemaect, ende geen dinck van hem sel uen: Ouermidts dan dat hi sy een dinck, ende niet alleen een dinck, maer die oorsake aller dinghen. (Daerom schrijft Athanasius, die Vader en is niet gheschapen, noch die Sone en is niet gheschapen, des gelijcx en is den heyligen gheest oock niet gheschapen. De Sone is van den Vader alleen niet ghemaect oft gheschapen, maer gheboren. De heylighe Gheest is vanden Vader, ende vanden Sone, niet ghemaect, noch gheschapen, noch oock niet gheboren, maer voortcomen, welcken heylighen Gheest is de vertrooster, onderhouder, ende onsteker aller gheloouigher herten.) Nadenmale nv dat dit selue soo is, hoe can dat waer zijn, dat dese Antichristen willen beuestighen, segghende: dat sy God maken, ende hem omkeeren, ende maken den schepper selue, van wien sy ghescha-//pen zijn. Als die potbacker die potten ghemaeckt heeft, can hem dan den pot veranderen ende maken den potbacker? Ick segghet by desen Antichristen, welcke segghen, dat sy God connen maken alle daghe alsoo dicmaels alst haer lust, niet hebbende eenighe autoriteyt des alderheylichster Schriftueren, dan alleen als sy die schenden ende verdraeyen na haer eyghen voornemen. Want Christus Jesus in zijn laetste auontmael nam het broot ende danckte ende brackt, ende gaft zijnen Discipulen, ende seyde: Neemt, eet, dit is mijn lichaem: Ghelijckerwijs nam hy den kelck ende dancte, ende gaft haer, seggende: Drinct ghy alle hier wt, dit is dat nieuwe Testament in mijnen bloede, dwelck wt ghestort werdt voor vele tot vergiffenisse der sonden.

A iij^r A iij^v mat. 26. mar. 14. Luc. 22 1. cor. 11.

Nv om te comen tot onsen propooste, waer dese ketters autoriteyt nemen met dese woorden: Hoc est corpus meum. dat is te segghen, dit is mijn lichaem, volcht hier wt by die heylighe schrifture, dat als sy dese woorden ouer dat broot ghesproken hebben, dat sy dan scheppen na tuerlijck vleesch, bloet ende leden, ia dat selue lichaem dat welck die ghebenedide // maecht Maria voort ghebrocht heeft, als dese Antechristen seggen dat sy doen? Ick antwoorde neen. Want als Christus dat broodt brack, ende seghen-

A iiij^r

det, volcht daer wt, dattet was zijn lichaem inder waerheyt, soo dat daer niet meer broot en blijft? Ist dat ghy segt neen. Ic antwoorde soo en doen wy oock niet. Ist dat ghy seght iae, dan ist sake dattet broodt niet ghecruyst en is, soo en was zijn lichaem niet ghecruyst. Hy gaft tot zijnen Jongheren, ende sy aten, Aten sy Christus lichaem oft niet? Ic meene dat sel ue lichaem dat geboren was van die maghet Maria: Ist dat ghy segt neen, Ick antwoorde, Soo en doen wy oock niet: Ist dat ghy segt, iae, so en is hy dan voor ons niet ghestoruen, want hoe conde hy voor ons steruen, als sy hem te voren op geten hadden? Maer dit woort: Hoc est corpus meum, was het aldersoetste woort dat sy vinden conden wt dat geheele Testament, om der menschen oogen te ver blenden met eenen valschen God, dwingende tvolck tot knielen ende haer handen op te houden, dwelc is een grouwelijc ke ende afgrijselijcke afgoderye. Maer hier machmen een vraghe voorstellen tot dese heylighe edele Godmakers. //

A iiij[v] Wanneer ghy God maect, hoe maect ghy hem eens oft tweemael: want ghy segt datter geen material broot en blijft, nae dat de consecratie geschiet is, maer dat warachtich natuerlijck lichaem dat Maria droech. Vleesche, bloet ende beenen, hier wt volcht dan dat wy aenbidden eenen valschen God in den kelcke, hier wil dy seggen als onbeschaemde guyche laers, dat ghy consacreert de selue warachtighe substancie in den wijne, waer by het claer blykelijck is, valsche kerckdieuen, Roouers ende dieuen des simpelen volcks zijt: want te paesschen gheefdy henlieden een drooch lichaem sonder bloet, want ghy gheeft haer ongheconsacreerden wyne, dit is waer ende openbaer. Maer wat willen dese guychelaers segghen? Voorwaer als sy hebben gheseyt, ketter, ketter, verduysterende die oogen der menschen, met dusdanighe exempelen, segghende, als in eenen spieghel veel aensichten ghesien werden in dien seluen spiegel, also mach een menichte des volcx ontfanghen de substancie by een woort. O ghy valsche versierde guychelaers: als daer zijn (spreeckt hy) veel aensichten in een gelas aft spieghel, ende noch-
A v[r] tans niet meer dan een spiegel. Ic antwoorde, // ist sake dat ick my seluen sie in eenen spie ghel, volcht hier wt dat ick een blijuende aensicht hebbe in den spieghel, ende een ander aen mijn hooft? Oft als een groot ghetal der aensichten ghesien werden in eenen spieghel, en ist niet te mercken datter sekerlijck gheen aensichten en zijn, dan alleen die ghelijckenisse van aensichten? Niet meer en ist te gheloouen dattet broodt Christus lichaem sy dat van Marie ghebooren is, want het representeert tlichaem. Ick wil een vraghe maken, oft ick sprekende eerweerdelijck dat woort, niet so wel en soude moghen maken dat lichaem Christi als sy? Sy willen

segghen, neen, waerom? Om dat ghy niet ghecoosen en zijt. Antwoordt my op dese vraghe, gheeft het woordt cracht tot die verkiesinghe, oft die verkiesinghe tot het woort? Ist dat ghy segt dat die verkiesinghe macht gheeft tot het woort. Soo bewijse ick dat het woordt van gheen cracht en sy, ende hoe condy dan God daermede maken? Ist dat ghy segt dat het woort macht geeft tot die kie singhe, soo proeue ick daer by, dat alle menschen dat woort sprekende, also veel daer in connen doen, als ghy, want het woort crachtich wert in den gheest, ende // niet int vleesch. Dit A v[v]
argument en can niet gheloochent zijn, ten sy dat ghy God maect een wtnemer der personen.

Ist dat yemandt vraechde, Door wat macht dat ghy God zijt makende, ghy wilt segghen, by twoort. O constige guy chelaers, God heeft die werelt in ses daghen gheschapen, ende hy ruste den Gene. 1.
se uenden dach. Hy heeft ghemaect, sonne, maen, ende sterren, Hy maecte vogelen, beesten ende visschen, wormen, serpenten, steenen, grasse, cruyden ende een ye ghelijck dinck deses werelts. Ende die selue woorden, daer hy alle dinghen met ghemaeckt heeft, blijuen noch inden Bybel, ende nochtans en connen sy niet een van desen dinghen maken, noch voghel, noch beeste, noch oock eenich dinck anders. O listighe constenaers, sy en connen noch beesten noch voghelen maken, ende nochtans willen sy maken den schepper van alle dese dinghen, ende sy seggen dat sy doen by twoort, ende twoort dat alle dinghen ghemaect heeft staet inden Bybel, ende nochtans en con nen sy niet maken eenich dinck.

Nv om te comen tot het woort, waer mede sy God maken, namelijck: Hoc est corpus meum, dwelck te segghen is: // Dit is [A vj[r]]
mijn lichaem. Joannes int thiende spreeckt Christus: Ick ben die Ioan. 10.
duere: Volcht hier wt, dat hy waerachtelijc sy een duere? Neent voorwaer, Ick denc ke dat een duere te hart soude zijn om te eeten, oft anders willen sy dese plaetse der Schriftu eren ghenomen hebben om God daer mede te maken. Al ist dat Chri stus seyt: Ick ben die duere, soo en volghet nochtans niet, dat hy een natuerlijcke duere sy, desghelijcks soo en volghet niet dat dit woort: Hoc est corpus meum, sy dat selue lichaem dat die maget Maria droech, het is open dwalinge ende ghy zijt ganschelick bedroghen: want als Christus sprac: Dit is mijn lichaem, dat voor v geleuert wert, het woort dat hy sprack, was hy selue, ende hy selue was dat woordt, oft anders soo moeste dat broot ghecruyst gheweest zijn, als te voren geseyt is, dwelck ic bewijsen wil door clare schriftueren. Christus spreect int seste Ioannis: Ic ben dat leuendige Ioan. 6.
broot dat van den hemel ghecomen is, uwe va deren hebben ghegheeten Manna inder woestijnen, ende sy zijn ghestoruen, maer ick

ben dbroodt des leuens: Soo ist bewesen dat Christus het broot sy,
[A vj^v] dat voor ons gheleuert sy. Maer dese Houelin-//ghen segghen dattet sy Christus. Nv is hier alleen den twiste tusschen de Christenen ende de Papisten. Christus seyt dat hy sy het broot dat voor ons gheleuert oft ghebroken is.

De Papisten seggen dattet broot Chri stus sy. Nv hoe connen wy ouer een comen? want wy seggen als Christus seyt, dat hy dat broot sy, dese edelinghen seggen dat het broot si Christus. Merct wel die schriftuere, Paulus spreeckt, dat ick vanden Heere
1.Cor.11 ontfangen hebbe, dat heb be ick gheleuert. Antwoort my hier op. Heeft Paulus eenich dinck anders vanden Heere dan zijn woort? Want Paulus en was niet met den Heere in zijn laetste Auontmael, om yet anders te ontfanghen. Ghy blinde creatueren weet ghy niet wat ghy doet? Wildy hebben van v gheheyschet, het
Joan. 6. bloet van den ghetuyghe Jesu? Christus spreect int seste Joannis, het broodt dat ick v gheuen wil, is mijn vleesch, dwelck ick gheuen wil voor het leuen des werelts. Hier moech dy ver staen, dattet broodt, dat ons Christus ghegheuen geeft, zijn vleesch zij: Ergo so is zijn vleesche dbroot, dat hy brack, dwelck hi selue is, ende hy
[A vij^r] selue was twoort ende twoort was zijn lichaem, dwelck // gegeuen is voor tleuen des werelts. Doen streden de Joden onder malcanderen ende seyden: Hoe can ons dese zijn vleesch te eten gheuen? Want sy verstondent vleeschelijck, als onse fijne gheuingerde edelinghen nv huydensdaechs doen, denckende dat sy gheten hebben Christum met vleesch, bloet ende beenen. Jesus seyde tot haer:
Joan. 6 Ten sy dat ghy eet tvleesch des menschen sone, ghy en hebt gheen leuen in v, want wie daer eet mijn vleesch en drinckt mijn bloet, heeft dat eewighe leuen. Ende ick sal hem verwecken ten wtersten daghe: Want mijn vleesche is waerachtelijck een spijse, ende mijn bloet is waerachtelijck drancke, ende soo wie daer eet mijn vleesch, ende drinckt mijn bloet, die blijft in my, ende ick in hem.

Nv hebbe ick v te vooren gheseyt, dat Christus het broodt was, dat voor ons gheleuert is, ende als het natuerlijck broodt voet het lichaem, alsoo dit leuendighe broodt voet de siele. Ende Chri stus spreeckt hier van zijn vleesche ende bloedt, dwelck gheoffert was tot een sacrificie, voor onse salicheyt ende onse verlossinghe, als
Joan. 1. Johannes seyt: Het woordt is vleysch gheworden, ende wy hebben
[A vij^v] zijn glorie ghesien, als des eeni-//ghen gheboren sone des vaders: Ende wie dit selue ghelooft, die eet Christus vlees ende drinckt zijn bloet (maer niet als de Papisten doen: Want sy segghen dat sy hem met haeren tanden eten vleeschelijck, dat selue lichaem, dat van Marie ghebooren is) maer hem ontfanghen in een Christe-
1.cor.11. lijcke ghemeenschap doort ghelooue, want Christus seyt: Hoc facite

in mei commemorationem: Doet dit tot mijnder ghedachtenissen. Ende wie dat ghelooft dat Christus lichaem gheleuert is op den cruyce voor zijnder salicheyt, ende dat zijn bloet wtghestort is tot veghiffenisse der sonden, ontfanghen zijnde tot die ghedachtenisse van Christus doot, die selue eet het lichaem Christi ende drinckt zijn bloet geestelijck.

Dese leeringhe heeft hy geleert te Capernaum, zijn Discipulen hoorende dese woorden, seyden, Dit is een hart woort, wie cant Joan. 6
hooren? Jesus merckende dat si daer af murmureerden, soo seyde hy tot haer. Verargert v dit? Oft ghy sout sien den sone des menschen opuaren, daer hy te vooren was? Het is de gheest die daer leuendich maeckt, het vleesch en is niet profitelijck. Maer onse Papisten segghen daer neen toe, sy segghen, dattet // vleesch [A vij^r]
sy dat al doet in haren dienst, ende sy segghen dat warachtelijcker dan sy sel ue mercken, want sy nemen alle dinghen vleeschelijck, als haer roomsche vader te vooren doet. Maer om dat sy die Schriftuere breken vleeschelijck tot die onderhoudinghe der valscher sacrificien, ende des swarten Gods. Tot den welcken sy afgoderien doen, soo wil ick meer van haerder sacrificie spreken op een ander plaetse. Christus seyt, ick ben die wijngaert, is dat hier te nemen, Joan. 15.
dat hy was een natuerlijcke wijngaert? Neent voorwaer, anders door dit woort mochten sy ghenomen hebben die druuen, ende ghebrocht hebben tot den outaer, ende soo zijnde in zijn miscleederen, blasende ende asemde ouer die seluen, als hy doet ouer het broot, ende segghen: Ick ben die wijn gaert, ende soo gheue dat tot den volcke ende maken haer te gheloouen, dattet God sy, ende dat hy God ghemaect heeft.

Maer sy nemen die Schriftueren, als die Roomsche Vader, Nam mat. 16.
de autoriteyt Petri, te weten dat die sluetel die Christus tot Petrum ghaf, dat die sy een natuerlijck, sodanighen daermen die duere mede opent, dwelck ghehee-//lijck valsche is, want die sloetelen [A vij^v]
der dueren des Hemels is dwoordt Gods, dwelck opent de conscientie ende der menschen herten, waer de heylige geest plaetse neemt: Alsoo hi seyt, dit is mijn lichaem, Het en volcht niet, dat dit natuerlijck broodt zijn lichaem sy, maer twoordt is waerachtich God, ende dat welcke hy onder hem ghebroken heeft. Int beginsel Joan. 1.
was dat woordt, ende dat woort was met God, ende God was dat woordt. Ende de Joden quamen tot hem ende vraechden hem, wat zijn woort was? Ende hy antwoorde: Mijn woorden ben ic selue. O ghy blinde esels, dat ghy de schriftuere vleeschelijck neemt, als Joan. 8.
uwe Room sche Vader doet. Paulus die spreeckt in het thiende Capittel tot den Corinthen, En weet ghy niet dat het broodt dat wy breken, een ghemeynschap sy des lichaems Christi? En weet

ghy niet, dat de kelck des dancksegghinghen, sy een ghemeynschap des bloedts Christi? O Paule, Paule, ghy en waert des Paus vrient niet, noch geen van zijnen dienaers ghy mocht so wel geseyt hebben. En weet ghy niet dat die kelck der dancseggingen sy het bloedt Christi? Maer ghy segt dat het sy, die ghemeynschap des
B i^r bloedts // Christi. Nv so is die ghemeynschap des bloets ende des lichaems een dinck, ende het dinck, selue een ander dinck. Wel, ick en segghe niet meer, maer ick latet varen, ende legghe de schult op Paulum, ende noeme hem ketter, ende segge dat hy dwaelt: Maer dese edele ghesellen segghen dat sy niet connen dwalen: sy willent hebben, vleesch, bloet, benen ende broot: Laet hem dese haer meynin ghe houden, ende gheuen dat tot eenen honde, soo mach het gheseyt werden, dat de hont God ontfanct: Want ist dat het int vleesche ontfangen sy, ende niet in den gheest, siet wien dat het ghegheuen wert, die selue ontfanct het, ende het
Joan. 6 en can andersins niet zijn, want Christus spreect: Die mijn vleesch eet, ende drinct mijn bloedt, heeft dat eewighe leuen. Antwoort my op dese vraghe, die godloosen en hebben dat eewighe leuen niet, hebbent sy oock? Ist dat ghy segt dat sy het eewige leuen niet en hebben, so en hebben sy hem niet ontfanghen, ende soo en is die selue substancie daer niet, want waer het sake dattet daer ware, soo souden alle leuende dingen hem mogen ontfangen,
B i^v ende ist sake dat hy daer niet te ontfanghen en sy // in den gheest, ende int gelooue, maer al leen in die substantie, na dat ghy hem hebben wilt om v eyghen profijt. Daer op antwoort die papistige mensche, wat wilt ghy claerder woorden hebben dan dese, Hoc est corpus meum, dit is mijn lichaem. Ick segge neen, het is te claer voor v profijt, aengesien dat ghy wederom den strijt aenueerden
matt. 18 wilt, so wil ict platter wtrechten. Christus die seyt int xviij. Matthei, nemende tot hem een kint ende by hem stellende, seyt tot haer: So wie daer ontfangt dit kint in mijnen name, die ontfangt my. Ick wil dese plaetse der scriftueren voor my nemen, ende neemt ghy uwe plaetse dat welcke dese is, wie dit broot ontfanct, die ontfanckt my. Nv stelt dese twee te samen, wie dat sodanighe kint ontfanct in mijnen name, ontfanckt my, ende die my ontfanct, die ontfanct hem die my ghesonden heeft. Hoe segdy nv, en hebbe ick niet soo goede autoriteyt der Schrif tueren hier, om te segghen, dat die ghene die een kint ontfanct, ontfanct god, die selue substancie die Maria voort ge brocht heeft, alsoo wel als ghy segt het broot is God, die selue substancie die Ma ria voort gebrocht heeft?
B ij^r want ghy segt, // wie dat broot ontfanckt, die ontfanckt hem, ende ick segge, wie daer ontfanct een kint, die ontfanct hem, ende die een Schriftuere dient so wel hier toe, als de ander, want als het

lichaem gheuoet wert met natuerlijck broot, so is die siele gheuoet met gheestelijc broot, dwelck vanden hemel ghecomen is. Ende als een kint is vol onnooselheyts, so zijn sy die daer bequaem zijn tot het rijck der hemelen. Daerom wie daer ontfanct een van sodanighe cleyne kinderen, die ontfanct hem. Voort soo spreect Christus, Matth. xxv. Siet wat ghy gedaen hebt tot een van desen mijnen minsten broederen, dat hebdy tot my ghedaen, verstaende dat by het arm volck. Dese woorden dienen so wel tot uwen propooste, als Hoc est corpus meum, dwelck ghy vleeschelijc neemt als ghi ooc neemt, die insettinge des auontmaels Christi: wat ghy tot een van dese minsten ghedaen hebt, dat hebdy tot my ghedaen. Nv dit blijft vast, ist dat wy gelooucn, dat een yegelijck arme mensche (tot den welcken wy aelmoesen geuen) stom sy, als sy ghelooucn dat elck coecxken daer sy die woorden ouer spreken een God ghemaect sy. // mat. 25.

Ick en wil niet ordeelen sonder de scriftueren, als sy doen, maer als God my oordeelen sal, so wil ic de waerheyt spre ken, als ick ghelooue, ende als een yege lijck Christen mensche schuldich is te ghelooucn. Nv wederom comende tot die Schriftuere, het is geschreuen Joannis 11. Doen Jesus gecomen was te Be thanien, ende verwect hadde Lazarum, soo maeckten sy een auontmael, ende Martha diende hem. Maria heeft ghenomen een pont saluen des puren Nardus, ende heeft die voeten Jesu gesalft, ende droochdese metten hare van haren hooft. Doen sprack een van zijnen Discipulen Judas Iscariotes: Waerom en was dese salue niet vercocht voor drie hondert penningen, ende ghegeuen tot den armen? Dit en sprac hy niet dat hy voor den armen sorge droech, maer om dat hy een dief was, als ander dieuen heden daechs zijn, ende hadde die borse ende droech dat ghene, datter gegeuen werdt. Merckt nv. Jesus die seyt: laet haer onghemolesteert, die armen hebdy altijt by v, maer my en sult ghy niet altijt hebben. Hier moet hy lieghen, ist dattet soo sy, als mijn heer die Pastoor seyt: want hy seyt dat hy Christum alle // daghe maeckt, soo dicwil als hy wilt. Nochtans Christus seyt: ghi en sult my altijt niet hebben. Maer mijn heer die Pastoor spreect hier teghen, segghende dat hy hem alle daghe heeft, so dickwil alst hem ghelieft. Nv een van beyden moet lieghen, wien denckt ghy dat hier liecht? Ick dencke dattet Christus sy, want dese heylige edelingen seggen dat sy niet en connen lieghen oft dwalen.

B ijv — Joan. 11 — Joan. 12. — Joan. 11 — B iijr

Och spreect Scotus een van haer doctoren, ghelijc als een mensche veel keersen onsteect aen een keerse, ende tlicht niet minder wert: so moghen wy consa creren veel ostien, ende die gheuen tot veel volcx, ende nochtans zijnde maer een God, en hoordy niet wat den armen constighen Doctor Schotus hier verthoont, om smenschen

oogen te ver blinden, maer het en wil al niet helpen. Want waert
dat veel keersen bi een keer se ontsteken zijnde, maer een keerse
en ware, so mochtet v beschermen, te weten, als ghy wtdeelt veel
ostien tot veel volcx, dat een yeghelijck van hem God ontfanct,
ende nochtans een God blijuende. Maer als dese keersen ontsteecken
zijn, soo is nochtans een yeghelijck van dien een keerse by hem
B iijv seluen. Also // een yegelijck van uwen ostien moet god zijn
bysonder, of anders so en is uwe ar gument van gheender weer-
den: dan ist dat een yeghelijc bysonder eenen God by hem seluen
ontfanct, soo hebben wy veel Goden, Want het broot en werdt
niet ghebroken als wy behooren te doen eerweerdelijck in die ge-
1 cor . 11. dachtenisse des doots Christi: want als veel corenkens zijn in een
broot, oft in een stuck, so zijn wy veel leden, van een lichaem,
tsamen gheuoecht in een Christelijcke gemeynschap, oft broeder-
lijcke liefde, maer wy en hebbent also niet: een yegelijck soppe
Joan . 13 alleen, als Judas dede, want wy hebben elck een coecxken byson-
der, dit en is gheen ghemeynschap in ons vereenicht, als leden
van eenen lichaem, maer sy laten toe dattet volck voor haer borste
slae, ligghende op haer knien, sonder eenighe vercondinghe der
verdiensten des doots Christi, maer sy seggen haer dattet sy vleesch,
bloet, leeden ende lendenen, ia die selue substancie die Maria ghe-
baert heeft, mommelende dese latijnsche woorden: Corpus Domini
nostri Jesu Christi, custodiat corpus tuum, et animam tuam in
B iiijr vitam aeternam. Wat leeringhe ontfanct het volck door // dese
plompe ezels tot haerder stichtinghe. Anders niet, dan aen te bid-
den valsche Goden, ende als Judas den leuendighen God vercocht,
alsoo vercoopen dese valsche hypocryten haren Godt voor ghelt,
niet te min soo was Judas een eerlijcker man dan sy zijn, want
mat . 25. hy vercocht hem om dertich penninghen. Maer dese fijne ghesellen
willen hem vercoopen voor eenen penninck, daer om soo prijse ick
Judas meer dan haer lieden, want een goet dinck is een goede
prijs weerdich. Maer daer en tusschen so gebruycken sy een listich
punct meer dan Judas, om dat sy maken vele goden, vercoopende
dien tot allen volcke, ende sy dwinghen tvolck ende bindense by
een wet om dien te coopen, tsy by haren wille, oft teghen haren
wille, oft anders soo moeten sy bernen tot asschen oft ghehangen
werden. Dit punct is het alderlistichste punckt, dat Antechristus
heeft, niet te min soo heeft hy noch veel meer listen ontellijcken
tot de vernielinge der kercken Chri sti, ende tot opbouwinge van
zijn eyghen kercke, de welcke is wten duyuel, om so sware lasten
te binden, ende so diep te sitten in de conscientien der menschen
B iiijv versma-//dende den stoel Mosi, ende climt tot den stoel Gods, ende
2 Tes . 2. wil sitten in de consciencien der menschen, in de welcke Lu cifer

haer vader begheerde te sitten, ende is daerom neder geworpen
inder hel len, ende sullen met die groote hoere van Babylonien Apo. 18.
haer vrouwe gheworpen werden in den poele die daer bernt met
vier ende sweuel, bereyt zijnde voor hem, als die Schriftuere spreeckt. Apo. 19.

O hoe luyden sy haer clocken, met groot geschal, hoe cleppen sy, om tvolc tot afgoderie te roepen. Maer ist datter si een eerlijc predicant om Gods woort te verclaren, hier af en wilt men niemant doen weten. O Babylon Babylon, al het bloet der ghetuyghen Jesu mat. 22.
Christi, van de scheppinghe des weerelts, tot haer eynde toe sal het van v gheeyschet zijn, ende van uwe dienaers, want de toouenaers, die de duuelen wt tooueren, zijn heyligher, dan ghy die daer zijt van die hoerachtighe kercke. Wat onder scheyt isser tusschen dese, touenaers die daer eenen boosen geest doen comen in een cristallijn, ende so doen comen op ha ren nagel, ende sommige in een spiegel: Maer ghy wilt Christum wtroepen om te comen in een stuck broots, ende ghy // segt dat ghy hem cont hebben also B v^r
dicwils alst v ghelieft te spreken dese woor den. Hoc est corpus meum, ende doet het volck gheloouen dat Christus hem seluen buycht om van v gheguychelt te zijn in een stuck broots door het roepen oft manen van desen grooten Babylonischen hoereerders, die daer voeren het teeken der beest, makende tvolck te geloouen Apo. 19.
dat sy hem maken onderdaen tot haer gugelerie met desen woorden. Hoc est corpus meum. Is dit waer, so zijn sy lieden meerder eere weerdich, dan Chri stus selue: Want die eenich dinck maect is weerdigher dan het dinck dat ghemaeckt wort. Maer ghy vroome lieden, merckt hoe sy dat heylighe woort dat Christus in zijn leste auontmael sprack, voeghen tot haren propoost. Nv tot onsen proposte, Christus die spreect Joannes int seste, die mijn vlees eet, ende drinct mijn bloet, die heeft dat eewighe leuen. Antwoort my Joan. 6.
hier op. Dan alle de gene, die daer niet en eeten zijn lichaem, ende drincken zijn bloet, die en hebben dat eewighe leuen niet, want waert sake, dat sy het eewighe leuen hadden, die zijn lichaem niet eeten, alsoo wel als die dat eeten, soo en soudet niet van noode // zijn dat yemant soude ontfanghen. So moet nootsakelijck B v^v
volghen, dat wie hem niet ontfanghen heeft, dat de selue niet en heeft dat eewighe leuen: so zijnse dan al te samen verdoemt, die niet ontfanghen hebben: Ist emmers de selue substancie die ghy hebben wilt dattet zijn moet, dan door dese middelen soo sullen moeten verdoempt zijn alle onnoosele kinderen diet niet ontfanghen hebben, ende soo suldy zijn afgrijselijcke dieuen, dwelck te bewijsen is aen beyde syden, neemt welcke ghi wilt, dat tbeste schijnt Nota.
te dienen tot uwen propooste, en de ghy sult beuonden werden slimme dieuen te zijn, tot God ende tot zijn Christelijcke cudde.

Voort wat een onuerdraechlijcken dinc ist te sien een van uwen bysteren marcken staende aen den outaer in batament cleederen, verhalende een vreemde fabule tot de doode muren, in een vreemde sprake, die weynich menschen verstaen, iae ghy selue en weet niet wattet meent, ende daer maect ghy een offerhande tot den grooten God Mulciber, voor die ouer leden sielen, opheffende twee valsche go den, een int broot die ander inden wijne, dwinghende het volck
[B vj[r]] om afgoderie te // doene, ende om haer knien daer voor te buy-
Exc. 20 ghen, opheffende haer handen.

Deut. 5. Aensiet het tweede ghebot, ghy en sult v gheen ghegrauen beelden maken, ghy en sult daer niet voor buyghen, en eertse niet, noch en aenbidtse niet. Wat onderscheyt isser tusschen printinge ende grauinghe?

Jan oblybacker wil een duysent van uwen Goden maken, op eenen dach tusschen een paer ijseren tangen. Ende als ghy uwe misse opgemommelt hebt, dat is, als ghy al op gheeten ende op ghedronken hebt, so keerdy den bodem opwaerts, ende seghent ons metten legen kelc, ende segt: God sy met v, oft anders segdy ons, dattet al ghedaen is.

Waert sake dat yemant van v wilde vraghen, welcke daer sy die cracht van uwer Misse, ghy wilt segghen datse sonden wech neemt, aenghesien dat ghy daer een offerhande doet voor die sonden, want ghy segt dat haer duecht ende cracht sy, sonden wech te nemen. Dorste ick v wat stoutelijck aenspreken, ick wilde bewijsen dat ghy valsche loge naers zijt, want ghy segt dat als een mensche van v lieden ghebiecht is, ende ontfanghen heeft zijn
[B vj[v]] absolutie, hy heb-//bende betrouwe, dat dan alle zijn sonden reyn vergheuen zijn, hoe condy dan seggen, dat uwe misse die sonde wech nemet, aengesien, datter geen sonden meer en zijn, om wech ghenomen te werden: want ghy hebt hem gheabsolueert van zijn sonden te voren door de biecht: so en is daer gheen sonde meer, om door die misse wech ghenomen te werden, want haer biecht heeft die misse berooft van de vergiffenisse der sonden. Och lacy arme guychelaers leert propelijcker speelen, crijcht constiger pas repas met v guychelstocxkens, want die werelt beghint dit te mercken. Daerom studeert sommighe niuewe listighe vonden, want de se en willen v niet langer dienen: want god wil warachtich zijn, want die Propheet Jeremias seyt, dat veruloeckt moet zijn de
Jere. 17. mensche die op eenen mensche betrout, ende die een vleesch voor zij nen arm hout, &c. Soo moghen wi dan wel segghen, veruloect sy den dienaer, die hem vermeet van een stuc broots god te
Sap. 14 maken, ende alsoo betrout op een verrottende ende verderuende
mat. 10. creatuere, al veel onwaerdiger dan eenich mensche, oft maect een

cooren God, want hier toe hebdy tvolck ghebracht dat als sy v // Luce. 11.
hebben gesien in v batementspel, siedy my, oft en siedy my niet, [B vij^r]
dat die simpel herten seggen: Ic dancke God, ick heb be van dage mijnen schepper gesien. Dese valsche dieuen hooren tvolc dit seggen, ende verblijden haer daer in, soo blint zijn sy. Ach lacy ist niet een grouwelijcken schepper, die hem seluen niet en can bewaren van die motten, noch van den schim mel, noch van veruuylinghe, noch van verrottinge, noch en can hem niet beschermen van die ratten noch muysen: God bescherme alle Christenen van sodanigen schepper, om te gheloouen in soodanighen valschen God.

De figuere des ouden wets betoont wat uwe goden zijn. Die
priesters maecten die Coninc te geloouen, dat dit groote god Bel Dan. 14
alle die calueren ende schapen aten, die daer geoffert waren op den outare, maer de priesteren ende haer huysvrou wen ende kinderen atent alle op in de nacht. Aldus bleuen sy tot dat Daniel quam, ende tot den Coninc seyde, dat Bel een valsch god ware, ende dat de priesteren selue al op aten, dwelcke Daniel aen haer be uonde, siftende asschen by den outaer waer door haer voetstappen bekent
zijn geworden. Siet toe, want ist dat Daniel, // geweest si by den [B vij^v]
Coninc (als hy sonder twijfel geweest is) sekerlijc hi sal verrasschen uwen groten god Bel, door die pure ghesifte assen ende mele, dwelck is Gods woort, afgesift van uwe Roomsche bueselinge ende sotternie. Ende ist dat Daniel tot hem geseyt heeft, dat ghijt selue al op eet, dat wil hem doen stroeyen gesifte asschen tot uwen voeten, dat die mogen openbaer werden, alst nv is, ic en twijfele niet daer aen, want ghy etet alleen al op, ende doet ons geloouen dat wy des seluen deelachtich zijn, ende nochtans van uwer offerhan de en ontfanghen wy niet, dan dat ghy ons segent met eenen legen kelck. Ghy onderwint v dat ghy een offerhande zijt makende voor die sonden des volcks, om gelt, doende haer te geloouen, dat sy deelachtich zijn van uwer heyligher verdienste. Maer sinte Paulus bewijst van wat machte uwe sacrificie sy. Int seuenste Capittel totten Hebreen spreect hy, ist dat die volmaectheyt coemt doort Leuitische priesterschap, wat was van noode dat
een hoger priester soude comen na de ordinancie van Melchisedech, Hebr. 7.
om op te offeren zijn lichaem en bloet tot een offerhande eens
voor allen. Merckt dit woordt. (Een voor al) Sy zijn dul // als sy [B viij^r]
dit hooren, want sy en willen niet dat Christus offerhande niet genoechsaem en sy sonder haer misgewaet, waer mede sy mochten spelen (alst te voren geseyt is) tot den grooten god Mulciber, ghedwongen door een wet onder de peyne des doots tot der beeste. Maer het is ge lijcke veel, als oft yemandt op hielde een swarte bonet, ende seyde, wat is dit, deen wil seggen het is een bonet,

een an der ghy liecht daer aen, het is een cussen, een cussen? hoe can dat zijn: voorwaer ghy moetet gheloouen dattet een cussen sy, oft ghy moet steruen, van wat coluere oft verwe isset, het is swarte, neen, ten is soo niet, ghy moet geloouen dattet wit is. Desghelijcks ist met haer dienstbaer regiment, wiens weerdicheyt
Luce . 15. groot ende hooch is, daert volck seer aenhangt. Maer Christus seyt, dat grootste geacht is onder die menschen, dat is een grouwel voor God. Aensiet dit wel, ende oordeelt ofter ooc eenich dinck si onder den hemel so hooch geacht voor die menschen, alst tghene dat si noemen het sacra ment oft god in de gedaente des broots.

Ick hebbe ghelesen vant beghinsel van Genesis, tot het eynde
[B vijv] van Apoca lipsis, nochtans en conde ick noyt vin-//den noch lesen van eenigen sodanighen God in die gedaente des broots, daerom so ist een vreemt God, want waert een aenghenaem God, wy souden
Exo . 10 immers wat ghehoort hebben van hem wt die scriftuere. Merckt
Gala . 3 die figuer deser plaet sen. Exo . x . Gal . iij . Ex . xxxij. dese man
Exo . 32. nen ontfinghen het woordt des leuens om tot ons te leueren, tot den welcken onse Vaderen niet en wilden ghehoorsaem zijn, maer sy hebbense van haer ghestooten, ende hebben haer her ten nae Egipten ghekeert, ende seyden tot Aaron, maeckt ons Goden die voor ons gaen, want wy en weten niet wat desen Moses gheschiet is, die ons wt Egypten lant ghebrocht heeft. Ende sy maeckten op dien tijt een calf ende of ferden tot den beelde, ende verblijden
Actoru . 7. haer in de wercken haerder handen. Maer God heeft hem gekeert ende heeft haer ouerghegheuen, &c. Merckt, hoe dat de se figuere des ouden Testaments nv huyden sdaechs veruult is: Want wi en
mat . 24 houden niet aen den leuendighen Christum die ons wt die slauernie ghebrocht heeft maer segghen hier is Christus, ende daer is Christus.
C ir Sommighe willen hebben, Sinte Reynolt, Sinte Ro-//bert, een ander Maria Magdalena, een ander wil hebben S. Helena. Doen quam Anastasius die groote ketter, ende heeft in gebrocht Mahomets altaren, ende hier wt heeft hy geuonden alle dese groote afgoderie: want hy was die yerste die inghestelt heeft die opheffinghe des swerten Gods, het dwelck sy noemen het Sacrament, dwelck voor het beelt des gouden calfs, als die scriftuere seyt, sy hebben haer Goden ghemaect, haer eyghen hantwerck, ende daerom so heeft
Exo . 22 hem God van haer af ghekeert, op gelijcker maniere wil ons die Heere versaken, om die grouwelijcke afgoderie.

Int seuende Capittel van dwerc der Apostolen spreect Stephanus,
Actu . 7. dat God niet en woont in tempelen met handen ghemaect, voort so en is hy niet geeert door menschen handen, als oft hy eenich dinck van noode hadde. Hier vraghe ick oft Stephanus een man Gods gheweest sy, oft niet? was Stephanus wt God, soo zijn v

dienaers wt den duuel: want sy seggen, dat hy woont in tem pelen die van steen ghemaeckt zijn, het welck is het werck der menschen, ende daer hebben sy hem opgehanghen in de // ciborie so C iv
lange, dat hy so beschimmelt is, dat hy stinct, so dat niemant des seluen conde ghedueren. Ende ist dat hy woont in haer synagoge, als sy segghen so en is hy noch niet op gheuaren. Laet ons half onsen Credo oft ghelooue af slaen, ende seggen, ic gelooue in God den Vader almachtich, ende soo voort tot dat wy comen tot die plaetse dat hy neder gedaelt is int nederste deel der aerden, ende is verresen ten derden dage. Daer na die pausen ende zijn dienaers sloegen de handen aen hem, ende hebben hem op gehanghen op den altaer, ende daer heeft hy gehanghen, al dien tijt lanck. Want ist dat sy hem hebben, als sy seggen dat sy hem hebben, so en is hy noch niet op geuaren: soo laet ons niet dan half onse ghelooue seggen, want onse Credo seyt dat hy op gheuaren is ten hemel, ende sittet aen die rechter hant Gods des va ders almachtich, van waer hy sal comen om te oordeelen die leuendigen ende die dooden. Daerom breeckt af half onse gelooue, ende schelt hem als ketters diet gemaect hebben, oft anders soo en dient het voor v niet, ende als wy ons Pa ter noster seggen, so laet ons seggen: On se vader die daer sit op den altaer, ghe-//heylicht sy uwen C ijr
name, ende so voort moet ghy houden dese properheit, oft anders en dienet v niet, hoe ghy oock raest met bernen ende blakeren: want het rijcke Gods is nakende, maer ghy en wilt de scrifture niet ondersoecken, so verkeert sydy van sinnen, want waert dat sy ge willich waren, so en soudet niet van noode zijn, meer hier af te handelen.

Maer siet aen dat xvij. capittel van de openbaringe Joannis, Apo. 18.
waer hy seit, Coemt wech van haer mijn volck, op dat ghy niet deelachtich en wert van haer sonden, op dat ghy niet en ontfanct van haer plagen: want haer sonden zijn tot den hemel op gesteghen, ende God is ghedachtich haerder boosheyt, betaelt ende vergelt haer, als sy v vergolden heeft: vult haer dubbel na haer wercken, in den selue schale, dien sy v gheuult heeft. Dit verstaet hy by die groote Babylonische hoere, met den welcken de Princen des aertrijcx gehoereert hebben, dwelcke zijn alleen die fabulen ende sacrificien, die ghy noemt de Sacramenten. Het beest die draecht, is de Paus, ende die des beest teken dragen, zijn die Priesteren met haren gheschoren cruynen. Wat wiltmen hier curiose//lijc mede C ijv
ommegaen: Maer ick ga plat met die saken door: den Engel gebiet ons wech te gaen. Laet ons van daer vlien, ende dat selue bespien: Want het is een gruwel dat selue met die scriftueren te be schermen: Maer het is by een Wet der menschen, om die menschen te

dooden, als haer lustighe strijders ouer al doende zijn om des Paus wille. Ghiet dubbel in (seyt die Enghel) dat sy te vooren tot v ingegoten heeft: Verwerpt haer, als ick te vooren geseyt hebbe, vliet van haer segt tot v Christelijcke broederen, dattet afgoderie is: En offert daer niet meer. Coopt niet meer van hare ware maer roept wt, wech met haer, want haer plaghen sullen op eenen dach comen, doot ende droeffenisse, ende sy sal met vier verbrant wer-
Apo. 18. den. Want sterck is die Heere die haer sal oordeelen. Ende die coopluyden des aertrycx sullen ouer haer weenen, om dat niemant meer en wilt coopen, van hare ware. Die ware des gouts ende siluers, ende edelen ghesteents, ende der peerlen, ende syden, ende purper, ende scharlaken, ende alderhande elephanten beenen, ende alderhande vaten van costelijcken houte, van coper oft metalen,
C iij r van ijseren ende marmor, // ende caneel, ende thymiaen, ende salue, wierooc ende wijn, ende olie, ende bloemen van mele, ende terwe, ende vee, ende beesten, ende schapen ende peerden, ende waghenen, ende lichamen, ende sielen der menschen. O wat fyne ware is hier te coopen, merckt wat ware dat sy hebben, ende hoort wat Gods woort daer af seyt, die duechde daer af, ende die heylicheyt des seluen sal so wel bekent zijn, dat niemant meer en sal begheeren daer af te coopen. Ende waert dat het volck wiste watten afgrij selijcken boeuerie daer in ware sy wilden wtroepen, seggende, het is geboden dat men uwe waer niet langher en soude verdraghen, ende so willen wy dat oock niet lijden. Want uwe mele en is anders niet dan tbereytsel oft pappe van Jan oblybacker, om coecgoden daerme de te maken. Dit is een waerschouwinghe ende vermaninge dwelc een simpel lantman can verstaen. Maer wat willen v Bisscoppen nv tegen die vasten doen? sy willen senden haer commissarien ende Priesteren om tvolck te examineren scerpelijck van haer ghelooue in desen swarten God, die sy noemen
C iij v het Sacrament des outaers, segghende dat sy // hem wachten van die nieuwe leeraers, die haer geueynsde heylicheyt openbaer maken, want het is al heylich, wat dese houelinghen hebben. Merckt haer supersticie die sy tot noch toe gebruyckende zijn daghelicx, want die beelden so lan ghe als sy inden beeltsnijders winckel zijn, so en connen sy geen miraculen doen, tot der tijt toe datse dese fyne ghesellen ghebrocht hebben in haer hoerachtighe kercke, ende die cruycen dewijle si zijn onder de goutsmits handen, so en is daer gheen heilicheyt in, maer als dese ypocriten die eens geuinghert hebben, dan moetmen die bonet daer voor af nemen, ende die knien buyghen, ende sy gaen daer after bleetende ende crijschende achter haer valsche goden. Noch die kelck en is van eenige heylicheyt, so lange als dien is in de goutsmits winckel, tot dat hy coemt in

de handen van dese edelingen, die daer roe pen: Noli me tangere, roert my niet, raect oft aentast my niet, want wy zijn heyliger dan ghi, voort de menigerhande olie, en dient nerghens toe, dan om seeren daer mede te helpen, ende dierghelijcke gebreken, tot datse dese fyne gesellen gecregen hebben tot haerder duuelscher synagoghen (als het misbruyck is) ende // dan so doen si daer wat C iiij^r
vets ende rooms in, ende so doen zijt in een olyvat, ende soo draechtment ontrent met een fijne doecx ken, ende dan en ist van geen minder weerde, dan datmen daer toe knielt. Voort dat wywater en is niet heylich genaemt, dan als zijt besworen hebben. Oock die coecxkens van Jan oblybacker (welcken si haer ostien noemen) en zijn niet heylich oft van eenigher duechde, tot dat dese Waerseggers ende Tooueraers dat betoouert hebben, met de woorden der Schriftueren, die nochtans niet met al len en maken voor haer propoost. Ende hier na so moetet zijn, van geen minder weerden, dan te zijn het selue natuer lijck lichaem, vleesche ende bloedt, dat van Maria gheboren is, dwelck alsoo valsch is, als God waer is: dwelck ick oock te voren verclaert hebbe. Ende veel meer gecksmeer onderhouden sy, dat ic niet en wil verhalen, dwelcke na dat sy dien in haer hoerachtige kercke ghecre gen hebben, soo maken sy dat volck afgodisch, door buyginge ende knielinge tot sulcke ghecxsmeer. Sy zijn die meeste hoereerders ende dieuen, onder het dec sel van haerder hoerachtighe beloftenisse, ende gheueynsde heylicheyt, die // onder den hemel zijn. Sy connen lijden C iiij^v
hoererye, bordeelen, blasphemie, vechten, kijuen, dootslach, ende dieuerye, met Sodomijtische oncuysheyt, ende een duysent meer grouwelijcke sonden, beter dan dat eewige Testament Gods: Want al dese voorghenaemde sonden gheschieden gemeenlijck in die kercken van die hooge dienaers des Antechrist, ende blijuen nochtans onghestraft.

Maer isser yemandt die daer honghert ende dorst om te leeren die heylighe schriftuere tot beteringe van zijn leuen, daer roepen sy wt, ende comen met capoenen ende gheschencken tot den rechter, ende tot den edelen des lants, dien sy weten blint te zijn, ende niet geschict in die scriftuere, die sullen den armen man quellen ende iagen van plaetse tot plaetse door menigerhande brieuen, versendinghen ende verbanninghen: Sy willen hem wthalen ende voort brenghen, valschelijck beschuldighen ende belieghen, sy willen totten Com missaris trecken, ende ouer hem clagen als dat hy oproer makende sy int lant, daer nochtans die aerme man hem beter can regheren dan sy selue. Maer aensiet dit als een ghemeyn reghel, wie die schriftuere lief heeft, dien willen sy // haten, ende sy willen vlieden van hem die dat omhelst, die dat C v^r

prijst, dien wil len sy misprijsen, Ist dat yemant daer wel af spreect, van dien willen sy qua lijck spreken, Ist datter yemant seyt, die Schriftuere is heylich ende goedt, sy willen van die selue wat grouwelijcx ende duyuels spreken. Wildy een priester wt uwen huyse bannen, coopt een Bybel voor uwen huyse, oft een Testa ment, hy en sal daer nemmermeer we deromme comen. Ist dat eenich volck verlost wilt zijn van eenen erghen Pastoor, drijft alle hoeren van v, ende straftse, ende hy sal hem van daer schicken. Ist dat eenighe Prince vrede hebben wilt in zijn lant, laet hem wt zijnen raet bannen alle Bisscoppen, ten sy die versaeckt hebben die hoere van Babylonien, ende alle haer ware. Een yegelijc Christen herte, ende een yeghelijck waer achtige ondersate bekent dat God geboden heeft gehoorsaem te zijn de ordinan cie des menschen, tot den Coninck als tottet opperster hooft van de kercke, dat is te seggen, ouer die vergaderinge des volcx Christi, tsamen gebonden in een christelicke ghemeynschap, van die welcke Chris-
C v[v] tus het hooft is. Ten ande//ren so is die Coninclicke magesteyt, hier opter aerden naest God, onse opperste regente ende hooft, wt driuende den Paus ende zijn bueselinge, die hem in de plaet se Christi gestelt hadde, ende als ick te voo ren geseyt hadde wy allen zijn in een broe derlijcke onbeueynsde liefde sculdich ge hoorsaem te zijn zijnder Maiesteyt met eer ende reuerencie, die daer toe behoort, na de scriftuere, so te ontfangen het nach mael des Heeren (twelc si noemen tsacrament des outaers) in een Chris-
1 cor. 10. telijcke ge meente ghelijck als veele corenkens zijn in een broot, so zijn wy veel ledenkens in een lichaem, ende so wie gelooft dattet lich aem Christi ghebroken is voor zijn salicheyt ende dat
1. Joan. 1. die besprenginghe zijns dier baren bloets, sy tot die vergiffenisse
Heb. 9. der sonden, ende dat zijn lichaem ende bloet was die eenighe sacrificie ende versoenoffer voor die sonden des weerelts, die selue
1. cor. 11. ontfanghende dit broot in de ghedachte nisse van die verdiensten Christi, ende drinckt Christus bloet in gheest ende leuent. Want gelijc als yemant eenen macht brief makende daer zijnen segel toe doet, alsoo onse salichmaker Christus nam het broot ende brack,
[C vj[r]] tot een teeken zijnder beloftenisse, soo dat wie gheloo-//uet dat zijn lichaem was de eenige offer hande voor onse sonden, die sal deelachtich zijn zijnder glorien, ontfangende dit als een representacie, beteekeninge, gedach tenisse. Het broot alleen representeert, oft voorhoudet. Die beteekeninge is onse ge looue: die gehuechenisse is zijnder gedach tich te zijn in onse ontfanginge: Hebbende die verdiensten des doots gepreeckt ende verclaert tot ons, dit is aldus in ghestelt van Jesus Christus ghelijck als die Apostelen
Act. 20. oock dat pleghen te ge bruycken in die eerste kercke, met menighe

ander dinghen die ghescheynt zijn by dese Antechristen, als te vooren geseyt is, ende nv geseyt soude werden ten ware dat die tijt my ontbrake. Daerom so laet ons bidden voor die weluaert ons doorluchtigen Heere den Coninc, dat hem God met zijnen heyligen geest begaue, om voort te gaen, om te niet te brengen den grooten Antechrist, die niet een deel der gemeynten, maer die geheele kercke wt haerder ordene ende gesteltnisse gebrocht heeft. Ende laet ons bidden voor allen de raetsheeren, dat God hen verleene zijnen heyligen geest, om voort te setten zijn eere ende glorie. Amen. Actor. 2.

Wilt doch goede Leser alle menschen // onderwijsen in het [C vj^v] gheene dat dit boecx ken leert, ende dat niemandt van tsimpel onwetende volck murmurere tegen die voortsettinge des Coninclicken Maiesteyts: want sonder twijfel hy heeft also godlijcken ouersiender ende gouerneur, als oyt regeerder ouer eenich volck, die anders niet soect dan weluaert der waerachtiger ondersaten des Conincs. Ende ick neme God tot mijnder ghetuychnisse, dattet ghene dat ic voort ge
set hebbe, dat het selue niet en sy wt
eenighen quaetwilligen herte,
maer alleen om te onderwy-
sen mijn Christelijcke broe
ders, met dat pont, dat
my God ghenghe-
uen heeft.

¶ Ghedruct

by my

Steven Mjerdman.

M. D. lvj.

Van het Nachtmael Christi ende van de Misse.

INLEIDING.

In het j. 1550 kwam onder de Nederlandsche uitgewekenen te Londen eene Gereformeerde gemeente tot stand, in twee afdeelingen gesplitst. De eene afdeeling omvatte de Waalsch- of Franschsprekenden, de andere de Nederduitschers. Samen gebruikten zij aanvankelijk de voormalige Augustijner-kerk, hun door koning Eduard VI geschonken, hetzelfde gebouw, dat nog heden ten dage als „Nederlandsche Hervormde kerk" gebruikt wordt. De eerste voorgangers van de Nederduitschers waren Gualterus Deloenus of Wouter Deelen en Martinus Micronius of Marten de Cleyne [1]).

Na alles wat over Micronius geschreven werd [2]) mag het over-

---

1) *Simplex et fidelis narratio de institvta ac demvm dissipata Belgarum, aliorumque peregrinorum in Anglia, Ecclesia*, per Ioannem Vtenhouium, [Basileae], 1560, in-8⁰; *Ecclesiae Londino-Batavae archivvm. Epistvlae et tractatvs reformationis historiam illvstrantes*, ed. J. H. Hessels, Cantabr., T. II (1544—1622), 1889; T. III, P. I (1523—1631), 1897, in-4⁰; S. Ruytinck, *Gheschiedenissen die aengaen de Nederduytsche natie ende gemeynten in Engelant ende int bysonder tot Londen*, uitg. door J. J. van Toorenenbergen (in de *Werken der Marnix-vereeniging*, Serie III, Dl. I), Utr. 1873, in-8⁰; H. Putman, *Londens tweemaalige Psalm-verwisseling*, Leyden 1784; Southerden Burn, *History of the French, Walloon, Dutch, and other Foreign Protestant Refugees in England*, Lond. 1846, in-8⁰; H. Dalton, *Johannes a Lasco*, Gotha 1881, in-8⁰; F. Pijper, *Jan Utenhove, zijn leven en zijne werken*, Leiden 1883; W. J. Ch. Moens, *The registers of the dutch reformed church, London*, Lymington 1884, in-4⁰; F. de Schickler, *Les églises du Refuge en Angleterre*, Par. 1892, T. I, in-8⁰.

2) Behalve naar de werken in de vorige aanteekening genoemd, moge worden verwezen naar de volgende. Verspreide gegevens, brieven enz. zijn te vinden in: *Grůndtlicker Warhafftiger Bericht*: *Van der Euangelischen Reformation tho Embden* Dorch de samptlicke Dener Christi darsůluest, Bremen 1594, in-8⁰, S. 398 ff.; Ubbo Emmius, *Rervm Frisicarvm historia*, Lvgd.-Bat. 1616, fol., p. 948

bodig geacht worden hier uitvoerig over hem te handelen. Hij moet te voren geruimen tijd vertoefd hebben te Zurich en is daar de leerling geweest van Bullinger, Gesner, Bibliander en Pellicanus. Vooral Bullinger verkreeg grooten invloed op hem. De brieven van zijne hand, die bewaard gebleven zijn, waren voor het meerendeel aan Bullinger gericht. Uit den inhoud blijkt, dat hij dezen leermeester voortdurend om raad en inlichtingen vroeg, dat hij diens werken vlijtig bleef bestudeeren en bij de verschijning van een nieuw geschrift trachtte het zoo spoedig mogelijk in zijn bereik te erlangen [1]). Te Londen heeft Micronius met A Lasco, Utenhove en anderen ijverig medegewerkt om de gemeente te organiseeren, de regelen harer inrichting vast te stellen en haar te voorzien van liturgische geschriften en leerboeken [2]). In het j. 1552 verscheen zijn „Kleine Cathechismus" [3]).

Toen Eduard VI in het volgende jaar stierf, kwam zijne zuster Maria de Bloedige, naderhand gehuwd met Filips II, aan de

---

seq.; M. Schoockius, *Liber De bonis vulgo Ecclesiasticis dictis*, Gron. 1651, p. 438 seq., 441, 462, 516; *Epistolae ab ecclesiae Helveticae reformatoribus vel ad eos scriptae*; *centuria prima*, rec. J. C. Fueslinus, Tiguri 1742, in-8⁰; *Epistolae Tigurinae de rebus ad reformationem pertinentibus, 1531—1558*, Cantabr. 1848, in-8⁰ (uitgave der Parker Society; te voren had zij dezelfde brieven in Engelsche vertaling gepubliceerd: *Original letters relative to the reformation*, Cambr. 1846/47, 2 Voll., in-8⁰); *Ioannis a Lasco opera*, rec. A. Kuyper, Amst. 1866, 2 Tom. in-8⁰; *Thesaurus epistolicus Calvinianus*, T. II—VIII, ed. Baum, Cunitz, Reuss, (in het *Corpus Reformatorum*, *Calvini opera*, Vol. XI—XVII), Brunsv. 1873—1877, in-4⁰. Eene monographie werd aan hem gewijd door J. H. Gerretsen, *Micronius, zijn leven, zijn geschriften, zijn geestesrichting*, Nijm. 1895.

1) Brieven van 20 Mei 1550, 14 Aug. 1551, 18 Feb. 1553, in de *Epistolae Tigurinae*, p. 364, 374, 378; brieven van 14 April 1553, 24 Aug. 1556, 16 Feb. 1559, bij Gerretsen, *Micronius*, *Bijl.*, blz. VII, VIII, XIII; brieven van 5 Maart 1556, 8 Maart 1557, 23 Aug. 1557 en 5 Juni 1557, bij Fueslinus, p. 382—386, 400, 408, 409.

2) Zie de *Praefatio* van Dr. A. Kuyper, voor *Ioannis a Lasco opera*, T. I, p. XCIX seq. en CII—CX; Gerretsen, *Micronius*, p. 73—75, 80—86.

3) Zie de voorrede van A Lasco, bij Kuyper, T. II, p. 671; Gerretsen, *Micronius*, blz. 78. De Maatschappij der Ned. letterkunde te Leiden bezit de uitgave van het j. 1559: *De kleyne Cathechismus, oft Kinder leere der Duytscher Ghemeynte / van Londen / de welcke nu hier ende daer ver stroyt is.* Ghemaeckt door Marten Micron. Coloss. 3. c. 16..... Ghedruckt by Gellium Ctematium. Anno. 1559. — In-8⁰. Met Gothieke letter. 36 aan ééne zijde genummerde folia. — Verder bevindt zich eene uitgave van het j. 1566 achter de volledige Psalmberijming van Joannes Utenhove, uit hetzelfde jaar.

regeering. Eene hevige vervolging brak uit over de Protestanten. De Nederlandsche uitgewekenen zochten opnieuw een goed heenkomen. Een groot aantal hunner ondernam de reis naar Denemarken. Twee Deensche schepen, die op de Theems op bevrachting lagen te wachten, schenen hiertoe eene gunstige gelegenheid te bieden. Men hoopte dat de Protestantsche koning daarginds, Christiaan III, hun zou toestaan zich in zijn rijk te vestigen. Op de beide schepen bevonden zich 175 personen van den meest verschillenden leeftijd, mannen, vrouwen en kinderen. Na een bangen tocht met vele wederwaardigheden werd Elseneur bereikt. Weldra bevonden de meesten zich te Koppenhagen. Eene vreeselijke teleurstelling echter wachtte hen. Daar zij toch afweken van de Luthersche avondmaalsleer en weigerden zich te schikken naar de Luthersche avondmaalsgebruiken, werd hun gelast zoo spoedig mogelijk Denemarken weder te verlaten. In de barste winterkoude moesten zij vertrekken. Op vier vaartuigen staken zij de Oostzee over en landden te Rostock, te Wismar en te Lubeck. Uit al deze steden werden zij verdreven, vervolgens ook uit Hamburg, totdat zij een veilig toevluchtsoord vonden te Emden in het gebied van Anna van Oldenburg, gravin van Oost-Friesland [1]). Micronius heeft dezen historischen tocht medegemaakt [2]). Met A Lasco en Utenhove heeft hij zich te Coldingen bij den Deenschen koning bevonden. Over land zijn zij naar Emden getogen. Toen daar bericht kwam van de gevaren, waarin de reisgenooten, die te Wismar geland waren, verkeerden, snelde Micronius er heen om hun bij te staan. In al de wederwaardigheden, die zij aldaar en naderhand te Lubeck en te Hamburg te verduren hadden, heeft hij gedeeld. Onvermoeid was hij in het voeren van twistgesprekken met het doel aan te toonen, dat de leer, waarover men hem hard viel, Bijbelsch was. Het punt, dat den meesten strijd uitlokte, was hunne onbewimpelde loochening van de werkelijke tegenwoordigheid van het lichaam

---

1) De geheele geschiedenis van deze reis is beschreven in de aangehaalde *Simplex et fidelis narratio* van Ioannes Utenhove. Hiermede dient vergeleken te worden: Ludwig Harboe, *Zuverlässige Nachrichten von dem Schicksale des Johann a Lasco und seiner aus England vertriebenen reformirten Gemeinde in Dännemark*, Ueb. d. C. G. Mengel, Kopenh. u. Leipz. 1758, in-8°.

2) Hij zelf gaf er eene beknopte beschrijving van in het hieronder nog te noemen: *Apologeticvm scriptvm*, fol. 46–51.

van Christus in het Avondmaal. Te Wismar disputeerde hij met Doctor Henricus Smedenstede, een predikant uit Rostock [1]), te Lubeck met drie Luthersche predikanten [2]), te Hamburg tweemaal met Joachim Westphal [3]). Al deze debatten werden in een kleinen kring binnenskamers gehouden. De Luthersche predikanten toch ontweken ieder openbaar twistgesprek, hoe dikwijls er ook om verzocht werd. Bij het lezen van al de berichten hieromtrent [4]) kan men ternauwernood het vermoeden onderdrukken, dat de strijdvaardigheid van Micronius aan de ballingen misschien evenveel kwaad als goed heeft gedaan [5]). Ook met Menno Simons heeft Micronius gedisputeerd en wel te Wismar. Dit geschiedde voor een grooten kring van toehoorders. Het debat liep over de menschwording van Christus. Micronius bestreed de leer der Doopsgezinden, dat Christus zijn vleesch niet van Maria zou hebben aangenomen. Hierdoor moest, naar het oordeel hunner tegenstanders, de ware menschheid van Christus wegvallen. In het j. 1556 heeft Micronius een uitvoerig verhaal van dit twistgesprek in de Nederlandsche taal uitgegeven. Waarschijnlijk heeft hij met het aanbinden van dezen strijd reeds te Wismar beoogd zoo krachtig mogelijk te doen gevoelen, dat tusschen hem en de zijnen aan den éénen kant en de Doopsgezinden aan den anderen, belangrijk verschil bestond. De Lutheranen toch vereenzelvigden beiden. Eene der voorname redenen, waarom men weigerde onze Nederlandsche uitgewekenen toe te laten, was gewis deze, dat velen hen éénes geestes achtten met de „Schwärmgeister", de Anabaptisten [6]), de Amsterdamsche en de Munstersche oproermakers [7]).

Nog in het j. 1554 werd Micronius predikant te Norden in Oost-Friesland. Zijn verblijf aldaar werd slechts afgebroken door

---

1) Een soort van proces-verbaal van dit dispuut, door Micronius op schrift gebracht, bij Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 137—152.

2) Een dergelijk proces-verbaal van de hand van Micronius, Ald., p. 171—190.

3) Proces-verbaal van dezelfde hand, Ald., p. 194—202 en 203—220.

4) Bij Utenhovius, *Simplex et fidelis narratio*, p. 127, 128, 130, 131, 135, 137, 151, 153, 172, 173, 193. Micronius' eigen bericht van het gebeurde te Hamburg, in het *Apologeticvm scriptvm*, fol. 50—54.

5) Men lette op het bericht bij Utenhovius, Ibidem, p. 191.

6) Utenhovius, Ibidem, p. 122, 123, 127, 128, 129, 136, 137, 138, 152, 154, 157, 159, 192.

7) Utenhovius, Ibidem, p. 192.

eene reis naar Frankfort a/M., waar hij eene korte poos met A Lasco samenwerkte om eene nieuwe gemeente van Nederlandsche vluchtelingen te organiseeren. Meer dan een twistgesprek met Doopsgezinden heeft hij op zijne standplaats te Norden gehouden. Ook zijne schriftelijke werkzaamheid zette hij ijverig voort. Als wapen tegen de Doopsgezinden moest de vertaling dienen van een verhandeling van Musculus over den eed [1]). Zelfstandig stelde Micronius de historie te boek van het martelaarschap van Hoste van der Katelijne, hetwelk hem de gelegenheid schonk tevens te handelen over de leer des Avondmaals en over de verwerpelijkheid van de Mis [2]). Reeds was de verschijning van een klein geschriftje in vragen en antwoorden over het recht gebruik des Avondmaals voorafgegaan [3]). Tegenover Menno Simons publiceerde hij zijn „Waerachtig Verhaal" van het twistgesprek te Wismar in 1554 [4]); op Menno's „Duytlick ende bescheyden antwoort" liet hij eene „Apologie" volgen [5]). Een aantal beschuldigingen van Joachim

---

1) *Een Clae re ende Scriftelicke onderrichtin ghe vanden Eedt, wat hy sy: ende hoe dat hy gebruijct ende misbruijct can werden: ... Door Wolfgangus Musculus ... Waer toeghedaen is een clein anhancksel ...* Door Marten Microen. Anno 1555. — Met den titel 70 op ééne zijde genummerde blaadjes. Letter: Gothiek. Hoogte: 15 c.M.; breedte: 11 c.M. Exemplaar in de bibliotheek der Nederlandsche Hervormde kerk te Londen, in één band met de uitgave van 1553 van den *Val der Roomscher Kercken*, en andere geschriften.

2) *Een VVaerachteghe Historie, van Hoste (gheseyt Jooris) vander Katelyne, te Ghendt ghebrandt*, Doer Marten Microen. — Waarschijnlijk gedrukt te Emden in 1556 (*Bibliographie des martyrologes protestants néerlandais*, T. I, p. 215, 222). In kl. 8^0.

3) *Een kort Vnderricht / Vor den Eentfoldigen Christen / De Dess Heren Hillich Aventmahl werdiglycken willen geneten /* Dorch Mart: Mycronium, Vnde Vincentium Phrisium. — Gedruckt na het Original van 1554. den 8. Decembr. — In-8^0.

4) *Een vvaer achtigh verhaal der t' zamensprekinghen tusschen Menno Si mons ende Martinus Mikron van der Menschwerdinghe Iesu Christi ...*, door Marten Mikron ... 1556 [Aan het einde:] Ghedruckt te Embden by Gellium Ctematium. Anno 1556. — In kl. 8^0. Met Gothieke letter. Behalve 32 blzn. voor titel, voorreden, inhoudsopgave en registers, zijn er 352 blzn.

5) *Een apologie of verandtwoordinghe, Martini Micron, op XX. verscheyden Artikelen die Menno Symons teghen het disputacy boecxken van het bespreck met hem ... in druck heeft wtghegeuen. Waerin aldermeest van de Heylighe menschwerdinge onses Heeren ...* An. 1558. [Aan het einde, voor „De Erraten":] Ghedruckt te Embden, by Gellium Ctematium. Anno 1558. — In kl. 8^0. Gothieke letter. Behalve het voorwerk (14 blzn.) telt het boek 420 blzn. druks.

Westphal trachtte hij te wederleggen in een ander geschrift [1]). Op 37-jarigen leeftijd stierf Micronius in het j. 1559.

De lezer ontvangt een herdruk van het „Claer bewijs, van het recht gebruyck des Nachtmaels Christi, ende wat men van de Misse houden sal", naar de oudste uitgave, welke bekend is [2]). In het j. 1552, toen deze uitgave het licht zag, was Micronius predikant te Londen. De onzijdige toon, waarop in deze verhandeling gesproken wordt over koning Eduard VI [3]), zou twijfel kunnen wekken of zij wel in Engeland werd geschreven. Doch misschien moet de verklaring hierin gezocht worden, dat Micronius ook en vooral gedacht heeft aan lezers op het vasteland. De vermelding van het miraculeuse vleeschachtige stuk des Sacraments te Leuven, van het Sacrament van mirakelen te Brussel en van het heilige Bloed te Brugge [4]) herinnert aan Micronius' Vlaamsche afkomst. Herhaaldelijk gewaagt de schrijver van de harde geloofsvervolging, die woedt in zijn vaderland. Deze vervolging toch is voornamelijk

1) *Apologeticvm scriptvm Martini Micronij*: *quo Ecclesias Orientalis Frisiae à Ioachimo VVestphalo, aliisque ei similibus falsò traductas, modestè tuetur ac purgat. Responsvm item ... de ijs rebus, quae post Anglicarum Ecclesiarum dissipationem, Hamburgi alijsque vicinis locis, Anno 1554. acciderunt ... ANNO M. D. LVII.* — Zonder aanwijzing van plaats of drukker. In kl. 8⁰. Letter: cursief Romeinsch. Met den Index zijn er 109 blzn.

2) Het boekje is met Gothieke letter gedrukt, in kl. 8⁰. Hoogte: 13,1 c.M.; breedte: 8,5 c.M. Signatuur: A ij—V iiij. De blaadjes van het voorwerk (opdracht en register) zijn ongenummerd. Verder telt het boekje 148 aan ééne zijde genummerde blaadjes. Aantal regels per blz. 28. Het gevolgde exemplaar behoort aan de Maatschappij van Letterkunde te Leiden. Eene tweede editie verscheen in het j. 1554. Deze is vermeld en beschreven op den *Index* van het j. 1570. Een exemplaar hiervan bevindt zich in het Britsch Museum te Londen. (Zie Gerretsen, *Micronius*, blz. 76; Sepp, *Verboden lectuur*, blz. 216). In het j. 1560 kwam eene nieuwe uitgave van de pers: *Een claer* || *bevvijs, van het recht* || *ghebruyck des Nachtmaels* || *Christi, ende watmen* || *van de Misse* || *houden* || *sal.* || Door Marten Mikron. || Wederom neerstelick ouersien, || door den Autheur. *1 Thess. 5. d. 21* .... Anno 1560. — Aanwijzing van plaats of drukker ontbreekt. Formaat klein in-8⁰. Letter: Gothiek. Signatuur: A ij—R v. Er zijn met den titel 135 aan ééne zijde genummerde folia. De tekst telt 30 regels per blz. Hoogte: 13,9 c.M.; breedte: 8,9 c.M. Het Register staat hier vóór de Opdracht „Der Duytscher Gemeynten die te Londen is." Het aantal en de volgorde der hoofdstukken zijn onveranderd gebleven.

3) *Een claer bewijs, van het recht gebruyck des Nachtmaels Christi, ende wat men van de Misse houden sal*, fol. 50ᵃ; hierachter, blz. 484 vlg.

4) Aldaar, fol. 50ᵇ, 51ᵃ, hierachter, blz. 485; vergel. fol. 44ᵃ, hierachter, blz. 480.

gericht tegen hen, die de Mis verwerpen en zich niet willen schuldig maken aan de afgoderij, die er mede gepaard gaat. Tegen alles mag men opkomen, behalve tegen de Mis [1]). Wie de woorden van Christus: „Dit is mijn lichaam" anders uitleggen, worden reeds verdoemd [2]). „De meeste vorsten, heeren en magistraten storten onnoozel bloed om deze Roomsche afgoderijen te beschermen. Hoe velen zijn er in Brabant, Vlaanderen en Henegouwen en andere streken gedood, alleen omdat zij de Roomsche mis met haren afgod verzaakten?" [3]) Hierom heeft Micronius zijn boek geschreven [4]). De gewijde hostie noemt hij een broodgod [5]), een misgod [6]); men is toch zoover gegaan, dat men op de Sacramentshuisjes heeft durven schilderen: „Aanbidt hier God" [7]). Deze afgoderij is de hoeksteen der Roomsche kerk [8]). Door de Mis wordt niet alleen afgoderij gepleegd, maar worden ook de verdiensten van Christus verdonkerd [9]). Men heeft de Mis tot een goed werk gemaakt en meent nu door haar de zaligheid te verdienen. Velerlei zijn de middelen, die de Roomsche kerk aan de hand doet om vergeving van zonden te erlangen. Men denke aan de groote menigte kloosters, de zielmissen, het wijwater, de bedevaarten, de pauselijke aflaatsbrieven, het onderscheid van tijden, spijs en kleederen [10]). De koningen, vorsten en alle magistraten, geleerde en ongeleerde mannen en vrouwen zouden deze dingen niet te vuur en te zwaard beschermen, indien zij niet meenden, dat het verwerven van het eeuwige leven er door werd bevorderd [11]). De eenige toetssteen der waarheid is voor Micronius de Schrift [12]). Maar de Roomsche kerk

---

1) Aldaar, fol. 5b; hierachter, blz. 448.
2) Aldaar, fol. 44a; hierachter, blz. 480.
3) Aldaar, in de opdracht, Quatern A, fol. ijb; hierachter, blz. 440; vergel. fol. 55a, hierachter, blz. 488.
4) Aldaar, in de opdracht, Quatern A, bl. ijb, iija; hierachter, blz. 441.
5) Aldaar, fol. 57a; hierachter, blz. 490.
6) Aldaar, fol. 56b; hierachter, blz. 490.
7) Aldaar, fol. 52a, 54b; hierachter, blz. 486, 488.
8) Aldaar, fol. 56b, hierachter, blz. 489; vergel. fol. 31a, hierachter, blz. 469.
9) Aldaar, fol. 5b; hierachter, blz. 448.
10) Aldaar, fol. 2a; hierachter, blz. 446; verg. fol. 5a, 16b, 28a, 29a; hierachter, blz. 448, 457, 467.
11) Aldaar, fol. 2a en b; hierachter, blz. 440.
12) Aldaar, in de opdracht, Quatern A, fol. iija; verder fol 2b; hierachter, blz. 441, 446.

verbiedt het volk haar te lezen [1]). Volgens de Schrift nu is er slechts één waarachtig middel der verzoening aller menschen met God, één voorspreker: Christus Jezus [2]). Sommigen in dezen tijd mogen het bestaan des Duivels in twijfel trekken, volgens Micronius bestaat hij werkelijk [3]). Dat men in het gewijde brood Christus aanbidt, is juist een vond des Duivels; vier eeuwen lang heeft hij zich ingespannen om dit te bewerken [4]). De Duivel vervult den zondaar met wanhoop aan de barmhartigheid Gods [5]). Uit ons zelven verdienen wij ook niets dan verdoemenis [6]). Doch het beste wapen om den Duivel te bestrijden is het geloof [7]). God wil, dat alle menschen behouden worden [8]). De zaligheid is ons in Christus reeds in eeuwigheid voor de grondlegging der wereld gegeven [9]). De leer der verdiensten van Christus werd sedert het begin der wereld geopenbaard [10]). De belofte Gods is telkens vernieuwd aan aartsvaders en profeten en bevestigd door zekere uitwendige oefeningen, die men sacramenten noemt, alsmede door menigerlei sacrificiën [11]). De natuur der sacramenten was dezelfde in de Oude Kerk en de Nieuwe [12]) (d. w. z. onder Israël en daarna). Jezus heeft de sacramenten nagelaten om de leer zijner verdiensten te bezegelen [13]). Het Avondmaal is eene gedachtenisviering van Christus' dood [14]). Het is een zegel der goedheid Gods te onswaart door de verdiensten van Christus [15]), opdat wij niet zullen wanhopen of onzen troost zoeken in de verdiensten van ons zelven of andere schepselen [16]). Vooral op die omschrijving van het Avondmaal als

---

1) Aldaar, fol. 5ᵃ; hierachter, blz. 448.
2) Aldaar, fol. 2ᵇ, 3ᵃ, 57ᵃ; hierachter, blz. 446, 447, 490.
3) Aldaar, in de opdracht, Quat. A, fol. ijᵃ; hierachter, blz. 440.
4) Aldaar, fol. 55ᵃ; hierachter, blz. 489.
5) Aldaar, fol. 14ᵃ; hierachter, blz. 455.
6) Aldaar, fol. 14ᵃ; hierachter, blz. 455.
7) Aldaar, in de opdracht, Quat. A, bl. iijᵇ; hierachter, blz. 442.
8) Aldaar, fol. 3ᵇ; hierachter, blz. 447.
9) Aldaar, fol. 14ᵇ; hierachter, blz. 456.
10) Aldaar, fol. 4ᵃ; hierachter, blz. 447.
11) Aldaar, fol. 4ᵃ; hierachter, blz. 447.
12) Aldaar, fol. 41ᵃ; hierachter, blz. 477.
13) Aldaar, fol. 4ᵇ, 5ᵇ; hierachter, blz. 448.
14) Aldaar, fol. 29ᵇ, 63ᵇ; hierachter, blz. 468, 495.
15) Aldaar, fol. 13ᵃ, 14ᵃ, 18ᵇ; hierachter, blz. 455, 459.
16) Aldaar, fol. 10ᵃ; hierachter blz. 452.

een zegel wordt nadruk gelegd. Men gevoelt, dat hier niet alleen de Gereformeerde theologie aan het woord is, maar in alles klinkt zelfs een zuiver Nederlandsche toon, de toon der „Epistola christiana admodum" van Cornelis Hoen over het Avondmaal. Het zegel geeft niet wat in den brief vervat is [1]). Het geven van den trouwring tusschen een bruidegom en bruid en de verleening van het koninklijke zegel worden nog geen ijdele dingen genoemd, al is het dat zij de beteekende dingen niet lichamelijk in zich besluiten, maar alleen verzekeren [2]). Alle sacramenten bestaan uit twee stukken: het teeken en het beteekende; het laatste is een mysterie; nl. de vaste toezegging Gods van de vergiffenis der zonden en van het eeuwige leven; daarom wordt het inwendig, onzienlijk en geestelijk genoemd, omdat het alleen met het geloof, maar met geen uitwendig zintuig begrepen kan worden [3]). Anders uitgedrukt: er is tweeërlei bezegeling: 1⁰. door het sacrament (uitwendig), 2⁰. door den H. Geest (inwendig) [4]). Een weldadigen indruk maakt des schrijvers herhaalde herinnering aan de heilzame, zedelijke vruchten, welke de deelneming aan het Avondmaal behoort te dragen. Het strekt toch niet alleen om Gods genade te verzegelen, maar ook om ons van onzen dienst tot God en de menschen te vermanen [5]).

In het algemeen toont zich Micronius zeer bekwaam in het maken van bepalingen en onderscheidingen. Met groote handigheid heeft hij zijne stof in deelen en hoofdstukken verdeeld. De lezer kan zich, lettende op het Register [6]), met één oogopslag overtuigen, hoe voortreffelijk dit boek in elkaar werd gezet en hoe geen enkel vraagstuk, dat met het Avondmaal in verband staat, vergeten is. Meer dan één hoofdstuk draagt de blijken, dat Micronius ook in de geschiedenis geen vreemdeling was [7]) en hij doet aanhalingen uit de werken van een reeks oude schrijvers, zooals Tertullianus [8]),

---

1) Aldaar, fol. 14[b]; hierachter, blz. 456.

2) Aldaar, fol. 61[a], 62[a]; hierachter, blz. 493, 494.

3) Aldaar, fol. 11[a] en [b]; hierachter, blz. 453.

4) Aldaar, fol. 15[a]; hierachter, blz. 456.

5) Aldaar, fol. 27[a], 47[a], 63[b]; hierachter, blz. 466, 495.

6) *Een register der hooftstucken*, enz., tusschen de opdracht en fol. 1, hierachter, blz. 443, 444.

7) Deel I, hoofdst. 5, 8, 9; III, hoofdst. 12.

8) Aldaar, fol. 23[b]; hierachter, blz. 463.

Cyprianus [1]), Eusebius [2]), Hieronymus, Chrysostomus en Ambrosius [3]), Augustinus [4]), Rabanus Maurus [5]), Petrus Lombardus [6]), de vervaardigers der glossen op het dekreet van Gratianus [7]), Innocentius III, Ioannes Scotus, Petrus Commestor [8]), Thomas Aquinas [9]) en Gabriël Biel [10]).

Wat is een sacrament? Het is: 1°. eene heilige handeling, 2°. eene handeling der Christelijke gemeente, 3°. eene handeling door God ingesteld in de Schrift. Al wat hier buiten valt, is geen sacrament [11]). Ordening, penitentie en huwelijk zijn wel heilige inzettingen Gods, maar geen sacramenten [12]). In de plaats van het vormsel dient de katechismus te komen of liever het oude onderricht der kinderen dient in eere hersteld [13]).

Men moet de sacramenten niet te hoog en ook niet te laag stellen [14]). Dit laatste doen zij, die ze slechts voor teekenen houden van eene menschelijke vereeniging of ze willen afschaffen [15]). Te hoog worden de sacramenten gesteld, als men meent, dat zij vergeving van zonden en het eeuwige leven schenken [16]). Daarom worden de ongedoopte kinderen ten onrechte door de Roomsche kerk verdoemd [17]). De sacramenten toch bestaan alleen voor hen, die reeds in Gods genade zijn, d. w. z. voor de geloovigen [18]), voor de geheele gemeente en elk harer leden [19]). Het geloof neemt in het gebruik der sacramenten wel toe, maar door de kracht des

---

1) Aldaar, fol. 41a; hierachter, blz. 477.
2) Aldaar, fol. 52a; hierachter, blz. 486.
3) Aldaar, fol. 43a; hierachter, blz. 479.
4) Aldaar, fol. 23b, 32b, 34b, 43a, 61a; hierachter, blz. 463, 470, 472, 479, 493.
5) Aldaar, fol. 23b; hierachter, blz. 463.
6) Aldaar, fol. 37a, 39a; hierachter, blz. 474, 476.
7) Aldaar, fol. 37a, 39a en b, 43a, 52a; hierachter, blz. 474, 476, 479, 486.
8) Aldaar, fol. 36b; hierachter, blz. 474.
9) Aldaar, fol. 51a; hierachter, blz. 485.
10) Aldaar, fol. 39b, 44b, 50a; hierachter, blz. 476, 480, 484.
11) Aldaar, fol. 8a en b, 9a; hierachter, blz. 450, 451.
12) Aldaar, fol. 23b; hierachter, blz. 463.
13) Aldaar, fol. 23b, 24a; hierachter, blz. 463.
14) Aldaar, fol. 13; hierachter, blz. 455.
15) Aldaar, fol. 15b; hierachter, blz. 456.
16) Aldaar, fol. 15b; hierachter, blz. 457.
17) Aldaar, fol. 15b, 21a; hierachter, blz. 457—461.
18) Aldaar, fol. 16a, 19b; hierachter, blz. 457, 460.
19) Aldaar, fol. 19a en b; hierachter, blz. 459 vlg.

H. Geestes [1]). Wie is een geloovige? Iemand die Christus toebehoort, door hem vergeving van zonden erlangde en door Christus een kind Gods is [2]). Men kan onderscheiden 1⁰. geloovigen metterdaad, 2⁰. geloovigen bij toerekening (jonge kinderen, dooven, krankzinnigen en dergelijken) [3]). Alleen de eersten moeten de sacramenten ontvangen [4]). Hoe het nu komt, dat de kinderen wel gedoopt moeten worden, maar geen deel mogen nemen aan het Nachtmaal, moge de lezer zelf uit den tekst zoeken te begrijpen [5]). Het kan moeilijk worden ontkend, dat Micronius hier met de logika op gespannen voet verkeert. Alleen het gebroken en genuttigde brood is het sacrament (niet het gewijde, omgedragene) [6]). Ook het zitten bij het Nachtmaal heeft zijne beteekenis tegenover het knielen [7]). Dat de priesters ander brood nuttigen dan de leeken, dat de kelk voor de leeken alleen dient om den mond te spoelen, wordt niet voorbijgegaan [8]).

Vooral de Roomsche transsubstantiatie-leer wordt met een overvloed van argumenten bestreden. Christus' lichaam is als een waar menschelijk lichaam aan plaats gebonden; het bevindt zich in den hemel en kan niet overal zijn [9]). Het zal blijven in den hemel tot den oordeelsdag. Christus zal zichtbaar wederkomen volgens de Schrift en dus niet onzienlijk in de substantie des lichaams. De leer der transsubstantiatie is niet alleen tegen de Schrift en tegen het geloofsartikel „opgevaren ten hemel", maar ook tegen de natuur der sacramenten; omdat bij een sacrament elementen behooren en de transsubstantiatie die wegneemt. De transsubstantiatie brengt ontelbare hemelvaarten en nederdalingen mede, terwijl de Schrift slechts weet van éene hemelvaart en éene wederkomst [10]). Als het „hoc est corpus meum" letterlijk moet worden opgevat, dan wordt

---

1) Aldaar, fol. 18^b; hierachter, blz. 459.
2) Aldaar, fol. 20^a; hierachter, blz. 460.
3) Aldaar, fol. 20^b; hierachter, blz. 460.
4) Aldaar, fol. 20^b; hierachter, blz. 460.
5) Aldaar, fol. 16^a, 21^a—23^a; hierachter, blz. 457, 461, 462.
6) Aldaar, fol. 25^b, 29^a, 43^a, hierachter, blz. 465, 467, 479; verg. fol. 55^a, 56^b, hierachter, blz. 488, 490.
7) Aldaar, fol. 28^a en ^{b}; hierachter, blz. 467.
8) Aldaar, fol. 29^b; hierachter, blz. 468.
9) Aldaar, fol. 32^a; hierachter, blz. 470.
10) Aldaar, fol. 33^b—35^b; hierachter, blz. 471—473.

Christus dagelijks gedood en de priesters zijn bloedvergieters [1]). Beroep op de goddelijke almacht gaat hier niet op. Er zijn dingen uit hunne natuur onmogelijk en door de zoogenaamde mirakelen in de transsubstantiatie wordt de mensch van God afgeleid tot de creatuur [2]). Verder daalt de schrijver bij zijne polemiek zeer in bijzonderheden af [3]) en houdt hij zelfs geen ruwe scherts terug [4]).

Het springt in het oog, dat sommige argumenten tegen de leer der transsubstantiatie ook gelden tegen de Luthersche opvatting des Avondmaals. Micronius komt hier rond voor uit. De Luthersche ubiquiteits-leer valt hij onverholen aan [5]). Aan de figuurlijke beteekenis van het „Hoc est corpus meum" [6]) houdt hij met nimmer falende beslistheid vast en vermijdt dienaangaande de geringste onduidelijkheid. Elk geloof aan de werkelijke tegenwoordigheid van het lichaam en bloed des Heeren wordt dientengevolge bestreden [7]) in termen, die bijv. Calvijn niet zou gebezigd hebben. Dat Micronius zich niet alleen richt tegen de Roomsche kerk, maar ook tegen een deel zijner Protestantsche geloofsgenooten, drukt op zijn werk een eigenaardigen stempel. Het herinnert ons, dat het vervaardigd werd in een anderen tijd en onder andere omstandigheden dan de geschriften, waarmede wij ons in het voorafgaande hebben beziggehouden.

Maar vooral komt dit helder aan het licht, als wij de menigvuldige aanvallen gadeslaan op eene fractie, die oogenschijnlijk met de overige Protestanten nog één geheel uitmaakt, maar in werkelijkheid eene andere richting opgaat en volgens Micronius met alle kracht moet bestreden worden. Het is — ofschoon haar geen naam gegeven wordt — geen andere dan die der Doopsgezinden. Niet alleen ten opzichte van den Doop [8]), ook ten opzichte van het

---

1) Aldaar, fol. 43ª, 44ª; hierachter, blz. 479.

2) Aldaar, fol. 49ª—50ª; hierachter, blz. 484.

3) Aldaar, fol. 37ᵇ, 38, 39, 44; hierachter, blz. 474, 475, 479 vlg.

4) Aldaar, fol. 38ᵇ, 39ᵇ, 46ᵇ, 56ᵇ; hierachter, blz. 475, 482, 489.

5) Aldaar, fol. 60ᵇ; hierachter, blz. 493.

6) Aldaar, fol. 41; hierachter, blz. 478.

7) Aldaar, fol. 30ª, 47ª, 57ᵇ—59ᵇ; hierachter, blz. 468, 482, 490—492.

8) Aldaar, fol. 23ª; hierachter, blz. 462; vergel. fol. 16ª, 21ᵇ; hierachter, blz. 457, 461.

Avondmaal nemen zij een afwijkend standpunt in. Zij worden bedoeld met de lieden die het sacrament verachten en nog wel onder het deksel van geloof [1]), die meer letten op de onwaardigheid der menschen, welke het uitdeelen, dan op God, die het inzette [2]), die zeggen, dat alle ceremoniën onprofijtelijk zijn [3]). Micronius verzuimt geen gelegenheid om zijne lezers tegen hen te waarschuwen. Misschien behelst dit eene vingerwijzing, dat althans in de kringen, waarvoor hij schreef, het Gereformeerde element met het Doopsgezinde om den voorrang had te dingen.

Het kan niet verwonderen, dat deze rechts en links van zich afslaande polemikus het naderhand te Wismar, Lubeck en Hamburg zoowel met Menno Simons als met Joachim Westphal en hunne wederzijdsche aanhangers te kwaad moest krijgen.

---

1) Aldaar, fol. 10; hierachter, blz. 452.
2) Aldaar, fol. 9b; hierachter, blz. 452.
3) Aldaar, fol. 12b; hierachter, blz. 454.

¶ Een claer
bewijs, van het recht ge-
bruyck des Nachtmaels
Christi, ende wat men
van de Misse houden
sal. Door Marten
Mikroen.

i. Thes. v.

¶ Proeuet al, ende behout
dat goet is.

Anno. M. D. LII,
Aprilis. IX

Der duytscher ghemeynten [A i[b]]

die te Londen is, ende alle ghelouigen ouer zee, ouer al verstroyt, sij genade ende vrede van God onsen vader, ende onsen Heere Jesu Christo.

DE heylighe Scrifture (mijn broeders) vermaent ons, niet te ver- Lu. xxi.
geefs so nerstelijck, te waken ende bidden. Want so lange als wii 1. pe. iiij.
hier leuen sijn wii in enen swaren, gedu rigen ende periculosen
strijt: aen den welcken, geen goet of gelt, maer onse eewige ver-
doemenisse ende salicheyt is hangende. Want ist dat wij in den
seluen strijt de ouerhant hebben, wij en sullen van de tweetste Ap. ii xxi /
doot nyet ghequetst werden, ende sullen eten van het verborghen
hemels broot, en de ons sal gegheuen werden, eenen witten steen,
ende in den seluen ghescreuen eenen naem, die niemant bekent is,
dan dien ontfanct. Ende God sal onse God wesen, ende wij sijn
kinderen: maer wie tonderblijft, sal siele ende lichaem verliesen in
der eewicheyt. Desen strijt is den mensche nyet alleen om sijnder
ge duericheyts wille swaer, maer ooc om dat de vianden veel ende Rom. vij
sterck sijn: namelijck t vleesch (dwelck oock Paulus naemt de wet
der ghelederen) de werelt ende de duuel. Hier is groo telicx van
noode te mercken, den aert deser vi anden, op dat hem een yege-
lijck te beter daer teghen soude mogen stellen. Het vleesch (seyt Gal. v.
Paulus) lust teghen den geest, so dat wij niet alle dingen doen,
die wie wel wilden, de wet der gelederen, strijt tegen de wet des Rom. vij.
verstants. De werelt is den sinnen behagelijck, maer een viantschap Jaco. iiii.
met god. De duuel bouen dien dat hi boos, ende tot schadigen
naerstich is, so is hi ooc schalck ende listich: Waerom hi ooc in Gen. iii.
de scrifture, gheleken werdt by den schalcken serpente, ende werdt
een drake genaemt, ende // het oude serpent. Paulus ooc de listen A ij[a]
des du uels, ende sijn gedachtenissen wel bekennende scrijft tot Apoc / xii xvi / xx /
den Corinthen, ick vreese (seyt hi) dat by auenturen, gelijck het ii / Cor / ii /
serpent Eua ver leyt heeft door sijn schalcheyt, so verderue uwe ii / Cor / xi /

sinnen vande eenuoudicheyt, die daer is in Christo Jesu. Dese
listicheyt des duuels is in veelderhande stucken ghelegen. Voor al
soect hij, den mensche wijs te maken, datter gheen duuelen sijn.
Ende can hi dit den menschen niet wijs maken, ouermids dat de
getuygenissen der scrifturen, daer af te claer sijn. So wilt hi den
menschen doen verstaen, dat bitter, soete, ende het soete bitter is,
van sonden maeckt hi deucht ende van deucht, sonde: of de sonden
ende de drey gementen gods daer tegen, maect hi cleyn in de her-
ten der menschen. Ende dit weet hi al te bedriuen, door een schijn
ii / Co / iiii der hey licheyt of wijsheyt, Door welcke listen verblint hij de
Eph / ii / herten der kinderen des ongehoorsaem heyts, ende wert een gewel-
Joh / xiiii / dich meester ouer alle sorte van menschen. Waerom hi oock in de
xvi / scrifture genaemt werdt een Prince des we relts, ende een God
ii / cor / iiii van deser werelt. Want de meeste menichte der menschen, den
wille gods ende sijnen raet verwerpende, geeft den duuel gehoor,
Johan / v / die alle ongherechticheyt in geeft, tegen god ende den naesten. So
dat Johannes wel ten rechte gesproken heeft, seggende, dat de
Gene / iii / gansche werelt in het boose staet. Door dese listen heeft hi onsen
iiii. Exod. eersten vader ten valle ge brocht, Caim totten moort sijns broeders
vii. xiiii / beweecht, Pharao in sijn tyrannie ende geueynsdicheyt gesterct,
Exo / xvi / ende de Israeliten tot murmuratien ende afgoderien gebracht. &c.
xxxii. Ende hui den sdaechs is hi in alle manieren der sonden stercker
dan hi oyt geweest is: waer vut dat wij wel sien moghen, dat wi
mat. xxiiii inde laetste tiiden leuen, vanden welcken christus gesproken heeft
dat de boosheyt de ouerhant sal nemen, ende de liefde der velen
sal verflauwen. Alle manieren van sonden, ende dregementen des
gerichts gods daar tegen, werden nv cleyn geacht, afgoderie //
A ij[b] werdt gepresen, maer den warachtigen gods dienst verworpen ende
veracht. De werelt door de listen des duuels, betoouert sijnde, wilt
in de roomsche afgoderien blijuen steken, ende van christo den
heere ende sijn insettingen nyet hooren. Ja de meeste menichte
der princen, heeren ende magistra ten, storten onnosel bloet, om
de selue roomsche af goderien te beschermen. Hoe menige sijnder
in Brabant, Vlaenderen, Henegowe ende ander plaet sen gedoot,
alleen om datse de roomsche misse met haren afgod versaeken? O
onwijse princen ende ma gistraten, die het onnosel bloet so licht-
Mat / xxiij uerdelijc sturten, ende ouer haer hooft het bloet alder martelaren
gods, ende ooc Christi des heeren brengen, wiens ledekens sij
dooden om sijnder leere. wilt doch (bid ic v) ghi rechters, wijs
psal. ij / wesen, ende den listighen duuel so groot geen plaetse geuen. Wacht
mat. xxvij v dat ghi uwe handen nyet wasschet met Pilato seggende, Het is
tplacaet van den houe, wij en doodense nyet. Hoort lieuer den raet
mat. xxvij der huysvrouwen Pilati, laet den recht uerdigen los gaen: ende

wacht v van de feninighe stemme der phariseen, laet ghi desen los ghaen, ghi en sult des keysers vrient nyet we sen. Want in het straffe gerichte Gods, daer gheen appelleren sijn sal, een yeghelijck sal sijn last sonder vutnemen der persoonen draghen. Ende op dat niemant hem door onwetenscap sou de mogen ontschuldigen, so heeft god tonsen tiiden de waerheyt wederom ten voortschijne gebrocht door sijn dienaren, op dat alle de ge ne die door simpelheyt dwalen, ten verstande co men souden, ende haer met afgoderie ende tyrannie niet meer besmetten. Ende dit is ooc alleen de oorsake, waerom dat ic so oueruloedelijc in dit boeck gheschreuen hebbe van den nachtmael des heeren, niet achter latende dat tot de nootsa kelijcke verclaringe der seluer materie is die nende, so verre alst my mogelijc is geweest. Ic ben versekert, dat ic voor mijnen aerbeyt, groten ondanck ende opsprake by de werelt behalen sal. Een yegelijc sal het sijne seggen, maer ic wilt lijden, om den name christi, wiens glorie ic hier alleen soecke, gelijck hi bekent, hem biddende dat // hijt haer wille vergeuen, ende door sijnen geest, haer de waerheyt openbaren. Isser yemant diet niet terstont begripen can dat ic hier leere, nae dat hijt al ouerleesen heeft, en sal daerom terstont niet qualick spreken, of mij veroordelen, maer onder soecken de scrifture, gelijc die van Thessalonien deden, ende met de selue ouerleggen niet alleen wat ic schriue of spreke, maer ooc alle menscen. My aengaende, ben bereyt altijt mijns geloofs ende leere reden te geuen, nae gods woort, gelijc ick ooc alle weken, redene alder mynder predicatien openbaerlijck voor de gansche gemeynte geuen moet, na het christelijc gebruyk onser duytscher gemeynten. Dit heb ic int corte willen verhalen mijn broeders, om dat ghi weten sout, wat my veroorsaect heeft vanden nachtmael in duytsche te scriuen, namelijc op dat ic na mijn cleyn ver mogen (door de genade gods) de listen des duuels soude openbaren, die hi gebruyct om de afgodische misse te houden staende: op datse een yegelijc soude bekennen, ende schouwen, ende so tot de rechte insettinge christi comen, ende hem daer in ter grooter vertroostinge sijnder conscientie, oef fenen. ¶ Na dat wij dan (mijn broeders) in dit leuen, so swaer eenen strijt tegen tvlees, de werelt, ende den duuel hebben, laet ons doch bidden ende waken, ende niet de menichte volgen totten qua den. Sijt sterck door den heere, ende door de cracht sijns gewalts. Trect aen dat hernas gods, op dat ghi staen moecht, teghen de listige aenlopen des duuels. Staet omgegort v lenden met de waerheyt, ende angetogen met den panser der ge rechticheyt, ende geschoyet an uwe voeten op dat ghi bereyt sijt tot den euangelie des vreeds. Bo uen alle dingen grijpt aen den schilt des geloofs, met welke ghi moecht

Joh. xix
Gal / vi.
A iij^a
Act / xvij /
i. petr / iij /
Exo / xxiij
Eph / vi.

vutleschen alle vierige pijlen, des boosen viants, ende neemt aen den helm des salicheyts, ende het sweert des geests, dwelck is
Joan / xv / gods wordt. Aldus gewapent sijnde, mijn broe ders suldij lichtelijc alle vianden door Christum den Heere (waer sonder wij nyet en ver moghen) ouerwinnen, ende de croone des eewigen leuens ontfangen. Als het vleesch wilt stormen, merct op de leeringe Pauli.
A iij[b] hoe wij door den // geest de werken des vlees dooden moeten.
Ro vii. Ende hoe si geen deel in het rijck gods sullen hebben, die de
Gala. v : wercken des vleeschs doen. Want alle die christi sijn, hebben haer vleesch gecruyst, met sijn lusten ende begeerten. Ist dat v de
Math. xvj werelt smeekelijke wilt bedriegen, hoort wat chri stus spreect: wat hulpet den mensche (seyt hi) of hi schoon de gansche werelt
1. Joa. ii. wonne, ende sijn siele verliese? Item de werelt passeert ende haer be geerlicheyt spreect Johannes. Daerom een yegelijc sal met Paulo
Gal. vj. spreken, De werelt is mij gecruyst, ende ic der werelt. Ende tegen de listige stormen des duuels, staet op de wake (mijn bro ders)
1. pet. v / want hi en slaept nummermeer, loopt om als eenen briesschenden leeu, soekende wien hi mochte met eenige sonden verslinden. Hi
luca. xxij. soect ooc alle geloouige, als een terwe graente siften. Als hij ver-
luc. xi. worpen is vut een plaetse, so comt hi wederom bestormen, met seuen booser du uelen dan hi is. Is hi so nerstich in het aenuech ten, so moeten wij nyet slap sijn om hem te wederstaen. Maer hoe sullen wij hem ouerwinnen? Niet, ist dat wij cleyn temtacien plaetse gheuen: want door het cleyn coemt hi tot het groote, ge lijck men in Cain: Juda, Dauid, ende Peter sien mach. Wij sullen hem dan ouerwinnen, ist dat wi hem altijt met den gheloue in
1. Joh. v. Christum Jesum wederstaen: want dit is onse victorie, daermede men de werelt ende den duuel ouerwindt, ons ghelooue. Dat is
Mat. iiii. vast betrowen in Jesum Christum, die voor ons den duuel ouer-
Joha. xvi wonnen heeft, ende geeft allen die in hem betrowen, cracht den duuelte wederstaen, ende te ouerwinnen, hoe wel dat dit qualijck geschien can van ons, om onse crancheyt wille, sonder wonde. Maer de selue wort van christo, onsen medecijn meester, ende
Mat. iiij opperste Capiteyn genesen, als wij se voor hem door den gelooue openen. Aldus dan ouer winnen wij den duuel, gelijck ons christus met sijn exempel geleert heeft, ende Moses by eender figure be-
Exo. xvij. wesen, als hi was biddende, doen de kinderen van Israel tegen de Amalekiten, vochten, ende ooc ouerwonnen: Dese wisheyt ende //
[A iv[a]] stercte so te striden, tegen tvleesch de werelt ende den duuel, wil ons God, door sijn onsprekelij ke goetheyt in Christo Jesu geuen, op dat wij so de croone des leuens na desen strijt bereyt vut genaden ontfangen moegen. Amen: Die genade ons heeren Jesu christi sij met v mijn broeders, ende met allen die met oprechtic-

heyt onsen heere Jesum Christum beminnen, Amen. Te Londen 1552. Aprilis 8:

Vwer alder broder in den Heere
Marten Mikroen.

ℭ Een register der hooftstucken die in het eerste deel begrepen sijn,

Hoe aller menschen salicheyt alleen in Christo Jesu ghelegen si, ende hoe die van den Duuel bestreden werdt. Fol. 1. — i. Cap.
Wat een sacrament sij, ende hoe datmendat ner stelijck onderhouden moet. Fol. 7. — ij. Cap.
In alle sacramenten moetmen twe dinghen aensien. Fol. 10. b — iij. Cap.
Waerom de Sacramenten ingestelt sijn, en de van haerder besegelinge. Fol. 13 — iiij. Cap.
Tot wien men de sacramenten vutdeylen sal. fo. 19 — v. Cap.
Hoe veel Sacramenten datter sijn. Fol. 23. — vi. Cap.

Een register des tweesten deels.

Wat het nachtmael des heeren sij. Fol. 24, — i. Cap.
Waerom het Nachtmael si ingestelt. Fol. 26. b — ij. Cap.
Wat de transubstantiatie is. Fo. 30. b — iij. Cap.
De leere der Transubstantiatie is teghen de Scrifture. Fol. 31. b. — iiij. Cap.
De leere der transubstantiacie is onseker, ooc by de pausche leeraers. Fol. 35. — v. Cap.
Hoc est corpus meum, dit is mijn lichaem, hoe men het verstaen sal. Fo. 40. ende xi. ca. fo. 62. b — vj. Cap.
Van het gheestelijck eten ende drincken des vleeschs ende bloets Christi. Fol. 45. — vij. Cap
Van de almogentheyt Gods, mirakelen, ende dierghelijcke argumenten, daer mede de Transubstantiacie beschermt werdt. fo. 46. b — viij. Cap.
Hoe de leere der Transubstantiacie si incomen ende hoe men hem daer af wachten moet. fo. 51. b // — ix. Cap.
Van de lichamelijcke tegenwoordicheyt des lichaems christi in het Nachtmael sonder de Transubstantiatie. Fol. 57. b ende ca. xi. 60. — x. Cap. [A iv[b]]
Hoe dat men van vele costelijcke dinghen door de oeffeninghe des Nachtmaels vermaent werdt. Fol. 63. — xij. Cap.

Een register des derden deels.

Wat de rechte forme des nachtmaels si. 67, b — i. Cap.

Hoe hem de dienaer des woorts tot den nacht mael bereyden moet. Fol. 69 — ii. Cap.

Of men in het Nachtmael de voeten wasschen ende ander spijse hebben moet. Fol, 73

Wanneer, hoe dicmael, ende in wat platse men het Nachtmael houden sal. Fol. 75, b — iij. Cap.

Hoe hem een yeghelijcke tot den Nachtmael bereyden sal, ende van de oorbiecht, fo, 77. b, 81. — iiij. Cap.

Hoe hem de dienaer des woorts in het vutrichten des Nachtmaels hebben moet, ende van het vutdeylen des cops, Fol, 88, b — v. Cap.

Hoe hem een yeghelijck in de oeffeninge des Nachtmaels hebben sal. Fo. 93. b. — vj. Cap.

Hoe hem een yeghelijcke nae de oeffeninge des Nachtmaels draghen moet Fol. 95. — vij. Cap.

Wat men met het ouerblyfsel des broots en de wijns doen sal. Fol, 96.

Hoe de rechte insettinghe des Nachtmaels christi in de Roomsche kercke gheschonden is. Fol. 97. b. — viij. Cap.

De Misse en is gheen versoenoffer. Fol. 98. b — ix. Cap.

Noch dancoffer, noch sacrament Fol. 104. — x. Cap.

Waerom men de misse verwerpen moet, al waerse een sacrament. Fo. 109. ende van den Vegheuier. Fo. 110. — xj. Cap.

Van de latijnsche kercke ende sprake in de ghemeynten. Fol. 114.

Hoe de misse incomen is. Fol. 116. b — xij. Cap

Van het omdraghen des broots in de processien, paeschoechtijdt der papisten, ende het draghen des sacraments tot den crancken. Folio. 120. — xiij. Cap

Oft den christenen toeghelatensij, ter missen te gaene. Fol. 123. a. b. — xiiij. Cap.

Het eynde.

Deerste deel des boecks. Fol. 1[a]

Waerin de salicheyt alder menschen gheleghen sij, ende hoe die van den Duuel bestreden werdt.

Cap. i.

Daer was noyt volck in de werelt so grof, dat niet bedwonghen sij gheweest te bekennen, datter een God sij, regeerder alder din ghen: die nae sijne strenghe gherechticheyt alle boose menschen straft, ende eert de goede. De welcke kennisse Gods, hoe wel datse totter salicheyt grootelijckx van noode sij, so is se nochtans nyet ghenoechsaem: want de duuelen oock dat geloouen, ende beuen, Jacob. ij.
die nochtans tot den oordeel des grooten dachs, met de eewighe ij. Pet ij.
banden onder de duysternisse bewaert werden. Maer bouen alle dinck ist nootsakelijck te weten, wat // den rechten middel sij om Fol. 1[b]
ons met God te versoenen. Van welcke kennisse de menschen be- Van den middel der menschen salicheyt
rooft sijnde, houden niet op van den beghinne des werelts tot nv toe, in groote sware ende vremde dwalinghen te vallen. Nyemant can in het strenghe gherichte Gods oprecht ende onnosel beuonden werden, maer allen menschen werdt den mont ghestopt, ende de gheheele werelt werdt Gode de straffe werdich gheuonden. Want Roma iij
daer is nyet so veel als een rechtuaerdich, maer hebben alle ghesondicht. ghelijck ons de Scriftuere ende onse eyghen conscientie ghetuycht: ende daerom oock den vloeck sijn onderworpen. ghelijck j. Joan. j.
daer ghescreuen staet, Veruloekt is alle man, die nyet in allen Deu xxvij
blijft, dat in desen boeck des wets geschreuen staet, om dat te Gal. iij.
doene. Want God die heylich ende een verteerende vier is, ont- Deut. iiij
fangt niemant tot de ghemeynschap sijns rijckx, dan die reyn van alle sonden, ende heylich sijn, als hi. Hier hebben dan de menschen, Apo. xxi.
die van natueren soecken eewelijck salich te wesen, grotelijckx ghearbeyt, om tot dese volmaeckte heylicheyt, ende so tot de ver-

Fol. 2a giffenisse der son // den te gheraken. Maer ouermidts dat haer den rechten middel onbekent was, sijn sij tot alle afgoderie ende vremde versierde Gods diensten gheuallen, wandelende nae de ghedachtenisse ende goetduncken haers herten: God daer in vergrammende, waar mede sij hem meynden te versoenen.

Waer vut afgoderije gesproten sij

Leu. xviii. xx. iiij. Reg. xvii. xxi. xxiii. Jer. xxxii.

Dese blintheyt des verstants, is nyet alleen by den Heydenen ende Joden gheweest (die tot de versoeninghe haerder sonden oock haer kinderen doer tvier gheoffert hebben, nae tghetuyghen der Scriftueren) maer is oock by den ghenen, die Christenen ghenaemt willen wesen. dwelck vut de groote menichte der cloosteren in de Roomsche Kercke, ende vut de sielmissen, wijwater, bedeuaerden, spaus aflaet brieuen, onderscheyt der tijden, spijse, ende cleederen, ende dijer ghelijcke dinghen meer, claer blijckelijck is: die van de menschen versiert ende onderhouden sijn, alleen om datse dencken daer doer verghiffenisse der sonden te vercrijghen. De Coninghen, Princen, ende alle magistraten, gheleerde ende on-
Fol. 2b gheleerde, mannen ende vrouwen, sou-//den huyden sdaechs so hartneckelijck de voorseyde dingen te viere ende te swerde nyet beschermen, ten ware dat sij meynden eenighe hulpe tot den eewighen leuen daer doer te vercrijghen. Waer in sij met alle Heydenen ende valsche Joden grootelijckx verdoelt sijn. Want God, die niet lieghen mach, roept vut, Te vergheefs dienense my met menschen leeringhe ende geboden. Christus die leert dat het eenen gruwel voer God sij, dat voer de menschen groot geacht werdt. Want dat vut den ghelooue (dwelck op Gods wordt alleen staet) nyet is, dat is sonde.

Titu. j. Esa. xxix Math. xv. Luc. xvi. Roma. x. xiiij.

Den rechten middel onser versoeninghe is alleen Christus. Psal. cxix xix.

Willen wij dan met de meeste menichte der menschen niet dwalen, maer den sekeren middel onser versoeninge met God hebben ende verstaen: so moghen wij nyet volghen ons eyghen, of ander menschen goetduncken, maer alleen de Heylighe Scriftuere ondersoecken, haer ghehoor gheuen ende ghe looeuen. die een kerse is tot onse voeten, ende een ghetrouwe ghetuygenisse des Heeren: die ons volcomelijck van de salicheyt der menschen onderwijst. Ist
Fo. 3a dat wij dan dese met een dorstich ende // oetmoedich herte onder- ij. Tim. iij
soecken, wij sullen beuinden datter noyt meer dan eenen oprechten middel der versoeninghe alder menschen met God gheweest sij: namelijck Christus Jesus, die doer de eenighe offerhande sijns lichaems de sonden des werelts afghewasschen heeft, vutdoende
Coloss. ij. thantscrift dat ons teghenwas doer de insettinghen. Hem gheuen
Act. x. alle Propheten ghetuyghenisse, datse verghiffenisse der sonden ontfanghen, alle die in hem gheloouen. Hi is dat lam Gods, dat de
Joan j. sonden des werelts wechneemt. Soe moeten wij dan (willen wij eewelijck salich wesen) alle heydensche, Joetsche, ende Pausche

superstitien verwerpen, daer in men te vergheefs eenighe hulpe ende vergiffenisse der sonden ghesocht heeft: ende by onsen Heere Christo Jesu, onsen ghetrouwen voorspreker blijuen, die volcomelijck salich maken can alle die doer hem tot God comen: altijt leuende om haer te verbidden. j. Joan. v. Heb. vij.

Dese cracht ende eere der versoeninghe met God, salmen gheenen dinghen buyten Christo toescrijuen. Want hi heeft alleen de perse ghetreden, ende // ons nyet met verghanckelijck syluer of gout, maer met sijnen dierbaren bloede verlost. Daer was maer een saet des wijfs van God beloeft, dat het hooft des serpents, te weten des duuels, breken soude, ende daer in haer gheslachten gheseghent souden werden. Maer dit saet is Christus, als Paulus seyt. Van den welcken de Heylighe Petrus ghetuycht met dese woorden: Daeren is in nyemant anders salicheyt. Want daer en is gheenen anderen naem onder den Hemel by de menschen ghegheuen, in den welcken wij salich moeten werden. dwelck oock de gansche Scriftuere is leerende: ghelijck men in de naeuolghende plaetsen ende meer andere beuinden sal. Gene. iij. Esa. liij. lxi. lxiij. Zach. ix. Joan. iij. vi. Rom. iij. v. ij. Co. v. Gal. iij. Ephe. i. ij. Coloss. i. ij. i. Pet. i. ij. i. Joan. i. ij. Heb. i. ij. Esa. lxiij Fo. 3b 1. Pet. i. Gene. iij. xxij. Gala. iij. Act. iii.

Dese godsalighe leere van de werdicheyt der verdiensten Christi, heeft God (die nyet wilt, dat yemant verlooren gae, maer dat alle menschen salich werden: ende tot de kennisse des waerheyts comen de menschen, doer dwel behaghen sijns willens, van den begin-//ne des werelts gheopenbaert ende verclaert, op dat daer aen nyemant als aen een niewe ende onsekere leere twijfelen soude. Want ten yersten heeft hij Adam ende Euam met dese beloftenisse ghetroost, dat het saet des wijfs thooft des serpents breken soude. De welcke beloftenisse van God dickmael daer nae vernieut is gheweest ende claerder vutgheleyt, tot Abraham, Isaac, Jacob, Moses, Dauid, ende de Propheten. Ende op dat dese leere teghen alle listen des duuels in de herten der menschen, vaster blijuen soude, heeft hijse versterckt met sekere vutwendighe oeffeninghen (die men Sacramenten naemt) ende menigherley sacrificien, die den gheloouighen, de verdiensten Christi voer ooghen stelden: ghelijck Paulus in den brief tot den Hebreen vutleyt. Ten laetsten is Jesus CHRISTUS selue in de werelt gecomen, om doer sijn Heylighe offerhande sijns lichaems den menschen met God te versoenen ende heeft oock selue met woorden ende menigherley wercken ghe leert, dat doer de verdiensten sijns doots alleene verghiffenisse der sonden ende dat eewich leuen ghegheuen werdt. // Dwelck oock nae sijn opclimminghe in den Hemel Dapostelen naerstelijck met woorden ende Scriften ouer al gheleert ende oock met haeren bloede betuycht hebben. ij. Pet. ij i Timo. ij Fo. 4a Wat den oorspronc der Sacramenten si. Fo. 4b

Ende de Heere Christus Jesus, heeft oock doer sijne onsprekelijcke gootheyt ende wijsheyt sijne Ghemeynte achterghelaten seker Sacramenten, om daer doer als doer een sichtbaer woordt, de voorseyde leeringhe van sijnder verdien sten, teghen alle scalckheyt des duuels te beseghelen: op dat nyemant daer af twijfelen, ende also eenighe hulpe der salicheyt te vergheefs bůyten hem soecken soude.

Hoe de Sacramenten gheschonden sijn gheworden. Maer ey lasen de doodelijcke viant des menschen salicheyts de duuel, heeft met alle listen ghesocht, dese warachtighe leeringhe ende Sacramenten ganschelijck wech te nemen, of te minsten te schenden: wel wetende dat sijn rijcke vallen moet, waer dwoordt Gods ende de Sacramenten naerstelijck ende ghetrouwelijck ghehouden ende gheoeffent werden. Hoe crachtich dat hij in dese sijne listen geweest sij, in de Patriarch sche, Prophetische, ende Apostolische // Kercke, is in de Scriften des ouden ende niewen Testaments claerlijck bewesen. Het Nachtmael des Heeren beghonst hij noch ten tijden Pauli, by den Corintheren te schenden. [Fol. 5[a]] [i. Cor. xi.]

Maer wat sullen wij segghen van onse iammerlijcke ende laetste tijden? Ey lasen, de warachtige leeringhe van onse versoeninghe met God doer Christum: ende oock doprecht ghebruyck der Sacramenten is in de Roomsche Kercke seer iammerlijck onder de voeten ghetreden. Gods woordt werdt verbannen: vut den stoel werdet verualscht met mensche leeringhe. Den volcke werdt verboden Gods woordt te lesen, singhen, of spreken, teghen tclaer ghebot ende wille des Heeren. Sij werden van de Priesteren gheleert, dat het een ketterije sij, te leeren dat wij alleen doer Christum vut ghenade, sonder onse ver diensten salich werden: waerom sij den volcke ghebieden hulpe der salicheyt te soecken buyten Christum, in aenroepinghe der Heylighen, bedeuaerden, aflaet brieuen, Mis hooren, ende dierghelijcke menschelijcke versieringhen. De Sacramenten werden oock meer in gughel-//scher wijse dan Christelijck ghehandelt. Haer recht ghebruyck is so vergheten, datter seer weynich sijn, die verstaen, hoe datse seghelen der goetheyt Gods tonswaert sijn, doer de eenighe verdiensten des doots Christi: iae men acht dit voor een ketterije. Maer de Misse, waer doer nochtans groote afgoderije opgericht werdt, ende de Godsalighe leere van de verghiffenisse der sonden doer de verdiensten Christi alleene, verdonckert, iammerlijck gheschoert, ende te niet ghedaen werdt, is voor het alderhey lichste werck ghehouden. Daerom willen sij oock nyet lijden, datmen daer teghen so veel als een woordeken hupsenen sal. Als men yet teghen de cloosteren, aflaet brieuen, wijwater, beelden, bedeuaerden, ende der ghelijcke dinghen spreeckt, het is haer wel swaer om hooren: maer eens deels lijdelijck, so verre als men de Misse ende Tsacrament des Outaers (so sijt [Deut. vi.] [Psal. i.] [Fol. 5[b]] [Van de Misse.]

noemen) nyet aen roert: mer willen dat ter stont met den viere straffen. iae sij verbieden scherpelijck, dat men hier af nyet eens, nae Gods woordt rijpelijck ondersoecken sal, maer alleen ghelooven. Waer in // sij wijselijck doen ten voordele haers buyckx ende eere. Fol. 6ª
Want hier doer heeft het volck eenen gruwel in het herte van ons ende onse schriften, ende wilt gheen sins wat teghen de Misse ende den Mis God hooren spreken, blijuende so in dwalinghe ende afgoderije. Maer God wilt dat wij deseidele vreese vuter herten werpen sullen, ende alle dinghen proeuen, ende houden dat goet is. De waerheyt scaemt haer nyet, ende coemt te voorschijne. Ten Esa. xxix.
ware dan dat de Pausche Priesters haer selue in de sake schuldich i. Thes. v.
bekenden, sij souden so scerp nyet verbieden de Misse tondersoeken. Joan. iij.
De welcke als se met Gods woordt naerstelijck ouerleyt is, so werdt se met alle haer stucken beuonden nyet anders dan eenen grouwel voor God te wesen. ghelijck wij in dit schrift, doer de ghenade Gods, bewijsen sullen.

Ende op dat een yeghelijck tmisbruyck des Nachtmaels Christi in de Roomsche Kercke verstae, sullen wij oock sijn recht ghebruyck vutlegghen, op dat men nyet alleen tquaet verwerpe, maer oock aen neme dat goet is. // Waer in vele menschen huyden Fol. 6ᵇ
sdaechs sondighen. Die haer laeten duncken goede Christen te sijn, alleen om datse tmisbruyck der Roomscher Kercke verstaen. Want wij moeten des Coninckx Dauids vermaninghe volghen, als hij Psal. xxxj.
spreeckt, Keert af van den quade, ende doet dat goet is.

Maer eer dat wij tot de handelinghe des Nachtmaels des Heeren comen, is grootelijckx van noode, dat wij van de Sacramenten int generael wat scrijuen. waer sonder het nyet wel moghelijck is, grondelijck te verstaen, datmen van den Nachtmael des Heeren handelen sal. Daerom begheere ick van den Christelijcken leser, dat hy dit eerste deel van de Sacramenten, naerstelijck ouerlegghe, op dat hij haer recht ghebruyck, dat grootelijcx verdonckert is gheweest, te beter begrijpe.

Fol. 7[a]

Wat een Sacrament sij, ende hoe dat men dat naerstelijck onderhouden moet.

ij. Capittel.

TVerschil in den handel der Sacramenten, is voor een groot deel by de menighe daer vut ghesproten, dat sij nyet verstonden, wat het woordt Sacrament, eyghentlijck beduyde. Waerom sijn beduydinghe wij voor alle dinghen verclaren moeten. Wanneer wij dan van de Sacramenten der Kercken spreken, so verstaen wij by den name des Sacraments, een Heylighe oeffeninghe der Ghemeynte, van God ingestelt: die ghelegen is in sekere vutwendige ceremonien, ende inwendige geestelijcke verborgentheeden, om den gheloouighen voor ooghen te stellen, ende te beseghelen de goetwillicheyt Gods tot haerwaerts doer Jesum Christum den Heere. //

Wat een Sacrament sij.

Fol. 7[b]. Dese beschriuinghe des Sacraments, moeten wij nv by stucken ordenlijck examineren, om gheheel den handel der Sacramenten claerder te maken. Voor alle dinghen sullen wij dan hier mercken, dat het Sacrament ghenaemt werdt te wesen een oeffeninghe ende werckinghe. Waer dan gheen oeffeninghe is, daer can oock gheen Sacrament wesen. Die vutwendighe Elementen der Sacramenten sijn dan eyghentlijck dat Sacrament niet, hoe wel dat sonder haer Tsacrament nyet wesen can. Also de voorhuyt die in doude Kercke afghesneden werdt, was den seghel der gherechticheyt des gheloofs nyet, noch oock het mes: maer de besnidenisse ende afhoudinghe des voorhuyts. Ende alle onbesmette lammekens waren den doorlijt des Heeren nyet, maer alleen die op eenen sekeren tijt des iaers, naer tghebruyck des wets gheslagen ende ghenut waren. Also het water is eyghentlijck Tsacrament des doops nyet, hoe wel den doop daer sonder nyet gheschien can, maer tbesprenghen des waters nae dinsettinghe Christi. Tselue moeten wij van dbroot // ende wijn des Nachtmaels oordeelen. Maer hier moetmen wel mercken, dat

Tsacrament is een oeffeninghe. — *Gen. xvij* — *Exod. xii.* — Fol. 8[a]

nyet alle oeffeninghen, Sacramenten Gods sijn, hoe wel sij eenighe ghelijckenisse met de Sacramenten hebben. Want sij moeten heylich sijn, ende in de Christelijcke Ghemeynte nae Gods woordt, volbracht werden. Also ist ghee nen oprechten doop, als yemant op een stellaghe, in een stoue, of in de riuiere ghewasschen werdt. Noch was oock gheen Sacrament der besnijdenissen, als Dauid der Philistinen voorhuyt afsneet, ghelijck oock die besnijdenisse der Joden ende Turcken huyden sdaechs gheen Sacrament is. Also ooc de hoochmissen der Papisten, ende het daghelijckx nutten des broots ende wijns teghen hongher ende dorst, sal men voor Tsacrament des Nachtmaels Christi nyet houden. Want de Heylighe oeffeninghe des Sacraments, heeft een sonderlijck ghebot Gods, eyghen beloften, ende een aenghebonden conditie der salicheyt: So dat de verachters des selfs, vutghesloten werden vanden eewighen leuen: dwelck van de voorschreuen oeffeninghen niet ghe-//seyt mach werden. Daer bouen so heeft Tsacrament noch een ander aenghebonden conditie, namelijck dat het een Heylighe oeffeninghe der Ghemeynte sij: dat is, die van de gansche Ghemeynte gheschiede, ende sij in haren dienst ende macht ghestelt. Aldus werden van tghetal der Sacramenten vutghesloten: Ten yersten die Capel missen, huys mis sen, ende hoock missen, de welcke alleen van eenen ghehuerden Priester gheschieden. Ten anderen, de Heylighe werckingen Gods, de welcke hoe wel sij ons sijnder goetheyt in Christo vermanen, so sijn sij nochtans in de macht der Ghemeynte niet ghestelt, maer alleen in de sijne. Als den Reghenboghe in de locht, dat Hemels broot der Israeliten in de woostijne was: die in tghetal der Sacramenten daerom nyet besloten moghen wesen.

Tsacrament is een heylighe oeffeninge der Ghemeyn te. 1. Sa xviij

Fol. 8b

Gene. ix. Exod. xvi.

Het Sacrament moet van God inge stelt wesen

Hier toe so moet Tsacrament een werck sijn van God inghestelt. So wat dan in de Ghemeynte ghehouden werdt dwelck GOD nyet heeft inghestelt, mach gheen sins een Sacrament ghenoemt werden, hoe langhe tijt dat het ooc in tghebruyck soude moghen hebben // gheweest. Ende vut dese nauolghende conditien, salmen bekennen of een Sacrament van God sij inghestelt. Namelijck, so het in de Scriftuere hebbe bescreuen sijn vutwendighe Ceremonie, sijn inwendich mysterie, ende seker eynden. Waeraf wij in de twee nauolghende Capitelen breeder spreken willen. Waer af men dan in de Scriftuere gheen Ceremonie bewijsen can, noch mysterije noch eynde, dat heeft gheen godlijcke insettinghe, ende mach daerom gheen Sacrament gherekent wesen: als de besnijdenisse der Turcken, het vermsel der kinderen, ende dijer ghelijcke.

Fol. 9a

Hier in sijn wij oock vermaent van de groote werdicheyt der Sacramenten, de welcke alleen God voor een insetter hebben, ghemerckt dat alle dinghen van weghe haers insetters gheacht werden.

Ende hoe wel datse van den menschen vutghedeylt werden, so sijn sij daerom nyet der menschen, maer Gods Sacramenten gheheeten, dien sij tot eenen insetter hebben. Also den doop Joannis werdt ghenaemt vut den Hemel te sijn. Desghelijcx het woordt, // al ist dat het door de menschen vercondicht werdt, daerom ist nyet der menschen, maer alleen Gods woordt gheheeten. Sij sondighen dan grootelijckx, so veel als daer in de oprechte vutdeelinghe der Sacramenten, die onwerdicheyt der menschen meer aensien, dan God, de welcke haerder insetter ende oorspronck is.

Math. xi.
Fol. 9[b]
Tim. ij.

Men moet het ghebruyck der Sacramenten houden.

Daer bouen werdt hier ghestraft die ongodlijcheyt der gheender die de Ghemeynten Christi van alle ghebruyck der Sacramenten willen beroouen, Als of God, die bouen al goet is ende wijs, yet tot sijnder Ghemeynten schadelijck of wat te vergheefs lichtuerdelijck inghestelt hadde. Dese blinde menschen verstaen nyet, dat de Sacramenten van den beghinne des weerelts tot nv toe van God vut een sonderlinghe gonste tot den menschen, inghestelt sijn. De welcke menschen, hoe wel sij God vreesende sijn, nochtans sijn sij menschen: dat is met menschelijcker crancheyt behanghen, so datse de Godlijcke weldaden haest vergheten, ende totter wanhope of tbetrouwen der menschelijcker gerechticheyt, lichte-//lijck vallen. Om welcker gebreken wil le, heeft God met sijnen woorde ons niet alleen willen te hulpe comen, maer ooc met vutwendighe heylighe oeffeningen, namelijck de Sacramenten: de welcke ons crachtelijck vermanen, der goetwil licheyt Gods tonswaert in Christo, op dat wij niet wanhopen, of tot ons eyghen of ander creaturen verdiensten (waer toe wij door de verdoruen nature grootelijcx gheneghen sijn) loopen souden. Alle die ghene dan, die de onderhoudinghe der Sacramenten in de Gemeynte verachten, die bekennen haer crancheyt niet, noch Gods goetheyt in sijn insettinghen. So verblendt ende ondancbaer sijn sij. Hier mach oock niemant hem des volmaectheyts sijns geloofs vermeten. Het welck so langhe groyt, als wij leuen. Bo uen dien, so ist den rechten aert des gheloofs, Gode gehoorsaem te wesen, ende niet met hem te strijden. Dit bewijsen ons die exempelen der heyligen. Wanneer is Abraham besneden ende Eunuchus met den kercker meester gedoopt? Ist niet, als sij gelooft hebben? Ooc heeft Paulus den gelouigen van Corinthen dat Nachtmael geordineert, ende heeft vermaent, dat hem // een yeghelijck te vooren soude ondersoecken, eer hy van den broode eten ende van den cop drincken soude: Maer dat ondersoecken can sonder ghelooue nyet wesen. So werdt dan het ghelooue totten rechten ghebruyck des Nachtmaels van Paulo gheeyscht: so datmen onder het decksel des gheloofs, het ghebruyck des Nachtmaels nyet verwerpen can. Hier vut ist dan claer blijckelijck, dat sij gheen ghe-

Fo. 10[a]
Rom. iiij
Gene. xvij
Fol. 10[b]

Act. viij.
xvi.
1. Cor. xi.

looue (dwelck Go de ghehoorsaem is) hebben, so veele alser onder het decksel eens versierts geloofs, al oprecht ghebruyck der Sacramenten ongoddelijck verwerpen.

₡ Dat in alle Sacramenten twee dinghen te aenmercken sijn.

iij. Cap.

ALle Sacramenten Gods so wel der Prophetischer als der Apostolischer Kercke, staen alder meest in twee stucken. Dat een is inwendich, onsienlijck, ende gheestelijck: de welck de verbor-// ghentheyt der Sacramenten, het mysterije, ende het beteekende dinck ghenaemt werdt. Dat ander is vutwendich, sienlijck, ende lichamelijck: dwelck een teeken, Ceremonie, ende met dijer ghelijcke namen ghenoemt werdt. Fo. 11[a]

Wat de verborgentheyt der Sacramenten sij.

Het mysterije der Sacramenten, is een vaste toesegghinghe Gods van de verghiffenisse der sonden, ende des eewighen leuens, door de ghemeynschap der verdiensten des lichaems ende des bloots Christi. Ende werdt daerom inwendich, onsienlijck ende gheestelijck ghenaemt, dattet alleenlijck metten ghelooue, ende nyet met eenighe vutwendighe sinnen begrepen mach werden. Also in de Joetsche besnijdenisse de verborgentheyt was, dat God wilde haer God, beschermer, hulper, ende va der wesen: ende dat om Christus wille, die de voorhuyt onser verdoemenisse af houen soude. Coloss. ij.

Wat het teeken in de Sacramenten sij.

Het vutwendich dinck in de Sacramenten, is een vutwendich werck, dat voor der menschen ooghen ghestelt is, ende gheschiet nae de forme van God door sijn woordt inghestelt. Also isser // een teeken in de besnijdenisse, namelijck de afhouwinghe des voorhuyts op den achsten dach. In den doop, is dat bespreenghen des waters: In het Nachtmael de nuttinghe des broots ende des wijns nae de insettinghe Christi. Fol. 11[b]

Wat forme der sacramenten men houden sal.

Dit vutwendich teeken des Sacraments, is ghestelt nyet in de bloote elementen, maer in de oeffeninghe der seluer, ende heeft in de Scriftuere een voorschreuen forme, die men naerstelijck houden ende volghen moet: die wijle se God heeft inghestelt, ende alle menschen verboden, de selue nae haer goetduncken te veranderen, ende vermetelijck te meerderen, of te minderen. Daerom sondighen sij, die huyden sdaechs yet tot de Ceremonien des Doops toe doen, als olie, sout, speecksel ende dijer ghelijcke. Dese stouticheyt der menschen in de insettinghen Gods, is ontwijfelijck een onlijdelijcke

lasteringhe, des straffens werdich, Gemerckt dat geen Prin ce (hoe slecht hi oock sij) toelaet, dat sijne insettinghen van sijne ondersaten verandert werden: maer hi straft ter stont de sulcke als verraders. //

Fol. 12a Voorder so moeten de godsvruchtige menschen acht hebben, op de vutwen dighe ceremonien der Sacramenten van God inghestelt. Ouermidts dat sij met haer brenghen een seer behaechlijcke vrucht, ons door een gelijckformicheyt leydende tot het geestelijck verstant der Sacramenten. God wilt niet dat de sijne staen sullen in vutwendighe Ceremonien: maer meer datse van de selue, als de bekenste dinghen, geleydt sullen werden tot gheestelijcke, die minst bekendt sijn. Want gelijck als het water vansijnder natueren suuert, ende blust: Also oock het besprenghen des waters in den doop, druct ons seer schoon vut sijn verborgentheyt, namelijck dat het bloet Christi ons suuert van alle sonden, ende bluscht vut den onsteken tooren Gods teghen ons, ende neemt wech de begherlijcheyt alder tijdelijcker dinghen. Desghelijcx wast oock in de besnijdenisse. Want ghelijck als de voorhuyt met den messe werdt afghesneden, also moeste CHRISTVS door tvergieten sijns bloets onse verdoemenisse ende sonde, die van Adam in alle men-
Fol. 12b schen is voortgheghaen, wech // nemen ende afhouwen. In sulcker manieren moghen de Ceremonien alder Sacramenten vutgheleyt werden.

De profitelijcheyt der teekenen in de Sacramenten.

Hier vut blijcket oock, hoe grootelijcx dat sij dwalen, die daer segghen, alle Ceremonien der Sacramenten onprofitelijck te sijn, de wijle sij ons, die van natueren traech sijn tot sulck een verborghentheyt leyden. Ende op dat dese vutwendighe Ceremonien ons te meer roeren ende te lichtelijcker leyden souden tot de verborghentheden der Sacramenten, heeft God door sijn godlijcke wijsheyt, haer de namen der gheestelijcker dinghen ghegheuen, die daer beduyt sijn: nyet op dat een in des anders natuere veranderen soude, maer om dat hier door het sonderlijck ghebruyck der teekenen beter verstaen mocht werden. So werdt den Doop ghenaemt
Tit. iij. tbat der wedergheboorten, om dattet de wedergheboorte die door
Gene. xvij Christum gheschiet, vutdruckt. Ende de besnijdenisse den bondt, om datse des bonts teeken was, daer door God woude Abrahams ende sijn saets God sijn. Ende sulckx moetmen oordeelen van alle
Fol. 13a andere teekenen der Sacra-//menten.

So ist nv dan blijckelijck, datter twee dinghen van noode sijn, om een volcomen Sacrament te maken: namelijck een vutwendighe Ceremonie, ende een inwendich mysterije oft verborghentheyt. Hadde dit van alle menschen nerstelijck ghemerct gheweest, wij souden min twist vanden Sacramenten hebben.

¶ Van het ghebruyck ende eynden der Sacramenten.

iiij. Cap.

VEle hebben diuerschelijck ghedwaelt int vut legghen des ghebruycx der Sacramenten, de wijle de somighe meer, de ander min dan het recht is, den seluen toeghegheuen hebben. Maer God wilt dat dese sijn insettinghen staen sullen binnen haer werdighe eynden van hem in ghestelt: ende straftse alle, so wel die ter rechter, als die ter slinckerhandt afwijcken. Dauid heeft ghesondicht met de sijne, weder brenghende de // arcke des Heeren eerlijcker dan het betaemde. Dwelck God by de doot Ose betuycht heeft. Also hebben ter contrarie de Philistijnen ghesondicht, de selue verachtelijck handelende, ende sijn daerom van God ghestraft gheweest. Also wilt God datmen de Sacramenten, noch onder noch bouen haer werdicheyt houden sal: Anders werden sware straffen van hem der Kercken opgeleyt. Op dat wij dan den tooren Gods niet verwecken, sul len wij den Sacramenten dat haer eygen is, toegeuen: namelijck datse ten iersten de goetheyt Gods tonswaert in Christo versegelen, ende voor oogen stellen. Ten anderen, dat se ons in een geestelijck lic haem vereenigen, ons van alle afgodische vergaderinge afscheydende. Ten laetsten, is de gansche Gemeynte haers diensts so wel tot God als tot haren naesten, daer door vermaent. Van alle dese eynden der Sacramenten, willen wij hier bysonder niet handelen, maer alleene van het principaelste, namelijc hoe dat daer door, de goetheyt Gods totten menschen verseghelt werdt om Christus wille. Waer in men alder eerst mercken moet, datter gheen swaerder versoeckinghe // des duuels tegen de geloouige sijn mach, dan als hijse bestrijdt met wanhope van de bermherticheyt Gods, om haerder sonden wille. Teghen welcke versoeckinghe wij stellen moeten, alle beloften der gena den Gods tonswart, door de verdiensten des Heeren Christi Jesu, door den welcken onse sonden vergeuen sijn, ende dat eewich leuen gesconcken, hoe wel wij van ons seluen niet dan verdoemenisse verdienen. Ende om dat ons gelooue hier seer cranck pleech te wesen, heeft God vutwendige ceremonien (Sacramenten genaemt) den beloeften toeghedaen, die ons als segelen, de grootheyt ende bermherticheyt Gods tonswaert in Christo versegelen, de welcke versegelinge is de opperste eerlijckheyt der Sacramenten. Den gront deser leeringe hebben wij vut Paulo, die tvoornoemste ghebruyck der besnijdenisse, naemt het

[Margin: ij. Sa. vj. — Fol. 13b — i Sam. v. vi — De eynden der Sacramenten. — Fol. 14a — Wat het voorneemste ghebruyck der Sacramenten sij. — Roma iiij]

eenen seghel der gherechticheyt des gheloofs. Waer vut (ouermidts dat de cracht ende nature alder sacramenten een is) claer lijck bekendt werdt, dat het sonderlijcste ghebruyck der Sacramenten sij, te verse gelen de beloeften van der genade Gods tot ons door de verdiensten Christi. //

Fol. 14[b] Ende om hier af breeder verstant te hebben, moetmen hier nerstelijck aenmercken wat het officie der segelen sij in weerlijcke saken: namelijck datse den brieuen werden aenghehanghen, nyet op datse gheuen souden dat in de brieuen vutghedruckt werdt (want wij dit te vooren vut mildicheyt des gheuers hebben) maer op datse de gheschiede giften versekeren, ende alle quaet bedroch vutsluten souden. Also gaet het toe inden handel onser salicheyt, die ons in Christo den Heere inder eewicheyt voor des werelts gront ghegheuen is, ende werdt ons vutghedruckt inden brief der Heyligher Scriftueren der Propheten ende Apostelen. Ende op dat dese onse salicheyt door gheen bedroch des duuels of des weerelts van ons ghenomen soude werden, so is se van God verseghelt met Sacramenten, niet dat eenighe onghestadicheyt sijnder beloften sij: maer alleen om de crancheyt ons gheloofs wille, waer door wij haest tot wanhope vallen. Men derf oock van God in sijn beloftenissen gheen valsch bedroch vree sen, maer van Sathan ende sijn dienaers, die dese belofte der ghenaden in // de verdiensten Christi, soecken wech te nemen, of te minsten, door het toedoen der menschelijcker verdiensten, te ver donckeren. So is dan het sonderlijcste eynde der Sacramenten, de beloftenissen der ghenaden in Christo te beseghelen.

Het ghebruyck der Sacramen ten is als het ghebruyck der seghelen.
Eph. i. Math. xxv 1. Tim. ij.
Fol. 15[a]

De besege linghe des heylighen Gheests.

Maer hier moet een recht onderscheyt ghemaeckt wesen tusschen de beseghelinghe der Sacramenten, ende de beseghelinghe des Heylighen Gheests. Want dese verseghelinghe der Sacramenten, is alleen vutwendich, den vutwendighen mensche (die de beloften Gods wederstaet) omhelsende, ende also tot de godlijcke beloften der ghenade Gods leydende. Maer de heylighe Gheest verseghelt de herten der gheloo uighen, binnen ghetuyghenisse gheuende dat sij kinderen Gods sijn. Dit vermoghen de Sacramenten nyet. Want God bekent ende regeert alleen de herten der menschen, ende maectse leuendich. Van de verseghelinge des Heylighen Gheests machmen Paulum lesen tot den Ephes. ende Corinthen.

Ephe. i. iiii ij. Co. v.

Vut het voorseyde ist claer, datter seer veele grootelijcx dolen, nyet recht // van den ghebruyck der Sacramenten ordelende. Waer vut naemaels groote sware dwalinghen volghen. De sommighe maken de Sacramenten alleen teekenen des menschelijcken gheselscaps. De ander willense tonderbrenghen ende te nyete maken. Wederom sijnder ander die de Sacramenten bouen de voorgheleerde

Fol. 15[b]
De Sacra

verseghelinghe toegheuen, datse door de cracht haers ghebruycks ghenade gheuen, dat is verghiffenisse der sonden, ende die erue des eewighen leuens. De welcke leeringhe hoe schadelijck datse der Ghemeynte Christi sij, machmen sien in de Roomsche Kercke. Want hier door heeft men de kinderen der Ghemeynte Christi, die voor den Doop ghestoruen sijn, verdoemt. Sij hebben op den doop ghestaen, als de verdoelde Joden op de besnijdenisse. Hier vut is ghesproten oock dat coopen ende vercoopen der Missen, ende dijer ghelijcke veele. Bouen dijen so is dese leeringhe met der Heyligher Scriftuere nyet ouer een comende. Want de Heylighe Paulus ouer al leert, dat de mensche gherechtuerdicht werdt vut ghenade sonder de wercken // des wets. Maer nv werden van den seluen Paulo, die Sacramenten in het ghetal der wercken ghestelt. Daer toe ghetuycht de Scriftuere, dat de Sacramenten alleen toe behooren den ghenen, die te vooren in de ghenade GODS ontfanghen sijn. Abraham is nyet besneden gheworden, voor dat God sijn GOD was. Wij lesen oock in de wercken der Apostelen, dat nyemandt voliarich sijnde, ghedoopt sij gheweest, voor dat hi in Christum ghe-loofde, ende hem met den monde beleden hadde, maer door het ghelooue, woont Christus in onse herten. De kinderen der Hebreen souden in voortijden nyet besneden hebben gheweest, noch der Christenen kinderkens souden huydens daechs nyet gedoopt werden, waren sij nae de beloften Gods, nyet heylich ghehouden.

menten gheuen gheen ge-nade.

Fol. 16[a]

Gen. xvij.

Ephe. iij.

1. Co / xvi.

Voorder so ist oock hier vut openbaer, dat in de Sacramenten gheen ghenade gheleghen is, of door haer cracht ghegheuen werdt, om datter veel der Sacramenten deelachtich sijn, die daer en tusschen der Godlijcke ghenaede niet deelachtich sijn. So sijn die // van Sichem besneden gheworden. Symon Magus ghedoopt sijnde, heeft gheen deel metten Apostolen ghehadt. Van den Israeliten ghetuycht Paulus, dat hoe wel sij door de see, ende de wolcke ghedoopt waren, ende alle een gheestelijcke spijse ghenut ende eenen gheestelijcken dranck ghedroncken had den, God gheen behaghen aen vele van haer hadde, maer dat sij in de woestijne verslaghen sijn gheweest.

Fol. 16[b]
Ge. xxxiiij
Act. viij.
1. Co. x.

Hier werpen sij teghen, ter versterckinghe haerder opinie, de Sacramentische formen van spreken. By den welcken het schijnt, dat den Sacramenten wordt toeghegheuen, als of sij ghenade gauen. Also wordt het Paulo gheseyt van Ananias, Staet op, ende wascht uwe sonden af. Ende de besnijdenisse werdt ghenoemt, den bondt des Heeren, ende bouen hebben wij gheseyt, dat de Sacramenten in twee stucken gheleghen sijn: namelijck in de vutwendighe Ceremonien, ende gheestelijcke verborghentheden.

Act. xxij.
Gene. xvji

Maer hier machmen nyet dencken, dat de Heylighe Gheest soda-

Fol. 17[a] nighe maniere van spreken ghebruyckt, om dat // de inwendighe ende vutwendighe dinghen natuerlijck tsamen gheuoecht wer den, als of het een met den anderen lichamelijck ghebonden ware, oft dat het teeken in hem beslote het ghene datter beteekent is, maer om de nauolghende oorsaken. Die eerste is de insettinghe Gods, want als hij eenighe teekenen tot een bysonder ghebruyck instelt, so gheeft hij haer eenen niewen name, namelijck der beteekender dinghen, op dat die meyninghe der godlijcker insettinghe te beter verstaen mach werden. Also het Paeschlam, om dattet tot een nieu ghebruyck inghestelt was, so heeft het van de beteekende dinghen, eenen niewen naem van God vercreghen, ende is ghenaemt den doorlijt des Heeren. Nae deser wijse het besprenghen des waters inden doop, ende het ontfanghen des broots ende wijns in het Nachtmael, om dat sij van Christo inghestelt sijn, om te beteekenen gheestelijcke dinghen: so hebben sij van weghen der insettinghe Christi, niewe namen ontfanghen Want den Doop is ghenaemt het badt der wederghebоorten, ende het nutten des broots ende wijns in het // Nachtmael, het lichaem Christi ghebroken, ende bloet vergoten. Ten anderen, het vutwendich ende inwendich dinck der Sacramenten, werden gheseyt tsamen ghebonden te wesen, om het aenschouwen des geloofs in haer recht gebruyck. Want een gheloouich hert siet in de oeffeninghe der Sacramenten, niet alleen op de vutwendighe teekenen, maer veel meer op de inwendighe verborghentheden. Bouen dien hebben de teekenen den naem der beteekender din ghen, om de ghelijckenisse die tusschen de vutwendighe ende inwendighe dinghen is. Also hebben water, broot, ende wijn met ben bloede ende lichame Chri sti eenighe ghelijckenisse. Ten laetsten, om de voorhoudinghe der gheestelijcker dinghen. Also werdt de besnijdenisse eenen bondt ghenaemt, Om dat het des bondts teeken is. Het Paeschlam den doorlijt, CHRISTVS den steen, &c. Dwelck ghebruyck van spreken, te weten, dat het teeken om sijn beduydinghe ontfanckt den name des dincks, datter beteekendt werdt, is inder Scriftueren, ende oock onder de menschen seer ghemeyn. Die // Roode koe werdt de sonde ghenoemt. het bloet daer met Moses het volck besprenghende, het bloet des Testaments. Christus den wijngaert, ende der ghelijcke. De welcke maniere van spreken inde Scriftueren, oock Augustinus bekendt. Ende onder de menschen eenen Trourinck, werdt om sijnder beteekeninghe wille, de trouwe ghenoemt. Also de beelden der Coninghen, ontfanghen niewe namen van haer beduydinghe. Ende eenen rekenpenninck ontfanckt den naeme der sommen die hij in de Rekeninghe beteekent.

Waerom de vutwendige teekenender sacra menten ont faen den name der inwendigher dingen.

Exod xii. — Tit. iij. — Fol. 17[b] — Gen. xvij — Exo. xij. — 1 Cor. xii. — Fol. 18[a] — Nu. xix. — Ex. xxiii / — Joan. xv. — *Epi. 23. & 10. & tracta. su per Ioan. 63.*

Hier vut ist licht te oordeelen, in wat meyninghe gheseyt werdt

tot Paulo, Wascht af uwe sonden. De besnijdenisse is eenen bondt. &c. Want het sijn figuerlijcke spraken, allen Sacramenten ghemeyn. In dę welcke het teeken ontfanckt, nyet de natuer des beduyden dincks, maer alleen den naem. ende dat door de instellinghe Gods, door het aenschouwen des gheloofs, door de ghelijckenisse ende beduydenisse. So we dat naerstelijck aenmercken wilt, sal lichtelijcken veel sware // questien inden handel der Sacramenten neder legghen. Ac. xxij Gen. xvij Fol. 18b

Hier en tusschen bekennen wij wel, dat het ghelooue toe neemt, ende opgroyt in het oprecht ghebruyck der Sacramenten. Maer dat is door de cracht des Heylighen Ghcests, die nyet toelaet dat de insettinghen GODS, in de ghelooуighen ydel blijuen. De welcke Godlijcke cracht nyet in de vutwendighe oeffeninghe, maer in de herten der ghelooуighen gheleghen is. Ende werdt nyet eerst in de herten ghevoelt, als wij de Sacramenten ghebruyc ken: maer oock te vooren ende nae, also het den Heylighen Gheest belieft, sijn gauen nae sijn goetwillicheyt vut te deelen. Het ghelouegroyt int gebruyck der sacramenten.

So is dan dit het ierste ende het voor noemste ghebruyck der Sacramenten, namelijck de ghenade Gods, nyet tegheuen, maer te verseghelen, in de ghedachtenisse bringhen ende als voor ooghen te stellen, op dat voort aen gheen twijfel in ons sij van de goetwillicheyt Gods tonswaert in Christo Jesu: Int corte, dit is het ghebruyck der Sacramenten in den handel der menschelijc-//ker salicheyt, dat der seghelen is in de hanteringhe der werelscher dinghen: die in de waerheyt nyet gheuen, maer beuestighen alleene de ghifte, ende beseghelense. Ende dat sij somtijts ghehee ten werden, wat te gheuen, is nyet eyghentlijck ghesproken, maer alleen om dat sij de ghifte verseghelen. Also mach men oock heeten de Sacramenten te gheuen ghenade, om dat sij de selue ver seghelen. Ende dit sal ghenoech gheseyt sijn van het ghebruyck der Sacramenten. 1. Cor. xii. Fol. 19a

Ɑ Wien de Sacramenten toecomen.

v. Cap.

sacra- nten be oren alle nderen ds toe

TOt meerder verclaringhe der Sacramenten, dient grootelijcx te ondersoecken, wien sij toe comen. Hier leert ons de Scriftuere, datse de gansche Ghemeynte, ende een yeghelijck van haren lidtmaten toebehooren: ten sij dat het // openbaer ende vutghedruckt woordt Gods, oft eenighe anderen noot dat verbiede. Daer is gheen twijfel aen, of de seghelen behooren hem toe, wien de ghifte ende Fol. 19b

Ephe. v. der ghiften brieuen toe comen. So ghetuycht Paulus dat Christus sijn Ghemeynte ghewasschen heeft, metten bade des waters door dwoordt. Alle onghelouighe dan, dien de ghiften des eewighen leuens nyet toebehooren, salmen van de ghemeynscap der Sacra menten vutsluyten. Gheen Coninck of Prince soude de versmaders sijnder ga uen willen sijnen seghel gheuen: maer geeft dien alleen, die sijne gauen niet ver werpen. Also GOD handelende met ons menschelijcker wijse, ende nae sijnder bermherticheyt ende vriendelijckheyt met ons stamelende, gheeft alle sijne kinderen, te weten alle ghelooighen den seghel sijnder bermherticheyt, namelijck de Sacramenten, waer van hij de ongheloouighe is weerende, die gheen deel sijnder goetheyt en hebben.

Maer hier spruyt een ander twijfelinghe vut, wie men voor ghe-
Fol. 20ª loouighe hou den sal, diemen de seghelen der ghe-//rechticheyt des
Wie daer gheloofs, namelijck de Sacramenten, gheuen sal. Maer ist dat wij
ghelooui- hier aensien het fondament des rech ten gheloofs, te weten, de be-
ghe sijn loeftenisse der ghescencter salicheyt om Christus wille, in den wel-
ij. Cor. ii cken alle beloeften sijn Jae ende amen: so sullen wij beuinden, dat sij Christenen ende gheloouighe ghehouden werden in het oordeel Gods, ende der Ghemeynte, so veel als daer kinderen Gods sijn, welcken de beloeftenisse der ghenaden toebehooren, sij sijn ionghe
Gal. iij / kinderkens of volwassen, man of wijf. Want een gheloouich mensche, is so veel, als een die Christus toe behoort, die door hem verghiffenisse der sonden heeft, ende also is door Chri stum een kint GODS. Want dat het ghelooue so hooghe in de Scriftuer ghepresen werdt, is alleen om dat het in CHRISTO ghegrondeert is, door wiens verdiensten wij sijn kinderen Gods, niewe Creaturen,
Gal. iij. herboren, Abrahams kinderen ende gheloouighe, sonder eenich onderscheyt der vutwendigher dinghen: Als vut de scriften Pauli ouer al verstaen mach wesen. Dese leeringhe sal claerder blijcken,
Fol. 20ᵇ ist // dat wij verstaen, datter tweederley Christenen ende gheloouighen in der Ghemeynte Christi sijn, die eene metter daet, de ander door toescriuinghe, ende toerekeninghe. Met der daet heeten sij gheloouich te sijn, die in het volcomen ouderdom het gebruyck
Rom. x. des verstants hebbende, die weldaet Christi door het ghelooue in het herte bekennen, ende dat met den monde belijden. Dese alleene onder de volwassen met verstande begaeft, salmen de Sacramenten me dedeelen, om dat mense vut haer belijdenisse houdt op Christum te staen, ende door sijn verdiensten salich te wesen. Die andere, moeten wij achten voor onghelooiuch ende verachters der goet heyt Gods. Maer die werden door toeschrijuinghe gheloouich ghenaemt, den welcken haer sonden (hoe wel sij met der daet nyet ghelooouen noch belijden connen) nyet toegherekent werden, maer werden

lidtmaten der Ghemeynte gehouden, om den wille des bonts Gods
in Christo met haer, vut louter ghenaden, die wijle by haer gheen
verachtinghe Gods is, ouermidts sij metter daet nyet gheloouen
noch belijden connen // door het ghebruyck des ouderdoms oft ver- Fol. 21[a]
stants. Als ionghe kinderen, doouen, ende sotten inde Ghemeynte
Christi sijn. Men moet wel mercken, wat Christus spreeckt, Die
nyet (seyt hi) gheloouen sal, sal verdoemt werden. Maer die ionghe Mar. xvi.
kinderkens, doouen ende sotten, de wijle sij metter daet nyet ghe-
looueu connen, is van noode dat sij door toeschrijuen ghelooiuch
gherekent wer den, ten sij dat wijse verdoemen willen: dat van
een Christen herte verre sijn moet, die wel bekendt, dat dit ghe-
breck daer door sij metter daet nyet gheloouen connen, haer nyet
toegherekendt werdt, om Christus wille, die nae het ghetuyghen
Esaie, alle onse cranckheden op hem ghenomen heeft. Ende wan Esa. liij.
hi de selue op hem nyet ghenomen hadde, so moesten wij met alle
kinderen, dwasen ende doouen eewelijck verdoemt wesen.

n de sa / ieyt en / loop der / de ren.

Maer om dat vanden kinderen een groote twijfelinghe mochte
opgheresen hebben, so heeft de Scriftuere daer af claer ghetuyghe-
nisse ghegheuen, dat sij in haer cranckheyt Gode behaghen, ende
daerom ghelooiuch door Chri-//stum werden ghehouden. Want God Fol. 21[b]
heeft een eewich verbondt ghemaeckt met Abraham alder gheloo- Gen. xvij
uighen vader, ende met sijnen sade, dat hi sijn, ende sijns saets
God sijn wilde. Dwelck verbont Christus door sijn doot nyet ghe- Rom. iiij
broken, maer veel meer versterckt heeft. Want hij heeft de kin- Gal. iij.
derkins omghehelst, sprekende, dat het rijcke Gods sulcken toebe- Act. ij.
hoort. Jae, heeft die selue kinderkens ghelooiughe ghenaemt, nyet Mat. xviij
door de daet, maer door toescrijuinghe: Want kinderkens metter Mar. xvi.
daet nyet gheloouen connen. Want sij de beloeftenissen Gods nyet
verstaen noch begrijpen connen. Waer sonder het ghelooue met der Rom. x.
daet, nyet sijn mach. Also werden oock van Pau lo der Christenen 1. Cor. vij.
kinderen Heylich ghenaemt, nyet met der daet, maer alleen door
toeschrijuinghe.

Vut de seyndinghe der Apostelen van Christo beuolen, dat sij Mat. xxvi
in de gansche weerelt dat Euangelium alle creatueren preken souden, Mar. xvi.
ist claer, dat Christus die ghecomen was om te soecken ende salich Luc. xix.
te maken, dat ver-//loren was, verghiffenisse verworuen heeft, nyet Fol. 22[a]
alleen den volwassenen, verstandt hebbende (ten sij datse die ver-
werpen) maer allen creatueren, die de sonde te vooren onderworpen
waren. Als de kinderen, dooue, ende dwasen sijn, den welcken (nae
het beuel Christi) hoe wel sij de cranckheyt der natueren onder-
wor pen sijn, so dat sij metter daet nyet gheloouen connen, dat
Evangelium, dat is, vergiffenisse der sonden en de dat eewich
leuen, toebehoort, nyet min dan den volwassenen met verstande

begaeft: Ende als daerom den doop, een segel der voorseyder wel-
Luc. xiiij. daden gods, ontfanghen moeten. Vander bruyloft des eewighen
Mat. xxij. leuens, werden alleen de verachters ende hypocrijten vutgheslo ten.
Maer de wijle de kinderkens dooue ende sotten der Ghemeynte
CHRISTI, verre van verachtinghe ende gheueynstheyt verscheyden
sijn, sonder twijfel sitten sij in de bruyloft met alle andere ghe-
loouighen. Dese leeringhe werdt beuesticht door Paulum ende Sy-
Fol. 22b lam, die gheuraecht sijnde van der geuanghenissen bewaerder, //
Act. xvj. wat hij doen moeste, seyden, Ghelooft in Jesum Christum, ende
Luc. xix. ghi sult salich wesen, ende v gansche huysghesin. Aldus sprack
Christus, Zacheus huys in ghegaen sijnde: Huyden is desen huyse
salicheyt gheschiet. So is dan het gansche huys der Christenen
salich, heylich, ende gheloouich: Alleen de verach ters, ende ghe-
ueynsde hypocrijten vutgesloten. Want dee anderen, namelijck der
kinderen, doouen, ende sotten cranc heyt, neemt Christus op hem
wech, dien dat Euangelium toebehoort, ende als daerom oock de
seghelen des Euangelijs, namelijck de Sacramenten ontfanghen
moeten. Ten sij datter een vut ghedruckt ghebot Gods sij, oft een
andere openbaer nootsakelijckheyt, dat verbiedende. Als vander be-
snijdenisse waren de dochterkens door het ghebot Gods gheweert,
ende de kinderkens aten dat Paeschlam nyet, ende huyden sdaechs,
nutten sij het Nachtmael des Heeren nyet, om haerder natuerlijcke
cranckheyts wille: maer van den doop behooren sij gheensins vut-
ghesloten te wesen, de wijle noch de cranckheyt der natueren,
Fol. 23a noch het woordt Gods dat // verbiedt, maer daer bouen leert, dat
Ephes. v. Christus sijn Ghemeynte ghewasschen heeft, met den bade des
waters in het woordt. Nv sijn de kinderkens de ledekens der Ghe-
meynte, iae de alderhey lichste, ende dat door Christum. Maer die
by eenich gheual inder ionckheyt nyet ghedoopt sijn, so salmense
nyet doo pen, voor datse gheloouen in Christum Jesum, ende dat
belijden, nae het exempel der Heylighen Apostelen. Waer de gront
van deser Christelijcke ende Apo stolische leeringhe huyden sdaechs
wel bekendt, min twist ende tweedracht sou den wij in der Kerc-
ken CHRISTI hebben. Maer dit sijn de oude listen des duuels, ques-
tien in te brenghen van de vutwendighe teekenen der Sacramen-
ten, om also het rechte ghebruyck der seluer te verdonckeren of
wech te nemen. Also men sien mach in haer, die den kinder doop
van de Ghemeynte Christi verwerpen.

ℭ Van het ghetal der Sa-
cramenten. vi. Cap. //

Fol. 23b Nae de eyghentlijcke vutlegghinghe der Sacramenten bouen

verclaert, bekendt de Ghemeinte Christi twee Sacramenten ende niet meer, den Doop, ende het Nachtmael des Heeren. Welck ghetal Tertullianus, Augustinus ende Rabanus Maurus, die int iaer ons Heeren 830 leefde, met ons bekennen. Watmen van de ander vijf Sa cramenten der Roomscher Kercke houden moet, willen wij int corte verclaren. Ende ten eersten houden wij voor Heylighe insettinghen Gods, de ordinancie der dienaren der Kercke, de Penitentie of leedtschap, ende het huwelijck, als sij van den deesem der Phariseen ghesuuert werden. Maer voor Sacramenten Christi, machmense nyet houden: want de ordene heeft gheen beloefte der ghenaden: de Penitencie, heeft gheen Ceremonie van God inghestelt: Ende den huwelijcken staet, heeft gheen van beyden. Dat Pausselijck vermsel heeft een Heylich beghin ghehadt: te weten, den Catechismum of de kinder leere in de kennisse des Heeren. Maer nae // dat wij in onser Ghemeynte ten grooten oerboore van onser ionckheyt weder ghebrocht hebben den Catechismum, so achten wij het Pauschelijck vermsel nyet, want het van menschen versiert is. Ende of God gaue, dat in al le Kercken Christi in de plaetse des ver sierden vermsels, die kinder leere nerste lijck onderhouden ware. Het ghebruyck der olie daer af dat Jacobus melt, werdt onder de gauen der ghesontmakinghe gherekent, ende is met den ande ren mirakelen vergaen. So dat de Ghe meynte Christi nv gheen olysel meer bekendt: ghemerckt dat nyemant daer door meer ghesont ghemaeckt werdt: alst in het Pausdom claer blijckelijc is. Want men sieter nyet een van hondert becomen die met haer olie ghesmeert sijn.

Tertul. li 1 & 4. contra Mar. & lib. de Coro. mil August. li. de doct Christ. 3. ca. 9. Epi 118. Raba. de inst. cle. li. I. ca. 24.

Fol. 24ª

Jac. v. Mar / vi /

Fol. 24b

Dat ander deel des boecx, van het Nachtmael Christi.

Wat het Nachtmael des Heeren sij. 1. Cap.

Op dat wij de mysterijen ende or boerlijckheyt des Nachtmaels des Heeren te beter ver staen, ende lichtelijcker totter soetic heyt die daer in verborghen is, comen moghen, sullen wij in deser ordene, de sake des Nachtmaels des Heeren handelen. Ten eersten, wat dat het Nachtmael des Heeren sij. Ten anderen, waer om dat het inghestelt is. Ten laetsten, welcke die rechte forme sij, tselue te ghebruycken. So is dan het Nachtmael des Heeren, een openbaere ende Heylighe oeffeninghe der Ghemeynte, inghestelt van Christo den Heere, in de welcke hi by het nutten des broots ende // des wijns, den gheloouighen betuycht, voorhoudt ende verseghelt, de ghemeynschap sijns lichaems ende bloets. In de welcke beschrijuinge des Nachtmaels wij voor al mercken sullen, dat het een openbaer heylighe oeffeninghe ghenaemt is. Want hier by werden ten eersten alle ghemeyne maeltijden, die om den hongher te stillen geschien, van de werdicheyt des Nachtmaels des Heeren vutghesloten: ende oock ten anderen alle daghelijcksche missen, die in capellen ende hoecken gheschien, verworpen: die nyet openbaer der ganscher Ghemeynten, maer alleen heymelijcke oeffeninghen sijn.

[Margin: Wat h… Nachtma… Chri sti s…]

[Margin: Fol. 25a]

[Margin: 1. Cor. xi.]

Voorder so hebben wij in dese beschrijuinghe des Nachtmaels, dat sijn autheur of insetter sij gheen Propheet oft Apostel veel min een Pausselijck bis scop, Maer Christus de Heere onse eewige Coninck, Priester ende Prophete. Van den welcken het daerom oock sijnen naem ontfanghen heeft, ende werdt dat Nachtmael des Heeren ghenaemt: die oock beuolen heeft, datment in de Christelijcke Ghemeynte tot den eynde des werelts, namelijck tot sijnder

[Margin: Mat. xxvi Mar. xiiij Luc. xxii.]

toe-//comste, onderhouden sal. Dwelck wij oock met alder naersticheyt ghebonden sijn te doone. Want dat Christus spreect, Also dickmael als ghi het doet, &c. gheeft met dese woorden (also dickmael) gheen vrijheyt, als wij willen, dat te verwerpen: maer neemt alleen wech het wettelijck gebot, daer met Tpaeschlam (in wiens plaetse het Nachtmael ge comen is) maer eens des iaers op eenen sekeren tijt ghenut mochte werden.

Fol. 25[b]
1 / Cor / xi /

So ist oock nyet ghenoech, tot de volcomenheyt van den Sacramente des Nachtmaels Christi, de substancie des broots ende wijns te hebben, maer men moet oock het selue nutten. Daerom so langhe, als het broot nyet ghebroken, vutghedeylt ende ghenut werdt, ende de wijn ghedroncken, so ist gheen Nachtmael des Heeren. Sij sijn dan grootelijcx bedroghen, die het broot achten een Sacrament te werden met vijf woorden, die sij noemen (der Consecracie) diemen daer ouer spreect, sonder eenich breken ende nutten des selfs, nae het exempel ende beuel Christi. Ende sij dwalen ooc, die het broot voor een Sacrament achten, alsmen het opheft, of in het huysken // stelt, of omme draecht.

Van de elementen des Nachtmaels.

Fol. 26[a]

Bouen dien so ist oock openbaer vut dese beschrijuinghe des Nachtmaels des Heeren, dat het selue, als alle andere Sacramenten in twee stucken gheleghen sij: Dat een is inwendich, ende dat ander is vutwendich. Dat vutwendich is, het eeten des ghebroken broots, ende het drincken des wijns nae de insettinghe des Heeren. Dat inwendich is de ghemeynschap des lichaems ende bloets Christi. Maer hier moetmen verstaen, dat de ghemeynscap des lichaems Christi sij tweederley: die eene is vleeschelijck, te weten daer met hij in de deelachticheyt des vleesch, ende des bloets der kinderen ghecomen, ende also een warachtich mensche, sijn broederen in alle dinghen ghelijck (vutghenomen de sonde) gheworden is. Waer in de verborghentheyt sijnder menschwerdinghe (die Paulus tot den Hebreen bescrijft) begrepen is. Ende moet naerstelijck van desen Argumente des Nacht maels verscheyden wesen: Die ander ghemeynscap des lichaems ende bloets Christi, is gheestelijck, daer toe hij ons roept, op dat wij die van hem ontfangen // souden, gelijck hi deerste van ons ontfan ghen heeft. Ende is een ghemeynschap alder sijnder weldaden, die hij ons in sijnen vleesche door sijn doot verworuen heeft. Waer af hij spreeckt tot den Capernaiten. Dese ghemeynschap sijns lichaems verseghelt ons Christus in het Nachtmael, als in alle ander Sa cramenten des ouden ende niewen Testaments: Te weten, dat door de verdiensten sijns doots ons gheschoncken sij verghiffenisse der sonden, ende dat eewich leuen. Dwelck mysterije vut den nauolghende dinghen claerder ver staen sal werden.

Het nachtmael is in twee stucken gheleghen.

wat de gemeynscap des lichaems ende bloets Christi sij
He. ij. iiij.

Fol. 26[b]

Joan. vi.

¶ Wat de eynden des Nacht maels des Heeren sijn.

ij. Cap.

Het gebruyck des Nachtmaels, ghelijck als der anderen Sacra menten allen, is tweederley: dat eerste ende voorneemste is, om de Godlijcke ghenaede tonswaert in Christo te verseghe len: dat
Fol. 27[a] ander, om ons van onsen dienst // tot God ende den menschen te vermanen. Vanden welcken (so het God ghelieft) sullen wij hier, so veel alst van noo de is oordenlijck spreken. Het voorneemste ghebruyck dan, des Nachtmaels des Heeren is, ons voor te houden, ende te verseghelen de ghemeynschap des lichaems ende bloets Christi, dat wij alder weldaden sijns doots deelachtich sijn. Wij werden alle kinderen des toorens ende der eewigher verdoemenisse gheboren. Maer Christus ons vleesch, in dwelck ghesondicht was, sonder son de nochtans aennemende, heeft ons door de verdiensten sijns doots in het selue vleesch gheschiet, van de selue verdoemenisse verlost, ende de erue des eewighen leuens verworuen. Hij heeft, dat wij waren, op hem ghenomen, namelijck onse sonden ende vloeck, op dat hij door de verdiensten sijns doots, dat sijn was, in ons storten soude: te weten sijn volmaectheyt, gherechticheyt, onnooselheyt, ende de erue des eewighen leuens. Ende op dat wij dese groote weldaet Christi nimmermeer souden vergheten, heeft ons de selue in het Nachtmael wil len voorhouden ende versegelen.
Fol. 27[b] Waer // om oock het Paulus naemt de gemeyn schap des lichaems Christi, dat is een teeken ende seghel dat Christus ons met ghedeylt sij, met alle sijne weldaden die hi ons door de verdiensten sijns doots vercreghen heeft.

Tnachtmael is een segel der ghemeynscap des lichaems ende bloets Christi /

Ephe / ij / Rom / viij

Gal / iij /

i. Cor. xi

Daer sijn in de rechte oeffeninghe des Nachtmaels CHRISTI veelderhande dinghen, die ons van deser verseghelinghe der weldaden Christi vermanen, als tsamen comen in eender plaetse, tsamen sitten, de natuer ende conditie des broots ende des wijns, ende het vercondighen des doots Christi. Waer af wij nv in het corte ter stichtinghe der gheloouighen, ordenlijck wat willen voort brenghen.

Tsamen comen in de Ghemeynte.

Eph. v. ij. Cor. vi.

Ende ten eersten die tsamencominghe der Ghemeynte in een plaetse, stelt ons voor ooghen, hoe dat alle gheloouighen, een lichaem onder thooft Christo sijn: van den welcken alleene sij leuen, en de salicheyt ontfanghen, ende ooc daerom alleen tsijnen wille staen moeten, ende alle vremde gods diensten (der welcker Sathan thooft is) schouwen.

Het sitten der Ghemeynte inde oeffeninghe des Nachtmaels, nae het ex-//empel Christi, ende der ouder Kercke, vermaent ons van Fol. 28[a] de ruste, ende sekerheyt die wij hebben door de verdiensten ende Het sitten in het Nachtmael des Heeren. weldaet Christi des Heeren, in sijn doot, teghen Sathan, sonde, Joan. vi. doot ende helle. Wie Christum heeft, die is so te vreden, dat hi bouen dien gheen salicheyt soect, versekert sijnde dat hi ons, Phara onis dat is, Sathans cracht ghebroken heeft, ende het eewich leuen vercreghen. De Israeliten hebben haer Paeschlam ghenut, staende Exo. xii. met opghescorte lendenen, in haer handen eenen staf, ende haer schoenen aen haer voeten hebbende, daer met bewijsende, dat sij den warach tigen Salichmaker sochten, ende tot hem haesten: maer wij ter contrarien gheuen te kennen met ons tsamen sitten in het Nachtmael des Heeren, dat die Salichmaker ghecomen sij, ende dat hij volle salicheyt ghegheuen, ende van allen quade verlost heeft, ende dat wij met hem te vreden sijnde, gheen ander soecken of verwachten. Also veel dan als noch tot den Heylighen, aflaten, verdiensten der Missen, ende der ghelijche insettinghen loopen, sijn met Christo nyet te vreden, ende vreesen noch wanhopelijck den // Sathan, die nochtans door de doot Chri sti vernielt is, ende sitten Fol. 28[b] met den gheloo uighen aen de tafel Christi nyet, maer staen noch Heb / ij / met den Israeliten tot den loop ende vlucht ghereet. Desen troost is den ghelooüighen in de Roomsche Kercke door het knielen benomen.

Bouen dien so vermaent ons van de se beseghelinghe der weldaden Broot ende wijn in het Nachtmael / Christi, de natuer ende ghebruyck des broots ende des wijns in sijn Nachtmael. Want ghelijck als het lichaem met den broode gheuoedt ende versterckt, ende de dorst met den wijne verslaghen werdt: Also door de verdiensten des doots Christi, werden de hon- Joan / vi / gherighe conscientien versaedt, die crancken versterckt, den dorst 1 / Joan / ij. der sielen 'gheblust, ende den mensche van alle sonden ghesuuert Hier toe dient grootelijcx de leeringhe Christi van het eten ende Joan / vi / drincken sijns vleeschs ende bloets in Johanne verhaelt. Voorder het breken des seluen broots in het Nachtmael Christi van hem ende sijne Apostelen ghebruyckt, vercondicht dat Christus voor ons ghebroken sij, ende ghedoodt, op dat wij nyet ghebroken en de verdoemt souden werden. Het nutten // des ghebroken broots ende Fol. 29[a] het drincken des wijns, leert dat ons Christus met alle sijn weldaden toebehoort, onse sielen tot den eewighen leuen spijsende. Sij breken inde waerheyt dit broot nyet, die haer vermeten volmaect te wesen, ende den Hemel door haer verdiensten doorbreken willen. Noch sij eeten het ghebroken broot des Nachtmaels nyet, die het leuen der sielen buyten Christum den hertoghe des leuens, soecken, als in aen ropinghe der Heylighen, ende alderley menschen insettinghen. Act / iij /

1 / Cor / x / Paulus sprekende van het broot des Nachtmaels, seyt, dat het
een sij, Een broot een lichaem sijn wij veel, seyt hij. De welcke
eenicheyt des broots ons vermaent, dat de salicheyt alder Heylighen,
Joan / i / sij den eenighen Christus Jesus, het lam Gods dwelck wech neemt
Joan / xiiij de sonden des werelts. Hij is de waerheyt het leuen, de doore,
x / ende, xv ende den warachtighen wijngaert, ende gheen rancken dan die in
hem leuendich sijn, werden behou den. Sij breken dese eenicheyt
des broots alle die buyten Christum eenighe salicheyt soecken. Also
Fol. 29b die Mis papen daghelijcx met woorden ende wercken // doen. Die
oock een bysonder wijse des broots ende des wijns voor haer
houden, als of Christus haer meer, dan den volcke toebehoorde.
Want den volcke geuen sij een cleen uwelkin, ende behouden voor
haer een groot: dien kelck den sij drincken, namen sij het bloet
Christi, maer den volcke gheuen sij somtijts den kelck alleen om
den mont te spoelen. Aldus spot ten sij met Christo, ende de
Christelijcke Ghemeynte, ende ontfanghen nochtans daer voor groot
lof ende loon, van de dwase menschen. Maer in de warachtighe
Act. iiij. Ghemeynte Christi sal eenderley broot ende dranck wesen, want
haerder allen een salicheyt, namelijck Christus, gheleert ende be-
kent is.

De predicatie des doots Christi. Ten laetsten tot de beseghelinghe behoort oock die ghedachte-
nisse des doots Christi. Waer in die historie ende de cracht des
doots Christi leuendich verhaelt werdt. Waer sonder het breken
ende nutten des broots, ende des wijns, meer een guychelspel
ghelijck is, dan de werdighe insettinghe Christi: also wij claerlijck
in de Roomsche Kercke sien moghen.

Fol. 30a Alle dese dinghen sullen de Godsali-//ghe inde oeffeninghe des
Nachtmaels naerstelijck aenmercken ende ouerlegghen, op dat haer
herten in de verghiffenisse der sonden door de verdiensten Christi
verseghelt ende ghesterct, ende also tot geestelijcke blijschap ende
dancbaerheyt beweecht moghen werden.

Maer onder alle die dese versegelinghe des ghemeynschaps des
lichaems Christi in het Nachtmael met ons bekennen, sijnder sommige die meynen dat dese ghemeynscap des lichaems Christi sonder de lichamelijcke teghenwoordic heyt des lichaems Christi niet sijn can. Hier vut spruyten nv tweederhande leeringhen: want sommighe willen, dat het wesen des broots ende wijns verandert werde in het warachtich lichaem ende bloet Christi: die ander, verwerpende dese plompe ende groue leeringhe, segghen, dat met het wesen des broots ende wijns dwarachtich natuerlijck lichaem Christi gegeuen ende genut werdt. Ende de wij le de Gemeynte Christi met dese opinien swaerlijck beroert werdt, eer dat wij de ander eynden des Nachtmaels Christi verclaren, sullen wij met alder

naersticheyt door de hulpe Gods voort brengen // ende verclaren, Fol. 30[b]
wat men hier in nae de Scriftuer gheuoelen sal: den Christelijcken leser biddende, dat hij onse woorden nyet haestelijck wille verdoemen, maer te vooren in een oetmoedich herte met Gods woordt ouerlegghen: alst recht ende billick is, inde handelinghe des gheloofs te doen: ende so twijfel ick nyet, of hij sal ten rechten verstande comen. Ende op dat gheheel de sake te beter verstaen mach wesen, so sullen wij alder eerst van de veranderinghe des broots (die daer Transubstantiacie ghe naemt is) spreken: ende daer nae van de teghenwoordicheyt des lichaems Christi, die met de elementen des broots ende wijns ghestelt werdt.

ℂ Van de veranderinge des wesens, die daer Transubstantiacie ghenaemt is. iij. Cap.

Dit is het geuoelen in de Roomsche Kercke van de lichamelijcke teghenwordicheyt Christi in het Nachtmael, ende in haer
Misse, dat als de woorden der // consecratie ouer het broot ende Fol. 31[a]
wijn vutghesproken sijn, ter stont verandert werden in het warachtich lichaem ende bloet Christi: so datmen Christum daer aenbidden moet. Welcke leere werdt van de Paussche Priesteren so beschermt, dat sij lieuer alle andere dingen dan dese leeringhe verliesen souden: Het welck gheen wonder is, want gheheel haer beestelijck Rijck op desen steen getimmert is. Ende ouermidts dat sij dese haer leeringhe suspect hebben, willen sij niet, datmense ondersoecken sal. Die de boosheyt werct (seyt Christus) die coemt ten Joan. v /
lichte nyet. Maer om datter groot perijkel der sielen in dese leeringe gheleghen is, so moetmense ondersoecken. Want is Christus daer, so moetmen hem aenbidden: Is hij oock daer nyet, so ist een openbaer afgoderije, het broot voor God te aenbidden. Maer nv
ghetuycht Paulus, dat de afgoden dienaers het rijcke Gods nyet Gal / v /
beeruen sullen. So wie dese perijckelen by hem ouer leyt, ende nochtans dese Paussche leeringhe vander Transubstantiacie nyet wilt ondersoecken, maer hartneckelijck wilt volghen: die dunckt
my seer wey-//nich, of nyet, op sijn salicheyt te achten: noch oock Fol. 31[b]
te aensien, dat die den blenden leydtsman volcht, met hem inden Luc / vi /
gracht valt. Laet ons dan dese leeringhe aentasten, ende ondersoecken, tegen het scalck ende listich verbodt der Pausche Priesteren. Dit met alder naersticheyt doende, sullen wij beuinden, dat dese Transubstantiacie gheenen gront in de Scrif ture heeft, ende

als daerom, van allen gheloouighen verworpen moet wesen, willen sij gheen afgoden dienaers sijn. Ende op dat een yeghelijck, hoe slecht dat hij oock sij, de valscheyt van deser Transubstantiacie bekenne, so sullen wij ten eersten teghen dese leeringhe, redenen voortbrengen, ende daer nae haer tegenworpinghe nederlegghen.

ℭ Redenen vut de Scriftuere teghen de leere der Transubstantiacin,

iiij. Cap.

WI werden bedwonghen door de Prophetische, ende Apostolische
Fol. 32[a] leeringhe te belijden, datter twee natueren in CHRI-//STO sijn:
Christus in sijn menscheyt is ons ghelijck. namelijck de Godlijcke ende menschelijcke. Maer in den teghenwordigen handel des Nachtmaels is gheen questie van de Goddelijcke natuere in Christo, maer alleen van de conditie sijnder menschelijcker natuere des lichaems. De welcke wij met Paulo leeren ouer al ghelijck met de onse te wesen, vutghenomen de sonde.
He / ij / iiij Maer onse lichamen sijn in haer seker plaetsen besloten, so dat sij maer in een plaetse sijn connen: waer vut het claer blijckelijck is, dat Christus lichaem, nyet in alle oft veel plaetsen des werelts, maer in een, sijn mach, namelijck inden Hemel. Anders sal men CHRISTO sijn menschelijcke natuere des lichaems benemen, als die Manicheen ende Marcioniten ghedaen hebben. Ende dat CHRISTVS nae sijnder menschelijcker natuer nyet ouer al sij, is vut sijnen woorden claer, daer hij spreeckt, dat hij nyet was, daer Lazarus
Joan / xi. ghestoruen was. So en isser dan gheen Transubstantiacie, door de welcke het lichaem CHRISTI in onsprekelijcke veel plaetsen ghedeylt soude moeten werden.

Fol. 32[b] Hier werpen sij teghen die glorificatie oft eerlijckmakinghe des lichaems Christinae sijnder verrijsenisse, als oft het daer door de cracht vercreghen hadde in veel plaetsen te wesen. Maer dit heeft hier gheen plaetse, de wijle het Nachtmael voor de doot ghehou-
Phil / iij / den sij: Ende nae dat onse lichamen nae de ver rijsenisse den eerlijcken lichame Christi ghelijck formich sullen wesen, so souden als dan oock onse lichamen in veel plaetsen sijn moeten. Dat nie-
1 / Cor / xv. mant, eenich verstandt in de Scriftuer hebbende, belijden sal. Want
Ad dardanum, Corpori glorificato immortalita de verrijsenisse neemt alleen de sterfelijcheyt ende verderfelijcheyt wech, ende nyet het wesen des lichaems, dat oock Augustinus met dese woorden bekendt heeft: Den eerlijcken lichame (seyt hi) heeft hij de onsterfelijcheyt ghegheuen, maer nyet de natuere geweert. Nae dese gedaente moet men nyet meynen, hem ouer al verbreyt

em dedit, naturam non abstu-it. secun-dum hanc formam non est ar-bitrandus ubique dif-fusus.

Corpus in quo resur rexit in u-no loco es se oportet.

te wesen. Ende Christus selue heeft bekendt, dat hij nae sijnder verrijsenisse vleesch ende beenderen hadde, datmen tasten mochte. Ende die Enghel heeft bekendt, dat hij nae den lichame (dat de godlijcke vrouwen sochten) in het graf // nyet was. So besluyten wij dan vanden lichame Christi met Augustino nae het ouer een comen der Scrifturen, dat het lichaem daer Christus in verresen is, in een plaetse moet wesen. Aldus valt dan nv de leeringhe der Transubstantiacie, nae dat het lichaem Christi, in een plaet se alleene sijn mach. Fol. 33ª

Voorder dese leere der Transubstantiacie wederstaet den sekeren ende troostelijcken artijckel ons gheloofs, van de opuaert Christi inden Hemel. Dwelck wij volcomelijck verstaen sullen, ist dat wij naerstelijck tsamen voeghen, dat wij in de Scriftuere van de opuaert Christi lesen. Want de Heylighe Gheest ter grooter vertroostinghe der kinderen Gods, leert ons in de Schriftuere drij stucken, by den welcken wij van de opuaert Christi versekert sullen wesen. Ten eersten van waer dat Christus opgeclommen sij: namelijck vut deser werelt, Joan xiij. Van de Apostelen, Act. i Luc. xxiiij. Ten anderen, waer henen dat hij vander werelt vertrocken sij: te weten tot den Vader, Joan. xx. bouen de wolcken: want een wolcke heeft hem ontfanghen. Act. i. inden Hemel. Luc. xxiiij. // Maer den Hemel bestreckt hem nyet in alle plaetsen, maer werdt in de Scrifture een plaetse ghenaemt. Ick gae (seyt Christus), v een plaetse bereyden. Ten derden bescrijft ons de Heylighe Gheest in de Scrifture, hoe langhe dat Christus inden Hemel blijuen sal, voor dat hij in de werelt come: Te weten tot den dach des oordeels, ghelijck als de Heylighe Petrus leert, sprekende van Christo, Den welcken (seyt hij) de Hemel ontfanghen moet, tot de tijden der wedersettinghe alder dinghen die God ghesproken heeft door den mont alder sijnder heylighen Propheten vander eewicheyt. Also spreeckt oock Paulus, dat wij den Salichmaker, den Heere Jesum Christum, vut de Hemelen sijn verwachtende. Wiens coemste sal wesen sienlijck, ghelijck sijn opclimminghe was, op dat wij hier nyet versieren, als of Christus onsienlijck in de werelt in de substancie sijns lichaems quame. Dese leeringhe van de Hemeluaert Christi, bekennen alle Christenen, te minsten met den monde. Want onder alle andere artikelen ons Christelijcken gheloofs, belijden wij segghende: Hij is // opgheuaren ten Hemel, Sidt ter rechter handt Gods sijns Vaders, van waer hij comen sal, om te oordeelen die leuende ende doode. Dese leere heeft oock Augustinus bekendt segghende, Die Heere is bouen, tot dat de werelt een eynde neme.

Vander Hemel-vaert Christi.

Fol. 33ᵇ Luc. xxiiij Joan. xiiij Act. iij. Phil. iij. Act. i. Fol. 34ª

Donec seculum finiatur sursum est Dominus.

Dese twee redenen van de natuere des lichaems Christi, ende sijnder Hemeluaert grondelijck aenghemerckt ende verstaen, nemen

den droom der Transubstantiacie ganschelijck wech. Want nae dat
He. ij. iiij Christus sijnen broederen in allen dinghen (vutgenomen de sonde) nae sijnder menschelijcker natuer gelijck is: so can hij maer een lichaem, ende dat in eender plaetse hebben, dwelck de Scrifture stelt, Bouen inden Hemel, ende dat tot den vutersten oordeele. Sullen dan de Mis Priesters met eenighe woorden Christum nederbrenghen in vele plaetsen ende also de Scrifture ontbinden? Dat sij verre van haer.

Daer bouen is de Transubstantiacie teghen de nature alder Sacramenten. Want ten eersten, een yeghelijck Sacrament, heeft De Transubstantiacie is tegen de na tuere der Sacramen ten.
Fol. 34[b] sommighe vutwendighe Elementen die de nature des // beteekenden dincks inde Sacramenten vutdrucken. Maer de Transubstantiacie neemt dat element des Nachtmaels, te weten het broot ende wijn, ganschelijck wech, ende maect so, dat het Nacht mael Christi gheen Sacrament sij. Maer wat seyt Augustinus? Laet het woordt tot den Elemente comen, ende werdt een Sacrament: Hij seyt niet: laet het woordt dat element wech nemen, en de sal werden een Sacrament. Ten anderen so sijn de Sacramenten teekenen der dinghen, die te vooren geschiet sijn, ende also nyet teghenwordich sijn moghen: nae dat nv dan het Nachtmael een ghedachtenisse des ghebroken lichaems Christi voor onse sonden sij, so macht sonder twijfel nyet teghenwordich wesen: waerom
i. Cor. xi. ons oock Paulus vermaent, dat wij de doot des Heeren in het Nachtmael vercondighen, tot dat hij come. met claren woorden te kennen gheuende, dat Christus nae den lichame in het Nachtmael nyet is, de wijle wij hem verwachten moeten, onderhouden de het Nachtmael, tot dat hij come: Of willen wij segghen, dat hij daer
Fol. 35[a] is, ende so ghecomen sij, so moet het Nachtmael // ophouden.

Van veel Hemeluaerden ende nederdalingen Chri sti. Hier toe so vermaent ons oock die Scrifture, alleen van eender Hemeluaert Christi inden Hemel, ende eens wedercomens tot den oordeele. Maer door de Transubstantiacie, werden ontallijcke veel Hemeluaerden inden Hemel, ende afcomsten Christi inder aerden ghestelt. Want het lichaem Christi can door de cracht der Transubstantiacie inder aerden nyet wesen, ten sij dat het nederdale: want het te vooren daer nyet was: ende so sullender veel nedercominghen Christi sijn. Maer als nv het lichaem Christi nedercomen is, in de handen des Mis Priesters (also sij segghen) wat gheschiet doch ten laetsten met desen lichame? Ten mach niet
Psal. xv. gebroken, noch verteert, noch verdoruen werden. Want daer ghe-
Act. ij. screuen staet, Ghi sult nyet toe laten, dat uwe Heylighe de verderfenisse siet. Ten werdt ooc nyet verandert in de substancie des lichaems, of der sielen der menschen: wie soude dat duruen segghen? Waer eyndet dan dit lichaem? Hier quellen sij haer groote-

lijcx, de Paussche leeraers, nyet wetende, wat sij segghen moeten. Maer // in een glose op des Paus rechten, werdt de sake met dese nauolghende woorden besloten. Het is seker, dat also haest de ghedaenten des broots met den tanden ghebroken werden, so haestelijck werdt het lichaem Christi inden hemel opghenomen. Siet hier een niewe ende daghe lijcksche opuaert Christi inden Hemel. Maer waer toe dient dit, dattet inden Hemel ghenomen werdt, ghemerct dat het te vooren daer was? Hier moghen wij oock claerlijck sien, dat dese leere der Transubstantiacie gans onnut is, die wijle nae haer segghen, het lichaem Christi niet ghenut werdt, maer vliecht wech, so haest de ghedaenten met den tanden ghebroken werden. Hoe wel dat ter sommighe Papistische leeraers sijn, die willen dat dese ghedaenten neder da len totter keelen, dander tot in de mage, eer het lichaem inden hemel wech vliecht. Aldus heeftse God in eenen verdrayden sin ghegheuen.

Fol. 35b *De consecratione. dist. 2. tribus gradibus, certum est quod species quam cito dentibus terun tur, tam cito in coelum rapitur corpus Christi.*

Glosa super canone, Non iste panis De cons. dist. 2.

Ꞇ Wat groote perijkelen der afgoderije in de Transubstantiacie, ende hoe onseker de leeringe der seluer sij.

v. Cap. //

HIer mochten noch veel meer redenen teghen de Transubstantiacie voort ghebracht werden, als datmen noch in broot, noch in wijn, eenighe veranderinge beuinden can: Ja smaken ende voeden als te vooren, door de welcke oock de Paus Victor, ende den Keyser Henricus vergheuen sijn gheweest, ende dier ghelijcken. Maer ick wil alleen verhalen de swaerste perijkelen der afgoderije, die vut dese leere der transubstantiacie spruy ten, waer door ooc de onsekerheyt deser leeringe bewesen is: op dat ooc de slechte ende onwetende menschen verstaen de ydelheyt ende boosheyt deser leere. De perijkelen werden beuonden in drie dingen. In de woorden der consecratie (so sij die heeten) In den priester, ende ten laetsten inde elementen des broots ende des wijns. Waer af wij ordenlijck spreken willen, ende ten eersten van de woorden der consecratie. De leeraers der Transubstantiacie meynen haer sake ghewonnen te hebben, als sij roepen, dat de veranderinghe des broots in het lichaem CHRISTI, nyet door de cracht // der menschen gheschiet, maer door Gods woordt, dwelck almachtich is. Waer door sij den simpelen ouerwinnen, ende valschelijck bedrieghen. Want sij selfs nyet weten, met wat woorden de Consecratie:

Fol. 36a

Int iaer. 1085. 1313.

De woorden der consecratie sijn onseker.

Fol. 36b

dat is nae haer leeringhe, de ver anderinghe des broots, ghewracht werdt. Daer is een Paus (die nae haer leeringhe nyet dolen can) te weten Innocentius de derde, ende noch een groot Doctoer by haer vermaert Joannes Scotus, de welcke schrijuen, dat sij nyet weten, met wat woorden, dat Christus eyghentlijck de Consecratie oft verande ringhe des broots, ghedaen heeft: ende meynen, dat de Consecratie Christi, in dat woordeken *Benedixit* (dat is te segghen, hij heeft gheseghent) begrepen sij. Maer nae dat de Euangelisten nyet schrijuen, met wat woorden dat Christus het broot gheseghent heeft, hoe sullen sij die woorden der consecratie connen weten? Ist dat sij die nyet weten, hoe sullen sij dan moghen door seker woorden Christi, het broot in het lichaem ver anderen? oft willen sij ander woorden hebben, dan Christus ghehadt heeft? *Petrus Commestor*, oock een leeraer on-//der haer is in deser sake seer twijfelachtich. Maer die de glosen op des Paus rechten ghescreuen heeft, brengt eenen anderen sin van de woorden der Consecratie, als of dit de woorden der Consecratie waren, diemen in tlatijne in dat *Canon* der Missen leest, *iube haec perferri. &c.* Dwelck gheuoelen schijnt oock te uolghen de Meester der sentencien. Is dese sententie waer, hoe coemt dat sij het broot opheffen om te aenbidden, eer dese woorden vanden Priester ghesproken werden? Ende noch veel min weten sij, waer de woorden der Consecratie des cops beghinnen oft voleynden. al of sij schoon de woorden der consecratie des broots wisten

Li. 3. de officio Missae. p. 3. c. 6. & 14.

Fol. 37[a]

De Cons. dist. 2. C. Vtrum sub figura Iube perferri. i. transubstantiari.

Li. 4. dist 13.

Maer dese Doctoren der Roomscher Toouerije, siende dat door de menichuuldicheyt der opinien, van de woorden der Consecratie, haer niewe leeringhe der Transubstantiacie soude suspect hebben mogen wesen by den volcke, hebben onder haer desen raet beuonden ende besloten, dat de woorden der Consecratie, dese naeuolghende sijn souden, des broots, HOC EST ENIM CORPVS MEVM: dat is te segghen, Want dit is // mijn lichaem. Ende des wijns, HIC EST SANGVIS. &c. Leerende, dat door de cracht der voorscreuen woorden, het broot ende wijn verandert werden, in het warachtich lichaem ende bloet Chri sti, so haest dat de leste syllabe vutghesproken werdt. De welcke opinie sij noch huyden sdaechs drijuen als de beste. Maer by de ghenade des Heeren, sullen wij be wijsen datse niet veel weert is, ende met der waerheyt nyet can blijuen staen. Want alsmen aldus spreeckt, WANT DAT IS MIJN LICHAEM, so moet het voor het vutspreken deser woorden, het lichaem sijn. Want men gheeft gheen reden van eenich dinck dat tet sij, ist te vooren nyet gheweest. Dat woordeken dan, (WANT) dwelck sij vut de woorden des cops hier in ghebrocht hebben: bewijst, dat het lichaem te vooren sij gheweest, eer dese woorden ouer het broot

Fol. 37[b]

Vide glosam de consecratione. dist. 2. C. cum omne crimen.

Mat. xxvi

ghesproken werden. Maer wanneer, oft met wat woorden is dit gheschiet? Ende ouermidts datse dit nyet connen bewijsen, so ist onseker, wat de woorden der Consecratie des broots ende oock des Cops sijn. //

Maer laet het nochtans so sijn, als sij versieren, Te weten, dat dese woorden, WANT DIT IS MIJN LICHAEM, sijn de woorden der Consecratie: Waer is nv de goddelijcke beloeftenisse, dat door het vutspreken deser woorden van eenen Mis Priester, so seltsaem een veranderinghe gheschien moet? Want sonder claer beloeftenisse Gods, sijn woordt so te misbruycken, is sonder twijfel een openbaer toouerije. Fol. 38[a]

Maer of sij schoon eenighe beloeftenisse hadden (die sij nochtans nyet hebben) noch is haer sake vol perijkelen der afgoderijen. Want sij in haer Mis boecken leeren, dat dese woorden HOC EST CORPVS MEVM, volcomelijck van den Priester vutghesproken moeten wesen, oft anders gheschiet daer gheen Transubstantiacie, so sij segghen. Maer wie sal ons van het volcomen vutspreken der woor den moghen versekeren? Daerse heymelijck vutgeaessemt werden. Ende al waert dat die Mis priesters dese woor den met alder cracht ende luyder stemme vutriepen int midden des volcx, HOC EST // ENIM CORPVS MEVM, So mach dat noch het volck nyet versekeren. Fol. 38[b] Want also sij selue leeren, heeft de Priester de meyninghe nyet om consacreren, oft te veranderen, So maect hi nyet, ende richt nyet vut. So dat sij de cracht der Tran substantiacie stellen in de vijf woorden ende het voornemen des Priesters. Aldus lesen wij in haer boecken, So veel ghi voorneempt, so veel doet ghi. Maer wie sal ons versekeren, wat de Mis Prie ster in sijn herte heeft? God weet wat sij dickmael in haer Missen dencken. O God hoe sijt ghi vertoorent teghen de menschen, dat ghijse in dese verblentheyt hebt laten vallen, daer in sij noch willen blijuen. Door uwe bermherticheyt, neemt dese tastelijcke duysternissen wech door het licht des werelts uwen sone Christum Jesum. Maer om te propoeste te comen, soude door de cracht der voorschreuen woorden, ende het voornemen des Priesters, broot ende wijn in het wa rachtich lichaem ende bloet Christi verandert werden: so bekennen sij haer tooue raers te wesen. ende gheen backer oft wijn tapper sal weten, wat hij vercoopt weder broot ende wijn, of het lichaem // ende het bloet Christi: gemerckt datmen ouer al veel dwase Priesteren vindt, die dese macht misbruycken mochten. Daerom moeten haer backers ende wijn tappers, van des Paus ghescoerne Priesteren wachten, op datse nyet vleesch ende bloet, voor broot ende wijn vercoopen.

Gab. biel. Lect. 6. & 51. o. R

Van het voornemen des priesters om te con sacreren.

Joan / i.

Fol. 39[a]

Daer sijn oock veel dinghen in de Priesteren, die (so sij leeren) Van wat

conditien de mis priester si moet om te consacreren.

de Consecracie beletten, ende also occasie der afgoderije souden gheuen, al waert schoon al goet dat sij van haer vijf woorden clap pen. Want die niet te rechte ghewijdt sijn, ketters, verwaten, ende die met Simonie besmet sijn (dat is die geestelijcke goe den coopen oft vercoopen) connen niet consacreren, so de Meester der sententien leert. Maer can hij niet consacreren die van menschen verwaten is, sal hij wat vermoghen die van God verwaten is? Vermach de mensche meer dan God, ende dat in Godlijcke saken? Can gheen Priester met Simonie besmet Consacre ren, so maken sij de menschen, oock na haer leeringhe, afgoden dienaers. Want de meesten deel der Priesteren met bisscopen ende Pausen, is met desen ghee stelijcken coop besmet. Dit hebben die // bisscopen, ende doctoren wel ghemerct: daerom hebben sij teghen haren Meester der Sententien toeghelaten, dat sulcke cooplieden oock consacreren moghen.

Li. 4. di[...] 13. Vide[...] tiam glo[...] cons. dis[...] 2. ca. Qui[...] sit sangui[...]

Fol. 39ᵇ

Van de perikelen in de elementen.

De cons. dist. 2. sicut in sanc tifi. & in Sacramento.

Aengaende de elementen des broots ende des wijns, sijn oock nae haer leeringhe veel dinghen nootsakelijck om de Transubstantiacie te maken. Het moet wesen ongedeesemt broot (so sij seggen) met gheen ander vochticheyt, dan met water ghemenghet: ende veel andere dinghen meer, also men in een glose op des Paus rechten lesen mach. Hier waer het goet den backer der uwelkens te vraghen, oft hijse met water ghetempert heeft. Want anders souden sij den Prie steren de cracht der consecratie benemen: ghelijck de Pausche selue leeren.

Veel vut des Paus leeraers als sij aenghesien hebben, dese groote perijkelen der afgoderijen, in de niewe leeringhe der Transubstantiacie, hebben gheleert, datmen dat opgheheuen broot inder mis sen, nyet aenbidden soude, dan met dese of ghelijcke conditie, ende ondersprekin ghe: Ick aenbidde v, ist al ghedaen datter ghedaen moeste wesen. Maer sij hebben den volcke van dese ondersprekin-// ghe nyet vermaent, op dat sij die leeringhe der Transubstantiacie nyet souden ondersoecken, ende ten eynde ganschelijck daer af souden twijfelen. Waer door terstont haer rijcke vallen soude, dwelck op dese Transubstantiacie, als op eenen vasten pijlaer, is rustende. Daerom willen sij oock dese leeringhe met alder macht beschermen, hoe wel sij gheenen gront inder Scrifturen heeft: Maer is teghen de natuere des lichaems Christi, teghen de Hemeluaert ende wedercoemste Christi, teghen de natuere al der Sacramenten, ende ganschelijck onseker, vol perijkelen der afgoderijen. Daerom sullen oock alle Christenen haer van de selue leeringhe wachten. Maer laet ons nv met alder naersticheyt ondersoecken de sonderlijckste redenen die sij tot bescherminghe haerder leeringhe daghelijcx voortbrenghen.

Het aen[...] bidden d[...] Sacraments met e[...] conditie. *Gab. Bi[...] lect. 56. [...]*

Fol. 40ᵃ

ℭ De eerste teghenworpinge
Hoc est corpvs mevm. Dit is mijn lichaem.

vi. Cap. // Fol. 40[b]

Dat de leeraers der Transubstantiacie dese woorden sijn misbruyckende, is vuten voorgaen de Capitel claer. Maer om beter verstandt van de selue woorden te hebben, sullen wij die aldereerst trou welijck nae de meyninghe der Scriftuere vutlegghen, ende daer nae bewijsen dat de letterlijcke vutlegghinghe der pa pisten gheensins can blijuen staende. Wij loochenen nyet dese woorden Chri sti waer te sijn, (so men ons valschelijck opleyt) maer den twist is alleen vande rechte vutlegghinghe ende verstandt der seluer woorden. Willen wij hier in, ende in andere donckere passagien der Scriftueren nyet dolen, laet ons nyet hartneckelijck, op het ghene dat ons goet dunckt blijuen, maer aensien wat het voor een Argument sij, dat daer ghehandelt werdt, wat daer voor gaet ende nae volcht: Aensien oock andere plaetsen der Scriftueren, die het selue of ghelijck argument inhouden: ende bouen al sal de vutlegghinghe met alle andere Scrifturen ouer een comen. Ist dat wij Mat. xxvi.
dan dese woorden, Hoc est corpvs // mevm, nae de voorseyde Fol. 41[a]
regelen (alst recht ende billich is) vutlegghen, so sullen wij gheensins dwalen.

De waerachtighe vutlegginghe deser woorden / Dit is mijn lichaem.

Significa & significantia ...dem nominibus ...pel lan...r.

Exo. xij. Gen. xvij ...xo. xxiiij ...1. Cor. x. Tit. iij.

Nyemant can loochenen of Christus heeft in het Nachtmael een Sacrament inghestelt, so moetmen dan dese woorden nae de natuere alder Sacramenten vutlegghen. Maer dese is de natuere der Sacramenten, so wel der ouder als der niewer Kercke, dat de vutwendighe oef feninghen verciert werden met den name der dinghen die si beduyden, gelijck als Cyprianus spreeckt, De dingen (seyt hij) die beteekent werden, ende beteekenen, werden met eenen naem genoemt. Also is het nutten des Paeschlams, eenen doorlijt des Heeren ghenaemt: die besnijdenisse eenen bondt, dat besprenghen des bloets, het bloet des niewen Testaments, Christus den steen, Ende den Doop, een badt der wederghehoorten. De welcke maniere van spreken die heylighe Gheest niet sonder groote oorsake so volstandelijck ghehouden heeft: maer op dat de verborghentheyt der Sa cramenten, soude beter bekent wesen, ende vaster in de ghedachtenisse blijuen: oock op dat wij op de vutwendighe din//ghen nyet souden staen, maer meer met den ghelooue aensien Fol. 41[b]
de verborghentheden, ghelijck als wij te vooren breeder verclaert

hebben. Also segghen wij dan, volghende de vutlegghinghe des Heyli ghen Gheests in alle Sacramenten, dat men dese woorden, *Hoc est corpus meum*, verstaen sal niet plat so de woorden luyden, maer op een Sacramentische oft figuerlijcke wijse: so dat het nutten des broots, ghenaemt sij, het ghegheuen oft ghebroken lichaem Christi, om dat het is een Sacrament, ghedachtenisse, ende voorhoudinge des lichaems Christi, voor onse sonden gebroken. Dese vutlegginge hebben oock de Euangelist Lucas ende de Apostel
Mat. xxvi. Paulus bekent, in de woorden des cops. Want dese woorden Christi
Mar. xiiii. by Mat. ende Marc. dit is mijn bloet, heb ben sij aldus vutgeleyt,
Luc. xxij. Desen cop is het niewe testament in mijn bloet. De welc ke woor-
i. Cor. xi. den men nae de letter niet verstaen mach. Want den cop can het nieu Testament Christi, dat is, de toesegghin ge der verghiffenisse der sonden vut genaden niet wesen: maer dat drincken des cops nae de instellinghe Christi, werdt alleen so ghenaemt, om dat het
Fol. 42ª een be-//tuyghen ende vutwendige besegelinge sij des niewen Testaments, dat is der ver giffenisse der sonden door de cracht des
1. Joan. ij. bloets Christi, waer door wij van onse sonden sijn afgewasschen. So moet men oock de woorden, Dit is mijn lichaem, dat voor v ghebroken is, nae de leeringe Luce ende Pauli, vutlegghen: Dit is het niewe Testament in mijn lichaem, dat voor v gebroken is: Dat is, het nutten des broots nae de instellinge Christi des Heeren, is een Sacrament, of vutwendi ghe beseghelinghe des niewen Testaments door het lichaem Christi ghebroken, dat is door de verdiensten des doots Christi, die in sijn lichaem geschiet is, en de hebben daer door vergiffenisse der son den. Dese vutlegginge ouermidts datse ouer een coemt met geheel de Scriftuere, met den tegenwordigen handel, ende is grootelijcx dienende ter vertroostinghe der geloouigen, in het rechte ghebruyck des Nachtmaels Christi: so sullen wij niet dwalen, ist dat wij by de selue vastelijck blijuen. Dese maniere van spreken was den Joden seer ghemeyn, ende den Apostelen wel bekendt. Anders souden sij Jesum
Fol. 42ᵇ gheuraecht hebben, ghelijck // als sij dickmael in minder saken deden, hoe dat hij ter tafel sittende, sijn lichaem eenen yeghelijcken gheuen soude: maer sij verstonden wel dat hij een Sacrament instelde, ende sprack na de maniere van alle Sacramenten. So dat Christus een Sacrament instellende, niet anders spre ken mochte, so verre als hij de ghemeyne maniere van spreken, inden handel der Sacramenten volgen wilde. Want die daer vraghen, waerom heeft Christus so donckerlijck ghesproken, ende nyet lieuer sonder eenighe figuere, om dat daer gheen twist soude vutspruyten? bewijsen wel, dat sij nyet verstaen het ghemeyn ghebruyck van spreken inden handel der Sacramenten.

Hoe datmen dan dese woorden Christi, DIT IS MIJN LICHAEM DAT VOOR V GHEBROKEN IS, verstaen sal, is nv den Christelijcken leser, (also ick hoope) bekendt. Ende op datter min twijfelinghe sij, sullen wij dese woorden noch oorden lijck in het corte vutlegghen. Ende ten eersten, dit Latijnsche woordeken (HOC) In Duytsche (DIT) wijst nyet op het wesen des broots ende wijns, maer op // het breken ende nutten des broots ende wijns naer het beuel ende ordinancie Christi. Aldus spreeckt Paulus: Het broot dat wij breken, ist nyet de ghemeynschap des lichaems Christi? Ten anderen, dat woordeken (EST) In duyt sche (Is) moet ghenomen werden, ghelijckt in alle Sacramenten ghenomen werdt, voor beduyden ende beseghelen, ghelijck als wij hier bouen bewesen heb ben. Ende oock *Tertullianus*, *Hieronymus*, *Chrysostomus*, *Ambrosius*, ende *Augustinus* in haer boecken vutgheleyt heb ben. Oock in een glose, op des Paus rechten lesen wij aldus (DIT IS) dat is, het beteekent. Ten derden, dese woor den (CORPVS MEVM) In Duytsche, (MIJN LICHAEM) sijn nyet te verstaen, van het natuerlijck wesen des lichaems Christi, dat hij van ons gheno men heeft, maer van de ghemeynschap sijnder weldaden ende verdiensten, de hij ons in de offerhande sijns lichaems door de doot verworuen heeft: ghelijck oock door de nauolgende woorden ons Christus te kennen gheeft segghende: DIT IS MIJN LICHAEM, DAT VOOR V GEBROKEN // ENDE gheleuert is: Welcke woorden nerstelijck ghemerct, een groote claer heyt inde sake brenghen. Ende daerom moeten altijt voortghebrocht werden, op dat wij volcomelijck verstaen, dat ons ghelooue in de oeffeninghe des Nachtmaels mercken sal, nyet op het wesen des lichaems Christi, maer op de verdiensten sijns doots, die in sijn lichaem (voor onse sonden gheleuert ende gebro ken) gheschiet is.

Fol. 43[a]

1. Cor. x.

De conse cratione. dist. 2. ca. Hoc est quod dicitur.

Heb. ij.

Fol. 43[b]

Nae dat wij de rechte vutlegghinge der woorden Christi ghegheuen, ende met Scriftueren beuesticht hebben, so willen wij nv bewijsen, dat de Papistische vutlegghinge deser woorden nae de letter, niet lijdelijck sij. Ten eersten, isse teghen de natuere ende aert alder Sacramenten. Item tegen de natuere des lichaems Christi, ende besluyt ooc in haer nootsakelijck, veel ongeschickte dingen die met de Scriftuere nyet ouer een comen: waeraf dat wij alleen twee verhalen willen. Ten eersten, dat Christus lichaem noch dagelijcx sal wesen geleuert ende gebroken, ende sijn bloet vergoten. Want by den Euangelisten staet aldus. Dit is mijn lichaem, dat voor v ghebro-//ken is. Dit is het bloet dat voor veel ver goten werdt. Ende so soude Christus noch dagelijcx steruen: ende de Priesters bloet vergieters sijn. Ten anderen door dese Papistische vutlegginge, soude het bloet Christi, van sijnen lichaem verschey-

De valsche vutlegginge der woorden. *Hoc est.*

Fol. 44[a]

den wesen, ouermidts dat deelemen ten in verscheyden platsen
De cons. dist. 2. Comperimus. sijn. Daerom oock in een glose op des Paus rechten staet so gescreuen, Dese propositie is niet toe te laten, De wijn werdt in het lichaem Christi verandert: Noch dese. Het broot werdt verandert in het bloet: maer lieuer dese. Het broot werdt alleen in het vleesch verandert, ende de wijn al leen in het bloet. Daerom seggen sij ooc, dat het bloet dat vut den gesteken *Thomas parte. 3.* hostikens vloyt, geen sacramentisch bloet sij, (dwelck alleen inden cop is) maer een mi raculoes bloet, dat is met een nieu mira kel daer gescapen. Aldus strijden sij tegen haer seluen dese niewe leeraers.

Aenghaende de vutlegghinge deser woorden, so ghebruycken sij veel figueren die in de Scriftuere gheenen gront hebben, ons daer tusschen verdoemende, die een figuere ghebruycken die de gansche Fol. 44[b] Scriftuere door bekendt ende // ghebruyckt is. Ten eersten weten *Vide Ga. Biel sermo. 48. & glosa. dist. 2. ca. Timorem docet. Materialiter.* sij niet, wat by dit woordeken (Hoc) dat is te segghen (Dit) bewesen is: het broot, of het lichaem Christi. Nyet het broot segghen sij: Want dat is het lichaem Christi nyet: noch oock het lichaem, want (segghen sij) die Transubstantiacie, gheschiedt nyet dan in de laetste syllabe der vijf woorden. Ende ten laetsten segghen sij, dat dit woordeken (Hoc) Niet bewijst, ende staet daer voor een cy fer: Nyet is dan met haer, het lichaem Christi. Wederom die daer segghen, dat door (Hoc) het broot bewesen is, maken een niewe figuere in dat woordeken (Est) dat is (Is) voor *Fit*, *Transubstantiatur* dat is, dwerdt, of het werdt verandert in het lichaem Christi, om dat men van geen dingen seggen can, dat het sij, dat niet te vooren sij ge west, eermen seyt, dat het sij. Maer dese woorden Christi sijn gheen woorden der scheppinghe, maer meer der verclaringe. Anders sou de hij gheseyt hebben, Dit werde mijn lichaem, ende is het lichaem geworden. ghelijck als de Gene. i. Heere gheseyt heeft, Het werde licht, ende het is licht gheworden. Fol. 45[a] Item dat woordeken (Enim) // dat is te segghen, (Want) is een toewerpelijck. Waer door sij oock haer Transubstantiacie te nyete brenghen, alst bouen gheseyt is. Ende dat woorde ken (Corpvs) nemen sij voor het wesen des lichaems Christi, teghen de nature alder Sacramenten. Ten laetsten (*Quod pro uobis frangitur*, *traditur*) dat is gheseyt (Dat voor v ghebroken ende ge leuert werdt) legghen sij vut, dat voor v ghebroken ende gheleuert is gheweest. Nv mach een Christelijck leser wel ver staen, dat sij met der waerheyt nyet omghaen, als sij segghen, datse de woorden verstaen also se ligghen, ende ons ketters schelden, om een nootsakelijcke figuere. Maer laet ons by de rechte vut legghinghe blijuen.

ℭ Van het eten des vleeschs, ende drincken des bloets Christi vut den vi. Cap. Joan. vij. Cap.

Aldus spreken de leeraers der Transubstantiacie, Christus beloeft broot te gheuen, dat sijn vleesch sijn soude: Maer van // gheen ander broot spreect hij dat sijn lichaem sij, dan van het broot des Nachtmaels, so is dan tselue, het lichaem Christi. Joan. vi. Fol. 45[b]

Maer ist dat wij de geheele predicatie Christi tot den Capernaiten naerstelijck aensien, so sullen wij ten laetsten beuinden, dat gheen plaetse stercker sij, om de Transubstantiacie wech te nemen, dan dese. De geheele redene Christi vanden broode, wijn, vleesch, bloet, eten drincken, hongher, ende dorst, is figuerlijck ghesproken: dat is, op een ander meyninghe dan de woorden luyden, de cracht sijns doots daer door leerende. Want hij plach de slechte menschen door ghelijckenisse der lichamelijcker dinghen, tot gheestelijcke dinghen te trecken. Also heeft hij met desen Capernaiten ghedaen, haer door de eyghentscappen des broots ende des wijns, tot de kennisse der verdiensten sijns doots leydende. Want hij van gheen lichame lijcke, maer alleen van de spijse der sielen, namelijck van hem seluen is sprekende: die door de verdiensten sijns doots tot de eewige salicheyt, onse sielen voedt ende vermaect, ghelijck broot ende wijn het lichaem: daerom dwalen sij die meynen, // dat Christus van gemeyn broot gesproken heeft, dat hij naemaels met seker woorden in sijn lichaem veranderen soude: Daer hij met den name des broots ende wijns, de cracht ende macht sijns doots verstaen heeft. Want het gansch begrijp deser predicatie is, dat al der menschen salicheyt aen de verdiensten des doots Christi ghebonden sijn. Ende om dat hij de cracht sijns doots, ons te beter soude vutspreken, so neemt hij een gelijckenisse, van spijse, broot ende wijn, vergelijckende sijn vleesch den broode, ende sijn bloet den wijne, op dat wij weten souden, dat sijn doot, onser sie len is, dat het broot ende wijn is den lic hame. Want ghelijck als spijse ende dranck sonder hongher ende dorst den menschen nyet profitelijck sijn: also sal de doot Christi ons nyet profitelijck wesen: ten sij dat wij den gheestelijcken hongher: namelijck leedtschap onser sonden hebben, ende onse salicheyt met dorstighe herten soecken. Voorder ghelijck als hongher ende dorst den lichame schadelijck sijn, sonder goede spijse ende dranck: so is leedtschap der sonden, sonder de warach-//tighe spijse der sielen grootelijcx schadich. Want daer sonder werdtmen tot wanhope ghedreuen.

Fol. 46[a]

Hoe broot ende wijn den vleesche ende bloede Christi ge lijcken.

Fol. 46[b]

Maer in desen gheestelijcken hongher, moetmen wel toesien, datmen gheen fenijn voor goede spijse in neme. Fenijn der sielen is, al dat wij tot de verghiffenisse der sonden, buyten de verdiensten Christi, aennemen of gheloouen. Waeraf de Apoteke der Roomscher Kercken vol is: ende werdt den blinden volcke van de ghesmeerde ende gheschooren Apotekers om ghelt vercocht. Maer de warachtighe spijse der sielen, is alleen het vleesch ende bloet Christi:
Heb. x. dat is, de verdiensten sijns doots, in de welcke hij sijn lichaem tot een versoen offer voor onse sonden gheoffert heeft.

Voorder, ghelijck als tot de onderhoudinghe des menschelijcken lichaems, niet ghenoech is te sijn hongherich ende dorstich, ende goede spijse ende dranck voor hem hebben staende: maer men moet de selue sonder eenich fenijn innemen ende verteeren: also oock die door de verdiensten des doots Christi in de siele wilt wesen behouden, moet de selue sonder eenighe minghelinghe der //
Fol. 47[a] menschelijcker verdiensten oft insettinghen, eten ende drincken: dat is, op de selue ganschelijck betrouwen, dat sijn sonden alleen daer door vergheuen sijn, ende hem dat eewich leuen gheschoncken.
Io. iij. vij Want de woorden, eten ende drinc ken, sijn gheestelijck te verstaen, als in veel andere plaetsen der Scrifturen meer, waer door de nature des oprechten gheloofs claerlijck werdt vutghedruckt. So dat sij het vleesch Christi eten, ende sijn bloet drincken, alle die metter herten gheloouen, dat ons Christus door sijn doot van de sonden verlost, ende het eewich leuen vercregen heeft.

Ten laetsten, ghelijck als de mensche, met goeden appetijt, bequame spijse ende dranck nuttende, verblijt, versterckt ende cloecker werdt om eenich werck te doene: also die met eenen warachtigen gheestelijcken honger door het ghelooue Christus vleesch eet, ende sijn bloet drinckt, gheuoelt alder eerst inwen dighe blijschap inden Heylighen Gheest, ende leuen: ende bringt daer nae voort warachtighe vruchten des Gheests, die van dat inwendich
Fol. 47[b] leuen ghetuyghen. Daerom so wie de doodtlijcke wercken // des
Gal. v. vleeschs, die Paulus verhaelt, noch volcht, die heeft het vleesch ende bloet Christi noch nyet ghenut, ende is inwen dichlijck nae de siele nyet leuendich, maer doot. Want alle die het vleesch en
Joan. vi. de bloet Christi nutten, hebben Christum in haer blijuende: die een leuende broot ghenaemt is, om dat hij ons in het oordeel Gods, ende in een heylige wandelinghe, leuendich is makende. Dit oprecht ende Godsalich eten des vleeschs Christi, ende drincken sijns bloets, is aen dat Nachtmael nyet ghebonden, maer in de ghelooughen altijt gheduerich, ende werdt door het Nachtmael gheoeffent, ende achteruolcht. Van dese troostelijcke leeringhe werden wij berooft, door de leere der Transubstantiacie, die Christus in dese

predicatie oock daerom sterckelijck verworpen heeft. Want teghen dat vleeschelijck eten der Capernaiten, die dese woorden, eten, drincken, vleesch, bloet, hongher, ende dorst na de letter verstonden, stelt hij sijn Hemeluaert, segghende, Hoe dan, of ghi den Sone des menschen saecht opuaren, daer hij te vooren was? als wilde hij // segghen, dat mijn woorden nyet vleeschelijck te ver- Fol. 48ª
staen sijn, sal door mijn Hemeluaert bekendt wesen: Want vleesch ende bloet moghen nyet ghenut werden, ten sij dat se teghenwordich sijn: Maer als ick met den vleesche ende bloede nyet op der aerden, maer inden Hemel sijn sal, so sal nochtans een yeghelijck die salich wilt wesen, mijn vleesch ende bloet moeten eten ende drinc ken: So sijn dan mijn woorden nyet vleeschelijck, maer gheestelijck te verstaen. Hier toe dienen oock dese woorden Christi, Die geest is, die leuendichmaect, Het vleesch is niet nut, de woorden, die ick spreke, sijn gheest ende leuen. Als woude hij segghen, Ick segghe dat eewich leuen toe, den ghenen die mijn vleesch eten: maer het is des geests, ende niet der substantie des vleeschs eyghen, leuendich te maken. Want vleesch. vlee schelijck ghenut, is onnut. Daerom verstaet mijn woorden gheestelijck, ende so sult ghi dat leuen, inde leeringhe der verdiensten mijns doots, gheuoelen. Hier vut sien wij claerlijck dat de Transubstantiacie, door dese leere Christi gan schelijck te niete gebracht werdt. Want // Christus is hem seluen nyet contrarierende, dat hij in Fol. 48ᵇ
een plaetse, dat letterlijck eten sijns vleesch soude verwerpen, ende in een ander beuelen. Ende Johannes heeft daerom van het Nachtmael nyet ghescreuen, dat hem genoech was eens claerlijck vut te legghen, het recht eten ende drincken, des vleesch ende bloets Christi. God gheue, dat wij inden hongher ende dorst der sielen, gheen an der spijse innemen, dan de verdiensten des doots Christi, in sijn vleesch ende bloet: ende so sullen wij leuen. Want hebben wij den gheestelijcken hongher nyet, of nemen wij eenighe spijse in buyten Christum, so sullen wij steruen.

¶ Andere teghenworpingen van de almachticheyt Gods, mirakelen ende dier ghelijcke.

viij. Cap.

DE redenen die sij meer voortbrengen, ouermidts dat sij seer cranck sijn, willen wij met corte woor den ouerloopen. Ten eersten spreken sij veel van de moghent-//heyt GODS, door de welcke de Fol. 49ª

creatueren moghen verandert werden, ghelijck als sij te vooren mochten gheschapen werden. Wij willen de almoghentheyt Gods nyet minderen, maer die alleene met sijnen woorde voeghen, ende met Abraham gheloouen, dat God machtich is te doen, al dat hij toegheseyt heeft. Willen sij dan dat wij gheloouen, dat door de almachticheyt Gods eenighe veranderinge des broots in het vleesch Christi gheschiede, datse eerst beloeftenissen vut den woorde Gods gheuen, dat door het vutspreken der vijf woorden, het broot in het lichaem Christi soude verkeeren. Ende ouermidts dat hier gheen beloeftenisse is, so salmen de almogentheyt Gods tot den loghenen nyet misbruycken. Want datse veel clappen ende callen van dese woorden, *Hoc est corpus meum*, dient ten propoeste nyet, ghelijck wij te vooren bewesen hebben. Daer sijn oock veel dinghen, die nyet door eenige cranc heyt Gods (die gheen is) maer alleen vut haer eyghen natuere onmoghelijck sijn: als dat niet gheschie, dat gheschiet is: dat acht, sullen thien wesen, ende een // natuerlijck lichaem, in menigherley plaetsen wesen soude.

(Marginal notes: Van de al machticheyt Gods. Rom. iiij. — Fol. 49ᵇ)

Daer nae soecken sij haer met mira kelen te behelpen, maer te vergheefs: Jae bewijsen daer mede, datse vanden geslachte des Antichrists sijn, die na het getuyghen der Scriftuere, in cracht der teekenen ende mirakelen comen moet. Wij moeten hier voor al de natuere der mirakelen Gods aenmercken, so sullen wij lichtelijck de valscheyt der mirakelen inde Transubstantiacie beuinden. Ten eersten, de mirakelen Gods geschie den selden, namelijck als de glorie gods ende de stichtinge der Gemeynte, dat is eyschende. Maer de Transubstantiacie gheschiet tot allen tijden sonder eenighe noot, ten ghebode van een yeghelijck mis pape, also si meynen. Ten anderen, alle mirakelen Gods werden openbaerlijck alle menschen bekendt, oock den onghelooуigen: de blinde sagen, de crepele gin ghen, het water inden wijn verandert, hadde den smaeck des wijns. Ende men sach claerlijck dat Moses roede, een wa rachtich serpent was. Maer dit Mis broot, blijft hem seluen gelijck inder gedaente, inder groote, in het ghewichte, // smaeck ende voeden: ende noch doruen si dat een mirakel noemen? Ten derden, so ghe schieden de warachtighe mirakelen gods, door sijn beuel, niet door de cracht van seker vutgesproken woorden ende sillaben: want dat behoort den tooueraers toe, den welcken sij met hare Transubstantiacie gelijcken, ende niet God. Ten laetsten de mirakelen Gods, leyden ons vande creaturen tot hem, ende voorderen den warachtighen gheestelijcken Gods dienst: maer door de Transubstantiacie, werden de godsvruchtighe, van God tot de creatueren, ende vutwendige supersti cien afgeleydt, gelijck de dagelijcsche ex periencie is leerende. Ende als de Christelijcke prince *Eduuardus*

(Marginal notes: Vande mirakelen. mat. xxiiij ij. Thes. ij — Matt / xi / Joan / ij. Exod / vij / — Fol. 50ᵃ — *Vide Ga Biel. lect. 6.*)

de seste Coninck van Ingelandt, sijn kercke na het gebot gods suuerde van de Roomsche afgode rije, is geschiet, dat een man van des Co nincx commissarisen begeerde, datmen doch vut de kercke sijnder prochie alle beel den niet werpen soude, maer laten daer een beelt Marie, of te minsten een crucifix, daer voor hi sijn gebet gewoon was te doen. De man gheuraecht sijnde, wat hij doen soude, oft so quame, datmen dese voorseyde beelden wech-name: sey-//de, dan soude ick mijn ghebet voor het Sacrament storten. Maer seyden sij, of oock dat wech ghenomen ware, wat soude ghi dan doen? Ick soude (antwoorde hij) dan moeten God inden Hemel met der herten aenroepen: claerlijck belijdende, dat hij, ghelijck alle andere menschen, door de Transubstantiacie, van God afgheleydt was. Hier sietmen wat vrucht dat ons dese versierde mira kelen voortbrenghen. Fol. 50b

Ende waert, dat wij de mirakelen die sij so sterckelijck drijuen, naerstelijck wilden aensien, wij souden beuinden, dat de leere der Transubstantiacie, oock daer door te niete gedaen werdt. Want sij segghen, dat het lichaem Christi daer sij, so het was op het cruyce: maer hoe can dit ouer een comen, met dat sij segghen, dat hij verschijne in de gedaente eens kindts oft eens vinghers? Te Loeuen in Brabant, werdt een miraculoes vleesachtich stuck des Sacraments (so si seggen) omgedragen: maer dat eenen ouden schoelap ghelijcker is, dan den eerlijcken lichame Christi. Daerom dor uen sijt oock nyet aenbidden, maer stel len daer by een ander hostijken. Het Sa-//crament van mirakelen te Brusel, is (weet ick wel) den lichame Christi dat aen den cruyce ghehanghen heeft, nyet ghelijck. Daerom besluytent sijt oock vanden volcke: ghelijck alst heylich bloet (so sijt namen) te Brugghe heymelijck inde mouwe (so men seyt) ghedraghen werdt. Also bedeckt de duuel sijn valscheyt, ende derf in het licht nyet co men. Ende *Thomas aquinas* een vader der papistische leeraers bekendt, dat in sulc ke mirakelen alleen schemeringhen der ooghen sijn. Wat is dat anders dan toouerije? Dat sij oock van mirakele spreken in desen handel, is buyten propooste, ouermidts dat in gheen Sacramenten des ouden ende niewen Testaments, mirakelen gheuonden werden. *Vide hor renda in Ga Biel. lect. 51.* Fol. 51a *Part. 3. q 76. art. 8*

Dat sij segghen, Christus heeft door besloten dooren gheghaen, ende op het water ghewandelt, heeft nyet te beduy den. Want daer is nyet gheschreuen, dat hij door besloten doren quam, maer werdt alleen den tijt aengheteekent, inden welcken Christus tot sijnen ionghe ren ghegaen is. Petrus heeft oock op de see ghewandelt. Want den gheloouighen (alst noot is) moeten alle ele-//menten dienen. Joan. xx. Matt. xiij Matt. xiiij Fol. 51b

ℂ Van de autoriteyt der vaderen inden handel der Transubstantiacie, ende hoe de Transubstantiacie incomen is, ende hoe datmen hem daer af wachten sal. ix Cap.

Onse wedersprekers ende vianden, door de waerheyt ouerwonnen sijnde, loopen tot de autoriteyt der vaderen. waer mede si ons oueruallen willen: by den naem der vaderen, nyet de Apostelen of Apostelsche mannen verstaende, maer sommighe Pauselijcke doctoren, die eenen cleynen tijt voor ons gheleeft hebben. Want de vaders die den tijden der Apostelen alder naest waren, ende sommighe hondert iaeren daer nae, heb ben van dese leeringhe der Transubstantiacie nyet eens ghedroomt. dwelck men vut veel dinghen mercken mach. Ten eersten vinden wij by haer niet van de woorden der Consecratie, welck die waren, of waer sij beghosten, of // waer sij eynden. Men leest nyet, dat sij Christum op der aerden aenghebeden hebben: Maer alleen inden Hemel. Waer sij oock den volcke met alsulcke woorden daer toe vermaenden, *Sursum corda*, dat is, Heft op uwe herten. Maer nv doruen sij aen haer Sacrament huyskens schilderen, Aenbidt hier GOD. Daer bouen de vaders hebben het broot oock den kinderen, ende vrouwen in haer handen ghegheuen, als de historien ghetuyghen, ende ghebruyckten houten of glasen coppen, in het Nachtmael des HEEREN. Maer de Pausche Priesteren, om dat si dencken, dat daer het warachtich lichaem ende bloet Christi sij, vertrouwen dat al leen den ghesmeerden handen, ende vaste coppen van siluer of dier ghelijcke. Want de glasen breken haest, segghen si: Ende de houten, drincken het bloet in. Voorder de vaders hebben het ouerblijfsel des broots niet bewaert om te aenbid den, iae dat meer is, inden grooten strijdt met den Arrianen van de godlijcke natuere Christi, hebben de vaders noyt voortghe brocht, dat Christus vanden Apostelen tij den af, inden broode aengebeden is geweest. // So ist dan claer, dat dese papistische lee re der Transubstantiacie, de heylighe vaderen onbekent sij gheweest, ende Christum op der aerden nyet aenghebe den hebben. Datmen vut Augustino voortbrengt, Niemandt eedt dat vleesch Christi, ten sij dat hijt te vooren aenbidde: dient niet totter sake. Want hij spreeckt vande vereeninghe der Godlijcker ende menschelijcker natueren, in Christo den Heere, leerende datmen gheen profijt ontfanct vut de menscheyt Christi, ten sij datmen oock ghelooue, datse met de Godheyt ver-

De oude vaders hebben de Transubstantiacie niet gheweten.

Fol. 52ª

Hic Deum adora. Euse. lib. 7. c. 34. De cons. dist. 2. Peruenit ad not. nost. De cons. dist. 1 Vasa in quibus.

Fol. 52ᵇ

Augustinus.

eenicht sij. Anders waert by aldien datter een tran substantiacie ware, veel souden het vleesch Christi eten, diet niet aenbidden: als Joden, wormen, ende musen.

Nae dat nv claer is, dat de leere der Transubstantiacie, noch Christi, noch sijnder Apostelen, noch oock der vaderen sij, moeten wij nv histori wijse in het corte vutlegghen, hoe datse ghesproten, ghemeerdert, ende versterckt sij. Voor al, so moetmen weten, dat Sathan veel iaeren ghearbeydt heeft, eer hij de sake so verre heeft connen brenghen, datmen Christum hier op der aerden, onder broot // ende wijn aenbidden soude, met so groo te afgodische superstitien. Fol. 53[a]

Hoe dat de Transubstantia cie incomen is.

De vaders op dat sij het volck te beter souden brenghen tot den ghebruyck der Sacramenten, hebben de vutwendi ghe teekenen der Sacramenten, met de namen der beteekender dinghen verciert, haer seluen, op ander plaetsen vutlegghende, op dat daer vut, gheen dwalinge comen soude: dwelck onderscheyt de doctoren, die daer nae ghecomen sijn, nyet merckende, door den prijs der vutwendigher teekenen bedrogen sijnde, hebben beghost, van de teghenwordicheyt des vleeschs Christi in het Nachtmael, te disputeren: ende in sonderheyt sommighe Italianen die in Vranckrijck gecomen waren omtrent den iaere ons Heeren 800. Tegen de welcke 800.
leeraers, haer ghestelt hebben in Vranckrijck, *Ioannes Scotus*, ende *Bertramus,* die daer af een boecxken tot *Carolum* de groote schreef, dat noch heden sdaechs inde han den der gheleerden is.

In desen twist der leeringhe, de bisscopen ende Priesters, siende dat de leeringhe der vleesschelijcker teghenwordicheyt, grootelijcx diende, totter ver-//meerderinghe haerder eere, sijn tot dese niewe Fol. 53[b]
leeringhe gheuallen. Ende tot meerder versterckijnghe hebben sij daer na te Roomen in een *Concilio*, dat men *Vercellense* noemt, 1052
onder den Paus *Leo* den neghensten, de selue beuesticht, teghen *Berengarium*. die vut vreesen des Paus, de warachtighe leere te Roomen nyet heeft doruen beschermen. Maer hij ghekeert sijnde in Vranckrijcke, heeft de niewe leere des Paus van de vleeschelijcke teghenwordicheyt wederom bestreden. Waerom die Paus *Nicolaus* de tweede, heeft een ander *Concilium*, vut den Italiaenschen 1058
monniken ende prieste ren vergadert, ende in het selue *Berengarium* tot weder roep bedwonghen. Ende sijn wederroepinghe heeft hij tot de versterckinghe sijnder leere, in alle steden van Duytslandt, Vranckrijcke, ende Italien ghesonden: Maer in dese weder roepinghe, werdt noch gheen ghedachtenisse ghemaect der Transubstantiatie, iae is der selue gansch contrarie. Want in de wederroepinghe Berengarij, lesen wij, dat het broot ende wijn nae de consecracie, sijn het warachtich lichaem ende bloet Christi, dat in der waerheyt met // des priesters handen ghehandelt, ghebroken, Fol. 54[a]

De cons. dist. 2. Ego Beren garius.

Vide glo. super Can Ego Berenga. ende met den tanden der gheloo uighen ghebrijselt werdt. welck met de leere der Transubstantiacie niet ouer een comt, als oock die papisten bekennen. Corts nae dit *Concilium*, is gecomen *Hiltebrandus* ghenaemt *Gregorius* de seuenste, ende heeft *Berengarium*
1079. met sijn eerste rechte leere wederom in een *Conci lium*, vut sijn priesters ende monniken vergaedert, verdoemt, ende dese niewe, ende profijtelijcke leere der lichamelijcker teghenwordicheyt beuesticht. Waer door de priesteren, ende Missen vermeer dert sijn, iaerlijcsche renten toeghecomen, ende den leghen Mispapen daghelijckx broot ghegheuen.

Dese leeringhe der lichamelijcker teghenwordicheyt des lichaems Christi in het Nachtmael, hebben daer nae groo telijckx versterct
1150. ende ook vermeerdert, *De Benedictinen*, *Gratianus*, *Petrus Lombar dus*, ende *Lotharius* een doctoor van Pa rijs, ende naemaels een Paus van Roo men, ghenaemt *Innocentius* de derde, ende hebben vut de leeringhe der lichamelijcker teghenwordicheyt, de Transub-
Fol. 54b stantiacie ghesmeedt. Want // sij ouerlegghende, dat de lichamelijcke teghenwordicheyt des vleeschs Christi, nyet beschermt mochte wesen sonder de Transubstantiacie, so hebben sij die begonnen te leeren, ende is ten eynde met een *concilio*, dat *Lateranum* ghenaemt is, door *Innocentium* den derden beuesticht, in het iaer ons
1215. Heeren 1215: De welcke leeringhe sij terstont in alle herten gheplant hebben door de biechte (die sij als dan hebben gheboden) ende door de vier bedelaers ordenen, die omtrent desen seluen tijt,
1220. getrouwe dienaren des Paus, eerst op stonden. Als nv Sathan dese sa ke so verre ghebrocht hadde, dat de menschen gheloofden, dat door vijf woorden Christvs in de Misse teghenwordich was, terstont hebben sij hem willen Godlijcke eere aendoen. Daerom gheboot oock de Paus *Honorius*, dat men Christum inder aerden aenbidden 1226
soude, ende hem inde Kercken Sacrament huyskens ende ciborien maken, in de welcke hij soude besloten, ende ter aen biddinghe voorghestelt worden, dwelck also ghedaen is. *Honorij decreta.lib. 3. decre. tit. de cele. Missarum.*

1264. Daer nae de Paus *Vrbanus*, op dat desen niewen God nyet ghe-
Fol. 55a breken sou-//de, met der hulpe van sommighe monicken, heeft hem een vierdach diemen Sacraments dach naemt, inghestelt, die met heydensche pomperije onderhouden werdt. Waer door de ooghen der menschen so verblendt werden, dat sij hem achten een schadelijcke doot werdich te wesen, die teghen desen niewen God, en de versierden Gods dienst so veel als een woordt, spreken soude. Want dese Christus is stom, straft de sonde nyet, maer neemtse sonder smerten wech, also sij dencken. Daer by coemt dat hij so vereerdt werdt. Maer alle warachtige Christenen, die op het fondament der Propheten ende Apostelen gegrondeert sijn, sullen *In Clement. lib.3. tit. 16 C. Si Dominum.*

Christum inden Hemel aenroepen, sijn ledekens, de armen, ende sijn dienaren in behoorlijcke eere houden, ende haer wachten van desen niewen, stommen, ende crachteloosen Christum, met vijf woorden ghemaect: Want wij vut de historien beuinden, dat het eenen vondt des duuels sij, waer ouer hij meer dan vier hondert Jaeren ghearbeyt heeft.

Ende de Scriftuere heeft ons nerstelijck ghe waerschout, op dat wij hier//door, ten laetsten tijden, nyet bedroghen souden werden. Fol. 55[b]
Aldus spreect CHRISTVS, vande laetste tijden: Of v dan „yemant Ma. xxiiij.
„seyde, Siet hier is CHRISTVS, of daer, ghelooucts nyet. Want daer „sullen valsche CHRISTEN, ende valsche Propheten vpstaen, ende „sullen groote teekenen ende mirakelen doen, dat de vutvercoren „(so het moghelijck ware) in dwalinghe soude moghen ghebracht „werden. Siet ick hebt v voorseyt. Ist dat sij dan v segghen, Siet „hij is in de woestine, Gaet niet vut, Siet hij is in de schrinen, „Ghelouet niet. Ende op dat niemant segghen soude: CHRHISTVS is hier of daer, maer onsienlijck, so volchter. Want ghelijck eenen blixem vutgaet vanden Oosten, ende licht tot den Westen, so sal de toecomste des Soons des menschen sijn. Dese waerscouwynghe CHRISTI (gelouet nyet) sal by alle CHRISTENEN plaetse vinden, ghemerckt dat sij teghen desen afgod van Christo den Heere ghesproken is.

Oock heeft Daniel de Prophete van desen grouwelijcken afgod Dani. xi.
des An-//tichrists, met desen woorden te vooren ghesproken, „Hi Fol. 56[a]
„(namelijck de Antichrist) sal in sijn landtschap aenbidden den „GOD Mayzim, ende den GOD, die sijn vaders nyet bekent hebben. „Hi, sal hem eeren met gout ende syluer, met Peerlen ende ander „costelijcke dingen, ende sal veranderen tot versterckinghe, des „GODS Mayzim, met den vremden God. Wie den seluen bekennen „sal, dien sal hij grote eere gheuen, en de een heer ouer de me„nichte maken, en de sal het landt met loon vutdeylen.

Dese beschrijuinghe des afgods May zim, comt gantschelijck ouer een, met desen niewen afgod, den stommen Chri stus der Roomscher kercke. Waerom wij oock niet twijfelen sullen, of Daniel heeft vanden seluen door het ingeuen des heylighen gheests ghesproken. Dat noch claerder blijcken sal, ist dat wy de selue prophetie met corten worden vutlegghen. Ten eersten, noemt hij hem den God Mayzim, dat is, den god der sterc ten, want hij gheeft alle cracht ende mo ghentheyt den Antichrist ende sijn rijck: al haer werdicheyt ende profijt hanct aen hem. Dit is den steen der //
Roomscher Kercke. Waer die geweert, so viele den ganschen hoop Fol. 56[b]
der geschoor nen, ende ghesalfden. Daer na betuycht Daniel, dat Antichrist desen niewen God, in sijn landtschap vereeren sal. Want

hij niewers gheeert werdt, dan daer de Paus bekendt is, oft sijn leeringhe plaetse heeft. Ten derden, so is desen God, den vaderen onbekent, namelijck den Apostelen, die si haer vaderen roemen te sijn, ende sijn de warachtige vaderen des Christelijcken geloofs, die van desen Mis God ende sijnen vierdach nyet gheweten hebben. Want de Sacra ments dach eerst ingestelt is, in het iaer ons Heeren. 1264. Bouen dien, daer en is inder werelt gheen afgod, diemen so dient, met gout, siluer, ende costelijcke dinghen, als desen afgod der Priesteren. Men maeckt hem groote schoone capel len, met groote costen, als men in den Ephesischen tempel van Antwerpen, ende elders sien mach.

Het is eenen yeghelijcken bekendt, wat op den Sacraments dach ter vereeringe van desen afgod, so wel in de kerc ken als op de straten gheschiet: sonderlijck in groote steden, daer kercken ende //
Fol. 57[a] cloosteren, een teghen den ander den prijs soecken, inde verciermghe van desen God, met silueren beelden, coor cappen, cruycen, vanen, bellen, tortsen, wijroock, singhen ende spelen, ghelijck als
Danie. iij Nabuchodonosor sijn beelde vereerde. Het is eenen ydelen Gods dienst, voor eenen ydelen God. Voorder seyt Daniel, dat Antichrist keeren sal, tot bescherminghe met den vremden God: dat is, wat hij vermach, dat sal hij te samen brenghen, om desen God ende sijn gods diensten te beschermen. So sien wij oock dat de Paus ende de sijne, gheen woordt lijden willen tegen desen broot God, ende sijnen heydenschen dienst. Ten laetsten, werdt vutgeleyt, de loon der gheender, die desen God sullen eeren. Si sullen van den Antichrist groote titelen ende goeden ontfangen, so de experientie daer af claer is Maer den warachtighen Christenen salt genoech sijn, rijck te wesen in Christo, dien sij bekennen inden Hemel. haren getrouwen voorspreker te wesen, ende dese leere der Transubstantiacie, die nieu is, ende op gheen Scriftueren ghegrondeert, meer vol van afgoderijen, sullen si vut der herten verwerpen:
Fol. 57[b] God // biddende, dat hij de verblinde herten met sijnen heylighen Gheest, daghelijcx meer verlichten wille.

ℂ Van de lichamelijcke tegen woordicheyt Christi in het Nachtmael.

x. Cap.

MEn vindt sommighe, oock God vreesende leeraers, die de leere der Transubstantiacie, verworpen hebbende, willen noch in het Nachtmael des Heeren, een natuerlijcke tegenwoor dicheyt des vleeschs Christi hebben. De welcke leeringe, hoe wel dat se ver-

drage lijcker si dan de leere der transubstantiacie (want sij dat afgodisch aenbidden des broots, ende omdragen verdoemt) so salmense nochtans niet volghen. Ouermidts datse een cranck fondament in de Scriftueren heeft, ende vele in de afgoderije versterct. Ende op datmen niet seg ge, dat wij hier ons vernuft in volgen, sullen wij ons geloofs redenen in het cor te voort brengen, den Christelijcken leser biddende, dat hij met een recht herte de sake by hem ouerlegghe, ende oordeele. //

Ten eersten, is dese tegenwoordicheyt des lichaems Christi tot der salicheyt der sielen niet nootsakelijck, want Christus verwerpt dat vleeschelijck eten sijns vleeschs, ende prijst alleen dat geestelijck. Ende ouermidts dat alle Sacramenten van eender nature sijn, so wel des ouden als des niewen Testaments, so sal de vleeschelijcke tegenwoordicheyt des lic haems Christi niet noot sakelijck wesen gemerct dätse inden doop ende ander sacramenten niet gheeyscht werdt. Oock sijnder veel sonder het ghebruyck des nachtmaels salich geworden, als de pa triarchen ende propheten, ende heden des daechs de onmondige kinderkens der gemeynte, die nochtans niet salich moch ten werden, so dat vleeschelijck eten des lichaems Christi, totter salicheyt noodich ware. Voorder so is de lichamelijcke te genwoordicheyt des vleeschs Christi in het nachtmael, niet alleen, niet nootsake lijck, maer ooc totter salicheyt onprofite lijck. Want christus spreect, het vleesch is niet nut. Maer Christus heeft sijnder Ghemeynte nyet gheboden dat onprofitelijck is. iae dese leeringhe is nyet alleen totter Salicheyt onprofitelijck, // maer oock eensdeels schadelijck. Want daer vut het recht ghebruijck des nacht maels verdonckert is gheweest, ende alle afgoderie ghesproten. Daerom seyde oock Christus, Het is v nut dat ick gae. Want ten sij dat ick gae, so sal de trooster tot v nyet comen.

Fol. 58[a]

De vleeschelijcke tegenwor dicheyt des lichaems Chri sti is totter salicheytniet nootwendich.

Joan. vi.

1. Cor. x.

De tegenwordicheyt is onprofi telijck iae schadich.

Joan. vi.

Fol. 58[b]

Joan. xvi.

Ten laetsten, so is ook dese leere der vleeschelijcke teghenwordicheyt Christi, in het Nachtmael om veelderhande oorsaken onmoghelijck, die wij hier ordenlijck in het corte verhalen willen. Ten eersten werdt hier door, ghelijck als door de leere der Transubstantiatie, ghe schonden, de nature des lichaems Christi, den artijckel sijns hemeluaerts, ende de nature alder Sacramenten, die ghedachtenisse sijn der dijnghen, die niet teghenwoordich sijn. Ten anderen werdt door dese leeringhe, de werdicheyt des priesterdoms Christi vermindert. Want Paulus ghetuycht, dat hij heeft een tabernacle sonder handen ghemaeckt: namelijck den hemel, die hooghe vander aerden ghestelt is. Ende Paulus, om dat hij alle vleeschelijcke teghenwordicheyt wechnemen soude, seyt dat hij hoo gher ghewoorden is, dän de hemelen, te // weten die onder het ghesichte ende verstandt der menschen comen. Jae dese teghen-

De teghen wordicheyt is onmoghe lijck.

Heb. ix.

Heb. vij.

Fol. 59[a]

Heb. viij. woordicheyt neemt het priesterdom christi ganschelijck wech: Want waer dat hij (seyt Paulus) in de aerde ware, so soude hij gheen priester sijn. Dat sij nu daer teghen segghen, dat Christus inden hemel blijft, lichamelijck in dese werelt teghenwoordich sijnde, can met der Scrifturen nyet ouer een comen. Want aldus soude het lichaem Christi in alle plaetsen moghen we sen, ende nyet onse lichamen ghelijcformich sijn vutghenomen de sonde. Ende het Nachtmael des Heeren, soude te ver gheefs wesen inghestelt, want wij souden hem altijt in ons lichaem (iae in onse huysen) vleeschelijck ende lichamelijck hebben. Te vergheefs soude wederom Christus sijn Nachtmael onder twee ge stalten des broots ende wijns inghestelt hebben, ouermidts datmen het lichaem sonder bloet nyet soude hebben connen nutten. Maer willen sij segghen, dat CHRISTVS lichaem alleen sij onder het broot, ende bloet inden kelck, so scheuren sij nv het lichaem Christi, verscheydende het lichaem
Fol. 59b vanden bloede. // Maer Christus mach niet meer so ghedeylt werden. Voorder souden wij moe ten deelachtich werden des vleeschs ende bloets Christi alleen in het Nachtmael dan soude onse salicheyt, aen het Nacht mael ghebonden sijn, aenghesien datter gheen salicheyt is buyten de ghemeynschap des vleeschs ende bloets Christi. Ende aldus sal allen Christenen grooten troost der conscientien benomen werden. Hier vut ist dan claer, datmen op dese leeringhe van de vleeschelijcke teghenwoordicheyt Christi in het Nachtmael, niet staen sal: Die oock allesins de simpelen behoudt in de aenbiddinghe des broots, of tot de selue lichtelijck brengt. Want aen-
Colos. ij. ghesien dat alle volheyt des godheyts in Christo woont, so moetmen hem aenbidden, waer dat hij met den lichaem teghenwoordich is. Vut dusda nighe beghinselen, is de papistische transubstantiacie ende afgoederie ghesproten ghelijck wij te voren verhaelt ende bewesen hebben.

ℂ Van somighe teghenworpinghen, met den welcken de vleeschelijcke teghenwordicheyt des lichaems Christi in het Nachtmael van eenighe beschermt werdt. xi. Cap.

Fol. 60a OVermidts dat de rede nen der ander sijde gro telijckx ghelijcken de te ghenworpinghen der Transubstantianisten, sullen wij hier onse woorden in het corte besluyten.

Christus is mensche ende God — Ten eersten segghen sij, dat Christus niet alleen mensche, maer oock God sij: ende ghelijck als hi na de godheyt ouer al is, dat ooc sijn menscheyt (de welcke van sijnder godheyt nyet gheschey-

den can wesen) al omme sij: Maer hier doen sij nyet recht, dat si de eygenscappen der naturen nyet onderscheyden. Die wat inder Scrifturen goddelijck geoeffent is, verstaet wel, dat de dinghen die chri sto nae sijnder menscheyt eyghen sijn, sijnder godheyt nyet moghen toegheschreuen woorden. Christus heeft gheleden: maer niet nae sijn godlijcke nature (die nyet lijden can) maer nae den vleesche, als Petrus leert. So ist oock nyet gheoorloeft, datmen de eyghenschappen sijnder Godheyt, sijnder men scheyt toescrijuen sal. Christus inder aerden leuende, was in den hemel, ende in den schoot sijns vaders, niet nae // der menscheyt die in haer seker plaetse op aerden besloten was: maer nae de godheyt. So moetmen dese nauolghende Scrifturen vereenighen. Ick sal met v wesen tot den eijnde des werelts, Ick ben in het midden van tween of dryen in mijnen naem vergadert: ende aermen suldij altijt met v hebben, maer mij niet. Waermen dit onderscheyt der naturen Christi nyet altijt aensiet, so spruten daer vut groete dwalingen, als men daghelijckx in veel ketters sien mach. Soude Christus nae sijnder menscheyt ouer all sijn, ghelijck sijn godheyt, Te vergheefs waer het Nachtmael, ende oock onder twee ghestalten inghestelt. Ende soude daer vut nootsakelijck volghen, dat Christus in Enghelant, Duytslandt, Indien, ende voorts in alle plaetsen, iae oock inden hemel ende helle, gheboren, ghecruijst, ende begrauen soude wesen. Hier toe dient oock, dat sij teghen ons werpen, dat Christus ter rechter handt sijns vaders sittende is. Want de rechte handt, contrarierende de lincke, beteekent de condicie des eewighen leuens, die Christus nv in sijnder menschelijcker naturen by den vader heeft, die te // vooren in de werelt veracht was. Ende alle ghelouighe sullen door hem ter rech ter handt des vaders sitten inder eewicheyt, iae sitten nv schone in de hope door ghelooue, ende daerom sijn sij met haren lichame nyet, of sullen wesen in alle plaetsen. So besluyten wij dan nae de Scrifture met Augustino, Een persoon is God ende mensche, ende beyde is eenen Christus Jesus. Hij is al om so verre als God, maer inden Hemel, so verre als mensche.

[Margin: 1 / Pet / iiij — Fol. 60b — Joan. iij. i — Ma. xxviii — Mat. xviij — Joan. xiij. — Wat de rechte handt gods is. — Fol. 61a — Mat xxv. — Ephe. ij.]

Wederom spreken sij, het Nachtmael sal een ydel teeken sijn, is daer gheen teghenwordicheyt des vleeschs Christi. Maer aldus sullen alle Sacramenten der Patriarchser ende Prophetischer Kercke, iae oock den doop Christi, ydel sijn, die lichamelijck in haer de mysterien nyet besluyten. Het gheuen des trourincks tuschen een brudegoom, ende bruyt, ende het gheuen des Coninclicken seghels, werden gheen ydel dinghen ghenaemt, al ist dat sij de beteekende dinghen, lichamelijck in haer nyet besluyten, maer alleen versekeren. Also het Nachtmael des Heeren, is dies nyet te min een heylighe ende godlijcke // oeffeninghe, ons de ghemeynscap

[Margin: Of het nachmael een ydel teeken sij. — Fol. 61b]

sijns lichaems ende bloets versegelende, al ist dat die vleeschelijcke teghenwoordicheyt daer nyet sij.

i. Cor. xi Wederom segghen sij, Paulus leert datse des lichaems ende bloets
Hoe dat men des lichaems ende bloets Christi schuldich werdt.
Christi sculdich werden, die onwerdelijck dit broodt eten, ende desen kelck drincken: dwelcke nyet sien conde (segghen sij) wanneer het waractich lichaem ende bloet Christi, daer niet waer. Maer hier moetmen mercken dat Paulus nyet seyt, so wie het vleesch Christi onwerde lijck eet, maer sowie dit broodt eet. Die oock wat inde Scrifturen eruaren is, weet dat het verachten des ghebotds, ende teekens, valt op den ghebieder, ende het beteekende dinck, hoe welsij niet teghenwoordich sijn. dat men vut veel Scrifturen ende exempelen bewijsen mach. Christus seyt: Die v onfangt die onfanct mij, wat ghi ghedaen hebt een van dese mijne minsten
Ma. x.xxv broederen, dat hebt ghi mij ghedaen. Daerom nochtans, is Christus
Heb / vi, nyet vleeschelijck in sijne dienaren, oft aermen. Die van den ghelooue afualt, die cruyst den Sone Gods wederom. Niet datmen
Fol. 62ª Christum // meer aen het cruyce slaen can, maer om dat door het
Heb vi afuallen, de weldaden chri sti veracht werden, al of hij te vergheefs ende voor sijn eygen quade daden, ghecruyst hadde ghe-
Heb / x / weest. Also leert Paulus wederom dat hij den sone gods met voeten tredt, ende het bloet des Testaments onheylich rekent, die de leere christi ver acht. Lichamelijck nochtans, can men Christum met gheen voeten treden. Wie het ghebodt des ouerheyts, of den seghel der Princen schendt, die werdt ghe rekent als een verachter des ouerheyts ende der Princen. Dat een bruyt den trourinck verachtelijck met voeten trade, de brudegom soude daer door, sonder eenich twijfel veracht wesen: Also die onwerdichlijck het Nachtmael des Heeren gebruyct, is schuldich des lichaems ende des bloets Christi, al sijnse niet vleeschelijck daer teghenwoordich:
i / Cor x Om dat hij de verborghentheyt des Nachmaels (dwelck is de ghe meynschap des lichaems ende bloets Christi) nyet werdelijck ouer-
Act vij leyt. Also was oock Simon Magus schuldich des bloets Christi, gheueynsdelijck gedoopt sijnde. //

Fol. 62ᵇ Ten laetsten loopen sij, als tot eenen sekeren ancker, tot dese
Hoc est corpus meum.
woorden (*Hoc est corpus meum*) de welcke sij segghen, claer ende sonder figuere ghesproken te wesen. Ende om de sake cort te maken, wij bekennen dese woorden Christi des Heeren waer te wesen. Maer segghen datmen haer rechte vutlegghinghe soec ken sal vut de heylighe Scriftuere, die een acker is, waermen de meyninge des heylighen Gheests vutgrauen moet. Wij hebben te vooren met veel redenen claer bewesen, dat dese woorden, figuerlijck verstaen moeten wesen. Ende die daer de vleeschelijcke teghenwoordicheyt des lichaems Christi in het Nachtmael drijuen, hebben

gheen rechte oorsake, ons daerom te lasteren. Want sij selue in het vutlegghen deser woorden veel figueren ghebruycken. Want ten eersten, dat woordeken (Hoc) dat is te segghen (Dit) legghen si vut (Met) of (Onder dit) is mijn lichaem. Daer nae, dat woordeken (Est) dat is te segghen (Is) legghen sij aldus vut, (werdt veree nicht) of (gegheven). Gemerckt dan datse sonder figuere, dese // woorden niet connen vutleggen, so laet ons die figuere volghen, die met gheheel de Scriftuere ouer een coemt, ghelijck als de onse hier bouen ghegheuen, doet: So sal alle twist een eynde nemen. Daerom bid ick God, dat hij door sijnen Gheest alle Christelijcke Ghemeynten verlichten wille, in dese ende alle andere stucken des gheloofs. Waer toe oock een yeghe lijck sijn beste nae sijnen roep, sonder verachtinghe der anderen, doen sal: Ge lijck ons Paulus vermaent, dat wij sorchfuldich sullen wesen, om de eenicheyt des Gheests inden bandt der vreden te bewaren.

Fol. 63[a]
Ephe. iiij

☙ Van de eynden des Nachtmaels, inde welcke een yeghelijck sijnder officie vermaendt werdt.

xij. Cap.

NAe dat wij voleyndt hebben het eerste ende het voorneemste ghebruyck des Nachtmaels, ende hebben alle vleeschelijcke tegenwoordicheyt des lichames Christi, in het selue, door // de cracht des woordts verworpen: so eyscht de ordene dat wij nv van de ander eynden des Nachtmaels spreken sullen, door de welcke een yeghelijck, van sijnder officie vermaent, ende tot danckbaerheyt, ende onnoselheyt des leuens verweckt werdt. Waerin alle Godsvruchtighe herten, grooten troost ende leeringhe vinden.

Fol. 63[b]

Ten eersten, om dat de gheheele oeffeninghe des Nachtmaels een ghedachtenisse is, ende vercondinghe des lijdens Christi, vermaent ons die Heylighe Gheest daer door, dat wij alle sondaers ende der sonden onderworpen sijn, die God so haet, dat hij tot haerder reyninghe, sijnen eenighen Sone, in de schandelijckste doot des cruycen gheleuert heeft. Waer in oock sijn groote liefde tot onswaert gheopenbaert werdt, dat hij sijnen eenighen Sone, voor ons, die sijne vianden waren, nyet ghespaert heeft.

de gedachtenisse des doots Christi in het Nachtmael.
Roma. v.
i. Joan. iiij

Waer door (als wij die sake wel aenmercken) werden wij tot danckbaerheyt, ende Godsalich leuen verweckt. Wie soude nyet ghrne, sijn lijf // ende goet, in perijckel om Christvs wille stellen, die wijle hij sijn siele voor ons ghestelt heeft? Hoe sullen wij die aermen nyet helpen? Daer ons Christvs dat eewich leuen ghe-

Fol. 64[a]
Joan. x /

schoncken heeft? Hoe sullen wij gramschap, haet, nijt, ende wrake
Gal / vi teghen onsen naesten voeden, ende nyet lieuer, een des anders last
Esa / liii draghen, als wij ouerlegghen, dat CHRI STVS onse cranckheden op
hem ghenomen, ende onse sonden vergheuen heeft.

Daer sijn noch inde oeffeninghe des Nachtmaels ander dinghen, die den mensche sijnder officie vermanen. Ende sijn dese, Tsamen comen der Ghemeynte, tsamen sitten, ende de elementen des broots ende wijns. Waer af wij ordenlijck spreken willen.

Tsamen comen wat het beduit
Het ghemeyn samen comen, leert ons, dat wij een lichaem sijn onder het hooft Christo, ende daerom verscheyden moeten werden, van alle vergaderingen, daer ons hooft Chri stus niet bekent is, te
ij / cor / vi/ wesen den oppersten ende eewigen coninck, propheet, ende priester
Fol. 64b alder geloouigen. Bouen dien so // behooren wij voor malkanderen
1. Cor. xij. sorghe te draghen, de wijle wij een lichaem sijn. So wie hem dan met onheylighe verga deringhen, als Papistischen minghelt, of gheen sorghe voor sijnen broeder draecht: die bewijst ghenoech, dat hij gheen leuendich ledt Christi sij, maer een ypocrijt, ende schender der Christelijcker Ghemeynte.

Te samen sitten.
Het samen sitten is een teeken van on se ruste die wij hebben, inde gherechticheyt, voldoeinghe, ende leere Christi, so dat wij nae geen ander sien: So wie dan met de verdiensten Christi nyet te
Ephe. iiij. vreden is, ende werdt beweecht met winden der vremder leerin-
Heb. xiij. ghen, die sidt warachtelijck ter tafelen des Heeren met den gheloouighen niet, maer gheueynsdelijck alleen.

Broot ende wijn in het Nacht mael.
De elementen des Nachtmaels, broot ende wijn, vermanen ons van groote dinghen. Want ten eersten, ghelijck als broot nyet ghemaeckt can werden, dan vut veel graenkens te samen vergadert, so moghen wij gheen vergaderinge Gods sijn, dan als wij door een eenicheyt, des Prophetischen ende Apostolischen gheloofs, met den //
Fol. 65a bandt der liefden te samen ghebonden werden. De plaetse maect gheen Ghemeynte Christi, maer den bandt des geloofs ende der liefden. Die dan vanden rechten ghelooue dwalen, ende teghen haren naesten vergramt sijn in haer herten, moghen gheen graenkens (vut de welcke de Ghemeynte Christi verga dert is) wesen. Waer by si oock dat Nachtmael tot haerder verdoemenisse nutten.

Wederom, ghelijck als veel coren graenkens, met eender muelen ghebroken moeten werden, souden sij bequaem wesen om broot daer af te backen: Also moghen wij in een lichaem der warach tigher Ghemeynte, niet vergadert werden, ten si dat wij het menschelijck vernuft, ende des vleeschs lusten met de muelen des
Matt. x. woordts breken. Daerom wilt Christus, dat de sijne haer seluen
Ro. viij verloochenen sullen: ende Paulus vermaent ons, dat wij na den
Gal. v. vleesche niet leuen souden. So veel dan, als haer onder dese gees-

telijcke muelen des woordts nyet begheuen willen, maer sijn in haer ooghen wijs, ende verachten alle Godlijcke vermaninghen, Christe- Esa. v. lijcke dis-//cipline, roepende teghen alle oprechte leeraers CHRISTI, Fol. 65b Laet ons haer banden breken, si sullen nymmermeer een broot, Psal. ij / met den broederen, onder Christo sijn, ende nutten altijt het Nachtmael des Heeren, tot haer eyghen verdoemenisse.

Bouen dien, ghelijck als men het meel vanden gruyse suyueren moet, alsmen daer af, suyuer wit broodt maken wilt: Also moeten wij vander ghemeynschap der Godloosen menschen ons wachten, willen wij oprechte ledekens der Gemeynte CHRISTI wesen. Quade i / Cor /xv/ tsamen sprekinghen, verderuen goede seden: Ende een luttel suer i / Cor / v / deechs, versuert het gheheele deech, als PAVLVS leert.

Noch meer, ghelijck als de bloeme ghesuyuert vanden gruyse, moet met water in een deech vereenicht wesen, om daer vut broot te maken: Also moeten wij met den leuenden water des Heylighen Gheests, in een eenicheyt des sins, willens, ende gheloofs vereenicht werden, om een suyuer lichaem Christi te wesen. Hebben wij // desen gheest nyet, so sijn wij doode leden, ende nutten het Nacht- Fol. 66a mael tot onser verdoemenisse.

Ten laetsten, ghelijck als het deech ghebacken moet wesen, ist dat wij daer af broot, onsen lichaem bequaem hebben willen: Also ist dat wij een warach tich broot, der Ghemeynte oorboorlijck willen wesen, moeten wij ons inden ouen deses werelts, laten gheduldelijck backen, met alderley tegenspoet, dat de Heere ons oplegghen sal. Waer in, ist dat wij cranck sijn, wij sullent voor den Heere beclaghen, begheerende van hem versterckt te wesen. Want die daer des werelts vrientschap soeckt, ende wilt om de waerheyt nyet lijden, ende in teghenspoet lastert God ende sijn woordt, die Luc. viij. is op den steen ghesayet, ende nut dat Nachtmael des HEEREN tot sijnder verdoemenisse.

Wat het breken / geuen ende nutten des broots be duyt.

Wij moeten hier nyet alleen des broots natuere, maer oock sijn ghebruyck, in het Nachtmael des HEEREN aensien. Ende inden eersten, werdt het broot gebroken met den handen des Dienaers, ghelijck als het // Christus met sijnen handen brack: Waer door Fol. 66b wij leeren, dat Chistus sijn lichaem vut liefden ghegheuen heeft, om te breken voor ons, die om onse sonden werdich waren ghebroken ende verdoemt te sijn. Maer hij is om onse sonden ghe- Esa. liij. wont, ende door sijn smerten sijn wij ghenesen. Hij heeft sijn siele Joan. x. voor de onse ghestelt, daerom moeten wij oock de onse voor de i. Joan. iij broederen stellen, hem daer voor dancken, ende ons ghelooue daer door versterckeu.

Voorder Christus heeft nyet alleen het broot ghebroken, maer oock ghegheuen, betuyghende dat hij voor hem seluen nyet ghe-

Joan. x. storuen is, maer dat hij sijn siele voor sijne scapen heeft willen
i. Cor. i / stellen: Hij is ons gheboren, ghegeuen, ende ghestoruen.
Esa / vij / Hij heeft oock ghewilt, datmen dit broot nutten soude, beteekenende dat de weldaden sijns doots, alleen den ghe loouighen toe behooren, nyet den verachters of ypocrijten, die nae sijnder gherechticheyt nyet dorstighen. So wie dan metter herten nyet vastelijck ghelooft, dat CHRISTVS voor sijn sonden ghestoruen is, ende
Fol. 67[a] daer vooren // hem nyet looft noch prijst, die neemt ende eet het ghebroken broot nyet oprechtelijck, ende is so des doots Christi schuldich. Alle dese dinghen, ende dier ghelijcke, sullen alle Christenen inde oeffeninghe des Nachtmaels ouerlegghen, ende also sal haer het Nachtmael Chri sti gheen ydele oeffeninghe wesen, hoe wel sij nyet gheloouen, dat daer eenige vleeschelijcke teghenwoordicheyt des lichaems Christi sij. Door welcke vleeschelijcke leeringhe, alle de voorseyde troostelijcke vermaninghen, ganschelijck te gronde ghegaen sijn. Wantmen gheheel het mysterije, ende de werdicheyt des Nachtmaels stelde, in het ghelooue der vleeschelijcker teghenwoordicheyt des lichaems Christi, sonder sorghe der ander nootsakelijcker dinghen.

Dat der-de deel des boecx. Fol. 67b

Wat de rechte forme des Nachtmaels sij. i. Cap.

HOE wel dat wij veel van de Sacramenten in het generael, ende oock van het ghebruyck des Nachtmaels des Heeren gesproken, ende allen God vreesenden (so wij inden Heere hopen) genoech gedaen hebben: Nochtans moghen wij deser saken noch gheen eynde maken, voor dat wij nerstelijck nae de Heylighe Scriftuere vutgheleyt hebben, de rechte for me des Nachtmaels des HEEREN. Want oock hier in groote swaricheyt gheleghen is, ouermidts datter veel de ghemeyne Ceremonien der Roomscher Kercke onderhouden willen. Die ander willen de nootsakelijcke oeffeninghen in het selue verwerpen: // Ten laetsten sijnder die niewe ende Fol. 68a vremde onnutte Ceremonien soecken in te brenghen. Wat men dan hier volghen of laeten sal, moeten wij nerstelijck nae ons talent handelen. Ende bidde GOD, dat hi sijnen Gheest ons gheue, op dat wij alleen moghen leeren, dat tot de glorie sijns soons ende ter stichtinghe sijnder Ghemeynte is dienende.

Ende op dat een yeghelijck te beter verstae, al dat van de forme des nachtmaels door de genade des heeren gespro ken sal wesen, so wil ic den christelijcken leser vermanen, dat van ons, by dese orde ne, de sake gehandelt sal werden. Ten eer sten wat forme des nachtmaels datmen aldermeest volghen sal. Ten anderen, hoe hem inde rechte oeffeninge des nacht maels een yegelijck draghen moet. Ten laetsten, by wat maniere dat de rechte for me des Nachtmaels, in de Roomsche kercke gheschonden is gheweest, ende noch daghelijcx gheschonden werdt.

wat de rechte forme des nachtmaels sij /

Ten eersten dan, willen wij van de rechte forme des NACHTMAELS nyet dwalen, wij moeten tot de eerste insettinghe Christi, ende de // Apostolische onderhoudinghe comen, Ghelijck als *Cyprianus* wel leert, sprekende, Ist dat wij tot de eerste insettinghe Fol. 68b

Matt. xix, xxij. keeren, terstont sal menschelijcke dwalinge ophouden. Ende Christus van den scheydt brief, ende verrijsenisse der dooden gheuraecht sijnde, heeft alleen vut den gront der Scriftueren, antwoor de ge-
i. Cor. xi. geuen. Also heeft Paulus de verdoruen forme des Nachtmaels, by den Corintheren gebetert, haer tot de eerste insettinghe Christi des Heeren wederroepende. De welcke als wise volgen, wie can ons dan voor ketters schelden ende verdoemen: ten si, datmen Christum oock daer voor houden wil, als die de rechte forme des Nachtmaels niet heeft willen of connen gheuen, dwelck (so veel
Mat. / xvij als eens te dencken) groote ende onlydelijcke lasteringhe is. Want de Vader tot ons van CHRISTO ghesproken heeft, segghende, Hoort hem. Dwelck ghebot alle gheloouighen sullen volghen, ende de werelt nyet achten, die altijt de menschen wilt hooren spreken voor Christum. So is dan die forme des Nachtmaels de beste, die
Fol. 69a het exempel CHRISTI // ende der Apostolen aldermeest ghelijck is, die by de Euangelisten beschreuen staet. Math. xxvi. Marc. xiiij. Luc. xxij. ende .i. Cor. xi. De welcke plaetsen der Scriftueren, ist dat wijse neerstelijck ouerleggen, wij sullen beuinden, hoe hem een yeghelijck (so wel de dienaer des woordts, als het volck) inde oeffeninge des Nachmaels draghen sal. Dat wij nv ordenlijck verclaren willen.

ℂ Hoedanich de bereydinge des dienaers des woordts tot den Nachtmael wesen sal.

ii. Cap.

DE bereydinghe des dienaers tot den Nachtmael heeft wat meer in, dan de bereydinghe des volckx. Want hij bouen al inwendelijck, met de oprechte kennisse des wordts gods verciert wesen moet, om het volck na het exempel Christi, ende de leeringhe Pauli, te onderwijsen.

De diena[er] des woordts moet h[et] volck le[e]ren / en[de] wat.

i. Cor. xi. Want Paulus spreect, So dicmael als ghi dit doet, suldi de doot
Fol. 69b des Heeren vercondighen tot dat hij come. In de // welcke woorden wij dese nauolghende leeringhe hebben.

Ten eersten, dat de dienaer des woorts nyet stom wesen sal, maer het volck leeren. Waer in alle Pausche Priesteren ghebreckelijck sijn, die haer missen ende andere vutdeylinghen des broots ghebruycken, (als in de paeschdaghen, ende tot de crancken) sonder eenighe leeringe, dunckende haer daer toe, bequaem ghenoech te wesen, ist dat sij wat latijns lesen connen. Ten anderen, watmen

in het Nachtmael leeren, ende vercondighen moet: namelijck de doot des heeren, hoe ende waerom datse gheschiet is. Hier machmen bequamelijck verclaren, de groote liefde Gods, totten menschelijken gheslachte, die grouwelicheyt der sonden, wat de cracht des Duuels ende der hellen sij, ende dier ghelijcke.

Chrysostomus seyt dat hi lieuer hadde sijn lichaem te leueren dan den besmetten de Sacramenten vut te deylen

Daer na sal oock dienen een scherpe vermaninghe tot leetscap der sonden, ghelooue, liefde, oetmoedicheyt, versoeninghe met den broederen, ende in het corte, dat hem een yeghelijck proeuen sal. De Godloosen sal de dienaer met naersticheyt vermanen, dat sij haer met Judas aen de Tafel des Heeren nyet // setten: maer haer lieuer beteren, op dat sij des lichaems ende bloets Christi niet schuldich werden. Want den sulcken beter ware noyt gheboren te sijne, ghelijck Christus van Judas ghesproken heeft. Dese nootsakelijcke dinghen, wer den huyden sdaechs grootelijcks veracht, ende sonderlinghe in de roomsche kercke. Ten laetsten sal dese vercondin ghe des doots CHRISTI hier bouen verhaelt, altijt gheschien, so dicmael het Nachtmael ghehouden werdt, tot dat Christus wedercome. Gheen ghewoente of lancheyt der tijden, can dit ghebot des heeren breken: Daerom sul lent oock alle ghetrouwe dienaren des woorts nerstelijck volghen.

Fol. 70[a]

Mar / xiiij

Bouen de vercondinghe des doots Christi in het Nachtmael, moet de dienaer des woordts noch sommighe vutwendighe dinghen hebben totter oeffeninghe des seluen. De welcke in het ghetal weynich sijn, is dat wij hier (also het wel behoorde) volghen willen die heylighe eenuoudicheyt der Aposte len, die nae het exempel CHRISTI, met dese nauolghende dinghen te vreden waren, met Broot, Wijn, Cop, // ende ghedecte tafel, waer af wij nu oor denlijck spreken willen.

Fol. 70[b]

Van den broode des nacht maels

Dat het broodt tot den Nachtmael des heeren, nootsakelijck sij, is by allen bekent: maer den twist is alleen, van sijnder ghedaente. Den Christenen geldet ghelijck, wat het voor een broodt sij: swart of wit, ghedeesemt of ongheedeesemt, ront ofte viercant, so verre alsmen daer gheen supersticie instelt: Hoe wel dat het ghebruyck des ghemeynen broodts, met der Apostolischer eenuou dicheyt beter ouer een comt. Het onghedeesemde broot, dat Christus in sijn nacht mael ghebruycte, hadde een figuere, die met alle schadowen des wets vergaen is: so dat de Christelijcke ghemeynte daer toe nyet verbonden si. Daerom spreect Paulus van gheen onghedeesemt broodt, in sijn brieuen, maer alleen van broot: de ghedaente des broots daer bij, de ghemeynte vrij toelatende. Alleen salmen toesien, dattet een ghelijckformich broodt des dienaers ende des volcx sij, want wij veel sijn een broodt, ende een lichaem.

i. Cor. xi.

i. Cor. x

Anghaende den wijn des Nachtmaels die moet suyuer wesen, Vanden

Fol. 71[a] sonder supersti-//cieusche menghelinghe des waters. Want het sonder de leeringhe ende exempel der Scrifture tot den wijne ghedaen werdt. Ende Paulus oueruloedelijcke vanden Cop des heeren sprekende, leert niewers, datmen water daerin doen moet. Jae de Pausche leerars bekennen dicmael in haer boecken, het water dat sij in haren kelck gieten, van de substancie des Sacramentes niet te wesen ende maken onder malcanderen veel vremde vraghen, van het water dat sij sonder het woordt Gods in den Cop doen. Want sommighe segghen dat het te nyete gae, die ander, dat het met den wijn, in het bloet verandert, De sommige dat het in waterachtighe vochticheden verkeert. Gabriel Biel brinct der ghelijcke ende ander opinien voort, onder de welcke schijnt de ouerhandt te nemen, die *Ioannes Scotus* vesiert heeft, te weten dat het water alder eerst sijn nature ver liest, door de cracht des wijns, ende daer na inde nature des wijns verandert werdt, ende so ten eynde met den wijn door de cracht der woorden, in het bloet Christi verandert werdt. Waerom ooc van haer gheleert werdt, datmen sterc-// Fol. 71[b] ken wijn, ende weynich waters nemen sal, datmen in het beghinsel der Missen inden kelck doen sal, op dat het te eer sijn natuere verliese, ende also in het bloet CHRISTI verandert werde. Hier sijn sij noch grootelijckx beladen, nyet wetende wat van desen water geschien soude, indien het inden punckt der Consecratie (so sijse noemen) noch in sijn volle natuere bleue, ende by dien in het bloet nyet verandert waere. So verstricken sij haer selue door menschen leeringhen, ende werden in haer ghedachten ydel, door de straffe GODS. So sal dan een Dienaer des woordts, met den wijne sonder eenighe supersticieusche menghelinghe des waters, te vreden sijn.

Thomas part. 3. q. 75. ar. 7.

Glos. De cons. dist. 2. in praefatione.

In .4. dist ii Qu. 7.

Rom / i /

wijn des Nachtmaels ende het water dat vanden papisten toegedaen werdt.

Lect. 35.

Van den Cop des Nachtmaels /

Ten derden, sal de dienaer der ghemeynte eenen kelck of cop hebben, nyet achtende, van wat ghedaente of forme dat hij sij, oft van houte, glase, sil uer of gout: Hoe wel de eenuoudicheyt der Apostelen ende der eerster kercke ons aldermeest behoorde te behaghen. De Pausche rechten betuyghen, dat men in het beginsel Fol. 72[a] houten kelcken ge-//bruyckt heeft. Maer dat de Pausen dese verandert hebben, aldereerst in glasenen, daer na in silueren ende so voort. Daerom seyde ooc eens een hey lich man. Als de dienaren der ghemeynte gulden waren, so hebben sij met houten vaten te vreden gheweest: maer na dat sij houten gheworden sijn, hebben sij willen gulden ghebruycken. Ende hoe wel in alsulcke dinghen, de vriheyt der ghemeynte groot sij, so moetmen nochtans alle superstitie ende oueruloedicheyt, in het ghebruyck der Sacramenten schouwen. Chrysostomus leert hier af wel, sprekende aldus: In het Nachtmael des Heeren te houden, sijn niet vergulden bekeren,

De cons. dist. 2. [...]sa in q[...]bus.

maer vergulden herten van noode. Heeft de ghemeynte eenich gout of siluer, dat salse tot den behoeftighen vutdeylen. Also oock Ambrosius leert, in een boeck dat ghenaemt is, *De officijs*: Welcke woorden men oock in des Paus decreten leest. *In decret 12. Qu. 2 ca. aurum*

Van de tafel des Nachtmaels

Ten vierden, moet de dienaer een Tafel hebben, reynlijck ghedect, waer op hi broot ende wijn stelle mach, ende daer aen sittende, so verre alst moghelijck is, // het Nachtmael met der ghemeynte nutten. De steenen outaren, die tot de sacri ficien der beesten grootelijcks bequaem sijn, behoorden de Christenen niet toe te laten die gheen offerande meer hebben, nae de eenighe, eewighe, ende alderhoochste offerande Christi, die oock int Nachtmael met den Apostolen, niet eenen outaer, maer Tafel ghehadt heeft. Waeraf oock de gheheele oeffeninghe des Nachtmaels, de Tafel des Heeren van Paulo ghenaemt werdt. Christus heeft oock sijn offerande niet op een stee nen outaer, maer inden Cruyce ghedaen. Want hij was een Priester, niet vut den gheslachte Aarons, maer Juda, vut den welcken gheslachte niemandt aen den outaer ghestaen heeft. So dat Christus doer sijn offerande, alle outaren des werelts ende offeranden, wech ghenomen heeft. Dwelck hij oock by het verderuen des Tempels van Jherusalem bewesen heeft. Si verdonckeren dan (so verre alst in haer is) de werdicheyt der offerande Christi, alle die noch outaren in de ghemeynte Christi beschermen willen: ghemerct dat den oorspronck der outaren sij gheweest, alleen om offer // handen te doen. So ist ooc in de Room sche Kercke toegheghaen, datse de misse voor een Sacrificie oft offerhande ghehouden hebben, ghelijckt achter na ver haelt sal werden. Fol. 72[b] Van die outaren Mat / xxvj i / Cor / x / Heb / vij / Fol. 73[a]

Maer hier moetmen toesien, dat inder Ghemeynte gheen menichte der ta felen, veel min der outaren si, die in veel hoecken der Kercken ghestelt werden, op datter een yeghelijck sijn bysonder Nachtmael oft Misse hebbe. Want ge lijck alser is een heere Christus, een ghe looue, een salicheyt, een gheestelijck lic haem, een broot ende dranck, also sal der een tafel der Ghemeynten sijn. Want God wederspreect den kinderen van Israel, ende naemtse eenen onurucht baren wijngaert, om dat si outaren ver menichuuldicht hadden. Dit sullen ooc alle Heeren mercken, die haer eyghen capellen ende capellanen thuys hebben. Osee. x.

Of men in het Nacht mael de voeten was schen ende ander spij se hebben moet

Dit sijn dan de vier vutwendige din ghen, die de dienaren der Ghemeynte, nae Gods woordt bereyt sullen hebben, tot de rechte oeffeninghe des nacht maels. Het wasschen der voeten, ende bereydinghe der ander spijsen, sijn tot de volcomenheyt des Nachtmaels niet // noodich: Ouermidts dat wij vut het schrijuen den Euanghelisten mercken moghen, dat het wasschen der voeten een sonderlinghe oeffeninghe Christi gheweest sij, nae de welcke hi het Joan. xiij / Fol. 73[b] Joan. xiii

Sacrament des Nachtmaels heeft inghestelt. Ende hoe wel dat der Tafel Christi, ander spijse des Joedtschen Paesch lams gheweest is, so heeft hi nochtans de instellinghe sijns Sacraments nyet beghonnen van die spijse, maer alleen vanden broode, ende daer nae metten wijn, ghelijck als de Euangelisten ende Paulus leeren. In der nacht (spreeckt Paulus) dat de Heere Jesus gheleuert was, heeft hi broot ghenomen .&c. Daernae spreeckt hi vanden Cop, gheen ghedachtenisse der ander spijse makende. i / Co. xi.

Maer inde Roomsche Kercke, met de voorseyde vutwendighe dingen hebben die bischoppen niet te vreden gheweest: maer daer bouen, veelderhande dingen, eensdeels vanden Joden, eensdeels van den heydenen, tooueraers, batament speelders, ende haer blindt vernuft, inghebracht: als sijn miscleederen, saluin ge der Priesteren ende outaren, licht, // gordijnen, bellen ende dier ghelijcken meer, waer af wij nv een weynich spreken willen. Fol. 74[a]

Van de cleederen. *Rabanus lib. Inst. 1. ca. 14. & Innocent. tert. de sacra. alt. myst. lib. 4. c. 4*

Ten eersten, als si haer miscleederen ten hoochsten prijsen willen, so seggen sij datse vut het Joedtsche priesterdom Aarons gesproten sijn: maer na dat wij we ten dat het geheel Priesterdom Aarons, met alle sijn stucken, door Christum wech genomen si, so macht inde vrije gemeyn te Christi gheen plaetse hebben: Want Christus geen priester is na de ordinan cie Aarons, maer na de ordinancie Mel chisedechs: daer af men niet leest, dat hi eenich sonderlijck gebruyck der cleederen gehadt heeft, gelijck als ooc Christus, in de instellinge des nachtmaels, niet ghe hadt heeft, noch ooc sijn Apostelen, maer hebben in haer dagelijcsche cleederen, het selue vutghedeylt: dwelck de eerste Apostolische Kercke langhe tijt ghevolcht heeft. Maer achter nae hebben de Pausen dese cleederen inghebrocht, ende vermenichfuldicht, om door alsulck vutwendich verciersel, de stinkende hoere, de misse, te bedecken. Een eerbaer vrouwe, acht het blancketsel ende hoerachtich verciersel niet. Also sal een die // naer der Ghemeynte de insettinghen Christi, met heylicheyt des leuens, ende gaue leeringhe der Propheten ende Apostelen vercieren, nyet met Joetsche ende gughelsche cleederen, ghelijct der Roomscher Kercken dienaren doen: die nyet so seer (als men de sake wel ouerleyt) de Sacramenten soecken met haer cleederen te vercieren: als haer seluen daer door, bouen de Christelijcke Ghemeynte te verheffen. Want sij haer sonderlijcke cleederen, Casufelen, Cappen, ouerslopen stoelen ende dijer ghelijcke in het ghebruyck der Sacramenten den volcke nyet souden willen toelaten, op datse in alsulcke Mis cleederen, ooc met haer de Sacramenten souden mogen vercieren. Ende gelijck si soecken haer hier mede bouen de Ghemeynte te verheffen, so willen si oock door het onderscheyt der cleederen, een bouen den ander spannen. He v. vij Fol. 74[b]

Want de abten, biscopen, cardinalen, ende Pausen, sijn van alle andere priesteren, ende ooc onder malcander, in haer missen door seker clederen onder scheyden. daer nochtans alle dienaren Christi, inden dienst des worts ende Sacramenten, van eender autoriteyt ende // macht sijn. In de Scrifture, is gheen on derscheyt tusschen een biscop ende ouderlinck, die in het woordt ende leere arbeyt: ende daerom doen si niet recht, die tusschen haer een onderscheyt met cleederen (sonderlijck inden dienst des woordts ende der Sacramenten) vermetelijck ma ken willen. Maer de namen ende officien der abten, cardinalen ende pausen, die haer bouen andere biscopen of dienaren des woordts verheffen, sijn van menschen versiert. Ende hebben in de Scrif tuere gheenen gront: waerom behoorde mense vut de Kercke met sweepen te drij uen, met al haer vremde mijters, cleede ren, stauen, ende croonen.

Fol. 75[a] Act / xx / Phil / i / Tit / i /

De keersen sijn voortijden inde gemeyn ten der Christenen gebruyct, niet tot een godsdienst oft vercieringe der sacramen ten, maer alleen om des nachts duyster heyt te verdrijuen. Want si vut vreese der tyrannen, des nachts tsamen quamen. Dat vut het werck der Apostelen claer is

Van de keersen / Act. xx.

Van de gordijnen tralijen ende bellen.

De Joetsche gordijnen ende traijlen, sijn niet meer van noode, die wijle Christus nyet meer, donckerlijck met ons handelt, maer ghebiedt datmen sijn woordt op de daken prediken sal, ende // heeft door sijn doot het voorhancsel des tempels, in twee stucken van bouen tot onder ghescoert. Men sal ooc dat volck met bellen ende schellen, tot de aenbiddinghe des niewen Gods niet verwecken: maer door de trompetten des Euan gelijs, leyden tot leedtschap der sonden, ghelooue in Christum, ende warachtige liefde met malcanderen.

Matt. x. xxvij. Fol. 75[b]

ℂ In wat tijt ende plaetse het Nachtmael des Heeren ghehouden sal wesen. iij. Cap.

EEr dat wij comen tot het officie des volcx, dat hem tot den Nacht mael bereydt: moeten wij wat vanden tijde ende plaetse spreken: Want hier af oock somtijts onder den volcke questie valt.

Wanneer men het Nachtmael houden sal.

Aenghaende den tijt, so moeten wij twe dinghen aenmercken, wanneer ende hoe dickmael het Nachtmael ghehouden moet wesen. Christus heeft des auonts sijn Nachtmael met den Aposte len ghehouden: niet op dat hi alle men-//schen aen desen tijt binden soude, maer alleen door de oorsake des Paeschlams, altijts sijnder gemeynte de vrijheyt toelatende, te kiesen den alder bequaemsten

Fol. 76[a]

tijt. Ende ouermidts dat de morghenstont tot alle dinghen seer bequame is, daerom werdt het Nachtmael dan aldermeest onderhouden: ten ware dat de stichtinghe der Ghemeynte yet anders eyschte.

Hoe dickmael het Nachtmael onderhouden moet wesen.

Maer hoe dickmael het Nachtmael ghehouden sijn moet, hebben de Apostelen met gheen seker wet gheboden: waerom oock alle Gemeynten daer in vrij wesen sullen. Aldus lesen wij by Paulo, So dickmael als ghi dit broot eedt .&c. Ende wederom, Doet dat, (i. Cor. xi.) so dickmael als ghi drinckt, tot mijnder ge dachtenisse. Het waer grootelijcx te wenschen, dat de Ghemeynte dickmael het Nachtmael des Heeren totter ghedachtenisse sijns doots hielde nae het exempel der eerster Kercken, maer hier en tusschen machmen nyet tyrannisch ghebieden. Tis een teeken der grooter ongod lijcheyt des volcx, alst tot de oeffeninge des nachtmaels gedwongen sijn moet, (Fol. 76^b) so verre als de oeffeninghe oprecht is. // Want een yegelijck behoorde het nacht mael des Heeren te nutten, so dickmael alst in de Ghemeynte nae Gods woordt ghebruyckt werdt. Want Chri stus ghebiet segghende: Dit doet, namelijck, neemt, eedt, ende drinckt. Daerom sullen de dienaren des woordts het volck daer toe nerstelijck vermanen.

In wat plaetse het Nacht mael onderhooden sijn moet.

Aenghaende de plaetse des Nachtmaels, die is tweederley, vutwendich, ende inwendich. De vutwendighe sal openbaer ende ghemeyn wesen, tot de welcke de Ghemeynte tsamen coemt tot het ghebet ende leere. Paulus ghebiedt datmen het Nachtmael inde ghemeyne plaetsen houden sal, sprekende tot den Corintheren, (i. Cor. xi.) Hebdy gheen huysen om te eten ende te drincken? Ende ouermidts dat de Kercken der Christenen tot ghemeyn ghebet ende leeringhe, gheordineert sijn, so salmen inde selue het Nachtmael, als de Ghemeynte tsamen coemt, onderhouden, sonder eenighe supersticie der Papistischer wijdinge. Die de oude Christelijc ke Kercke niet bekent heeft, maeris met ander dingen vanden Joden (Fol. 77^a) ingebracht, // ende brinct inne grouwelijcken supersti tien. Want (*Parte. 3. Que. 83. art. 3*) Thomas Aquinas scrijft, dat de kercke ende outaer door de conse cracie vercrijghen een gheestelijcke cracht: ende dat hij die in een ghewijde kercke coemt, vercrijcht vergheffenisse der daghelijcker sonden. och wat groote blasphemie is dat? Maer als den Christenen, gheen openbaer plaetse toeghela ten werdt, so sullen sij in heymelijcke huy sen vergaderen, ende daer, na het exempel Christi ende der Apostelen het nacht mael houden, so verre als dat oordenlijck met stichtinghe, naer de insettinghe Christi gheschiet. Want waer (Mat. xviii) twee of drije inden naeme Christi vergadert sijn, daer is hij in het midden van haer.

De inwendige ende onsienlijcke plaetse des Nachtmaels, is den (Phili. iii) Hemel, inden welcken de ghedachten der gheloouighen door den

gheest Gods opclimmen, bekennende dat daer, aen de rechte handt des vaders, harer sielen bisscop is: Jesus christus, een getrouwe middelare, door wiens verdiensten, sij verghiffenisse der sonden, ende de erfue des eywighen leuens vercrighen. Hier // toe plach de oude kercke met desen woorden in het Nachtmael, het volck te vermanen, segghende, *Sursum corda*: dat is, heft op uwe herten: De welcke vermaninge nv te vergheefs gheschiet, alsmen meynt Christum op der aerden, inden broode te vinden, waer door de hemelsche plaetse vergheten werdt.

i. Pet. ii.

Fol. 77[b]

ℭ Hoe dat hem een eeghelijck tot den Nachtmael bereyden sal, om dat werdichlijck te nutten.

iiii. Cap.

HEt officie des volcks, dat hem tot den Nacht mael bereydt, werdt vanden heylighen Paulo in dese corte worden begrepen: de mensche proeue hem seluen, ende also eete van desen broode, ende drincke vanden Cop. Waer vut wij leeren dat de oprechte bereydinghe tot den Nachtmael sij, ons te proeuen: de welcke proeuinghe is so wel den dienaren des woorts, als den volcke van noode, tot een werdich nutten des nacht maels. Ende op dat een yeghelijck dan // versta, hoe dese proeuinghe toeghaen moet, willen wij nv vutlegghen, waerin datse gheleghen sij: ende waerom dat hem een yeghelijck, nae de leeringhe Pauli proeuen moet.

i /Cor / xi

Fol. 78[a]

Proeuen hem seluen, is by Paulo, nyet lichuerdichlijck met den lippen sijn sonden in het generael bekennen, maer sijn herte ende conscientie neerstelijck ondersoecken ende doorluysteren. De welcke ondersoeckinghe in dese nauolghende stucken gheleghen is: In de bekennisse der sonden, in een vast ende on wanckelbaer ghelooue, ende ongheueynst voornemen der beteringhe ende vernieuwinghe des leuens, voor God ende den menschen. Die wij nv wat breyders verclaeren moeten.

Wat proeuen is.

Anghaende de kennisse der sonden, die moet niet lichuerdich wesen, maer vut der herten, met een waerachtich berou des seluen. Waer in de meeste menichte des volcx, hem nyet oprechtelijck is draghende, maer dencken al genoech te wesen, in het generael met den lippen te spreken: Ick ben een sondarich mensche. Soude men haer dan vraeghen, waerin dat-//se eygentlijck ghesondicht hadden, of datmense van hare openbare sonden straffen wilde, daer sijn sij gheen sondaers meer, maer beter dan desen ende dien, also

Van de kennisse der sonden

Fol. 78[b]

metter daet haer geueynsdicheyt des herten openbarende, datse
gheen waerachtighe kennisse ende leedscap haerder sonden hebben.
Want die sijn sonden vut der herten bekent, sijn herte is hem
verslegen, ende is verblijdt in Godlijcke vermaninghen van sijne
sonden: van wien datse oock comen. Om tot dese Godsalighe ken-
nisse der sonden te comen, is grootelijcks van noode, alle sijn ghe-
dachten, woorden, ende wercken (so verre alst moghelijck is) te
ondersoecken, ende ouerlegghen, niet na des anders boos leuen, of
sijn goetduncken (want wij alle een goet behaghen in ons seluen
hebben, ende in onse saken verblindt sijn:) Maer nae de seker
reghel des heylighen woordt gods, waer in als in een spiegel alle
Roma / iii sonden be kendt werden. Door de wet (seyt Paulus) is de kennisse
der sonden. Watmen dan beuinden sal teghen de wet Gods ghe-
daen te sijne, ende oock dat alleen, salmen voor sonde houden.
Fol. 79a Maer onse sonden // die wij teghen de wet Gods doen, die aensien
eensdeels God, eensdeels onsen naesten. De sonden, die vanden
menschen, teghen God ghedaen werden, de sommighe sijn inwen-
dich, ende de ander vutwendich. De inwendighe sijn quade lusten,
ongheloue, verachtinge Gods ende alder Godlijcker dinghen in het
herte, mistrouwen, vermetenheyt van God bouen sijnen woorde,
eyghen liefde, ende derghelijcke. De vutwendi ghe sijn, vereeringhe
der beelden, ende onderhoudinghe alder afgodischer insettinghen,
lichtuerdich ghebruyck des Godlijcken naems, verlatinghe des te
samen comens inde Christelijcke ghemeynte, tot der leeringhe,
ghebeden, ende ghebruyck der Sacramenten .&c. Te ghen onsen
naesten werdt ghesondicht in veelderhande manieren, ghelijck god
inde tweetste tafel, der .x. gheboden, begrepen heeft. Als met
verachtinghe des naesten, met quaet spreken teghen de ouerheyt,
dienaren des woordts, vaders ende moeders, met dootslach, achter-
clap, houerdie, ouerspel, hoererie, onaer dich spreken, droncken
Fol. 79b drincken, stelen, lieghen, bedrieghen, ende dierghelijcke. // Als wij
aldus ons seluen ondersoeckende beuinden met veelderhande sonden
teghen God ende onsen naesten beswaert te sijne, so moeten wij
nochtans daer toe bekennen, dat wij noch veel meer sonden ghe-
daen hebben, dan ons te vooren comen, of comen moghen, ghelijck
psal. xix. als Dauid de Prophete spreeckt, Wie can de sonde verstaen of
begrijpen? Wilt mij van de bedeckte reynighen.

Van de Ende hier ist niet ghenoech te bekennen al onse sonden, maer
straffe der moeten oock ouerlegghen ende anmeercken den tooren Gods teghen
sonden ons om onse sonden wille. Den loon der sonden (seyt Paulus) is
Rom. vi. de doot: Ende wederom, vervloect sijn sij alle, die niet in allen
De. xxvii. Galla. iii / blijft dat in desen boeck des wets gheschreuen staet om te doene.
J : ,lix Want na het ghetuychenisse Esaie, de sonden scheyden ons van

God: maer wat can buyten God wesen, dan ongheluck, doot, helle, ende eewighe verdomenisse: Als wij dese dinghen met ernst rypelijck by ons ouerleggen, so werden wij beweecht tot een groote droefheyt des herten, om dat wij aerme menschen, onsen bermhertighen vader, // door onse sonden so vergramt hebben. Waer vut terstont spruytende is, een hertelijcke beweeninghe onser sonden, ghelijck wij ghetuychenisse hebben in de Scriftuere van Dauid, de Sondersse, ende Petro. Dit leetscap der son den, is sonder sijn goede vruchten niet. maer die sijnen naesten verthoornt heeft, maeckt vrede, van hem vergiffenisse bege rende, ende vergheeft oock vut der herten, datmen teghen hem ghedaen heeft, nae de leeringhe Christi des Heeren: Heeft hij yemants goet, fame of naem ghenomen, doet terstont met alder nersticheyt restitutie, heeft hij hoeren ghehouden, die verstoot hi ganschelijck, hem tot den houwelijcken staet begheuende, om daer in Christelijck, met alle reynicheyt te wandelen: verwerpt alle quaet gheselschap, ende heeft een onspreeckelijck groot mishaghen in hem van alle booshеyt, die hij te vooren ghehandelt heeft. In alle dese, ende derghelijcke voorseyde dinghen, is deerste stuck der proeuinghe gheleghen. Waer sonder, men onwerdichlijck nut het nachtmael CHRISTI, tot der verdoemenisse. //

Fol. 80a psalm. vi / ii. sa. xii. Luc. vii. Mat. xxvi Matth. v / ende xviii / Luk. xvi

Maer na dat yemant sijn sonde aldus bekent, ende beweent vuter herten, so moet hi door de dreyghementen des wets den moet niet ouergheuen. Want anders valtmen in wanhope, als Cain, Saul, ende Judas gedaen hebben: maer moeten door het ghelooue, het eyn de des wets Christum aensien, ghelijck de Israeliten van de vierighe slanghen ghebeten sijnde, het metalen serpent aen schouden: dwelck Christum Jesum betuychde, die ons vande doodelijcke beten der sonden, wets, ende Duuels gheneest, voor ons van de doot ghebeten, op dat hi ons daer door leuendich maken soude. Hi is den vloeck gheworden, op dat hi ons vanden vloeck verlos sen soude. Willen wij dan troost der conscientien ontfanghen, so moeten wij op Christum betrouwen, door wiens ver diensten, wij verghiffenisse der sonden sekerlijck hebben. Ende hier salmen veel Scrifturen moghen te samen bringen, van de verdiensten Christi, ter vertroostinghe der bedruckter conscientie, die wij in het eerste Capitel des eersten deels, aengheteekent hebben.

Fol. 80b Van den ghelooue in Christum. Mat. xxvii Rom / x / Num / xxi. Joan. iii / Gen / iiij. i. sa. xxviii xxxi / Gal / iii /

Bouen alle dese dinghen, salmen ooc // hebben een vast voornemen des herten, om het leuen te beteren, so wel voor God als voor de menschen: hem ernstelijck wachtende, niet alleen voor de son den diemen te vooren ghehanteert heeft, maer oock alle oorsaken der seluer, op dat alle menschen bekennen, dat wij de aertsche gelederen ghedoot, ende den ouden mensche vutghedaen, ende

Fol. 81a Beternisse des leuens.

Eph. iiij. den niewen aenghedaen hebben. Dit is het rechte proeuen, daer
Coloss. iii toe ons Paulus vermaent, waer na sij haer stellen moeten, alle die tot den Nachtmael des heeren werdichlijck gaen willen.

Maer eylasen, hoe weynich sijnder, die huyden sdaechs dese nootsakelijcke dinghen ouerleggen: maer meer als sue ghen, tot den backe, ten Nachtmael des Heeren loopen, sonder eenighe ondersoeckinghe der conscientien, of leetscap der sonden, versoeninghe met den broederen, restitutie der vreemder goeden, gheen oprecht ghelooue in Christum hebbende, noch eenich voornemen, van haer boos leuen te beteren. Ende in de room sche kercke, in de plaetse der voorseyde christelijcke proeuinge, is een menschelijcke ordi-
Fol. 81[b] nancie, daer na hem een yeghe//lijck proeuen moet, inghebrocht: namelijck de oorbeichte, ende dat door de kele, gheen spijse of dranck te vooren ghepas seert sij. Wij prijsen wel ende eyschen oock in het nachtmael eenen nuchteren mont, maer verwerpen alle superstitie, waer door men denct Christum onteert te wesen, dat yemant wat teghen de flawicheyt met dancsegghinghe innemen soude.

Van de biechte. Aenghaende de oorbiechte, hoe wel sij een heylighen schijn heeft, so salmense nochtans ganschelijck verwerpen, want se geen beuel des Heeren en heeft, ende neemt wech de eere des Priesterschaps Christi, daer toe gheuende groote stouticheyt ende vrijheyt te sondighen, alsmen denct daer door, quijtscheldinghe der sonden te hebben. Daer door werden ooc de simpelen, so wel de dochteren ende vrouwen, als ionghe gesellen veel schandelijcke sonden gheleert, ende dicmael daer toe ghebracht, ende de broederlijcke versoeninge werdt daer door ganschelijck te gronde ghebrocht. De Pausche priesters aerbeyden vast, op datse dese biechte (door de
Fol. 82[a] welcke sij alder menschenherten, coninghen ende princen // raet bekennen, ende so heeren der aerden werden) souden moghen behouden, daer om leeren sij den volcke, datse van christo den heere inghesct, ende alle menschen geboden sij, op de pene der eewigher ver doemenisse. Maer hoe grootelijcks dat se het volck hier in bedrieghen, wil ick nv met veel woorden nyet bewijsen, maer den Christelijcken leser alleen ver maenen, hoe dat de papistische leeraers selue nyet weten (also sij in haer boecken schriuen) hoe dese biechte inghecomen sij. Want de autheur der Glosen op des
De penitencia di. §. In penitentia. Paus rechten, verhaelt hieraf drijerley opinien, ende stelt noch daer toe vut hem, de vierde: Ende scrijft aldus: Sommighe segghen, dat de biechte in het paradijs ingestelt sij, terstont na den val, als
Gen. iij de heere tot Adam seyt, waer sijdi Adam? Ende daer na met Caim
Gen. iiij. waer is v broeder Abel? Dander seggen datse onder de wet inghe-
Josue. vij stelt was, als Josue geboot dat Achor sijn sonde belijden soude.

Andere seggen, int nieu testament van s. Jacob, daer hi seit, belijt een den anderen vwe sonden. Desе drie voorseyde sentencien van de insettinge der oorbiechte werden van desen autheur der glosen niet // ghepresen, maer verwerpen. Waerom hi de questie met dese woorden besluyt: Men seyt beter (scrijft hij) dat de biechte eer door een ouerleueringhe der ghemeynder kercke inghestelt sij, dan door des ouden ende niewen Testaments au thoriteyt. Hier vut sietmen ghenoech, dat van de eerste insettinghe der biechte gheenen sekeren text der Scrifture sij, oock by de papistische leeraers. Daerom sullen wij in haer plaetse, het waerachtich proeuen, dat ons in de Scrifture ge boden is, volghen. Ende een des anders raet ende hulpe soecken, ter vertroostin ghe ende onderwisinge onser conscientien: maer al dat, sonder eenighe supersticie.

Jacob. v.

Fol. 82b

Melius dicitur eam institutam fuisse a quadam uniuersalis ecclesiae traditione: potius quam ex noui uel ueteris Testamenti authoritate.

Dese proeft hem seluen warachtelijck, die sijn sonden bekent met warachtich leetscap, in Christum Jesum vastelijck ghelooft, ende sonder eenighe gheueynsheyt, voor hem neemt sijn leuen in alle stucken te beteren. Sij sondighen dan seer swarelijck, die sonder leetscap der sonden (waerin sij noch een behaghen hebben) ten Nachtmael des Heeren loo pen. Ghelijck oock dese, die haer voor eenen dach of achte (so langhe als de paeschdaghen dueren) veynsen, als oft // si heylichlijck leuen wilden, maer daer na sijn sij erger, dan te vooren. Si proeuen haer oock niet recht, ende sondighen groote lijckx, die (hoe heylich dat sij oock scijnen te wesen) in haer eyghen oft ander creaturen verdiensten betrouwen, waer door de werdicheyt des Nachtmaels ende des doots Christi, ontheylicht werdt.

Fol. 83a

Hoe grootelijcks dat alle dese sondighen, ende van god gheplaecht sullen we sen, leert ons de heylighe Paulus segghende dat sij des lichaems ende des bloets Christi schuldich sijn, ende haer seluen het oordeel nutten, die onwerdelijck eten ende drincken, niet onderschey dende het lichaem Christi. Ende op dat dese sonde ende ooc die straffe Gods daer te ghen, te beter verstaen sij, ende daer door een yegelijck meer beweecht om hem seluen, van nv voort aen oprechtelijck te proeuen so sullen wij hier de meyninge Pauli in de voorseyde woorden, in tcorte vutleggen

i. Cor. xi /

Wie des lichaems ende bloets Christi schuldich is.

Dese is des lichaems en bloets Chri sti schuldich, den welcken de schult des doots Christi toe gherekent werdt, als of hij selue met den Joden christum gedoot hadde. Want ghelijck de Joden door onghelooue achten het bloet Christi, // onheylich ende onreyn te wesen als een roouer of misdadich mensche, ende daer om geen leuen vut sijnder doot verwachten, ende ooc nyet vercregen hebben, maer veel meer verderfenisse: in gelijker wijse alle die sonder warachtich leetschap haerder sonden, ooc sonder oprecht gelooue liefde

Fol. 83b

ende voornemen een christelijck leuen, het nachtmael des heeren nutten, die selue ontheylighen met den Joden de doot des heeren, verachtende ondancbaer lijck sijn lijden, bloetstorten, ende alle wel daden: de sulcke sijn nyet beter dan Judas ende de Joden, die den heere cruisten, ende ontfangen geen leuen van christo. Een ye gelijck vloect de Joden om datse christum den salich maker geuangen ende gecruyst hebben, maer die wijle flatteert hem seluen die door sijn ondancbaerheyt met den Jo den des doots Christi schuldich is. Hier vut machmen sien, hoe veel noch huyden sdaechs christum den heere cruycen, te weten, alle die haer niet werdichlijc proeuen eer sij het nachtmael des heeren nutten: der welcker menschen de werelt nv vol is, god betert. Hem seluen het oordeel eten ende drincken, is teghen hem den toren, wrake ende straffe gods in siel ende lichaem ver // wecken. Het woordeken oordel, beduyt hier, als in vele ander plaetsen der scrifture, de straffe ende verdomenisse, die het oordeel volcht. Wij verwonderen ons dicmael van waer dat in de werelt so veel el lendicheden comen, als honger, peste vloet der wateren, oorloge ende diergelijke, maer wij souden ophouden ons te verwonderen, waert dat wij mercten, hoe weynich datter sijn, die haer te voren oprechtelijc proe uen, eer sij tot dnachtmael des heeren gaen, dwelck god nummermeer wilt ongestraft laten. Want heeft hi de christelijke gemein te der Corinthen, die van Paulo geplant was, door lichaemlijke crancheden, ende de doot der sommiger daerom gestraft, mey nen wij nv die veel afgriselijker sondigen dan si gedaen hebben, de straffe te ontgaen? Want wij van ons misbruyck vermaent sijnde, ons soeken te ontschuldigen, ende leggen alle plagen op de rechte leeringe, ende de warachtighe christenen, die haer seluen begeeren oprechtelijck te proe uen, ende dander het selue met alder ner sticheyt te leeren. Maer dit sijn de listen des duuels, het verstant der menschen te verblinden, op datse een behaghen in haer boosheyt hebbende, met siele // ende lichaem vergaen.

Wat he sij / hen het oordee eeten ende drincken /

Fol. 84[a]

i. Cor. xi.

Fol. 84[b]

Dese lichamelijcke ende gheestelijcke straffen gods, comen niet sonder groote oorsaken, op den genen die haer niet proe uen: maer (als Paulus seyt) om datse het lichaem des heeren niet onderscheyden, ende het nachmael onwerdelijck nutten. Onderscheyden dat lichaem des heeren is achten de offerande christi bouen alle ander verdiensten ende offeranden des werelts. Voor tijden hadden de heydenen ende Joden hare offeranden: So hebben ooc noch de Papisten haer versierde mis offerande. Maer alle dese moetmen ver scheyden, van de offerande des lichaems christi. Want alle dandere vermoghen niet tot de vergiffenisse der sonden. Maer alleen de eenige offerande des lichaems christi, die sijn vleesch voor des

Wat het sij / het lic haem chri sti onderscheyden.

Heb. vii. viii. ix. x.

Joan. vi.

werelts leuen gegeuen heeft. Wiedan de cracht des doots christi, oprechtelijck bekent ende ouer leyt, in de oeffeninghe des Nachtmaels, die onderscheyt het lichaem Christi: dwelck sij alleen doen, die haer nerstelijck na de voorseyde regelen proeuen. maer die noch betrouwen in de misofferande, die onderscheyden het lichaem christi nyet.

Dat Paulus van het onwerdich eten // ende drincken des cops spreeckt, waer door wij beschuldicht werden des lichaems ende bloets Christi, moet recht verstaen wesen. Want daer is tweederley onwerdicheyt. De eene maect ons des lichaems ende bloets CHRISTI schuldich, de ander niet. Die ons schul dich maeckt, is in de nauolghende stucken gheleghen. Namelijck als wij onse sonden, nyet ondersoecken, bekennen ende beweenen: of als wij nyet alleen op de verdiensten des doots Christi betrou wen, of voor ons ongeueynsdelijck niet voornemen een beteringhe des leuens: of ten laetsten, als wij de insettinge des Nachtmaels des Heeren verkeeren, gelijck die van Corinthen ghedaen hadden, ende noch daghelijcx in de Roomsche Kercke ghedaen werdt. So wie dan in dit ghetal beuonden werdt, nut onwerdelijck tot den oordeele het Nachtmael des Heeren. Maer die andere onwerdic heyt, die ons des lichaems Christi niet schuldich maeckt, werdt in alle GOD vresende menschen gheuonden. Die haer seluen nerstelijck proeuende, beuinden dat si noch met menschelijcke crancheyt beuangen sijn. In de welcke // crancheyt si geen behagen hebben, maer die bekennen ende beweynen, soecken haer volcomenheyt alleen in Christo, en de bidden God, dat hi haer sijnen geest gheuen wille, ende vermeerderen het ge looue, liefde ende alle heylicheyt. Den seluen werdt hare crancheyt, onuolmaectheyt ende onwerdicheyt niet toegerekent, om Christus wille, die alle on se crancheden op hem genomen heeft. Ja dese alleene nutten het nachtmael des heeren werdelijck. Die haer seluen van volmaecte heylicheyt houerdelijck ver meten, nutten het nachtmael Christi so onwerdelijck, als een ouerspeelder ende dronckaert. Want Christus (die niet voor de rechtuerdigen, maer voor de sondaren gecomen is) heeft ooc sijn nachtmael alleen voor den troost der sondaren ingestelt. Dit onderscheyt des onwerdicheyts, salmen dan nerstelijck mercken. Want daer door grooten troost, den cranc ken ghegeuen werdt: die haer onwerdic heyt bekennen, ende beweynen, Christum met den geloouc aensiende, die sijn nacht mael heeft ingestelt, om alsulcke versla ghen conscientien op te richten. Dit on derscheyt der onwerdicheyt vinden wij // in het eerste Nachtmael des Heeren. Want Judas was onwerdich. So waren ooc die Apostelen, die met veel cranc heden beuanghen waren, ghelijckmen by de Euangelisten lesen mach. Maer Judas

Fol. 85[a]

Van het onwerdich eten des broots ende drincken des cops.

i. Cor. xi.

Fol. 85[b]

Esa. liii.

Matt. ix.

Fol. 86[a]

Mat. xxvi

onwerdicheyt was verdoemelijck, ende der anderen verdrachelijck. Want si haer crancheyt bekenden, ende werdt door Christum haer niet toe gherekent. So lesen wij dat de kinderen van Israel onder
ij. par. xxx den Coninck Ezechia, niet wel ghesuyuert sijnde, van het Paeschlam ghenut hebben. Maer de Coninck heeft ghebeden ende gheseyt, Die Heere die goet is, sal allen ghenadich sijn, die met ganscher herten soecken den God haerder vaderen, ende sal haer nyet toerekenen, dat si nyet ghenoech geheylicht sijn: ende daer volcht: Ende de HEERE verhoorde Ezechiam, ende is met den volcke te vreden gheweest.

Vanden ghenen d… haer ont… schuldigen / op datse te… nachtmae… des heere… niet gae… souden.

Maer hier moeten wij grotelijcx straf fen alle die gheene, die (op datse haer van het ghebruyck des Nachtmaels af trecken souden) haer onwerdicheyt ple ghen voor te houden, segghende, Wij
Fol. 86[b] hebben sommige doodtlijcke viantschap, // Wij besitten ander luyden goet, Wij sijn met ghiericheyt, lieghen, ende bedrieghen, hoererije ende dronckenschap behanghen, die wij nyet laten connen: Daerom sullen wij beter doen, tot den Nachtmael des Heeren nyet gaende, op dat wij nyet beschuldicht werden des lichaems ende bloets Christi, ende meynen aldus doende, dat haer saken seer wel staen, ende dat si des doots Christi nyet schuldich en sijn. Dwelck is een dwase ende godloose ghedachtenisse. Want die in alsulcke sonden steeckt, al ist schoon dat hi ten Nachtmael des Heeren nyet gaet, so sal hi nochtans in het rijcke Gods gheen deel hebben, nae de
i. Cor. vi. leeringhe des Heylighen Gheests door Paulum ghegheuen: ten si,
Ephe. v. dat hi vuter herten hem betere. Willen si inde handen des almach-
Gal: v. tighen Gods nyet vallen, als verachters des doots Christi, waerom beteren si haer nyet lieuer? Wie can haer eenen dach, ia een vre ver sekeren te leuen? Die inde sonden sterft, sonder oprecht leedtschap ende ghelooue, sal het oordeel Gods ende die eewighe verdoemenisse nyet ontulien. Daer om alsulck volck behoorde hem te
Fol. 87[a] be-//teren, god aen te roepen, ende nerstelijck bidden, dat hi haerder sonden wil ghenadich wesen, de sonde wech nemen, sijnen Gheest verlenen, op datse haer sonden, souden mogen bekennen ende beteren, ende also werdichlijck het Nacht mael des Heeren met den gheloouigen, nae het ghebodt Christi nutten. Aldus doende, sullen si de straffe Gods moghen ontulien, ende nyet ontulien, is datse in haer stinckende sonden blijuende haer van den Nachtmael des Heeren aftrecken.

Of wij ons om een anders boosheyt van het Nacht-

Daer sijnder noch andere, die haer van het Nachtmael des Heeren aftrecken, om dat si de ander, ende nyet haer seluen proeuen: dat is, om ander lieden schult ende boosheyt scheyden si haer van het Nachtmael des Heeren. Maer dese moeten wel mercken, dat Paulus nyet seyt, Een yeghelijck proeue een an der: maer aldus,

Een yeghelijck proeue hem seluen. Eens anders ongherechticheyt, mael af-
can ons nyet ontreynighen, noch den gheestelijcken troost der Sa- trecken
cramenten benemen, maer hier draecht een yeghelijck sijnen last. mogen /

Hier door nochtans willen wij nyet // toelaten, openbare schan- Fol. 87b
delijcke menschen ten Nachtmale des Heeren, maer willen dat si
openbaerlijck, vutgeworpen sullen wesen, so verre als dat oorden
lijck toegaet. Ende niet datmenterstont seggen sal: Ick en wil
hier of daer ten nachtmael niet gaen, met sulcken menschen, die
aldus of also leeft .&c. Wantmen hier moet volgen den reghel
Christi des heeren. mat. xviij. beschreuen, Is dat yemant ongod- Mat. xviij
lijck in de gemeynte Christi leeft: so is een yeghelijck, die dit Van de
bekent, door gods woordt gebonden hem nerste lijck alleen te ver- christelij-
manen. Ist dat hi dese heymelijcke vermaninge verwerpt, so sal- ke strafle.
men hem wederom in de teghenwoordicheyt van twee of drij ver-
manen. Wilt hi die noch nyet hooren, so salmen hem tot de
dienaren der gemeynten, predicanten ende ouderlingen ouerdragen.
Die hem ooc wederom scerpelijck vuten woorde Gods sullen ver-
manen, met Christelijcke wijsheyt ende sachtmoedic heyt. Ende
ten eynde (ist dat hi haer ver maninge is verwerpende) so salmen
hem met de bewillinge der ganscher gemeyn te, den duuel ouer- i. Cor. v.
geuen, na het exempel der Apostolischer kercken. Maer waert // i. Timo. i.
dat so quame dat de dienaren der Ghemeynte in haer officie slap Fol. 88a
vielen, name lijck datse den boosen mensche, die ordenlijck haer
ouerghedraghen is, nyet souden willen vermanen, ende nae de
ordinancie Christi straffen, maer laten hem henen gaen, ende wil-
lens ende wetens ontfanghen hem ter tafelen deshee ren: Men
salse te vooren vermanen, ende willen si dan noch niet daer toe
doen, so machmen met sulck volck (ten si datse haer beteren) ter
tafelen des Heeren nyet sitten, die de heylighe Ghemeynte Christi
so iammerlijck schenden, ende van de tafel des Heeren eenen
verkensback maken. So wie dan, sonder dese voorghaende verma-
ninghen, om yemants boosheyt hem van het ghebruyck des Nacht-
maels soude willen afscheyden, die is een murmureerder teghen
God, ende sijnder Ghemeynten, met Dathan ende Abyron, ende Num. xvi /
sal niet onghestraft blijuen. i. Cor. x.

Willen wij dan int ghebruyck des Nachtmaels des Heeren aent
lichaem ende bloet Christi niet schuldich sijn, en de in het oordeel
Gods niet vallen, maer werdelijck eten dat broot ende drincken //
den cop des Heeren, onderscheydende sijn lichaem: So moeten wij Fol. 88b
ons nerstelijck nae de leeringhe Pauli proeuen, leedtschap onser
sonden hebbende, den Euangelio Christi ghelooуende, ende met
naersticheyt een oprecht leuen voornemende. Och of God gaue, dat
dese voorseyde proeuinghe, so nerstelijck nv van alle menschen

ghehouden ware, als tot nv toe de Papistische proeuinghe, door de oorbiechte, ende eenen nuch teren mondt gheschiet is Men soude eerlanck groote beternisse des leuens, ende minderinghe der straffen Gods sien. God wille hier toe, ons alle sijn genade gonnen. Amen.

ℂ Wat het officie des Dienaers si in de oeffeninghe des Nachtmaels, ende van de twee gedaenten des broots ende wijns.

v. Cap.

ISt dat de dienaer hier, als in alle andere dinghen nyet dwalen wilt, so moet hi hem so nae alst moghelijck is, nae het exempel
Fol. 89a Christi des Heeren voegen. // dat doende, so sal hij ten eersten met den volcke in een plaetse, sonder afsluytsel der gordijnen, Chooren ende Tralijen wesen: Ouermidts dat Christus alsulcken onderscheyt der personen van sijnder ghemeynte wechgenomen heeft.

Een pl[aet]se des [Die]naers en[de] des vol[cks]

Het breken des broots / Ten anderen, nae dat hi der ghanscher gemeynte herten, met den woorde Gods, tot den ghelooue, hope, ende lief de onsteken heeft, sal hij het broot, in het ghesichte des ganschen volcx breken, gelijck Christus ende sijn Apostelen gedaen hebben. Waer door ons oock vut ghedruckt werdt, hoe wij al te samen wer dich sijn voor onse sonden gebroken ende verdoemt te sijne, maer dat christus voor ons in sijn lichaem totter doot toe gheleden heeft. Maer de papistische priesters hebben dit breken des broots, om dat de ghemeynte vut te deylen, ganschelijck achtergelaten, vut vreesen (so sij segghen) datter gheen brocskens des broots onder de voeten vallen souden, ende chri stus so met voeten ghetreden werde. In so grooter eerwerdicheyt (en god wilt) hebben sij christum: wiens wort, ordinancien ende verdiensten sij dagelijcks seer
Fol. 89b schandelijck met voeten treden. In haer // misse nochtans breken sij haer hostie (so sij die noemen) in drije stucken, nyet nae de
847. insettinghe Christi, maer des Paus Sergius, op dat sij haer misse daer door wat hoogher verheffen souden, ende wat met de insettinge Christi verghelijcken. Maer hier disputeren de papistische doctoren grootelijcks onder malcanderen, wat daer in haer misse ghebroken werdt, Broot, of de ghedaenten des broots, of het lichaem christi, ende wat die drij stucken sijn bediedende, de twee die sij al drooghe nutten, ende het derde datse inden kelck doen swemmen, ende so ten eynde mit den wijn vut drincken. Daer na

disputeren sij ooc, of Christus gheheel sij, in een yeghelijck ghebroken stuck des ouwelkens, ende segghen (son der ghetuyghen der scrifturen) iae: maer bewijsen dat met eender ghelijckenisse van veel stucken eens spieghels ghenomen. Daer mede, de substantie des lichaems Christi in een schijnsel des lichaems veranderende. Met alsulcke on nutte iae lasterende questien, slijten sij haren tijt, de rechte meyninghe des brekens vanden Broode in het Nachtmael CHRISTI, nyet achtende, // noch verstaende, ende verdonckerende. Fol. 90[a]

Het broot salmen in de handen gheuen.

Ten derden, sal de dienaer des woorts het ghebroken broot den volcke in de handen gheuen, op dat sij dat eten, nae het exempel Christi des heeren, dwelck oock de Apostelen ende oude vaders, na het ghetuyghen der historien, gheuolcht hebben. Want claerlijck daer mede vut ghedruct werdt, dat Christus hem seluen tot ons allen ghegheuen heeft: ende wilt dat wij sijne weldaden met den ghelooue sullen ontfanghen. Maer de Pausche priesters, hoe wel datse in haren Canon lesen, neemt, eet: So gheuen sij nochtans den volcke niet, ende willen dat broot alleen, den ghesalfden handen betrouwen, op datse daer door de niewe, maer haer profitelijcke leere der transubstanciatie, verstercken souden in de herten des volcx. Daerom doen sij oock te verstaen, datmen de ongheşalfde handen, die dat heylich broodt ghenaken, villen, ende pellen moet, Maer waerom pellen sij oock dan nyet so well de lyppen, tonghe, ende kele? Wat recht of heylicheyt hebben dese meer dan de handen?

Fol. 90[b]

Den Cop des Heeren salmen den volcke vut deylen Mat / xxvi i / Cor / xi /

Ten laetsten, sal de dienaer een yegelijck den cop des heeren gheuen te drinc ken, ghelijck hij te voren dat ghebroken broot vutghedeylt heeft. Ende dat nae het exempel ende beuel CHRISTI ende sijnder Apostelen. Drinct (spreect CHRISTVS) daer vut alle. Ende Paulus schriuende tot gheheel de ge meynte der Corinthen, ouerleuerende dat hij vanden heere ontfanghen hadde, leert aldus. De mensche sal hem seluen proe uen, ende so vanden broode eeten, ende vanden kelck drincken. Wederom, so dicmael als ghi dit broot eet ende van desen kelck drinckt, suldi de doot des Heeren vercondighen, Item so wie van desen broode eet, ende onwerdelijck drinct den Cop des Heeren, sal des lichaems ende bloets christi schuldich wesen. Ende ten laetsten, die onwerdelijck eten en drincken sal. In alle dese voorgaende woorden Pauli, werdt den Cop met den broode altijt tsamen gheuoecht. Ende is so menich C. iaer in de Christelijcke kercke onderhouden gheweest. ghelijck het vut de historien ende scriften der va deren claer blijckelijck is. Thomas Aquinas die in het iaer ons Heeren. 1264 // leefde, bekendt datmen te sijnder tijt in sommighe kercken beghoste den Cop des Fol. 91[a] *Par. 3. q.*

80. artic. heeren den volcke te benemen. Dit is seker, dat de insettinghe
12. Christi, vande twee ghestelten des broots ende wijns sij alder eerst
1415 in het *concilio* van Constans verboden. dwelcke de papistische Bisscopen ende doctoren, sonder eenige scaemte, nv stellen willen, bouen de Christelijcke ghewoonte der ouder kerc ken, ende Christum: meer achtende een nieu ghebodt des Paus, dan Christi, op dat sij in dese werelt met haer Misse meer goets ende eere vercrijghen souden. Ende op datse souden schijnen hier in nyet te sondighen, datse den volcke den kelck weygeren, onderstaen sij haer met veel redenen te beschermen, die wij nv hier ouerloopen willen.

Waerom den kelc den volc nyet vut ghedeylt werdt in de Roomsche kerke.

Ten eersten seggen sij dat in het vutdey len des kelcx totten volcke, groote perij kelen gelegen sijn, als storten des bloets christi op der aerden. Maer tselue mach in veel dwase mispristers gheschieden. Waerom bereydt men niet lieuer bequaem coppen? Christus, die Apostelen, en de oude vaders, hebben si dit perijckel niet
Fol. 91b aen gesien? Maer tot dien tijden was de leere // der Transubstantiacie noch vanden Paus niet ghebaert: Waer vut dit perij kel ende de nauolgende gesproten sijn. Soude men (segghen sij) den volcke
Dit leesmen by *Gab. biel. Lec. 84.* den Cop vutdeylen, als men het broot, so moestmen ooc den wijn met den broode bewaren. Maer den wijn soude in asijn moghen veranderen, ende so mocht den crancken oorsake gegeuen werden, afgo derije te doen. Want de wijn in asijn verkeert sijnde (so sij
3. leeren) is niet meer het bloet christi. Maer aldus mogen ooc de musen ende wormen tbroot op eten. Voor der (seggen sij) de wijn mochte inden win ter veruriesen, ende inden somer, moch ten daer
4. vut vliegen ghegenereert werden. Het waer oock periculoes, den
5. wijn in menigherley plaetsen tot de crancken te draghen: Men
6. soude oock nyet wel een bequaem vat vinden, om daerin den wijn te consacreren. Het waer oock eenen grooten cost voor den volcke, in de landen daermen nyet well wijn heeft. Dit sijn de sonderlijcste perijculen, die ick in haer boecken vinde, waerom sij den volcke, den cop des heeren ontrecken willen. De welcke al, ydel ende vut
Fol. 92a de valsche leeringe der transubstanciatie // meest ghesproten sijn. Conde Christus ende sijn Apostelen, op dese perijkelen oock geen acht hebben? Aengaende het bewaren des broots ende wijns, ende het dragen der seluer tot de crancken, daeraf sullen wij achter na wat breyder handelen.

Daer sijn andere pausche leerares die desen kerck roof des kelcx listiger willen beschermen, segghende dat Christus alleen den apos-
7. telen dat is den priesteren, broot ende wijn vutghedeylt heeft. Hoe comt dan dat sij den volcke, ia oock den vrouwen, het broot doruen vutdeylen? Waerom weygeren sij ooc haer priesteren den cop,

als sij buyten de misse met den volcke comuniceren? Maer Christus heeft by de twelue Apostelen de gansce gemeynte verstaen, ghelijc het vut den brief Pauli totten Corin. claer is. Ende dat christus i / Cor / xi /
alleen sijn apostelen gheno men heeft, is geweest om dat sij seker ge tuygen sijnder woorden ende wercken, gheheel der werelt ouer, sijn moesten.

Sommighe soecken hier noch ander vutulucht, segghende, dat 8.
onder de ghedaente des Broots, oock het bloet christi begrepen sij, so dat het volcktbroot nuttende, ooc tbloet christi inneme, ende //
daerom van gheenen noode heeft den Cop des heeren te drincken: Fol. 92ᵇ
dwelck ooc vut de leere der Transubstantiacie is spruytende. Aldus oock soude Christus den cop te vergheefs inghestelt hebben. Ende de priesters souden met den broo de in haer missen, moghen te vreden sijn nae datse nyet meer inden kelck dan in het broot hebben. Ende wij hebben hier bouen ghehoort, dat de papistische leeraers, selue schrijuen, als dat het broot alleen verkeert werde in het lichaem Christi, ende de wijn in het bloet. Het is wel waer, dat in het recht ghebruyck des Nachtmaels, door broot ende wijn, een dinck, namelijck de doot Christi, be duyt sij: Maer nyet te vergeefs. Want de cracht sijns doets door de eygenscappen des broots ende wijns, volcomelijc ker vutgedruct werdt, dan door een alleen. Ghelijck de wijn verblijdt laeft ende suyuert: also verblijt, laeft ende suyuert de cracht des doots Christi alle ghelouighen.
Datse nv voorder segghen, datter veel gheenen wijn in nemen con- 9
nen, van weghen der natueren of siecten, dient tot gheenen pro-
pooste. De cranck heyt van sommighe menschen, can // het gene- Fol. 93ᵃ
rael ghebodt Gods nyet breken.

Ende als dese Papistische leeraers met alle de voorseyde redenen
haer niet connen beschermen, so segghen si, datse den volcke oock 10
somtijts den kelck ghe uen: iae maer dat doense om den mont te spoelen, nyet om volcomelijck het Nachtmael Christi des Heeren vut te richten. Maer waer toe dient datse so veel deckselen haerder boosheyt soecken? Daer is een redene alleen, waerom si de ghe-
meynte Christi vanden cop des Heeren, so hartneckelijck willen 11
be roouen, namelijck om haer versiert pric sterdom ende de Misse
groot te maken. Want aldus scrijft *Gerson*, een doctoor van Parijs, 1418
Waert datmen (seyt hi) het Sacrament onder beyde de ghedaenten vutdeylde, so soude in het nutten des lichaems Christi, de weerdicheyt der leecken so groot wesen, als der Priesteren. Maer een ghetrou dienaer Christi, en sal nae sulcke ydele glorie nyet staen: maer Christo den Heere altijt ghehoorsaem sijnde, de gansche Ghemeynte, broot ende wijn vutdeylen, in de ghedachtenisse sijns doots.
Wij sijn dienst // knechten, dien wij dienen. Nv laet ons kiesen, Fol. 93ᵇ

Rom. vi of wij Christo dienende, sijn knechten sijn willen, of dienende den menschen, bisscopen ende Pausen, haer knechten willen wesen. Matt / vi / Men can gheen twee HEEREN te passe dienen.

¶ Wat het officie des volcx sij in de oeffeninge des nachtmaels.

vi. Cap.

GHelijck wij hier bouen bewesen hebben, in wat manieren hem het volck tot den Nachtmael des Heeren bereyden moet, op dat het des lichaems ende bloets Christi niet schuldich werde: so moeten wij nv desghelijcx vutlegghen, hoe hem een yeghelijck inde oeffeninghe des Nachtmaels, Christelijck draghen sal. Een God vreesende mensche sal hem dan schicken, tot alle Heylicheyt ende manierlijckheyt. Hi sal verre van alle supersticie, oueruloedicheyt ende pomperije der cleederen wesen, op dat hi daer door, de arme Fol. 94[a] nyet verachte, ouer-//leggende dat CHRISTVS voor ons allen arm ij, Co. viij. ende naeckt gheweest is, op dat hi ons rijck maken ende decken Van het soude. Het knielen, ouermidts dat het supersticieus is, ende ver-knielen. sterckt de crancke, in de grouwelijcke afgoderije des Mis Gods, moet achter ghelaten wesen, ghemerckt dat wij nae de leeringhe i. Thess. v: Pauli, ons van alle ghedaente des quaets wachten moeten, ende lieuer hier volghen, so verre alst moghelijck is, tsitten nae het exempel der Apostelen ende der eerster kercken, ouermidts daer in groote ende troostelijcke leeringhen gheleghen sijn, ghelijck te vooren verhaelt is gheweest.

Daer nae sal een yeghelijck nerstelijck acht hebben, op alle de woorden ende wercken des Dienaers, op dat hi te beter in sijn herte, alle de verborghentheden des Nachtmaels prente. Het broot ende wijn, dwelck vanden Dienaer vutghedeylt werdt, sal hi in sijn handen (ist moghelijck) ontfanghen, ende daer nae nutten: Het broot etende, ende den wijn drinckende. Hier salmen hem wachten Fol. 94[b] van de ghemeyn supersticie, datmen het broot // inswelcht sonder Datbroot knouwen. Want Chri stus seyt nyet. Swelght in, maer eedt, dwelck salmen eens deels met den tanden gheschiet. Waer in oock een groote niet in-leeringhe verborghen is. Te weten, dat wij werdich sijn om onse swelghen sonden also eewelijck ghebrijselt te sijn, ghelijck het broot met onsen tanden ghebroken werdt, ten waere, dat Christus voor onse sonden gheslaghen ende ghebroken hadde gheweest. Dese onvutsprekelijcke weldaet Christi, sullen wij met danckbaerheyt, opheffende het herte nae den Hemel, ouerdencken, als wij dat broot

ende wijn des nachtmaels nutten: waer door groote vruecht ende blijschap in onse herten, door den heylighen Gheest, comen sal.

Ende ist datter eenige lesse der scrif tueren, openbaerlijck gelesen sal werden, de wijle het Nachtmael werdt vut ghedeylt, so sal de gheloouighe nerstich toehooren: op dat hi nae den inwendighen ende vutwendighen mensche alleen met Hemelsche saken besich si, met der herten opghetrocken sijnde inden He mel. God wil ons de ghenade aldus te doen door CHRISTVM Jesum // gonnen, Amen. Fol. 95[a]

ℂ Wat het officie der gan- scher Gemeynten sij nae de oeffeninghe des Nachtmaels, ende watmen met het ouerblijfsel des broots ende des wijns doen sal.

vij. Cap.

DE ghansche Ghemeynte sal den Heere voor alle sij ne weldaden vuter herten dancken, ende daer nae bidden teghen alle listen des duuels, op dat nyemant van hem bedroghen sijnde, van Christo den Heere door ondanckbaerheyt afualle. Een yeghelijck sal oock nae sijn vermoghen mildelijck den armen by staen, ende in een onnoselheyt des leuens wandelende, verclaren hem een kindt gods te sijne: schouwende nyet alleen alle sonden, voor de welcke Rom. iiij. Christus ghestoruen is, maer oock alle oorsaken der son den, ende in sonderheyt de ghemeynschap der boosen: ende dat nyet voor eenen dach, weke, oft maent, of twee lanck, maer gheheel sijn leuen. Aldus // dan sullen haer de kinderen GODS nae den Nachtmael des Heeren draghen. Fol. 95[b] Het is wel een slechte supersticie, datmen dan nyet derf spouwen op de aerde: Maer het is een onlijdelijcke afgoderije, alsmen daer nae in veel Kercken ende Cluysen loopt aflaet soecken, al of het bloet Christi ons nyet van alle sonden reynighen conde. Ende dit is een seker teeken der grooter ontwetenschap ende ondancbaerheyt, alsmen nae het Nachtmael des Heeren achter straten ende velden ringelt, den tijt met ydel clappinghe ende pronckerije doorbrengende. Men behoorde den ar men, krancken ende bedructen te besoec ken, Gods woordt hooren, lesen, ende daer af spreken, ter versterckinge des geloofs, ende vertroostinge der conscientien. So wie nerstelijck sonder haet of nijt, met een oprechte ooghe ouerleggen wilt, al dat wij van de rechte forme des nachtmaels ghescreuen hebben, die sal lichtelijck verstaen, hoe

valschelijck dat si ons beliegen, die ons sacrament schen ders heeten. Maer tis beter vanden men schen dan van god veroordelt te wesen.
Fol. 96[a] Ic bidde god, dat hi haer dese logenen // wille vergeuen, ende tot den rechten ver stande brengen, so verre als si door slech te onwetenschap dwalen. Ende van al le christelijcke lesers begeer ic, dat si dat selue vuter herten doen willen. Ende in sonderheyt bidden voor coningen, princen ende vorsten, dat si mogen den geest Ezechie, Josaphat ende Josie hebben, om alle afgodische missen, outaren, beel den, ende grauen te vernielen: ende so oprechten alle heylige ende christelijcke oeffeningen, na de wet des Heeren. Also sal de gramschap gods, die nv tegen de gansche werelt ontsteken is, geblust worden, ende oock nyet anders, gelijckmen ten laetsten beuinden sal.

Van het ouerblijfsel des broots ende wijns. Maer laet ons nv verclaren, watmen met den ouerschot des broots ende wijns doen sal, ouermidts dat hier af meniger ley sententien sijn. Hier moetmen dan voor alle dingen verstaen, dat de vutwendige elementen der sacramenten, die niet haer natuere, maer het gebruyck alleen veranderen, een deel des sacraments sijn so lange alsmense na dinsettinge Christi gebruyct. Want na dat de sacramentsche oeffeninghen gheeyndt sijn, so en sijnse nyet meer
Fol. 96[b] stucken der Sacramenten, // danse te voren waren. Also is het
Luc. iij. water der Jordane alleen so langhe het element des doopsels gheweest, als Joannes doopte. Het selue moeten wij oordeelen van het
Act. viij. water daer in de Eunuchus, van Philippo ghedoopt was. Men vindt oock exempelen in menschelijcke handelinghen, die dese verclaren. Eenen seghel is nyet langher van werden, dan de meyninghe des briefs haer verstrect. Waer sonder de seghel nyet beter is, dan puer was. Also eenen legpenninck als de rekeninghe ghedaen is, wat is hi meer dan eenen anderen penninck? Also gaet met den elementen des broots ende wijns in het Nachtmael. So langhe alse in de Christelijcke Ghemeynte vutghedeylt, ghenomen ende ghenut werden, so sijnse om haer ghebruyck, heylighe dinghen. Maer so wanneer dit nutten ophoudt, so sijnse nyet anders dan si te vooren waren, ghemeyn broot ende wijn. Waer vut nv claer is, wat grooter supersticie ende afgoderije dat het si, het ouerblijfsel des broots oft wijns, tot eenighe vereeringhe te bewa ren. Dwelck inde Room-
Fol. 97[a] sche Kercke gheschiet, sonder het ghebodt Christi, // teghen het ghebruyck der sacramenten, ende tot eenen val des volcx van God tot de afgoderije. Wantmen daer het broot, voor den Heere Christo aenbidt. Ende om desen versierden ende valschen afgod te aenbidden, so maectmen huyskens, ciborien: Men heft hem op, ende men draecht het omme. Men maect hem costelijke capellen, men stelt broeder scappen in, ende heydensche processien en de ommegan-

ghen, sonderlijck daermen denct een mirakel ghedaen te sijne. Als te Brusel, Loeuen, Ghendt, ende in andere plaetsen meer geschiet, god betert. Maer de Pausche Priesters bewijsen selue metter daet wel claerlijck, dat niet van desen broode ende afgod si. Want inde Paeschdaghen, alser een groot deel besworen ouwelkens, ouerschieten, si ver branden die heymelijck, of grauense in de aerde, dwelck si niet doen souden, ge loofden si dat het warachtich lichaem Christi ware. Ten si datse willen Christum oock als eenen ketter der Roomscher kercken verbranden, ende leuendich begrauen. Maer laet varen die blinde afgoden dienaers, ende wachten ons van alle afgoderije, nae de verma-//ninghe Joannis, Schout de afgoden. Die Fol. 97[b]
dan Christum te rechte dienen wilt, die sal hem met den gelooue i. Joan. v.
inden hemel soecken, ende daer aenroepen, ende gheen sins op dese aerde aenbidden: Waermen hem oock soude willen wijsen, of opden outaer, of int huysken, of op de strate .&c Want het broot des nachtmaels, is tot gheen dingen meer geordineert, dan om dat het inde gemeynte Christi, tot de gedachtenisse sijns doots, soude wesen ge broken, gegeuen, genomen, ende ghenut, met dancsegginghe, dwelck allen Christenen genoech wesen sal, na datse geen breeder gebot inde Scriftuere ontfangen hebben: ende dit bewaren ende omdragen des broots, si vanden menschen ingestelt gelijckt bouen bewesen is gheweest.

¶ In hoe menigerhande wij se de oprechte forme des nachtmaels in de roomsche kercke ghesconden si.

viij. Cap.

SO wie vut eenen acker eenige vruchten ontfan gen wilt, die moet daer in, niet alleen goet saet sayen, maer oock alle // quade Fol. 98[a]
cruyden daer vut royen: also achten wij nootsakelijc om te behouden de god salige leere vanden nachtmael des heeren, na dat wij sijn recht gebruyck ende forme vutgeleyt hebben, ooc vut te roy en (na ons vermogen) al dat daer tegen inde Roomsche Kercke onderhouden werdt: Hoe wel dat die blinde werelt dit niet lijden wilt, maer lieuer in het slijck der supersticien ende afgoderijen wentelt als de suegen, danse de soeticheyt der Scriftueren souden willen smaken: ende roept terstont vut, vier, swert, ende ketterije, alsmen de afgoderije met eenen woorde wilt aenroeren. Maer ouermidts dat wij Gods ende niet der menschen dienaers sijn, so sullen wij ooc sijn eere (nac ons vermoghen) beschermen, hoe seer oock ons de werelt versmaet, bespot ende veroordelt. Het nachtmael des

Heeren dan, werdt in de Roomsche Kercke in dese nauolgende stucken gheschonden, in de misse, int afgodisch omdragen ende opheffen des broots, int dragen des broots totten siecken, ende int vutdeylen des nachtmaels op de paesdagen, ende dier gelijcke. Waeraf wij ordenlijck so cort alst mogelijck is handelen sullen, //
Fol. 98b ende ten eersten van de Misse: van de welcke wij wat oueruloedelijcker spreken moeten, om dat haer boosheyt, met veel schoon doecxkens der supersticien bedect is, so dat haren grouwel, seer qua lijck bekent mach wesen. Waer by het oock coemt, datse van vele beschermt werdt. Ooc van de ghene, die in de ken nisse Christi eenichsins geprofiteert heb ben: Ende ghemeynlijc is den afgod de misse, het laetste dat wij connen begrijpen. De welcke nochtans het hooft is alder Roomscher afgoderijen. Also wij door de genade des Heeren bewijsen sullen, op datmen niet segge, dat wij moetwillichlijck verwerpen, dat nochtans goet is.

ℂ Dat de misse gheen sacrificie der versoeninghe voor de sonden si.

ix. Cap.

690 VAnden naem der Missen (die omtrent de tijden Gregorij, voortghecomen is) achten wij niet: Ouermidts dat de papisten selue
Fol. 99a niet weten, van waer dat desen naem inghecomen // sij. Daerom willen wij het wesen der Missen aensien: dwelck wij als een onlijdelijcke lasteringhe teghen de werdicheyt des priesterdoms Christi, vu ter herten ganschelijck verwerpen: ende dat om vele sware oorsaken, die wij verclaren willen. ende ten eersten, om dat in de Roomsche Kercke sterckelijck gheleert werdt (ghelijck alle haer boecken oock getuyghen) dat de misse si een sacrificie der versoeninghe voor de son den der leuenden ende dooden. Den welcken de gehuerde mispapen in haren *Memento* dat willen toeschicken. De welcke afgrijselijcke leere van de pausche leeraers, noch huyden sdaechs hart neckelijck beschermt werdt. Wantse haer iaerlijcx, noch groot goet weert is: Ende daer vut sijn ontallijcke veel cloo steren, canonisien, capellen ende benefici en vutgesproten. Ja dese leere is als eenen gront des ganschen Pausdoms. Maer op dat een yeghelijck, hoe slecht dat hi ooock sij, versta den gront deser leeringhe van de misse, sal ic nv verclaren wat een sacrificie si, ende hoe menigerley dat het si, ende daer na redenen vut der scrifturen
Fol. 99b voort brenghen, waerom // dat de misse, voor gheen sacrificie der versoeninghe (datmen int latijne seyt *Sacrificium Propiciatorium*) gehouden mach wesen.

Wat een sacrificie sij /

De sacrificien des wets /

Sacrificie is inde Scrifture genaemt, een goet werck, dat wij God tot sijnder eere geuen. Dwelck in de wet tweeder ley is geweest. Dat een, waer door Go de genoech gedaen werdt voor de schult ende straffe der sonden, dwelck genaemt werdt *Propiciatorium* ende *expiatorium*, dat is, versoenende, vutlesschende ende reyni gende: niet dat het inde waerheyt de son den voor God vut dede, maer alleen by den menschen, ende dat het was een beel de van de warachtige ende eenige offerhande Christi, door de welcke alleen de ongerechticheyt moeste vutgedaen wer den. Want als Paulus seyt, Het bloet der stieren ende bocken, mochte de sonde niet wechnemen: ende wederom, De sacrificien ende offerhanden, connen de ghene diese oeffenen, nae de conscientie niet volmaect maken. De ander manie re der offerhanden was een offerhande der dancsegginge, de welcke gheoeffent werdt tot eender getuygenisse des gods dienst, of om wat te begeeren, of voor een // dancsegginge, om te bewijsen des herten dancbaerheyt voor de ontfangen weldaden gods. Daer sijn ooc inde gemeynte Christi tweederley sacrificien, dat een is een versoenoffer, de menschen met god versoenende: namelijck die eenige offer hande Christi, door de welcke hi op den cruyce de sonde des werelts wechgenomen heeft. De ander is een offerhande der dancksegghinghe, de welcke allen Christenen toebehoort, die Gode gheestelijcke offerhanden offeren, nyet tot de versoeninghe haerder sonden: de welcke versoeninghe sij alleen in Christo soecken, maer tot verclaringhe des ghehoorsaemheyts ende dancbaerheyts tot God. De welcke danckofferhanden ons in de scrifture voorgehouden werden, namelijck dese: de vercondinge des godlijcken woorts, ende des Euangelijs, de doodinge ons vleeschs, ende een offer hande onser lichamen, de almoessen, dancsegginge, ende lof gods voor de ontfanghen weldaden. Dese sacrificien alleen sullen alle Christenen, Coninclijke prie steren, Gode altijts met een vierich herte (een yegelijck na sijnen roep) offeren. Want wij geen versoenende offerhande meer en // hebben: die Christus met sijne eenighe ende volmaecte offerhande ganschelijck wech ghenomen heeft.

Heb / x /
Heb / ix /
Fol. 100[a]
De sacrifi cien der gemeynte Christi.
Heb. vii. ix. x.
Jo xvi. xjj
Phil iiij
Heb. xiij.
1. Pet. iij.
Fol. 100[b]

Waerom de misse gheen ver soenende sacrificie sij

Sij sondighen dan grootelijcx inde Roomsche kercke, die daer leeren, dat de Misse sij een versoenende offerhande voor leuende ende doode: ende sijn aldus lasterers tegen Christum den Heere
1. in veelderhande manieren. Ende ten eersten door dese leeringhe werdt de werdicheyt des priesterdoms Christi gheschonden. Want Paulus betuycht, dat het Priesterschap Christi sij eenich, eewich ende volmaeckt: Dwelck door gheen successien tot den anderen coemt. Het werdt een eenich priesterschap ghe naemt, om dattet van eenen Christo, eenmael alleen moeste gheschieden, ende oock gheschiet

Van het priester-

dom Christi. is. Waer door de sonden des werelts wech ghenomen sijn. Het Heb. vij.
werdt eewich ghenaemt: Om dat het gheen eewe, ghehadt heeft
Heb. x. of hebben sal, eenich versoen offerhande, tot de afwasschinge der
sonden, dan de eenighe of ferhande CHRI STI aen het hout des
Heb. vij. Cruycen. Het werdt volcomen ghenaemt, om dat alle sonden, ende
Fol. 101[a] haer schult ende straffe, // volcomelijck daer door sij wechghenomen, ende daerom gheen successie heeft, tot een ander priester,
die door eenige sa crificie, een deel der sonden, soude moeten
Heb. vij. wechnemen. Want aldus soude het sacrificie Christi onuolcomen
wesen, soude door een ander sacrificie, deminste sonde des werelts
connen wechghenomen sijn. Dit (nyet te min) werdt inde roomsche
Kercke gheleert vande misse, datse een *Sacrificium propitiatorium*,
dat is, versoenoffer sij voor leuende ende doode. Ende so werdt de
offerhande christi des Heeren (die hem tot de doot, voor onse sonden geoffert heeft) iammer lijck gesceurt, onder de voeten getreden
ende te nyet ghebrocht: daerom sullen alle Christenen dese grou-
2. welijcke leere vander misse schouwen. Voorder de scrifture leert
ons, dat men vergiffenisse der sonden alleen predicken sal, ouer al
Luc. xxiiij tot den eynde des werelts, inden name Christi: so dat hij vergiffe-
Actu. x / nisse der sonden, volcomelijck hebbe, die in Chri stum betrout, na
de conditie des nieuwen test aments. Jerem. xxxi. Hebr. x. Maer
Heb / x / waer vergiffenisse der sonden is, daer is gheen offerhande meer
Fol. 101[b] voor de sonden. // Waerom wij nv belijden moeten, dat nv in die
gansche werelt gheen versoenende sacrificie sij: ten sij dat wij
seggen willen, teghen de scriftuere, dat de vergiffenisse der sonden
door Christum nyet gesciet en sij. So wie dan vander misse, een
versoenende sacrificie maken wilt (ghelijc sij alle nootsakelijck belijden moeten, die eenich ghelt voor de misse ontfangen of vutgheuen) die seyt, dat door Christum gheen vergiffenisse der sonden
te vercri ghen en is, ende dat alle de Apostelen ende heylighen,
menich hondert iaeren daer na, verdoemt sijnde, die gheen vergiffenisse der sonden hebben connen crighen, want de misse noch
niet en was. Voorder leert ons Paulus, dat sonder bloet stortinghe
gheen vergiffenisse der sonden gheschiet. Hier moeten dan de
papistische leerears, een van tween belijden, of dat Christus inde
misse, wederom ge cruyst ende ghedoot werdt, of dat daer door,
gheen verghiffenisse der sonden ge schiet. Ende ist dat hi daer
Heb. ix. niet gedoodt werdt (als hi in der waerheyt daer nyet ghedoodt en
Rom. vi. werdt, want hi eens geoffert ende ghestoruen is: de doodt sal hem
Fol. 102[a] niet meer ouerweldigen, so en is in de // misse gheen verghiffenisse der sonden, ende so en salse gheen versoenende sacrifi cie
wesen, teghen de leere der roomscher kercke. Maer willen si daer
by blyuen datse een versoenende sacrificie sij, so werdt Christus

daerin, daghelijcx van den mispriesteren gheeruyst ende ghedoodt. Hier vut machmen de grouwelijcheyt der missen sien. Hier soecken sij een vut vlucht, dat het Sacrificie der misse, sij een onbloedich soenoffer. Maer na de leeringhe Pauli, can daer gheen soenoffer wesen, dan dat bloedich sij. Gelijck als het sacrificie Christi aen het cruyce geweest is, Wiens gedachte nisse hi in het nachtmael ingestelt heeft. Heb. ix.

Daer en bouen, het versoenoffer chri sti heeft sommighe condi- 4.
tien ende eyghentscappen, de welcke ouermids dat sij met de misse niet ouer een comen, so machse oock gheen versoenofferhande wesen. Ten eersten in de versoenofferhande, moet den offer ende die daer offert, een wesen. Also heeft Christus, na de leeringhe Pauli, op den outaer des cruycen, hem seluen gheoffert, ende was die offerhande selue. Maer in de misse werdt Christus, voor de offerhande // ende de priester, voor die de offerande doet, gehouden: So en can de misse dan, gheen versoenofferhande wesen. Wat de conditien eender ver soenofferhande sijn He. vij, x / Fol. 102[b]

Wederom so moeste de priester inden versoenoffer onschuldich sijn, den welcken nyet van node sij, als den priesteren Aarons, daghelijcks, alder eerst voor sijn eyghen sonden, ende daer na voor de sonden des volcx te offeren, maer moeste vanden sondaren, verschey den wesen. Sulcx een priester is alleen CHRISTVS, ende nyet de mispriesters, gelijck de gansche werelt wel bekent. Heb / vij /

Ten derden, het versoenoffer en moeste maer eenmael gheschien, om sijn der volmaectheyt wille. Daerom ghelijck dat Paulus, vut de daghelijcsche verhalinge der Joodsche sacrificien bewesen heeft, datse tot de verghiffenisse der sonden, nyet machtich waren: So moeten wij oock vut de menichte der missen, die daghelijcx vernieut werden, leeren datse nyet tot de verghiffenisse der sonden vermogen, ende daerom gheen versoenoffer sijn. Maer Christus door sijn eenighe offerhande, heeftse inder eewicheyt volcomen ghemaect, die daer // heylich ghemaect werden. Ende hoe wel dat het vut die scrifture claer is, datter maer een warachtich ende volmaect versoenoffer voor de sonden en sij, name lijck de offerhande Christi Jesu, So onsinnich ende betoouert sijn nochtans de pausche priesters met haer misse, datse die crachtigher doruen maken, dan de offerande Christi: Want sij strecken de cracht der missen ooc tot de dooden, ende tot alle leuendighen, hoe ongoddelijc datse oock sijn, so verre als sij eerlijck voor de misse betalen. Waer vut de men schen, groote vrijheyt tot sonden, ende verachtinghe des oordeels gods daghelijcks nemen. Denckende de misse, een ghereede medecine der sielen te wesen voor leuende en doode. Maer de cracht des doots Christi, strect haer alleen, tot de warachtige geloouigen, die haer proeuen, nae het vutgheuen der Scrifture. Heb / vii / He / vii/x/ Heb / x / Fol. 103[a] 5. Heb. vjj /

6. Voorder door dese papistische ende ongoddelijcke leeringhe hebben de priesters, haer voor salichmakers der menschen vutghegeuen, ende oock dat meer is, bouen Christum ghestelt. Want die daer offert is grooter dan het offer, maer inde misse stellen sij Christum
Fol. 103[b] de offer-//hande, te weten dien de priester God den vader offeren moet voor de sonde des volcx: van welcken grouwelen, alle christenen haer nerstich wachten sullen.

Met wat redenen de misse beschermt werdt een versoenofferhande te wesen.

De Papistische leeraers soecken wel alle middelen om desen valschen prijs der misse te beuestighen. Maer ouermidts, dat al slecht ende licht is dat se voortbringhen, (sonderlijck alsmen oprechtelijck de conditie des priesterschaps christi, te vooren verhaelt, wel grondelijck verstaet) so willen wij oock in haer teghenwerpingen nyet
langhe blyuen. Ende ten eersten datse vande rey ne offerhande, Mala. i
vut den propheet Malachia voort bringen, en is vande misse niet gesproken, maer vande geestelijcke sacri ficien ende godsdiensten der christenen, die aen gheen tijt, plaetse, oft persoon ge bonden sijn. Dwelck verstant oock Ire neus, ende *Hieronymus* op dese plaetse gehadt hebben. Also moeten wij oock verstaen dat de pro-
Dani. xii / pheet Daniel van dat eewich sacrificie is sprekende. Ende dat se
Gen. xiij / van Melchisedech voorbringhen, die broot ende wijn voortbrochte tot Abraham, en dient tot de misse niet: gelijck sij sel ue met de
Fol. 104[a] daet bewijsen: Want Melchi-//sedech gaf broot ende wijn tot Abraham ende den sijnen om haer die van den krijch vermoyt waren te lauen: maer de priesters in haer missen, houdent al voor haer, ende geuen den volcke niet. Het is wel waer dat de vaders het nachtmael een offerhande, of sacrificie ghenaemt hebben. Maer niet op dese papistische ende afgodische meyninge: maer (gelijck als sij haer seluen in vele plaetsen wel vutgeleyt hebben) om dat het was een ghedachtenisse des oppersten sacrificie christi, ende een danc segginge daer voor. Daer bouen so hebben de vaders dicmael by den name der offerhande verstaen, de almoesen die in de ghemeynte gebrocht waren ter onderhoudinghe der aermen: ghelijck men vut de scriften der vaderen, ende ooc vut den grooten Canon der missen (als hij oprech telijck verstaen is) claerlijck merken mach. Dese leeringe, sullen wij dan voor warachtich houden, dat de misse gheen ver soenofferhande sij, wat dat ooc de papisti sche leeraers, tegen de eerlicheyt des prie sterdoms christi, schandelijc vutstooten.

ℂ Of de misse een offerhande der dancksegghinge sij. x. Cap. //

Fol. 104[b] DE pausche leeraers, ouerwonnen sijnde met de voorgaende

redenen, willen van de misse een danckoffer maken: soec kende also den naem der sacrificen te behoeden, om het simpel volck daermede te bedrieghen. Maer ist dat wij rijpelijck, de misse met Gods woort ouerlegghen, sullen beuin den, datse ooc gheen dancoffer genaemt mach wesen. Want sij is het nachtmael des heeren nyet, maer alleen een versieringhe der menschen, ende daerom en isse oock gheen Sacrament. Want hoe wel datse schijnt een ghelijckenisse te hebben met den nachtmael des heeren, daer om isse inder waerheyt niet, ghelijck dat oock een simme, gheen mensche is, hoe wel datse den menschen in sommighe dinghen ghelijck is. Door de ghelijckenissen der valscher dinghen, met de warachtighe, gheschiet daghelijcks in de werelt groot bedroch, in wereltlijcke saken, maer veel meer in gheestelijcke. Daerom moetmen wijs wesen om recht onderscheyt na gods woort, in alsulcke dinghen te maken. // De misse is gheen dancoffer

Ende dat de misse gheen Sacrament sij, is vut desen sekeren regel (die oock de Pausche leeraers bekennen waer te wesen) seer claer, latet woort den Elementen toegedaen werden (segghen sij) ende het sal wesen een Sacrament. Vut welcken regel wij leeren, datter twee din ghen nootsakelijck sijn om een Sacrament te maken, namelijck dwoort ende de Elementen: Maer in de misse en is, noch woordt, noch het Element des Nachtmaels Christi, so en isse dan geen Sacra ment, ende can so gheen danckoffer wesen, ghemerct dat daer door, die instellinghe Christi geschonden werdt. Fol. 105a Hoe dat de Misse gheen sacrament sij.

Hier roepen sij vut, dat sij in haer misse het woort ende de Elementen hebben. Want (segghen sij) men leest in de misse de Epistel ende het Euangelie. Ouer het broot ende wijn, werden de woorden der consecracien ghesproken, *Hoc est enim corpus meum. Hic est sanguis. &c.* De elementen hebben wij oock (seggen sij) namelijck broot ende wijn. Daerom is de misse een recht Nachtmael Christi ende een dancoffer. Maer sij aldus sprekende, gheuen wel te kennen, dat sij niet // verstaen, wat het woort ende elementen inde Sacramenten sijn: dwelk wij hier tot meerder verclaringe vander saken, verclaren willen. Fol. 105b

Dwoort int Nachtmael, en is nyet een heymelijcke ende der ghemeynte on bekende vutsprekinge der seker woorden maer een claer ghetuychenisse des godlijcken willens: Een openbare verhalinge ende vutlegginghe der godlijcker belooftenissen: Item een vercondinghe der vergiffenisse der sonden om christus wille, die voor onse sonden gestoruen is. De welcke vercondinge in de woorden des Nachtmaels, int corte van Christo begrepen is. Aldus heeft Paulus dit ge bodt der ghemeynte gegeuen: Ghi sult de doot des heeren vercondigen tot dat hi come. De welcke vercondinghe des doots Christi tot den volcke, in de misse met den woorde Gods Wat het woordt int nachtmael sij. De misse en heeft dwoort gods niet i/Cor/xi/

nyet gheschiet, maer alleen met cleederen, ende guygel sche maniere, die het volck ende de priesters selue nyet en verstaen. Ende daerom en heeft de Misse, dwoort des nacht maels nyet, ende en is gheen Sacrament.

Fol. 106[a] Dat nv inde Misse, stucken der // epistel ende der Euangelie ende oock andere heylighe woorden ghelesen werden, daerom en heeftse het woordt GODS nyet meer dan de touenaers doen: die GODS woort in haer touerien misbruyken, ende dicmael het beginsel der Euangelie JOHANNIS lesen. De Euangelie ende de epistel sijn goet, alse well ghebruyct sijn: Namelijck alsmen de meyninghe ende wille gods daerin aensiet, verstaet, den volcke ghetrouwelijck ver condicht, ende met den ghelooue ontfanct. Anders op letteren ende syllaben te staen, als of eenighe cracht daerin ware, is meer der toouerien, dan den Christelijcken ghelooue ghelijck. Ende in voortijden, de Euangelien ende de epistelen waren in de oeffeninge des nacht maels niet alleen, in een bekende sprake ghelesen of ghesonghen, maer oock den volcke naerstelijck vutgheleyt. Dwelck daer vut blijckelijck is, dat noch in veel plaetsen, sonderlijck het Sondaechs, een predicatie ghedaen werdt tot den volcke, naer dat het Euangelium van der Misse gelesen of ghesonghen is. Willen Fol. 106[b] dan de // priesters oprechtelijc het euangelie ende epistel, ende so dwoort in haer Missen hebben: so sullen si die openbaerlijck in een bekende sprake bescheydelijck den volcke lesen, ende Christum met een leuende stemme vercondighen, dat in hem alleen vergiffenisse der sonden sij. Anders sullen sij met haer singhen ende brummelingen, met haer vreemde contenancien ende cruycen, nyet met de dienaren Christi, maer met den Touenaers ghestelt wesen, die sij so nerstelijck in alle dinghen volghen.

Van de woorden der Conse cratie, Aenghaende nv de woorden der con secracie (so si die noemen) *Hoc est enim corpus meum. Hic est sanguis. &c.* spreken si seer onwetelijck, ende ongoddelijck, leerende, dat alsulcke een cracht in de woorden sij, datse (volcomelijck vutghe sproken sijnde) veranderen, de natuere der dinghen. Also stellen sij gheheel de cracht der Transubstantiacie des broots, in het vutspreken deser sekere vijf woorden, oft acht syllaben. *Hoc est enim corpus meum.* So datmen seyde, *Hoc est enim corpus me*: ende nyet toedede (*um*) segghende (*meum*) so leeren sij datter gheen Transubstantiacie ghe-// Fol. 107[a] schiet. Can dit anders dan toouerye we sen? Datmen de sake wel rijpelijck ouerleyde, men soude beuinden dat al de Mispriesters, toouenaers sijn: veel swaerlijcker, dan diemen daghelijcks om haer Leui. xx / swarte consten wille, met rech te, naer Gods woort doodende is. Deu. xviij Want dese gheestelijcke Toouenaers, werden voor haer Toouerye gheeert, onderhouden, ende van Princen beschermt: daer sij noch-

tans alle menschen, die haer helpen ende betrouwen, in de siele schadich sijn, treckende die van CHRISTO, tot haer toouenaersche insettingen. Men moet dan ver staen, dat de Elementen der Sacramen ten, nyet heylich werden door eynighe sekere woorden, oft toouenaersche ouerblasinge, maer alleen door haer recht ge bruyck, na GODS woordt. Also het water der Jordane was heylich, met welck Joannes doopte, nyet als hij (nae der toouenaersche wijse) seker woorden daer ouer ghebrummelt hadde: maer als hi het selue na den wille GODS, (het volck doopende) ghebruycte. Also oock een murmelinghe deser woorden ouer het Paesch-//lam, dit is den doorganck des heeren, maecte gheen Sacrament. Maer het sla ghen, bereyden ende eeten des lams, na het beuel Gods, met de vercondinghe der godlijcker weldaden. In de selue wijse, in het Nachtmael des heeren, het broot ende de wijn, werden heylige Elementen des Nachtmaels Christi ghehouden, nyet door een touenaersche ouerblasinghe der seker woorden, ouer de selue, maer alsmense in ghedachtenisse des doots Christi (die openlijck tot den volcke vercondicht werdt) is nuttende. De welcke vercondinghe des doots CHRISTI, ghemerckt, dat sij in dese Misse nyet onderhouden en is, so en canse oock gheen Nachtmael des heeren ende Sacrament wesen. Fol. 107[b]

De misse en heeft gheen ele menten des Nachtmaels.

Voorder, ghelijck men inde Misse gheen woort en heeft, so heeftmen daer oock gheen Elementen. Want nyet de natuere der Elementen, maer haer gebruyck na GODS woort, sijn stucken der Sacramenten. Het broot ende de wijn dan, sijn gheen Elementen des nachtmaels, so verre als mense nyet gebruyct na dinstellinge christi, de welcke is, dat men het broot sal breken, den volc//ke gheuen om te eeten, ende den Cop vutdeylen, om te drincken, inde gedachtenisse des doots Christi. Maer al dit, werdt inde Misse nyet ghedaen: so en heeftse dan gheen elementen. Want de mispriester eet ende drinckt alleene, ende dat oock voor dandere, teghen het beuel Christi. Si heffen slechs het broot ende den Cop op tot afgoderie: maer de selue willen sij nyet vutdeylen nae het ghebot christi. Si segghen hier, dat den volcke genoech sij, datse het lichaem ende het bloet christi gheestelijck nutten: namelijc als sij het broot ende den Cop opheffen. Maer waerom is ooc dit den priesteren nyet ghenoech? Voorder hoe compt het (na dat in de scrifture de gheestelijcke eetinge, ende nyet de vleesschelijke, beloftenisse des eewigen leuens heeft, ende daerom oock werdiger is) dat sij den volcke hare vutwendighe, als de voorneemste, doruen vercoopen? na dat het volck (so sij segghen) geestelijck eet, ende daerom het beste deel des Nachtmaels heeft: Of is het vutwendich eeten werdiger dan het inwendich? Maer ey lasen, het geestelijck eeten des lichaems ende bloets Christi, gheschiet nyet, door // het

Fol. 108[a]

Of het volck christum gheestelijck eet inde misse

Joan / vj /

Fol. 108[b]

aenschouwen des broots ofte cops, maer alleen door een warachtich ghelooue in de verdiensten des doots christi. Waer af dat het volck niet en verstaet, noch door daenschouwen des Broots daer af onderwesen werdt. De priesteren des ouden Testaments, hebben so met den volcke nyet ghespot, dat si om ghelt het Paeschlam voor yemandt sou den hebben willen eeten. Het is sonder twijfel eenen grooten grouwel, om ghelt voor yemandt het Nachtmael des heeren willen nutten. Dwelck niet meer gheoorloeft is, dan om gelt voor een an der ghedoopt te werden. De priesters soecken haer hier te ontschuldighen, seggende, datse wel begeerden den volcke vut te deylen broot ende wijn, waert de gewoonte, ende dat het volck dat begeerde. Maer gewoonte sal de waerheyt wij ken: ende is het volck slap, si behoorden haer daertoe met straffe vermaninghen te bewegen. Maer angesien datse al dit in haer misse niet doen, noch de doot chri sti den volcke vercondighen: so ist claer dat de misse, noch woort noch Element heeft. Ende daerom geen Nacht-
Fol. 109a mael des Heeren, noch sacrament noch danc // offer sij, maer eenen vondt der menschen waerdoor de insettinghe Christi (welck eewelijck te beclaghen is) in menigher hande wijse gheschonden, ende met voe ten ghetreden werdt.

ℭ Ander redenen, waerom de ghelooüighe de Misse verwerpen sullen. xi. Cap.

OVermidts dat het niet wel moghelijck is, vut te legghen alle onreynicheden, die onder de schoon cleederen der misse sijn schuylende: so sullen wij de voorneemste stucken haerder stinckende onreynicheyt alleen verclaren, op datmen verstae, waerom datmense schouwen moet. Ten eersten, also het bewesen is. De misse en is gheen Sacrament: daerom al waert schoon, dat in het rechte ge bruyck des Nachtmaels, eenighe lichamelijcke teghenwoordicheyt des lichaems Christi, onder het broot ware, (dat nv nyet is) so canse nochtans inde Misse nyet wesen, Ende daerom sijnse alle afgoden dienaers, die dat opgheheuen broot ende kelck aenbidden.

De misse is gheen sacrament.

Fol. 109b Van-//den welcken Paulus scrijft, datse het rijcke der hemelen niet beeruen en sullen. Maer oft so ware datmen de misse voor een sacrament des nachtmaels des heeren hielde, noch en canse
1 niet blijuen staen de: om veelderhande oorsaken. Ten eer sten, om datse gehouden werdt voor een versoenoffer, in de welcke de priester, chri stum wederom offert den vader, voor de sonden der leuenden ende dooden. Dwelck wat grooten grouwel dat het si, is

Gal / v /

Waero de miss verwer is / al w se een cramen

te voo ren met veel woorden, vut de scrifture be wesen. Ten
anderen, de heyligen werden in de misse aengeroepen, door welc 2
ker verdiensten, de mispriester begheert de bermherticheyt gods,
ende dat ter groo ter oneeringe, der verdiensten christi des Heeren.
Ten derden, werden de Missen dickmael ter eeren der heyligen 3
gedaen, ende in de *canon* der missen leest de priester, dat hi sijn
offerhande doet, in de gedach tenisse Marie ende ander heyligen,
waer af dat sommige (mogelijck ist) inden af gront der hellen liggen.
Maer Christus heeft gheboden, datment Nachtmael, in sijnder ge- i. Cor. xi.
dachtenisse houden soude. Ten vierden, door de cracht der misse, 4
voegen si de doode menschen toe, de verdiensten // des doots Fol. 110[a]
christi: daer christus sijn nacht mael alleen den leuenden heeft De misse
ingestelt, die haer proeuen, ende sijne doot danckbaer lijc vercon- voor de
digen mogen. Want dat si veel spreken van een vegeuier, daer de dooden
sielen der christenen in pijne liggen, voor eenen sekeren tijt: waer Van den
vut si door de hulpe ende wercken der leuenden, ende sonderlijc vegeuier /
door de misse, verlost werden, en is niet alleen een ydele, maer ooc een duuelsche leere, sonder eenigen gront der scrifturen, van menschen versiert: waer door, de verdiensten des doots christi, onder de voeten getreden werden: ende menich rijck mensche tot de verdoemenisse beweecht: denckende dat hi sijn sonden met veel missen, nae sijn doot soude moghen met gelde afcopen. Men mochte hier veel dingen voortbren gen, ter bewijsinge datter alsulck een ve geuier niet en si: maer ouermits, dat dit buyten onsen voorgenomen handel is, so willen wij daer af niet veel, maer alleen, ter versekeringhe der twijfelachtigher conscientien, een weenich spreken.

So vraghe ick dan van de Papistische Priesteren, wien sij in het vegheuier stellen, gelooуige oft ongelooуige? Een gelooуich
mensche is, die vastelijc // betrout, dat God hem een bermhertich Fol. 110[b]
Vader is door de verdiensten des doots Christi. Een onghelooуich is, die dit nyet oprechtelijck ghelooft. Nv doruen sij nyet segghen, dat de onghelooуighe, int vegheuier ligghen of sitten: Want daer
ghescreuen staet, Die niet gelooft, is nv schoon verdoemt: want Joan / iii /
hi nyet ge looft en heeft inden naem des eenigen ge boren sone
gods. Ende wederom, Die den Sone nyet en ghelooft: en sal dat Joan / iij /
leuen niet sien: maer den thooren Gods blijft ouer hem. So moeten sij dan segghen, dat de ghelooуighe int vegheuier sijn. Ende daerom singhen of lesen sij da ghelijcx aldus, De sielen alder ghe-
loouighen moeten in vrede rusten. Door welcke leeringhe, sij de *Animae*
gansche Scriftuere breken, het Christelijck gheloove schenden, ende *omnium fi-*
Heb. ix / de verdiensten Christi vernielen. De Scrifture leert ons, datter *delium. &c*
i / Jo / ij / gheen vergiffenisse en gheschiet son der bloetstortinge: Ende dat

het bloet Christi ons van alle sonden reynicht. Dwelck nyet waer
blijuen can, isser een vegheuier, daer door eenighe sonden afge-
wasschen souden werden. Ten sij dat wij vant vegheuier, het bloet
Fol. 111[a] Chri-//sti maken. In Christo (seyt Paulus) heb ben wij verlossinge
Ephe / i / door sijn bloet. Die in Christum vastelijck ghelooft, heeft dat eewich
Col. i. leuen, ghelijck Christus selue, met eenen eedt, ons versekert heeft,
Joan / iij. segghende: Voorwaer voorwaer segghe ick v. Die mijn woordt hoort
Joan. v. ende ghelooft hem die my ghesonden heeft, heeft dat eewich leuen,
ende sal in gheen oordeel comen, maer is vande doot, int leuen
ouergeghaen. Ick en dencke niet, dat sij vant vegheuier, een leuen
willen maken: Want by het woordeken, leuen, werdt alle vruecht
ende blijschap verstaen: ghelijck daer staet inde openbarin ghe
Apo. xiiij: Joannis, Dat sij salich sijn, die in den Heere steruen, ende rusten
van haren arbeyden. Wat ruste can int vier wesen, so sij versieren?

Het is wel waer, datter nyet int rijcke gods comen en mach,
Apo. xxi. ten moet te voo ren reyn wesen: Ende dat niemandt in dese
werelt volcomelijck reyn en is, ende daerom moet gesuyuert wer-
den. Dit versaken wij nyet, maer leeren met de Scriftuere, dat
wij dese reynicheyt alleen ende volcomelijck in het bloet Chri sti
Fol. 111[b] des Heeren hebben, die door een of-//ferhande, inder eewicheyt
volmaeckt heeft gemaect, die gheheylicht werden. Soude onse rey-
nicheyt op onse verdiensten staen, so waerse onuolmaeckt: maer
i. Cor. i. na datse op Christum staet, so isse door hem volmaect. Want hi
Col / ii / is onse gherechticheyt, heylich makinge, ende verlossinge: In hem
(seyt Paulus) sijdy ver uult. Dit is ooc een artikel des geloofs,
dat wij geloouen verghiffenisse der sonden. Is desen artikel waer,
so isser geen vegeuier, dat eenige sonden der gelooui gen can
Ephe. i. afvegen, ghemerct dat wij vergiffenisse der sonden, oock in dit
Col. i. leuen, door Christum Jesum hebben. Desen troost dan der geloo-
uigen in Christo, ende den artikel des Christelijcken gheloofs, wer-
den door de leere des vegeuiers geschonden: ende daerom moetse
valsch we sen. Maer al waer daer schoon een vege uier na dit
leuen (dwelck niet mogelijc is) hoe doruen si den menschen toe-
seggen eenige hulpe, door haer vigilien, wijwater, ende missen?
Sijn si met god ouercomen dat haer afgodische wercken diese om
gelt vercoopen, den menschen nae haer doot, souden behulpich
wesen? Ende of schoon haer singen ende klincken goet ware, //
Fol. 112[a] sullen si met haer wercken, een ander connen vuter pijne helpen?
Matt / xxv De vijf wijse maech den seyden, dat haer olie misschien niet ge-
noechsaem souden wesen, voor haer ende voor de vijf dwase maech-
Gal / vi / den. Ten gaet so niet toe, int oordeel gods: Maer als Paulus seyt,
Apo / xiiij Een yeghelijck sal sijn pack dragen: ende de heylige geest spreect,
haer wercken sullen haer volgen. dwelck ooc *Cyprianus* met corte

woorden bekent heeft seggende, Wanneer men van hier verscheyden is, so isser geen plaetse des leedtschaps noch cracht der voldoinge. Hier werdt dleuen verloren of behouden. Dese onse leere, is ooc der patriarchen, propheten ende Apostelen geweest, die so grooten werck der liefden, tot den ouer ledenen niet verswegen souden hebben, hadden si van eenich vegeuier na dit leuen gelooft. Sonderljc Paulus soude hier af wat gescreuen hebben, die ons so nerste ijck, wat wij vanden dooden geloouen moeten, geleert heeft. Laet ons dan (ver foyende dese heydensche ende platonische leere des vegeuiers) te wijle dat wij tijt hebben, weldoen, tot alle menscen: Ende huy den als wij de stemme hooren, Laet ons ons herte niet verstoppen, ende niet alleen hooren // maer oock gheloouen, op dat wij in de ruste van alle onse wercken, comen moghen. So ist nv dan claer, datse grootelijcx, teghen de Scriftuere ende onsen Christelijcken ghelooue, ende teghen de werdicheyt der verdiensten Christi son dighen, die de cracht der Missen, vutstrecken totten dooden, ende also eenige Misse doen, oft om ghelt doen doen: Want daer gheen Misse sonder dese lasteringhe gheschiedt. Ende dat de leere des vegheuiers, een niewe leere sij, machmen alleen daer vut wel mercken, dat alder sielen dach, sij ingestelt, meer dan duysent iaren na Christum, onder den Paus Sergius den vierden: Ende dat doort ingheuen van eenen Abt in Si cilia, die hem seluen liet duncken, dat het ghetier des berchs *AEtna* (die van na tueren vier vutwerpt) sij geweest van de sielen des vegheuiers. Vut welcken droom, alder sielen dach ende de menichte der sielmissen, gesproten is: ende dit misbruyck vande Misse, tot den doo den te voeghen, is daghelijcx meer ende meer ghegroyt. Dit is dan de vierde oorsake, waerom datmen de Misse verwerpen sal, al waerse schoon het // Nachtmael Christi.

Contra Demetrium

i / Tess / iiii

Gal / vi / He. iij / iiij

Fol. 112[b]

Polid. Virgil. li. 6. ca. 9

Fol. 113[a]

5\. De misse is alleen in vutwendicheyden ghelegen /

Ten vijfsten, de Misse is alleen in vutwendighe, Joedtsche, heydensche, guygelsche ende toouenaersche ceremo nien ghelegen. Waer door de werdicheyt des nachtmaels Christi, ende sijns Priesterdoms, grootelijcx verdonckert oneert, ende ghelastert werdt. Christus heeft sijn Sacramenten sonder eenich groot ghebaer der vutwendigher dinghen, willen instellen: om de sijne tot den gheestelijcken Godsdienst beter te trecken. Maer dese wijsheyt Christi, werdt by den Pauschen Priesteren, sot heyt gerekent: Anders en soudensi, so veel vutwendicheden in haer Misse, nyet inghebrocht hebben.

De mispriester moet wesen gheschoren, ghesalft, met veelderhande ghewijde cleederen omgheghort: Veel bootsen moet hi in sijn misse spelen, met drayen, climmen, dalen, knielen, cussen, lecken, wasschen, drooghen, slapen: Die handen nv tsamen doen, dan vutrecken, dan opheffen, dan ouer den kelck drayen om tooue-

naersche cruycen te maken, ende dier ghelijcke vele. Den outaer
Fol. 113[b] moet wesen van eenen Suffragaen, // ghewijdt ende besworen, of ten minsten moetmen eenen viercanten ghewijden steen hebben: Dan moet den outaer met seker gewijde cleederen bedeckt, ende met licht verciert wesen. Maer wie soude connen alle die sotte Ceremonien verhalen, diese in haer Misse ghebruycken, ende daer door de insettinghe Christi, in een guyghelspel veranderen?

6. Ten sesten, Paulus leert ons dat alle dinghen, in de Ghemeynte,
i. Co. xiiii totter stichtinghe ghedaen moeten werden, dat is totter leeringhe,
De misse en sticht niet troostinghe ende vermaninghe: Want stichten by Paulo bediedt, beter maken. Maer vut de misse en werdt nyemant geleert, in de conscientie ghetroost, ende tot alle Godsalicheyt verweckt: Want de mispriester, staet met den rugghe teghen den volcke, dien hi met een leuende stemme, vut den woorde Gods, behoorde te leeren, troosten ende vermanen. Hi murmelt oock tusschen de lippen, datmen hem nyet en can verhooren, ende werdt met gordijnen ende tralijen, van de vergaderinghe afghesloten. Ende of hi schoon int
Fol. 114[a] midden vanden volcke // stonde, ende met luyder stemmen riepe of songhe, wat stichtinghe soude daer vut moghen comen? Wat helpet dat sij som mighe missen singhen ende vutbrullen? Wat verstant heeftmen daer vut? Met haer orghelen ende discanten? De verblinde heydenen, hebben haer eerlijcker in haer afgoden diensten ghedragen, dan dese doen die haer voor dienaren Christi, ende stadthouders der Apostelen vutgeuen. Noch al waert schoon, datse haer misse ghestadelijck, met luyder stemmen, woordt voor woordt, lasen of songhen, daer en can noch geen stichtinge afcomen: Ouermidts datse alle dinghen doen in een onbekende sprake: De
/ Cor/xiiij welcke in de Ghemeynte ghebruyckt, na de leeringe Pauli nyet en is stichtende: tensi datmen dat selue, den volcke getrouwelijck vutlegge. Maer hier in gheeft de Paus genoech te kennen, dat hi een wederpartije Christi, iae den Anthichrist selue sij: Want Christus heeft sijn Apostelen met menigerley tonghen begaeft, om datse sijn woordt ende weldaden, alle natien souden moghen vercondighen: maer de paus begeert, dat de sijne, een sprake al leen sullen leeren,
Fol. 114[b] namelijck de latijnse, // om Christum ende sijn woort daer door te
Van de latijnsche sprake ende Kercke. bedecken. Dwelck nochtans nyet en geschiedt, sonder de voorsichticheyt gods: Want *Ireneus* een oudt schrijuer, heeft gheprophe- *Ireneus*
teert, dat den eyghentlijcken naem des Antichrists, soude wesen *anno. 12*
Latinus, dat is, den Latijnschen. Den welcken naem de Paus bekendt, ende naemt sijn Kercke, de Latijnse kercke, Want hi den Antichrist is, die door de Latijnse tonge (die in haer seluen nochtans goet, ende een gaue Gods is) alle dwalinghen inghebrocht heeft, met de selue, alle sijn dingen vutrichtende: als doopen,

missen singen, het besweren der keersen, asschen of palmen, trouwen, absol ueren, aflaet brieuen geuen ende dier ghe lijcken. In haer kercken, mach nyet dan int Latijn ghelesen of ghesonghen wesen: Daerom de arme nonnekens, moe ten oock Latijn, als een papegaij leeren, om dat in de Kercke te singhen of te lesen. Daer en mach oock nyemant int coophuys der Roomscher Kercken, coop man wesen, ten sij dat hi wat Latijns can, of met groote vrienden met ghelde dat afcope: Ja dat noch slechter is, de Pausche verbieden den volcke, // in haer moeders sprake te bidden: ende Fol. 115[a]
willen, datmen *Pater noster*, *Credo*, ende *Benedicite Dominus*, int Latijne sal segghen: So verre sijn sij verblindt, wel bewijsende dat de prophecie *Irenei*, in haer veruult is, datse de Latijnsche Antichristen sijn.

Ten laetsten moeten wij de Pausche Misse verwerpen, nyet alleen, 7.
datse niet en is stichtende: maer datse ooc me nigherley schadelijck is. Sij maeckt een ongoddelijck onderscheyt, tusschen de wer- 1.
dicheyt des priesters, ende der ganscher Ghemeynten. Want sij leeren dat de Priesters, alleen om de Misse werdigher sijn, dan alle Princen ende Coninghen. Jae oock alle Enghelen: ouermidts dat sij broot in God veranderen connen, so sij segghen. Daer bouen, so werden door de Misse, de rechte ende troostighe eynden des 2.

Door de misse werden de eynden des Nachtmaels geschonden.

Nachtmaels, te nyete ghedaen: Ende valsche daer teghen inghebrocht. Het Nachtmael des Heeren, was inghestelt om eenen seghel te wesen, onser ghenadigher verlossinghe, door de verdiensten des doots Christi. Ende om ons so tot liefde ende alle andere deuchden te verwecken. Maer // wie isser inde werelt, die door de Fol. 115[b]
Misse eenighe beweghinghe vindt totter liefde sijns naesten, oft verwect werdt tot een warachtich ghelooue, in Christum Jesum? Nyemandt voorwaer. Maer eer werdtmen daer door, van Christo afghetrocken, ghemerckt datmen leert, ende ghelooft, de Misse te wesen een crachtighe plaester voor alle wonden der sielen, of des lichaems te ghenesen: Ende dat voor eenen cleynen penninck. Hier vut sijn ghesproten menigherhande Missen, voor reysende, trouwende, krancken, arbeydende vrouwen, dooden, voor verloren dinghen, ende alder hande saken, voor pestilencie, teghen dieren tijt, oorlooghe, duuel, helle, ende vegheuier. Waer door de straffen gods grootelijcx veracht sijn gheworden, beternisse des leuens achter rugghe gestelt, ende de Misse in de werelt opghe wassen. Want nae dat een yeghelijck meynde, dat de Misse een seker remedie was, teghen alle quaet der sielen en de des lichaems, sonder eenighe voorgaende straffinghe der sonden, of beternisse des leuens te doen (so verre alsmen den mispriester wat ghelts betaelde.) // So hebben Fol. 116[a]
de menschen in haer herten, de sonden ende de dreyghementen

gods, teghen haer, cleyn gheacht: Maer de Priesters ende haer Misse, hebben sij beghonnen te verheffen. Want wie soude den medecijn meester niet beminnen, de welcke met soete drancken, groote cranckheden om een cleyn ghelt, soude willen ende connen wechnemen? Die den tantsweere heeft, soeckt eenen meester, die de tanden al lachende can vuttrecken. Dwelck nae dat de Priesteren den volcke door de Misse beloeft hebben, maer valschelijck, ten is geen wonder, dat de Misse tot nv toe, in so grooter eeren ghehouden is gheweest: ende dat de mispriesters, eenen so grooten on salighen schat van ghelde, vut de misse vergadert hebben.
Act. ix. Dwelck is eenen veruloecten, Judas ende Simon Magus schat, met loghenen, afgoderije ende seelmoorden vergadert, tot een verdoe menisse haerder allen, die haer nyet en willen beteren. God wille alle pausche priesteren verlichten, ende van dese ver doemenisse verlossen.

ℂ Hoe de misse inghecomen is xij. Ca. //

Fol. 116[b] DE soeticheyt vanden voorseyden vermaledijden schat hindert de menighe, datse de boosheyt der Missen nyet en kennen, noch oock kennen willen: Maer soecken lieuer alle middelen, om de selue te beschermen, daer sij nochtans nyet met al len hebben, vut de Scriftuere, daer mede sijse moghen houden staende: Ende brenghen alleen voort, datse langen tijt also onderhouden is gheweest. Die met desen argumente, nyet en wilt te vre den sijn, dien willen sij met den swerde, ende viere leeren. Daer sijn Papistische leeraers,
Of de Apostelen misse gedaen hebben. die haer nyet en schamen te segghen, dat de Apostelen, misse gedaen hebben: waer door si den gemeynen man de oogen, mont, ende vijf sinnen stoppen, ende betooueren. Maer verstaen si by den naem der Misse, de oprechte forme des Nachtmaels CHRISTI, die wij te vooren vutgheleyt hebben? So laten wij wel toe, dat de Apostelen Misse gedaen hebben: Ende was te dien tijden gheen Misse, maer het Nachtmael des heeren genaemt. Maer souden si
Fol. 117[a] by den na me der missen verstaen, dat guyghelspel, // datse nv in haer kercken bedrijuen: so sijnse grotelijcks verdoelt, ende lieghen wetens ende willens. Want haer eygen boecken, ons leeren, hoe dat de stucken der missen sijn van diuersche Paussen toe ghedaen. Ende hebben so het nachtmael des heeren, met so veel gheraepte stucsten ouer een ghelapt, datmen het eerste deel des rocx nyet en can kennen, nyet meer, dan men in veel broot bedelaers mantelen en doet.
Vide Poli. Maer hoe dat alle dese stucken, ende van wien, ende wat tijt

datse sijn inghebrocht, wil ick nyet breeder af spreken: maer alleen vande Collecten, den Canon der Misse, ende het opheffen des broots ende des kilcx, in de Misse, om die te aenbidden. Ende om van dese drij stucken goet verstandt te hebben, moet men verstaen wat voor een maniere de oude Christenen hadden: namelijc dese. De Christenen in het beginsel der kerken, seer vierich in Christo den Heere, hebben dicmael, het Nachtmael des hee ren in de vergaderinghe ghehouden: Die rijck waren, brochten inde ghemeynte haer aelmoessen, van alderhande nootsakelijcke dinghen ter hulpe der // noot druftighen. De diakenen der kerc ken, hebben dese almoesen vergadert, ende te samen ghebrocht: De dienaer des woorts, heeft dan een ghebet ghesproken, ouer de almoessen, God biddende voor haer, diese ghegheuen hadden. ende dat ghebet was ghenaemt een Collecte, om dat het ghesproken was ouer de vergaderde almoessen. Want dat woordeken Collecte, comt van een Latijnsen woorde, dat vergaderen bediet: Hier af dan sijn noch de collecten in de Missen, sonder vergaderinghe der almoessen ghebleuen.

Virgil lib. 5. ca. 10.

Fol. 117[b]

Wat de collecte is

Voorder, die dienaer des woorts, heeft de selue almoesen, wat hooghe opgeheuen in het aenschouwen des volcx, ende God daer voore ghedanct. Hier vut is ghesproten het opheffen des Broots om te aenbidden, nae dat de Transubstanciatie beuesticht is geweest.

Van het opheffen des brots inde misse

Dat Canon der Misse en werdt van nyet veel Priesteren verstaen, om dat sij de oude ghewoonte der Christenen, hier bouen verhaelt, nyet en weten. Want bijde woorden vander hostie ende offerhande, verstaen si Christum, inden welcken het broot verandert sal werden // of verandert is. Den welcken si oock den vader offeren (so si haer niet en scha men te segghen) daermen nochtans by de voorseyde woorden verstaen moet, de almoesen, tgebet ende dancksegginghe der gemeynten. Maer dit niet verstaende bedriuen groote afgoderie, ende lasteren schandelijck de doot christi in haren canon. Den welcken si nyet verstaen, als het vut veelderhande dinghen claer is. Want dese worden *Iube haec perferri .&c* Dat is, Ghebiedt O God dat door uwen heylighen enghel, in uwen hooghen outaer dese dinghen gebrocht mo ghen werden: verstaen sij nyet vande al moessen, ghebeden ende dancsegginghen der ghemeynten, maer van haren ronden misgod. Maer waerom bidden sij dat god hem soude opnemen inden hemel? of god dat dede, wat souden si dan eeten? Voorder, men leest veel woorden in den Canon, die getuygen dat oock de ghemeynte, het nachtmael met den dienaer ghenut heeft, na de ordinancie Christi, ghelijck wij bouen bewesen hebben. De Priesteren dan, in haer Misse, den volcke, Broot noch wijn vutdeylende, en verstaen haren canon der // missen nyet, of wetens en willens staen sij daer en lieghen, segghende,

Van den Canon der Misse.

Fol. 118[a]

Fol. 118[b]

datse de ghemeynte vutdeylen, of vutghedeylt hebben: dwelck sij nochtans niet en doen, maer eeten ende drincken alleen, dinsettinghe

Van de hoecmissen

Christi, door haer heymelijcke hoeckmissen brekende. De welcke vut een flauwicheyt des volcx, ende verachtinghe der ordinantie christi, ende ooc vut de ghiericheyt ende onwetenschap der priesteren achter aen inghecomen sijn. Waerin de monnicken der benedictinen, ende die vier bedelaers oordenen, den Duuel grootelijcks behulpich sijn gheweest, om dusdanich afgodische mis bruyck der daghelijckscher hoeckmissen in de werelt te bringhen. Het volck soude oock nummermeer so groote last der lege ende lecker monnicken ende prieste ren hebben willen in een stadt lijden, en hadde dit misbruyck der missen nyet inghebrocht gheweest, dwelck een yegelijc by hem seluen wel verstaen mach.

Hoe costelijck dat de misse dan sij, machmen vut den canon wel mercken, dat voor het alderheylichste stuck der Missen vanden priesteren ghehouden werdt: ende souden lieuer het Euange-

Fol. 119ª

li//um vut der missen laten doen, dan desen Canon. Den welcken nochtans sij niet en verstaen, ende is vol blasphemie, ende dicmael sonder hooft oft steert. So sij wel oordelen mogen, diet nerstelijc ouerlesen. Want hi is vut veel stucken te samen ge lapt, door

Lege epi ste. 7. gre gorij ad Ioan.Syracus. Episcopum

eenen die ghenaemt is *Scholasti cus* wel vijf hondert iaeren nae Christum, ghelijck *Gregorius* den grooten scrijft: ende is noch daer nae van sommige verandert ende ghemeerdert gheweest. Waer vut het oock claer blijct, dat de misse van S. Jacob of van *Basilio* nyet gheordeneert en sij. Waerom het een claer loghene is, dat men in spaus rechten leest: Dat de misse van S. Jacob en de *Ba-*

De conse dist. i. Iacobus fra ter.

silius inghestelt sij. Want *Iacobus* is corts na de doot Christi ghestoruen. Ende *Basilius* omtrent vier hondert iaren na Christum, ende het Canon der missen heeftmen begonnen te samen te lappen, ontrent vijf hondert iaren nae Christum. Hier vut sietmen dan, dat de misse nyet so oudt en sij, alsmen meynt: Ende of sij schoon grooten langhen tijt onderhouden hadde gheweest, wat can dat haer verschoonen? ghemeerct datse teghen gods wordt, ende

Fol. 119ᵇ

de eerlicheyt // des heeren Christi, is stridende? Ghewoonte en can in godlijke dingen geen wet maken, maer moet der waerheyt

Joa / xiiij /

al tijt plaetse maken. Christus spreect, ick ben de waerheyt. Ende en seyde nyet, ic ben de ghewoonte. Soude de oude ghewoonte

Judi / xvi /

wat teghen de waerheyt vermoghen, so hebben de Philistinen recht ghedaen, by haren Dagon ende andere afgoden blyuende. Ende

4, re / xviii xxiii /

de Godtlijke Coninghen Ezechias ende Josias, nyet wel ghedaen, die de hoochden vernielt hebben: de welcke Dauid, Salomon en de

4 / re / xviii

somighe propheten gheleden hadden. Ja Ezechias heeft het metalen

Num / xxi/

serpent verdaen, dat door tghebot gods (maer tot een ander eynde)

inde woestijne opgericht was. Door de ghewoonte, had den haer moghen alle heydenen: teghen de Apostelen beschermen. Ende de turc ken, hebben nv oock langhen tijt, met groote victorien ouer de Christenen geregneert. Is haer ghelooue daerom oprecht? Laet ons dan onse ooghen van de duystere ghewoonte, tot de bernende keerse des woorts GODS keeren: ghelijck dat oock Cyprianus wel Christelijck vermaent heeft, scrij-//uende aldus: De ghewoonte be- Fol. 120[a]
hoort nyet te beletten dat de waerheyt de ouer handt neme: Want *Ad Pom-*
de ghewoonte sonder de waerheyt, is een ouderdom der dwalinghe. *peium.*
Daerom laet ons (de dwalynghe verlatende) de waerheyt aenhanghen, wel wetende, dat by Esdram de waerheyt ghewonnen heeft. Alle 3 / Esd /iii/
die de sen Christelijcken raet Cypriani volghen, en sullen haer nyet lichtelijck stoo ten, ende wel verstaen het recht ghebruyck des Nachtmaels, ende de afgrijselicheyt der Missen.

ℭ Van ander misbruyken des Nachtmaels Christi in de Roomsche kercke.

xiii. Cap.

HIer willen wij oordenlijck, in het corte, van dander misbruy ken des Nachtmaels Christi, in de Latijnse kercke spreken, die noch daghelijcks, ter grooter blaemte der insettinge Chri sti, ghehouden werden. //

Ten eersten, dat omdraghen des broots in eenighe processien, Fol. 120[b]
teghen oor loge, watervloet, peste, dieren tijt ende dierghelijcke dinghen, is gansch afgodisch, teghen de insettinghe Christi: De welcke gheboden heeft dat men in het Nachtmael, het broot breken, nemen ende eten sal tot sijnder ghedachtenisse. Dit ghebodt werdt veracht, ende het broot werdt omghedraghen, ende anghe beden voor god, met alder heydenscher wijse. Ende al waer Christus schoon in dat omghedraghen broot (dwelck nochtans nyet en is) so soude men hem nyet met alsulke heydensche pomperien, als met singen, spelen, klincken, bestroyen, kersen ende tortsen, vereeren. Maer meer inden geest, met een warachtich betrou wen, ende geoorsaemheyt sijns woorts. Maer het volck wilt hier af nyet verstaen, een groot behaghen in de afgodische processien hebbende. Dwelck ons geen wonder en geuen sal, ist dat wij de gheneghentheyt der menschen, ende de listen des duuels aensien. Het volck der ganscher werelt, is tot sinnelicheyt, of tot vutwendighe gheueynsde heylicheyt gheneghen: Daerom heeft de du-//uel, op dese Fol. 121[a]
twee dinghen alle valsche godsdiensten ghetimmert. In sommige

is alle wellust des vleeschs, singhen, spe len, dansen ende brassen.
Num. xxv Also lesen wij, vanden Moabitischen Afgod Baal Peor, ende van
i. Cor. x de Israeliten als sij het gulden Calf vereerden, scrijft Paulus, Het
Exo. xxxij volck is gheseten om te eeten ende drincken, ende sijn opghestaen
om te spelen. In sommighe afgoden diensten, is vutwendige castyinge des vleeschs. Also hebben de Heydenen, ende de verdoolde
Le. xxviii Joden, haer natuerlijcke kinderen den afgod Moloch, door het vier
ende .xx. gheoffert, ende de Baalamsche priesteren hebben haer met missen
4. re. xvii ende vliemkins totten bloede ghequest. Maer in sommighe afgodische
3. Re, xviii Godsdiensten, heeft de Duuel seer schalckelijck, dese twee dinghen
tsamen ghemengelt, ghelijck men inde papistische processien, ende Sacraments feest daghen sien mach. In de welcke veelderhande dinghen versiert ende gedaen werden, om de vleesche lijke menschen te behaghen. Daer en tusschen sijnder oock die in haer lijnwaet, bloots hoofts ende voeten gaen. Waer door die supersti-
Fol. 121b cieusche men-//schen ghenoech ghedaen werdt, ende de afgodische processien grootelijck gepresen, ende in de herten der menschen gheprent. Maer alle Christenen sullen haer van desen Enghel des lichts, ende der duysternissen, den Duuel, wachten: Nyet alleen in dese afgodische processien, maer in alle andere dinghen.

2. Ten anderen, so werdt in de Roomsche kercke het Nachtmael Christi misbruyct, door haer paesch Nachtmael of paesch hoochtijt: Want daer in, tvolck knielende, onfanct inden mont, het broot met sommige Latijnse woorden vanden priester ghesproken, sonder eenighe vercondinghe des doots Christi, ende vutdeylinghe des kelcks. Waerom het ooc gheen sacrament en is, dat si daer handelen. Ouermidts dat het woort ende de Elementen des Nachtmaels achterghehouden werden. Daerom en sullen oock alle gheloouighe Christenen, haer daer nyet vinden: ende sonderlijck om dat de Papisten, een yeghelijck daer toe dwinghen, als tot een openbaer betuyghen ende teeken datmen de Roomsche afgoderie voor goet
Fol. 122a houdt: dwelck niet anders en is, dan Christum te looche-//nen.
ii / Tim / ii Den welcken, ist dat wij versaken, hi sal ons oock versaken.

3. Ten derden, is een groot misbruyck in het draghen des broots tot den siecken: Want daer en geschiet gheen vercondinghe des doots ende der weldaden Christi. Den Cop des HEEREN en werdt daer nyet vutghedeylt: ende meynen noch door dat werck te verdienen. Want si houden hem qua lijck ghestoruen te sijn, die daer sonder, van deser werelt scheyt. Daer bouen, so ghesciet dit vutdeylen des Broots, buy ten de vergaderinghe, tot eenen mensche alleen. Maer CHRISTVS heeft het Nachtmael, openbaerlijck inde vergaderinge sijnder Apostelen ingestelt. Als wij ghesont sijn, dan sullen wij neerstelijck ons in het Nachtmael des HEEREN, alst openlijck

ende goddelijck vutghedeylt is, ons oeffenen. Cranck sijnde, sullen ons met gods woort ende sijn toesegghinghen troosten. Maer de menschen sijn daghelijcx so verdrayt: Als si Gods woordt hooren ende sijn Sacramenten ghebruycken moeghen, dan en willen sijt nyet. En de als sijt nyet en moeghen, // dan willen sij. De Joden Fol. 122[b]
hebben haer paeschlam, maer eens tsiaers, in Jheru salem ghenut, ende hebbent tot die ander (die door crancheyt nyet comen en mochten) nyet ghedraghen: Want door haren noot waren sij onschuldich, so verre als daer gheen verachtinghe der godlijcker insettinghe was, ende be trouden in God door Christum. Aldus sullen dan, haer oock de crancken troosten. Hier willen wij nochtans niet verdomen de goddelijcke ghemeynten, In de welcke het toegelaten is, het nacht mael des Heeren by eenen siecken, sonder eenighe superstitie te houden, Daer men de doot Christi vercondicht, broot ende wijn vutdeylt, nyet alleen den cranc ken, maer oock allen gheloouighen die daer teghenwordich sijn willen. Hoe wel het sekerste ware, het Nachtmael alleen inde ghemeynte (so verre alst mo ghelijck ware) vut te deylen, om de gro te perijckelen die daer soude moghen vutspruten. Maer hoe dat dit gheschiet, so can dat draghen des broots tot den crancken, inde roomsche kercke gheensins om de voorseyde redenen, toeghela ten wesen. Men sal dan de crancke met // gods woort troosten. Ende desghe- Fol. 123[a]
lijcx de vrouwen (die tot de kinder aerbeyt nakende sijn) met gods woort, en nyet met het vutdeylen des broots, buyten tghemeyn ghebruyck des Nachtmaels troosten, op dat men gheen oorsake of voetsel der superstitien gheue.

Ten laetsten, ist een groot misbruyck als sij het broot vutdeylen, tot proeuinghe van eender onbekende sake, ende dan spreken (het broot in den mont stekende): Het lichaem Christi moet v wesen tot eender proeuinghe. Want hier door, de troostelijcke eynden des nacht maels verkeert werden, ende den broode werdt een toeuenaersche cracht toeghegeuen, want sij dat sonder het woort Gods doen.

₡ Of het den gheloouighen gheoorloeft sij eenighe ghemeynschap te hebben, met de voorseyde Roomsche lasteringhen des Nachtmaels Christi.

xiiii. Cap. //

DE mensche die van god, met die gaue der redenen gheschepen Fol. 123[b]

Van de boosheyt ende ondancbaer heyt der menschen Gen. vi.

is, om dat hi hem alleen vuter herten vreesen, dienen, ende prijsen soude, is hem altijt wederspannich, daer alle andere onredelijcke creaturen, hem na hare natuerlijcke conditien, prijsen ende eeren. Want het schepsel der ghedachtenissen des menschen herte, is (so God selue betuycht) alleen boos, ende dat tot alle tijden, de welcke boosheyt, wederspannicheyt ende hartneckicheyt teghen god, bewijst de mensche in alle dinghen: maer sonderlijck, in goddelijcke saken, in de welcke hij hem aldermeest behoorde ge hoorsaem te wesen. In afgoderie, logenen, ende versierden godsdiensten, heeft hi sijn behaghen. De waerheyt die god tot de menschen vut ghenade ende liefde seyndt, verwerpt hi, vervolchtse, of neempt haer gheen acht. Het is eenen cleynen hoop alleen, die de selue dancbaerlijck ontfanct, ende sijn leuen daer na ganschelijck stellen wilt. Laet ons de sake met een Exempel bewijsen. Christus de Heere, heeft (tot
Fol. 124[a] de // ghedachtenisse sijns doots) het Nachtmael inghestelt, ter oeffeninghe ende versterckinghe ons gheloofs in hem, ende der liefden onder malcanderen. Maer dese Goddelijcke ende troostelijke insettinge Christi, is door de listen des Duuels, in menigherley lasteringhen, in de Roomsche kercke verkeert. De welcke God door sijn onsprekelijcke goetheyt, huyden sdaechs gheopenbaert heeft, door den dienst sijnder dienaren. Maer dese ondancbare werelt, en acht dese godlijcke weldaet niet, maer veruolcht de clare waerheyt, ende wijlt by de duysternissen blyuen. Sommige, al ist schoon datse de rechte waer heyt, ende de lasteringhe der Missen, ende des omdraghens des Misgods verstaen, so vinden sij haer nochtans in de Missen, hebben ghemeynschap met de Papisten in het vutdeylen des Broots, teghen de ordinancie Christi. Onder de welcke veel sijn, die van dese gheueynstheyt vermaent sijnde, alle vutulocht soecken om haer sonde te bedecken, ende willen die gheensins be-
Fol. 124[b] kennen. Waer in de boosheyt der menschelijcker natueren, // claerlijck te mercken is. Ende aenghesien datter huyden sdaechs veel sijn, die met dese valsche opinie verstrict, ghemeynschap hebben met alle roomsche lasteringhen des Nachtmaels Christi, denckende daerin nyet te sondighen, so moet ick van deser sake in het corte wat handelen, op dat die door onwetenschap dwalen, ten rechten verstande gebrocht, ende die voor God noch oprechtelijck wandelen, versterct moghen werden.

Of mente misse gaen mach.

Ende hier wil ick nyet handelen, of ye mant geoorloeft si, na dathi den grouwel der misse bekent, misse te doen, of om ghelt te doen doene, of te dienen, of sijn hooft te ontdecken voor den Misgod, ende dier ghelijcke: Maer alleen ofmen teghenwordich sijn mach, daermen de Misse doet. Want ist dat wij met de Scriftuere bewijsen, dit nyet geoorlooft te sijne, van dander vraghen, sal

gheen twijfelinghe wesen. Ende als ick van de teghenwordicheyt der MISSE spreke, So spreke ick van alsulke, door de welcke, dat yemant soude schijnen de Misse te vereeren, ende te beuestighen, oft eenighe ghemeynschap met de papistische supersti-//cien te hebben. Want by gheual door eenighe plaetse gaen, daer de Misse gedaen werdt, is gheen sonde, so verre als dat tot eenige gheueynstheyt niet en ge schiedt, ende dat gheen teeken der reue rencie, tot de Misse bewesen werdt. Fol. 125a

Maer datter huyden sdaechs so veel sijn, diemen qualijck wijs maken can, hoe dat hem een yeghelyck, van de misse aftrecken moet: Coemt hier vut (also ick meyne) datse nyet te rechte verstaen en willen de grouwelijckheyt der seluer, die sonderlijck in twee hooft stucken gheleghen is. Dat eerste is, dat daer door de doot Christi (door de welcke wij het leuen ontfanghen) met voeten ghetreden werdt, het Priesterdom Chri sti te nyete ghemaeckt, openbare afgoderije ghehandelt: ende is een tsamen lappinghe alder Papistischer supersticien, gelijck wij te vooren verclaert hebben. Den grou wel der Missen.

Daer sijnder sommighe, die alle dese grouwelen der Misse, met ons wel verstaen, maer soecken haer (hoe wel het te vergheefs is) wat te verschoonen, om datse een goet beghinsel ghehadt heeft: namelijck het nachtmael des hee-//ren, ende werdt ghedaen ter eeren Christi so sij segghen. Want een goet beghin sel, onschuldicht de nauolghende afgoderije nyet: Anders, souden de sacrificien der heydenen, die haren oorspronck vut de sacrificien GODS ghenomen hadden, verdrachelijck sijn gheweest. Ende de coninck Ezechias, en soude het metalen serpent (dat ten eersten van GOD, tot een goet eynde inghestelt was) nyet hebben moghen verbranden. So en werdt ooc de misse niet ter eeren CHRISTI: maer tot sijnder grooter schanden ende blaemte ghedaen al seytmen schoon datse ter eeren Christi ghedaen werdt. Want god in sijn insettinghen en aensiet nyet wat de menschen daer af segghen: maer alleen wat daer, in de daet teghen of met sijn woordt geschiet. Waer god met het seggen ende goetdunken der menschen te vreden, so soude Aarons calf, ende Jeroboams calueren, die ter eeren gods opgherecht waren, iae alle afgoderijen onschuldich wesen. Dat ander stuck des grouwels der missen is, datse van de papisten gehouden werdt voor een wtwen dich teeken ende pant, datmen het gansch // pausdom voor goet houdt. Want die ter missen gaet, is een kint der Roomscher kercken genaemt. Maer diese ganschelijc verlaet, werdt van haer een verachter der roomscher kercken gehouden: Ende daer by coemt oock, datse alle menschen daer toe dwinghen, ende mercken, wie daer gaet, of niet. Maer aenghesien dat het gansch pausdom, si het rijke des warach- Fol. 125b i / Re/xviii Nume / xi/ Exo. xxxij ende ii. Re/ xij Fol. 126a

tighen Antichrists, vol van alle lasteringen gods, ende afgoderijen: So moet dan de misse eenen grooten grouwel sijn, die der seluer lasteringhen, nyet alleen het hooft, maer oock den pandt is. Dese twee stucken der lasteringhen sullen wij dan in de misse neerstelijck mercken, om de tegenwoordige vraghe wel te verstaen. Alsmen dan aldus vraecht oft den christenen geoorloeft si ter missen te gaen, is ghelijck, als oftmen vraechde, oft den geloouigen toegelaten si, met rech ter conscientien in afgodische GODS diensten, teghenwoordich te sijne? Op welcke vraghe, het licht is antwoorde te gheuen, den genen die niet haer eygen vernuft, profijt ende eere, maer alleen gods woort ende wille soecken, ende met Samuel
Fol. 126[b] vut der herten seggen: Spreeckt Heer, // Want uwen knecht die
i. Sa. iij. hoort. Ende met Paulo, Heere wat wilt ghi dat ick doe? Den
Act. ix. seluen gheeft God antwoorde, sprekende aldus: Ick ben uwe Heere
Exo. xx. ende God, die v vut Egypten landt geleydt hebbe. Ghi en sult gheen vreem de goden voor my hebben. Door welck ghebodt eyscht god, eenen volmaecten reynen dienst, vutwendich ende inwendich.
Esa. xlv / Ghelijck als hi spreeckt. My sal alle knie buyghen ende alle tonghe
Rom. xiiij my sweren, Mijn eere en sal ick tot nyemandt anders gheuen.
Esa. xlii / Ende onder den naem der vreemder goden, werden verstaen alle
xlviij onreyne, versierde ende afgodische Gods diensten. De welcke, ghe
i / Cor. x. merckt dat God nyet en wilt datmense hebben sal, so gebiet hi, datmense schou wen sal, ghelijck Paulus seyt, Schout afgoderije.

Maer nv segghen sij, wij schouwen oock afgoderije, ende met ganscher herten verdoemen wij de Misse, hoe wel wij, nae den lichame daer teghenwoordich sijn. Maer de Heylighe Gheest stelt den warachtighen ende oock valschen Gods dienst, in vutwendicheyt.

Fol. 127[a] Den dienst Gods is tweeuoudich, // warachtich ende valsch. Den warachtighen Gods dienst, is eenuoudich, te weten, Als wij metter herten ende licha me God in alle dinghen nae sijn heylich woordt dienen.

Vanden warachtighen ende valschen Godsdienst

Den valschen Gods dienst is menichvuldich. Ten eersten, als wij God noch metter herten noch metten lichame dienen, als alle boose Atheisten ende Libertijnen, met de openbare afgoden dienaers doen. Ten anderen, alsmen met den lichame, ende nyet metter herten God dient, als alle gheueynsde ypocriten ende ghierighe menschen, die broeders ghenaemt sijn.

Ten derden, als het lichaem nyet ver eenicht en is met het herte inden dienst Gods. Dese drij manieren der valscher godsdiensten, werden inde Scriftuere grootelijcx ghestraft. Ende ouermidts dat de derde maniere, des valschen gods diensts, namelijck als wij metter herten God dienen, ende niet metten lichame, van veelen cleyn ghemaeckt werdt, so wil ick nv vuter Scriftuere bewijsen, hoe datse grootelijcx verboden is.

Men moet god dienen met herte ende lichaem.

Christus spreeckt met de Samaritaensche vrouwe van de warachtighe // aenbidders des Heeren aldus: De warachtighe aenbidders sullen den vader aenbidden in den geest ende in de waerheyt. Want de vader soect sodanige, die hem aenbidden. God is eenen geest, en de die hem aenbidden, moeten hem in den gheest ende waerheyt aenbidden. Maer hoe aenbidden si god inder waerheyt, die anders gheuoelen dan si doen? Dit is gheueynsdelijck, ende niet warachtelijck aenbidden. Dese aenbidders sijn dan, valsche aenbidders, die de Va der niet en soeckt: want si God anders aenbidden dan het behoort. Joan. iiij / Fol. 127b

Waert dat wij de werdicheyt onser lichamen wel aensagen, wij en soudense met afgoderije nyet willen ontreynigen. Christus heeftse met sijnen bloede verlost ende gheheylicht. Sij sijn ledekens Christi. Ende daerom en wilt Paulus nyet, datmense eender hoeren let maken sal. Ende sullen wij se doruen eender geestelijcker hoeren, der afgoderijen ledekens maken? Geen eerbaer man, en soude het lichaem sijnder huysvrouwen, so veel als eens, tot eenen anderen, ghemeyn willen maken. Wij sijn maechden met Christo onsen brudegom ghetrout: de // welcke een maecht, ende geen ouerspeelders hebben en wilt. Voorder onse lichamen werden tempelen des Heylighen Gheests, ende des leuendighen Gods ghenaemt: Maer wat ghemeynschap heeft den Tempel Gods met den afgoden? oft eenighe valsche godsdiensten? Ten laetsten, onse lichamen sijn gheordineert met der sielen tot den ee wighen leuen: So ist dan recht datse met de siele, God den gheuer der onsterflijcheyt, dienen sullen. God en can gheen deylinghe lijden, dat de siele tot hem, ende het lichaem tot den duuel comen soude. Hi wilt den ganschen mensche, oft nyet. Hi eyscht van ons allen een oprecht herte, met een vutwendighe belijdenisse. Met der herten, ghelooftmen (seyt Paulus) tot de gherechticheyt: Maer met den monde gheschiedt de belijdenisse tot der salicheyt. Ende leert ons, dat wij nyet alleen ghemeynschap hebben en sullen, met de onuruchtbaer wercken der duysternissen, maer dat wijse veel meer straffen sullen. Maer met de Afgodische menschen, by valsche Gods diensten te staen, en is niet straffen, maer // bewillighen ende prijsen. Is Christus ghecomen, om dat hi de wercken des duuels soude vernielen: ende de Misse een werck des duuels is, so moeten die de warachtighe Christenen helpen ver nielen, nyet door haer teghenwoordicheyt, vercieren ende beuestighen. Johannes de Euangeliste misprijst de prin cen, die om de eere der menschen van Christo openbaerlijck nyet beleden, dat se gheloofden: Sullen sij dan ghepresen wesen, die door haer gheueynstheyt de eere Christi verdonckeren? Ende hem also loochenen? Wij moeten nyet lichtuer-

[Margin: i / Cor. vi / — Fol. 128a — i. Cor. xi — i. Cor. vi. — ij. Cor. vi / — Phil. iij. — i. Cor. xv. — Matt. vi. — God wilt datmen hem vutwendelijc belijden sal — Rom / x / — Ephe / vi / — Fol. 128b — i / Jo. iii. — i / Joan. xij]

ij / Tim / ij delijck voor by laten gaen, dat Paulus scrijft, Ist dat wij den
Heere looche nen, hi sal ons oock loochenen. Ende dat Christus
Luc. ix / spreeckt. Die hem mijnder ende mijnder woorden scaemt, de Sone
des menschen sal hem oock sijnder schamen, als hi comen sal in
sijn heerlijckheyt, des Vaders ende der heylighen Enghelen. Maer
datter vele tot de Misse loopen, is alleen, om dat sij haer des
Heeren Christi schamen, wat sij schoon anders voort brenghen. So
moeten wij dan God, nyet alleen metter herten bekennen ende
Fol. 129a dienen: maer // oock vutwendelijck belijden, een yeghe lijck nae
de condicie sijns roeps, ende mate der gauen, die hi van God ont-
fan ghen heeft. Want alle gheueynstheyt ende dobbelheyt, sonder-
lijck die eenige ghedaente der verloocheninghe heeft, is ganschelijck
verboden.

Men mach oock hier vut wel mercken, wat groot behaghen dat
iij / Re / ix God heeft, in de bewaeringe des lichaems van alle afgoderije, dat
Rom / xi / hisijn dienaers, van alle andere hier door onderscheyt, datse haer
knijen voor Baal nyet ghebuycht, noch sijn handen gekust en heb-
Esa / xlv / ben. My sal alle knije buyghen, spreect God. Die Christen soude
grootelijcx wesen te misprijsen, die in Turkijen leuende, hem soude
in de Turcksche afgoderije vinden. Waert voor God gheoorloeft,
hem alleen metter herten te dienen, de kercke gods, en soude geen
martelaers hebben. Daerom de exempelen der heyligher mannen
ende vrouwen, die om de belijdenisse des waerheyts, de doot ghe-
storuen sijn, leeren ons claerlijck, dat den warachtighen Godsdienst,
beyde int herte ende lichaem, gestelt sij. Abraham heeft Vr der //
Fol. 129b Chaldeen ghelaten. De Propheten ende Apostelen sijn om de be-
Gene / xi lijdenisse des waerheyts veruolcht, ende ter doot gebrocht ghe-
Tob. i. weest. Tobias en heeft nyet (na Jeroboams afgodisch ghebot) in
iij. Re. xij Samarien, maer in Jerusalem (nae het beuel Gods) gheoffert. Inde
Daniel. i / prophecie Danielis lesen wij, dat devier kinde ren, nyet en hebben
Leui. xi. willen eten van des Conincks tafel, op datse door gheen occasie
Deut. xiiij besmet souden werden: want veel spijse haer door de wet verboden
Leui. xix. was, ende gheenen wijn en mochtense drincken: dan die vut den
vier iarighen wijngaert gheprest was. De volstandighe belijdenisse
Dan. iij. der drije kinderen, is oock wel bekendt, die haer lieuer in eenen
gloyenden ouen hebben laten werpen, danse eenich vutwendich
teeken ter ver eeringhe des afgods, bewijsen souden: Noch en heb-
ben oock aldus by haer sel uen nyet ghedocht, Wij sijn in grooter
authoriteyt, ende van den Coninck bemint. Wij mogen grootelijcx
ons volck dat hier vreemt is, behulpich wesen, ist dat wij vutwen-
delijck alleen, de beelden eeren: Want anders soude het volck om
Fol. 130a onsen wille qualijck varen. Dese din // ghen (segge ic) oft dier
ghelijcken, enhebben si niet gheseyt. Maer hebben God bouen al

ghehoorsaem gheweest, hem alle dinghen beuelende. Daniel heeft lieuer ghehadt, den leewen voorgeworpen te sijne, dan dertich daghen sonder belijdenisse sijns gheloofs, door het ghe bet tot God, te wesen. De exempelen van Eleazarus, ende der moeder met den seuen sonen, is van allen wel bekent. Het is nv dan claer, dat de warachtighe die naren Gods, haer met siel ende lichaem tot God begheuen moeten, ende datmen dat een van dat ander niet scheyden en mach. Dan. vi / j. Ma. vi. ende vii

Hier die wat hart sijn in haer opinie, maken dese vutulucht, dat het een sake indifferent oft middelmatich sij, dat is, noch goet noch quaet, in de Misse te sijne, so verre alst herte goet is. Maer (segghen sij) indifferente dinghen sijn den Christenen gheoorloeft: so machmen dan sonder sonde ter misse ghaen, met alsulcken herte. Maer al waert schoon indifferent (also het nyet en is) daerom en ist haer noch nyet gheoorloeft: Want in het ghebruyck der indifferente dingen, en is niet alleen // wetenschap, maer oock liefde Fol. 130b
van noode. Ende ouermidts dat Paulus, de selue vraghe hadde met i / Cor / vij
den Corinthen, so wil ick nv sijn argumenten ghebruycken. Maer voor al, so moetmen hier we ten, dat in de stadt van Corinthen, nae datse door den dienst Pauli tot Christum bekeert was, noch veel in haer afgoderije ghebleuen sijn, die haer Goden offerhande deden, ende ter eeren van haer maeltijden hielden, tot de welcke sij, de Christenen, die haer vrienden wa ren, nooden. Ende sijn gheghaen tot de sacrificien ende maeltijden, betrouwende haer seluen op dese wetenschap, te weten, datse wisten, dat de afgoden niet en waren. Maer Paulus heeft dit verdoemt, om dattet tegen de liefde ende de eerste tafel was, ghelijck hi leert in het vij. ende . x . Capitel des eersten briefs. In het achste Capitel bewijst hi, datse teghen de liefde sondichden, om datse geen acht op de crancke broederen en had den, die daer in vererghert waren: denc kende dat den dienst der afgoden, so grouwelijck nyet en was, ende sijn also door haer exempel, oock ter sacrificien ende maeltijden der afgoden ghe // ghaen, hoe wel haer conscientie daer in nyet ghe- Fol. 131a
rust en was. Also die ter Missen ghaen, sondighen, al ist schoon, datse weten, datse nyet en is: om datse door haer exempel den crancken, den voet gheuen daer toe te gaene, oock teghen haer conscientie, sonder dat oock de vianden des waerheyts, daer door in haer boosheyt versterckt werden. Teghen alsulcke wijse menschen, sonder de liefde, spreeckt Paulus aldus, De wetentheyt blaest i / Co / vij
op, maer be liefde die sticht. Ende op dat een yeghelijck bekenne de swaricheyt deser sonden, daer mede men den crancken in de afgoderije sterckt, oock in dinghen die indifferent sijn, Laet ons dese naeuolghende woorden Pauli aenmercken. Siet toe (seyt hi)

i / Co / viij dat dese uwe macht den crancken gheenen aenstoot en werde. Want ist dat v die de kennisse hebt, yemant siet ter tafel sitten in der afgoden huys, en sal nyet de conscientie van hem die cranck is, veroorsaeckt werden der afgoden offer te eten? Ende de crancke broeder sal door uwe wetenschap vergaen, voor den welcken
Fol. 131[b] CHRISTVS ghestoruen is. Maer als ghi // so sondicht tegen de broederen, ende quetst haer crancke conscientien, so sondicht ghi tegen Christum. Dese nootsakelijcke leeringe sullen wij alle vastelijc in onse her ten prenten. Waerom Paulus een yeghelijck vermaent, seggende: Siet toe namelijck alle de geene die de waerheyt verstaet, ende onderscheyt vande valsche gods diensten hebt, dat ghi uwe wetenscap niet en misbruyct, tegen de salicheyt van uwen crancken broeder. Want hi door v exempel veroorsaect sal werden, om de selue afgo derie te doen, ende so sal uwe broeder vergaen, voor den welcken Christus gestoruen is. Wie can den grouwel van de ser sonde genoech vutspreken, of dencken? die om ons profijt dooden, niet een, maer veel broeders, voor de welcke Christus ge-
i / Joan / iij storuen is: Waer is onse liefde, door de welcke wij behoorden, onse siele te stel len voor onsen broeder, die door quaet exempel,
Luc / xv / om ons profijt onse broederen dooden? Christus om een scaep te winnen heeft negen en negentich scapen verlaten, ende sullen wij meer dan negen en negen tich verderuen, door ons quaet exempel, om ons eygen verganckelijc ende onseker goet? Tis een onmen-
Fol. 132[a] schelijke wreetheyt, // een cranck mensche te slaen ende te quet sen in dat ledt daer hi cranck is. Maer dit doense, die den crancken veroorsaken, teghen haer consciencie ter missen of tot eenigen afgodischen dienst te loo pen, haer quetsende, in de crancke consciencie. Ende ten laetsten, sondighen sij oock in Christum: Want de crancken sijn de ledekens Christi. Waeromalsmen teghen haer sondicht, so sondicht men teghen Christum, dwelck nyet onghestraft
Mat / xviii en blijft ghelijck ons Christus selue leert, sprekende aldus: Die een van dese cleyne, die in my gheloouen, vererghert, het is hem nut, dat eenen molensteen aen sijnen hals ghehanghen werde, ende also versmoort werde in de diepte der see. Wee der werelt van ergher-
Mat / xviii nissen. Want het is noot datter erghernissen comen. Nochtans wee den mensche, door den welcken erghernisse coemt. Die dese Goddelijcke vermaninghen ende dreyghementen verwerpt, sal ten eynde weten, wien hi veracht heeft. Al waert dan noch een sake indifferent, hem in de afgodische vergaderingen te vinden, alleen na
Fol. 132[b] den lichaem, so en ist nochniet geoorloft // om onsen crancken broeder. Want in saken die indifferent sijn, moeten wij dese lesse
i Cor. x / Pauli volgen: En gheeft gheen erghernisse noch Joden, noch heydenen, noch de ghemeynte Gods, ghelijck dat oock ick, in alle

dinghen (te weten die in different sijn) alle menschen behage, niet soeckende mijn eyghen profijt, maer het profijt van velen, op datse salich werden. Die hem na desen godlijcken regel voecht sal hem in gheen misse, of ander afgodische oeffeningen vinden, al waert schoon indifferent: dwelck oock *Augustinus* wel bekendt heeft, schrijuende aldus, Wij en mogen nyet ghebruycken, dat tot de eere ende dienst der afgoden is dienende. Noch ten helpt nyet dat ghi soudt segghen, v herte recht te wesen. Want uwen naesten aensiet niet v herte, maer v werck.

Nae dat Paulus aldus bewesen heeft in het achste Capitel dat het werck der Corinthen, teghen de liefde was, so leert hi in het thiende Capitel, dat dat selue ganschelijck ongheoorloeft was, ende teghen God ende sijn eere, ende daerom afgoden dienaers waren, die haer in den afgodischen hoop // in haer sacrificien ende afgo- Fol. 133[a] dische maeltij den vonden, hoe wel datse metter herten op de afgoden nyet en stonden. Daerom spreect Paulus. Mijn beminde schout afgoderije. Ende stelt haer voor ooghen de Israeliten, die om haer afgoderien, van God ghestraeft hebben gheweest, op datse door dese dreyghementen, haer van de afgodische vergaderinghen trecken souden. Ende ouermits dat de Corinthen hadden moghen vraghen, Hoe ist moghelijck dat wij afgoden dienaers sijn, na dat wij de wetenschap hebben dat den afgod nyet en is, daer wij geen hope op hem stellen? So brinct Paulus de Israeliten voort, sprekende aldus: Siet Israel na den vleessche, die van den offer eten, en sijnse nyet deelachtich des outaers? dat is, sij behoren tot een lichaem. Also oock ghi Corinthen (wilt Paulus seggen) die deelachtich sijt der afgodischer sacrificien, behoort tot den lichaem der afgoden, ende sijt also lidtmaten des Duuels. Want dat de heydenen offeren, dat offerense den duuelen. In de selue wijse die hem in het sacrificie des Antichrists vindt, te weten de Misse, die is oock een ledt des Antichri-//stischen lichaems, ende so een afgod die Fol. 133[b] naer, hoe groote kennisse dat hi ooc van de misse hebbe. Want dese leeringe Pauli is claer ende seker. Nochtans sijnder noch veele, die haer daer onder niet wil len buyghen, maer soecken alle middelen om te beuestighen, dat het gheen afgoderije en sij, metten lichaem sonder het herte, in de afgodische vergaderinghe hem te vinden: Ende bringhen het Exempel van Naaman Syrus voort. iiii / Reg / Maer ick wilde, dat sij desen Naaman ghelijck waren, die haer viii / afgoderije met hem soecken te bedecken. Wat Goddelijcker man dat het sij gheweest, is vut den text wel claer, inden welcken wij lesen, dat hi beloefde openbaer belijdenisse sijns gheloofs te doen, namelijck dat hitot niemant dan tot den warachtighen God van Israel offeren en wilde, ende nam daerom, aerde der Israeliten met

hem. Daer na bekent hij sijn schult, oft so quame dat hij ten dienste van sijnen Conijnck nederuallen soude, inden tempel des afgods Rimmon, ter wijle datmen de Sacrificien dede, begheerde
Fol. 134ª dat hem God ghenadich soude wesen. Soude Naa-//man Syrus ghesondicht hebben, die noch een iongheIinck was in de leere des waerheyts, die openbaer belijdenisse sijns gheloofs dede, die inden tempel des afgods, nyet ghegaen en soude hebben, dan met sijnen Coninck om hem te dienen: en sullen sij nyet sondighen, die ouer langhe tijdt de waerheyt bekent hebben, ende gaen noch ter Missen, om datse voor warachtige Christenen, nyet en ghehouden souden wesen? De Prophete gaf Naaman goeden moet, ghebiedende dat hij in vreede gaen soude, te weten, om dat hij voor hem, God bidden wilde. Want die sterck sijn, moeten voor de crancke bidden, ende de crancken moeten met Naaman haer cranckheyt altijt beschuldighen, ende nyet ontschuldighen. Maer al oft so waer dat Naaman ten dienste sijns Conincks, toeghelaten hadde gheweest, in den Tempel van Rimmon neder te vallen, ter wilen, datmen den afgod offerhande dede, dat Priuilegie en can het ghemeyn ghebot Gods nyet breken.

Fol. 134ᵇ Datse nv voortbringen van Paulo dat // hi gheschoren ende Act / xviii
ghereynicht is gheweest, ende heeft Timotheum besneden, en dient ende / xxi
Act. xvi. totter sake nyet. Want den cranken Joden, waren de ceremonien des wets, voor eenen tijt, vrij toeghelaten, tot dat het euangelie wat claerder vercondicht was: want sij nyet lichtelijck begrypen consten, hoe dat de insettinghen des eewighen gods, door Messiam te niete ghedaen moesten wesen. Tot der stichtinghe ende vermeerderinghe dan, des heerlicheyts christi, mochtmense onder houden,
i. Cor. x. ende nyet anders. Also schrijft Paulus, dat hi den Joden een Jode geworden is, ende den heydenen een heyden (te weten in het ghebruyck der ceremonien des wets) op dat hier meer win nen soude.
Act. xvi. Also om de Joden te winnen heeft hi Timotheum besneden, sijn hooft beschoren in Cenchris, ende sijn beloeften te Jerusalem voldaen. Om de heydenen te winnen heeft hi Titum nyet willen be-
Gala. ii snijden, ende heeft Petrum voor de gansche ghemeynte ghestraft. Maer hi en heeft hem met de heydensche afgode rie nyet besmet, om de heydenen so te beter te winnen: gelijct ooc niemant geoor
Fol. 135ª loeft en is, ter missen of tot eenige afgodi // sche vergaderingen
Baruc, vi: te gaen, om yemant te winnen. Voorder vut den prophet Ba ruch connen si oock geen deesel vinden: Want de prophete seyt niet datse te voe te vallen sullen voor de Babilonische afgoden, ende spreken in het herte: V moetmen O heere aenbidden: maer ver maent de Israeliten datse de menichte nyet en sullen volghen,
i / Timo. i maer God alleen de eere gheuen. So ist nu dan claer, hoe dat den

ghelouighen, om gheenderhande oorsake gheoorloeft en sij, in de papistische missen teghenwoordich te sijne. Want wij moeten God met ganscher herten ende lichaem in der waerheyt dienen, ende onse trouwe moeten wij Chri sto onsen brudegom houden onghescheynt. So ist oock hier vut claer, dat het niemant, nae Gods woort gheoorloeft en sij, eenighe misse te doen, of te doen doen, oft yemant daer toe stieren, of te senden, dat men oock het Nachtmael papistelijck nyet nutten en mach, ghelijck sij omtrent de paesdaghen, oft by den krancken vutdeylen. dat men oock den misgod gheen eere bewijsen mach, met eenighe knielinghe, ontdecken des hoofts, met keersen, tortsen, bloemen, // bellen, ende dierghelijcke.

Joan. xiii.

Fol. 135[b]

Maer nv soude yemant moeghen vraghen, watse doen sullen die in het pausdom in duysent perijkelen der afgoderije leuen, op datse noch siele noch lichaem, met de afgoderije en besmetten? Hier waer het licht antwoorde te gheuen, waert dat een yeghelijcke vut der herten desen raet vraechde. Maer de werelt is huyden sdaechs vol van gheueynsdicheyt ende dobbelheyt. Veel vraghen in dese ende der gelijke saken wel raet, maer alleen om datse wat hooren souden, tot haren profijte. Si soeken sach te kussenen om daerop te slapen. Si wil len hooren, vrede vrede, daer gheen vrede en is. Si gelijcken Balaam, die altijt van god vraechde of hi tot den coninck Balach moechte gaen, daer hi wel wist dat sijn reyse God nyet en behaechde. Wij hebben huyden veel vragers van Goddelijcke dingen, maer (dat te beclaghen is) luttel doenders, ende ghelijken also den rijcken ionghelinck int Euangelie, ende den volcke, daer af dat God tot den Prophete Ezechiel spreect, Si hooren wel uwe redenen (seyt hi) maer sij en doense nyet: nae haer profijt gaet // haer herte. Alsulke ypocryten ende bespotters des heeren, en sal niemant con nen ghenoech doen: daerom en willen wij de selue gheen antwoorde gheuen, maer alleen den Godfruchtighen, die nae de glorie Gods, ende haerder sielen salicheyt dorstighen, ende die door vlee schelijcke wijsheyt den wille Gods nyet en soecken te wederstaen. Dese dan en can ick gheenen beteren raet geuen, dan Paulus den Corinthen gegheuen heeft, seggende: Mijn beminde, schout afgoderije. Ende wederom, treet gheen iock met den onghelouighen. Want wat ghemeynschap heeft de ghe rechticheyt met de ongherechticheyt? Wat ghemeynschap heeft het licht met de duysternissen? Hoe coemt ouer een, Christus ende Belial? Oft wat deel heeft de ghelooughe met die ongheloouighe? Wat ghelijckenisse heeft de tempel Gods met de afgoden? Want ghij siet den Tempel des leuendighen Gods. Ghelijck als God ghesproken heeft, Ick sal in haer wonen, ende in haer wandelen.

Van de vraghers wat men doen moet.

Ezec. xiii /

Nu / xxii /

Mat. xix.

Eze. xxxiii

Fol. 136[a]

Men moet hem van afgoderie wachten /

i / Cor / x /

ii / Cor / vi.

i / Cor / iii /

ende / vi /

Leu / xxvi

Ende ick sal haer GOD wesen, ende sij sullen mijn volck wesen.
Fol. 136[b] Daerom gaet // vut midden van haer, ende scheyt v van haer,
spreect de Heere, ende en roert dat onreyn is niet aen. Mijn kin-
i / Joan / v. deren spreect oock Johannes (sijnen brief besluytende) wacht v
van afgoden. Amen. Desen raet gemerct, dat hi noch mine, noch
eenichs menschen, maer des leuendighen Gods raet sij, so sal hem
een yeghelijck sonder murmeratie volghen. Maer dit vlien ghe-
schiet aldereerst metter herten, ende gheest, ende daer na met den
Men moet afgoderie oock met den lichaem verlaten / lichaem, op dat wij God so met siele ende lichaem prijsen ende
louen. Met den lichaem vlieden wij, als wij daer met geen afgo
derije vereeren: Dwelck wederom in twederhande manieren ghe-
schiet: te we ten, of blyuende in een afgodisch landt, of treckende
in een landt, daer de soete ende blyde stemme des euangelijs ghe-
hoort werdt, ende vrijheyt is van alle afgodische supersticien. Wij Hoe dat men in een afgodisch landt bly uen mach Gen / xix / xxxix / Dan / i / vi /
en willen nie mant vut sijnen lande dryuen: onse heere ende God
mach ghedient wesen in Sodoma, Egypten, ende Babylon. Maer
die so in een afgodisch landt blijuen wil, die moet weten, hoe hi
hem god delijck draghen moet, als Lot in Sodoma, Joseph in
Fol. 137[a] Egypten, ende Daniel // in Ba bilonien ghedaen hebben. Want
ten eersten, en sal hi met geen afgoderie ghemeynschap hebben.
Want dit is het eewich gebot gods, Ghi en sult gheen vreemde
goden voor my hebben. Ten anderen, so moet men sijns gheloofs
eenighe belijdenisse doen, nae den roep van een yeghelijck, ende
de gauen die hi ontfanghen heeft. De welcke belijdenisse aldereerst
in het huysghesin ghescien sal, door een Goddelijke ende neer
stelijcke onderwijsinghe des huysghesins nae den wille des heeren.
Hi en sal niemant vut sijn huysghesin (so verre alst in hem is)
laten ter missen of tot eenighe afgoderije gaen: den onuerstandi-
ghen sal hi door alle oorsaken leeren. Ten derden, so sal hij by
alle manieren soecken eenighe Christelijcke vergaderinge met de
broederen te maken, want het volck Gods en werdt in de Scrif-
Mat / xvi tuere, nyet te vergheefs een Ghemeynte ghenaemt. De afwijckinghe
Heb / x / van de vergaderinghe der Broederen, is vol perijkelen. Die dan
sijn leuen aldus in het Pausdom doer de ghenade GODS stellen
Fol. 137[b] can, dat hij daer blijue in den naem des HEEREN. // Maer soude
yemant nv moghen segghen, willen wij aldus leuen, het volck sal
in ons wesen vererghert, om dat wij in gheen kercken ende cluy-
sen en gaen: ende wij sullen daertoe in groot perijkel comen.
Van de erghernis se der god loo sen / Aenghaende de erghernisse des volcx, die en moeten wij nyet
achten, in saken daer toe wij van GOD bedwonghen sijn: iae de
selue te verachten, is een groote duecht. CHRISTVS spreect, dat hij Luce / xii /
ghecomen is, nyet om vrede, maer om een sweert, ende vier te
Matt / xv / senden. Om te scheyden den sone teghen den vader, ende heeft

selue de erghernisse der Phariseen nyet gheacht. Hadden de Apostelen ende Martelaren ghedacht, dat men hem van dese erghernisse soude hebben moeten wachten, sij hadden gherustelijcker in dese werelt moeghen leuen.

Hoe wij ons tegen de anuechtingen des Duuels wapenen sullen /

Aenghaende de perijckelen, aenuechtinghen, ende aenstooten, die ghemeynlijck volghen, als men den Duuel aldus op den cop treden wilt, men sal daer door den moet nyet verliesen, maer aensien de troostelijcke vermaninghe Christi. Ick segghe v mijn vrien // den (spreect hi), Weest nyet versaecht van haer die het lichaem dooden, ende daer nae en hebben nyet meer datse doen connen. Ick sal v hem wijsen dien ghi vreesen sult: Vreest hem, die (nae dat hi ghedoot heeft) de macht heeft te werpen in den afgrondt. Vorwaer segghe ick v, vreest desen. Coopt men nyet vijf cleyn muschen om twee penninghen? nochtans en is nyet een van haer voor God vergheten: maer oock de haren vus hoofts sijn al ghetelt, en vreest dan nyet, Ghi sijt beter dan veel muschen. God is onse goede ende bermhertighe vader. die oock de macht heeft ons te beschermen, ende te bedecken van de ooghen onser vianden, ghelijck hi Jeremiam ende Baruch van haere vianden bedeckte. Ende ist dat so coemt, dat wij wat om Christvs wille lyden, laet ons met de Apostelen verblyden, ende den Heere ootmoedelijck bidden, dat hi ons gheloue meerderen ende stercken wille. Wij moeten aerbeyden om door de enghe poorte in te gaene, ouer den enghen wech, die tot den leuen leyt. Wij moeten // cloeckelijke strijden, God sal hulpe, ge nade, ende victorie gheuen. Sijt wel ge moet, spreect Christus, ick hebbe de we relt ouer wonnen.

Fol. 138[a] Luc. xii / Jer. xxxvi Act. v / Luc. xvii / Math / vii Luc / xiii / Fol. 138[b] Joha / i /x/

Maer nv sijnder sommighe, die desen raet, ende nijt des werelts, ende de perijkelen des leuens nyet en connen verdragen, daerom en doruen sij haer le uen na de voorseyde reghelen nyet stellen, in het Pausdom blyuende. Ick weet wel dat de godfruchtighen in dese sake grootelijcx beladen sij. Maer ick en can haer hier ghenen anderen raet geuen, dan dat sij ten eersten God almachtich om hulpe ende sterckte dagelijcx aenroepen: ende ten anderen, souden si vreesen inde perikelen der afgoderijen te comen, datse lieuer haer in een ghewillighe verhuysinge gheuen, tot een landt, daer den wa rachtighen godsdienst sonder eenige afgodische superstitie onderhouden is. Den welcken raet men nyet verwerpen en sal, ouermidts dat hi in de Scrifture bescreuen is. Want god beueelt datmen Babylon verlaten sal. Esa. xlviii. lii. Je re. li. ii. Co. vi. ende in de openbaringhe Johannis lesen wij, datter een stemme quam vut den hemel van Babylonien // met desen woorden: Trect daer vut mijn volcke, op dat ghi haerder sonden nyet deelachtich en sijt, ende van hare plaghen ontfanct. Also heeft ooc God tot

Wanneer men sijn vaderlant om afgoderije ver laten moet

Fol. 139[a] Apo/xv : ii Apoca / ii /

Gen / xii / Abraham den vader alder gelouigen gesproken: Gaet vut uwe
aerde ende v vaderlandt, ende vut den huysen vus vaders, tot een
landt dat ick v wijsen sal. Dit ghebot om Babyloniam, dat is alle
afgodische plaetsen, te verlaten, en heeft god niet sonder groote
oorsake so naerstelijck ons voorghestelt, namelijck om dat wij van
natueren broos sijn, lichtelijck door quaet exempel ende ghemeyn
Exod / xii / schap verdoruen werden. Ende daerom heeft oock God de kinde-
i / Esdr / i / ren van Israel vut Egypten gheleyt, ende vut Baby lonien weder-
Ex. xxxiiii brocht, ende verboden dat se met den ongheloouighen nyet trou-
Deu / vij / wen en souden. Quade tsamen sprekinghen, bederuen goede seden,
i / Cor. xv / ende wie het peck ghenaect, die werdt daer af besmet. Eccl / xiij /

Maer de wederspannighe mensche is seer voorsichtich, ende heeft veel raet slaghen eer hi den wille gods gehoorsaem sijn wilt, maer in de weghen des duuels loopt hi sonder omsien, iae is vertoornt //

Fol. 139^b als men hem daer af trecken wilt, In de weghen des Heeren vreesen wij, aermoe de, verlatinge, siecten, ende ander veel perijkelen, ende door dese becoringe verlaten wij onsen God ende vader. Maer op dat niemant vut alsulke ydele verkeerde ende afgodische vreese, het ghebot des heeren, van Babylonien te verla ten, achter rugghe werpen soude: heeft God veel schoon troestelijcke, ende sekere belooftenissen gegheuen, om ons, die slap ende cranck sijn, tot de gehoorsaemheyt sijns woordts te verwecken. Aldus lesen wij dat hi tot Abraham, ende so in hem tot allen ghelouighen ghesproken

De beloftenissen Gods tot den genen die dafgoderije ver laten.

Gen / xij / heeft, segghende, Ick sal v sege nen. Ick sal oock seghenen den ghenen die v seghenen sullen, maer die v veruloecken, die sal ick oock veruloecken. Wederom God spreect so lieffelijck tot de ghene

i / i Cor / vi die vut Babilonien ghaen, ick sal v ontfanghen (seyt hi) ende ick sal v wesen tot eenen vader, ende ghi sult mij wesen in sonen ende dochteren, spreeckt de almachtighe God. Die alleen dese troostelijke beloeftenisse neerstelijck anmerckte, ende met der herten

Fol. 140^a geloofde, soude lieuer in de vuterste canten der we // relts loopen, dan hem met de minste afgoderie des werelts besmetten, veel min met der missen, die de meeste afgoderije is, de oyt gheweest is onder de sonne. Wat sullen wij vreesen, nae dat de almachtighe God ons als een lieflijck vader ontfangt, voor sijn sonen, ende doch teren? Christus heeft ons ooc grotelijcx met sijne warachtighe be-

Mat / x / loftenissen getroost segghende. Ick segge v vorwaer, niemant en verlaet huys of broeders of susters, of vader of moeder, of huysvrouwe of kinderen, of ackeren om mijnen name, ende des Euangelijs wille, die nyet hondertuout en ontfanct nv in deser tijt, huysen ende broederen ende su steren ende moeders, ende kinderen, ende ackers met veruolgingen, ende in de toecomende werelt dat eewich leuen. Dese belooftenisse sullen wij wederom wel ouerleggen.

Si en is nyet tot een of twe, maer tot allen geloouigen gegeuen,
in de welcke Christus de waerheyt selue (wiens woort bliuen sal, mat. xxiiii
al verginge hemel ende aerde) haer allen toeseyt vergeldinge in
dese ende toecomende werelt, ghelijck ooc Paulus spreect, dat gods- i. Tim. iiii
uruch ticheyt tot alle dinghen oorboorlijck is. // wantse beloftenisse Fol. 140[b]
heeft des teghenwoordighen ende toecomenden leuens. Christus is een Ephes / vj /
erfgenaem alder dingen, die onder sijn voeten geworpen sijn, sou Hebr. i /
de hi ons sijn vrienden ende broederen in gebreck verlaten? Hi Heb / ij /
heeft tot ons hem seluen in de doot ghegeuen, ende soude hi ons Luce / xii.
Lu / ix / xxii vutwendighe dinghen weygeren? Wat ghebreck hebben de Apostelen Joha / xv /
geleden alse sonder tesche, gelt, ende broot wtgesonden waren? Joha / x /
Gheenmet allen. In de woestijne heeft hi vijfduysent mannen Joan / vi /
sonder de vrouwen ende kinderen ghespijst, met vijf gheersten
brooden ende twee vischen. Abraham en is in sijn pelgrimage van Psal / cv /
God nyet verlaten gheweest, ghelijck Dauid met een vierich herte Deu / viii.
dat verhaelt. Den Israeliten heeft GOD spijse, dranck, cleederen, ende. xxix
ende al le nootsakelijcke dinghen voorsien. Heliam heeft GOD door 3 / re/xvii.
den raue ghespijst. Sijn handt en is nyet vercort, ende bewijst noch Esa. l
daghelijcks dese sijn goetheyt, tot allen gheloouigen die om sijnen
naem in vreemde landen sijn. So en sullen wij dan van aermoede
niet vree sen. Aengaende de vrienden diemen ver latende is, Chris-
tus seyt ons toe, datwij // daer aen nyet verliesen en sullen. Die Fol. 141[a]
Christum vuter herten sonder geueynsdicheyt soeckt, voor een
vader ende moe der, sal der vele vinden. die also hertelijck
ende ghetrouwe sullen wesen, als natuerlijcke vaders ende moe-
ders. Also oock van susters, broeders ende vrien den. Abraham Gen / xv
versiet sijn vaderlant, ende sijn vrienden: maer GOD beloefde
hem dat sijn gheslachte soude vermenichuuldighen, als de ster-
ren in den hemel. Also comen den gheloouighen altijt meer Ge. xxxix
warachtige vrienden toe, danse te vooren hadden. God die alle Exo / iij/xi
herten in sijn handen heeft, gheeft haer ghe nade voor de men-
schen, diet hem belieft, ghelijck wij van Joseph, de Israeliten, Daniel / i /
ende Daniel lesen.

Maer hier moetmen wel toe sien, datmen alle dese beloeftenissen Hoemen de
niet vleeschelijck en neme, als oft den gheloouighen hier een gul- beloefte-
den werelt beloeft wa re, sonder eenich cruyce in den vleesche. nissen Gods
Want Christus beloeft huysen, broeders, susters, moeders, kinderen ver staen
ende ackeren, maer met veruolghinghen. Dit en can de natuerlijcke moet.
mensche nyet begrijpen, daerom set hi oock by // dese troostelijcke Fol. 141[b]
beloeftenissen nyet. Rijckdom en is nyet in de oueruloedicheyt oft
schoonheyt der vutwendigher dinghen gheleghen, maer in het herte. i Tim. vi /
Het is een groot ghewin (seyt Paulus) Godsuruchticheyt met een
herte, dat met sijnder condicie te vreden is. De prijs der spijse

ende dranck is int smaken ende uoeden ghelegen. Dese beloeftenissen Christi aensien dan meer het ghebruyck der dinghen, dan de ouer uloedicheyt der seluer. God gheeft den ghelooуighen een herte, datse te vreden sijn met het ghene, datse hebben, gebruyc ken dat selue met danckbaerheyt ende vroolijcheyt der herten, wel wetende, datse Christi sijn, ende dat door hem al gesegent ende
i. Tim. iiij gereynicht is, watse gebruyc ken, maer dat den ongheloouighen alle dinghen onreyn blijuen. Desen rijcdom hebben de waerachtige
ij. Cor. vi Christenen in alle tegenspoet, gelijck Paulus spreect, Niet hebbende, so besitten si nochtans al le dinck. Dese beloeftenissen dan salmen tot de oueruloedicheyt der vutwendiger dingen, sonder eenich cruyce niet trecken, hoe wel dat god de selue oueruloedelijc is geuende,
Fol. 142[a] wien hi wilt ende alst hem be-//lieft: gelijck wij in Abraham ende Jacob sien. Die dan enighen troost vut dese goddelijcke beloeftenissen hebben wilt, die sal hem seluen ganschelijck de voorsichticheyt ende goetheyt Gods ouerge uen, sijn glorie alleen soecken: met een vast betrouwen, dat God hem alle dinghen sal toeschicken, die tot sijnder salic heyt dienende sijn. Ende ist dat hem God wat oueruloedelijck verleent, dat sal hi met dancbaerheyt gebruycken, den armen niet vergetende: ist datter sparich is, so sal hi niet murmuereren, maer denc ken dat hem niet salich ware, anders te hebben, ende dat god tsijnen tide anders voor sien sal, so hi weet dat hem salich wesen sal.

Met wat listen de duuel de menschen soect in af goderie te houden.

Maer die vut de Babylonische ghe uanghenisse, door het ghebot ende toesegghinghen Gods verweet sijnde, soec ken te vertrecken (ten si datse tegen den duuel waecken) so sullen si van hem belet werden. Want hi dusentich listen soeckt, om den mensche in afgoderie te houden. Ten eersten sent hi vut, onse vrien den ende magen, die met beloeften, dreygementen ende spottige woorden ons god delijck voornemen soecken te beletten, die dat van Gods we- Door vrienden.
Fol. 142[b] ghen behoorden te // vorderen. also was Loth van sijn swaghers
Gene / xix belet ende bespot, doen hise vermaende om Sodoma te verlaten.
Num / xi / i xiiij / De bespieders des landts der beloeftenisse, hebben den moet des volcx ghebroken, ende groote occasie der murmeratien ghegheuen, waerom sij alle van God in de woostijne ghestraft sijn gheweest. Als ons dan eenighe vrienden door schoon oft leelijke woorden van desen roep Gods aftrecken willen, so sullen wij haer antwoorden
Matt / xvi als Christus dede tot Petrum, die hem van sijnder doot beletten wilde, segghende: Ghaet heen achter my Sathan. Ghi sijt my hinderlijck. Want ghi en verstaet nyet de dinghen die goddelijck sijn,
Matt. vi. maer de ghene die der menschen sijn. Also leert ons Christus, dat wij onse rechte ooghe, die ons erghert, vuttrecken ende wech wer pen sullen, ende de rechte handt af houwen: dat is, wij sullen van

ons werpen alle die ons van God soecken te trecken, al haddense wij lieuer, dan onse rechte ooghe ende handt.

Daer is noch een ander beletsel, dat vut ghiericheyt, hoouerdicheyt, onghelooue ende eerghiericheyt is sprutende. // Ende dit Fol. 143[a]
is de wortel van alle onschuldinghen, diemen daghelijcx doet om in afgoderije te blijuen. Wij soecken onsen buyck, ghemaeck ende eere. Wij en willen nyet veracht wesen, datmen ons seggen sal, Ghi vreemdelinck, waerom en sidy in v landt nyet ghebleuen? Ende om dese vierighe pijlen des duuels te blusschen, moeten wij Ephe / vi /
bouen al aennemenden schilt des gheloofs. Wi en sijn in dese werelt nyet anders dan vreemdelingen, waer dat wij oock sijn. Wij Heb / xiii /
en hebben hier gheen blijuende stat, maer wij. &c. Werdt ons dat in een plaetse meer verweten dan in dander, ghelijck als Loth van Gene / xix
den Sodomiten verweten was, laet ons daer in nyet grootelijcx bedruckt wesen. Christus is wel int sijne ghecomen, ende de sijne Joan / i /
en hebben hem nyet ontfanghen. Wederom God seyt dat hi den Deut / x /
vreemdelinck bemint, ende gheeft hem spijse ende cleederen. Ende Ephe / ij /
in Christo en sijn wij gheen vreemde delinghen meer (waer dat wij sijn) maer huysghenoten Gods. Dat aertrijck is des Heeren Psa. xxiiij
ende sijn volheyt. Ende door Christum isse oock der gheloouighen. i. Cor. x
Maer teghen de becoringe van // het goet ende eere van deser Fol. 143[b]
werelt, sullen wij stellen de leeringhe Pauli in den brief tot Timo- i / Tim. vi
theum, ende de vermaninge des Heeren CHRISTI. Ist dat yemant Luc / ix /
my volghen wille (seyt hi) die versake hem seluen, ende neme sijn Mat / xvi
cruys op hem daghelycx, ende volghe my nae. Want die sijn siele wilt behouden, die salse verliesen: Maer die sijn siele verliest om mijnen wille, die salse behouden. Want wat batet den mensche dat hi de gansche werelt wonne, maer verlore hem seluen, ende beschadichde hem? De men schen ghelijcken den hondt *Æsopi*, die na de schaduwe des vleeschs bijtende, verloes het vleesch dat hi in de muyle droech. Wat is doch al het goet, eere, ende vrientschap van deser werelt, dan een ydele schaduwe? by de vruecht die de kinderen Gods (nyet alleen in de toe comende werelt, maer Mat. xix /
oock nv in de Christelijcke vergaderinghen, daer CHRISTVS int ende
midden is) sma ken ende gheuoelen? Dese soeticheyt smaeckte de .xxvii //
Prophete Dauid, als hi vutspreeckt tot GOD, In uwe salen is eenen ps. lxxxiiij
dach beter dan duysent in een // ander plaetse. Ick hebbe lieuer Fol. 144[a]
te sitten aen de doeren des HEEREN huys, dan in de tenten der Godlosen te wonen.

Ende van Moses schrijft Paulus aldus, Doort ghelooue heeft Moses, doen hi groot was, versaeckt Pharaons dochter soone ghenaemt te wesen, ende verkoes veel lieuer met het volck GODS onghemaeck Heb / xi /
te lijden, dan te hebben den tijdelijckenlust der sonden. Ende

Exod. xij ende .xiiij. heeft de versmaetheyt CHRISTI meerder rijckdom gheacht, dan de schatten Egypti. Want hi sach op de belooninghe.

Of men ter missen gaen mach om so anders te lee ren.

Dit sijn dan de sonderlijcste oorsaken daer door menighe in de Pausche afgoderie blijuen stekende: dwelck sij nochtans nyet bekennen en willen, maer soecken haer geueynsdicheyt met schoon woorden te bedecken.

Ten eersten sijnder die segghen, datse in Babylonien blijuen, om dander de waerheyt te leeren, ende meynen, dat haer afgodische simulatie daer door wel ghe recompenseert werdt. Maer het
Fol. 144[b] is te vreesen datter seer weynich sijn, die // ongheueynsdelijck voor God daerom alleen blijuen, ende nyet lieuer om haer eyghen profijt. God wilt alsulcke ypocrijten straffen met verblintheyt des verstants, datse ten eynde van de waer heyt, diese dander gheleert hebben, sullen afuallen, door haer ghiericheyt. Da ghelijcse exempelen en gebreken ons hier af nyet, dat wel te beclaghen is. Men
Rom / i / can met God nyet spotten. Het is wel bekent, wat Paulus van den heydenen schrijft, hoese God ghestraft heeft, om datse hem nyet geeert en hebben, na datse hem bekenden. Maer al waert schoon, datse in dese simulacie bleuen, om een anderen te leeren,
Rom. ij / dat en can haer nyet onschuldighen. Want daer gheschreuen staet, men sal geen quaet doen, om datter goet vut comen soude. De liefde des naesten moet onder de ghehoorsaemheyt des eersten tafels staen. Nyemant en mach sondighen, om een ander te helpen. Het is oock een cranck leeraer, die sijn leere met den wercke we derstaet. God en heeft ooc onse afgodische gheueynsdicheyt van gheenen noo de, om sijn eere te vermeerderen. Diet al ver-
Fol. 145[a] laet om Christus wille, die leert // meer dan hi selue meynt. God can in eens mans plaetse, veel andere verwecken. Waer datmen coemt, men sal oorsake vinden, om den naem Gods te vermeerderen. Voorder daer sijn ander, die seggen dat in alle kercken gebreck is, ende in al le plaetsen veel ongodlijcke menschen. Datmen daerom niet en weet, waermen henen gaen soude, al wildemen babyloni en verlaten. Maer alsulcke moeten verstaen, datter een groot onderscheyt is der gebreken der kercken: de sommige hebben het recht fondament Christum Jesum niet: Want si dwalen oft in sijn persoone, of in sijn godlijcke ende menschelijcke natuere, of in sijn cracht ende heerlijcheyt sijns coninckrijcx, priesterschaps, ende propheetschaps: ende alsulcke moemten schou wen: als de Joetsche, turcksche ende pa pistische ende der gelijcke kercke is. De ander houdende het fondament christnm in sijnen persoone, naturen ende officie, sijn de warachtige kercken Christi, al waert
i / Cor / vj schoon, datse wat houts, hoys, stoppelen, op dit warachtich fondament ghetimmert hadden, so verre als de selue bekent sijnde, ghe-

Een onscheyt tusschen de gebreken der kercke.

straft werden door GODS woort. Alsulcke gemeynten sijn door chri // stum reyn ende sonder rompel. Alsulke was de kercke der Corinthen. Ende alsulc ke kercken heeft god door sijn onspreke lijcke genade in onse tijden gheplant in Duytslant, Switserlant, Sauoeien, ende Ingelant. Waer af wij den heere Christum nymmermeer ghenoech en connen prijsen. Het leuen des ganschen volcks, en is nyet so oprecht, als wij wel begheerden. Den meesten hoop heeft altijt den besten ouerwonnen. Maer alle sonden werden in een Christelijcke Ghemeynte scherpelijck ghestraft: die broeders sijn, staen onder de Christelijcke straffe, door de welcke de crancke ghesterct, die geuallen si, opgericht, de gods vruchtighe onderhouden, ende openbaer godlosen vutgeworpen, noch tot de gemeynscap der sacramenten niet toegelaten werden. Desen cleynen hoop der geloouigen (onder de welcke veel oprechte lijck sijn wandelende, als getrouwe dienaren christi toestaet) salmen aensien ende volgen: niet sommighe ondancbare beesten, die den tijt haerder versoeckinge nyet waernemen, ende vergaderen den tooren gods ouer haer hooft door haer ongod lijcke ondancbaerheyt. God wilse beteren Amen.

Epec, v.
Fol. 145[b]

Sommige hebben een ydele vreese, hoe een plaetse alle gelooui- gen soude connen ontfanghen. God can plaetse ghenoech voorsien. Ende de menichte der gheloo uighen in een plaetse, brengt den dieren tijt niet toe, maer de ondanckbaerheyt des volcx. Hier af machmen lesen, Leuit. xxvi. Agg. i. Om desen gheloouigen werden alle dinghen gheseghent. Zoar was door Loth bewaert, ende Laban werdt rijcke door sijnen ghetrouwen dienaer Jacob. CHRISTVS en heeft sijn macht nyet verlooren, met de welcke hi vijf duysent mannen met vijf brooden ende twee visschen spijsde.

Fol. 146[a]
Gene. xix.
Gene. xxx
Luc. ix.
Matt / xvi/

So wie dan in het Pausdom hem van de afgoderie onbesmet nyet bewaren can (dwelck niet wel mogelijck is, want de misse ende de mispapen steken haren noese al om in) die moet sonder eenige onsculdinge ende vutstellinge van dare vertrecken in een ander plaetse, daermen god vuterherten dienen mach sonder smette der afgoderien. ouermits dat het God also geboden, ende troostelijcke toeseggingen sijnder bystandicheyt den sel uen ghegeuen heeft. Daer sijn ooc voet stappen der heyliger vrouwen ende mannen, // die wij volgen mogen. Abraham is vut Vr der Chaldeen getrocken, waeraf dat Pau lus hem grootelijcx prijst. Ruth heeft om het recht gelooue haer vader lant gelaten. De welcke god so by gestaen heeeft, dat se met eenen godlijcken man, Boos ghenaemt, getrout is geweest, ende heeft Obed Dauids groot vader gebaert. Wij heb ben huyden sdaechs veel exempelen der christenen die ghewillichlijc haer vader lant om den naem Christi verlaten heb-

Fol. 146[b]
Gene. xi /
Heb. xi /
Ruth. i /
i. para, ij
Matt. i.

ben, vut alle nacien ende sorten van volcke. Ede le ende onedele, gheleerde ende ongeleerde, rijcke ende arme, mannen ende vrou wen, dochteren ende gesellen, ooc ionghe kinderkens met vaders ende moeders. ende vreesen wij noch op desen wech van so veel christenen getreden, te wandelen? schamen wij ons haer te volgen die christum voor haren leytsman ende hooftman hebben?

Die noch door tgebot gods, noch door sijn beloeftenissen, noch door de exempelen ende voetstappen der gheloouigen, niet beweecht connen werden, om haer gansche lijck van alle afgoderie te trecken, die sijn sonder twijfel noch seer cranck: ende can den seluen anders geenen raet geuen, dan datse dagelijcx haer sonde voor
Fol. 147[a] God vu-//ter herten bekennen ende beweynen willen, stercte des geloofs begeerende, ende sul len haer oogen slaen, op de wortelen haerder crancheyt: te weten, begeerte des rijckdoms, eergiericheyt, vleeschelijcke begeer ten ende pomperien des werelts. Dese wortelen sullense met alle neersticheyt met de axe des woorts aldereerst afhouwen. De gemeynscap ende den raet der geen der, die yemant in afgodische simulacie soecken te houden, sullense schouwen als serpenten. Ende vuter herten sonder geueynsdicheyt sullen si sterckte van god begeeren ende den geest christi sullen sij niet wederstaen, op datse God in eenen verdrayden sin niet geue, om haer ondanc baerheytwille. Gelijcmen huydensdaechs veel menschen van god gestraft siet, die eens de kennisse gehadt hebben: maer sijn slap geuallen ende hebben de gaue gods niet waer genomen. Ende nv soeckt de werelt, ende wilde wel twee heeren tsamen dienen, god
Matt. vi. ende mammon, christo ende belial. Ende scheyden so noode van babylonien. datse oock ander soecken te be letten, die haer gherne van Belial tot Christo begeuen souden. de welcke God bekeren wille. //
Fol. 147[b] Eer dat ic een eynde make, so wil ick met corte woorden de geloouige vermanen, hoe si haer dragen moeten, alse vut babylonien tot de gemeynte Christi verhuysen. Want hier ooc van vele gesondicht werdt, die haer seluen laten duncken volmaecte christenen te sijn, alleen om dat se vut babylonie gegaen sijn. Dwelc niet profiteert, ten sij, datmen tot den eynde volstandich blijue in de wegen des heeren. Gelijck den Israeliten niet geholpen en heeft, datse vut Egypten in de woestijne gecomen sijn: want si sijn om haer we derspannicheyt verslagen. Ten eersten sul len si dan haer tot de christelijcke gemeyn te begeuen met een belijdenisse haers ge loofs, ende haer stellen onder de christelijc ke straffe. Ende
Luc. / xii sullen neerstich ende vierich wesen in de christelijke vergaderin gen der gemeynten te hanteeren. Ten derden sullen si haer bouen al wachten, datde du uel der giericheyt. &c. in haer niet wederom plaetse vinde. want anders soudt er gher met haer wesen, dan het

te vooren was. Die rijck sijn, sullen den armen ger ne ende mil-
delijck met deylen. Die geen hantwerck can, ist mogelijck, hi sal i / Tim / vi
een lee ren: die een can, die sal hem daer in so ver // re alst Fol. 148[a]
mogelijck is oeffenen. Int corte, niemant en sal in ledicheyt eens
anders mans broot eten, maer eenich goet werck doen, op dat hi Ephe / iiij
oock wat hebbe mede te deylen den behoeftigen. Maer die haer
seluen met eenige middel, niet genoech helpen connen, sullen met
de almoesen der Ghemeynten gheholpen werden. de welcke si met
dancbaerheyt sonder mur muracie gebruycken sullen. op dat se onder
den titel Christi niet schijnen alleen het broot ghesocht te hebben.
De welcke oock van God ghestraft sullen werden, ghelijck de Exo / xvi/.
Israeliten om haer mur mureringhen in dewoestijne verslagen sijn
gheweest.

Ende alser eenich teghenspoet ouercomen sal (ghelijct dickmael
gheschiet) so salmen den moet nyet terstont verloo ren gheuen,
ende sien achterom met Loths huysurouwe, of met den Israeliten Gene / xix
na de vleesch potten van Egypten. Want niemant die sijn hant aen Luc. xvii.
Luc. ix / den ploech slaet, ende siet achter waerts om, is tot den rijcke Gods Exo / xvi /
Psal. l / bequaem. In den dach des tegenspoets (spreect god) roept my aen,
ende ic sal v verlossen. Al die in hem be trout, sal niet bescaempt Rom. x /
wesen. God die // rijck is in bermherticheyt, ende een vader alder Fol. 148[b]
troostinge, die noyt yemant in den noot die in hem betroude, ver-
laten heeft, sal ooc nv van ons niet beginnen, ist dat wij hem
dat, metter herten betrou wen. Sijn wij in den ghelooue cranck,
laet ons met den Apostelen christum den heere (sonder den welc- Luc / xvij
ken wij niet en ver mogen) aenroepen ende bidden, seggende: Joan / xv
Heere versterct ons gelooue. Ende hi salt sonder twijfel doen, ge-
lijck hi ons beloeft heeft, seggende, Ist dat ghi yet door mijnen Joa / xiiij
naem begheeren sult, dat sal ick doen. Amen.

¶ De erraten.

Niet op dat hi een / fo / 12 / b / regel / 16.
besprengde / het bloet / fo / 18 / re / 3
het gebreck des / fo / 21 / reg / 1.
Waerom si oock / fol / 52 / reg / 4.
Om dat gheen eewe / fol / 100 / b / regel / 22 /
(het) salmen vutdoen.

¶ Ghedruckt te Lonnen by
Steven Mjerdman.

Rvardi Tappart Apotheosis.

INLEIDING.

De „Apotheose van Ruard Tappart" is nooit in dezelfde diepe vergetelheid verzonken als de overige geschriften, in dit Deel opgenomen. Niettemin meenen wij, dat onze lezers een herdruk van dit merkwaardige geschrift gaarne zullen ontvangen. Want behalve waarde voor de geschiedenis heeft het beteekenis als litterarisch kunstwerk. Wat het laatste betreft, kan deze „Apotheose" gelden als voorbeeld van een volgehouden sarkasme, dat zich uitstrekt over tientallen bladzijden druks, immer nieuwe, verrassende vormen kiest en niet ophoudt te boeien. Men moet wel een Tappart geweest zijn om een afkeer in te boezemen, die tot zulk eene buitengewone uiting noopt! Maar ook een belangrijk kunstenaarstalent werd vereischt om een stuk voort te brengen, dat, in weerwil van alle verandering van smaak, na eeuwen nog lezenswaard zou blijven.

De historische waarde staat met de litteraire beteekenis in nauw verband. Naar het mij voorkomt, moet men ophouden dit geschrift in dien zin als geschiedbron te gebruiken, dat men tracht er feiten uit te leeren kennen. Niet in de eerste plaats wat geschied is, vernemen wij hier, maar welken indruk het gebeurde in zekeren kring heeft gemaakt. Den schrijver zelven was het er stellig minder om te doen te verhalen, dan wel om den lezer te laten gevoelen uit welk oogpunt de dingen beschouwd moesten worden. De voortreffelijke geschiedschrijver G. Brandt heeft dus eene fout begaan door bijzonderheden als feiten mede te deelen, waarvan de kennis op geen ander getuigenis berust dan op dat der „Apo-

theose" [1]). Zelfs de schildering van Tappart's ezelachtige domheid [2]) heeft hij voor goede munt opgenomen, ofschoon het vaststaat, dat deze groot-inquisiteur in zijn soort een bekwaam en scherpzinnig man was.

In zijne levensbeschrijving van Angelus Merula heeft Moll opnieuw de aandacht op de „Apotheose" gevestigd [3]). Deze behelst namelijk zeer oude, zoo niet de alleroudste gedrukte berichten omtrent Merula's marteldood [4]). In de „Historia Tragica", door Paulus Merula, hoogleeraar te Leiden, aan het martelaarschap van zijnen oud-oom gewijd [5]), is voor een klein gedeelte van deze berichten gebruik gemaakt, zij het ook, dat daar eene geheel andere voorstelling gegeven wordt van de laatste oogenblikken. Nu werd tusschen Fruin en Dr. A. H. L. Hensen te Warmond een vriendschappelijke pennestrijd gevoerd over de historische betrouwbaarheid der beide geschriften, inzonderheid over de bejegening door Merula van den groot-inquisiteur ondervonden, over het bedrog met Merula's herroeping gepleegd. Volgens Dr. Hensen vermindert het de waarde der „Historia Tragica", dat de schrijver onder den invloed heeft gestaan der „Apotheose" [6]). Prof. Blok, die intusschen

1) G. Brandt, *Historie Der Koop-stadt Enkhuisen*, Den tweeden Druk door S. Centen, Hoorn 1747, in-4⁰, blz. 301—306; dezelfde, *Historie der reformatie*, Amst. 1677, in-4⁰, blz. 231 vlg.

2) *Clariss. theologi D. Rvardi Tappart Enchusani Apotheosis*, p. 15, 17, 19, 41, 44, 52, 72; hierachter, blz. 588, 589, 590, 606, 608, 614, 627.

3) W. Moll, *Angelus Merula, de hervormer en martelaar des geloofs*, Amst. 1851, *Bijlage I*, blz. 181 vlg.

4) *Rvardi Tappart Apotheosis*, p. 50—61, 75, 78; hierachter, blz. 612—620, 630, 631. Ongeveer even oud is het bericht in *De Gheschie denisse ende den doodt der vromer Martelaren*, Door Adrianum Corn. Haemstedium. An. 1559. den 18. Marrij. — In 4⁰.

5) *Fidelis et svccincta rervm adversvs Angelvm Mervlam tragice gestarvm commemoratio*, avctore Pavllo G. F. P. N. Mervla, Lvgdvni Batavorvm, clↄ Iↄc iv. — In 4⁰. Gelijktijdig verscheen de vertaling: *Kort ende getrou Verhael Van alle 't gene bitterlick deur de Ketter-meesters gehandelt is tegens Angelvm Mervlam*, deur Pavllvm Mervlam: overgeset deur Gvlielmvm Mervlam. Leyden, clↄIↄciv. — In 8⁰.

6) Dr. A. H. L. Hensen, *Aanteekeningen op prof. Moll's „Angelus Merula"*, in *De Katholiek*, Leid. 1897, Dl. CXI, blz. 43—68; dezelfde, *Nicolaas van Nieuwland* (I), in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, Haarl. 1898, Dl. XXIII, blz. 88-90; R. Fruin, *Ruard Tapper en Nicolaas van Nieuwland tegenover Angelus Merula*, in de *Bijdragen voor vaderlandsche ge-*

den auteur der „Historia Tragica" verdedigd had tegen een nieuwen aanval van Dr. J. B. Kan [1]), wijdde vervolgens een onderzoek aan de vraag, wie de „Apotheose" vervaardigd heeft. Van oudsher heeft als zoodanig gegolden Henricus Geldorpius [2]). Het bedoelde onderzoek heeft evenwel tot geen beslissende uitkomst geleid [3]).

Dat deze schrijver buitengewoon goed op de hoogte was van de geschiedenis van zijn tijd, blijkt uit tal van bladzijden. Hij toont zich uitstekend ingelicht omtrent het voornaamste, dat in West-Europa heeft plaats gehad en schijnt het fijne te weten van de onderlinge verhouding der machtigste vorstelijke hoven. Hierom mag men vermoeden, dat hij heeft verkeerd aan het hof van Karel V en Filips II te Brussel, of althans, dat hij in nauwe relatie stond met iemand, die toegang had tot de hoogste kringen. Deze onderstelling is in overeenstemming met het eigenaardige standpunt, dat hij ten opzichte der brandende strijdvragen inneemt; het is weder een ander dan dat van de schrijvers, wier werken hiervoor zijn afgedrukt. Tegenover de Roomsche hiërarchie vertegenwoordigt hij de inzichten eener bijzondere staatkundige partij. De wereldlijke overheden hebben naar zijn oordeel aan de vervolging der ketters op verre na niet zooveel schuld als de kerkelijke. Vooral de pausen [4]) en de inquisiteurs [5]) zijn schuldig. Maar Karel V wordt blijkbaar vurig door hem bewonderd. Wel heeft ook de Keizer soms verkeerd gehandeld en tot de kettervervolging mede-

---

schiedenis en oudheidkunde, 's-Gravenh. 1899, Derde Reeks, Dl. X, tweede stuk, blz. 205—234. Vergelijk Fruin's Beoordeeling van *De verantwoording van Angelus Merula*, uitgegeven door Dr. I. M. J. Hoog, Leid. 1897, in het *Theologisch Tijdschrift*, Leid. 1898, Jaarg. XXXII, blz. 517—532.

1) Dr. J. B. Kan, *Paullus Merula*, in de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 's-Gravenh. 1900, Vierde Reeks, Dl. I, blz. 101—115; Dr. P. J. Blok, *De geloofwaardigheid van Paullus Merula*, in hetzelfde deel der *Bijdragen*, blz. 116—137.

2) Dr. J. H. de Muinck Keizer, *Henricus Geldorpius*, Gron. 1893.

3) Dr. P. J. Blok, *De schrijver der Apotheosis Ruardi*, in de genoemde *Bijdragen*, 's-Gravenh. 1902, Vierde Reeks, Dl. II, blz. 350—366.

4) *Apotheosis*, p. 82, 85 (Julius II); 42, 47 (Adriaan VI); 47 (Clemens VII); 8, 47 (Paulus III); 38, 40, 41, 47 (Paulus IV); hierachter, blz. 634, 636; 606, 610; 582, 610; 604, 605, 606, 610.

5) Ibidem, p. 7, 10, 18, 49, 58, 61, 75, 81; hierachter, blz. 582, 584, 590, 611 vlg., 618, 620, 630, 633 vlg.

gewerkt [1]). Maar als hij alles geweten had, zou hij misschien anders gehandeld hebben [2]); de Keizer had de pauselijke partij zeer te ontzien, hij moest er immer op bedacht zijn, hoeveel zij hem in Italië, Spanje en de Nederlanden in den weg kon leggen [3]); en zeker hebben de inquisiteurs van enkele zijner decreten een schandelijk misbruik gemaakt [4]). Daarom wordt ten opzichte van den Keizer doorloopend een eerbiedige toon gebezigd. Met de gedachte, dat paus Paulus III in den hemel zou zijn gekomen, wordt de spot gedreven [5]); maar met Karel V is dit een geheel ander geval [6]). In het geschiedwerk van Sleidanus, door de Roomsche partij verfoeid, heeft de Keizer behagen geschept [7]). Op de overwinning in den Smalkaldischen oorlog is het Augsburger Interim gevolgd. Tappert bejammert, dat de vrucht der overwinning hierdoor geheel is te loor gegaan; maar de auteur der „Apotheose" acht den Keizer wegens zijne gematigdheid zeer te prijzen [8]). De loslating der gevangen vorsten, Johan Frederik van Saksen en Filips van Hessen, was volgens Tappert een erge misgreep, maar volgens dezen schrijver eene loffelijke daad [9]). Karel V heeft geweigerd de besluiten der eerste zittingen van de Trentsche kerkvergadering met geweld in te voeren [10]). Tegenover de eischen der Protestanten betreffende de inrichting van een vrij concilie heeft hij zich toegefelijk betoond [11]). In overeenstemming met hun vorst hebben de Spaansche bisschoppen van het concilie eene verklaring verlangd, dat de paus zich aan het concilie moest onderwerpen [12]). Trouwens, ofschoon Tappert het later niet weten wilde, ook de Leuvensche theologen hebben een tijdlang ten opzichte van de kerkelijke politiek met

1) Ibidem, p. 34, 47, 52, 79; hierachter, blz. 604, 610, 614, 632.
2) Ibidem, p. 43 seq., 79 seq.; hierachter, blz. 607, 632 vlg.
3) Ibidem, p. 42; hierachter, blz. 606.
4) Ibidem, p. 79; hierachter, blz. 632 vlg.
5) Ibidem, p. 8, 47; hierachter, blz. 582, 610.
6) Ibidem, p. 8, 9, 22, 24, 25, 28, 30, 42, 45; hierachter, blz. 582 vlg., 593, 594, 596 vlg., 598, 606, 608.
7) Ibidem, p. 37; hierachter, blz. 603.
8) Ibidem, p. 27 seq.; hierachter, blz. 596.
9) Ibidem, p. 29, 32, 42; hierachter, blz. 597, 599, 606 vlg.
10) Ibidem, p. 28 seq.; hierachter, blz. 597.
11) Ibidem, p. 30; hierachter, blz. 598.
12) Ibidem, p. 30; hierachter, blz. 598.

den Keizer ééne lijn getrokken [1]). De landvoogdes Maria werd door de inquisiteurs gedwarsboomd [2]). Dat twee aanhangers van Calvijn te Brussel verbrand werden, geschiedde tegen den wensch van Filips II [3]). Sommige maatregelen tegen de ketterij, o. a. de verbranding der boeken van Sleidanus, konden den Koning door de inquisiteurs slechts worden afgedwongen [4]). De pauselijke partij heeft volgens dezen schrijver ernstig gevreesd voor een huwelijk tusschen Filips II en koningin Elizabeth [5]). In alles stelt de schrijver zich op een nationaal standpunt en gispt in de partij der tegenstanders, dat haar toeleg is Filips II niet al te machtig te laten worden [6]). Karel V heeft Tappert altijd goed bejegend; maar Filips II heeft hem eens wegens verregaande brutaliteit de deur uitgesmeten [7]). De schrijver vermeit zich in de grief van den Inquisiteur, dat de politieke personen van dezen tijd zoo weinig geven om het Kanonieke recht [8]). De leden van het Hof van Holland te 's-Gravenhage zijn bij het uitspreken van vonnissen in vereeniging met de inquisiteurs slechts figuranten. Tegenover het volk dienen zij echter als een voortreffelijke zondenbok; al het hatelijke van het ketterproces daalt op hen neder. Niemand durft zijn ware gevoelen openbaren uit vrees van zelf in de klauwen der Inquisitie te vervallen [9]). Ook onder de geestelijken kent de schrijver mannen, die maatregelen der Inquisitie afkeuren. De bisschop van Atrecht is evenzeer op de hand van Erasmus als de president van Brabant [10]). Deze auteur laakt het, dat het streven van Tappert en de zijnen niet alleen strekt tot berooving van den adel en de vorsten ten behoeve der theologen, maar ook tot groote bezwaring van de kloosters [11]). Kortom, de pauselijke partij vertegenwoordigt voor den vervaardiger der „Apotheose" een groot nationaal gevaar.

---

1) Ibidem.
2) Ibidem, p. 43; hierachter, blz. 607.
3) Ibidem, p. 43; hierachter, blz. 607.
4) Ibidem, p. 38, 43, 44, 48, hierachter, blz. 603 vlg., 607 vlg., 615, 610 vlg.; vergel. p. 54, 65, 80; hierachter, blz. 615, 622, 633.
5) Ibidem, p. 45; hierachter, blz. 608 vlg.
6) Ibidem, p. 29, hierachter, blz. 597 vlg.; vergel. p. 48; hierachter, blz. 610 vlg.
7) Ibidem, p. 47, 82; hierachter, blz. 610, 634.
8) Ibidem, p. 78; hierachter, blz. 632.
9) Ibidem, p. 54; hierachter, blz. 615; vergel. p. 4, 79; hierachter, blz. 580, 632.
10) Ibidem, p. 37; hierachter, blz. 603.
11) Ibidem, p. 36; hierachter, blz. 602; vergel. p. 43; hierachter, blz. 607.

Zij legt het toe op den ondergang van Duitschland en Engeland [1]) en zou er niet voor terugdeinzen het rijk van Filips II te gronde te richten, om het gezag van den paus te redden [2]).

Dit merkwaardige staatkundige inzicht belet niet, dat deze auteur zich op godsdienstig gebied beslist aan de zijde der Protestanten schaart [3]). De martelaren der Hervorming houden zijnen geest bezig, inzonderheid Joannes Pistorius [4]) en Merula; het ombrengen van Pistorius was Tappert's eerste, en dat van Merula zijne laatste heldendaad: zoo voerde hij telkens zijnen grootsten strijd te 's-Gravenhage [5]). Duidelijk valt te bemerken, dat de innige sympathie met het lot dezer martelaren eene der voornaamste drijfveeren geweest is tot de vervaardiging van dit geschrift.

De man, die de Hervorming vertegenwoordigt, is Luther; zijne aanhangers heeten doorloopend Lutheranen [6]). Ook Erasmus heeft groote beteekenis [7]). Hierbij wordt duidelijk, dat de schrijver humanist is en in Erasmus, behalve den hervormer, huldigt den vurigen bestrijder van de barbaarschheid en het slechte Latijn van Tappert en de zijnen [8]). De andere voormannen der Hervorming, die genoemd worden, zijn: Zwingli [9]), Melanchthon [10]), Coelius Secundus Curio [11]), Van Hutten, Calvijn en Urbanus Rhegius [12]). De aandacht verdient, dat volgens dezen schrijver Angelus Merula een zelfstandig Nederlandsch godgeleerde is geweest en niet bij eenige buitenlandsche richting mag worden ingedeeld [13]). Door de stukken in de onlangs uitgegeven „Verantwoording van Merula" [14]), waardoor

---

1) Ibidem, p. 42, 48; hierachter, blz. 607, 611.
2) Ibidem, p. 29; hierachter, blz. 597.
3) Deze naam p. 26; hierachter, blz. 595.
4) Ibidem, p. 20; hierachter, blz. 591.
5) Ibidem, p. 50; hierachter, blz. 612.
6) Ibidem, p. 16, 20, 25, 33, 34, 36, 41, 50, 73; hierachter, blz. 588, 591, 594, 600, 601, 602, 606, 612, 628.
7) Ibidem, p. 19, 35, 37, 38, 50; hierachter, blz. 590, 602, 603 vlg., 612.
8) Ibidem, p. 19, 32; hierachter, blz. 590, 600.
9) Ibidem, p. 19; hierachter, blz. 590.
10) Ibidem, p. 39, 41; hierachter, blz. 605, 606.
11) Ibidem, p. 40; hierachter, blz. 605.
12) Ibidem, p. 40 seq.; hierachter, blz. 605 vlg.
13) Ibidem, p. 50; hierachter, blz. 612.
14) *De verantwoording van Angelus Merula volgens het handschrift te Utrecht* uitgegeven door Dr. I. M. J. Hoog, Leid. 1897, in-8°.

zijne theologie beter dan te voren bekend is geworden, heeft deze bewering hare bevestiging ontvangen.

Christus is het hoofd der kerk; de ware en eeuwige priester [1]), de eenige naar de orde van Melchisedek, die eenmaal heeft voldaan en zich zelven gesteld heeft tot eene offerande voor ons, welke offerande geldt voor altijd [2]). (In de laatste woorden wordt het karakter der Mis als eene dagelijks herhaalde offerande van Christus veroordeeld). Door te sterven aan het kruis heeft Christus allen willen behouden [3]). De prediking der rechtvaardiging uit het geloof door den apostel Paulus is volgens Tappert de oorzaak van alle verderf [4]); voor den auteur der „Apotheose" is natuurlijk het tegenovergestelde waar. Het celibaat der priesters [5]), het vagevuur [6]) en het bijgeloovig gebruik van het wijwater [7]) worden door hem aangevallen. Ten aanzien van andere punten der geloofsleer, de heiligen-vereering, de beelden, de monniks-geloften, kunnen wij ons omtrent des schrijvers gevoelen geen duidelijke voorstelling vormen. Misschien ligt het hieraan, dat de aard der behandelde stof geen aanleiding gaf ons hieromtrent in te lichten. In het algemeen is de schrijver over de monniken minder goed te spreken [8]). Met de bepaling van het concilie van Trente, dat kloosterlingen hunnen regel moeten gehoorzamen, wordt een loopje genomen. Zij wordt op ééne lijn gesteld met het voorschrift, dat de kosters de vloeren der kerken behoorlijk moeten schoonvegen, dat zij de beelden van stof moeten reinigen om de eenvoudigen niet af te schrikken van de vrome vereering, dat zij de lampen moeten schoonhouden, dat zij moeten waken tegen spinnen en muizen (om het gewijde brood voor ontheiliging te behoeden) [9]). Doch de schrijver wil hier slechts te verstaan geven, hoe onbeduidend de besluiten geweest zijn, welke tot dusverre te Trente genomen werden. Dat hij in de ergernis van velen over monniks-geloften en beeldendienst heeft gedeeld,

---

1) Ibidem, p. 5; hierachter, blz. 581.
2) Ibidem, p. 66; hierachter, blz. 623.
3) Ibidem, p. 70; hierachter, blz. 626.
4) Ibidem, p. 12; hierachter, blz. 586.
5) Ibidem, p. 13; hierachter, blz. 586.
6) Ibidem, p. 8 seq.; hierachter, blz. 583.
7) Ibidem, p. 32; hierachter, blz. 600.
8) Ibidem, p. 44, 71, 75; hierachter, blz. 608, 627, 629.
9) Aldaar, p. 35; hierachter, blz. 602.

blijkt niet. Wellicht heeft hij op deze punten nog gewankeld; evenals de hoog door hem vereerde Karel V kan hij het ongewenscht gevonden hebben de kloosters aan te tasten.

Ten opzichte van het formeele deel der geloofsleer, met name ten opzichte van de kenbronnen der godsdienstige waarheid, betoont hij zich Protestant. Hij maakt groot onderscheid tusschen het oorspronkelijke Christendom en het historisch gewordene. Het oorspronkelijke Christendom had eene eenvoudige geloofsleer, in niet meer dan twaalf artikelen vervat. Maar in den loop der eeuwen heeft men er een ontelbaar aantal artikelen bij verzonnen. Christus heeft gezegd: mijn juk is zacht, mijn last is licht. Maar de theologen hebben dien last aldoor verzwaard [1]). De schrijver komt er tegen op, dat men altijd zou moeten gelooven, wat de Roomsche kerk leert, ook al was het eene dwaasheid of eene kennelijke onwaarheid [2]). Hij wil ieder Christen het recht toekennen den Bijbel uit te leggen en over de waarheid of onwaarheid van leerstellingen te oordeelen [3]). Tot de negatieve verdiensten der Trentsche kerkvergadering rekent hij het verbod der bijbelvertaling [4]). Zeer terecht wijst hij als eene der hoofdquaestiën aan, of het gezag des Bijbels afhangt van de kerkvaders dan wel het gezag der kerkvaders van den Bijbel [5]). Zelfs op den huisvader rust de plicht zijne kinderen en dienstbaren in de kennis van het Woord Gods te onderwijzen [6]). Volgens Tappert en de zijnen is het voldoende, als de leeken maar weten, dat een God bestaat; dat zij de kerkelijke overheden als God moeten gehoorzamen; dat zij aan de priesters tienden moeten betalen en dat het tegen het Evangelie zou wezen als iemand zich verzadigde, terwijl de bedelmonniken nog honger hadden. Het sarkasme van den vervaardiger der „Apotheose" is inzonderheid hiertegen gericht [7]).

De „Apotheose" wordt hierachter herdrukt naar de oudste uitgave, welke bekend is [8]). Eene nieuwe editie verscheen in het

1) Aldaar, p. 51; hierachter, blz. 613.
2) Aldaar, p. 13; hierachter, blz. 586.
3) Aldaar, p. 68; hierachter, blz. 624 (voor »parvulus" lees: »parvulis").
4) Aldaar, p. 35; hierachter, blz. 602; vgl. p. 4; hierachter, blz. 580.
5) Aldaar, p. 70; hierachter, blz. 626.
6) Aldaar, p. 68; hierachter, blz. 625.
7) Aldaar, p. 71; hierachter, blz. 627.
8) Het boekje is gedrukt met Romeinsche letter, in quarto-formaat. Signatuur:

j. 1567 te Bazel [1]). Door de weglating van het woord „rex" verdwijnt de persoon van Filips II uit het verhaal van Tappart's plotselingen dood [2]). Niet door de weigering des Konings om hem te woord te staan, heeft hij eene beroerte gekregen. Het blijft er bij, dat hij in 's vorsten particuliere vertrek is binnengedrongen en daar niet het antwoord heeft ontvangen, dat hij verlangde. Eene Nederlandsche vertaling zonder die verandering verscheen in het j. 1572 [3]). De vertaler kende toen drie Latijnsche uitgaven [4]). In de jaren 1600 en 1622 werd de vertaalde Apotheose herdrukt [5]). Verder zag eene Latijnsche editie het licht te Franeker in het j. 1615 [6]) en eene andere in het j. 1643 [7]). Deze bevat aan het

---

A 2—L 3. Aantal regels per blz.: 36. Hoogte: 22,2 c.M.; breedte: 16,3 c.M. Het eenige mij bekende exemplaar berust in de Universiteits-bibliotheek te Utrecht. De lezer vergelijke de tamelijk uitvoerige beschrijving der verschillende drukken en vertalingen door Prof. Blok, *Bijdragen*, 1902, blz. 352—358.

1) *D. Rvardi Tappart Enchvsani, haereticae pravitatis primi et postremi per Belgicum inquisito ris, Apotheosis: Gratiano vero avtore. Lege Lector funestissimam Ecclesiasticorum tyrannidem, qua quid profecerint, demonstrabit, nisi deus auertat, totius tandem inferioris Germaniae excidium: Liber ante octo Annos primùm editus... Psalmo XIII...* Basileae. 1567. — Zonder aanwijzing des drukkers. Formaat in-8°. Letter: cursief. Signatuur: A 2—H. Aantal bladzijden met inbegrip van den titel: 116, ongenummerd. Aantal regels per blz.: 29. Hoogte 15,6 c.M.; breedte: 9 c.M. Exemplaar in de Universiteits-bibliotheek te Leiden.

2) *Apotheosis*, p. 82; hierachter, blz. 634; editie van 1567, Quat. G, fol. 7r.

3) *De hemelvaert Des eersten ende ouersten der Christenen in Nederlandt vervolghers / Ruarts Tappaerts van Enchuysen / .. Wt den Latijn in Duytsch ouergheset / alsoo het int Jaer 1558. na zijn doot eerst gheprent is... Met een cleyne Voorrede. Psal. 13....*, Anno 1572. — Zonder aanwijzing van plaats of drukker. Formaat in-8°. Letter: Gothiek. Signatuur: A ij—L iij. Aantal blaadjes, op ééne zijde genummerd: 83. Aantal regels per blz.: 32. Hoogte: 15,8 c.M.; breedte: 9,4 c.M. Exemplaar in de Kon. Bibliotheek te 's-Gravenhage.

4) *De hemelvaert, Tot den Leser*, Fol. 2r.

5) *De Hemelvaert des eersten ende Oversten vervolgher der Christenen in Nederlandt / Ruart Tappart...* Ghedruckt tot Delff / by Jacob Cornelisz Vennecool / ... 1600. — In-8°. Met Gothieke letter. Blijkens een bericht van „Den Drucker totten Leser" kent hij geen andere editie van de vertaling dan die van het j. 1572. Exemplaren in de Kon. bibliotheek te 's-Gravenhage en in die der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam. Een exemplaar der editie van het j. 1622 was in het bezit van Prof. Acquoy. Zie *Catalogue de la bibliothèque* de M. le Dr. J. G. R. Acquoy, Leyde 1897, p. 58.

6) Gebruikt door Dr. A. H. L. Hensen. Zie *De Katholiek*, 1897, blz. 46.

7) *D. Ruardi Tappart, Enchvsani, Haereticae Pravitatis primi et postremi*

begin en het einde eenige toevoegsels; overigens vertoont zij dezelfde wijziging als de uitgave van het j. 1567. Het exemplaar der Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage is keurig gebonden en heeft „verguld op sneê". Het schijnt dus, dat het een bezitter heeft gehad, die er nog al behagen in schepte! Met deze editie stemt de uitgave, welke het licht zag te Franeker in het j. 1656, volkomen overeen [1]). Misschien zijn nog meer edities zoowel van het oorspronkelijke als van de vertaling verschenen.

---

per Belgium inquisitoris,... Apotheosis. Franekerae cIɔ Iɔ c xliii. — Formaat: in-12^{0}. Letter: cursief. Exemplaar in de Kon. bibliotheek te 's-Gravenhage.

1) *D. Ruardi Tappart, Enchusani, Haereticae Pravitatis inquisitoris, Apotheosis.* Franekerae, cIɔIɔc lvi. — Formaat: in-12^{0}. Letter: cursief. Exemplaar in de Universiteits-bibliotheek te Leiden.

CLARISS. THEOLOGI
D. RVARDI
Tappart Enchusani, hae
reticæ prauitatis primarii &
generalis inquisitoris, Cancellarij celeberrimæ Academiæ Louaniensis, pridem inconsolabili suorum luctu uita functi,
Apotheosis:
GRATIANO VERO THEOlogiæ Baccalaureo autore.

Reperies in hoc scripto, Lector, non parùm multa scitu dignissima, & paucis hactenus cognita, Inquisitorum hæreticæ prauitatis Consilia atque Secreta: quæ omnibus tandem cognoscenda proponi, in primis interesse Reipublicæ duximus.

PSALMO XIII.

Quorum os maledictione & amaritudine plenum est, ueloces pedes eorum ad effundendum sanguinem.

p. 2. LECTORI TYPOGRAPHVS [1]).

Cùm festiuissimum hunc & pium Dialogum, candide Lector, quidam nescio unde ad hunc mercatum aduexisset, missisque (ut moris est) singulis exemplaribus passim ad bibliopolas indicasset merces suas: subitò praeter omnium expectationem accidit, ut quidam ad istiusmodi exploranda submissi, quicquid allatum fuerat, coëmptum, oscitantibus emptoribus praeriperent. quod non nunc solum contigit, sed & aliâs factum esse deprehensum est. Igitur ut hoc insidiatorum genus uindicaremus, cùm in nostra esset potestate, illud unicum exemplar, quod ille nobis prostituendi causa miserat: committere non potuimus, quin statim qua potuimus celeritate damnum acceptum pensaremus. Et erat spes, posse ante nundi narum finem à quopiam Francfordiensi typographo reddi excusum: uerum id frustra fuit, distractis huc illuc operis, & omnibus intentis in com mercia. Accipiet igitur aequus Lector in bonam partem, quod nos domi tandem elaboratum, postliminio reddimus: Apparebit autem cuilibet legenti, quàm fidant suæ causae, qui in singulis mercatibus coëmptores suos habent, per quos aboleant, quidquid contra ipsos est. Vale candide Lector. 1558.

---

1) Dit voorbericht zou wel eene mystificatie kunnen zijn. Zie Dr. P. J. Blok, *De schrijver der Apotheosis Ruardi*, in de *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis*, Vierde Reeks, Dl. II, blz. 354 vlg.

D. RVARDI TAPPART p. 3.

ENCHVSANI, LOVANIENSIS ACADEmiæ quondam Cancellarij, &c. Apotheosis.

DIALOGI INTERLOCVTORES.

RVARDVS, GENIVS, PETRVS, Cerberus, Chorus inferorum.

Ru. Quis es, qui me à tergo sequeris, medio luto calcaneum premens, ac crepidas excutiens? Si amicus es, progredere, claude latus, aut etiam praecede. Nam angu sta haec uia est, & flexuosa: quodque praecipuum est, mihi planè ignota, nec unquam talis credita, quae ducit in coe lum: in quam nescio quis me turbo impulit, ex quo frustra clamantibus & plorantibus collegis, è corpore & terris migraui. Nec stare patitur, nec deliberare de progressu, aut prospicere: multo minus, à quo quaeram, aut qui monstret, quisquam occurrit. *Gen.* Verè ignota ti bi: cuius tu tamen, etsi nescias, tam multis monstrator extitisti: qui uerò numquam ipse etiam ductoribus caruisti, sed hos tum placuit ἐς κόρακας. Perge uiator, pòst tutam ingressurus uiam, & latissimam, quaeque compendiosa dabit praecipitia: nec carebis occursatoribus quibusdam iucundis, quales solent in coruorum nidis plumescere: qui tamen ut non prouolent, procul te inuitabit nidor, & fumorum tepor, quo unicè semper delectatus es. Nam haec uia (quod non immeritò conquereris) reuera angusta est, & quae animis tam lato assuetis domicilio, tanque molliter pastis uix dat spacium. *Ru.* Quin tu igitur praecedis? tam graphicè haec plusquam alpina claustra, & tae diosos maeandros memoria tenens. Iterum dico, praeuerte ut te sequar anhelo propemodum spiritu deficiens, & uix pedibus senilibus consistens, nedum ambulans. *Gen.* Atqui hisce pedibus nemo te uelocius in Caesaris aulam penetrauit: & hac tam senili aetate, ut dicis, etiam // epis- p. 4. copatum Louaniensem sperasti. *Ru.* Speraui, & quidem iam bona spes erat consecuturum, ut ad fratres suos scripsit Legatus noster Doctor Sommus. Quantopere uerò nunc dolere putas Louanienses, quòd tantam spem amiserint è manibus? *Gen.* Quantopere solent, quorum greges liberantur à rabie luporum. *Ru.* At tu, si tuum propositum tenes, solusque in solum tantum audes, dic qui sis? Sed praecede tamen: & si nunc demum destituor imperio, at precibus istud saltem da meis, ut me ducas. *Ge.* Genius sum, ne quaeras posthac: socius esse possum, dux esse nequeo, nec licet: parendum est ordini. hunc me locum obtinere iussit, qui tibi con-

iunxit. *Ru.* Genios noui: sed hoc mihi dicas uelim, uter duorum adsis. nam duo esse solent, alter bonus, alter malus. *Ge.* Dicam nomen meum significantius: tu deinde me utrolibet loco habe. Nam tu qualem me facias, non magni momenti est, dummodò opifici satisfacio meo. Alastor uocor. *Ru.* Nunquam ego quenquam isto nomine appel latum noui: & Arabicam aut Sarmaticam esse uocem puto. nisi fortè Graecorum lingua te hac obscuritate illustrauit, fons & origo omnium haereticorum: cuius ego utinam omnes sectatores, non dico nunc amplius, qui solus sum, nec habeo ad manum tot praefectos, consules, & lictores, quot soleo, quos omnes ostensis procul utriusque monarchae diplomatibus, ita terrui, ut paulò obsequentiores habuerim, quàm Hierosolymorum pontifices refractarium illum & cunctatorem Pontificem Pi latum. *Ge.* Hactenus igitur uno pede impresso orbem concitasti ad ministeria tui furoris. & uidentur ea fata fuisse, ut Regum sceptra hac tempestate quaterentur: nunc uenies, ubi mures ferrum rodunt. Causa dicenda erit, & subeundum iudicium: nec succedet, id quod solet, ut ter reas omnia tribunalia, captiuos ducas ipsos iudices. *Ru.* Quin tu apertè & clarê dicis, quae uis? nisi responsator aliquis mihi in itinere obtigisti pro comite, & fortè ê poëtarum numero, quos memini sic
p. 5. suppressis nomi-//nibus, & dissimulata sententia, tumultuari solere. *Ge.* Non è poëtarum, aut laruarum genere, ô bone. magnus numerus est eorum qui uestram saliuam lingere nolunt, praeter poëtas. *Ru.* Dic igitur, qua de causa hoc iter susceperis, & quid mihi tam arctè ac mordicus adhaereas, ut latum unguem stationem non mutes, sed ueluti iugo iunctus, cum titubante labascas, euntis uestigia subeas, sae pe etiam priusquam ego emouero pedem, planeque instar umbrae meae ne motu quidem aut nutu discrepes. Id enim animaduerto, dum tu caues ne uideam te. *Ge.* Videbis, & quidem citò. Legationis uerò meae causam scies, cùm audies actionis initium. Iam festina, ut recipiaris quò uis. Audio enim stridorem cardinis, & haud dubiè magni alicuius meriti anima recepta est. *Ru.* Iam uideo te nostrum esse, & haec prima sunt quae non obscurè prolata utcunque intellexi: festinemus uterque. *Ge.* Ita fiat. quin iam se superi produnt conuexa Tonantis, uia non longa est: & si quid assequor, uideo nescio quem seniculum, cancellis implicantem canam barbam. ipse opinor Petrus est, aperiet scio, priusquam pulses, si modo admittendus es. nam sic solet, tu modò compella. *Ru.* Salue sanctissime ac beatissime Pater, ecclesiae Christianae uni cum caput, euangelici sacerdotij autor, unice Christi in terris uicarie. *Pe.* Hic homo, eblandiri à me uelle uide tur coelum. *Ge.* Imò meruit, & iure suo extorquebit: pla neque tu artifex eris longè alius, quàm Carolus Caesar, aut quidquid hominum illius unquam nomine sapuit,

si quid negare poteris. *Ru.* Tace responsator. Sed quid hoc ostiarij silentio tandem mysterij, ne dicam monstri alitur? aperi actutùm fores, heus sancte Petre, heus Petre. *Pe.* Audio iam, & tandem: sed nullus omnium eorum, quorum tu me phaleris cumulas. Sanctissimum pa trem, Ecclesiae caput, uerum & aeternum sacerdotem, ostendere possem etiam digito: Christi uicarium minimè, multò minus ipsius hoc nomen agnoscere. Ego sum Petrus, nec capior laqueis ictus piscator: tu alium quaere, // quem ludificeris. *Ru.* Aperi. p. 6.
Pe. Quàm crassè & im periosè. Sed unde tandem tam lutulentus ades? tam soleatis crepidis, tot interulis, thoracibus, togis, penulis, soccis, ijsque omnibus duplo suffultis insutus? quid capite obuoluto uenisti instar morientis puerperae? tam promissis unguibus, ut ligones uideri possint? illotis manibus? facie planè tali, qualis carbonariorum aut figulorum esset? cur nares ita mucosae sunt? quin saltem te cubito subinde emunxisti, ut plusculum niteres? *Ru.* Mihi satis emunctus sum, & sic certè (utcunque tu me rideas) Regum mensis non ut conuiua, sed numen quoddam tutelare totius Monarchiae assedi. quod dicebam, quod suadebam, oraculum erat, quoties quid faciebam, ita omnes me suspiciebant, ut coelique erebique potentem. *Gen.* Nimirum ut templa Aegyptiorum, pro miraculo eras: praesertim uerò cùm Maximiliano Bohemorum regi Louanij panegyricum recitares, atque ille tuum balbum os, strepitumque nauticum aspernatus, silentium tibi imponeret, exclamans: se tam quae dicturus esses, quàm quae dixisses, intellexisse. *Ru.* Imò Carolus ipse Imperator, quantopere suorum regnorum tranquillitati consuluerit, mea nixus sapientia, uel ipse testis esse posset. Quid enim tu mihi Bohemicum iuuenem obijcis, apud uicinos Turcas paulò minus malè quàm Turcicè educatum? ut taceam interim, quòd quales subditi iam centum annis fuerunt, non esse absurdum, regem quoque eorum euasisse: quem dij boni quantopere gauisi sumus non accepisse dotalem inferiorem Germaniam, aut administrationi fuisse adhibitum, quod non minimùm metuebamus: sed ita subitò recurrisse ad suos, ac si ex alieno fuisset flagellis exturbatus. *Pe.* Quid de Carolo gloriari debeas, euentus docuit: quòd ab ineunte aetate, etiam cum uitae suae periculo, non modò hostilibus armis, uerùm etiam totius orbis inuidiae, uestra potissimum arte obiectus: ante tempus, uixdum uirilibus annis consumptus, odio tum regnorum & Im // perij, tum humani generis, contabuit. O p. 7.
consultores. *Ru.* Nosti me, qui tam tragicè ista, etsi deprauata abs te & detorta, destomachatus sis? *Pe.* Dicam: si tu mihi primùm dicas, an unquam ita spumantibus labijs, & dentibus collidentibus in obliquum obtortus, sicut huc accessisti, ad Caesarem sis ingressus. *Ru.* Quid tua refert? *Ge.* Ego dicam: peculiaris

mors Magistrorum nostro rum est. Talis fuit & Egmundani, Eccij, Vintoniensis, & Latomi. *Pe.* Cuius Latomi? *Ru.* Quaeris? non hàc transijt? atque inter Cherubicos Seraphicosque ordines, nu be alba magis coruscus sedet, ut meruit? *Pe.* Nunquam uidi, nec pepulit unquam (quod sciam) has fores. *Ge.* Prudenter, homo callidus. Olfecerat enim haud dubiè, quod iste nunc experitur: quem ab olfaciendo impedijt narium mucositas, & tenax pituita, qua semper ad umbilicum usque propendente laborauit. Sed credidit se ad Caesarem irrupturum: ne putes unquam hac causa deterritum fuisse. Quinetiam cùm hanc mortem conscisceret sibi, sanguinarij edicti causa per medias stationes in intimum Philippi regis cubiculum perrupit: cumque non quale uolebat responsum tulisset, obiurgatis passim uelut de plaustro consiliarijs, subitò collapsus, in hanc spumam exaestuauit: nec postea aut ad se aut ad suos reuersus est, sed huc enixus est: nihil magis detersus, ut uides, quàm solet. *Pe.* Quod tibi nomen est? ut cognoscam tam fortem heroa. huc tamen non perfringes me inuito: & erit ista speculatoria fenestra paulò firmius obserata, quàm regis cubiculum, etiam obsistentibus omnibus satellitibus. *Ru.* Nomen, ô bone? Non Daphnis ego in syluis fama super aethera notus: sed quem hisce cathenatis diplomatibus impressit sanctissimus D. N. Papa. rem totam habebis, si saltem capitales literas oculis percurras. *Pe.* Non sum Oedipus, penitius mihi admouenda sunt lumina. *Ru.* Lege igitur. *Pet.* Saulus Tertius Cerberus seruorum Dei, dilecto nobis in fisco filio Gro-
p. 8. uardo Slabbort de Stenck-//husia. *Gen.* Pulchrè profectò, & prout iste meretur. Video uel sine me hanc peragi posse fabulam. Omnia, ut uideo, ante nos huc perlata sunt: & perin de ac si in tabula annotata essent. nihil fallit. *Ru.* Vt te dij deaeque perdant caluicium malignissimum, qui si inter homines adhuc esses, quàm supplici poenitentia hanc linguae petulantiam defleres? Sed uideo cum isto moroso seniculo aequis conditionibus nihil successurum. tota authoritate opus est, ut incutiam terrorem: explicabo ipsa, quanta sunt, diplomata. Ecce, nunc tandem inspice, ac lege exactius. *Pe.* Legi, relegi, inspexi, sufficiunt principia: non sum tam stupidus, ut non possim ex ungue leonem. *Ru.* Sunt à Caesare, sunt à Pontifice M. ab Archiepiscopis, Episcopis, Archidiaconis. nec quisquam est qui non iuri suo cesserit, atque in me transtulerit. *Pe.* Aperi diplomata ijs quorum negotium egisti. hic tantum unicum libellum agnoscimus septem seris consignatum, quem aperit Agnus, & nemo claudit: idem claudit, & nemo aperit. *Ru.* Accerse igitur ipsum huc Carolum, ut instrumentis suis testimonium det: aut (si dignetur interpellari) sanctissimum ac beatissimum patrem Paulum Tertium. *Pe.* Paulum alibi quaere. de Carolo nihil est quod sis soli-

citus: altius fortasse immixtus est piorum coetibus, quàm ut possit ad ista uestibula excurrere. Satis af flixistis uiuum, nec est ut nunc etiam pace consopitum imprudentia uestra interturbetis. *Ru.* De Carolo dubitas? at Paulus Quartus missa solenni ad Philippum filium eius legatione, certò illi nunciauit, se, pro ea autori tate quam Christi dei uicarius haberet in omnia ea quae hominibus post mortem accidere solent, mandasse sanctis angelis, ut quàm ocyssimè praeteruectum purgatorio, rectà in coelum reponerent: & se compertum habere, id ita esse factum. *Ge.* Scilicet momento sciuit Paulus illum expirasse. Verùm eodem momento docere so letis animas occeptas esse suo loco. aut igitur sine Ponti ficis beneficio tenuit coelum, aut non praeterijt purgato-//rium. *Pe.* Sit ita sanè: p. 9.
sed cur tot sumptibus, quot uix Persarum thesauri sufficiant, in missas & funebres precationes factis, oppugnatum est purgatorium? quos satius erat remittere miseris subditis longo bello exhaustis, aut saltem expendere in bellorum usus. Praesertim uerò Ferdinando Imperatori oportebat significatum, ut parceret ijs pecunijs, quas Augustae funeri fra tris impendit: quas rectius perdidisset in nimis uiuos ui cinos suos. *Ru.* Turcas dicis? *Pe.* Olfecisti. *Ru.* Non ut animae subueniretur, haec obseruata sunt: sed ne uulgus nesciens, quòd Pontificis indulgentijs Carolo haec comparandae salutis facilitas prouenisset, ista satisfactio nis opera uel illuderet, uel non necessaria putaret, exem plo scilicet tanti & tam pij monarchae, praesertim hisce calamitosissimis temporibus, quibus haereticorum machinae ita circumsteterunt purgatorium, ut nunquam arctiore obsidione fuerit pressum uel ipsum Saganthum. Sed quid audio? num potuit hic quisquam intrare, nisi tu aperires fores? *Pe.* Vis quaedam occulta inest istis foribus, quae pijs plerunque animis sponte patent, quos uelut uento quodam & molli Zephyro sublatos, statim nubes quaedam alba recondit, me non ulterius scrutante: nisi quòd plerunque hac iter fecisse, tunc demum intelligo, cum angelorum congratulationibus & symphonia cis modis omnes coeli perstrepunt. *Ru.* Suspicaris igitur, non esse admissum? *Pe.* Certè ut difficultate eius introitus non careret, multae ac familiares animae aliquan do hic retulerunt, à malè quibusdam feriatis monstris satis diligentem nauatam esse operam. Vt tamen magis propitia sperem, adducor singulari eius probitate, qua ferebatur nunquam non ad totius orbis pacem & tranquillitatem. Si quid errore commisit, aut furiosorum ho minum expugnatus importunitate exorbitauit, confido summi numinis aequitatem id imputasse ipsis autoribus, qui pro illo commissa luant. Quamobrem ita statue, transisse quidem illum, nec fuisse excludendum tam nobilem // heroa: sed nunc esse eo loco, unde p. 10.
auelli nolit, ut ad tam dira portenta, quae uiuus nunquam potuit

excutere, sal tem nunc non accedat. *Ge.* Rectè. *Ru.* Quid igitur tu ad tam sensata uestibula excubas caluus custos, si sponte se resoluunt repagula, & reuoluuntur cardines? *Pe.* Vt uides, non omnino superuacuus, aut ociosus hic desideo. quin & ipse alios ut ingenuos admitto, alios ut no thos & huc non pertinentes repello. *Ru.* Quî id scis, & unde tu hanc animarum qualitatem dignoscis? *Pe.* Characterem inspicio, quem alij habent Agni nostri, de quo antè dixi: alij cuiusdam Babylonicae bestiae, quae effundit sanguinem sanctorum, & inebriatur ex eo. *Ru.* Vtro signo me agnoscis, quòd ita tergiuersaris in aperiundo? *Pe.* Nondum perlustraui: sed si is es, de cuius potentia hic nuper quidam gloriati sunt, memoriter teneo. *Ru.* Quos dicis? nam inuidere non debes, si quis fortissima facta mea, quibus S. Ro. Ecclesiae maiestatem asserui, ecbucinatus est. *Pe.* Certè simillimi erant tui, nisi quòd te ducem suum profitebantur, se uerò sub te militasse: & modò exploratorum, modò legatorum, subinde etiam lictorum munera obijsse dicebant, adeò non pudebat uel quouis modo operam nauasse tam forti ac magnanimo triumphatori. *Ru.* Fortè Latomum dicis Atensem, Egmondum aut Hogostratum, olim bellicosissimos pro Ecclesiae regno dimicatores: sed quorum ego tunc tiro eram, & castrorum disciplinam discebam. *Pe.* Et istos uidi aliquando inter primos manipulos armis fulgentes, cum Iulius Ligur nobis bellum inferret, totique coelo moliretur excidium: sed hos iam alibi sepeliuit alta obliuio. *Ge.* Vt audio, etiam hic ibit quò illi sunt reiecti: siquidem non sunt (ut dicit) huc reuersi. *Ru.* Dic rem ipsam. *Pe.* Quid rem? quasi non ista pauca iam sufficiant. recentes animas dico, & propemodum eodem momento huc allapsas, adeò ut se mutuò ad societatem expectasse uiderentur. Nam etsi diuersis diebus expiras-
p. 11. sent, incedebant // tamen indiuulsae, satis composito & bene morato gestu, nisi quod dux (ut uidere licebat) homo Gigantaea statura, pedibus manibus que instar saginati tauri pulposis, uultu crudeliter etiam in ipsos socios obliquato, oculis trucibus, uoce ad uillatici canis rictum tumultuante, non admodum iucundum salutatorem se mihi obtulit. Demogorgon aliquis, aut è Titanum caterua toruissimus uideri poterat, quo ego ferociorem nunquam quenquam uidi: uerbum nullum prolocutus, nec facto ullo signo cur uenisset, coepit conuellere has ualuas. & cum ego fortè imprudentius progressus prohibere conarer, me quoque calcibus exemplo irati asini impetebat. Credo uiuum non abstinuisse, quin alibi in ipsa templa & curias uim fecerit. Sequebantur tres eum comites, diuerso colore & moribus. Primus fuscus erat planè, minimum à nigro distans: is uerbum non proloquebatur. Alter facie plusquam uirginea, uul tu blandissimo, cute & candida & mollicula, uoce suauissima: qualem

puto Romanos Cardinales dolere ereptum sibi, si modò norant. Tertius forma non multum dissimilis erat, sed uultu simpliciori, & moribus non ita medicatis, ut alter: hunc admisi, iudicans non inutilem esse ciuem posse in ciuitate pacis: etsi character repugnabat, quem interpretabar imprudenti esse impressum. *Ru.* Quò igitur reliquos ablegasti? *Pe.* Post uarias concertationes, & irritas in hoc ostium impressiones, nescio quò dilapsi sunt. obsidionem nostri moliri uidebantur, identidem inuocantes nescio quem ducem suum, quem lingua rabienti, canina litera praecipuè rotulabat ille quem dixi Demogorgon. nam caeteri uideban tur detrectare militiam, & purgatorio se permissuros, donec expiatiores huc redirent. *Ru.* Quem dicebas nominasse ducem? si ego sum, legisti paulo antè quis sim, & potes iterum. *Pe.* Non libet. *Ru.* Ducem non alium potuerunt nominare, quàm meipsum, apud quem à multis annis summa potestas fuit. nec ulla illata est haereticis clades per Flan-//driam, Brabantiam, & reliquas ditiones, cuius non triumphi p. 12.
ad me pertinuerint. quanquam praelia ipsa per le gatos meos in expeditiones missos commisi, de uictis semper ad me Louanium tanquam ad regni sedem rela tum: ipse cognoui causam, ipse tuli sententiam, quam re misi ipsis exequendam. *Pe.* Parce uerbis: nam signa declarant te ipsum esse: qui hic tam magnificè, priusquam ueneris, innotuisti. Et, ut dicis, totis triginta annis multi frustra pepulerunt has fores: qui quotquot erant, semper aliquid de te magnificè narrarunt. *Ge.* Ego ederem qui dicerentur, nisi obstaret patriae ipsorum reuerentia: quae quemadmodum publico gaudio ab his uomicis liberata est, ita infamia laborare non debet. *Pe.* Vomicas dicis? profectò uerè uomicas. nam qui praecedebat, corpo re omnino inflammato erat, gutture purulento, ut totum fel in dentes offusum dixisses. ipse suum fatum medico imputabat, quem conquerebatur aduersarijs suis quàm sibi aequiorem, non satis integra fide sibi porrexisse pharmaca. socij dicebant falsum esse. quidquid erat, omnes laborabant liuidis anthracibus: quales solent ueneno sublatis, aut pestilenti igne extinctis in cute exaestuare. à longè sequebatur nescio quae gilui coloris, uilis & olida animula: quae postquam silentio euentum expectasset, nescio quò abrepserit. Sed & admodum pridem, te hic quidam plusquam coelestibus laudibus euexit: is tamen non aliter quàm ebrius morio motitabat caput. qui postquam nihil non balbutisset, me rusticum & stupidum coepit uocare. Paulum uerò fratrem meum, non solum exagitabat conuicijs, sed & ad monomachiam prouocabat, si esset intus. Nam id dicebat se uix credere, qui tantum suppeditasset uulgo ad insaniendum materiae, quantum ad obruendam totam Romam suffecisset, nisi fuisset maturè prouisum. Quem cùm ego ea occasione commo-

tus interrogassem de fide: respondit, pe stilentem esse de fide
mentionem, & hoc ueneno praecipuè nocuisse Paulum. Se, ut fuisset
p. 13. iussus, non mihi aut Pau-//lo nomen dedisse, sed Romanae Eccle-
siae: quae si praecepisset credere, manticas Minoritarum esse sinum
Abrahae, & clitellas asinorum esse coelum, se fuisse crediturum.
Nam hoc esse pium, eo quòd materiale quoduis menda cium for-
mam ueritatis assumat, iubente Ecclesia Roma na: quae etiamsi
uelit errare, non possit. Quin etiam hoc addebat, Paulum uel me
censore esse condemnatum haereseos, praesertim ubi de coniugio epis-
coporum mouisset scrupulum: quem locum adeò noxium clamabat,
ut se iuraret malle mille uiros pugione confodere, quàm semel de
coniugio cogitare. *Ru.* Et mea quidem sententia piè, qui ad coe-
libatum seruandum, uitandumque coniugium, soleo nostris orgijs
initiatos hortari, ut quoties sentirent desiderio humanitatis intu-
muisse uenas, orarent Deum, ut ab ea imbecillitate liberaret ipsos
per somnia, & nocturnas pollutiunculas. Si ne hoc quidem prodesset,
quod non possent castè, facerent cautè, nec admitterent ullo pacto
in animos suos flagitiosam cogitationem de coniugio sacerdotum.
Nam ut liceret etiam sacerdotibus ducere uxores, tamen uel hac
ratione non admittendas, quòd nulla mulier sit digna tam sublimi-
bus personis, quibus solis dictum sit: Ego dixi, dij estis, & filij
excelsi omnes. Item illud inculcabam: Et uidentes filij Dei filias
hominum, quòd essent pulchrae, ingressi sunt ad illas, intelligendum
esse de sacerdotibus. *Ge.* Ingeniosè. itaque usque in hodiernum
diem nati sunt Gigantes super terram, qui etiam nunc oppugnant
coelum. *Ru.* Sed non intelligo qui′ nam isti fuerint, quos istae
descriptiones mi hi gignunt. *Ge.* Non est mirum, cùm tu semper
fueris homo omnium mortalium stupidissimus, & rusticissimus:
adeò ut Roberto Bergensi nobilissimo Principi suscipi enti episco-
patum Leodiensem, nomine sociorum tuorum dicturus panegyricum,
in frequentissima procerum corona non ueritus sis crepitum uentris
emittere, existi mans hoc tuae aetati & ualetudini esse tribuendum.
p. 14. *Pe.* Ha ha he: praestitit sibijpse applausum, tanquam bene // per-
acta fabula. *Ge.* Verum dicis, & ita pater eius uen tris nimium
spirantibus solebat occinere, quoties antennam conuertebat. *Ru.* Quid
iste garrit post tergum meum? *Gen.* Sufficit hunc solum intelli-
gere: tu perge expedire, si quid uis. *Ru.* Dic, quò illos, quos iam
antea dicebas, abijsse putes: si non sunt intromissi, ut innuis.
Pe. Vbi te haud dubiè expectabunt. *Ru.* Non intelligo quid loqua-
ris. Sed posses′ ne mihi istius postremi edere nomen? *Pe.* Non
possem certò, nisi quod, si primae syllabae, quam solam recordor,
adijcias sibilum, bos fiat. Et uidebatur syluam aliquam habitasse,
ac foenum fuisse comesturus, si quis obiecisset. *Ge.* Quid come-

derit nescio, in cornu semper gestauit, totus pertinax, impudens, morosus, iracundus (ut solent imperiti & stolidi) suspi cax, curiosus, ridiculus: quae omnia tegebat facie in rugas contracta, ut simiam potius quàm hominem dixisses. Qui norunt hominem, aiunt, ab ijs ipsis quos sectabatur, co lebat, quorumque negotium ut symmystes & socius curabat, etiam rideri solitum. Sed quòd probè saltaret morionem in fabula, multa explorans, multa mentiens, multa prauè interpretans, prout ipse aut impudenter se ingerebat homi num secretis, aut ut oblectamento futurus adhibebatur, aut ab agnatis, quos etiam prodebat, inuitabatur, uisus est idoneus quem pro publico otacusta & delatore haberent in honore. Praesertim uerò iste Caninus dux unicè delecta batur, ne non haberent similes labra lactucas: & conuenit alioqui eleganter inter canes & simias. Erat & hoc inter amicitiae philtra, quòd irrequietus Thersites suis im pensis omnia faciebat, currebat, mittebat, nunciabat, ibat iniussu in rem praesentem, subrepebat in conciones eorum quos destinabat calumniae, latitabat in populo, assidebat inquisitioni, subscribebat actis, dicebat testimonium. Atque haec omnia generoso isti duci gratis. cuius tamen nomen, ut praecipuae personae ad emungendum Caesarem pecunia, ponebatur in rationibus. nam hoc fere bat indoctus asinus, & chirographa dabat, quibus sibi // satisfactum fatebatur, cum nihil accepisset: contentus honore societatis, & sibi blandiens zelo conseruandae religionis. *Ru.* Quid sibi hoc uult silentium? cur non admittimur? Ego satis multa audiui, quae praestaret abs te non esse facta: sed ut uideo, tuae aures parum intelligunt quid alij loquantur. *Ge.* Ita solet, & ad huc ingenium obtinet. *Ru.* Cur hic diem consumimus? cur tu non aperis? *Pe.* Ne tu intres. *Ge.* Nec hoc audit, nisi stupidissimus esset, & inter nauticos boatus editus, animaduerteret utique te labra mouere. *Pe.* Nondum scio qui sis, nec qua fretus uirtute huc accesseris ex te audiui, ut soleo ex illis quibus non sponte patet haec ianua. *Ru.* Poteras legisse. *Pe.* Poteram, si tu permisisses, ac non interturbasses legentem. Dic tu ipse. *Ru.* Sum Ruardus Tappart ab Enchusia, septem liberalium artium magister, sacrae paginae Doctor & professor, Decanus Capituli D. Petri Louaniensis, nec non eiusdem almae Vniuersitatis Cancellarius, autoritate sacrosanctae Apo stolicae sedis Romanae, & Maiestatum, primùm Caesareae, deinde Regiae, per uniuersos districtus ditionum partium inferioris Germaniae, & dioecesium in ijsdem, Inquisitor haereticae prauitatis, generalis & specialis, plenariam potestatem habens, cum potestate delegandi & subdelegandi, directè uel indirectè, mediatè uel immediatè, prout ratio ipsa postulat: Catholicus, orthodoxus & fidelis filius sacrosanctae praetactae matris Romanae Ecclesiae. *Pe.* Ego sum Petrus, cui dictum

p. 15.

est, Pasce oues meas. caetera tua terriculamenta mihi nauseam mouent, nec libet de singulis percunctari. Illud dic mihi, cur ista de scripto recitaueris: non tenebas memoriter? *Ge.* Memoriter? uix prae eun ctis uerba repetat, nisi corrupta, adeò ut seipsum nunquam nisi pro Ruardo Suardum appellauerit: & nisi di plomata titulosque suos legenda semper exhibuisset, hactenus à suibus ortus creditus fuisset. Praemonuerat hoc mater professores, cum primùm
p. 16. instituendum ad-//duxisset. alioqui ex ipsius ore nunquam potuisset intelligi. Vides ipse ingenium, & audiuisti hactenus suilla litera perorantem. quaere nunc de singulis *Pe.* Non libet, ut dixi: eloquatur, si uelit, quo fisus merito coelos pulsauerit, & qua se titulorum parte praecipué uenditet. *Ru.* Inquisitionis. *Gen.* Hoc audiuit. *Pe.* Num tu igitur nobis Minos aliquis, aut Rhadamanthus ades? *Ru.* Nec Minos, nec Rhadamanthus, nec Hercules aliquis hydrarum decollator, aut taurorum domitor, aut draco num strangulator: sed haereticorum oppressor, catholicae fidei propugnator, sacrarum scripturarum interpres profundissimus, disputator subtilissimus: patrum autori tatis, Synodorum, Conciliorum, & Sanctae sedis decretorum defensor indefatigabilis: non Augiae fabulosum stabulum, sed fontes catholicae religionis ab haereticorum spurcitie repurgaui. *Ge.* Indicat res ipsa: praesertim calcei tui ostendunt, quàm purus purgator fueris. *Ru.* Non Erymanthaeum aprum, sed Saxonicum caprum, deuastantem uineam Domini, prostraui. *Ge.* Scilicet, ille cornua non habuit, & statim se dedidit. *Ru.* Sed ne longum hic remorer ipse introitum meum, breuissimè explicabo studia, labores, certamina, expeditiones, uictorias ac triumphos meos, ut gesta sunt omnia. *Ge.* Narra, ut admittaris: sicut & tu admittere ad excusationem soles, de quibuscunque uel baccalaureus aliquis tuus, uel coquus monasticus, uel storeata anicula semel oblique somniassent. *Ru.* Natus, ut ab initio incipiam, ipsisque quod aiunt crepundijs. *Gen.* Ab ouo Ledae, aut si mauis matris tuae: ut soles in scholis, quum Euangelium Ioannis nono demum anno absolueres. *Ru.* Natus inquam Enchusae, oppido Hollandiae clarissimo, anno 1485, regnante Caesare Friderico III. Pontifice M. Innocentio octauo, indictione 4 mensis Februarij die 15, liberaliter sum edu catus. *Pe.* Tu Enchusae? *Ru.* Miraris, in urbe quae perpetuo nautarum clamore tumultuatur, & fremitu ipsius maris quotidie obsurdescit, tam quietum & specu-
p. 17. latiuum // editum esse ingenium? Anacharsis inter bubulcos & opiliones Scythiae natus est, & in capitibus, nidisque brutorum animantium nascuntur preciosissimae gemmae. *Ge.* Quàm preciosam inueniret, si quis refringeret tuum cerebrum. *Ru.* Natus inquam medijs bacchanalibus. *Ge.* Satus medio Maio, cùm malae nubunt, ut uulgus ait. *Ru.* Cùm singularis est parentum nostrorum hilari-

tas. Instruentes enim nouas nauigationes, spe ueris, paulò liberius
inter se uiuunt, ut statim ualedicturi. *Pe.* Quid iste garrit?
Ge. Vt solet, quod in buccam uenit. Sed intellexisti credo, cùm
nautae (inquit) uino & exotica ceruisia inflati, arctius complectuntur
uxores suas. *Pe.* Ebrij nautae filium dicis? *Ge.* Apparet: & qui-
dem absente pa tre satum. id enim ipsus fatetur, cùm dicit, ibi
maritos nouo uere expeditionibus naualibus abesse. Sed credidit
opinor se eodem complexu & seminari & edi in lucem. *Pe.* Nosti
tu hominis patriam? *Ge.* Noui honorificentius quàm ipse: qui ut
se miraculo extolleret, modò eam Scythis & beluis comparabat.
Ciuitas est, quae praeter nauigandi praerogatiuam, qua ex omnibus
mundi plagis in usus totius Germaniae conuehit, quidquid est ubique
laudatissimarum mercium, praeter etiam instruendarum classium &
naualibus praelijs decertandi peritiam (quod Galli, Geldri, Schoti, &
Cimbri, haud raró magna suorum clade sunt experti) etiam magnis
ingenijs & in omni disciplinarum genere uersatis nunquam caruit.
Sed quemadmodum in corporibus formosissimis etiam lentigines,
pustulae, & saepe fistulae apparent, quibus quidquid inest mali,
tanquam per canalem euacuatur: ita iste totius patriae stultitiam,
quancunque durante nebulosa bruma, nauseabunda illa remigiorum
crapula eructauit, in se tanquam in cloacam defluxam, euacuauit.
Haec erat diuini ingenij limpida scaturigo, qua illi ad studia sophis-
tices & mysticae theologiae intima adyta pa tuit ingressus. O dies
festus niueo lapillo, &c. Porrò & quae eodem tempore constellatio-
nes fuerint, quaeque eo-//rum influentiae, non est Petre silentio p. 18.
praetereundum. Sol Piscium auxiliò natitabat inter Capricornum &
Taurum, ingeniosissima signa: Luna patiebatur eclipsim, quae do
ctissimo Magistro haud dubie in ascendente fuit. Satur ni culus &
caput Martis arctissimo modo coniungebantur sub cauda Draconis.
Notum est omnibus, quanti tunc legumlatores soleant in lucem edi.
Opinor sub eadem coeli statione olim natos fuisse Thersiten Home-
ricum, Maronianum Choroebum: & reges quosdam laudatissimi
nominis, Midam illum Phrygium Gordij bubulci filium, sed astro-
rum potentia regno potitum: & Claudium Romanorum Imperatorem.
Sed istum talem futurum iam diu antè praedixerant, qui horo sco-
pum eius supputauerant, F. Franciscus Monachi Mino rita, & Cor-
nelius Scepperus, ingeniosissimi mathemati ci. *Pe.* Miror matrem
meminisse qua hora edidisset infan tem. siquidem ipsa sensu car-
uerat prae dolore: patrem alta con sopiuerat ebrietas. *Ge.* Patri
mos erat ad horam tertiam saburrae parte exonerare aluum. id illi
tunc inciderat in idem momentum, quo primus uagitus infantis
auditus est. *Ru.* Quid iste tam dissolutè garrit? aut silentium
impone, aut mi hi aperi. *Pe.* Neutrum faciam: tu perge narrare,

si libet. *Ru.* Natus igitur infoelicissimo Hollandiae emporio, nec infoelicius educatus, ut breuissimè dicam, quibus rudimen tis ad hanc plusquam angelicam illuminationem uenerim, pri mùm in uicinis patriae locis, diligentissimè perceptis om nibus ijs quae ad grammaticae institutionem, cùm ab Alexan dro, tum ab Synthenio diligentissimè sunt tradita: nec mi nus exactè satis intellecto Petro Hispano, cum omnibus glossis & commentatoribus eius: ut ad altiora tandem conscenderem, Louanium sum à parentibus ablegatus. Ibi sta tim in matriculam studiosorum receptus, sub acutissimis ma gistris, quorum nomina nunc non teneo. *Ge.* Tuo more. *Ru.* Philosophiae coepi operam dare, doctissima usus interpretatione Thomae, Schoti, Egidij de Romano, Hol coti, Bricoti: donec M. N. Iohannes Briardus Atensis, Ni colaus Egmundus, & Godscalcus Rosemont,
p. 19. alijque do // ctissimi magistri, me magisterio artium insignitum per Pe trum de Taranta, Bonauenturam, Gabrielem Biel, praeta ctosque Thomam & Schotum, ad sacrosanctum doctoratum Theologiae subueherent. Nec mora, euestigiò cum tam ueteranis athletis, (etsi adhuc tiro) ad summas cathedras euectus (pensabam enim infirmam aetatem praecoci prudentia. *Ge.* Ita est.) *Ru.* ad legationes sum amandatus. Commodùm tunc Lutheri & Zuinglij haereses pullulabant, ac gratiosè uersabantur prodigiosis libris editae in manibus hominum. Hoc omen mihi omnes accommodabant, clamantes me natum esse temporibus omnium maximè necessa rijs: ut qui magis ad ista propulsanda desiderarer, quàm olim Camillus aut Scipiones ad eripiendam rempublicam. Com mendabar praecipuè, quòd gentilium poëtarum & oratorum scripta, praecipuê uerò Erasmi, tunc fascinantis puerorum passim ingenia, cane peius & angue odissem: quòd uocum significationem, & Ecclesiasticae latinitatis puritatem, puer non è Terentio aut Cicerone, sed Gemma gemmarum, & Catholiconte, artem epistolandi ex Carolo didicissem. hinc diuinabant etiam tunc astronomi futurum, ut prima & extrema istorum malorum uiderem. quod tamen Deus auertat. Imò qui propheticam inter nos sciebant, plus inesse istis omnibus signis praesagij dicebant, quàm quod Hercules in cunis duos dracones confregisset. Ta les diuini in nostro ordine erant tum non pauci. *Ge.* Scio, quot elephantes in arundinibus nidificant. *Ru.* Recordabantur & matris meae, pijssimae matronae, quae cùm me in paedagogio traderet liberalibus artibus insti tuendum, narrarat, me, cùm puer essem sedecim annorum, nimirum biennio antè quàm me adduceret, nondum dignouisse inter uaccam & molam farinariam, inter equum & onerariam nauim, quae tamen omnia licuit quotidie in pomerijs & portu nostrae patriae inspicere. *Ge.* O uerè pistillum retusum, & hominem pistrinis ma gis natum, quàm ullis literis,

nedum sacris, quod saepe non ueritus est dicere in publico Magistrorum coetu // Martinus Dorpius. *Ru.* Hoc igitur dicebat Nico- p. 20.
laus Egmundanus, uir angelicae uitae, certissimum esse signum, quod contemptis omnibus mundanis & terrenis rebus, altius per speculationem in coelum subuectus, perpetuò deinceps essem cum ipsis angelis collocuturus. Eos enim dicebant theologos illuminatos, è medijs cogitationibus in extasin extractos, in coelum inferre ad communicandum de rebus diuinis. *Ge.* Vt solent & molas frumentarias, & elephantos Indicos. *Pe.* Venisti nunc tandem ad eum locum, ut dicas quid tum confirmatus eruditione, aetate & magisterijs, bonae rei gesse ris. *Ru.* Gesserim? quid aliud, quàm quod prius dixi: omne ingenium, uires, ualetudinem, consilia & studia contuli ad expugnandam haeresim Lutheranam. Ea (no bis prae occupationibus nostris & disputationibus, qui bus inuestigamus quot pennae sint in alis Angelorum: & quia alas Angeli, hoc est plumas habent, an Deus prius fecerit ouum unde exclusi sint, sicut caeterae aues, an uerò per uerbum Fiat, uoluntariè creauerit, & non ordine naturae: Item, quot nodos siue iuncturas habeant diaboli in cauda: & an Lucifer habeat pedes sicut bufo, an sicut gallus gallinaceus: & talia multa, quorum tunc sublimiter inuestigandorum occupationibus nobis distentis) latè corripuerat orbem, & praesertim Hollandicam gentem nimis credulam, & passim ad haurienda ue nena uagari solitam. Igitur aduersus hunc hostem, prima mihi expeditio fuit in Hagam Hollandiae, quò tunc nostro iussu adductus erat ex primis istorum latronum antesignanis Iohannes Vordenas, homo hoc nomine omnium pestilentissimus, quòd ausus esset esse primus. Duces nostrarum copiarum erant, Nicolaus Coppinus, & Godscalcus Rosemont: ego legatus obibam diuûm iussa, ut aliquem triumphum ageremus, donec hostilem agrum depopularentur Nicolaus Egmundus imperator fortissimus, & Gerhardus Vianaeus, theologus quidem, sed non satis idoneus ad hoc bellum, quippe para-//tus ad ueniam dandam, aut mitius interpretanda de p. 21.
quibus accusabantur perduelliones. *Pe.* Dic quae ad te pertinent, quid de eo hoste statueritis (cum uincto enim, ut dicis, conseruistis praelium) & quid erroris ille defenderit. *Ru.* Error, si ad haec tempora compararetur, non erat maximus. poterat dimitti, sed uxorem duxerat. *Pe.* Et ego. quid tum? *Ru.* Tu ante apostolatum duxeras, & ipsa uocatio Christi pro irreuocabili dispensatione erat. praeterea nescio an Sacerdos fueris. *Pe.* Dij te perdant stolidissime gurges. expecto finem belli: non enim quaeram cur tot sacerdotes iactent se successores meos, si ipse sacerdos non fui. *Ru.* Communibus suffragijs in unum collatis, capitis damnauimus, & combussimus. *Pe.* Sacerdotem? *Ru.* Degradatum, & flaua morionum

cuculla indutum. *Pe.* At stulti non peccant: innocentiae is habitus est. Cur non militari potius habitu induistis? *Pe.* Peccarat ante hunc habitum, & uenia proponebatur, si dixisset esse concubinam suam, & lapsum humanum excu sasset, non sacramentum laicorum pro se interpretatus fuisset. *Pe.* Est igitur per uos tutius, esse scortatorem, quàm maritum. *Ru.* Non est omnino tutum. nam & Officialis & Decanus poenam infligunt. *Ge.* Marsupijs. *Ru.* Hoc tamen omnes sentimus, & ego saepe in disputationibus sic Baccalaureorum pugnantes argumentatio nes definiui, tolerabilius esse in Ecclesia, ut unus sacerdos ducentas haberet concubinas, quàm unam uxorem. *Pe.* Qua hoc ratione? *Ru.* Quia enim mater Ecclesia nul li poenitenti claudit gremium, & gaudent ob hoc angeli in coelo. Iam qui concubinis utuntur, sciunt se errare, nec defendunt delictum suum, & spes est ueniae: qui uxoribus, non agnoscunt erratum, sed defendunt è scripturis, ut nullam spem dent resipiscentiae. Praeterea concubinarum consuetudo rescindi potest, uxorum non ita. *Pe.* Quid ni? Nam si sacerdotem taedeat uxoris, procliue est hoc nomine ei recedere, quòd inter personas non idoneas non
p. 22. potuit constare coniugium. quid requiritis re-//scindi, ubi nullum est uinculum? Pontifex irrita facit ma trimonia quae in cognatione contracta sunt: ut patuit exemplo, in illa Mechtilde, quae sedi Apostolicae meum patrimonium dedit, non Constantinus. Cur ergo in istis tanti facitis uinculum? cùm etiam antè dixeris, inter personam an gelicam & scropham humanam, qualis comparatio est inter sacerdotem & mulierem, nullam omnino esse proportionem. Quin illud absurdum, quòd, ut patrimonia nothis suis relinquat, nemo sit sacerdos qui non legitimationem emat, idque etiam uiua matre. qua obsecro fronte legitimam tur nothi, quamdiu mater manet meretrix? an hic nihil illa ualent, quae in scholis dicunt uos tradere, de relationi bus? Quid, si non hoc est de tribulis colligere ficus, & è pumice oleum emungere? *Ru.* Nemo unquam nostrûm ista tam profundè cogitauit, nec ego prouidi tantum in te esse argutiae. Si quidquam admittitur erroris, saltem bo no zelo ista apud populum dicuntur asseuerantius, ad deterrendos imbecilles puellorum animos. *Pe.* O deterritores, sic pisces deterrentur hamo: interim boni uiri ma lo zelo pereunt. *Ru.* Dicis ista tutò intra cancellos tuos. si apud nos effutisses, non tantum ualeret tota inferior Germania ad te excusandum, quantum nunc illi te tuentur. *Pe.* At illi cancelli adhuc tibi non patent. Vos uerò, ut ex te audio, fortiter exussistis hominem. *Ru.* Exussimus, contempto etiam magistratu totius prouinciae, quem à iudicio exclusimus. *Pe.* Quid illi boni uiri ad haec? *Ru.* Miserti sunt, sicut & uniuersus populus usque in hodiernum diem. & subuenissent haud dubiè legibus,

nisi Carolus Imp. edicto exarmasset leges, & aduocatorum operam
haereticis ademisset: quo uno muro hactenus nos tutatus est. Quan-
quam nunc demum metuo, ne posteris meis hoc gaudium non sit
diuturnum. Vidi, uidi enim (proh dolor) iamdudum nos odiosos
fieri. qui sponte negotium nostrum promouebant, auertunt aures,
nectunt moras, proferunt excusationes, dant contradictionibus locum:
quod non solet fieri. postremò (quod pessimum est) ipsi magistra//
tus etiam conspectis nostris diplomatibus fiunt superbio res, ne ob- p. 23.
temperent: moriuntur illi ueteres signiferi, surrogantur qui èlon-
ginquo reuersi, nullum non uenenum, tametsi dissimulent, hauserunt
ex haereticorum fontibus. Nam tametsi se manifestè profiteri non
audent, formas tamen nostras in dicendo iure repudiant, ad leges
scriptas omnia exami nant, concitant aduersus nos ordines et status
regionum: uocant nos indoctos, qui nec principis edictum, nec
nostrum mandatum intelligamus. Vt semel dicam, omnes uel clan-
culum fauent, uel ab effusione sanguinis abhorrent: sic enim uocant
haereticorum meritissima supplicia. Quo in numero Antuerpienses
ante aliquot annos excusserunt examen sanctissimum, excusatione
(si dijs placet) addita, quòd metuendum esset, ne abirent mercato-
rum mensae, & tam potentes societates dissiparentur: qui tamen
pridem satis se mediocriter gesserunt in puniendis, qui ad aliquot
millia concurrerant ad conciones publicas, tanquam obtenta uictoria
triumphum cantaturi. Et est ille populus eiusmodi, ut non tutò
extremis tentetur. quò tamen si impulisset necessitas, ego suaseram
Philippo re gi, ut urbi circumfusae exercitu, ne quis exitus patêret
uel ad effugium, uel ad deprecandam culpam, inijceret ignem: ita
futurum affirmans, ut hoc exemplo deterrerentur aliae ciuitates,
cùm uisurae essent, regem tam parui péndere etiam maximas
respublicas. Vt ingenuè dicam, adeò gliscunt passim haec dogmata,
cùm clam tum palàm, ut nisi post haec bella, quibus nimis securè
degunt haereses, pax fiat, putem grauiora discrimina immi nere
nostris collegis. Sed erat iam (dijs gratia) & aliud quiddam, in quo
colophon est totius expectationis no strae. *Pe.* Quid id est? *Ru.* Di-
cerem, si tacere posses. *Pe.* Dixeris non Petro, sed petrae. *Ru.* Ex-
pectamus, ut reges initis matrimonijs & coniunctis uiribus, inuadant
haereti cos, & Philippus superet etiam triumphos patris. *Ge.* Ist-
huc dij auertant. Sed huc itur, ut tandem foedus illud sortiatur
effectum suum, inuentum Neapoli in Cardinalitiae // concubinae p. 24.
scrinijs, de triumuiratu Francisci Galliarum regis, Solymanni Tur-
carum Imp. & Clementis Sept. qui ut tertiam partem in orbis diui-
sione consequeretur, promittebat se etiam Christianam religionem
abiuraturum. Hoc est illud foedus, quod cùm solus non ignoraret
Q. Carolus Caesar, tamen pro sua innata lenitate Princeps studio-

sissimus pacis, nec inimicis exprobare sustinuit, nec orbi publicare:
multò minus se ulcisci, etiam cùm posset, contentus Deo permittere
uindictam: ut ille semper propulit, non intulit bella. Cuius filio
uos tam atrocem fabam in caput non cudetis, ut ipse egressus
Gallo aperiat fines suos, charissimum patruum prodat Turcis. Sunt
qui olfaciant quid Gallus coquat: nec sinent optimum principem
pertrahi ad insidias. *Ru.* Omitte istum Petre: non sunt nunc
tempora, ut permittendum sit regibus eò proficere, ut ita de suc-
cessoribus tuis sentiant, atque olim de te. tunc Ecclesiam militare
oportebat: nunc triumphare. haec fata sunt, hic ordo, ista rerum
periodus. te excruciauerint impunè: aduersus nos irasci, periculo
sit ne regna amittant. uos oppresserint, dummodo in no stram gra-
tiam etiam Monarchias consumant ad extremum usque hominem.
Si nolint, Ecclesia habet opes, quibus ad sui defensionem emercetur
summos reges: habet fulmina, quibus inopinatos terreat, aut saltem
inter se committat. Satius est uniuersum mundum perire, quàm
Pontificem Romanum semel capitis dolore teneri. Col lidantur pro-
phani Cyclopes, dum nos rideamus ociosi. Sic tibi tuisque creuit
illud talentum, quod sine auro & ar gento nobis reliquisti. sic con-
stitutas res uideres, si liberet descendere. *Pe.* Descendat qui uolet,
tu non ascendes. *Ge.* Id ego diuinaui, priusquam iret. *Pe.* Quid
ego audio? conquieuit' ne hoc uno cremato incendium? *Ru.* Nae
tu hebes es. audisti' ne, quòd ne nunc quidem adhuc extinctum
sit? *Pe.* Quid igitur postea? *Ru.* Idem quod antea: nisi fata
obstitissent, odiosissima res nos non fatigasset. Iaculatus erat tum
p. 25. ante quinque annos Leo // Pontifex anathema in Lutherum, eiusque
imaginem Romae combusserat: ille uicissim in sua Saxonica cathe-
dra, Decreta exusserat; Dreckscheta appellans. Maximilianus Imp.
Augustae nihil praetermiserat, quod ad conciliandam controuersiam
attinebat. & successisset, nisi & Lutherus haberi nominis sui ratio-
nem uoluisset: & Leo Pon tifex non sperasset tam latè recens
malum grassaturum. Nec tamen despondebantur Romae animi, quo
minus retineret suam maiestatem cathedra tua: & haud dubiè Ca-
rolus pridianus Imperator, nihil motus quòd Friderici Saxonis bene-
ficio promotus erat ad Imperium, arma sumpsisset: quum ecce subitò
paratissimum Monarcham occupant bellum Gallicum & Mediolanense.
Ita tum, tam multis annis quibus, illa arma dimicarunt, nihil praeclari
gestum est, ad annum usque trigesimumtertium: nisi quòd Bruxellae
duo Antuerpienses monachi, cum iactis noui domicilij fundamentis,
peregrinam quoque haeresim è suggestu fortiter deblaterassent, pu-
blicè sint exusti. Debebant haec exempla terrere pestilentissimum
Lutherum, praesertim cum isti Augustinenses essent, eundem quem
ille ordinem professi. Verùm adeò nullum ab eo editum trepida-

tionis signum est, ut sceleratus car nifex sceleratis nebulonibus etiam funebrem cantilenam tanquam martyribus cecinerit. Protrusi tunc sunt ad palinodiam Cornelius Grapheus, pòst non ita noxius: & Nicolaus Buscoducensis, qui tantum abfuit ut nostrae lenitati retulerit gratias, ut postea in Daniam profectus, ibi in haeresin pellexerit, qui paulo antè Henricum Zut phaniensem temerè illuc delatum publicè primùm lapi dauerant, deinde exusserant: adeò stultum est haereticis etiam meliora pollicentibus habere fidem. Tum primùm haereticorum cristae creuerunt. Indigebat milite nullo non loco Imperator, in Belgio, ad Pyrenaeum, Neapoli, in In subria. illi obseruata occasione postulabant comitia: inuentae morae, expositae querelae: nemo ad aequum addu ci potuit, qui non iniquum obtinuisset. Infandum regina // iubes renouare dolorem. *Ge.* Cum p. 26.
Paula Tertia sibi sermonem esse putat. *Pe.* Perge. *Ge.* Romanas ut opes & delectabile regnum Germani eruerint. *Ru.* Quis talia fan do Temperet à lachrymis? In absentia Imperatoris, Fer dinandus, si quid uellet obtinere aduersus Turcam, nihil non cogebatur polliceri, iurare, signare, donec inuictis propemodum factis Protestantium foederibus (sic enim tum se magnificè & proteruè appellabant) iam formida biles essent, & pace inter utrumque monarcham constituta, illa perpetuò detestanda Comitia Augustana apertam & confidentem haereticorum confessionem Caesari offerrent. In idem praecipitium, & plusquam angusti temporis articu lum incidit illa Viennensis obsidio, longeque omnium terribilissima in Austriam expeditio. Quid tum facerent nostra causa Principes, qui foris sitientissimum Christiani sangui nis latronem expectabant, domi quò foedera spectarent ignorabant? Ferdinando copijs & opibus Germanorum opus erat, út non minus aduersus Zepusiensem comitem, quàm Turcam, regnum Hungariae assereret. Quid difficile fuit, quo minus quiduis sibi promitti uellent, qui omnia passim faciebant promiscua, hac fiducia, quòd ab se nihil non pendêre confiderent? Quid de rusticorum conspiratione dicam? quae etsi primum in Germanijs orta, non nisi ipsam patriam petere uideretur: tamen, nisi quos tunc oderamus, ij ea arma, compescuissent, actum de Gallia etiam & Italia fuisset. Hoc tum cardine pendebat maiestas Ec clesiae: & metus erat, ne cum his factionibus Germanicorum Principum autoritas coniuncta, iterum aliquam barbariem ultra Rhenum & alpes effunderet, ut olim Attila, Toti la, Theodoricus Bernensis, & alij complures: quorum nomina etsi tenerem, abhorrerem tamen ab enumeratione. Tan tis igitur occasionibus Haeretici usi, Caesari distento & nusquam non obstupefacto porrigebant supplices libellos, edebant (ut dixi) confessionem, prouocabant ad Concilium, petebant de suo instituto cognosci. Quid multis? eò pro fecerunt, ut & foe-

p. 27. derata haberent omnia: & arma etiam // cogitarent, si quis uellet durius. Nec erant tamen laturi impunè, quum ecce iterum cum Gallo bellum: quem ut Imperator proscribendum curaret, uiresque in eum totius Imperij concitaret, quid promiserit, non ausim dicere. Certè illi pos tea nihil non deblaterarunt, tanquam non fuisset ipsis seruata fides. Ventum tandem est ad colloquium Ratisbonense, ut res permitteretur collocutoribus & arbitris. & hic parum abe rat quin perijssemus, adeò stolidè & imperitè nostrarum partium collocutores passi sunt se ab illis circumueniri. Sed huic malo nos, licet haud satis honestè, extricarunt Cardi nalis Contarenus & Ioannes Eccius. Tum uerò Caesar, ut uidit se omnia frustra agere, cogitabat quidem uires suas experiri: sed qua fronte id faceret, non uidebat. Nam si per fidem toties datam (quanquam haereticis non est seruanda fides) & Gallicum hostem licuisset, ab initio maluissemus Caesarem armis decernere, & inter media tela uolitare, quàm nos inter argumenta, quibus semper coacti sumus cedere: adeò ut quoties cum opificibus & nautis fuit congrediendum, semper obmutuerimus. Interim ipsi nullum non mouebant lapidem, ut Caesari causam suam probarent, ut saltem liceret tutò nobiscum agere scripturis. quod nusquam non clamabant, & quidem cum multarum gentium applausu. Impulimus tamen Apostolica tandem autoritate, excusan tem, reluctantem, praetexentem quiduis, ut conscripto clam milite caneretur classicum. Nec illi segnes ad arma prouo labant: fuissetque ipso belli initio de nobis conclamatum, nisi Deus Imperatorem in medijs hostibus, peculiari planè miraculo, propemodum inermem seruasset. Quid multis? multorum antè animi labascebant, alij clam fauebant aduersarijs, alij etiam in medio nostri profitebantur hostilia: quum ecce uerè angelus Dei pro nobis pugnans, paucis mensibus confecto bello, ciuitatibus deditis, agris uastatis, utroque hostium duce capto, acclamare nobis dedit omnibus praeclarissimum illud Iulij epinicium, Veni uidi uici. Cla mauerant illi huiusque Concilia, pugnarant scripturis, inuo carant primitiuam Ecclesiam, perturbauerant penè ad Indos usque mentes hominum:
p. 28. quis tum de nostra causa dubi // tasset? *P.* Cur ingemiscis? *R.* Non ingemiscerem? plorabunt, qui me sequentur, in perpetuum. Cùm recordor, quot precibus & sacrificijs solenniter peractis, quanto precio, quot consilijs, & nocturnis peruigilijs, hoc bellum nobis constiterit, à quot Pontificibus, Cardinalibus, Episco pis & Monachis quanto tempore agitatum: quod solus Paulus Tertius plusquam momentanea opportunitate obseruatum, impedientibus nunquam non alijs discordiarum tumultibus, tandem concitare potuit: quot angori bus nobis illa constiterit uictoria, quot desiderijs exopta ta, quot gaudijs, plausibus, osculis excepta, quàm impru denter à Carolo

Caesare è manibus amissa sit, quàm periculosis mutationibus neglecta, heu quae sufficiant lachrimae? non mihi si linguae centum sint, oraque centum. Pro supplicio, quod sumi oportebat de hostium ducibus: pro restitutione auitae religionis, pro qua depugna tum erat: pro tot praeclaris exemplis, qu ae in haereticos erant edenda, prodijt unicus ridiculus libellus Interim: quem tametsi adhuc aegrè reciperent uicti, nos uerò ut haereticum planè damnaremus: tamen hoc modo composita pax est. *Pe.* Isti homini, ut uideo, nihil displicuit quàm lenitas tanti Principis. At haec est illa uirtus, quae etiam leones in subiectos commendat: nedum reges, quibus sufficere solet uicisse, ac non etiam perdere. *Ge.* Rem acu tetigisti: atque haec sunt unica istorum hominum uota, ut cum ipsi nullum in se magistratum agnoscant, tamen summis orbis monarchis abuti cupiant pro carnifi cibus suis. *Pe.* Pergamus audire: non enim finem faciet, donec stomachum suum euacuauerit. *Gen.* Ita fiat. *Ru.* Iam tanquam re bene gesta, quiescebat bonus uir: nisi quòd, ut quoquo modo placaret animos procerum Ec clesiae, Concilium Tridentinum instaurabat, promittens se, si negligentia uictoriae minùs placuisset, gladio executurum quod ibi esset decretum. Haec erat tum illa suauis illecebra, qua pascebamur. Durauerat hoc concilium toto belli tempore, indictum & coeptum ante bellum. exierant iam multa sanctissima decreta, salutares // constitutiones: ad quas suscipiendas, p. 29.
cùm oportuisset potentissimum belli ducem, & felicissimum uictorem, cui nos ex praeruptissimis alpibus non aliter quàm è mundi arce & specula classicum cecineramus, qui & nostris facultatibus auspicatuque uicerat, captos belli duces ac deditos passim principes, quos munitionibus suis spoliauerat, cogere: ipse tamen reuersus (si dijs placet) ad lenita tis & clementiae suae ignauiam, maluit non modò integris esse facilis, uerùm etiam ipsis captiuis: quos nunquam potuit adducere ut pestilens Interim reciperent, cùm licuisset iure belli uel in pistrinum detrudere. *Pe.* Cur non ad eundem modum Philippum regem extimulastis, ut uictorijs multo honestioribus insisteret aduersus Gal liae regem, quem bis in acie uictum, ad summam despera tionem adegerat? & Paulum quartum, quem excidium eius machinantem, non solûm Ostia & alijs munitissimis locis minuerat, uerùm etiam in ipsa urbe clauserat arctissima obsidione? Quo modo si fortunatissimus prin ceps de utroque hoste statuisset, pacem haberet, quam maiores ipsius semper pepigerunt, nunquam sunt consecuti diuturnam. *Ru.* Quid tu hominis es, qui Pontificem Romanum exuis patrimonio Petri? praestaret Phi lippum regem amissis omnibus regnis & opibus, ad ba culum, aut ad manticam redigi, quàm Ecclesiae Romanae unam haram adimi. Quod ad Galliae regem attinet, expediret quidem in nostra eum esse potestate: sed his haeresibus

grassantibus non est utile. Noceat quidem subinde nostris finibus, dum religione consentiat. Quid si Philippus hostium ditionibus potitus, & perpetuam pro suo arbitratu pacem nactus, quiete abutatur: leuique impulsus momento mitigari se sinat erga haereticos: nónne speciosum eritunum posse omnia? nec superesse quenquam quem metuat? ut officium suum faciat? *Pe.* Intelligo, ut uestris palatis mactet aliquid quod bene sapiat. ad hoc igitur incitamentum praestandum, sunt uobis Pa pa & Gallus. perge quod coeperas
p. 30. absoluere. *Ru.* Igi-//tur ille concilium liberum & oecumenicum celebrabat, in quo, sine periculo omnes dicerent suam sententiam, ipse cautione facta omnes ab iniuria defenderet. Mirabamur quó nam ista superstitiosa Principis aequitas euaderet: nec obscura erant ex omnibus istis promissis, cau tionibus, conuocandi, dicendarumque sententiarum formu la, signa, quibus olfaceremus plusculum tribui haereticis, & laedi maiestatem ecclesiasticam à laico. Nec tamen ille destitit suo proposito insistere: eoque pertinaciae inferbue rat, ut cum beatissimus Pater Bononiam euo caret patres Tridentinos, & Galliae rex detrectaret concilium, missis protestationibus, reuocationibus, exceptionibus, nulloque iniuriae modo in sanctissimam sedem praetermisso, declararet se non satis omnia pro nostro desiderio facturum. Imò Hispanici Theologi ad eam insaniam deuenerant, ut & ipsi dementati exemplo regis sui, quem nimis pertinaciter amant, decerni uoluerint, ut ipsum caput Ecclesiae, summique Dei uicarius coactus in ordinem, subijceretur Concilio. quibus & nostri quidam ordinis clàm subscripserat: quem cùm Deus manifesta uindicta subitò uno biduo extinxisset, adiecto etiam famulo ipsius, in nos calumnia sparsa est, quasi eum ueneno sustulissimus, ne tantum flagitium in academiam Louaniensem redundaret, quòd parum magnificè sensissemus de Pontifice Romano. *Pe.* Noui hominem, & hàc iter fecit cum famulo, familiariter mecum locutus, quae tum gerebantur. *Ru.* Transisse dicis? ac non prius igne purgatorio saltem expiasse, quòd tam impiè sensisset de capite Ecclesiae? *Pe.* Quid illi in itinere acciderit, profectò nescio. cùm ego uidissem, agnoui characterem: nec moram interposui, nisi quae colloquio, eique ualde compendioso utcunque sufficiebat. Sed quid uos reliqui Louanienses postea? *Ru.* Quid faceremus? mussabamus iniuriam, ut qui soli essemus, nec rationem circumspiceremus, qua tutò progrederemur uel in Italiam, uel per Alpes reuerteremur in
p. 31. patriam, uel cum Hispanis per Pyrenaeum // deflecteremus. Ab omnibus erat periculum. Quod ad reditum attinebat, protestationes Imperatoris, quibus honorificam haereticorum mentionem faciebat, satis indicabant, eam gentem nimis indulgenter ab ipso haberi. in qua iam multi eò audaciae euaserant, ut quos paulo antè Imperator

belli socios habuerat, ij facta cum uictis conspiratione, manifestè repudiarent concilium, cuius etiam nobis satis iniquae (ut dixi) leges fiebant. Ea res nobis metum augebat, ne interciperemur in itinere. Bo noniae nos deterrebat mandatum Imperatoris, qui reuocabat, etiam renitente Pontifice, patres Tridentum: qui & nos iamdudum suspectos habebant, ut qui cum Hispanis conspirassemus. *Gen.* Nec meminerant illius praeclari facinoris in collegam uestrum? *Pe.* Dicat. *Ru.* Hispani adeò socios itineris sui nos non recipiebant, ut palàm ruditatis & imperitiae accusarent. Cuius rei praecipuum ediderant specimen in oratiuncula quadam mea, quam ego (ut eram aetate maximus, & dignitate primus) de nostro instituto, cum utcunque meo more prosequerer, ipsi qui calcar addere & succinere debebant, crebris gesticulatiunculis (ut facilè se Aphricos semisatyros praestant) me interpellauerant, modò ronchos nescio quos meos irridentes, modò exscreationes imitantes, subinde sublato altero clune nescio quid mihi exprobrantes: quod tamen ego nunquam nisi per imprudentiam commiseram. *Gen.* Scimus, olfecit imprudentiam tuam Episcopus Leodiensis. *Ru.* Ita inter Syrtim & Charybdim auribus lupum tenebamus: donec tandem ipse Imperator experiretur, quid sua illa nocentissima clementia profecisset. Hunc enim Mauritius dux, bello Parmensi iterum inuo lutum, ita praeter expectationem inuadebat, ut relictis etiam sarcinis coactus sit suae incolumitati consulere. Tunc uersa fortuna est, & repensa gratia pro tot clementiae exemplis, tot spretis consilijs nostris, tot datis reconciliato hosti respirandi spacijs. Quid tum faceremus? capiendum // consilium erat in re desperata, non quale uolebamus, sed p. 32.
poteramus: pedibus timor addidit alas. aduentabat Mau ritius, uix detergendis ab offa dentibus dans spacium: nec diu deliberatum est, quò esset, sed unde fugiendum. Itaque delati in Venetorum ditionem, utrosque, & Bononi enses patres, & Saxonicos grassatores, utcunque latuimus: donec liberato utroque duce captiuo (quod ille perfidus nebulo ab Imperatore consternato facilè extorquebat) cum exercitu, qui iam per Argentinensium fines ducebatur ad obsidendam Metim, descenderemus ad nostros. Perijt in ea fuga mihi tantum librorum, quantum duobus plaustris uix secunda Rheni ripa ex inferiori Germania subuexeram, ridentibus & subsannantibus me etiam in itinere pueris. quorum una uox erat: frustra uehi libros, si non haberem salem in pectore. Idem faciebant & protestantium Theologi. ut omittam, quoties me, ubi adue nissem, uexauerint Itali & Hispani, quos ob id impios Marranos & impuros Sodomitas dicerem, nisi nobiscum defenderent primatum Pontificis. Illi uerò non intelligebant, me hoc arte fecisse: primùm, ut excuterem locos al legatos ab haereticis, qui sunt ualde ingeniosi & menda ces: &

succurrerem meae memoriae, quam semper habui ualde labilem. (*Ge.* Dic quod uerum est.) *Ru.* Deinde, ut si quid ab Italis diceretur obscurè & abstrusè (ut sunt illi nonnunquam contra nostram religionem Ciceroniani) id quaererem in Gemma gemmarum & Calepino, quem uetustissimae planè editionis ad id comparaueram. Haec mala ego in somnis diu antè praeuideram euentura, monebamque ut accelerarent negotium religionis. nam impendere magnam perturbationem. *Ge.* Sunt enim nau tae praesagi tempestatum. *Re.* Verùm illi suo more semper irridebant. Acciderat & aliud quiddam longè infe licioris ominis: nec id, quanquam grauiter terrebat, diu tius ad sapiendum profuit, quàm disparuisset. Disputabant in consessu solenni Patres, de ineffabili uirtute aquae lustralis, quòd non
p. 33. modò aboleret omnia peccata uenialia // toties quoties: uerumetiam daemones fugaret, fulminibusque, tonitribus, & qualibuscunque tempestatibus succurreret: intentis in rem, ut par erat, ecce per fenestram uitream, qua effracto rumbo patebat modicum foramen, portentum quoddam instar atri serpentis extenuato lu brico corpore prorepebat: quod ingressum, ubi explicuisset se in magnitudinem penè deformis draconis. *Pe.* Vidisti draconem? *Ru.* Vidi pictum: in media aula uelut filo pendens, multo tenuiore quàm uideretur par esse tanto ponderi, ad nos conuersum: Ne, inquit, turbe mini Patres conscripti, hoc adunco naso meo, & ungui bus instar harpyiae recuruis (tale enim erat) sed aequis animis atque auribus beneuolè auscultate, quae in rem communem dicam. Legatione fungens ad hunc splendidissimum consessum ueni, nomine Luci feri parentis omnium nostrûm benignissime, & Regis munificentissimi, ut uo bis uiris amplissimis, totius inferni coetus, peculiariterque omnium ordinum, qui hoc regnum tenebrarum ornant ac condecorant, nomine gratias agerem, quòd ut semper, ita nunc etiam, omnem operam, studium, laborem atque consilium comparetis, quo hoc regnum amplissimum non modò conseruetis incolume, uerumetiam gloria ac amplitudine augeatis. Praesertim uerò hoc cu retis, ne posthac ullum ab Lutheranis, qui id hactenus hostiliter adorti sunt, detrimentum capiat. Etsi uerò non ignorabat potentissimus Princeps, uos etiam sine se satis generosos impetus à natura esse consecutos: nec tam curae habituros quanti sua interesset, quàm quanti etiam uestra: ne quod tamen in hisce laboribus, quos supra omnes uires esse humanas censuit, oboriretur taedium: ecce spiritum uobis confortationis mittit. Nec plura addens, subitò subducta in altum cauda, & à postico, quod teterri mum habebat, ipsoque Tartaro tenebrosius, aperto horrendo hiatu, eiusmodi exhalauit suffitum, ut nos uix in tempore occlusis naribus, obstructisque omnibus meatibus,
p. 34. ne intraret corruptissimus aër, uitam ipsam reti-//nuerimus. Aspersi

deinde aceto, (nam famuli, audito nos intus periclitari, irruperant) refocillatique utcunque, Sanctae Genouefae, quam in desperatione imploraueramus, solenne uotum fecimus: precatique D. Christophorum, ut, quo esset robore praeditus, dignaretur his malis Ecclesiam catholicam eripere, ne insidiosissimus hostis tam pios conatus euerteret: nihilo minus cogitauimus de causa persequenda. *Pe.* Ego conijcio, aliquem ex Lutheranorum signiferis, uos hoc magico spectaculo terrere uoluisse, ut quod habebatis in manibus, praeclarissimum institutum uobis excuteret. *Ge.* Hariolare potius, Paulum Tertium familiari sibi arte locum infestasse, ut tanto probabilius formidabilem sibi consessum dissiparet Bononiam. *Ru.* Quidquid fuerit, non assequor: praesagij ipsius uim unà cum caeteris, qui semper meas praedictiones irriserant, expertus sum. Statim enim Mauritius hostilia inferens, deplorandi schismatis autor fuit. Et cum Caesar in Gallos indigeret milite, Ferdinandum Turca premeret, quem strenuè iuuando nebulo ille haud paruam inijt gratiam, promissum est nationale Concilium, aut Colloquium potius: quod postea Vormaciae celebratum, cum me palàm scriptis declarante non esse eundum, Philippus tamen nos eò coëgisset, utcunque disturbauimus, quibusdam clam coniuratis eorum precio redactis in nostram potestatem. Quod cum olfecissent aduersarij, decreuerunt, in posterum nobiscum non esse agendum. Quo etiam nobis nihil esset optatius, si Philippo regi possemus persuadere, ut sequeretur exemplum patris. *Ge.* Sapiet spero, ne, quemadmodum pater extremam uitae gloriam uestris sordibus maculauit, ita & ipse regna, regiasque opes perditum eat. *Pe.* Paulo antè dicebas, de constitutionibus & decretis ante fugam uestram in Concilio Tridentino factis: ad quem usum ea postea accommodastis? *Ru.* Reuersi in Belgium, multo acerbiora offendimus. Angliae regnum, quod nuper obtigerat (ut inquit scriptura) regi puero, nobis absentibus se dediderat haeresi: facileque fuit, Lutheranorum choragis partim pulsis, partim sponte // ad tanti regni cadauer accurrentibus, rerum imperitum regem p. 35.
dulcibus malis, & nouandi studio inficere. Hauriebat contagionem uicina Flandria, nec erant immunes etiam aliae maritimae regiones: inficiebantur Antuerpienses, commercijs familiarissimi populi: omninoque in promptu erat dicere, Fuimus Troes, fuit Ilium, & ingens gloria Romulidum: nisi Deus, priusquam radices agerent noua dogmata, è medio sustulisset delirum puerum, quem nimis iniquo fato ad excipiendos pestilentissimos exules instigarant consultores minimè boni: ut postea declarauit diuina uindicta eos insecuta. Succedebat tunc faustissimis nostris congratulationibus Maria regina, inuictissima propugnatrix ueteris Ecclesiae: quam foelicitatem augebant etiam nuptiae cum rege Philippo,

ut iam ad beatitudinem nostram nihil deesse uideretur. *Pe.* Audiam reliqua. *Ru.* Quid audias? Nescia mens hominum fati, sortisque futurae, Et seruare modum rebus sublata secundis. Iterum de spe deiecti sumus, heu: pro pijssima & prudentissima Heroina regnat inepta puella, ab ineunte aetate mera haeresi fermentata. quae si. *Pe.* Quid uolebas dicere? *Ru.* Dicam fortasse postea, non possum nunc prae stu pore. *Pe.* De actis consilij quaesiueram: cur nihil ad rem respondes? *Ru.* Rectè: multa erant, & salutaria: praecipuè, ut monasticae personae satisfacerent suae regulae, ut templorum aeditimi pauimenta rectè uerrerent, imagines detergerent, ne puluerulentus horror simplices homines à pio cultu deterreret: lampades repurgarent, ne nocte deficeret perennis ignis: araneos eijcerent, & muribus aditum praecluderent, ne qua fieret prophanatio. *Pet.* Quid mures in templis? *Ge.* Sapiunt plus quàm homines. *Pe.* Pulchrè haec omnia: nihil' ne amplius? *Ru.* Ex multis praeclarissima duo sunt. *Pe.* Dic. *Ru.* Vnum, quod omnes sacrarum scripturarum translationes, & praesertim noui Testamenti, condemnauimus: excepta illa uetustissima Hieronymiana. Idem prae-
p. 36. cepimus ludimagistris. *Pe.* Intelligo: sapiebant temerè ex // Erasmo. dic alterum. *Ru.* Decretum fecimus, ut abbates, & monasteriorum patres, alere cogerentur Theologos Licentiatos, qui in monasterijs sanam doctrinam con seruarent: stipendij loco haberent beneficia, ut parceretur pecunijs. *Gen.* Vt etiam hoc accederet regno Theo logico. *Pe.* Scio adhuc multo praeclariora fuisse constituta, si tu meminisses. *Ru.* Iam recordor: ut episcopi suo ipsi fungerentur munere in concionando. quod si obser uatum fuisset, nihil haberent Lutherani quod obijcerent. *Ge.* Sic enim oppressis nobilium familiarum patrimonijs, ad uos deuoluerentur episcopatus, & abbatiae, egre gios sanè & facundos doctores. Quod si effecerint posteri tui, unum restat, ut artem quoque inueniant, qua regum filij, antequam auitam adeant regnandi haereditatem, fiant magistri artium & doctores Theologiae: aut si detrectent, nec possint praestare, tum populus fulminibus Pontificijs & excommunicationibus commotus ad seditionem, uos ad diadema, solium & sceptra subuectos, tantum non adoret. *Pe.* Profectò uerisimile est. *Gen.* Nec immeritò. sic enim docuit Plato, oportere philosophari reges, aut philosophos regnare. philosophi autem sunt soli magistri artium, & doctores illuminati: quia sciunt secreta naturae, & disputant de omni scibili formaliter, sicut fecit Gorgias Leontinus. Tum & apud Iudaeos imperarunt sacerdotes. Romani regem sa crificulum habuerunt. Aegyptij Mercurium appellarunt Trismegistum, quòd rex esset potentissimus, philosophus sapientissimus, & sanctissimus sacerdos. *Ru.* Quid tu garris? *Ge.* Nihil, nisi quòd mox sis editurus specimen tuae parie-

talis facundiae, apud eos qui te paulo patientius audient quàm rex Maximilianus: sed ita declamantem, ut Phalaris olim Perillum suum ex aeneo tauro, suauissima planè modulatione. *Ru.* Maximilianum ingeminas blaterator impudentissime? qui non cogitans se Caesaris esse generum, cuius filiam in Hispania pijssimè institutam, obseruantissimè ab eo haberi oportebat, contempto // etiam patre & con- p. 37. siliarijs regni, Viennae uniuersum ordinem Ecclesiasticum coëgit interesse concionibus duorum pessimorum seductorum, quos nuper admodum in suggestum protrusit, ut essent buccinae nouorum in ciuitate undique hostibus cincta tumultuum: quasi non esset uicinus Turca. Sed dabit, ut speramus, poenas: & ualebunt aliquid preces, quos D. Canisius mandauit suae societatis hominibus. *Pe.* Fac finem de concilio Tridenti no. *Ru.* Ergo & iste faciat finem interpellandi me: qui nisi narrantem toties interturbasset, iamdudum & tu au disses omnia, & ego ut merui ingressus essem. Librorum etiam haereticorum interdictionem meditabar, praecipuè Erasmi: sed hoc consilium nobis excussit superueniens Mauritius. Quamobrem dispalati, in Brabantia nunquam destitimus, ne in hodiernum quidem diem. Et impetrauimus utcunque multa: quanquam non per omnia satisfa ctum est nostris uotis, ut Erasmus aboleretur, quod uni cis uotis exoptabamus. nihil profecimus tot censuris clam Regi exhibitis, eludentibus nos modò consiliarijs, modò interpellante Praeside Brabantiae, modò frigidam suffundente Episcopo Atrebatensi nimis Erasmiano. *Pe.* Cur non tam manifestos tam necessariae rei subuer sores uestra autoritate ulti estis? *Ru.* Non erat tutum. quid si hoc modo ater canis alienus totam nobis turbas set fabulam? Erant plura quae dolebant oculis piorum hominum, sed frustra. Ioannes Sleydanus historiam suam de statu religionis emiserat in lucem: nunquam hamum ita deglutierunt ulli pisces, ut illud uenenum omnes aui dè deuorabant. Vertebatur Germanicè, Belgicè, Gallicè, Italicè, Anglicè, Hispanicè: &, ut quidam narrarunt, Turcicê. nec minus nocebat, quàm omnes haereticorum libri, quos unquam à mundo condito sol aspexit. Inhiberemus? excuteremus manibus legentium? quo id iure? quo praetextu? qua uia? Ipse Caesar delectatus lectione obstupuerat, secretissimarum (quas uidebat) rerum nar ratione: & commendabat ueritatem. plus iam impensum // erat excudendo diuersis uersionibus operi, quam in- p. 38. uenias in thesauris ditissimi cuiusuis Electoris Imperij. tunc demum (si dijs placet) Sleydani nomen ridiculè adiectum est Catalogo nostro, cùm omnes (inquam) ut ungues suos tenerent, aut potius satietate nausearent. Antè nihil impetrari potuit. Nominarem quemdam (nisi iste astaret, fortasse eliminaturus omnia) qui nihil non potest in aula, quem cùm admonuissem plus millies, ut in littorali

Saxonia, adempta ciuitatibus licentia, arces curaret à rege poni, ut expellerentur è Germania haereticorum defensores, ut exureretur Sleidanus: nondum tempus esse respondit. Cùm liber iam apud omnes applausum esset consecutus, grauiter me obiurgauit, ut delirum & stupidum, qui non tempori admonuissem. Sensi me rideri. quid facerem? O exeat aula, qui uolet esse pius: uirtus & summa potestas non coëunt: Nulla fides regni socijs, aulaeque ministris. Ea res coëgit nos ante sesquiannum decernere solennem legationem Romam, ut Pontifex ma ximus, pastor & caput uniuersalis Ecclesiae, autoritate, quam in omnes reges tanquam feudatarios sanctae sedis habet, Philippum cogeret nostris petitionibus acquiesce re. *Pe.* Perfecistis igitur? *Ru.* Perfecimus foelicibus auibus: nihil omissum est. inter pessimos primus est Erasmus, ut Christus inter duos latrones. *Pe.* Facetè: parent passim quae uocatis secularia brachia. *Ru.* Sunt adhuc, qui non intelligant uim noui fulminis, inter quos (ut mo rituro narrabant Minoritae) Veneti & Mediolanenses dicuntur respondisse, ut quos uellet exuri libros, eorum precium mitteret. Etiam Philippus difficilem se praebet, non intelligens se anathemate teneri, si non obtemperet, ut reliqui omnes principes & magistratus. Sed alia est, eaque certissima, qua omnia haereticorum euertantur muni menta, reperta machina. Damnauit pontificia maiestas non modò sectarum libros: uerumetiam quidquid est in Ger mania, Heluetijs, Saxonia, partim etiam Venetijs, Lugdu ni, Parisijs, officinarum, edicto suo clausit: ut non sit dubium, //
p. 39. quin omnes hae nationes propediem sint supplices uen turae. *Pe.* Vnde uobis à studijs, precibus, missis, & praele ctionibus tantum otij, ingenij, & memoriae, ut potueritis ista omnia annotare? Germanica, Hispanica, Gallica, Graeca, Latina: quae audio uix centum plaustris uehi posse, etiamsi singulorum non nisi unum imponatur exemplar. *Pe.* Perlegere ais? nec uacauit, nec opus fuit: omnia con gessit in bibliothecam suam Conradus Gesnerus, transcriptione saltem opus fuit. multa etiam examinanda dedimus licentiatis, baccalaureis, magistris artium, quos habemus passim multos, & ualde ingeniosos: multa Mo nachi, qui abundant ocio, atro carbone notarunt. Quan quam ne sic quidem cauere potuimus, quin typographi, homines uersutissimi, imposuerint nobis: mutatis autorum nominibus, uel omissis, uel inuersis, uel etiam Graecè redditis quae erant Latina, & econtrà: ut saepe coacti simus, quae antè approbaueramus, ea damnare pòst, uix ausi profiteri apud Regem nostram simplicitatem. Nam ex titulis librorum aestimanda nobis omnia erant, cùm non uacaret perlegere quae intus erant. quorum quaedam ita etiam erant obscura & ingeniosa (qua fraude semper haeretici abundarunt) ut quid scriberetur, non assequeremur.

Ad quem modum turpiter nos decepit Philippi Melanchthonis libellus de Theologia Christiana, qui titulo Hippophili Melangaei passim senatorum, praesidum, & nostrorum etiam baccalaureorum manibus tritus est: donec amici, qui in Germania adhuc synceri erant, admonuerunt, ut habita synodo consuleremus lexica nostra. fore enim, ut idem esse Philippum & Hippophilum deprehenderemus. Nos ex nomine existimantes alicuius docti & pij esse Itali, eo quod Vergilius scribat in Italia Hippolytum habitasse, commendaueramus etiam legendum: donec constitit, amicos non temerè admonuisse. Disputatum enim grauissimè fuit in communi synodo, utrum, quod Aristoteles dicit, nomina & uerba transposita idem significare, // intelligendum esset etiam de syllabis inuersis. Et cùm multi infi- p. 40.
nitis conclusionibus urgerent, diuersis uocibus diuersissimam inesse rationem, utcunque res consiste ret: afferentes etiam exemplum, quo dicebant se uidisse caput Pauli IIII, opere plastico in poculis ceruisiarijs affixum, triplici diademate, gemmis & lemniscis uenerandum: quod si inuertisses, teterrimum daemonem representabat: tamen placuit tunc potius odio haereseos piè condemnare libellum, deterso pudore quem prior approbatio nobis asperserat, quàm similitudine ueritatis dare illi locum inter doctos & studiosos. Alioqui cûm quidam sic argumentatus esset, Si caput sanctissimi Papae Domini nostri (quod in sua specie representat sanctam Trinitatem) inuersum fit diabolus: ergo Hippophilus facta inuersione, & sic manente, non est idem quod Philippus. Hoc inquam cum dixisset, non habebamus quod responderemus. quanquam non erat Magister no ster, ut ingenuè fatear: sed quidam ex nouellis baccalaureis. Idem accidit in Caelij Secundi de Prouidentia libello quidem non magno, sed pestilentissimo: quem ille nebulo tum primum innotescens, Araneum inscripserat. Nos enim rati esse poëticum, aut grammaticum figmen tum, non ante olfaciebamus fucum, quàm omnia exemplaria essent Louanij distracta. Taceo de Hutteno, Caluino, Vrbano Rhegio, & alijs (prò dolor) multis, quos nobis oscitantibus, nescio quibus titulis, ex metamorphosi opinor Ouidiana petitis, insinuauerunt. Et pudefecerunt quidem nos non raró. Caeterùm nihilo segniores ob id facti sumus, quo minus etiam Hebraeorum, Chaldaeorum, Iureconsultorum, medicorum, mathematicorum libros nostris censuris subijceremus: quorum omnium iamdiu nihil editum est, cui non honorificentissimè, nostrûm alicuius, ut Aristarchi, & grauissimi censoris nomen appositum sit. Nec quisquam est aut tam nobilis, aut potens, aut doctus, qui hoc iudicium effugiat. Ipse Rex, si libros scriberet, nostrae limae tanquam Lydio la//pidi explorandos p. 41.
subijceret: tutumque esset, etiam Aiacem Augusti, inuito autore, mactare spongia. *Ge.* Vt uides, non dogmata dijudicarunt, sed nomina

autorum oderunt. *Pe.* Imò uideo parum illos prohibendo profecisse. *Ge.* Plurimùm, ut multi multos libros istorum catalogis notatos, sollicitè quaererent: quos antea nesciebant mundo esse natos. Nam Gesneri bibliotheca non omnibus erat in manu: ista uerò de suggestu & tribunali recitabantur. *Ru.* Ego etiam post tot uictorias, concilia, decreta, cata logos, prohibitiones, uice epinicij, tres praeclarissimos tomos mundo Christiano dedi: quibus tam manifestè & publicè prostraui omnium istorum latrociniorum reliquias, ut prouocatis prolixissimè, praecipuè quae à Caluino & Philippo ponuntur, euidentissimis demonstrationibus, probauerim omnia esse falsissima. Natum hoc mihi opus est totis quadraginta annis, planeque (ut spero) reducet omnia ista schismata ad inconsutilem tunicam Christi: ut olim patres Hebraeorum consumptis per deserta non paucioribus annis peruenerunt in terram promissionis. *Ge.* Duos tantum tomos oportuit scriptos: unum pro Caleph, alterum pro Iosua. Quàm pulchrè ue rò profecisti stupidissime homo, ut qui ante deterrebantur à lectione edictorum poenis, nunc tutò legant omnia in tuis tomis: factaque eorum, quae ex illis praemittis, collatione cum tuis putidissimis refutationibus, tantum discant, quantum nunquam antea. fortè enim qui Caluini ca & Philippica legissent, putassent etiam uestris contradictionibus aliquid inesse roboris: qui nunc in ipsa armorum collatione uident, utri deficiant. Haec est prudentia uestra, qua ipsi obeditis catalogis uestris, & edictis Regis. At plus sapuit Paulus quartus, qui praesentibus uestris legatis, non minus eorum qui mentionem haeretico rum faciunt, libros coërcuit, quàm ipsa dogmata: quo decreto etiam tua illa abolentur, quae ab omnibus Magistris, Licentiatis, & baccalaureis, totis quadraginta (ut fateris) annis in tuum nomen, uelut in publici alicuius
p. 42 lupa-//naris latrinam sunt congesta. O sapientem et prouidum Theologum. *Pe.* Sed illud iamdudum, dum audio omnia, uenit in mentem quaerere: nunquám ne metuistis, ne Carolus in Germania tot colloquijs, comitijs, supplicibus libellis, actionibus & confessionibus, mutaret sen tentiam, ac dederet se aduersarijs uestris? *Ru.* Metuimus sanè, sed ualde securè: non ignari, quàm fideliter nobis consuluisset Had. Sextus Pontifex, qui illum iuuenem instituerat, nec minus quàm alteram naturam indiderat. Praeterea & ipse continebatur in officio suo quodam metu, ne experiretur quid possemus in Italia, Hispania, & inferiori Germania. Ac profectò nisi timuissemus, ne patientia laesa fieret furor, misertique fuissemus, quòd iniurijs Mauritianis, deinde bello Gallico extremum in senili, & nostris praecipuè curis confecto corpore, consumpsisset animum: non tulisset impunè illam in uictoria Germanica lenitatem: cùm non modò nefarios haereticos capite non plecteret, uerùm etiam in

libertatem restitueret, haud secus ac si integris rebus fuisset tractatum de pace. Si enim nihil aliud fuisset uincere, quorsum opus erat armis? quae nobis tot constiterunt impendijs, & dispendijs. *Pe.* Quid igitur factum uoluissetis? *Ru.* Funditus deletam Germaniam, principes eorum non in compedibus & manicis ferreis, sed rotis & crucibus escam coruorum: prouinciarum domi nos, urbium magistratus, & reliquum nobilitatis uulgus Louanium adductos, ac nobis traditos ad palinodiam, deinde more maiorum. *Pe.* Intelligo, qui & ipse Romae sub Nerone. *Ru.* Terram uastatam populationibus, & desolatam direptionibus, uulpes, lupi, uultures, aut etiam cacodaemones, haereticis nihilo deteriores ha bitassent. Ex manubijs & ruinis structa fuissent noua templa, bombardae fuissent in campanas conflatae, non in Hispanias auectae, si modò fuerat aliquis locus dandus reliquis quibusdam nondum haeresi infectis. *Pe.* Erant ibi templa. *Ru.* Erant, sed prophanata à concio-//nato- p. 43. ribus Lutheranicis, & cantionibus Germanicis. *Pe.* Haec igitur quoniam facta non sunt, restat, ut quod neglectum est, aut malè cecidit, sarciatur. quod non praestitit Carolus, à Philippo impetretur. *Ru.* Imò imperabitur, aut res nostrae non consistent. *Pe.* Bona uer ba quaeso. *Ru.* Dico quod res est. Et edita iamdudum eius rei sunt exempla in magni nominis & nobilitatis uiros, quos pridem fide publica, & regia cautione ingressos Louanium, ut experirentur causam suam, nihilo minus eramus in uincula ducturi, nisi se subduxissent. Quid enim aliud, nisi ut nostro iure utamur, si pergant nos ludere qui à consilijs sunt, fortè & ipsi non satis synceri? Idem fecimus Mariae reginae, quae cùm no bis inuitis concionatorem aleret, duobus nostri ordinis tironibus coacta est cedere. Admodum pridem duos excellentes eruditione & linguis uiros, sed in Sabaudia à Caluino corruptos, Bruxellae exussimus, deprecante ipso Rege, quem ad commiserationem instigauerant pestilentes quidam aulicae nobilitatis Hispani, praeter nostram expectationem in ea gente, & media aula corrupti. Taceo de inconsulto & temerario quodam Franciscano, quem admodum nuper Louanij sibi placentem suaui dicacitate, uno uerbo coëgimus omnia in me dio templo retorquere per iugulum. Et quanquam ho minem mitius tractari cuperet totus ordo monasticus, nos tamen censoria uirgula usi sumus aduersus eos, quos nec Pontifex nec Caesar laeserunt hactenus impunè. An non ista sufficiunt, ut intelligant reges, nos à Pontifice, non ab ipsis habere potestatem, qua anathemate percutiamus omnes tum Principes, tum Episcopos, qui contra nos uel mutiunt? *Gen.* Sufficiunt: atque utinam edita fuissent ante triginta sex annos, ut licuisset clementissimo Monarchae uestram olfacere superbiam, pertinaciam, stoliditatem, morositatem, inscitiam, & auaritiam: cauisset

ante conflatum à uobis bellum, quod re intellecta, post deformatam p. 44. popula-//tionibus Germaniam, post contumelia & ludibrio affectos uetustissimi sanguinis Heroas, post exhausta aeraria, prostratas opes, tot fortia pectora uel morbis uel praelijs absumpta, quibus uel Asia recuperari potuisset, post nobilissimam orbis partem, ultimam Imperij sedem dilaceratam, serò & seriò doluit, fassus est, poenituit, puduit, reddidit sceptrum: nec uoluit impedire, quo minus reflo-resceret, quod prauis Theologorum consilijs & inquietis Monachorum furijs impulsus, luctu & reatu contristauerat. *Pe.* Quid nunc taces? ac non ad ista respondes? *Ru.* Nunquam satis intellexi quae iste mihi post ter gum deblaterauit: & sum alioqui uix compos mei, adeò dira subit cogitatio, & concutit membra horror. *Pe.* Etiam antè prae stupiditate (stupore uolebam) obmutuisti. quid plumbi habes in pectore, quòd non queat ascendere? *Ru.* Non plumbum pondero, bone Petre: sed totius nostri negotij rationes: quas cum animo mecum reuoluo, multo infirmius pendere uideo, quàm si tota terra penderet à filo aranei. *Pe.* At paulo antè imperabas Philippo, insultabas Franciscanis, faciebas quod hactenus ne mo somniauit Pontifex, aut Caesar: minimum erat quod triumphum canebas. *Ru.* Non memini, nec sum compos mentis, adeò uideo in arctum cogi Ecclesiasticum ordinem fatali Angliae uicissitudine. Nam hic substiteram, si ritè recordor, cùm aliò deflecterem. *Pe.* Perinde est. sed quid uobis cum Anglia negotij? regno planè alieno, & quod nec Reipub. nec Ecclesiae caput agnoscit, praeter eum qui imperat, & potitur? *Ru.* Vtinam non esset, uellem equidem: si nihil aliud esset, Anglia quàm quo cingi tur, liberasset nos iamdudum magna sollicitudine. nunc uix Vlysses excogitet, quid obortis tot difficultatibus in rem consuli debeat. Paulo antè dulcissimus erat eius insu lae in medio mari traiectus, nunc trabs est in oculis: quam nec quo amittamus, nec quo retineamus modo, inueniri potest. negligere, ac reuellere à nostris ditionibus periculosum est: p. 45. coniungere, multo periculosius. quod ta-//men ne fiat, non inuenio quae demum causa aut occasio possit disturbare. Apagete Comitia Germanica, libelli, confessiones, colloquia, disputationes, quibus tum tentatus fuit Carolus: hic illecebrae, hic casses, hic laquei, & claui plusquam trabales: regnum dotale, Flandriae commercia urgent, gentis utriusque uicinitas, cognata familiaritas, coalita amicitia, antiqua hospitalitas: hic puella regiae stirpis, forma diuina, opibus auitis fulta, certam le gitimi haeredis spem promittens: haec inquam oppugnant scio intima regis praecordia. quae si obtinent, neque Hispa norum zelus, nostrae′ ue singulares artes, labores, largitiones impediant, actum est de maiestate Ecclesiastica. Equidem coelebs fui, nec quisquam me, qui nouit, de coniugio accusabit:

tamen audiui quid possint illi quotidiani congressus. Nos uix toto anno libellum supplicem porrigemus surdo: illa, nulla non nocte haerebit lateri, amplexabitur, dabit oscula ad quiduis impetrandum philtro infecta, habitabit in auribus: nec placebit uox alia, nisi quae proximo complexu, blanditijs, gemitu, suspirijs, omnia tentauit: nos Louanij contabescemus, rex in Anglia molliter in sinu uxoris suae fouebitur. *Ge.* Quis tam pathetica oratione instruxit Chorebum, aut potius Camelum? *Pe.* Pontificis fulmine opus erit, in cuius uer ba iamdudum ab eo regno denuò iuratum est, ut narrarunt quibus admodum nuper locutus sum. *Ru.* Ne ride quaeso: quasi uerò nescias, illum denuò esse exclusissimum. In Philippum hoc aliquid esset, quod ad Anglos attinet: iamdudum his fulminibus clunes opponunt, non omnino mutos. Nam tametsi edictis rescissa nondum sunt, quae Maria restaurauerat: tamen & exulibus, pessimis erronibus, qui instar araneorum ex omnibus haereti corum antris per Germaniam, alpinas regiones, Heluetios, & Frisiam, exsuxerunt omne uenenum, datus est re ditus, & in nouae reginae uerba iuratum cum ueteri formula, qua Anglorum rex pronunciatur summum & unicum, post Christum, Anglicanae Ecclesiae caput. Haec // quid monstri alant, facilè olfacimus: caetera adhuc fraude p. 46.
celantur. *Pe.* At maior est mariti autoritas, quàm uxo ris. quid si Philippus regno potitus, puellam adhuc pro aetate tractabilem, ab errore reuocet? ac matri Ecclesiae reddat? *Ru.* Non est ulla spes: imò certissima coniectu ra est, fore ut diuersum accidat. Nouimus ingenia Anglicarum mulierum, philtrum habent in oculis, assuetae ab ineunte aetate commercijs hominum, omnibus rebus se miscent, nihil minus quàm Italicas aut Hispanicas custodias ferentes. Et est singularis quaedam prae natura Anglorum (quos daemonas uerius quàm uocabulo tam propinquo nuncijs Dei appellares) in ista uirgine animi elatio. Adeò, ut gratulanti nouam regni maiestatem Regio legato, atque admonenti ut religionem à sorore institutam tueri uellet, responderit, pro eius uoluntate conseruaturam se religionem, à quo esset ad hoc fastigium regni, post tot contumelias, exilia, supplicia suorum, & propemodum etiam sua, euecta. Hoc tum ausa est, non so lio & diademate potita, sed in expectatione tantum constituta. quos non spiritus geret, fiducia dotalis regni? cum intolerabilius nihil sit, quàm quaeuis foemina diues, nedum regina? quid non impetrabit uxor, quae etiam datu ra legibus poenas, atque ante tribunal propemodum posita, mollem sororium permouerit, ut saluam conseruauerit, nec passus sit uxorem Mariam summo iure agere? Demus, fieri posse ut non flectat maritum facilem, & uxorium, paciscetur pro regno, iurare coget, caueri uolet ne quidquam mutet. Scis quid hactenus immanes Bohemi fecerint.

detrectarunt omnem regum inaugurationem, nisi obstringerent se Taboritarum & Hussitarum impietati. Ita nihil profuit, capita tam atrocis tragoediae Constantiae exuri. mouerunt summa deorsum, & ima sursum, concusse runt orbem trepidatione, secesserunt à regibus, in ipsum Imperium extulerunt arma, donec hucusque securi steterunt. Quid? quòd nescio quibus mysterijs regi Ferdinando con-
p. 47. firmatum sit imperium, parum ut putatur aequis, ne quid-//quam cogitet ausit úe in haereticos. Hei quanto maiore animo Diuus Carolus noster, nobili Hispanicae foeminae deprecanti pro marito ob religionem exulante, respondit, se etiam filium suum, si in ea causa esset, permissurum Inquisitoribus. Tale responsum datum est homini, qui triginta totos annos Imperatori suo nunquam desierat na uare operam: nec inuentum ullum remedium est, quo minus superatis tot mari & terra periculis, tot depugnatis praelijs, tot tranatis naufragijs, canam senectutem, cui extra hoc crimen uel mille latrocinia condonari poterant, transigeret in reatu & squalore. Vix tempero à lachrymis, cùm recordor illius omnibus nobis in terminum usque mundi, luctuosi sermonis, cùm ualedicens Belgico, prae sentibus omnium prouinciarum ordinibus, profusis lachrymis commendaret filio Sanctam Romanam Eccle siam: fletum est uicissim ab astantibus, alteque comploratum, cùm suprema deficientis audirentur uerba: Fili, hanc tibi commendo, teque illi: huic te subditum relinquo: hac propitia ego pugnaui, uici, triumphaui. *Ge.* Quàm bre ui triumpho. sed tam dulci recordatione eum afficiebat Paulus 4. addictissimus pater primogenito filio, ut uidimus omnes: qualis futurus erat & Tertius, si uixisset: & Hadrianus Sextus. Nam Clemente nihil potuit esse syncerius, ut sciunt qui benignissimi parentis sanctitatem unà experti sunt in pugna Papiensi, foedere sanctissimo, & praecipuè in secretissimo illo triumuiratu. Sed pergat, ne iterum excidat proposito. *Pe.* Quid ad haec Philippus? obtemperát ne hactenus? *Ru.* Hoc alij dicant: ego scio quo modo exceperit & dimiserit me, cum extrema fungens pro academia nostra legatione, quiddam in rem communem postularem. Aliter me solet pa ter adhuc aetate integra tractare. quid quaeris? quod huc uenerim cogita: hoc illi debeo, qui me primùm exclusit. Deinde cùm per omnes stationes meo more in intimum usque cubiculum perruispsem, eiecit. *Gen.* Profectò, tuo more: sed & ille
p. 48. suo more. Perge // Philippe, macte noua uirtute puer: sic itur ad astra. *Pe.* Quid si tuo consilio daretur Philippo uxor, quam dares? *Ru.* Imò hoc seriò agitur, ne aliam ducat quàm conducat nostris rebus: nec statim me mortuo sublati sunt omnes qui hoc curant. *Pe.* Dic tamen tuam sententiam. *Ru.* Iam dixi, si tu meminisses illius mysterij, quod paulo antè silentium stipulatus tibi communi-

caui: hoc uole bam, ut ab Anglicis nuptijs auocatus, cum Gallijs & affinitatem & foedus iungeret. *Pe.* Quid tum? *Ru.* Est qui dem contra nostrarum ditionum cùm dignitatem, tum utilitatem, ut ita fiat: sed huc nunc necessitas intorquet, ut consociatis uiribus extirpentur haeretici. Germaniam Pontifex interdicto percutiat, Angliam excommunicet, utranque diripiant qui uelint. *Pe.* Etiam Turca? *Ru.* Id sa tius esset, quàm contemni Romanae ecclesiae caput. *Pe.*

Quod genus ô superi cladis? qua peste paratis
Exitium? extremi multorum tempus in unum
Conuenere dies, summo si frigida coelo
Stella nocens nigros Saturni accenderit ignes,
Cùm coelum Mars solus habet, cum signa meatus
Deseruere suos, coeloque obscura feruntur.

Ru. Quid clamas? an piaculum committitur? *Pe.* Pia culum? cardines rerum dissoluuntur. non intelligunt Germani se peti? *Ru.* Intelligunt, sed non uacat prae nescio quibus occupationibus: habent quod alius de alio conquerantur, ac primùm oportet exequi. Et est (ut scis) uo luptas quaedam odio alterius se pascere, etiamsi uindictae nulla sit facultas, donec uel pereas. *Pe.* Si nunc ita detestabilis facta est Anglia, cur ante quinque annos tanto co natu aniculae nuptias expetistis, unde spes sobolis nulla erat? ut multi dixerint, periculosum futurum fuisse, si po pulus olfecisset magnitudinem opum, quibus hoc coniugium constitit. *Ru.* Non anicula erat, ô bone: uxor esse poterat, infinitasque malorum occasiones auertere. ut pá reret, nemo admodum expectauit, nec sollicitus fuit. *Pe.* Ergo tantae heroinae, tam amplae doti, tam con-//iunctae uici- p. 49.
nitati, tam necessarijs amicitijs, tam certae spei sobolis, praefertis Gallicam puellam uixdum connubio idoneam? ut perpetuò conscendat infamem thorum rex uester, honestissimo aetatis gradu constitutus? *Ru.* Praeferimus: & quidem hoc cùm discederem, audiui summos uiros agere. *Gen.* Agunt, si modò agunt qui minus uident, quàm quibus scalpellis & cochlearibus sunt euulsi oculi. *Ru.* Videant, caecutiant, ita nunc facto opus est. extra hoc, aduersus mundi perniciem, non est aliud reme dium. qui propius admouentur, accuratius intelligunt, qua parte cardo rei teratur. *Pe.* Narrasti plus quàm Her culeos labores, quibus poterat uel peculiare dari coelum, si aut ianitor esset propitius, aut dij soli habitarent. *Ru.* Interim ne putes me haec omnia, quibus meum no men non admiscui, ociosè spectasse, nunquam quieui, modò ab expeditionibus, modò à legatis mittendis, ut si fortè Caesar aut Rex quiescerent, aut occupati essent, ego tamen diplomate meo, quo plusquam regiam pote statem

cirumferebam, uterer. Adeoque profeceram, ut si quis explorator nunciasset esse ubi laboraretur, statim quibusuis magnae urbis Magistratibus denunciauerim, aut remouerent scandala, aut causam dicerent. Testis mi hi erit Louaniensis ciuitas, in qua cùm studiosi & ciues non multo antè pro nobis in armis stetissent aduersus ho stem Rossemium, ego tamen plus deferens catholicae fidei quàm laudibus sustentati hostis, uixdum subductis castris, gratissimos quosque ex utroque ordine corripui, lataque sententia alios mulctandos pecunia ad palinodiam produxi, uiros eruditos, ac paulo pòst doctores factos: alios affixos palo concremaui, alios securi percutiendos dedi: mulieres primarias, & optimis in urbe prognatas terra obruendas (ut uiuae erant) curaui. Circa idem ferè tempus Perseualdo Brugensi, rhetori nimis in nos dicaci, diem dixi, cuius cùm ita misererentur omnes, ut metus esset ne suam probaret innocentiam, homini caeco & deformi masculi amoris infamiam affinxi,
p. 50. statimque ocius // Euro à fauore causae plerosque deterrui. Qua occasione ne exciderem, remotis arbitris cubiculario damnatum iudicio, cùm nullam poenitentiae aut agniti erroris significationem daret, perpetuis inclusi carceribus. Porrò cùm iam intelligerem eum fame perire: nec sufficeret pauperis rei bibliotheca ad diuturnum uictum, ne aut ego gra uarer alendi sumptibus, aut extincti hominis laborarem infamia, nobili uiro pro eo deprecanti dono dedi: sic tamen, ut eumipsum hoc nomine postea suspectum, causam cogerem dicere, damnatumque omnibus bonis exue rim. *Pe.* Si omissis caeteris, ista prima dixisses, iamdudum sederes in sinu Abrahae. *Ru.* Quid ibi? cur non (ut decet theologos illuminatos) inter Angelos, & Potestates? *Pe.* Eliges ipse locum, ubi ingressus fueris. *Ru.* Audi caetera. *Pe.* Cogor, quando ita uis. *Ru.* Reuersus Tridento, uniuersalis inquisitionis formam à Caesare & Pontifice consecutus, peragrare passim coepi parochias: quo metu multi sibi malè conscij fugerunt concionatores. Ingressus in Augustinensium & Regularium monasteria (quod genus Monachorum hodie nusquam non laborat contagio Lutheri & Erasmi, utrorumque sui ordinis) cantantibus in templis fratribus, seras cubiculorum effregi, adi tum'que mihi in intima ipsorum secreta patefeci. Sciunt haud pauci, quid breui profecerim. Sed cum monachis ludus erat. Vt Herculem omnia oppugnarunt monstra, ita mihi quoque in Haga Hollandiae primo & postremo coronari certamine fatis fuit constitutum. Erat ad littus Zelandiae, pago satis celebri, Angelus Emphlitius, Theo logus Parisiensis (etsi titulum tegebat) aetate paulo me maior. is suos liberius docebat, quàm res nostrae ferrent. uidebatur dogmata non ex Luthero sumpsisse, sed uel alibi nactus ex priorum haereticorum libris, uel proprio quodam ueneno abundans. eum Cronin-

gius, pagi domi nus, & Zelandicae nobilitatis facilè primas, diu defende rat: donec ad filium deuoluta haereditate, is nobis potestatem faceret inquirendi. datam occasionem nos non segni-//ter arri- p. 51.
puimus: deductumque Hagam, de fide respondere coëgimus. Nunquam uidi praelium acerbius, nunquam in nostra republica grauius est trepidatum. Disserebat è scripturis ueteranus haereticus in Capitolio totius Hollandiae, praesentibus consiliarijs, aduocatis, populo. concursus fie bat è longinquissimis locis, ut omnino metueremus, ne aut uniuersam Hollandiam inficeret: aut si durius in eum esset decernendum, ut apparebat, non liceret per populum. Defendebat magni animi constantia, nec minori omnium admiratione, nonagintaquinque articulos: nec uidebatur cessurus unquam, nec dimissurus quenquam quem non reddidisset deteriorem. *Pe.* Ad quam fidem pertinebant isti articuli? nam nos tot reliquimus posteris, quot eramus Apostoli: hoc est, duodecim, ut etiam in articulis esset sen sus Domini in eligendis testibus. *Ru.* Aliud est ô bone, inuenire aliquid: aliud perficere. paulatim, quae initio ru dia fuerant, expoliuntur ad statum cui tum nihil adijci potest. Nec dixit uobis omnia Christus, erant & quae non poteratis portare. *Pe.* Illa igitur nec cuiquam imposuimus, sed postea sumus experti: & exemplo docuimus, sanam doctrinam esse patientia & afflictionibus confirmandam, quod infirmi primis rudimentis non assequebamur. *Ru.* Draconis Atheniensis leges quàm atroces fue runt, priusquam eas mitigaret Solon? *Pe.* Is igitur similior Christo fuit, quàm uos: qui dixit, Iugum meum suaue est, & onus meum leue est. at uos, qui ex duodecim fecistis nonagintaquinque, non mitigastis, sed grauastis. Ita tamen mihi dicunt Bartholomaeum Latomum argumentatum nuper esse ualde absurdè extra suam palaestram, perinde ac si religionem Christianam ursa aliqua peperisset. quam non una mater tamen lambendo detergeret atque efformaret, sed mille quingentorum annorum somnia. O caeci. Christi lex aeterna est, nec eget maturatione temporum, ut stabilitatem consequatur. Alioqui primis Ecclesiae membris magna fuisset iniuria facta, si quid ad illorum institutionem defuisset, cuius percipiendi // edentula ista p. 52.
mundi senecta demum capax fuisset. Cur non etiam elementa rerum pro quatuor facitis quadraginta, ne uacillent argumenta Latomi, quum rudem, indigestamque molem uocat primitiuam Ecclesiam? cur non operi sex dierum adijcitis auctarium septingentorum annorum, si adeò nullum opificium Dei consummatum est, quin ad expoliendam legem Euangelicam, requirantur Latomi? Sed tu fac finem. *Ru.* Vt potero. Ita ille erat obfirmato animo, ut cuperet omnino nobis mortis suae iniuriam allinere. Miserabantur uenerabundi omnes ordi nes Hollandiae, fauebant plures quàm qui id

profiteban tur. Croningius passim non malè audiebat tantum, sed & periculosè, ut qui primum à patre, deinde fratre, cui successerat, generosissimo belli duce, quem Bremenses ictu bombardae interfecerant, turpiter degenerasset. Vox omnis & una populi erat, nunquam nos tantum ausuros fuisse, si illi principes uixissent. Commendabat eum insignis eruditio: & ego fassus eram, nisi haereticus esset, me non esse dignum, cui matulam porrigerem. uitae inte gritas sanctior esse non poterat, nisi quòd haereticorum uita sit instar illicis, exposita ad inescandum simplicem populum. *Gen.* Vos igitur haereticorum uitae Euangeli cum illud opposuistis, A fructibus eorum cognoscetis eos? ne quenquam falleretis, quem non auerteret impro bitas uestra. Facundia aequè efficaces fuistis, nisi quod principum gladij, pali, ignes & aquae, pro uobis utrunque praestant. *Ru.* Cur non autoritas scripturarum, omnisque doctrinae, sit apud Doctores Theologiae? quid uulgus unquam sani sapuit: ut in conuiuio disputet, aut in coetu mutiat? *Ge.* Proinde consuluit uobis edictum Caroli, ut seditiosus sit, & laesae maiestati poenas det, quisquis Christum nominauit in colloquio: sic enim uoluistis edi ci. A Mahomete haec aequitas petita est, qui gladio percutit, quisquis in legem inquirit ratione. *Ru.* Cur non & ego intelligo, quae iste gannit? *Ge.* Quia nihil intelligis. absolue quae
p. 53. de Angelo institueras: iamiam uidebis // enim. *Ru.* Angelum? *Ge.* Angelos, quorum consilia hactenus secutus es. *Ru.* Apagè, ad te redeo Petre. *Pe.* Dic. *Ru.* Accedebat & inexhausta in pauperes benigni tas, qui unanimi uoce per compita plorabant, eripi sibi parentem, medicum, patronum, unicum egestatis, morborum, omnisque aduersitatis solamen. nam patrimonium habebat luculentissimum. *Ge.* Hoc illum perdidit. *Ru.* Et hospitia illis aedificauerat: quorum tamen quòd admi nistrationem sibi retinuisset, nec donationem instrumen tis ordini Ecclesiastico confirmasset, siue mauis, quòd non uiuus mortificasset, ad fiscum redierunt. *Pe.* Quid audio? occidistis igitur hominem? *Ru.* Omnino ita fieri oportebat. alioqui de omnibus nobis conclamatum fuisset. nec enim unquam in quoquam, qui ab initio istius tragoediae poenas dederunt, causae mortis magis abunda runt. Omnia inerant, stabilita scripturis astutia, docendi superbia, defendendi pertinacia, perseuerandi insania, inuicta disserendi & disputandi facundia: ad quam nos collati, pisces eramus, uerbo non potentes contradicere. *Pe.* Haeresis maxima, & meritò punienda. *Ru.* Hoc unum urebat, quo pacto ulciscendo turbas uitaremus. Nam absoluere nil aliud erat, quàm causam deserere. Le gitimo iudicio perdere impossibile erat, propter populum, & iurisconsultos, qui clamabant nos uim facere foro, nec ullum seruare ordinem: ea erat gratia, & probitatis existimatio. *Pe.* Expecto,

quam tandem technam struxeritis. *Ru.* Non technam ianitor, sed stratagema: cum quo si Vlysses in Palamedem conferatur, puerilem ludum dicas: si filiorum Iacob in fratrem, ridiculam rustici tatem. *Pe.* Amen amen dico uobis, quia Caro & sanguis non reuelauit uobis, sed pater uester qui in, &c. *Ru.* Omnino in Hollandia perire non poterat. Itaque sic adorti sumus. Citabatur ad audiendam sententiam, parabantur interim quae ad incendium idonea erant, sed parcê ac dissimulanter, ut caueretur tumultus. Nam populus nullum intermittebat diem, quo non conflueret ad specta-//culum, p. 54.
si quod ederetur. Consessum erat pro tribunali, altissimo palatij loco: adhibiti à latere senatores in modum alarum, quos tanquam testes adiungere solemus, aut ad summum iudices pedaneos, qui sententiam aut nullam dicant, aut irritam, etiamsi aliud mandet ipse rex. *Pe.* Ad quid igitur adsunt? *Ru.* Vt bona pars inuidiae in ipsos deriuetur. *Pe.* Ferre possunt tantam iniuriam? *Ru.* Vt Asiatica mancipia, & Appuli asini: tantus timor est, ne & ipsi implicentur suspicione. sciunt enim quidam, se non nisi beneficiò nostro incolumes esse. *Pe.* O coelum, ô terra, ô maria Neptuni. Quàm uerè dictum aiunt: Seruis regna dabunt, captiuis fata triumphos. Ita degenerauit mundus, ut non omnes certatim uos concerpant unguibus? sed absolue. *Ru.* Productus ille, perstitit in proposito, non aliter quàm si dura silex, aut stet Marpesia cautes: ut futurum praeuideramus. Ibi Eboracensis Episcopus, Traiectensis suffraga neus, ad hoc subornatus ad genua rei prolapsus: Scimus, inquit, doctissime domine Angele, te, ad nos si compareris, centuplo doctiorem esse: cui tamen etiamsi pares essemus, ea est ueritatis uis, ut contradici non possit. Sed quoniam uides eò exarsisse hunc populum, ut nos hodie salui euasuri non simus: num pium ducis, nos furori & la nienae obijcere opificum? In praecipuis tecum conuenimus, fatemurque (uelimus nolimus) nos ueritate abs te ui ctos esse (quanquam hac disputationis parte nunquam durum certamen fuit) ad illa uenio, quae non nisi ad pios mores, & disciplinam quandam Ecclesiae spectant, quae utique & in procerum Ecclesiae sunt potestate, & in tua quoque (si absque scandalo sit) ut ad hunc uel illum modum praescribantur. Eripe te hisce malis, in quae non ueritatis iniuria (quod tibi iam concessimus) protractus es, sed quadam edicti formula, ac tenore: ac nos ab hac populari seditione libera. Si tu uitae prodigus es, quid nos tui facis reos? inuenies alium (si libet pergere) quem hoc crimine oneres: qui non, quantum nos, tuis praeclarissimis dotibus // tribuat, neque p. 55.
etiam intelligat. Fac obruamur lapidibus (id enim nunc in praecipiti est) antequam nostri rationem red diderimus: isti tamen senatores testes erunt, & te temerè ex causa non idonea affectasse

martyrij gloriam, & nostrae necis flagitium in te recidere. Vulgus quidem ad pau culos dies magnifica de te turgebit opinione: ubi ad rationes conquieti erunt animi, tum demum intelligent omnes, non uim tibi illatam à quoquam, sed & econtrà primùm teipsum tibi manum intulisse, deinde multorum quoque aliorum (ut solet) in turba factum esse homicidam. Proinde recollige tecum, ab Euangelio praescribi, ne quisquam se perdi sinat, cui perire non sit necesse. Serua te tot ploratibus pauperum, tot fauoribus uulgi, tantae apud hos magnificos uiros expectationi incolumem: & nobis quoque da spacium, ut contrà quàm esse putamur, seruatores piorum hominum, non oppressores sentiamur. Da nobis hanc ipsam uitam, quam habemus: cuius tu etsi autor non sis, tamen per te nos possidere in posterum fatebimur, postquam eripere est in tua manu: & tuae quoque uitae non nobis, sed tibi beneficium acceptum fer. Exiguum est, quo hisce omnibus, & tantis malis medearis: quo nostro honori subuenias, & utrorumque uitae consulas, si saltem fatearis te quosdam medios ritus, pia consuetudine inueteratos, non satis prudenter mouisse, & hoc tibi dolere: ita fac, & uiue, nosque tecum. Si etiam hic grauat conscientia (at grauare non debet) ego pro hoc peccato tuo supremo iudici meam obstringo animam, ut ipsa luat, tu insons sis. Haec ille supplex ad genua obdurati senis sedens aperto capite, manibus identidem complosis, subinde etiam lachrymarum aliquid sibi exprimens, altissima uoce surdastro occlamabat. Visus est non iniqua postulare: & labefecit hominem eò usque, ut Praesidem Assendelsium interpellaret: diceret, quid sibi censeret faciundum? Expe ctabamus, ut is tum utcunque succineret Eboracensi: sed ea expectatio fefellit. hortatus enim paucissimis
p. 56. uerbis, ut // se potius intus consuleret, quàm alios, hoc responso absoluit: nec uerbum addidit. Pudebat squalidum senem, bis ex tanto uiro quaerere: & uisus est quae prae surditate non intellexerat, nonnihil pro se interpretari: praesertim cùm idem Eboracensis catastrophen adderet fabulae, exclamans, quid dubitaret, quum etiam senatores suum consilium haberent ratum? Ita confirmatus surditatis & ignorationis beneficio, productus est ad populum reus: nec mora, dum adhuc omnia strepunt expectatione, prolatis inquisitionis commentarijs, omnia sunt recitata uo ce cùm celerrima, tum submissa, ut nec uulgus intelligeret quid ageretur, nec ipse assequeretur: partim quòd iam ante aliquot annos occalluisset surditate, partim quòd colloquentem distinerent amici ad hoc subornati. Tunc hominum conuersi animi: pro fauore indignationem, pro commiseratione iram & fremitum erat cernere. Interrogatus an haec ita retractaret? annuit, ac subscri psit, non cogitans nisi de illis medijs. nam festinationem excusabamus furore populi, etsi ille lectionem

postulabat. Vbi iam satis foeliciter populum pudore, reum inconstantiae nota maculassemus (Quod ut nos unicè spe ctaueramus, ita facillimum fuerat, partim quòd ipse toties nil non magnificè promisisset, partim quòd uulgi nunquam de ullo alio expectatio similis fuisset) sententia lata est in hunc modum: Bonis suis uteretur, frueretur, amicis ad illum aditus esset, libera uteretur studiorum & meditandi quiete, haec ei custodia appellaretur, impen sas litis dissolueret, eas Domini Inquisitores intra certum tempus conscriptas pro aequo & bono traderent, quos ipse praeficeret rationibus suis. ij ipso securo confice rent pecunias: tunc bonos uiros, & praesertim Eboracen sem (qui ad hanc uocem, ut antè nihil non promittebat) protensa etiam ad populum manu, inuenturos uiam, qua suis rationibus ac rebus propius experiendis redderetur, eatenus illam studiorum solitudinem qualiscunque poenitentiarij carceris, honesta tamen mensa, habituram // nomen. Audito fine, populus p. 57. iterum ad commiserationem commotus, nostram aequitatem non commendabat solum, sed ad coelos usque uehebat. Facta enim impensarum & detentionis eius mentione, nemo erat qui non speraret sibi restituendum fore, ubi praestitae essent impensae. quod illi facile erat, homini opulento & pecunioso. Multi tum olfaciebant, quid ille dolus portenderet: qui indignabundi, se domum subducebant. & constabat, omnium uotum fuisse, ut fortiter tolerasset mortem, nosque eius odio inuoluisset: quod & ipsum obfirmato animo praestituisse non ignorabamus, & facturum, nisi arte occurrissemus, operamque dedissemus, ut inglorius aliquando apud alios spectatores ea pateretur, qui bus non erat tutum apud tantos fautores eum affici. *Pe.* Expecto finem, si unquam aliâs. *Ru.* Iam protasis fa bulae erat, quam oportebat magis illi quàm nobis esse luctuosam: quod tamen ut celaretur, in proximam deducto ciuitatem, ubi & propinquus rebus suis erat, & abundabat amicis, ualedicebamus: donec consopitis passim rumoribus, Louanium statim auocaremus, tanquam non uacaret in Hollandiam redire, ad transigenda illa quae promiserat Eboracensis. Adhuc ista tolerabat utcunque. Cùm uerò Louanij in monasterio uespillo num communi cum duobus melancholicis carcere clauderetur, nec ferret stercora in quibus miseri tanquam scarabei uolutabantur: tum demum sentire coepit, & deplorare iniuriam illatam. Nondum tamen tempus erat ido neum, exemplo quod in ipsum cogitabatur edendo. nam nec Louanij tutum hoc fuisset. Et tamen quotidie maturescebat occasio. Intellexerat enim ex amicis, circumferri inter coniuratos nostros palinodiam, qua iactaretur abnegasse omnia asserta dogmata. hoc & illum cruciabat, & nobis nouae inquisitionis dabat ansam. Erant inter nostros, quibus satis uictoriae uidebatur, pedore & tenebris hominem claudi, donec

p. 58. uitae miseria confe-//ctus (cui non assueuerat) sua sponte lampada traderet. nec destituebatur magnis rationibus haec sententia: uerùm qui excutiebant penitius omnia, praesentibus temporibus necessarium dicebant, ut captata opportunitate loci, publicè puniretur. omnino enim ad maiestatem nostram pertinere putabant, illam Hollandorum commiserationem affici aliqua ignominia, siquidem in omnes animaduerti non poterat: quod tamen meruerant, si unum iugulum habuissent. Id cùm placuisset, hoc quoque nomine maturandum censebant, ne quas semel effugeramus in Hollandia, in eas denuò relaberemur angustias. Iam enim mussitabant plurimi non satis nobis propitia, cùm audissent illum iterum de fide respondisse: & clam accepta charta, calamoque, nos omnes qui Haganis inter fueramus actionibus, accusare falsi, nisi sibi exhiberetur cum sententia in se lata palinodiae quoque formula. Et hanc iam habebat: qua conspecta, dij boni quae unquam ita infremuit belua, ut ille in nos? Minimum erat, clamare falsarios, mendaces, proditores, plagiarios nocturnos, nunquam se illa cogitasse, nunquam subscripsisse. Quin confirmabat tandem, quicquid aut apud populum docuisset, aut defendisset in iudicio. Istiusmodi tumultus non poterant esse taciti: subauscultabant studiosi, ebuccinabant non modò uespillones monachi, uerùm etiam commendabant passim inter mendicandum (quae illis professio est) improbissimi hominis cùm pietatem, tum patientiam: adeoque sibi confidebant, ut non erubescerent apud nos deprecari de illo mitius & liberalius habendo. quos cum interrogassemus, num & ipsi istius Cyrces pocula bibissent? respondere ausi sunt, se certò scire, illum hae reticum, quisquis esset, centuplo meliorem esse nobis. Itaque cùm metueremus, ne re ad magistratum perlata, pro iure eius regionis cogeremur cum homine experiri loco non satis aequo, noctu abreptum in syluam Suniensem cum
p. 59. abbate quodam esse iussimus. Accepit & ille libera-//lissimè, ut statim inde fuerit abstrahendus: tum quòd non erat fides seruanda haeretico, tum quòd aequum erat illum iam pati. Id cupiebamus fieri loco quidem celebri: sed ubi ille nec notus esset, nec causa haberet fautores. Deliberabatur apud Magistros, quis potissimum esset locus eligendus? quum alius repertus non est, quàm Berga Hannoniae. Cogitabamus multa inesse illi consilio commoda. unum, quòd inferior ista Gallia nondum tantum suxit ueneni, quantum Hollandia & Flandria. alterum, quòd linguam senex Batauus ignoraret: nec esset, cùm produceretur, causam suam probaturus spectatoribus. Nec cunctati, carcere statim arcis clausimus, simulato in uicinis alibi locis esse comprehensum, ubi pedore & fame utcunque esset ad mortem deformatus (nam alioqui ad senilem rigorem quicquam adijcere erat difficile) nos tanquam ad rem nouam Louanio

acciti, pertinacem & relapsum condemnauimus. *Pe.* Quid ille ad haec? non uociferabatur de iniuria, do lo, & ui? *Ru.* Adeò omittebat omnia, ut se magnum à nobis beneficium accipere, sublatis in altum manibus, iactaret. Quando enim, inquit, mendacio me apud populum Hollandiae circumuenistis, quando me fraude & furto (ut decuit fures) eduxistis, idque contra ius patriae (quo non oportebat me in aliam prouinciam trahi ad cau sae dictionem, multo minus executionem) quando me scele stè & impiè condemnastis, immortales ago supremo Parenti gratias, quòd surdo, seni, et hactenus perfidè clauso, tamen ut uobis hodie fraudes & scelera uestra exproba rem fecerit potestatem, ut cum gloria assertae ueritatis hanc deformem caniciem, hasque rugas iam similes factas latronibus & furibus (quando quem senectus fecerat reliquum, inclementia uestra emacerastis sanguinem) nomini eius aeterno consecrem. Vos quidem in Barbarica hac Gallia tanquam in spelunca me iugulatis: est tamen etiam in hoc po pulo aliquis, qui intelligat causam meam: nec refrixerint // isti quos ineo carbones, quandò fama patrati à p. 60.
uobis la trocinij ad meos emanabit. Nec fefellit intricatissimum et pertinacissimum haereticum, in extrema morte uerissimum uaticinium. Ecce enim prodeunti è cauerna, hinc inter monachum Franciscanum, qui ei de more obstrepebat: isthinc inter carnificem, ad ipsum ostium occurrebat è sorore nepos, procurator rerum ipsius, & indiuiduus in Hollandia semper Achates, quem & haeredem scripserat. Ad eum conuersus, nec salutauit, nec amplexus est: sed, Fili (inquit) uenit illa suprema hora, qua mihi testatum facere datum est, eorum quae isti in Hollandia in me confinxerunt, nihil esse uerum. Quamobrem ubi intellexi hanc nomini diuino fieri iniuriam, ut diceretur hanc diabolus possedisse animam (idque metu mor tis) quae Christo nunquam desijt dare testimonium: quiescere non potui, donec liceret acerba morte comprobare, quod uita & uerbo sum semper professus. Vide ue rò hosce pedores, admoue propius his stercoribus faciem: si tenebrae obstent, odor ipse se prodet. quis unquam latro fuit ita habitus? Nunc tu uade, haec nuncia amicis: atque hanc tuae haereditatis amissionem tam fortiter fer, quàm ego uitae. Habes ingenium, habes eruditionem, quam scis me nunquam in te desijsse fouere, quandiu per istos licuit. maturescit & aetas, nunquam deerit fortuna. in quo mihi minima cura est: utinam hospitiola illa cum modicis prouentibus, quibus unicè studui, non eripiantur pauperibus: sed erit spero fiscus clementior istis, qui tamen nullo iure inuadet. Vrgebant lictores, & uidebatur etiam adolescenti periculum futurum ex familiariori colloquio. Ecce, inquit, ego abeo: quanta Dei clementia accidit, quòd publica afficiar morte, ne liceat mendacissimis hostibus meis etiam

hanc redditam misericordia Dei constantiam onerare calumnijs. quod omnino fecissent, si (quod ego semper metui) uel uenenum por-
p. 61. rexissent, uel aquis aut carcere clam suf-//focassent. Ita uerbum non amplius locutus, flaua morio nis cuculla indutus, ut fugitiuus monachus & sacrilegus uideretur (nam etiam hoc ibi fingendum erat) ipsus se altis condidit flammis. I nunc profer, si quid habes, quod in concilio Constantino pro conseruatione auitae religionis constantius & fortius à patribus putes factum. Machabaeorum & Babylonicorum puerorum fortitudo ignauia est, si conferas. *Gen.* Cum damnato quidem. *Ru.* Imò nobiscum, qui tam fortiter fidem defendimus, ut nec regna, nec reges formidemus. quid stas Petre? quid siles? dic quid ista placeant. *Pe.* Perij: pater coelestis, uiuis & pateris? sed & tu quoque immolatus es pascha nostrum: & in nos fremuerunt gentes, sed non tali perfidia. *Ru.* Audi caetera. *Pe.* Horreo & tremo, non audio amplius: quenquam ista patrasse, & superfuisse? *Ru.* Quid ni? & quidem totum quinquennium. *Pe.* Heu, interim cessasti? *Ru.* Feci quod potui. *Pe.* Id uidetur, sed non quod debuisti. *Ru.* Quae per legatos gessi, etiam illa ad meum meritum pertinere arbi tror. *Pe.* Pertinent: quia communia sunt, & tuis auspicijs confecta. *Ru.* Malo tamen ipsi aliquando explicent, quot suffitus ediderim ex haereticorum carnibus in Flandria. *Pe.* Audiui esse ibi, qui etiam consules è tribunali detractos reos ducat, nemine hiscente: qui uiros etiam summo loco natos, & domi potentes, agat in exilium, dominia ipsorum addicat fisco. *Ru.* Fortissimè certè, nec quisquam fidelius fungitur suo munere. Solus ille instar alati Bellerophontis per saxa per ignes uolitans, armatam proprijs armis circumfert inquisitionem. Equo enim praedonico, & sago militari instructus, nec nisi uno comitatus famulo, qui illi fisci & secretarij & lictoris munus obit, nec noctu, nec interdiu, nec tempestate, nec sereno abhorret à periculis. Crede mihi, ueterum frustra laudantur fortia facta: iste in celebri pago auditis
p. 62. musicis modulationibus, quae speciem habebant Sa-//xonicarum cantionum, facto in cauponam impetu, è frequen tissimo symposio adolescentem, qui potuisset duobus esse par, si non defuisset ad defensionem animus, non timuit detrahere secum in uincula. Idem cùm duceret quendam, qui se intractabilem praebuerat in dedendo, non ferens suam ui lescare autoritatem, ferreum malleum quo equites hostium galeas perfringunt, in caput hominis uincti intersit, parumque abfuit quin occideret. *Pe.* Sacerdos? *Ru.* In causa pietatis non grauatur ordo. *Pe.* Quid si occidisset? *Ru.* Lau datus fuisset zelus: & fuerunt nostri ordinis monachi, qui magistratibus suam obtulerunt operam, si deessent carnifices. Nemo tamen huic similis repertus est, qui quod profitetur, mauult reipsa praestare,

priusquam iactitet. Quem, si ad caeterorum ignauiam conferas, fulmen aliquod dixeris. Non tam fortiter in Frisia alij rem gesserunt, cum cauda uulpina grauia delicta detergerent, planeque operam luderent, adeò ut uix potuerimus magnitudinem impensarum excusare apud reginam. *Pe.* Displicuit ergo tantopere, contra famam illius regionis, tam multos ibi inueniri innocentes? *Ru.* Non innocentia reos absoluit, sed socordia Inquisitorum, quibus magis cordi fuit de bono uino sollicitos esse, quàm in haereticos inquirere. Vt ut est, nemo unquam tam innocens fuit, quem non aequum fuerit mulctari sumptibus li tis. In Gelria utcunque tolerabile fuit, Consulem primariae ciuitatis infamia notari, spectaculo exponere, necnon graui pecunia emungere. Quae in paganos parochos subinde petulanter garrientes in diuorum statuas, arma, ga leas & equos Georgianos, edita sunt exempla, leuia fuerunt, ut meruerat illorum futilitas: nempe ut in gratiam recepti, si quid reposuissent in senectutem, id consumerent Louanij inter baccalaureos nostros: quos tamen legati nostri aequo dissimulantius tractauerunt, ut mihi non minima fuerit suspicio intercessisse corruptelas, & munera. Somnius populi, quàm meam, gratiam saepe maluit inire: nec frustrata est eum praecipua lenitatis & humanitatis laus. quem & // mihi prae- p. 63.
tulerunt, dicentes facundum & elegantem haeretico rum oppugnatorem, contrà me balbum et agreste portentum. alij loco eius missi stupidiores reperti sunt, quàm ut po tuerint exequi quod susceperant. nonnulli temeritate facie bant irritos & odiosos conatus suos: qui in me inciderunt, nunquam impunè sunt dimissi. Etiam grammaticis Archytae crepitaculo loquacioribus, uno saepe uerbo silentium imposuimus. Erant inter eos non parui nominis quidam, praesertim apud uulgus, cui passim in ore erat, si ad disputationem ueniretur, fore ut ueluti lupus prior uidisset, subitò obmutesceremus. uerùm horum alij ante explicata, nedum collata signa, turpissimè fugerunt: alios inuita recantatio ne etiam ad insaniam redegimus, si modò non inerat satis insaniae rabido hominum generi. *Ge.* Atqui illi rabidi, quos tu nunc tam despectim nominas, iampridem pro uobis in pugnam prodierunt: nec est quisquam qui isto tempore tam fortiter dimicarit, quàm Embricensis ille regulus. etsi non aliter post uos & ipse unico congressu consumptus iacuit, quàm uiperae primo coitu et partu. Credidit miserrimus homo, hanc litem, quae tam multos detinuit totis quadraginta annis, ex fabulis Aesopi definiri potuisse: non secus atque circulatores extremum praestigiarum suarum actum missis in theatrum simijs populo ridiculum & iucundum faciunt. *Pe.* Habet ille quod meruit, pessimè feriatus homo: qui non animaduertit, diu ab ipsis ducibus deserta iacere signa. si modò uerum mihi dicunt, quos hàc trans-

euntes, & in terris malè tractatos, meo more interpello. Ait enim admodum pridem quidam, adeò omnes magistratus passim abhorrere ab istiusmodi iudicijs, ut ipse, si aduocati & procuratores suum fecissent officium, facilè fuisset euasurus. Esse enim multos qui nullo non loco clament, irrogari supplicia, aut decerni exilia in eos non posse, qui in reipublicae tran quillitatem nihil deliquerint, nec legibus damnentur: praesertim uerò inquisissimè, nec ullius fori forma
p. 64. opprimi, // qui non sint uocati, non auditi, non conuicti: qualium tamen multorum liberis & uxoribus eripiantur patrimonia, ita ut, qui saepe honestissimo loco sint nati, redigantur ad mendicitatem, & pendeant pro foribus frustra commiserentium ciuium. *Ru.* Embricensis missa ridicula falce in nostram messem, audacia sua committebat in Caesaris decreta: quem & nos punissemus, nisi in aliena fuisset ditione. nunc praestitit dissimulare: & offula etiam confirmare, ne tantam scholam à religione catholica auerteret. quod haud dubiè pro illius professio nis rabie erat facturus, si improbassemus factum. Quòd ad aduocatorum clamores attinet. Spero non clamabunt posthac, nec clamarunt etiam hactenus nobis audientibus. imò criminale est, quisquis haeretici miseretur, nedum in iudicio causam tuetur. *Pe.* Hoc nullae unquam gentes prohibuerunt. *Ru.* Quid differunt ab impijs gen tibus impijssimi leguleij, qui his turbis in populo excitandis, inopiae suae quaerunt causas, quibus omnia tribu nalia à multis annis occupata fuerunt? Sed nos rebus nostris pridem alio stratagemate succurrimus. *Pe.* Quò tandem obsecro? nam non dubito, quin ingeniosum sit. *Ru.* Adactis omnibus nostrae Academiae studiosis in uerba Romani Pontificis, quo modo nunc necesse est omnibus è Germania uenientibus abiurare, quod cum ipso lacte imbiberunt. *Pe.* Ingeniosissimum profectò consilium. quò non dubium est, quin statim is locus ita abundabit auditoribus, ut piscibus astra. Concurrent enim ex remotissimis mundi angulis ad suauissimam escam, ut discant sub tam celebratis magistris noua rudimenta. *Ge.* Dicet Petre, si quis Louanio ad te accedat, iamdudum ita spectari Louaniensia collegia, ut campos ubi Troia fuit. Imò, nisi breui euigilent magistratus, ciues, Iurisconsulti & Medici, ut intelligant sua interesse, ne locus in orbe Christiano celeberri-
p. 65. mus pro peregrinis auditoribus alat porcos & oues in plateis, // nil aliud conspicietur, quàm pro cultu deformis uastitas. Hoc enim studio habent, ut expulsis caeteris disciplinis, earumque professoribus, ipsi soli instar canum stertant in praesepibus: unde tamen pullos sui simillimos excludant, ad scholarum gubernationes: postquam omnes pastoratus tenent uel ui uel deditione occupatos, & magistratus uident quibusdam scholis non poenitenda decreuisse stipendia. Quamobrem & Philippo Regi, regum nostrae tempestatis

liberalissimo, ad ornandam hanc Academiam aliquot annuis millibus propenso persuadere conati sunt, ne posthac cuiquam ad dignitates esset aditus, quem non titulo commendasset Louanium. Et imponere posse uisi sunt Principi sanctissimo, existimanti hoc spectaturum ad amplificationem urbis: & profuturum ad conseruationem tum disciplinarum, tum linguarum: nec olfacienti ita fore, ut quidquid esset eru ditorum hominum, per omnia tribunalia teneretur Ro mano Pontifici deuinctum. *Pe.* Non improbarim tamen, temerarias & ociosas peregrinationes adolescentum coerceri: quos mallem domi uigilantibus & incorruptis censoribus probari, quàm ex Italia & Gallia consumptis pecunijs, & productis annis (ut mihi narrant) redire cum solenni Elogio: Accipiamus pecuniam, & mittamus asinum in Germaniam. *Ge.* Rectè dicis: sed istos aliae lachrymae cruciauerunt. Viderant à Rege lectionem decretorum magno stipendio commissam homini sine titulis: trepidabaturque, ne, nisi ille studio contemplatiuae quietis abstinuisset, res in exemplum abijsset, tamque lauta Magisteria Nosteria iacuissent contempta. Nam hoc non nego, potuisse ijs qui studio peregrinarum linguarum, aut paupertate fuissent aliquò abducti, consuli, si reuersi obtulissent se Louaniensibus Censoribus, manente honore quem bene nauatae operae exteri professores contulissent, aut Maecenates donassent. *Pe.* Absoluat ipse tandem. // *Ru.* Gestio: sed nequeo meminisse cuiusdam ardui p. 66.
facinoris, quod sub ipsum extremum diem uelut colophonem omnibus reliquis factis meis adieceram. *Pe.* Statueras ergo in Prytaneo conquiescere? *Ru.* Minimè. scriptum enim est, Qui certauerit usque ad finem, hic saluus erit. *Ge.* Ita uidetur. *Pe.* Non meministi tam recentium? ego subijciam aliquid. Iamdudum recolligo, cùm titulos enarrares tuos, non fecisse te mentionem sacerdotij. *Ru.* Prodis tandem nimis piscatoriam ruditatem tuam. *Pe.* Quid ni, apud nautam Enchusanum. quid re spondes? *Ru.* Sacerdotis nomen uulgare est, & multis commune: praeterea doctoratus in hypothesi habet sacerdotium. Certè nunc demum apparet te sacerdotem non fuisse, quod & antè suspicatus sum. *Pe.* Profectò non qualem tu exigis. Nobis nunquam uulgare fuit sacerdotium: nec affectauit quisquam, quod competebat uni sacerdoti secundum ordinem Melchisedech, qui semel satisfecit, & sacrificauit semetipsum pro nobis, non intra templi uelum, & sancta sanctorum: nec expiationem praestitit unius anni, ut Aaron: sed semel inundauit campos totius peccati, ut pro spinis nascerentur fragrantes odores patri coelesti. Cuius sacrificij nos nunquam ausi sumus fieri simij, ne pro Christo idolum proponeremus gentibus, quas ab idolorum seruitute satagebamus eximere. Demus uerò, esse aliquid in Christianorum republica, quod peculiariter institutum sit ad placandum

Deum, aliud quàm communes preces piorum in Ecclesia: cur uos ordinem inuertitis? non′ ne oportebat primùm abundare bona doctrina, & scientia scripturarum, antequam ad propitiationem censeretur quisquam idoneus? Ergo primùm oportebat esse doctorem, deinde sacerdotem: & à sacerdotio repelli, quisquis doctor non esset. *Ru.* Non intelligis constitutiones patrum, & decreta Pontificum. *Pe.* Nec illi mea, ut apparet. *Ru.* Vt olim in populo Israëlitico
p. 67. ordines sacrorum mini-//strorum erant distincti, ut alij essent cantores, alij tubicines, alij arcam gestarent: ita nunc gregariae dignitatis sacrifici sunt, qui istiusmodi munera cantandi, concionan di, aspergendi, consecrandi, & odorificandi obeunt, dum nos ad intimas scripturas uigilamus, ut arma cudamus aduersus haereticos. *Ru.* Pulchrè resarcistis Iudaismum. sed obsecro, non concionamini? non docetis populum? *Ru.* Sunt inter nos alijs alij facundiores. *Ge.* Vt inter asinos marinos. *Ru.* Hi subinde sumpta alacritate, ut totius facultatis nostrae edant specimen, instructique reuerendo apparatu. (*Ge.* Vt si mulae essent pariturae.) *Ru.* conscendunt suggestum, galero purpureo lucidi, quem tota concione inter tot Christos & Iesvs, non nisi uno ungue attingunt, ut ipse gestus commendet sermonis mysteria. Suggestum ornant deaurata epi stromata, ne uulgus existimet his inesse quicquam triuialitatis, ut in concionibus parochorum & monachorum mendicantium. Ad eundem modum etiam Abbates missificant, aureum, argenteum, aut eburneum tenente pedum caduceatore, abluente calicem, & transferente sacrum librum sacrifico ministro. nam praesul stat capite operto, manibus chirothecatis, digitis omnibus gemmatis, ut tanto maior habeatur ueneratio ipsi mysterio. *Pe.* Tali ueneratione solent coruos & miluios tractare, qui placidas columbas pascunt nuda manu. Ades′ dum Paule frater, cur non sic obstupefecimus Neronem? *Ru.* Quid ais ad ista? rides? *Pe.* Minimè. *Ru.* Alioqui esset contra Magisterij maiestatem, si obiremus tam uilia uulgariter. nunc docemus docentes, hoc est praescribimus, quid & quomodo sit docendum. *Pe.* Atqui ego putabam certam rationem à Christo esse relictam, quae sufficeret ad doctrinam salutis, de qua ipse legislator noster: Gaudeo, inquit, pater coelestis, quòd subtraxeris ista sapientibus huius mundi,
p. 68. & reuelaueris paruulis istis. Item: Lex Domini sapientiam // praestans paruulus. Aut si quid desiderabatur explicationis, in hoc spiritus missus est fratribus, praecipuè uerò Paulus frater accessit, cui uas electionis elogium fuit. *Ru.* Fortasse tu indiguisti isto paedagogo, qui decimoquarto post acceptum spiritum anno adhuc: sed praestat motos componere fluctus. *Pe.* Intelligo, nec pudet. Sed uos qui tam parum ad uestrum officium pertinere putatis concionari, quid tam superbè praescripsistis in Tridentino Concilio episcopis,

ut ipsi concionaren tur? *Ru.* Nimis memor es bone piscator, & hic solum uales ingenio. poterant absolui per dispensationem: nec abolebantur hoc decreto Pontificum constitutiones, quae illos absoluunt, quoties non sunt idonei. Quid faceremus in tot hominum calumnijs? infarciendus erat faucibus aliquis bolus. Quod ad nos attinet, plus est praescribere docenda, quàm docere: sicut & uobis Chri stus dignior fuit. *Pe.* Ha ha he, hic igitur rem acu tetigi stis, ut Magistri Nostri Christo sint aequales, minorum gentium missificatores habeantur pro apostolis. *Ru.* Quid tu ergo clamas? ut qui nunquam ad doctoratum peruenerunt, proteruiant docendo? nec pendeant ab au toritate superiorum? *Pe.* Pendeant à Christo, pendeant: unde illi pependerunt, de quibus dictum est: Et erant omnes docibiles à Deo. *Ru.* Haec uox haereticorum est: hinc urgent, ut etiam populus scripturas tractet, ut impromoti censuram dogmatum sibi uendicent. quod nos olfacientes, lectione quidem non omnium Bibliorum interdiximus, ne saeuire in ipsa eloquia Dei uidere mur, sed reuera tamen omnia omnibus è manibus excu tere cupiuimus. *Pe.* Non' ne scriptum est: Verbo meo neque addes, neque minues? & patribusfamilias praescriptum est, Docebis ea filios tuos, & filias tuas, & seruos tuos, & ancillas tuas: & scribes ea in fimbrijs uestimentorum tuorum, & in postibus domus tuae? Vides quantum doctoratum exigat à patrefamilias? Quàm nolit à // pau- p. 69.
corum tyrannide praefocari, quae iubet in postibus exponi ad lectionem praeter euntium? Haec non est illa (ut uides) intra aliquot scholarum parietes in tenebris dimicans Theologia, sed illa quae sapientiam praestat paruulis (ut dixi) de qua scriptum est: State super uias, & ui dete semitas antiquas, & ambulate in eis. *Ru.* Non' ne & illud legisti, quod est apud Esdram? Priora quae scripsisti, Cap. 14.
in palam pone, legant digni & indigni: nouissimos autem septuaginta conseruabis, ut tradas eos sapientibus de populo tuo. In his enim est uena intellectus, & sapientiae fons, & scientiae flumen. & sic feci, inquit propheta. Item: Scribe ergo omnia in libro isto, Cap. 12.
quae uidisti, & pone ea in loco abscondito: & docebis ea sapientes de populo tuo, quorum corda scis capere posse, & seruare secreta haec. Item: Haec in palam facies uerba, & haec abscondes. *Pe.* Praeclarè quidem omnia, ut magistri no stri ignorantia sua incubent scripturis, sicut putridis ouis, ut lux Euangelica tenebris obruatur, sicut Atticorum Eleusinia. Itá ne interpretamini prophetas? *Ru.* Ita quidem: quî tu? *Pe.* Ego scio populum nostrum septuaginta illis annis non abstinuisse à contagio Ethnicarum ceremoniarum: id quod satis apparet in repudiatis uxo ribus alieni sanguinis. Constat praeterea, in dissipatione populi genealogias fuisse confusas & neglectas, legem uenisse in ignorationem, nec conser-

uatos fuisse ipsos libros in captiuitatis solitudine, qua non licebat conueni re. Igitur ut haec omnia repararentur, spiritus euocauit prophetam, ut collapsa restitueret, ignorata dictaret: quorum quaedam statim proponerentur populo, quaedam discuterentur prius cum senioribus, qui ante migrationem nati poterant adhuc multorum meminisse: ut prius conueniret in doctrina, nec dissensio páreret offendiculum: deinde doceretur populus. Quid hinc colligis M. N? nisi quòd ueritas nunquam ita iacuerit obruta, ut non extiterint
p. 70. multa seminaria, quibus extir-//parentur, aut saltem oppugnarentur errores. Alterum est, quòd uera doctrina, non hominum autoritate, sed spiritu nititur, qui in conuentibus consulitur, donec con stituta sententia, itur in messem Domini. Quid enim aliud est quod sequitur? Si enim inueni (inquit) apud te gratiam, immitte in me spiritum sanctum, & scribam omne quod in seculo factum est, ab initio quae erant in lege tua scripta, ut possint homines inuenire semitam, & qui uoluerint uiuere, in nouissimis uiuant. Vides cur quaedam recondat, unde deperdita sarciat? quem inuocet? quo duce legem amissam quaerat? quàm nihil suae temeritatis interponat aut admisceat, quomodo postliminio restitutam legem non propriae personae tyrannide obtrudat populo, sed seniores accersat testes, longè aliter quàm uos qui plena luce pugnatis aduersus triumphans euangelium, spiritum Dei repudiatis, populo inuidetis scientiam, ut soli sapere uideamini. Hic scili cet locum habet illa arx uobis erecta à Diuo Augustino: Qui sciam esse hoc Euangelium, si me non docuerit ecclesia? Iumenta & saxa loquentur Augustine citius, si scire cupis, quàm nescias. Hinc scilicet sequitur, scriptu ram pendêre à patribus, non patres à scripturis. Vach progenies uiperarum, nunquid Christus mortuus est pro Magistris N. an uerò pro omnibus? *Ru.* Quis negat, quin pro omnibus? *Pe.* Ergo & omnes uocauit. *Ru.* Vocauit, sed non eodem gradu. *Pe.* Eodem gradu? ut te dij perdant. & se impendit, non ut iustificarentur in alio, sed in ipso. quid uis? *Ru.* Vt quoquo modo transeam, inueniam alios, quibus cum mihi magis conueniat quàm tecum. *Pe.* Expecta. Cùm dicitur, Omnis spiritus laudet Dominum, num Magistrorum N. spiritum intelligit, an omnium? *Ru.* Omnium. *Pe.* Num tu laudare quenquam soles, quem non nouisti? *Ru.* Non soleo. *Pe.* Nouisse igitur Deum oportet, qui sit laudaturus. *Ru.* Ita. *Pe.* Igitur qui
p. 71. salui esse cogitant, per Christum id ag-//grediuntur? *Ru.* Dabo etiam hoc tibi: etiamsi possem contradicere, aut saltem distinguere. *Pe.* Putas igitur quenquam tam esse insanum, qui speret salutem, nisi obediat Euange lio Christi, & uoluntati Dei? *Ru.* Non. *Pe.* An quisquam obediet praecepto quod non nouit? *Ru.* Non. *Pe.* Scire igitur decet omnem hominem Christianum scripturas, ut

ad eas uitam suam accommodet, & obediendo saluus fiat? *Ru.* Non assueui illi generi interrogandi, quo in nassam pelliciuntur etiam acutissimi disputatores, quum minus sibi cauent in assentiendo. tolerabo tamen in te, quoniam ita solent indocti disputare. Est quidem ita ut dicis, debere populum non ignorare quid agat: sed eatenus, ut tamen omnia referat ad iudicium & censuram sacerdotum, illi ad Doctores M. N. Nec necesse est usque adeò anxiê & accuratê à plebe uestigari omnia: sufficit generalia scire, quòd sit Deus, quòd obtemperandum sit magistra tibus Ecclesiae tanquam ipsi Deo, qui semper excubent pro subditis, quique assiduè cum Deo colloquantur: quòd sacerdotibus oporteat dare decimas: quòd contra Euan gelium sit, quenquam esse saturum quandiu esuriant fratres mendicantes: quòd sacerdotum ocium sit sustentandum, ut illis uacet precibus & indulgentijs sarcire quod populus delinquit. Caetera mysteria non pertinent ad Laicos, à quibus etiam ueteres ethnici prohibuerunt uulgus. *Ge.* Id enim expediebat, ne innotescerent praestigiae sacerdotum. *Ru.* Populo sufficit bene agere: in quo si delinquatur, confessio fit ad presbyterum, qui expiet: multa etiam peccata abluuntur aqua lustrari in quotidianis sacrificijs. *Pe.* Soletis' ne & uos con secrare, ac sacrificare? *Ru.* Summis festis, cùm proceres & primates conueniunt: aliâs non uacat. *Pe.* Et tu ergo? *Ru.* Et ego, quid ni? *Pe.* uideris igitur mihi ad sacerdotium, quod tantopere commendas, accessisse ut Iudas ad apostolatum nostrum, & Simon magus ad Euangelium. *Ruard.* Qui sic? *Pet.* Nòn ne // dicitis praecipuam substantiam missae esse in his p. 72.
quinque uerbis: Hoc est enim corpus meum? *Ru.* Sequar te rursus interrogantem, etsi inuitus. Dicimus. *Pe.* Quid dici tis? *Ru.* Assentior tibi quae uis, quid exigis amplius? *Pe.* Dic, ut etiam ex te audiam quae ex alijs narrata au diui. *Ru.* Hoc est enim colpus meum: quid nunc? *Pe.* Vides, qui ne praecipuum quidem uerbum sonare possis? Quid igitur? quàm ludificasti sacrificium, in quo nunquam consecrasti? ô sacerdotem. *Ru.* Ne ride ô bone, nondum habes quod uolebas: sacerdotem non lingua facit, sed ordo. Imbecillitas mea fuit, ut caninam literam nunquam potuerim sonare. *Ge.* At illa toties ingreditur nomen tuum, ut ex tribus canibus aut uno Cerbero uideri possis conflatus. cur non enixus es, ut tam suauem parentum tuorum sonum redderes? *Ru.* Ornari res ipsa negat, contenta doceri: mens semper bona adfuit. *Pe.* At in Leuitico à sacris ministerijs arcebatur, qui ullius membri uitium haberet: & episcopus, ut audio, cogit initiandos iurare, se integros & sanos esse. alioqui si uno di gito breuior sit manus, aut uno articulo digitus, dispensatione sarcitur mensura. Tu puto saltem à pontifice redemisti linguae detrimentum, ut cùm nec consecrare

posses, nec concionari, tamen in utrunque recipereris ordinem?
Ru. Pensaui hanc exiguam labeculam multis alijs praeclaris dotibus.
Pe. Atqui haec una labecula distinguit canes ab hominibus. quid
est homo, si non loquatur? *Ru.* Animal rationale. *Pe.* Vnde scie-
mus, si nusquam se prodat? *Ru.* De potentia intelliguntur uerba,
non de actu. *Pe.* Quam somnias potentiam semper irritam, & quae
non alia causa non consequitur actum, nisi quòd non sit idonea?
Paulus frater meus dona distinguit: cur non tuo contentus, absti-
nuisti ab aliena messe? Certè quidquid eras, nec sacerdos, nec
doctor esse poteras, qui etiam ca nes non negas te facundiores.
Ru. Canes nihil aliud sonant. *Pe.* Tu ne hoc quidem: sine quo
p. 73. cùm non per-//agatur mysterium, debebas à sacerdotio abstinuisse.
Ru. Ad operandum sacris, aut concionandum, ipse quidem non
admodum expeditus fui: quibus tamen ego artem praemonstraui,
hi foelicissimè sunt in utroque uersati genere, uiri per uniuersam
Europam disertissimi & pijssimi, qui & ipsi hodie me maiora cudunt,
& principibus sunt multò gratissimi. Audies breui, quem apparatum
instruant aduersus haereticos tyrones mei: dices nullum unquam
Demetrium fuisse in fabricandis omne genus armis & machinis tam
ingeniosum. Risum mouerint illa uetusta, balistae, catapultae, arie-
tes, uineae, plutei, & nostro tempore bombardae: hic tota panoplia
prodit, terribilior non modò ad euertendos funditus haereticos, uerum-
etiam uniuersum genus humanum, si uellet, quam olim Pandôrae
pixis. *Pe.* Ergo tu mihi instar cotis uideris, quae cùm cultros
acuit, ipsa manet obtusissima. *Ru.* Ita uidetur, & multi dicere
solent. *Pe.* Salue silex durissima, quae tam multos exacuisti, quàm
multos accendit scintilla ex te excussa. Salue lapis sanctis sime. si
nunc hic Iupiter regnaret, quem iurauerunt olim lapidem, quanto-
pere sibi metueret, ne ab hoste tot tyrocinijs instructo deijceretur
coelo, ut ipse dicitur deiecisse patrem suum. *Ru.* Videris mihi in
coelo Ethnicus factus. *Pe.* Quid mirum, cùm & tu ex tot mira-
culis in silicem desinas. quid si te hic defodiamus pro termino, ut
sciant posthac posteri tui, quousque sint progressuri in coelum?
Ru. Velim quiduis esse, si non essent me aliquando permerdaturi
Lutheranorum canes. *Pe.* Abluent te & detergent illae sacrae uir-
gines, quae tuum altare, tuum limen, tuum puluinum solent con-
spergere floribus, quibus tu. *Ru.* Tace: ego nec mulierem, nec
uirginem unquam attigi: & iamdudum dixi, quae solitus sim
aduersus eiusmodi incendia dare alijs remedia. *Pe.* Nec osculum
igitur pacis dedisti tam suauibus & roseis labellis? *Ru.* Nunquam
p. 74. attigi dico. // *Pe.* Ne peiera. nam sunt qui te aliquando obste-
tricis loco fuisse dixerunt. *Ru.* Adeò nihil tutum est ab obtre-
ctatorum linguis? ut quae ego nunquam ad cuiusquam aures ema-

nasse speraui, ea ad portas coeli audiam? Heu me miserum, hoc maculat totius mihi uitae puritatem. Sed quis hoc furcifer huc attulit? & quomodo gestum dixit? *Pe.* Dic tu, ego auscultabo, num conueniat inter uos. *Ru.* Eramus in cymba paucissimi uectores, cum una muliercula, quae mihi (ut sedebat) adhuc uirgo uidebatur. ea, quum aliquandiu in naui (ut fit) reclino capite dormitasset, subitò experrecta: Viri, inquit, accurrite, porrigite manus, submittite humeros, haec hora mihi extrema est. accurrebant alij, quibus uidebatur nouum non esse. ego me condebam. quum quidam: Aut, inquit, tu quoque uacca exurge, aut ego te praecipitem dabo. quid facerem? parui metu. mulier porrigit manum, & genu: Hanc (inquit) etiamsi ego relucter, stringe, illud (genu significans) modò distine, modò molliter succussando remitte, spero breuem hunc fore paroxismum. Ego adhuc nihil intelligebam. nam socij, cùm illam respiciebant, miserabantur: cùm me, ridebant. Nec fallebat eos ipsorum expectatio, qui non ignorabant, fore ut & ego non minus quàm foemina consternarer. Paululum igitur ita facientibus, ecce auditus uagitus est (ut sit uerbo uenia) nescio quo loco. Quid quaeris amplius? iacuit infans, exceperunt socij: illa (ut erat aegerrima) inuoluit peplis, donec ad proximas uillas exponeremur. Dij talem terris auertite pestem: ego inde prodire infantulos putassem? *Pe.* Vnde tu? non legisti, Vnde flumina exeunt, illuc reuertuntur? *Ru.* Mater mea mihi persuaserat, apud nos è proximis arundinetis dari mulieribus. Sed esse aliter ego magno malo meae conscientiae postea sensi, qui ab eo die nunquam carui nescio quo pruritu, nec aequis oculis aspexi famulas meas. *Pe.* At D. Albertus Magnus dicitur hoc aliquando ex professo // fecisse. *Ru.* Quid non audent p. 75.
monachi? qui etiam in uir gine matre peccatum originale inuenerunt. *Pe.* Quot admouistis manus operi? *Ru.* Tres. *Pe.* Numero profe ctò boni ominis. sic tres magi salutarunt Mariam puerpe ram. *Ru.* Hostibus meis istud omen posthac. ego solus emunctus sum omni pecunia: nec potui redimere, ubi nauim appulissemus uillae, quin fierem compater homi nis quem nunquam uidi. Pertrahebant me in diuersorium palustres mulierculae bibacissimae, uocatus sacrificus aequè sobrius. nam ad sociorum nomen intremisco: quos nautas fuisse puto, & fortasse machinatores totius spectaculi. adeò noscitabant mulierculam, cauponam, sacrificum, & reliquum uulgus. Nam omnes certatim pascebantur tanti compatris largitate, suffundentibus fri gidam ubique illis obstetricandi collegis, ut eos dij perdant. nunquam nudior, nec sordidior redij domum. Quaere aliud: nam taedet ista narrare. *Pe.* Hoc illud est, ut audio, arduum facinus, quod (ut dicebas) reliquis omnibus adie cisti loco colophonis. *Ru.* Rectè mones, ut hactenus so les, nihil minus. nunc demum

redeo cum memoria in gra tiam. Audies nunc, audies, in quo iacent
ultimae meae uires consumptae. Vtinam per lachrymas liceat eloqui.
Audisti tumultum Anabaptisticum, olim exortum Amsterodami, urbe
maritima Hollandiae? *Pe.* Audiui, & dolui. *Ru.* Meritò, hoc ma-
lum postea nunquam eam urbem deseruit: (*Pe.* Sic te audio dicere.)
Ru. quin primores quosque habue rit fautores, & inter eos qui
primo loco rempublicam admini strabant, nominibus parco. *Ge.* Quid
hic parcis? ubi sine te omnia sciuntur. Bruxellae pepercisse poteras,
quum Praeto rem, & cum eo optimos quosque clàm deferres men-
dacio, homo stupidissimus, qui ante causam te obtulisti choragum
tam infamis tragoediae. *Ru.* Quod feci, feci pro zelo. quid ad te?
Ge. Quod successit, successit iusto iudicio, & Regis perspicacitate.
hoc ad te, & ad fratres tuos: sed non tanto gaudio, quanto Ange-
p. 76. lum circumuenistis. *Ru.* Nemo nega // bit, indiguisse eam urbem
remedio uel durissimo. *Ge.* Nemo fatebitur, nisi eam urbem esse
incorruptissimam, qui non habeat uestrum ingenium. *Ru.* Tu ergo
falsum argues? quòd duae aegrae mulieres sacrae Eucharistiae
attestatione extremo temporis articulo, cùm moriturae uiderentur.
(*Gen.* Verè uiderentur, quae nunquam aegrotarunt) *Ru.* testa-
mento reliquerunt sibi esse compertum? quod duo septemuiri sub-
scripserunt? notarius pu blicus ratum fecit? Primarius Consul fieri
iussit? *Ge.* Quaere ex Senatoribus Hollandiae, quàm uera ista
fuerint: imò ex ipsis fabulae actoribus, Consule, notario & mulier-
culis adhuc uiuis: quos qua arte tuus ille confoederatus Florentius
Edamus primarius Emporij pastor, protruserit in scenam, in Hol-
landia nemo ignorat. Tu certè magno literarum fasce nomina (si
dijs placet) Anabaptistarum Amsterdamensium detulisti Bruxellae,
primoque posuisti loco Praetorem. *Ru.* Ita Pastor ad me perscrip-
serat. *Gen.* Quis subscripserat, praeter unum consulem? eumque
nimis anxium religionis, seductum ab animae suae custode. Sed
uos sperabatis, ut primo quoque iudicio traherentur uincti, quos
oderatis: praecipuè uerò praetor. in hoc tu currebas, & tanquam
ad metam coronandus caecus ruebas in obuios quosque, non per-
spiciens causae catastrophen. *Pe.* Quid audio? non est euulsa tanta
trabs in oculis uestris? *Ru.* Non uideo quid dicas. *Ge.* Non
uident silices: sed an sit op pressus ille aduersarij agminis dux
antesignanus, Praetor? hoc est quod quaerit. *Ru.* Heu miseros,
quotquot illam telam orsi sunt. homo nimis callidus est, & Palatinis
amicitijs fultus adhuc se extricauit: nostros uerò inuoluit, quos
etiamnum detinent carceres & pedo res, fortasse perituros. Nec enim
pessimo caret omine, quod cùm Consul honestis literis accitus iube-
retur per mittere se custodiae, pastor interim publicè è templo
p. 77. extractus sit: statimque in nauiculam à lictoribus con-//ditus, nun-

quam permissus sit domi ualedicere suis. Cecidit corona capitis nostri. *Gen.* Absolue: uae nobis, quia peccauimus. *Ru.* Ita mitius agitur cum homine prophano & mercatore, quàm cum licentiato Sacrosanctae Theologiae, Inquisitore haereticae prauitatis uigilantissi mo, Pastore tanti populi. (*Ge.* Latrone tam sancti oui lis.) *Ru.* Cum uiro inquam tantae sanctimoniae: quem Edamo ciuitate euocatum, arcem in arce Hollandiae collocaueramus, exploratorem omnium quae agerentur. nam magistratum habebat utcunque addictum sibi. *Ge.* Mirè sanctum uirum, qui Edami in patria sua docens populum, per te consilium dedit Caesari, ut haeretici promissa securitate, in duas maritimas Hollandiae ciuitates admissi, una nocte inopinantes exurerentur. mox Amsterdami augustiorem consecutus cathedram, hanc exorsus est non eorum quos sibi destinauerat, sed suae uitae telam: quam illi non Atropos aliqua incidet, sed carnificis gladius, quem ipse acuebat non modò ciuibus quibusque optimis, sed & mercatoribus, quotquot illuc ex Hispania, Anglia, Germania, Polonia, Russia & Liuonia, ad negotiationes conuenire soliti sunt. *Pe.* Sic erat futurus unus pastor, & unum ouile. *Ge.* Id ipse di ceret, si intelligeret. Et quidem uulturibus & coruis, non Christo, cuius negotium non agitur. *Ru.* At at at. *Pe.* Quid collidis dentes. *Ru.* Scio ubi me calceus urat: nec possum concoquere, quod nunquam potuit episcopo Traiectensi persuaderi, ut pro suo iure illum in com petenti foro, & iudici eximeret. Saltem frigidè misit duos ecclesiastici ordinis nescio quales homines, qui au dituro nefariam capitis postulationem assisterent, ne qua uis fieret (si dijs placet) homini, quem sciebat tam iniquo loco conflicturum. Ita de ducentis triginta capitalis causae criminibus accusatus, cùm non haberet quod ex tempore responderet exercitatissimis quaesitoribus miser homo, in carcerem multo foediorem deductus // est, p. 78.
habendus non ut tam uenerandum uirum decet, sed ut qui de furto aut latrocinio accusetur. *Ge.* Ad talionem poscitur: luet, quod luissent tot Anabaptistae, quorum se accusatorem scripto exhibuerat: ita in curia obtrudens literas suas, ac si lectis nullae superfuturae fuissent reliquiae: quemadmodum si senatores pueri fuissent, qui exesis nucleis non fuissent solliciti de putaminibus. At haec putamina miserum accusatorem perdiderunt. *Ru.* Garrias tu quicquid uelis, nihil ad me: ego horresco referens, nec lachrymis abstineo. nemo ab illo irridendo abstinuit, applausum est ab omnibus tanto tanti uiri periculo, recusarunt aduocati pro eo suscipere causam. *Pet.* Pessimum profectò cadauer, quòd aspernantur uultures. *Ruard.* Patronos illos Traiectenses puduit uel hiscere semel. *Pet.* Hic Eboracensem oportuisset fieri supplicem: impetrasset fortasse aliquid à iudicibus, qui nihil non obtinuit ab Angelo. *Gen.* Non

erant surdastri. *Ruard.* Nihil egisset, adeò exulcerati erant spectatorum animi. Quin & rusticus quidam (ne ad extrema ludibria quicquam deesset) uelut epinicion canens, & triumphum celebrans, quum ad enumerationem criminum diligentissimè auscultasset: Si tu (inquit) uir bone hanc pilam ritè repelles, profectò indigebis reticulo meliore quàm hactenus uidit Hollandia. Quis talia fando temperet à lachrymis? Tam nunc parum tribuitur iuri Canonico, ita inuadunt nostram iurisdictionem homines politici & Iurisconsulti, qui nunc nihil aliud agunt, quàm ut expleant se odijs Inquisitionis nostrae in miserrimum hominem: ita nostra pomeria diripiuntur à prophanis. Fecissent hoc olim Barbarossae? Henrici? Conradi? Conradini? & Longobardi? fecerunt, sed quàm impunè, deplorant illorum posteri. Quàm uerè dictum memini,

Non minor est uirtus, quàm quaerere, parta tueri. //

p. 79. *Ge.* Foras Cares, non amplius anthisteria. Igitur cogitare debes ô bone, quàm aequo loco steterint, quos tu tot annis tam multos mactasti: ut si iudex se ad cognitionem causae obtulisset, aut aduocatus ad dictionem, statim fuisset apud uos eidem causae obnoxius. Tunc nemo ausus fuit suscipere patrocinium, nunc nemo uoluit: non ne par pari relatum est? *Ruard.* Aliud est in humano lapsu, aliud cùm haeretici persistunt in pertinacia, quibus nec leges, nec aequitas iudicis, nec aduocatus, nec ulla fori forma, nec priuilegia subuenire debent: imò quisquis contra pias consuetudines, & ordinationem Ecclesiae, noua asserit dogmata, extra consuetudinem & legum ordinem puniendus est, ut piè continetur in Inquisitione Hispanica, & examine sanctissimo. Nec enim necesse est omnia de ipso liquidò constare, aut testibus confirmari actionem: sufficit haereticae prauitatis Inquisitores, necnon omnes qui Inquisitionem promouent, quisquis demum est eorum, dubitare de alicuius fide: & firma unius sacerdotis praesumptio est loco multorum testium. Omittant curiositatem suam politici iudices: imitentur obedientiam Pilati, cui satis fuit ad Christum condemnandum audisse: Nos legem habemus, & secundum legem nostram morietur: non quaesiuit quae lex esset, nec postulauit exactiorem explicationem. Nos canones habemus, quibus ad religiosarum personarum lapsus conniuendum decernimus, in Laicos seuerè uindicamus. *Gen.* Egregiè mutuum muli fricatis. *Pe.* Si à iudicibus exigitis, ut Pilatum imitentur: igitur & uos clamate, Sanguis eorum super nos, & super meretricum filios nostros. *Ru.* Ca rolus Caesar legem tulit, ut haereticus sit, quisquis haereti cum defendit. *Pe.* Carolus nihil minus uoluit, quàm ue strae consultum tyrannidi: sed uoluit occursum seditionibus & tumultibus, uoluit poenam exigi à contagiosa

pertinacia, non à flexibili innocentia: cuius maiestate uos egregiè // estis abusi, sanguinarij hypocritae. sed pulchrè pensarunt uobis p. 80. legem uestram Aduocati. Cogitarunt enim & ipsi, proditorem fieri, quisquis proditorem defenderet: & calumniatorem, quisquis calumniatorem: & falsarium, quisquis falsarium: & homicidam atque latronem, quisquis tales. uides quàm acutè cauerint sibi. Sed uobis ludus est, principum auribus offundere mendacia, innocentibus creare calumnias, bonos gubernatores ciuitatum obijcere supplicijs: &, quo id fieret probabilius, pauperes mulierculas pecunia promissisque corrumpere, ut simulato morbo & iurata sacrosancta Eucharistia (quae facta attestatione statim porrigebatur) dicerent sibi constare, praetorem & primarios ciuitatis esse Anabaptistas. Scilicet iamiam expiraturis habenda fides erat, ut cygnaeae cantioni nihil subest mendacij. Hic est usus Eucharistiae, cùm uolunt Inquisitores: in hoc mortuus est Christus, quoties commoda sua propugnant columnae Ecclesiae: ut unius nebulonis stomacho satisfiat, Anabaptistae sunt & Sacramentarij, innocentissimi quique: quia non damnant, non deferunt, non maledicunt, non obtrectant, non excitant turbas in urbe quae ex totius orbis nationibus conflatur. Quis talia fando, ne dicam faciendo, non putet coelum pluiturum sulphu re & pice, ut olim, cùm non tantum peccassent Sodoma & Gomorrha? *Ru.* Tace blatero, aut dic ut audiam: quid me interrumpis? Quanquam conijcio quid tam submissa uoce ab initio usque intermurmuraueris: & nunc demum uideo quid facturus me sis secutus. Demus inesse aliquid erroris (quod fateri pròh dolor cogimur: quando probationes desunt, & Rex contra nostram expectationem aduersarios nostros tanquam insontes in causa praeterijt: quos oportuisset nobis non proditis, statim in uincula coniectos à carnifice interrogari) quod tandem tam atrox peccatum est, ut ob id causam dicat tam ignominiose uir sanctissimus, & ad hoc facinus bono zelo inflamma // tus? Christus passus est se interfici, ut constitueret hanc religionem: p. 81. an absurdum est, aliquot prophana capita hostiarum loco consecrata, huic sacrificio deuouere, ut defendatur tam auitum institutum aduersus haereticos? Nam qui infligunt mortem, semper zelo excusantur à peccato: qui uerò subeunt poenam, si sunt immeriti, ipsa patientia cuiusuis boni operis pondus obtinet, ut commendentur Deo: sin meruerunt, & hoc ipsum sunt quod suspicio esse praesumit, quis uituperet è medio tolli tam nocentes, & modicum fermentum perdi ut conseruetur tota massa? *Gen.* Verè massa, quae abhinc multis seculis ad nihil utilis fuit, nisi ut uos ex ea ad contumeliam omnium bonarum rerum saturi essetis, qua uos inebriaremini, pinguesceretis, & lasciuiretis. Scilicet ad hoc mundus creatus est, ut uobis praestet ocium, non opifici gloriam: ad hoc prodita

religio, ut uobis esset quaestuosa, non populo salutaris. Qui contradicunt, moriantur: aut qui non ferre putantur uestras suspiciones è stultitia, inscitia, inuidia, auaritia, aut saltem morositate natas, dicant apud uos propitios iudices causam. O religionis assertores, ô Apostolorum successores, Christi propugnatores. *Ru.* Insanio, nisi iste taceat. *Gen.* Imò insanisti, antequam iste loqueretur. perge de massa: nam uideris bolum in faucibus habere. *Ru.* Hoc uolebam adijcere: non magni referre, nocentes an innocentes pereant, qui istiusmodi supplicia subeunt, modò populus terreatur exemplo. quòd optimè praestant homines eruditione, opibus, aut magistratu nobilitaté ue celebres. quod Amsterodami in primis quaerebatur. Quin si nunc ea pietas esset in hominibus, quae in Curtio & similibus, offerrent se magni uiri ad publica exempla clam innocentes, sed publicè fatentes haereseos crimen, ut cae teri abstinerent. *Gen.* Habes tandem omnia Petre. haec est conscientia Theologorum, haec
p. 82. pietas, haec consilia: // omnia ardeant, modò ipsorum culina nideat. *Ru.* Iterum, & tandem tibi dico, tace: tace inquam in nomine diaboli. *Ge.* Spiritum suum sentit. *Ru.* Tace. *Pe.* Tacet. tu perge pater. *Ru.* Quid pergam? non sufficiunt ista, ut intromittar? Hic finis fuit, hoc extremum certamen: ubique uictor, hic succubui. Nam cùm dissimularet episcopus, nec rex [1]) se interpellari sineret, quem praeoccupauerant aduersarij, aut saltem simulati amici, indignatione correptus subitò concidi: nec plura locutus, ad te ueni. Ille stat pullatus & sordidatus reus, non ante iudices, sed ut agnus inter lupos: de quo nihil diuino, quàm certam perniciem. Vtinam licuisset hanc uictoriam adijcere infinitis triumphis meis: sed ferus omnia Iupiter Argos transtulit, summisque negatum stare diu. *Pe.* Perge. *Ru.* Absolui: dixi haec postrema, nec habeo nec possum plura, adeò defatigauit me interpellando iste posticus nebulo: cuius ego uix decimum quodque uerbum intellexi, nisi quod te ualde delectatum uidi. Aperi nunc ostium. *Pe.* Non licet: aperiant tibi, quibus magis placebunt quae hic recitasti. *Ru.* In hoc lactatus sum toto die, ut excludar? *Pe.* Audiui omnia, ut si mica inesset pietatis, caeterorum tibi gratiam facerem: nunc abi. *Ru.* Infoelix caluicium, quàm momentanea erit ista tibi procacia. Tu quidem mordicus claude: ego faxo uideas breui, qui non modò aperiat, sed uel refringat. *Pe.* Ad Iulium Secundum ibis (ut audio) ha ha he, uade bonis auibus. *Ru.* Eamus, iungamur castris Iulij: iste mox experietur, qualem athletam excluserit. Atque ecce ferimur per opaca uiarum. *Ge.* Ipse in acie stabis? an aspistes tibi erit carnifex, ut solet? *Ru.* Furor arma ministrabit, salutemus modò

---

1) In de editie van het j. 1567 ontbreekt dit woord. Zie hierboven, blz. 575.

Iulium. Sed quid istae sibi uolunt exortae tenebrae? unde nox? quis iste clamor? qui strepi tus? qui fletus? qui eiulatus? an Iulius iam agmina collo cat? an in tenebris dimicat? fortè edidit aliquam stragem, // cur hic consumit ueteranos? cur non oppugnat p. 83.
coelum, dum adsunt socij? figat castra, iamiam aderit supplemen tum. *Cerb.* Ru ru ru ru, ru ar ar arrrr. ruarr, ruart. *Ge.* Cerberus iam infremuit faucibus: opinor & ipse excludet, adeò rabit, & linguam rotat. Iam desinit latratu: audio uocem canentium, & uelut congratulatione excipientium aliquem. bone deus, an admittitur? Auscultabo.

CHORVS INFERORVM.

Quis notus adest Lernaee nepos?
Quem ter trisona uoce salutas?
Remoue actutum pater umbrarum
Tenebrosa nigro poste repagla,
Venit è Bathauo gramine taurus,
Mutone carens, sed in auriculis
Tam hirsuta gerens crinibus antra,
Quantum Arcadiae pecore in medio
Dederit nemo pastor asellum.
Duro instruitur, subijtque pedes
Etiam duros, ungula cornu:
Solus secum rectore carens
Penetrare queat, nihil offensus,
Medias nigri sulfuris arces.
Praeferte tamen per opaca faces,
Vos uirginei à uertice uultus,
Caetera tetri, stygijque canes.
Eat ad molles stabuli lectos,
Vbi pascuntur Diomedis equi.
Sedet hoc septo, quicquid domuit
Saeua Herculei claua laboris.
Bos in medijs Marathonis agris
Ömnia uastans, Lernaea noui
Foecunda nimis uerticis hydra,
Solosque pauens, ignis Danai
Fessa calores. Sus Maenalius.
Simul aëria nube petitae, p. 84.
Vbi condiderant astra, uolucres.
Sin quidquam inerit in taurigero
Vertice sensus, hominumque aliquo
Mens dura bouis gaudeat ore.

Habet haec etiam per loca sedes
Busyris, honos per quem datus est
In templa deûm hospite caeso.
Semichorus. *Ducite castum in pascua taurum,*
Spargite gramen molle sorores,
Implete caui tormina uentris,
Farcite gulam, rabidamque fame, &
Bile patentem, ferulas carpat,
Mox littoreae floribus alni
Turgeat, aut si de cyparisso
Nascitur hic, quod nemo reuulsit:
Properate Stryges, uosque ô Lamiae.
Aperite nigro ubera lacte,
Praebete sinum. patrio uitulus
Gaudeat haustu, sic sic solitus
Septem decies bibit haud aliud
Fortiter annos. SEMICHORVS ALIVS.
Dormiat hinc placidum, sicut permittere somnum
Ipse solet nostris hostibus, atque suis.
ALIVS SEMICHORVS.
Mox ipse pater deus umbrarum,
Prodeat inter proceres regni,
Rapiatque suum in tecta triumphum.

Cerb. Ru ru ru ar arr arrr, ruart ruart ruuarrrtt. *Ge.* Quid audiui coelestis pater? quid hic sisto pedem? quur non fugio ocyus Euro? non libet posthac tam temerè excurrere. Vtinam scirent mortales, quid actum sit. sed suspicantur, qui secum premunt altum silentium. Ego panegyricum hominis recepti in locum suum audiui, // p. 85. utinam sit qui epitaphium scribat: mihi non libet. Quàm repentè amisi? quis illum à me diuulsit? an uolauit? non uidebatur posse, quouis asino tardior. An aquila sustulit, ut Ganymedem Iupiter? profectò patent & istae fores occulta quadam ui, ut admittant qui huc pertinent. Iulius nusquam castra posuit, nec fuit iste eiulatus à strage: aliud suspicor. Restat, ut solus recolligam uestigia. utinam occurrat aliquis in itinere, cui ista narrem: ne homines ignorent, quae expedit omnes scire.

FINIS.

LIJST DER AANGEHAALDE BIJBELPLAATSEN.

OUDE TESTAMENT.

(*De cursieve cijfers wijzen de bladzijden aan*).

Genesis I : 1 v.v., *405*; 3, *480*; III *447*; 1 v.v., *439*; 1 v.v., *440*; 9, *510*; 15, *447*; IV : 8, *440*; 9, *510*; 13, *509*; IX : 13, *451*; XI : 28, *561*; 31, *548*; XII : 1, *556*; 2, *556*; XIII *528*; XV : 5, *557*; XVII : 1 v.v., *457*; 2 v.v., *477*; 10, *450*; 10, *452*; 10, *454*; 10, *457*; 10, *458*; 10, *459*; 10, *461*; XIX : 1 v.v., *554*; 9 v.v., *559*; 14, *558*; 26, *563*; 30, *561*; XXII : 2, *209*; 18, *24*; 18, *447*; XXVI, 4, *24*; XXX : 27, *561*; XXXIV : 22, *457*; XXXIX : 1 v.v., *554*; 1 v.v., *557*.

Exodus III *89*; 15 v.v., *557*; VII : 1 v.v., *440*; 10, *484*; X *414*; XI : 3 v.v., *557*; XII : 1 v.v., *458*; 1 v.v., *467*; 3 v.v., *458*; 3 v.v., *477*; 17, *556*; 44, *450*; XIII : 21, *264*; XIV : 1 v.v., *440*; XVI : 1 v.v., *440*; 1 v.v., *451*; 2 v.v., *563*; 3, *563*; XVII : 1 v.v., *442*; XX : 1 v.v., *259*; 1 v.v., *412*; 2, *546*; 3, *262*; XXIII *101*; 1 v.v., *441*; 1 v.v., *458*; XXIV : 6 v.v., *477*; XXXII : 1 v.v., *542*; 1 v.v., *545*; 1, *414*; 1 v.v., *440*; XXXIV : 16, *556*.

Leviticus IV *446*; XI : 2 v.v., *548*; XVIII (foutief Lev. XXVIII) : 21, *446*; 21, *542*; XIX : 10 v.v., *548*; XX : 2 v.v., *542*; 4, *446*; 6, *530*; XXVI : 41 v.v., *553*; 42 v.v., *561*.

Numeri XI *545*; 1 v.v., *558*; XIII *90*; XIV *90*; 1 v.v., *558*; XVI : 1 v.v., *23*; 23 v.v., *515*; XIX : 1 v.v., *458*; XXI (foutief Num. XX) : 6 v.v., *509*; 8, *242*; 9, *540*; XXII : 4 v.v., *553*; XXV : 3 v.v., *542*.

Deuteronomium IV : 2, *445*; V : 8, *412*; VI *448*; 13, *20*; 14 v.v., *26*; VII *557*; 8, *556*; X *559*; XIV : 3 v.v., *548*; XVIII : 10, *530*; XXVII : 15 v.v., *508*; 26, *445*; XXVIII : 28, *264*; XXIX *557*; XXXII : 37, *189*.

Jozua VII : 19, *510*.

Ruth I : v.v., *561*.

1 Samuel II : 2, *25*; III : 10, *546*; IV *183*; V : 1 v.v., *455*; VI : 1 v.v., *455*; XVIII : 27, *451*; XXVIII (foutief 1 Sam. CXVIII) : 7 v.v., *509*; XXXI : 4 v.v., *509*.

2 Samuel VI : 2 v.v., *455*; VII (Vulg. II Regum) : 12, *24*; XII : 16 v.v., *509*.

1 Koningen XII : 26 v.v., *548*; (foutief 2 Kon.) 28 v.v., *545*; XVIII *542*; (Vulg. III Regum) : 1 v.v., *25*; XIX (foutief 1 Kon. IX) : 18, *548*.

2 Koningen V (foutief 2 Kon. VIII) *551*; XVII *557*; 17, *446*; 17, *542*; XVIII *540*; (foutief 1 Kon. XVIII) 4, *545*; XXI : 6, *446*; XXIII *540*; 10, *446*.

2 Kronieken XXX : 1 v.v., *514*.

Job XXI *212*; XLI *135*.

Psalm I *448*; II : 1, *88*; *440*; 3, *497*; VI : 7, *509*; XV *472*; XVIII : 5, *233*; XIX : 8, *446*; 13, *508*; XXIV : 1 v.v., *559*; XXXI : 23, *214*; XXXII (Vulg. Ps. XXXI) *449*; 1, *236*; XXXIV (Vulg. Ps. XXXIII) : 9, *25*; XXXVI (Vulg. Ps. XXXV) *100*; XLIV (Vulg. Ps. XLIII : *22*) : 23, *176*; L : 15, *563*; (Vulg. Ps. XLIX) : 15, *23*; LXII (Vulg. Ps. LXI) : 6, *194*; LXVIII (Vulg. Ps. LXVII) : 30, *133*; (Vulg. Ps. LXVII) : 31, *134*; LXIX (Vulg.

Ps. LXVIII) *214*; LXXIII (Vulg. Ps. LXXII) *212*; LXXXI (Vulg. Ps. LXXX) : 12, *204*; LXXXIV *559*; LXXXVI (LXXVI (?) *71*; XCI (Vulg. Ps. XC) : 1 v.v., *208*; CIII : 13, *21*; CV *90*; *557*; CVIII (Vulg. Ps. CVII) : 13, *22*; CIX (Vulg. Ps. CVIII) : 28, *124*; CXV (Vulg. Ps. CXIII) : 5, *261*; CXVI (foutief Ps. LXII) : 10, *239*; CXVII (Vulg. Ps. CXVIII) *94*; CXIX : 105, *446*.

Spreuken XI *100*.

Prediker I *22*; XXIII *90*; XXXIV *90*.

Hooglied II : 6, *247*.

Jezaja I *79*; *557*; III : 14, *18*; V : 21, *497*; VII : 14 v.v., *498*; IX : 5, *223*; 12, *185*; XIX : 14, *263*; XXI *91*; XXIV *80*; XXVIII : 21, *178*; XXIX *99*; 1 v.v., *449*; 13, *264*; 13, *446*; XXX : 15, *184*; XXXVIII : 1 v.v., *183*; XL : 13, *50*; XLII : 8, *20*; 8, *546*; XLV : 14, *548*; 21, *21*; 23, *546*; XLVI : 1 v v., *263*; XLVIII *546*; 20, *555*; XLIX : 23, *133*; L *557*; (XL (?)) : 2, *26*; LI : 12, *22*; LII : 1 v.v., *555*; LIII *447*; 3, *222*; 4 v.v., *24*; 4, *461*; 4, *496*; 4, *513*; 5, *497*; 6, *22*; 8, *235*; LIV : 8, *208*; LV : 9, *20*; LIX : 2, *508*; LX : 16, *133*; LXI *447*; LXIII *447*; 3, *447*.

Jeremia I *80*; II *80*; 13, *22*; X *95*; 3, *22*; XI *95*; XVII : 5, *22*; 5, *412*; XXIII *80*; XXXI *526*; XXXII : 35, *446*; XXXVI : 4 v.v., *555*; LI : 6 v.v., *555*.

Ezechiël III *81*; VIII *72*; XIII : 10, *553*; XXXIII : 31, *553*; XXXIV : 3, *155*.

Daniël I : 5 v.v., *548*; 6 v.v., *554*; 9 v.v., *557*: III : 1 v.v., *490*; 20, *548*; VI : 4 v.v., *554*; 17 v.v., *549*; VIII *107*; XI : 38, *489*; XII : 11, *528*; XIV (zie Sept. en Vulg.) : 1 v.v., *413*.

Hozéa II *91*; X : 1, *503*.

Joël I *75*; II : 13, *25*.

Zacharia IX *447*; X (Duitsche tekst XI) *81*; XI *75*.

Maleachi I : 7, *528*; 11, *187*.

NIEUWE TESTAMENT.

Mattheus IV : 1, *223*; 1 v.v., *442*; V : 16, *161*; 25, *509*; 29 en 30, *558*; VI *547*; 24, *520*; 24, *562*; VII *91*; IX *91*; 13, *513*; X *412*; *556*; 9 v.v., *496*; 27, *505*; 32, *98*; 34, *43*; 40, *494*; XI : 1 v.v., *452*; 5, *484*; 7, *134*; 28, *235*; 28, *23*; XII : 1 v.v., *244*; XIII *101*; *102*; XIV (foutief Matth. XIII) : 25, *485*; XV *554*; 8, *264*; 8 en 9, *446*; 9, *23*; XVI *554*; 9, *561*; 19, *407*; 23. *558*; 24, *559*; 26, *442*; XVII : 3 v.v., *509*; 5, *500*; XVIII : 2 v.v., *461*; 5, *408*; 6, *550*; 7, *550*; 15 v.v., *509*; 15 v.v., *515*; 20, *493*; 20, *506*; XIX : 3 v.v., *500*; 16 v.v., *553*; 28 v.v., *559*; XXII : 1 v.v., *441*; 2 v.v., *462*; 23, *500*; XXIII *557*; 14, *18*; 29, *78*; 30 v.v., *440*; XXIV *81*; *95*; *103*; 12, *440*; 23, *489*; 24, *484*; 29, *485*; XXV : 1 v.v., *410*; 1 v.v., *534*; 1 v.v., *456*; 34 v.v., *493*; 35 v.v., *494*; 40, *409*; XXVI : 17 v.v., *464*; 20 v.v., *503*; 20 v.v., *513*; 26, *403*; 26, *474*; 26, *477*; 26 v.v., *500*; 26 v.v., *517*; 28, *478*; (foutief Matth. XVI) : 38, *226*; 75, *509*; XXVII *559*; 19, *440*; 24, *440*; (foutief Matth. XXVIII) : 51, *505*; XXVIII : 18, *244*; 19, *99*; (foutief Matth. XXVI) : 19, *461*.

Markus I : 27, *87*; VI : 13, *463*; VII : 6, *264*; 11, *248*; XIII : 31, *99*; XIV : 12 v.v., *464*; 22, *403*; 22 v.v., *500*; 22 v.v., *501*; 24, *478*; XVI *79*; 15, *98*; 15, *461*; 16, *461*.

Lukas I *99*; *100*; 47 en 48, *19*; 54 en 55, *24*; III : 16, *522*; VI : 5, *157*; 39, *469*; VII : 37 v.v., *509*; VIII : 13, *497*; 21, *19*; IX : 12 v.v., *561*; 23, *559*; 26, *548*; 62, *563*; XI : 1 v.v., *413*; 13, *208*; 24 v.v., *442*; XII *79*; *554*; *555*; *557*; 15, *562*; XIII : 24, *555*; XIV : 8, *462*; 26 en 27, *116*; XV : 1 v.v., *414*; 4, *550*; XVI *100*; 1 v.v., *509*; 20 v.v., *446*; XVII : 5, *555*; 5, *563*; 32, *563*; XIX : 2 v.v., *462*; 43 v.v., *461*; XXI : 36, *439*; XXII : 8 v.v., *464*; 14 v.v., *500*; 17, *478*; 20, *403*; 31, *442*; XXIV : 14, *526*; 51, *471*.

Johannes I, *90*; 1, *407*; 1 v.v., *493*; 5, *475*; 14, *406*; 29, *468*; 36, *446*; II: 1 v.v., *484*; III *447*; 1 v.v., *493*; 14, *509*; 16, *534*; 18, *25*; 18, *533*; (foutief Joh. V): 20, *469*; 21, *449*; 36, *533*; IV, *92*; 1 v.v., *482*; 14, *96*; 22 en 23, *259*; 23, *187*; 23, *547*; 24, *92*; V *90*; 24 v.v., *440*; 24, *534*; VI *99*; *447*; 1 v.v., *467*; 32 v.v., *531*; 35, *482*; 37, *21*; 51, *406*; 51, *481*; 53 v.v., *465*; 53 v.v., *467*; 53 v.v., *491*; 53, *491*; 54, *406*; 54, *408*; 54, *411*; 54, *467*; 54 v.v., *512*; 58, *405*; 61, *407*; VII: 37, *482*; 38, *96*; VIII *78*; 31, *21*; 35, *167*; 43 v.v., *407*; X *557*; 1 v.v., *495*; 7, *405*; 11 v.v., *498*; 15, *497*; 30, *53*; XI: 1, *409*; 1 v.v., *470*; 25, *25*; XII, *99*; *525*; (foutief 1 Joh.) *547*; 3, *409*; (foutief Joh. XI): 6, *409*; (foutief Joh. XIII): 8, *493*; XIII, *90*; *553*; 1 v.v., *471*; 3 v.v., *503*; 26 v.v., *410*; XIV: 2 en 3, *471*; 6, *21*; (Joh. XIX? XVII?): 6, *71*; (foutief Joh. I): 6, *189*; 6, *540*; 6*b*, *23*; 9, *53*; 14, *563*; 16, *468*; 28, *53*; 30, *440*; XV *86*; *442*; *557*; *563*; 1 v.v., *468*; 1 v.v., *458*; 5, *407*; XVI: 1 v.v., *442*; 7, *491*; 11, *440*; 13, *525*; 23, *24*; 33, *78*; 33, *555*; XVII *90*; *100*; 20, *245*; XIX *100*; 12, *441*; XX: 17, *471*; 19, *485*.

Handelingen der Apostelen I: 1 v.v., *471*; 9, *471*; 11, *471*; II: 14 v.v., *461*; 24, *244*; 27, *472*; III—V *287*; III: 1 v.v., *467*; 18, *471*; 25, *447*; IV: 1 v.v., *468*; V *555*; VII: 1 v.v., *414*; VIII: 9 v.v., *457*; 9 v.v., *494*; 26 v.v., *452*; 38, *522*; IX *538*; 6, *546*; X: 36, *526*; 43, *446*; XVI *552*; 3, *552*; 25 v.v., *452*; 31, *462*; XVII *238*; 11, *441*; 18 v.v., *87*; XVIII *552*; XX: 11, *418*; 17 v.v., *505*; 31, *505*; XXI *552*; XXII: 13, *457*; 16, *459*.

Romeinen I: 18 v.v., *560*; 21, *20*; 21, *263*; 21, *502*; 25, *21*; II *221*; 12, *25*; III *447*; 8, *560*; 20, *508*; 23, *445*; IV: 1 v.v., *461*; 3 v.v., *484*; 11, *452*; 13, *455*; 24, *209*; 24, *521*; V *447*; 10, *495*; (foutief Rom. III): 20, *235*; VI *526*; 9, *240*; 11, *45*; 16 v.v., *520*; 23, *508*; VII: 5, *439*; 5 v.v., *442*; VIII *91*; 1, *496*; 1 v.v., *466*; 15, *171*; 17, *90*; 38, *244*; X *446*; 4, *509*; 5, *461*; 8, *460*; 9, *240*; 10, *17*; 11, *563*; 14 en 15, *103*; XI: 4, *548*; XII: 1, *224*; 1 v.v., *187*; XIV: 11, *20*; 11, *546*; 23, *46*; XV *100*.

1 Korinthe I: 4 v.v., *534*; 13 v.v., *498*; 23, *51*; 30, *235*; II: 5, *23*; III *101*; *553*; 11, *21*; 18, *98*; IV *90*; V: 1 v.v., *515*; 6, *497*; VI *553*; *560*; 10, *514*; 10, *547*; 19, *223*; 19, *547*; VII: 1 v.v., *461*; 23, *20*; VIII *99*; 1, *549*; 1 v.v., *549*; IX: 9, *135*; X *542*; *552*; 2, *457*; 7, *546*; 7, *553*; 16, *407*; 16, *477*; 16, *479*; 16 v.v., *491*; (foutief 1 Kor. I): 17, *223*; 17, *418*; 17, *468*; 17, *501*; 17 v.v., *494*; 21, *503*; 28, *559*; 29, *515*; 32 en 33, *550*; XI *547*; 20, *448*; 20 v.v., *464*; 20 v.v., *466*; 20 v.v., *500*; 20 v.v., *513*; 22, *506*; 23, *501*; 23, *406*; 23 v.v., *504*; 23 v.v., *517*; 23 v.v., *519*; 24, *410*; 24, *533*; 25, *403*; 25, *406*; 25, *418*; 25, *478*; 26, *465*; 26, *472*; 26, *500*; 26, *506*; 27, *494*; 27, *511*; 28, *452*; 28, *507*; 30, *512*; XII *458*; 1 v.v., *459*; 12 v.v., *496*; XIII *91*; XIV: 2 v.v., *536*; XV *547*; *556*; 19, *229*; (foutief 2 Kor. XV): 24, *222*; 33, *497*; 53, *470*; 54, *240*; XVI *457*.

2 Korinthe II: 1 v.v., *460*; 11, *439*; IV: 2, *440*; 4, *440*; 13, *239*; V *92*; *447*; 1 v.v., *456*; VI *555*; 1 v.v., *547*; 10, *558*; 14, *553*; 14 v.v., *466*; 16, *496*; 18, *556*; VIII: 9, *520*; IX *176*; XI: 3, *439*; 24 v.v., *51*.

Galaten I: 4, *21*; II: 11, *552*; III *414*; *447*; 1 v.v., *460*; 1 v.v., *461*; 1 v.v., *466*; 10, *445*; 10, *508*; 13, *509*; 16, *447*; V: 2, *50*; 13, *496*; 16 v.v., *442*; 17, *439*; 19 v.v., *482*; 20, *469*; 21, *514*; 21, *532*; VI: 2, *496*; 5, *441*; 5, *534*; 10, *535*; 16, *442*.

Eféze I *447*; 1 v.v., *456*; 7, *534*; II *447*; 3, *440*; 3, *466*; 19, *493*; 19, *559*; III: 17, *457*; IV *94*; 1 v.v., *456*; 1 v.v., *496*; 3, *495*; 24, *510*; 32, *563*; V: 1 v.v., *460*; 5 v.v., *514*; 23, *466*; 26, *462*; 27, *561*; VI *557*; 12, *233*; 13, *441*; 13, *559*; 17, *86*.

Philippensen I: 1 v.v., *505*; III *547*; 20, *471*; 20, *506*; 21, *470*; IV *525*.

Kolossensen I *447*; *534*; II *447*; *534*; 9, *492*; 11, *453*; 14, *236*; 14, *446*; III: 1 v.v., *510*.

1 Thessalonicensen IV *535*; V: 15, *520*; 21, *449*.

2 Thessalonicensen II: 4, *484*; 1 v.v., *410*.

1 Timotheus I: 3 v.v., *515*; 15, *22*;

16, *552*; II:1 v.v., *456*; 4, *447*; 5 en 6, *23*; 7, *452*; III:1—7, *81*; IV *557*; *558*; VI:1 v.v., *559*; 6, *557*; 9 v.v., *563*.

2 Timotheus II *86*; 12, *548*; 12 v.v., *542*; III:16, *151*; 16, *446*.

Titus I *81*; *446*; 7 v.v., *505*; II *81*; III:5, *458*; 5, *477*; 6, *454*.

Hebreeën I *447*; 2, *557*; II *447*; *557*; 1 v.v., *465*; 1 v.v., *479*; 14, *467*; 14, *470*; 17, *472*; III:15, *535*; IV:1 v.v., *465*; 11, *535*; 15, *470*; 15, *472*; (foutief Hebr. V):*16*, *236*; V:4 v.v., *504*; VI:6, *494*; VII *447*; 1 v.v., *512*; 14, *503*; 17, *504*; 21, *413*; 25, *527*; 26, *491*; 26 v.v., *526*; 27, *525*; 27, *526*; 27, *527*; VIII:1 v.v., *512*; 4, *492*; IX:1 v.v., *512*; 7 v.v., *533*; 12, *525*; 18, *527*; 24, *491*; 26, *525*; 28, *418*; 28, *526*; X *554*; 1 v.v., *512*; 4, *525*; 10, *526*; 10, *527*; 14, *482*; 17 en 18, *526*; 26, *527*; 29, *494*; XI:8 en 9, *561*; 24, *559*; XII:5—12, *180*; XIII:9, *496*; 14, *559*; 15, *525*.

Jakobus II:19, *445*; IV:4, *439*; V; 14, *563*; 16, *511*.

1 Petrus I *447*; 3, *240*; 18, *447*; II *447*; 25, *507*; III (?) *441*; *525*; IV:1, *493*.

2 Petrus II:1 v.v., *447*; 4, *445*.

1 Johannes I *447*; 7, *418*; 10, *445*; II *447*; *533*; 1, *23*; 2, *467*; 2, *478*; 17, *442*; III *550*; 8, *547*; 16, *497*; IV:10, *495*; V:1 v.v., *447*; 4, *442*; 15, *523*; 21, *554*.

Openbaringen II *100*; *555*; XII: 7, *439*; XIII:1 v.v., *71*; XIV:13, *534*; XV:1 v.v., *555*; XVI:13, *439*; XVII:1 v.v., *345*; XVIII:1 v.v., *411*; 4, *124*; 4, *399*; 4, *415*; 17 v.v., *416*; XIX:1 v.v., *411*; 20, *411*; XX:2, *439*; XXI: 27, *445*; 27, *534*.

APOCRYFE BOEKEN.

Wijsheid van Salomo VIII *95*; XII (Vulgata):1, *25*; XIII:1 v.v., *26*; 17, *21*; XIV:1 v.v., *26*; 1 v.v., *48*; 1 v.v., *412*; XV:1, *21*; XVI:13, *22*.

Tobia I:7, *548*.

Jezus Sirach XXV (Vulg. Eccl. XXV):1 en 2, *247*; XXXIV (Eccl.) *97*.

Baruch VI:1 v.v., *26*; 3, *262*; 6, *552*.

2 Makkabeën VI (foutief 1 Makk.) *549*; VII (foutief 1 Makk.) *549*.

4 Esdras I (foutief 1 Esdras):7, *556*.

ALPHABETISCH REGISTER.

A.

Aäron. 261. 414. 623. — 's kalf. 545.
Abraham, Isaäc (en Jacob). 239. 241. — 461. — 484. — 561. 612.
Absalom. 174.
Abten. 84. 85. 86.
Acolastus, tooneelstuk van Gnapheus. 140. 276.
Adam's ongeloof bracht zoovele godsdiensten in de wereld. 45. — 49.
Adriaan VI. 6 — trok biechtprivilegiën en aflaatbrieven in. 6. — 66. — 606. 610.
Advocaten. 80.
Aesopus. 559. 621.
Afgoden. 44. stomme — 261. — 370. 380.
Afgoderij. 392. 404. 411. 414. 416. Roomsche — en. 429. — 440. 446. — 473.
Aflaat. wordt verdiend met 't zingen van 't S. R. 3. — handel in Nederland. 7. — ende Carenen. 79. — 87. — brieven. 370. 383. v. 385. — moet men niet zoeken. 521.
Agapitus, bisschop van Rome. 56.
Agricola, Johannes. 28, 36.
Agricola, Rod. 141.
Aistulphus, „Walsche" koning van Lombardien. 60. — 63.
Alexander VI. 72.
Alexander de Villa Dei (Dolensis). 590.
Albertus. 97.
Aller-zielen-dag. 535.
Alveld, Augustin, te Weimar, verdedigde 't S. R. 4.
Alva in de Nederlanden. 278. 284.
Ambrosius. 54. 94. 419. — „De officiis". 503.
Ananias. 457.
Anabaptisten. Munstersche en Amsterdamsche. 426. — oploop te Amsterdam. 630. — 631. 633.
Anacharsis, Scythisch prins. 588.
Anastasius. 414.
Anna van Oost-Friesland. 141. — van Oldenburg. 425.
Anne, Sint. 192. — te Dueren. 383.
Antiphonen. 77.
Antichrist(en). 95. 124. 346. 348. 393. 419. 394. 403. 410. 417. 419. 484. 489. 551.
Antonius. 55. — Sint Anthonis. 202.
Antwerpen. Ephesische tempel te — 490. — weigert de inquisitie. 593. — 601.
Apostelen. 62. 86. 97. de — be-

teekenen de geheele gemeente van Christus. 519. — ische geloofsbelijdenis. 613.
Aquinas, Thomas. 485. — zegt dat kerk en altaar een geestelijke kracht hebben. 506. — zegt, dat men in zijn tijd reeds aan het volk den Avondmaals-beker ging onthouden. 517. vereenigde de philosofie met de H. S. 82. Christus zelf sprak met — 82. — voor een God opgeworpen. 83. — heeft soms gedwaald. 83. — 94. 97. 98. 105. 122. 590.
Araben. 106.
Ardennen. Belgische. 253.
Arius. is een ketter. 53. — stierf schandelijk. 54.
Arianen. 486.
Aristoteles. 53. — ische Theologen. 72. — 98. 99. 104. 105. 106. 122. 605.
„Ars moriendi". 143.
Artikelen, 18. 109. Twaalf. — 613.
Assendelft, Gerard, Heer van — 616.
Athanasius, uit Alexandrië. 53. — door den Keizer vervolgd. 54. — te Trier. 54. — patriarch te Konstant. 60. — 403.
Athene. Paulus te — 238.
Atheisten zijn boos. 546.
Atrecht. bisschop van — 571. 603.
Augias' stal. 588.
Augsburg. 4. — er Interim. 570. — sche confessie. 595.
Augustinus. 49. 54. 84. 94. 97. 382. — over de Schrift. 458. — 463. 470. v.v. 479. 486. 493. — verwierp de afgoden. 551. — 626.
Augustijner-kerk te Londen. 423. — monniken waren de eerste martelaren te Brussel. 594. — kloosters met ketterij besmet. 612.
Autaar past niet in de Chr. kerk. 503.
„Ave Maria" door den schrijver der „Refutacie" niet afgekeurd. 7.
Averroes. 99. 104. 105. 106.
Avondmaal. bij Gnapheus. 145. — 203. Gereformeerde — 's leer. 392. 401. 406. 418. — 's-viering in Engeland. 395. — 396. 403. 418. v. Luthersche — 's leer. 425. 434. is niet bijbelsch. 425. — 427 v.— is gedachtenisviering. 430. — een zegel. 431. Doopsgezinden over 't — 434. — door Paulus aan de Korinthiërs geboden. 452. 500. — is een openbare heilige oefening der gemeente. 464. — moet zittende genuttigd. 467. in 't — is Chr. niet lichamelijk tegenwoordig. 490 v. 498. — 497. — zonder geest genuttigd, strekt tot verdoemenis. 509. „forme" van — in de R. kerk geschonden. 499. bij het — alleen noodig: brood, wijn, beker en de gedekte tafel. 501. onwaardig — eten straft God. 512. Wat wordt gebroken in het —? 517. — 's kelk mag niet aan het volk onthouden. 518 v. — in de R. kerk geschonden. 524.

B.

Baäl. 548.
Babylon. — ische gevangenschap. 6. 558. — 124. — hoer. 411. 415. 418. — afgoden. 552. —, zegt God, moet men verlaten. 555. v. — isch beest. 584.
Bacchus. 188.
Baghijnen. 83.
Balaäm's ezel. 260. — 553.
Balach. 553.
Barbarossa. 632.
Barrabas. 123. 301.
Baruch, de profeet. 552. — 555.
Basilius. 540.

Batament-speelders. 504.
Bedelorden. 488.
Beelden. zijn niet goed. 122. 187. 260. v.v. — dienst. 370. — 394. 573. 621.
Beel, god der Assyriërs en Babyloniërs. 46. Bel. 74. priesters van — 413.
Belial. 74. — en Christus komen niet overeen. 553.
Belus, koning, een zoon Memrots. 46.
Benedictijners. 488. — en de 4 bedelorden brachten de hoekmissen in de wereld. 540.
Berengarius. 487. 488.
Bergen in Henegouwen, Merula's sterfplaats. 618.
Bernardus. 84.
Bern. 82.
Berosius. 45.
Berus, Oswald. 39.
Bertramus (Ratramnus) over de transsubstant. 487.
Besnijdenis. 46. 450. — van Joden en Turken. 451. — 453. v. 458.
Bethanien. 80.
Bevaerd(en) 186. 370. — 'spannekens. 383.
Bibel. 94. — de ware regel in alles. 95. — moeten allen lezen. 96. — schaarsch verspreid. 114. 120. priesters zijn afkeerig van den — 393. 405. 418. ieder Christen mag den — uitleggen; — vertaling te Trente verboden; hangt het — gezag van de kerkvaders af of omgekeerd? 574.
Bibliander. 424.
Bibliotheca belgica van Dr. F. v. d. Haeghen. 2.
Biecht. 105. 148. 488. (vergelijk Oorbiecht).
Biel, Gabriel. 502. 590.
Bisschop. van Rome „gheen heerscappie" had hij. 55. — werd rijk. 58. — Tu es Petrus. 58. — beteekent opziener. 79. — pen meenen dat prediken schande is. 80. — pen zijn schuldig. 98. — te zijn is niets. 100.
Bisscop te Constantinopelen, overste Bissc. 58.
Bisscoppelike cierheyt. 86.
Bisschoppen. 395. — moeten zelf preeken. 602.
Blok. Prof. 568. — over den schrijver der „Apotheosis" 578.
Bodenstein, Andreas (Karlstadt) streed tegen 't S. R. 5.
Boerenoorlog in Duitschland. 595.
Boheemsche kerk. 95.
Bonaventura. 97. 122. 590.
Bononia. 598 v.
Bonifacius III. 58. — wilde 't eerst, dat de bisschop van Rome zou zijn: Papa, pater patrum. 58. — 59.
Book of Common Prayer. 395.
Boom der schrifturen, opgev. te Middelburg. 278. 371.
Boos. 561.
Bosman, Arent. 144. — 's „loghenen". 197.
Brabant, kanselier van — 277. 429. 440. president van — 571. — 585. 603.
Brandt, G. 567.
Bremen. 614.
Breugel, Pieter. 275.
Bricot. 590.
Brugge, het heilige bloed te — 428. — 485.
Brussel, sakrament-mirakel te — 485. 523. eerste martelaren te — 594. — 630.
Budaeus, Gulielm. 141.
Bullinger. 424.
Burchardus, bisschop van Würtzburg. 61.

Buscoducensis, Nicolaus. 595.

C.

Calepinus. 600.
Calvijn. 434. 605. v. — 's aanhangers te Brussel verbrand. 570. 607.
Camillus. 590.
Canon. 517.
Cantores. 78.
Capernaum. 407.
Capittelhuys. 79. — en. 119.
Cappellaen. 78. 119. 154. — en en capellen zijn overbodig. 503.
Capreolus. 105.
Cardinalen. 585.
Carmelieten. 81. 82.
Carolus M. 61. 63. — Augustus. 64. — 65. 66. — zoon van Lodowicus. 68. — 487.
Carolingiërs. 68.
Carolomannus. 61. 63.
Catalogus der proff. te Bazel. 39.
Cathechismus, kleine — van Micron. 424. — 432.
Catholicon. 590.
Celibaat. 573.
Cellarius, Martinus. 29.
Ceremoniën zijn slechts exempelen, niet het wezen van godsdienst. 76. 77. — komen van de godin Ceres (cerealia), — zijn bloot vertooning. 78. — 84. — niet meer noodig. 145. 147. 157. — zijn poppenspel. 191. — zijn onprofijtelijk. 435. onnutte — 499. zotte — 536.
Ceres. 188.
Christophorus, St. 601.
Christus Jezus. leerde den „olden God bekennen". 48. — 96. — Gods zoon. 105. 119. — verdiende voor ons het eeuwige leven. 147. 181. — de steen, waar men op kan bouwen. 201. — deed de Wet te niet. 236. — eenige middelaar. 257. — 296. — geofferd op Golgotha. 393. — geen vleesch van Maria. 426. — 's verdiensten. 447. — koning, priester, profeet. 464. 496. — 't lam Gods, dat de zonden wegneemt. 468. — heeft twee naturen. 470. — hemelvaart. 471. de stomme — der R. Kerk. 489. — mensch en god. 492. v. — was priester niet uit Aäron's, maar uit Juda's geslacht; had geen altaar noodig. 503. — was priester naar Melchisedech's ordinancie. 504. — getypeerd in de koperen slang. 509. — heeft aan 't kruis der wereld zonden weggenomen. 525. — moet alleen aangeroepen. 22. — alleen onze middelaar, 23. verzoent „alle der weerelt sonden". 23. onze lichamen zijn „Christi ledekens". 547.
Christiaan III. 425.
Chrysostomus. 419. — wil besmetten geen Avondmaal uitdeelen. 501. 502.
Cicero. 590.
Claes van Berghen, drukker te Emden. 397.
Clemens VII. 593. 610.
Commestor, Petrus. 474.
Compostella. 192.
Conciliën. zijn niet veel waard. 258. — 264. — des Evangelies 84. — boven den Paus? 598.
Concilium te Rome. 59. — Vercellense over 't Avondmaal. 487. — Lateranum. 488. — van Constans. 518. 690. — liberum. 598.
Conrardus. 68. — 632.
Consciëntie-vrijheid. 258. 267. v. 271. — 394. — en de Schrift. 445.
Constantinus. 52. was Arriaan. 53. — gaf een privilegium aan

den Paus. 58. 592. — Leoniszoon. 60. — 64.
Contarini te Regensburg. 596.
Coppinus, Nicolaus. 591.
Cornelis, Sinte. siecten. 271. — 256. 283.
Cranmer, Thomas. 395. 397.
Credo (het). 393.
Crescentius. 70.
Curio, Coelius Secundus. 572. 605.
Cyprianus. 477. — wil ook terug tot de Apostolische opvatting. 499. v. — 534. — 541.
Cyrillus. 54.

D.

Dagon. 540.
Damascenus. 54.
Daniël. 549.
Darius, koning in Assyria ende Medea. 53.
Dathan c. s. verzonken in de hel. 23. — 515.
Decretael. 54.
Deelen, Wouter. 423.
Deloenus, Gualterus. 423.
Denemarken. 425.
Desiderius, koning. 66.
Devotie-boekjes. 148.
Diana's tempel. 63.
Dienaar des woords moet het volk leeren bij 't Avondmaal. 500.
Dominikaner-orde. 37. 276.
Dominicus. 81. 82.
Donatus. 54.
Doop, nieuw gevoelen over den — 30. — 46. 434. 450. — van Joannes. 452. — 's ceremoniën. 453. — bad der wedergeboorte. 454. 458. vóór den — gestorvenen zijn verdoemd. 457. kinder — 461. v.
Doopsgezinden. 371. — leerden, dat Christus zijn vleesch niet van Maria had. 426. — 434.
Dordrecht. 283.
Dormi secure. 105.
Draco. 613.
Drievuldigheid. 87. 105.
Dueren. 383.
Duinkerken. 278.
Duivel. 81. 106. — bewerker van misbruiken. 113. — gelooft en beeft. 172. — vertoonde zich in Samuel's gedaante aan Saul. 195. — 212. — 228. 230. 244. 263. 270. v. 415. — bestaat volgens Micron. 430. 440. 439. 455. 462. 501. aan den — wordt overgegeven, die niet naar vermaning luistert. 515. 144. 257. De Roomsche Kerk is uit den — 392. — 's listen. 521. vonden de Mis uit. 544. — 555.
Dulichius, Hartmannus. vertaalde „Vanden Olden God" in 't Latijn. 36. aan — droeg Luther een boek op. 36. — prof. in 't Latijn. 36.

E.

Eck, Johannes. Dr. 109. te Regensburg. 596.
Edam. 631. F. Egberts van — 630.
Eduard VI, van Engeland. 395. 397. 423. v. 428. — zuiverde de kerk. 485.
Egmond. klooster aldaar 3. Nikolaas van — 582. 591.
Elbing. gymnasium te — 140.
Eleazar. 549.
Eliae, Paulus. 38.
Elizabeth, koningin. 395. 609.
Elseneur. 425.
Emden. 141. Gnapheus' „Lofspraak op de stad Emden". 142. 283. 397. 425.
Engeland, geregeerd door een kind. 601. — 608. v. 611.
Engelen. 95. 106.
Enkhuizen. groote stad van veel

handel, geboorteplaats van R. Tappert. 589. 623.
Epistolae obscurorum virorum. 140.
„Epistola christiana admodum" (van Mr. Cornelis Hoen). 146. 431.
Epistolen. 97. — 339.
Erasmus te Bazel. 112. — 141. 571. — zeer gehuldigd in de „Apotheosis". 572. 590. 602. 603. 604.
Erfzonde is ongeloof. 45.
Esculapius. 188.
Eusebius van Nicomedië. 53. — 54.
Eurites. 54.
Eva. 45. 439.
Evangelie(n). 77. 84. — is waar. 95. — 96. — en de H. S. 98. — 128. 339. 358. 384. 461. — van Joh. 588.
Evangelisten. 513.
Evangelische luden. 163.
Even. E. van. 275.
Ezau. 123.
Ezra. 625.

F.

Farnese, Alexander, hertog van Parma. 278.
Ferdinand I. houdt te Augsburg begrafenisplechtigheden voor zijn broeder. 583. — tegen de Turken. 595. 601. — 610.
Filips II. gehuwd met Maria. 424. 601. hof van — 569. — was tegen het verbranden der 2 martelaren te Brussel. 570. — en koningin Elizabeth. 571. 582. 593. — versloeg tweemaal den Franschen koning. 597. — 601. 604. 607. 609. v. de inquisiteurs willen — doen huwen met eene Fransche, de beide koningen zullen dan in verbond de ketterij bestrijden; en de Paus zal Engeland in den ban doen. 611. — 622. — beschermt de hoogeschool te Leuven. 623.
Filips v. Hessen. 115. 570.
Flamines. 48. dienaren der „olde slanghe". 48.
Focas. 57. 58. 59.
Folradus, capellaen. 61.
Franciskaners te Zwickau. 28. 31. 32. te Leuven. 607. (vgl. Minderbroeders).
Franciscus. 83. kreeg openbaringen van een engel. 84. Regel van — 114. 124. — 221.
Franeker. 575.
Frankfort. a/M. 427.
Frans I, koning van Frankrijk. 593.
Frederik de Wijze. 143. 594.
Freisleben. 13.
Friberger, Baltasar, articulen van — 117. v. 119.
Friesland. 621.
Frosch, Johan. 4.
Fruin. 568.

G.

Gabriël, engel. 19.
Gallia. 623.
Gardiner, Stephanus. 582.
Gaza, Theodorus. 141.
Geestelijk recht. 62. 63. 68. 69. 71. — moet vergeleken bij de H. S. 72. — 86. — 98. 104.
Geest. heilige (de) deelt zijn gave uit wien hij wil. 459. — 471. 495.
Gelderland. 621.
Geldorpius, Henricus, auteur der „Apotheose v. R. T."? 569.
Geloof, het — bij Luther en in de Refutacie" middelpunt der Chr. leer. 10. — 49. 50. — is het grootste goede werk, is de hoogste godsdienst. 90. — 91. — wekt hoop en liefde. 91. 92. —

103. — alleen maakt rechtvaardig. 121. historiael — 121. 144. 172. — brengt de goede werken. 121. — bij Gnapheus. 144 v. — een geschenk. 145. — 162. — 169. is „een levendighe ende vaste bevoelen int herte". 170. — rechtvaardigt. 209. v. 232. — reinigt. 237. uit — leeft de rechtvaardige. 246. — 257. 262. 264. 276. 279. 302. 303. 308. 358. v. — 430. — 432. — vigen. 433. — 442. 446. 452. — doet Christus in onze harten wonen. 457.

Geloften zijn tegen Christus. 268. klooster — moeten verbroken. 270. ook — van bedevaarten en van 't bezoeken der doode heiligen. 270.

Gemeente van Christus. 461. samenkomst der — 466. 468.

Gemma Gemmarum. 590. 600.

Genoveva, St. 601.

Gent. 276. — getuchtigd. 277. — 523.

George van Saksen. 129.

George, Sint, te paard. 621.

Gereformeerde. gemeente te Londen. 423. — theologie. 431.

Germanus, patriarch van Konstantinopel. 60.

Gerson van Parijs. 519.

Geschied-kennis der Hervormden ± 1521. 35.

Gesner's Bibliotheca. 138. — 424. 604. 606.

Getijde-boeken der XVe eeuw bevatten 't S. R. 3.

Geuzen-Liedboek. 284.

Gieleyns, Sinte. siecten. 271.

Gnapheus, Willem. 137. — beschreef den marteldood van Pistorius. 138. — werd dikwijls vervolgd. 139. 140. v. — vertaalde Bullinger's „Somma". 142. — werkte zijn „Troost ende spiegel der siecken" om, onder den titel van: „Tobias ende Lazarus". 142.

God's leere, God spreekt door den Profeet. 23. — wordt alleen uit de H. S. gekend. 89. — 's Woord, niet het eigen vernuft, moet gevolgd worden. 546.

Goden, Grieksche e. a. 47. 48. 73. nieuwe — 87.

Gorgias, Leontinus. 602.

Gorinchem. 283. 397.

Grapheus, Cornelius. 595.

Gratianus. 488.

's-Gravenhage, zetel der inquisiteurs. 591.

's-Gravenzande. Maria-beeld te. Men gelooft niet meer aan de mirakelen. 196.

Gregorius I. 57. 540. — III. 60. deed den Keizer in den ban. 60. — V. bewerkte, dat de Roomsche keizer door zeven keurvorsten werd gekozen. 70. — 94. — VII. 488. in den tijd van — werd de mis ingesteld. 524.

Gresham, Thomas. 277.

Grieken. 106.

Griphones. 61.

„Gulden Legende". 144. 254.

H.

Haag (den). 612.

Haecht, Willem van. 284. — te Aken. 284. — schreef Psalmberijming. 284. — 285.

Haemstedius. A. C. — 's martelaarsboek. 568.

Hales, Alexander. 97.

Hedera arborea. klimop, vergeleken met het pausdom. 65.

Heer, die kwam uit den schoot zijns eewigen Vaders. 48.

Heidenen offeren aan de duivelen. 551.

Heiligen. waren zondaren. 147.

de canonisatie der — is goddeloos. 148. 198. v. — mogen niet vereerd. 190. 191. 267. — en-beelden zijn vreemde goden. 195. — bestaan. 255. — kunnen God niet verzoenen. 257. 263. 265. levendige — 263. 271. doode — 270. 271. — niet aanroepen. 467. 533. — vereering. 573.
Hel. 84. 106. 243. 244.
Helena, Sint. 414.
Hely. 183.
Helyas woonde lang op den Carmel. 81.
Hemel. (de) is plaatselijk. 471.
Hendrik VIII. 395.
Henegouwen. 429. 440.
Henlin, Ioannes. schreef uitlegging op 't S. R. 3.
Henricus, keizer. werd vergeven 473. — 632.
Heraclius. 59.
Hercules. 588. 611. v.
Heremiten. 96.
Hervorming. geboorte der — 13. — 's gezinden. 255. 278. 329. predikers der — 280. v.
Hervormers. 116.
Hesiodus. 45.
Heyden, Seb. schoolrector te Neurenberg. 4—9. is — de auteur van „Das Salue Regina"? 11. maakte van 't S. R. een lofzang op Christus. 11. verweerschrift van — 11. Zeltner en Rotermund schreven over — 12. 13. — 106.
Hieronymus' Tripartita historia. 52. — 55. 85. — schrijft aan Heliodorus. 85. — 266. — over de transsub. 479. — 528. — Schriftvertaling. 602.
Hierosolimitanen. 86.
Hierusalem. 92.
Hilarius. 54.
Hildericus. 61. 62. — tot monnik gemaakt. 62—65.
Hiltebrandus (Gregorius VII) verdoemt Berengarius. 488.
Hizkia (Ezechias, koning). 183. — 545.
Höfler, von, C. — 's Papst Adrian VI. 6.
Hoen, Cornelis. Mr. 138. 431.
Hof van Holland. vervolgt Gnapheus. 139. — en de inquisiteurs. 571. 614.
Holcot, Rupertus, uitlegger der Sententiën. 590.
Homerus. 72. 105.
Hercules. 73. uit den vromen — werd een „duuelsche", dit geschiedde ook met Christus, Petrus, Benedictus, Dominicus, e. a. 73. — 82. 188. 590.
Hongarije. 595.
Honorius, paus. 488.
Hoogstraten, Jakob van, inquisiteur, 281. — leermeester van Rieuwert Tappert. 584.
Hoste van der Katelijne's martelaarschap. 427.
Hubertus, St., beschermheer tegen hondsdolheid enz. 253 — 's stola deed wonderen. 254. v. v. 271.
Hubmaier, Balthasar. 109. = Friedberger = Pacimontanus. bronnen voor het leven van — 109. 110. — leerling van Eck te Freiburg. 109. — te Ingolstadt bevorderd tot Theol. Dr. 109. — pastoor te Regensburg. 110. te Waldschut, vlucht naar Zürich, te Nikolsburg in Moravië, te Weenen den marteldood gestorven. 110. — is Roomsch, neigt tot Zwingli, wordt Doopersch. 110. — dreef mee de Joden uit Regensburg. 110. — bekeert zich. 111. — bestudeert Paulus' brieven en Luther's werken. 112. — bezoekt Erasmus, spreekt met Zwingli, in een twistgesprek. 112.

113. — nog niet Anabaptist. 114.
Humanisme. 128. 129.
Hussieten. 610.
Hutten, Ulrich van. 128. — 's Vadiscus. 128. — 572.

I.

Index (1550). 116. 149. 277. — bevatte (1570) „Tobias en Lazarus" van Gnapheus. 149.
Innocentius, paus. 474. — III. 488.
Inquisiteurs. 281. 570. v.v. 612. v. 631. v. kunstgrepen der — 617. 620. — in Friesland, in Gelderland. 621.
Interim. 597.
Investituur. 66.
Ireneus. 528. — over den Antichrist. 536.
Italianen in Frankrijk. 487.
Italië. 570. 623.

J.

Jacob, Sint. 97. 202. — 's schelpen. 383. — maakte Laban rijk. 561.
Jan (Sint). 97.
Jans, Sint. siecten. 271. — 306.
Jason. 219.
Jeremia, brief van — 256. — 555.
Jeroboam 's kalveren. 545.
Joannes XII. 69. — verslagen. 70.
Job, Sinte. 186. 190.
Joden, de blindheid der — 44. — spreken de Apostelen tegen. 50. — verjaagd door Titus en Vespasianus. 51. — 87. 110. 406. — 512. — zijn verdoold. 542. — en Heidenen. 446. — 457. 487.
Johan Frederik vau Saksen. 570.
Johannes Baptista. 134. 522.
Jonas in den walvisch. 193. 242.
Jonas, Justus, wilde 't S. R. tot lofzang op Christus maken. 4.
Josaphat. 522.
Josephus. 45.
Josias. 522.
Judas. 97. — eerlijker dan de geestelijken. 410. men mag met — niet zondig zitten aan de Avondmaals-tafel. 501. — 355. 509. 512. 627.
Julius II. 72. 634.
Jupiter. 47. 106. 628.
Justinus. 56.
Justinianus. 56. — II. 59. — 64.

K.

Kanoniek recht. 571. 632. (Vgl. Geestelijk recht).
Karel V. 1. 116. 129. — tuchtigt Gent. 277. hof van — 569. — 570. — in de „Apotheosis" gehuldigd. 573. v. en als zalig beschouwd. 583. — was streng tegen de ketters. 593. — door oorlog verhinderd de ketters in Duitschland te straffen. 594. — 's vlucht. 599. — 606. v. — is fel tegen de ketterij. 610. 614. 632.
Kasse-brieven. 148. 205.
Kerk. de ware — is geestelijk. 91. — en behoeven niet gebouwd. 92. — is de gemeente, die in Chr. gelooft. 125. R. — 127. de oude — 450. Profetische en Apostolische — 453. Roomsche — 457. 467. v. — van Christus. 462. oude — 467. vele — en hebben het recht fondament, Chr. J., niet; zij dwalen of in zijn Persoon, zijn Natuur, Priester-, Koning- of Profeet-schap; zoo de „Joetsche", „Turcksche" ende „papistische" ende dergelijcke — en. 560. — der Korinthiërs. 561.

— in Duitschl., Zwitserland, Savoye, Engeland. 561.
Ketterproces. 275. 281. — meester. 588.
Ketter(s). 347. 403. 476. 480. is Christus dan ook een —? 500. — zijn erger dan wolven en duivelen. 607.
Ketterij. 361. 448. Luthersche — 591. — 632.
Keulen. 371. 382.
Keynse. O.-L.-Vrouwen-beeld op die — 196.
Kirchner, Georg. 5.
Klooster — leven aangevallen. 139. — lingen. 370.
Koppenhagen. 425.
Kruiningen. Heer van — 612. 614.

L.

Lakenwevers te Zwickau. 28. — verwekken oproer. 29.
Lambertus, Franciscus. 114. — bekend in de Hervormingsgesch. van Duitschland. 114. — geb. te Avignon (1486), was lid der Franciskaner-orde. aldaar. 114. 124. — vlucht naar Wittenberg. 115. — te Metz, te Straatsburg, te Marburg bij 't Twistgesprek, † 1530, schreef veel in 't Latijn; noemt den paus „Antichrist". 115. — schreef een boekje, van groote waarde voor de juiste kennis der Hervorming. 116. — ' gedachten over 't monnik-wezen. — grondlegger der Gereformeerde theologie? 116.
Landjuweel te Antwerpen. 275.
Lasco, Joan. à. 396. 424.
Latijn als kerk-taal moet afgeschaft worden. 537.
Latomus, Bartholomaeus — 613.
Latomus, Jacobus. 281. 582. 584.
Lazarus. 80. 409.
Leendert, St. 256. (vg. Lenaert).
Leeraars, nieuwe. 416.
Leiden. 282. — verlost. 284.
Lenaert, Sinte. 186.
Leo, keizer, geb. in Syria. 60. — IV. 63. — III Paus. 64. — 66. — 84. — IX over 't Avondmaal. 487. — X, paus, deed Luther in den ban. 594.
Leuven. 282. 371. 382. 485. 523. — sche theologen. 570. v. 581. 584. — 585. 598. 607. 609. 612. 617. 622.
Leviathan. 53. 54.
Levieten (Roomsche). 76.
Libertijnen zijn boos en dienen God niet. 546.
Linacer, Thomas. 141.
Livius, Titus. 45.
Lodewijk, koning van Aquitanië. 64. — zoon van Carolus M. 66. 67. 68. — zoon van Lodowicus. 68. — Swendebaldus. 68.
Lombardus, Petrus. 488.
Londen, vluchtelingen-gemeente te — 396. 423. v. 428. — 439. — 443.
Longobarden. 632.
Lotharius. 68. — Dr. te Parijs. 488.
Loth. bewaarde Zoar. 561. — 's huisvrouw. 225. 563.
Lotter, Melchior. 35. 36. — drukte ook Nederlandsch. 114. 125.
Lucifer. 45. 54. 57. 59. 63. 71. 72. 410. 591. 600.
Luik. 586.
Lukas. 97.
Luther. veroordeelde in een preek 't „Salve regina". 2—3. volgens — was Maria reine maagd gebleven. 8. — keurde de profetie te Zwickau af. 30. — 87. — 109. 111. — hield mirakelen voor

„Satans werk". 111. — 112. — 115. 127. 128. — 's „An den Christl. Adel". 129. — 129. — over 't Avondmaal. 143. 145. 146. — over de heiligen. 255. — 's „Von der Freiheit eines Christen menschen". 258. — 276. 277. 572. — 's ketterij. 590. — in den ban. 594. — 612.
Lutherschen. 79. willen ons Joden en Pharizeeën maken. 79. 284. 392. — 600. 601. 602. 607. 628. — vereenzelvigden Gereform. en Doopsgez. 426.

M.

Macedonius. 54.
Magdalena. 237 (vg. Maria).
Magnificat. 24.
Mahomet, een nieuwe God, stond op onder de Turken. 59.
Mahomet's wet. 200. 614.
Makkabeërs. 620.
Manethon, Egyptisch schrijver. 45.
Manifest van Praag. 35.
Manicheërs. 470.
Marburg. 115.
Marcionieten. 470.
Maria-kerk — te Utrecht. 3.
Maria. 8. — is maagd. 26. kapel voor — 110. 111. — mag men niet aanroepen. 264. — 392. 403. v. — beeld. 485. — Magdalena. 414.
Maria de Bloedige. 424. 601. 607. 609.
Maria, landvoogdes. 277. 570.
Mars. 106. 611.
Martelaren. 96. — martelaar moet men voor zijn geloof kunnen zijn evenals Abraham, de profeten en Apostelen, Tobias enz. 548. — en apostelen. 555.
Martinus, St. 80. 232.
Mathilde (Mechtilde). 592.
Mauritius, keizer van Byzantium. 57. — hertog van Saksen. 599. 601. 603.
Maurus, Rabanus. 463.
Maxentius, keizer, „een swaert constenaer". 52.
Maximiliaan I. 110. 129. — II, Bohemorum rex te Leuven. 581. — te Augsburg. 594. — 603.
Mayzin, afgod = de stomme Christus der R. kerk. 489.
Melanchthon, Philippus. 141. 572. — 's Theologia Christiana. 605. — 606.
Melchisedech. 236. 413. — gaf brood en wijn aan Abraham. 528. — 572. 623.
Memento. 524.
Memroch. 46.
Mensch. (de) vermag niets goeds. 102.
Mercurius. 188.
Merovingiërs. 61.
Merula, Angelus. 256. 568. — een zelfstandig Nederlandsch godgeleerde. 572. 612. — naar den Haag gevoerd. 613. Paulus — 's Historia Tragica. 568.
Metz. 599.
Micron, Maarten. 396. 423. v.v. — predikant te Londen. 428. — sterft. 428. — van Vlaamsche afkomst. 428. — 429. v. 431.
Middelaars zijn niet noodig dan Christus alleen. 265.
Minderbroeders. 115. 604. 608. (vgl. Franciskaners).
Minos. 588.
„Mirakelboek" van Arent Bosman. 144.
Mirakelen. zijn bedrog. 194. niet uit „Gods woord". 196. — bij de sacramenten. 485.
Misboek. 119.
Mis (de) geen offer. 121. — papen. 123. 468. 488. 524. — bestreden. 147. 391. v. gulden — sen. 202. — staat niet in den Bijbel. 202.

— neemt zonden weg? 394. 412. — is verwerpelijk. 427. — 428. 448. 480. — hoeksteen der R. kerk. 429. — is afgodisch. 441. — 448. v. soorten van — sen. 451. — priesters. 472. 475. 518. canon der — sen. 474. 528. 533. 539. — mirakelen. 483. — in de R. kerk een offerande. 503. — kleederen niet noodig. 504. — een stinkende hoere. 504. — is afgoderij. 520. — is de grond van het geheele pausdom. 524. — is geen sacrificium propiciatorium. 524. 526. — geen onbloedig zoenoffer. 527. — geen dankoffer. 529. — geen sacrament. 529. v. — sen gehouden voor Maria en de heiligen. 533. — sen zijn er in soorten. 537. 't geld voor — is een Judas' en Simon Magus' schat. 538. — is niet door de Apostelen gehouden. 538. v. „hoec — sen". 540. — god. 544. — is een werk des Duivels en moet vernield. 547. naar — gaan is niet „indifferent". 549. men mag niet naar — gaan. 551. v.v. — als offerande veroordeeld. 573. — sen zijn duur. 583.

Mjerdman, Steven, drukker te Londen (1553). 396. 563. — te Emden (1556). 397. — te Antwerpen (1561). 397.

Mochus, Syrisch schrijver. 45.

Moll, W. 253. 254. 271. 383. 568.

Monniken. 97. — gelofte. 573.

Monstrans. 82.

„Moriael". 198.

Motet. 't S. R. komt voor als — 3. — boeken. 4.

Mozes. aan — is geboden veel kerkdiensten te gebruiken. 75. graf van — 123. — 242. 414. — stoel. 394.

Mulciber, god — 412. v.

Munzer, Thomas. 27. — pred. Zwickau. 28. 29. — plakte in 1521 een stuk aan te Praag. 30. — correspondeerde met Luther. 30. 32. — was proost van een nonnenklooster. 31. — naar Zeitz gedagvaard. 32. — schaart zich aan Luther's zijde. 32. volgens — kan de H. S. zonder den H. G. in den geloovige niet verstaan worden. 33. — had visioenen. 33. — schreef misschien „Vanden Olden God". 34. „Bekentenis" van — 34. 35. — kocht boeken over historie. 35. — kent Tulichius. 37.

Musculus over den eed. 427.

N.

Naäman Syrus. 551.

Nabuchodonosor. 490.

Napels. verdrag te — 593.

Nazareth. 80.

Nederduitschers. 423.

Nederlanden. 570.

Nederlanders te Wittenberg. 114.

Nemrot. 50.

Nestorius. 54.

Niceensch concilie 54.

Nieuwland (Eboracensis), Nikolaas van — 615. 631.

Nikolaas. 80. paus — II. 487.

Ninus. 46.

Nonnen. 123.

Norden. 426.

Norwich. 396.

Notarissen. 80.

O.

Obed. 561.

Occam. 97. 105. 122.

Offertorium. 78.

Officialen. 80.

Oldenborch, Niclaes van —, drukker. 249.

Oliesel. 154.

Oorbiecht. 510. — neemt Chris-

tus' priesterschap weg. 510. — wordt met hand en tand door de priesters vastgehouden. 510. de oorsprong der — duister. 510. — niet gegrond in O. of N. Testam. 511. — 516. (vgl. Biecht).
Orestes. 55.
Occident. 55. 57.
Odoacer uit Rusland. 56. — maakt een einde aan Rome. 56.
Ostia. 597.
Ottinger, Hinrich. 38.
Otto, I. 66. — hertog van Saksen. 68. 69. — II. 69. — III. 69. 70.
Ovidius. 72.

P.

Paaschlam. 458. 462. 't — is vervangen door 't Nachtmaal. 465. — genut door de Israëlieten. 467. — 477. — dagen. 500. 523. — was op de tafel van Christus. 504. — 505. — door de Israëlieten onzuiver genuttigd. 514. — 543.
Palamedes. 615.
Pandore's busse. 191.
Papen. 48. 49. Babylonisch rijk der — 124. — en religiosen. 156. — ende scriftgeleerden. 158.
Papisten en Christenen. 406.
Paris, Priamus' zoon. 47.
Parma. 599.
Parijs. hoogeschool te —. 96. 371. 382.
„Passionael". 198. 254.
Pasteur-Institut te Parijs. 254.
Pateen. 78.
Pater noster. 169. 393. 415.
Patritius, stadhouder te Rome. 59.
Paulus. 50. ridder Christi. 51. Doctoor — 82. — ' zwaard. 86. — brieven. 77. — 101. 112. — 237. 393. 406. — zou des pausen vriend niet zijn. 408. — 439. de heilige — 457. 511. — en Silas. 462. — ' rechtvaardigingsleer door Tappert verfoeid. 573. — 585. v. 624. 628. paus — III. 570. 582. 601. — IV zond aan Filips een legaat, die berichtte dat zijn vader Karel in den hemel was. 583. — IV en Philips II. 597. — IV. 606.
Paus. (de) — is de „Antichrist". 44. 258. 264. 394. 536. — had in den tijd der Gothen niets te zeggen. 56. — boven den keizer. 59. — Constantinus. 59. — viel af van Christus. 63. — Adrianus I. 63. — is het beest uit de openbaring. 71. — is God. 72. 87. — 88. — 91. — is „een nieu God". 72. — is wreeder dan de duivel. 72. — wil aan Christus gelijkvormig zijn en wascht op „witten donredach" de voeten zijner onderdanen (de kardinalen) 76. — 82. maakt de — heiligen? 83. — 85. — is keizer geworden. 86. — en, dat Roomsche gespuis. 94. — 98. — staat gelijk met „een verckendriver". 100. — 124. 125. — enz. staan beschreven in (Ps. 68 : 29, 30) als „beestelijcke menschen. 134. — elijke doctoren. 486. — 490. — che leeraars. 502. — che rechten. 473. 476. 479. 502. 510. 625. — ' decreten. 503. 624. — dom. 395. — 415. v. 418. — 463. — dom, het ware rijk van den Antichrist. 546. — elijke partij is een nationaal gevaar. 571. 597.
Pavia. slag bij — 610.
Pelgrimage. 122.
Pellicanus. 424.
Persevaldus van Brugge. 612.
Petrus. 84. 86. 97. 237. heilige — 471. — 485. 580. v. te Rome onder Nero doodgemarteld. 607.

Phaëton. 213.
Pharamundus. 56.
Pharao. 101. 264. 440. — = Sathan. 467.
Pharizeërs. 158. — en Schriftgeleerden. 248. 401. — 441. — deesem. 463. — 555.
Philippus doopt den Eunuchus. 522.
Philistijnen zondigden. 455.
Philosofen. hebben veel geleerd van de priesters der afgoden. 51. — 53. — „zijn meest wt cleyn Asia, Morea, Achaja ende Macedonia gecomen". 53. — 95. — 230.
Pilatus. 318. 345. 379. 440. 632.
Pipinus van Frankrijk. 60. — werd koning door den paus. 60. — grootvader van C. Magnus. 61. — 61. 62. 63. 64. 65.
Pistorius, Johannes. trad op 1525. 7. — eerste martelaar in Holland. 137. — 572. 591.
Plato. 106. 602.
Pithagoras. 106.
Poëten. 230.
Polgier. Willem. 276.
Pontifex. 344. Romanus. 597.
Predikant. spreekt 't Woord Gods. 101. een valsch — 103. de — mag niet „onwijs, ongheleert" zijn. 103. nieuwe — en. 104. „eerwaard —" 394.
Presencie-geld. 164.
Priesters. 391. pausche —. 449. 469. 486. 500. 510. 516. 517. 533. 535. — en leeken moeten niet gescheiden worden. 516. — zijn wegens de Mis waardiger dan koningen. 537. ook omdat zij door den paus zijn aangesteld. 607.
Processiën. zijn heidensch. 522. en afgodisch. 541. — houden gaat gepaard met afgoderij als die van de Moabieten voor Baäl-Peor enz. 542.
Profeet, David. 17. 132. 174. 176. 508. — Job. 212.
Protestanten. 425. 570. 595.
Purgatorium. 583. 585. (vgl. Vagevuur).

Q.

Quirijn, Sinte. 186. 190.

R.

Rhadamanthus. 588.
Rederijkkamers. 275. 278.
Rederijkers te Gent. 277. — 291.
Remunde — weduwe van Christ. van — 2.
Reformatie. diepsten grond der — 9.
„Refutacie vant Salue regina". doet eene bijzondere Hervormingsgezinde richting kennen. 1. — is oorspronkelijk Nederlandsch. 1. — stond op den index van Karel V. 1. — Maatsch. Nederl. letterk. te Leiden bezit wellicht de 1e uitgaaf van de — 1. —, Gent's Universit. biblioth. eene andere en langere. 1, 26. — valt na Luther's optreden. 5. — wellicht in 1524 geschreven. 57. — beroept zich op Apokryphen. 7. 21.
Regensburg. Theolog. gesprek te — 596.
Regulieren-kloosters. 612.
Reuchlin, Joan. 141.
Reynolt, Sint. 414.
Rhegius, Urbanus. 572.
Rimmon, afgod. 552.
Rijksdag (1518). 129. — te Worms. 129.
Robert, Sint. 414.
Rode, Hinne. 146.
Rodt, Matthias, pred. te Lindau, tegen 't S. R. 5.

Rome. tempel te —. 44. — 371. 382. v.
Roomsche. historien. 52. — kerk. 392. 394. kan niet dwalen. 586. — sotternie. 413. — kerk verbiedt de Schrift te lezen. 430. en verdoemt ten onrechte de ongedoopten. 432. — tooverij. 474.
Roomsche. rijk naar Duitschland verlegd. 69. — geestelijkheid gehekeld. 146. — hiërarchie. 569.
Roomschen. 392.
Rosellus. 105.
Rosemont, Godschalc. 281. 590. v.
Rossem, Maarten van. 612.
Rubianus, Crotus. 128.
Ruelens, K. 283. 285.
Ruffiaens. 87.
Ruffinus. 84.
Ruth. 561.

S.

Sacrament. 93. 401. 414. v. — te Leuven, — van mirakelen te Brussel. 428. — 's huisjes. 429. 486. 488. 522. — en. 431. — 432. — is een heilige oefening. 450. —en moeten er zijn. 452. — 's teeken. 453. — 's ceremoniën. 454. gebruik der — en. 455. — en behooren allen Gods kinderen. 459. v. — en zegelen des Evangelies. 462. — en getal. 462. v. — 's dag. 488. 490. — schenders. 522. een — moet uit goede „elementen" bestaan. 528. v.v.
Sacramentariërs. 633.
Saksen. 114.
Salvator's kerk te Rome. 66.
„Salve regina". Roomsch kerklied. 2. — ontstond wellicht in de XIe eeuw. 3. — 't zingen er van werd beloond. 3. — pogingen om 't S. R. te veranderen. 4.
Santen en Santinnen. 189.
Sathan. 61. 466. v. — 's leer is de transsubstant. 487. — 488.
Saturnus. 47. 82. 188. 611.
Saul. 49. 269. 509.
Scapulier. 84. beteekent de wonden van Christus. 84. — 86.
Scepperus, Cornelius. 589.
Schatsgeyer, Kaspar. 4.
Scholasticus, lapte den canon der missen in elkaar. 540.
Schrift (de) doorgaande toetssteen 8. — apokriefe boeken zijn ook Schrift. 25. de heilige — Sapientie. 48. — moet vervuld. 69. — door den paus gevangen gehouden. 71. — is Gods woord: dus „die waerheyt". 71. — is Christus, de eeuwige God, door den paus gevangen. 71. De paus is — 71. wie — niet gelooft is verdoemd. 72. — is de moeder der kerken. 90. — 94. — kan men verstaan buiten de Doctoren. 96. — 97. — niet op „Philosophien gefondeert". 98. 99. — is „die mont Gods". 99. God alleen doet den mensch — verstaan. 99. 100. — niet door „de wijsen, enz. der weerelt verstaen". 100. — een vaste steen. 102. — 106. — toetssteen. 113. — 119. 122. — veroordeelt het rijk van den paus. 147. ook de bedevaarten. 187. al wat niet in — staat, gelooft dat niet. 196. — leert geen openbaring van geesten. 197. — 221. exempelen in — 241. 258. — Gods moet men gehoorzamen, niet den prelaten enz. 269. — 280. — 297. 302. — is heilig. 393. 403. 418. 499. — ueren bewijzen. 405. v. 407. 409. 414. v. 417. —, eenige toetssteen der waarheid. 429—432. — 433. 439. 446. — en van Oud en Nieuw Testament. 448. — 456. v. — 469. v. don-

kere — plaatsen. 477. — een akker. 495. — weet van geen onderscheid tusschen bisschop en ouderling. 505. zoetigheid der — 523. — leert, dat er geen vergeving is zonder bloedstorting. 533. — verbiedt alle afgoderij (dus ook de Mis). 546. 547. over — oefenen de doctoren in de Theologie gezag. 614. 625. — moeten allen kennen. 627.
Scipio. 590.
Scotisten. zijn afgodendienaars. 72.
Scotus. 97. 105. 122. 409. 474. over 't Avondmaals-water. 502. — 590. — Erigena. 487.
Sen, Coninck in Assyria. 46.
Senis. 82.
Sennacherib. 101.
Sepp, Chr. Dr. 1. „Verboden lectuur" van —. 39. 149. 396.
Sergius I, paus. 516. — IV, paus, stelde Allerzielendag in. 535.
Serpent, metalen. 242. 545.
Sichem. 457.
Sickingen, Frans van. 128.
Simeon. 200.
Simon, Magus. 457. 494. 627.
Simons, Menno. tegen Micron. 426. v.v. — 435.
Simones. 54.
Simonie. 476.
Sinthemius, Joannes. 590.
Sleidanus' geschiedwerk. 570. 605. v. — verbrand. 571.
Smalkaldische oorlog. 570.
Smedenstede, Henricus, Dr. disputeert met Micron. 426.
Sodom en Gomorrha. 633.
Solon. 613.
Soliman, koning der Turken. 593.
Sonnius, Dr. Franc., legaat. 579. — kettermeester. 621.
Sorbonne. 96.
Spalatinus. 143.
Spaansche bisschoppen. 570. — Theologen. 598.
Spanje. 570.
Spelen van sinne. 275. v.
Staphylus, verweerschrift van Gnapheus tegen — 142.
Stella (Stüler), Dr. Erasmus. 29.
Stenden. 129.
Stephanus, de heilige. 74. 200. — 241. — II, paus. 60. — 62. 63. krijgt Ravenna. 63. — IV. 66. 67.
„Sterfkunst". 143.
„Sterfboek". 144.
Stichtingen voor 't zingen van 't S. R. 3.
Storck, Nicolaas. 29. 31.
Stubenvoll. Dr. 255.
Stübner, Marcus. 29.
Summulae. 105.
Susanna. 74.
Synodus. 119.
Syrach, de wijze. 247.

T.

Taborieten. 610.
Tafelspelen. 369.
Tappert, Rieuwert. 281. 567. v.v. — 's kleeding. 581. — 's macht. 582. — afkomst. 587. — waardigheden. 587. — geboorte. (1485). 588.
Taranta, Petrus de. 590.
Tatianus. 257.
Tempelknechten. 75. — der pausen. 84. — 88. 94. — 101.
Tempeliers. 83.
Terentius. 590.
Tertullianus. 431. 463. 479.
„Tesseradecas" van Luther. 143.
Testament van Arnoldus ter Niesen; inhoud daarvan 3.
Testament. Nieuwe. 277. 403. Oude — 380. 532. — 404.

eeuwige — Gods. 417. Oude en Nieuwe — 465. — 478. — 485. bloed des — 494.
Theems (de). 425.
Theodoricus, koning der Gothen. 56.
Theudas. 355.
Thomisten. Aristotelische theologen en — 72. 83.
Tileman, Nikolaus. 32.
Timotheus mag niet aangehaald als voorbeeld, dat men wel de Mis mag bijwonen. 552.
Tobias. 210. 548.
Transsubstantiatie. 391. — leer bestreden. 433. 444. v.v. 469. v. — is tegen de Schrift. 470. 490. droom der — 472. — 517. — leer door den paus gebaard. 518. — leer is valsch. 518. — geschiedt alleen, indien de consecratie-formule duidelijk, zonder fout, uitgesproken wordt. 530. — 539.
Trentsche kerkvergadering. 570. 573. 597. — vaderen moesten op 's Keizers bevel blijven. 509. — 601. 603. 612. 624.
„Triomf der welsprekendheid," zinnenspel van Gnapheus. 140. 276.
Troje. 622.
Troyens, Jaspar. te Antwerpen. 282.
Turk. 169. — en en Heidenen. 229. — sche afgoderij. 548. — en. 541. 581. 583. 594. 603. 611.

U.

Ubiquiteits-leer. 434.
Ulricus. 80.
Ulysses. 615.
Urbanus, paus. stelde den Sacramentsdag in. 488.
Utenhove, Jan. 396. 424.
Utrecht. bisschop van — 631.

V.

„Vaderboek". 144. 198.
Vagevuur. 106. — bestaat niet. 123. 533. v. — 444. — 's leer is heidensch en Platonisch. 535. — kenbaar door 't getier van den Etna op Sicilië. 535. — 573. 598. (vgl. Purgatorium).
Valentinianus. 54.
Valla, Laurentius. 141.
„Vanden olden ende nieuwen God". de oorsprong ervan voorheen onbekend. 27. — werd nog in 1570 op den Index geplaatst. 27. — wellicht door Thomas Munzer geschreven. 27.
Vasten. 416.
Venetië. 599.
Venus. 188. 370. 374. v.
Verrijzenis des vleesches. 239.
Vianaeus, Gerhardus. 591.
Vicarii. 80.
Victor, paus. werd vergeven. 473.
„Violieren" te Antwerpen. 284.
Vives, Ludovicus. 141.
Vlaanderen. 429. 440. 485. 601. 608. 618. 620.
Voragine, Jacobus de. 254.
Vrouwe, Lieve. 81. 82.
Vrijdag. vleesch eten op — 268.
Vulgata. 256. aan Hiëronymus toegeschreven en te Trente als de eenige vert. goedgekeurd. 602.

W.

Waalschen. 423.
Walschout. 119.
Wartburg. 128.
Wasschen der voeten heeft niets te maken met het Avondmaal. 504.
Weenen door de Turken belegerd. 595. — 603.

Werken, goede. 121.
Westfalen. 255.
Westphal, Joachim. tegen Micron. 426. 428. 435.
Wet van Mozes. 50. — 145. — 201. — 236. 267. — 296. 308. door de — is de kennis der zonde. 508. — van Christus is eeuwig. 613. — Gods. 624.
Wezel. 258.
Wierook. 78.
Widenauer, Johann Dr. = Egranus, was Erasmiaan. 28.
Wismar. twistgesprek te — 427.
Wittenberg. 4. — er reformatoren. 28. — 36. — 114.
„Wolffgesang, Das". 37.
Wijwater. 573. kracht van het — 600.
Worms. Twistgesprek te — 601.

Z.

Zacharias, paus. 60[3]. 61. 62.
„Zielentroost". 143. 144. 198.
Zürich. twistgesprek te — 112. — 424.
Zuid-Duitschland. 114.
Zutphen, Hendrik van. 595.
Zwingli. 110. 112. 115. 146. 572. — 's ketterij. 590.
Zwitserland. 114.

Date Due

Library Bureau Cat. No. 1137

112269

BR
395
B582
v.1

AUTHOR

TITLE Bibliotheca reformatoria neer-
landica. 112269

DATE LOANED | BORROWER'S NAME
APR 16 '57 | LETTERING